

Enciclopèdia del Romànic a Catalunya

BARCELONA

(ESTUDIS · BIBLIOGRAFIA · ÍNDEXS)

Direcció

José María Pérez González

Coordinació científica

Manuel Antonio Castiñeiras González

Jordi Camps i Sòria

2014

Santa María la Real
FUNDACIÓN

**MUSEU
NACIONAL
D'ART DE
CATALUNYA**

La publicació d'aquests volums dedicats al romànic a Catalunya en el marc d'una obra com la *Enciclopedia del Románico* és un esdeveniment cultural de gran interès, que permet difondre el seu coneixement d'una manera assequible però, alhora, profunda i renovada.

L'art romànic a Catalunya és sobradament reconegut a nivell internacional ja des de les primeres dècades del segle XX, quan els estudis duts a terme per personalitats com Josep Pijoan, Josep Puig i Cadafalch o Joaquim Folch i Torres, entre d'altres, eren acompanyats pels d'experts W. W. S. Cook, Arthur K. Porter, Charles R. Post o Georges Gaillard. A partir d'aquí s'han succeït estudis, monografies o històries de l'art, que han anat difonent un patrimoni de valor incalculable, que han anat situant els monuments i les obres del nostre romànic en els manuals d'història de l'art com a referents ineludibles.

Ja aleshores, es treballava amb la consciència del valor de l'art dels segles XI al XIII com a part intrínseca dels inicis de la història del país, i de la conformació de la seva pròpia identitat en el marc de l'àmbit mediterrani i europeu en el que s'inscriu. L'art romànic era el primer moviment europeu relativament homogeni i d'abast internacional des del món romà antic.

Així, en aquest panorama, poden destacar centres com els monestirs de Cuixà i Ripoll, les catedrals de Girona, Vic i la Seu d'Urgell, o la canònica de Cardona, sense oblidar els conjunt excepcional de la Vall de Boí. Més endavant, els grans monestirs cistercencs de Poblet i Santes Creus –proseguits en estil gòtic–, o les catedrals de Tarragona i Lleida van conformar un paisatge monumental encara perceptible en l'actualitat. Al mateix temps, en el si d'aquestes construccions es produïen obres mestres com les portades de Ripoll i de Sant Pere de Rodes, la Mare de Déu del Claustre de Solsona, les pintures de Sant Climent de Taüll i Santa Maria d'Àneu o el Tapís de la Creació, que segueixen sorprenent i desvetllant l'interès dels estudiosos.

En tot aquest procés, les institucions dedicades a la salvaguarda del patrimoni arquitectònic i artístic i els museus han desenvolupat un paper fonamental. Ja del segle XIX data la fundació del Museu Episcopal de Vic (en primer lloc), així com d'altres ciutats i diòcesis catalanes. D'altra banda, les arrels de l'actual Museu Nacional d'Art de Catalunya també es varen establir al llarg d'aquella centúria. En ambdós casos, com en d'altres (Girona, Solsona, Lleida, Tarragona, Tortosa, la Seu d'Urgell), també es van endegar vies d'estudi dels objectes que custodiaven en què, a poc a poc, la pintura mural ha anat ocupant un paper privilegiat, com a component singular de les col·leccions.

Paral·lelament, el component simbòlic i el caràcter transcendent de les seves obres cridava ha cridat l'atenció d'artistes contemporanis com Francis Picabia, Joan Miró, Pablo Picasso o Antoni Tàpies, cosa que atorga al Romànic uns valors que s'anticipaven als moderns, fent-lo vigent en els temps actuals.

Així, el coneixement sobre els monuments i els objectes d'art ha anat progressant enormement, des de les aportacions de nous mètodes d'estudi de les humanitats en general, del treball

interdisciplinària amb historiadors, arquitectes, restauradors, químics, etc, que amplia les possibilitats per a un coneixement profund de la matèria artística. Tot plegat, gràcies a un seguit de generacions d'historiadors de l'art, de medievalistes, sorgides del món universitari, que d'una manera o altra han deixat la seva empremta en les pàgines de l'obra *Enciclopedia del Románico*.

Els volums que ara presentem són els dedicats a les comarques incloses dins la província de Barcelona, i comprèn tant l'estudi dels seus monuments com part dels fons de museus que hi pertanyen. Actualment, s'està tancant la part dedicada a Tarragona i estan molt avançats els treballs de documentació i redacció relatius a Girona i Lleida. També està previst un volum que inclourà els fons del Museu Nacional d'Art de Catalunya.

Tot plegat és el resultat de l'interès i de la inesgotable iniciativa de la *Fundación Santa Maria la Real de Aguilar de Campoo*, del seu president, José Maria Pérez Perdis i del seu equip, que han conduït una tasca realitzada en col·laboració amb el Museu Nacional d'Art de Catalunya, junt amb diverses institucions i per nombrosos especialistes del món acadèmic del país, en especial de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Quan s'hagi completat la publicació de tota aquesta obra, es disposarà d'un treball rigorós i actualitzat sobre el romànic català, associat a una col·lecció única i excepcional dedicada a tot romànic hispànic, accessible a nivell estatal i internacional. S'haurà acomplert, així, un nou pas en la difusió d'un dels vessants més universals del patrimoni cultural català.

FERRAN MASCARELL I CANALDA
Conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya

Quan fa onze anys vam presentar els catorze primers volums de *l'Enciclopedia del Románico en Castilla y León*, ni tan sols sospitàvem que estàvem posant la primera pedra d'un edifici que amb el pas del temps adquiriria una forma cada cop més definida: *l'Enciclopedia del Románico en la Península Ibérica*.

Llavors, vam iniciar el camí amb una obra en què havia estat immers durant molt temps un grup entusiasta de persones pertanyents a la Fundació Santa María la Real d'Aguilar de Campoo. Fornits amb les ganes de saber i l'entusiasme que les empreses descomunals proveeixen la joventut, un exèrcit de joves llicenciats d'ambdós sexes, format per historiadors, arqueòlegs, arquitectes, delineants, fotògrafs, estudiants d'arquitectura, documentalistes i cartògrafs, va trillar els camps de Castella i les muntanyes de Lleó per estendre acta de tots els vestigis romànics.

Aquests treballs minuciosos de recollida d'informació, en una missió cultural sense precedents, van permetre localitzar, identificar i catalogar més de 1.800 testimonis d'època romànica, que es van publicar en els esmentats catorze volums.

Quan vam presentar l'obra, vam manifestar que el nostre compromís era transitar els camins del rigor científic i la màxima comprensibilitat. *L'Enciclopedia* anava dirigida tant al simple curios –la formació del qual podia ser més visual que no pas acadèmica– com al professional que buscava satisfer mires més àmplies. Sabíem que aquests plantejaments metodològics podien ser criticables des de més d'un punt de vista, però, com a fruit d'una tria sorgida del debat en un equip interdisciplinari, les crítiques rebudes –internes i externes– van ser les que van acabar per imposar el criteri que vam adoptar.

Per a l'estudi dels testimonis romànics hem mantingut des de llavors dues vies fonamentals: la tasca de documentació gràfica, tant fotogràfica com planimètrica, i els treballs de documentació històrica, a nivell de treball de camp, cerca i anàlisi de la documentació publicada i redacció definitiva. Sempre ens hem basat en la historiografia ja existent, molt abundant en el cas d'alguns edificis i inexistent en molts altres –en els quals, alguna vegada, l'absència fins i tot d'una referència va implicar una feina d'inventari previ a la monografia. El lector podrà trobar una actualitzada visió sintètica en els articles introductoris que precedeixen cada volum, elaborats pels millors especialistes locals de cada camp.

Avui, amb la perspectiva que ens ofereix el temps, creiem haver-la encertat, i l'excel·lent acollida crítica i comercial dels volums publicats així ho corrobora. Per tant, hem decidit mantenir aquesta filosofia de partida per abordar l'ambiciosa aventura en què ara estem entestats: catalogar tot el romànic de la península Ibèrica.

Com que el camí es fa caminant, el 2006 vam publicar set volums més –dos del romànic a Astúries, dos de l'art preromànic i els tres volums del romànic a Segòvia (amb els quals completàvem definitivament *l'Enciclopedia del Románico en Castilla y León*). En cada un vam deixar plasmada la nostra experiència anterior, vam respectar les bases ja establertes i vam donar encara més rellevància a les imatges.

Entre 2007 i 2008 la sortida dels volums corresponents a Cantàbria, Navarra, Madrid i la Rioja va afegir nou volums més a la col·lecció, va situar l'obra general en trenta i ens va refermar en la certesa que podíem culminar amb èxit el projecte.

Amb aquesta certesa, el 2009 vam abordar el romànic de Castella-la Manxa, les empremtes del qual, més abundants del que es pensava, van ocupar tres llibres de la nostra *Enciclopedia* –dos de Guadalajara i un de Conca– i van deixar l'obra en un nombre rodó: trenta-tres volums.

El 2010 els nostres investigadors van arribar a Aragó. Fruit de la seva feina per terres de Saragossa van ser els dos volums dedicats a aquesta província, que van situar l'*Enciclopedia* en trenta-cinc volums.

El 2011, amb els tres volums dedicats al País Basc, l'obra va arribar als trenta-vuit volums, i ens vam atrevir, a més, a presentar-la en una edició bilingüe, en castellà i en eusquera, aquesta llengua antiquíssima i enrevessadament bella que tant contribueix a enaltir la col·lecció.

Entre 2012 i 2014 vam publicar quatre volums més, els corresponents a les províncies gallegues de Pontevedra i la Corunya.

Desplegats per camins i senderes, per valls i muntanyes, els joves llicenciats –ben assessorats pels seus coordinadors– han catalogat ara tots els vestigis de Catalunya i ens els apropem, els mesos finals de 2014, amb la primera entrega dels tres volums dedicats a Barcelona, que publiquem en català i en castellà, en dues edicions separades.

Amb aquests volums arribem als quaranta-cinc, un nombre impressionant que ha estat possible gràcies al suport de moltes persones i institucions.

Per això, el capítol d'agraïments el recollim en les pàgines de crèdits de cada obra, ja que, ben desenvolupat, podria ocupar un altre volum d'aquesta *Enciclopedia*.

Són moltes les persones i les institucions –ja ho hem dit– que han participat i encara participen en aquest projecte, i amb totes tenim un deute. Però, com a director, no puc oblidar tot aquest equip de professionals que tinc l'honor de dirigir: historiadors, arqueòlegs, arquitectes, delineants, fotògrafs, estudiants d'arquitectura, documentalistes, cartògrafs, traductors, editors..., sense la dedicació i la responsabilitats dels quals seria impossible dur a terme les ingents tasques de l'*Enciclopedia del Románico en la Península Ibérica*.

JOSÉ MARÍA PÉREZ GONZÁLEZ
 Director de l'*Enciclopedia del Románico*
 en la Península Ibérica

NOTA SOBRE L'US DE L'ENCICLOPÈDIA DEL ROMÀNIC A CATALUNYA

Tota obra monumental, com la que ens ha tocat coordinar, requereix d'unes instruccions mínimes d'ús. El volum de pàgines, la quantitat de monuments tractats i els nombrosos autors que han participat a la *Enciclopèdia del Romànic a Catalunya* ha comportat, per part nostra, un seguit de decisions, el coneixement de les quals resultarà útil al lector a l'hora de consultar-la.

En primer lloc, seguint els criteris de la publicació a la resta d'Espanya (*Enciclopedia del Románico*), es va mantenir la divisió provincial del territori: Barcelona, Girona, Lleida i Tarragona. Som conscients que aquesta organització xoca amb la distribució comarcal actualment en ús a Catalunya, de manera que hem volgut respectar sempre aquesta última a l'hora d'endregar el material en cadascuna de les províncies. Això no impedeix que en certs volums existeixin certes contradiccions, ja que en algunes comarques hi ha municipis que pertanyen a una província diferent a la de la majoria. Al Berguedà, el municipi de Gósol, a diferència de la resta dels de la comarca, pertany a la província de Lleida, pel que s'inclourà als volums d'aquesta província. El mateix succeeix amb Osona, on els municipis d'Espinelves, Vidrà i Viladrau apareixeran, per la mateixa raó, als volums de Girona. Finalment, a la Cerdanya, que està a cavall entre les províncies de Lleida i Girona, les fitxes dels seus edificis quedaran repartides entre els toms d'ambdues. De la mateixa manera, hem hagut de cenyir-nos al territori actual de l'Estat Espanyol, prescindint del territori del Rosselló i part de la Cerdanya que amb el Tractat dels Pirineus, el 1659, va passar a formar part de França; també, hem renunciat a parlar d'àrees pròpies de la cultura catalana, com Andorra, sempre vinculada al bisbat d'Urgell. Això deixa a la *Enciclopèdia* sense monuments fonamentals per entendre la personalitat de l'art romànic català, com Sant Martí del Canigó o Sant Miquel de Cuixà, als que sí hem al·ludit, quan ha estat necessari, en les introduccions. Això, no obstant, com es tracta d'un projecte de futur, esperem que en properes edicions tots aquests materials siguin objecte de l'anàlisi que mereixen.

En segon lloc, se li ha donat una gran importància als textos o capítols introductoris, pel que aquests ens aportaven de visió unitària de l'art romànic català. D'aquí que, el primer volum de Barcelona estigui caracteritzat per una forta presència d'introduccions clau per entendre el context històric, artístic i cultural de l'art romànic català i la seva recepció als segles XIX i XX. Aquestes visions seran completades, a la resta de volums provincials per altres aspectes complementaris que siguin rellevants en aquelles zones, com el cas de la il·luminació de manuscrits, que tractarem a Girona, o la importació de teixits, a Lleida.

Un tercer aspecte a senyalar és el criteri en l'estudi i distribució de conjunts i peces, el qual difereix del que s'ha utilitzat fins ara a la resta de la publicació a la Península o a la pròpia col·lecció *Catalunya Romànica*. Si existeix alguna cosa que caracteritza al romànic català és la dispersió geogràfica de gran part del seu llegat en museus i col·leccions. Per tornar-li una mirada el més "enfocada" possible es va optar per tractar cada lloc o monument en el seu conjunt, és a dir, s'ha inclòs en els textos corresponents a cada lloc les peces o objectes que actualment es conserven en museus o col·leccions. Serveixin com a exemples els casos de Sant Vicenç de Cardona, Santa Maria d'Avià, Santa Maria de Lluçà o el propi Sant Climent de Taüll, les pintures murals, taules o objectes d'orfebreria dels quals, repartits entre el Museu Nacional d'Art de Catalunya i el Museu Episcopal de Vic, es tracten en la veu geogràfica corresponent. Per això, a les entrades dels museus, més enllà de les introduccions a la seva història, s'ha volgut concentrar el treball sobre les peces de procedència desconeguda, per contribuir, d'aquesta manera, a un millor estudi dels seus fons.

Un quart aspecte, important a tenir en compte a l'hora de consultar l'obra, és que la *Enciclopedia* ha estat concebuda, des del principi, com una publicació sobre el romànic de Catalunya. Això no impedeix que haguem inclòs, en capítols generals, referències a peces foranes, com les pintures murals de Sixena o Arlanza, ja que aquestes estan situades en museus públics i són lo suficientment notòries per fer-li un gest de complicitat al lector. No obstant, som conscients que en els volums corresponents a Burgos o Osca existeix una entrada exhaustiva sobre l'estudi d'aquests monuments.

En cinquè lloc, hauríem d'assenyalar que s'ha fet un esforç per concentrar les veus en referències al que actualment s'entén per romànic, per evitar incloure exemples preromànics o gòtics, en la mesura del possible. Això ha suposat eliminar algunes obres que habitualment s'inclouïen en estudis del romànic català. De la mateixa manera, en el que respecta a les restes de castells o runes, s'ha intentat només tractar monuments que per la seva monumentalitat o la importància de la seva documentació històrica poguessin estar inclosos en els segles del Romànic. Pels casos de conjunts desapareguts de menor entitat, s'ha recorregut a realitzar una breu menció als mateixos en les introduccions a cada municipi.

Per últim, en el que es refereix a la nomenclatura s'han utilitzat els noms en català dels conjunts de les comarques de la Catalunya Nord (actual departament francès dels *Pyénées Orientales*). I s'ha seguit un criteri similar quan se citen noms de localitats de la Franja d'Aragó, així com en aquells noms de l'àmbit de l'antiga Corona d'Aragó, d'Espanya i també d'àmbit internacional, dels quals existeix tradicionalment un terme en llengua catalana. Pel que fa a l'onomàstica, s'ha seguit el mateix criteri que en els topònims al moment de traduir, o no, els noms de personatges històrics. Així mateix s'han referenciat els noms dels comtes-reis, especialment quan el seu nom era Pere o Alfons, amb l'àlies o sobrenom, amb el fi d'evitar confusions, en la seva numeració, que és diferent, segons es refereixi a ells com reis d'Aragó o com a comtes de Barcelona.

MANUEL ANTONIO CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ

JORDI CAMPS I SÒRIA

Coordinadors científics de la Enciclopèdia del Romànic a Catalunya

Estudis

El descobriment del romànic i la formació de les col·leccions dels grans museus

Manuel Antonio Castiñeiras González i Gemma Ylla-Català Passola

L'expansió de la Casa de Barcelona (segles XI-XIII).
Del comtat al principat. Les seus episcopals

Josep Maria Salrach i Marès

Població i reorganització del territori:
castells, parròquies i sagreres

Ramon Martí Castelló

Panoràmica de l'arquitectura romànica a Catalunya

Joan Duran-Porta

L'escultura romànica en pedra i fusta

Jordi Camps i Sòria

Les arts pictòriques del romànic català

Anna Orriols i Alsina

El descobriment del romànic i la formació de les col·leccions dels grans museus

Manuel Antonio Castiñeiras González i Gemma Ylla-Català Passola

"És molt versemblant, doncs, que aquest interès per l'art romànic que se segueix manifestant en el gust actual s'expliqui millor en el context general de voluntat per tornar a la puresa dels "orígens" que s'experimenta en tants camps".

(Antoni TAPIES, *L'arrel romànica, Valor de l'art*, Barcelona, 1993, p. 159)

De la mateixa manera que s'esdevingué en altres parts d'Europa, la valoració de l'art romànic a Catalunya va ser un capítol singular de l'herència del Romanticisme, que en un afany de nostàlgia històrica, recuperació de les arrels identitàries i cerca de nous valors de cohesió comunitària, va observar amb especial entusiasme l'art medieval. Aquest fenomen, que irromp amb especial força al llarg del segle XIX, es caracteritzava tanmateix, en els diversos indrets d'Europa, per una recuperació de l'art gòtic.¹ No obstant això, aviat la visió omnipresent d'allò medieval deixa entreveure també la curiositat pel que nosaltres ara anomenem "romànic" i que inicialment s'identificava com a "art d'estil bizantí" i posteriorment com a "romà bizantí" o "l'latino-bizantí", en una mirada més apropiada al marc geogràfic de l'arc mediterrani. En aquest sentit, cal recordar que Pau Piferrer, als *Recuerdos y bellezas de España* (1839), qualificava de bizantins, per exemple, Sant Pau del Camp, a Barcelona, i també la portada de Santa Maria de Ripoll, la cripta de Sant Vicenç de Cardona o el campanar de la catedral de Vic.²

Tanmateix, és el 1857, en un discurs pronunciat en una sessió celebrada a l'Acadèmia de Belles Arts de la província de Barcelona, quan l'arquitecte Elies Rogent usa el terme *romanobizantí* per diferenciar perfectament l'estil d'aquella nova arquitectura, tant de la "romana" com de l'"ogival". Per a ell, les fàbriques, severes en la massa però riques i fecundes en detalls, es distingeixen per un afany de certa grandiositat, que es caracteritza per l'ús de cúpules, voltes, contraforts i columnes, i per un ric llenguatge iconogràfic i decoració vegetal, els millors exemples dels quals serien a Sant Pere de Rodes, Santa Maria de Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Sant Pere i Santa Maria de Besalú i Sant Joan les Fonts.³ De la mà del mateix Elies Rogent, l'estudi de l'arquitectura romànica entra, a més, a l'Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona, el curs 1873-1874. En les seves classes de Teoria i història de l'arquitectura, es fa ressò per primer cop a Catalunya del terme *estil romànic*⁴, una nomenclatura aleshores ja habitual a França gràcies a les obres d'Arcisse de Caumont, a partir de la paraula encunyada el 1818 pel seu amic, l'antiquari Charles de Gerville.

En aquest mateix efervescent context de la Catalunya de la Renaixença ja s'havien forjat els ideals de l'incansable i vehement Lluís Domènech i Montaner (1850-1923), que va dedicar una bona part de la seva vida a la preparació d'una monumental *Història de l'art romànic a Catalunya* que mai, però, no va arribar a concloure, i el material de la qual va romandre inèdit fins a l'any 2006. El seu valor es fonamenta en el fet que aporta, en molts casos, la primera documentació científica existent sobre els monuments romànics conservats a l'inici del segle XX, tant pel que fa a plantes com a fotografies, i en l'estudi documental, constructiu i decoratiu dels edificis.⁵

De tota manera, cal subratllar que Domènech s'havia format a l'Escola d'Arquitectura de l'*Academia de Bellas Artes de San Fernando*, a Madrid, on estudià entre els anys 1871 i 1873, sota la direcció del professor Antonio de Zabaleta. Aquest, que donava molta importància a l'ensenya-

ment de la història i a la seva aplicació en la nova era industrial, fou mestre d'una generació d'arquitectes que, amb el temps, es van convertir en els restauradors més importants dels monuments medievals d'Espanya i Catalunya: Juan de Madrazo (catedral de Lleó), Elies Rogent (monestir de Ripoll) i Demetrio de los Ríos (catedral de Lleó, San Miguel de Escalada, Santa Cristina de Lena).⁶ Antonio de Zabaleta era, sobretot, un seguidor de les teories de l'arquitecte i teòric francès Viollet-le-Duc. A l'Escola explicava l'assignatura d'Història de l'arquitectura i Teoria de la composició, i per tal d'ajudar els seus alumnes a aprofundir en els seus coneixements, va crear les anomenades *expediciones artísticas*, que consistien en la visita de ciutats monumentals (Àvila, Toledo, Segòvia) amb l'objectiu que els estudiants poguessin dibuixar. Uns quants anys després, Lluís Domènech farà el mateix amb els seus alumnes de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona, així, els va dur, a prendre apunts i a pintar aquarel·les de monuments romans (Centelles) i medievals (Fenollar, Sixena). També cal para esment al fet que Domènech es llicencià el mateix any que Manuel Aníbal Álvarez (1850-1930), el cèlebre restaurador de l'església palentina de San Martín de Frómista (1895-1901) i de la col·legiata càntabra de Cervatos (1900).⁷

De tota manera, seria un alumne del mateix Domènech i Montaner, Josep Puig i Cadafalch, qui, amb una visió més àmplia i moderna que la del seu mestre, sabia dur a terme hàbilment el primer gran estudi monumental del romànic a Catalunya en una obra de quatre volums: *L'arquitectura romànica a Catalunya* (1909-1918). Com és ben sabut, la seva publicació anà en detriment de les aspiracions de l'antic mentor per editar la seva obra, i representà l'inici d'una agra rivalitat intel·lectual i política.

EL PAPER DE LES INSTITUCIONS: DELS PIONERS ALS MUSEUS⁸

La tasca duta a terme per aquests estudiosos de l'art romànic motivà importants avenços en la complexa història de la cultura de finals de segle XIX i principis del XX, que amb el temps s'hauria de concretar en el ferm establiment d'institucions pròpiament dedicades a la preservació del patrimoni: el Museu Episcopal de Vic (1891), la Junta de Museus de Barcelona (1902, remodelada el 1906), l'Institut d'Estudis Catalans (1907), el Servei Català de Catalogació de Monuments (1914) o el Museu d'Arts Decoratives i Arqueològic de Barcelona (1915).

A Catalunya, el context en què es revalorava el patrimoni medieval es deu a l'interès de recuperació cultural que protagonitzen, a grans trets, per una banda la burgesia industrial i per l'altra l'Església, dins del marc de la Renaixença. En començar el segle XX, havien estat moltes i molt diverses les institucions i iniciatives que havien contribuït a l'inventari del patrimoni artístic de Catalunya i a la col·lecció del que fou possible, compartint en molts casos, els seus protagonistes. La Desamortització de Mendizábal i l'abandonament de molts edificis religiosos havien despertat la inquietud conservadora d'alguns i l'oportunitat col·leccionista d'associacions i particulars, iniciatives que aviat alimenten tant l'estudi arqueològic com la necessitat de crear grans institucions museístiques que puguin conservar l'art del passat per a l'ús i el gaudiment públic. En aquest sentit cal emmarcar les exposicions retrospectives d'art i indústries organitzades per l'Acadèmia de Belles Arts a Barcelona, el 1867, i pel Círcol Literari a Vic, el 1868,⁹ que van marcar una fita en la recopilació i valoració de l'art del passat i, en certa manera, encarrilaven també la revaloració del patrimoni de l'Església.

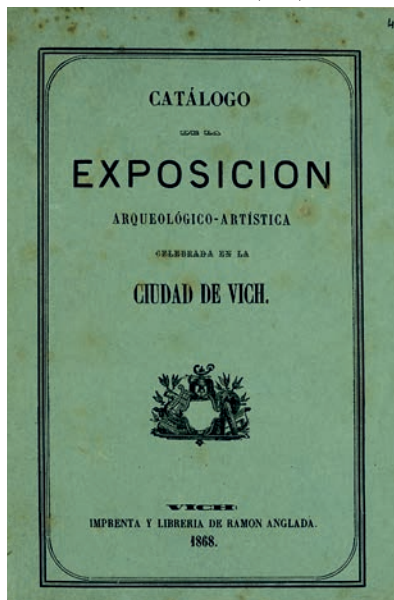
Però l'art romànic, tant en les col·leccions públiques de la ciutat de Barcelona com en les de l'Església catalana, pren una importància imparable a partir de l'entusiasta acollida que van tenir les taules romàniques pintades del bisbat de Vic a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, i de la qual Josep Puiggarí dona testimoni en el catàleg d'aquesta exposició. S'hi inclou, per primera vegada, una minuciosa descripció iconogràfica d'aquests frontals acompanyada d'interessants precisions de tipus cronològic.¹⁰ Aquestes obres van ser el nucli del Museu Episcopal de Vic, que el bisbe Morgades va inaugurar el 1891,¹¹ tot recopilant antigues col·leccions de la ciutat i reforçant així el projecte de recuperació cultural i religiosa que ja havia impulsat amb la celebració del mil·lenari de Montserrat (1880) o amb la reconstrucció, per part d'Elies Rogent, del monestir de Santa Maria de Ripoll (1886-1893).¹² El 1898, sota l'episcopat de Josep Torras i Bages, amb el nomenament de mossèn Gudiol i Cunill com a conservador titular del

Museu Episcopal de Vic, aquesta institució es consolida com a referent i contribueix a la creació d'altres museus d'art diocesans fonamentals per a la conservació del patrimoni romànic català, com el Museu de Solsona (1896) o el Museu Diocesà de Lleida (1893). El 1902, Josep Gudiol i Cunill contribueix, a més, decisivament a l'estudi dels objectes artístics amb la publicació del considerat primer manual científic de la història de l'art català, les *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*.¹³ L'estudi se serveix dels importantíssims fons documentals que conserva l'Arxiu Episcopal de Vic, i entronca amb una tradició clerical d'investigació documental historicoartística que havia donat fruits importantíssims a finals del segle XIII al monestir de Bellpuig de les Avel·lanes, amb el grup encapçalat per l'erudit Jaume Pascual.¹⁴

A Barcelona, va ser la burgesia industrial la que va capitalitzar els esforços de corporacions, associacions, entitats i particulars per recopilar i exposar obres d'art del passat amb l'objectiu de millorar, d'una banda, el valor artístic de la indústria catalana, i de l'altra, la formació artística del públic en general. En aquest sentit, és notòria la tasca duta a terme per les associacions excursionistes, que, inspirades per la recuperació de la llengua catalana, van posar en valor no tan sols el coneixement del territori sinó també la catalogació i conservació dels testimonis del passat –les tradicions, l'arqueologia i l'art–, tal com recordava Josep Gudiol i Cunill en una conferència titulada "L'excursionisme i l'arqueologia", llegida el 1902 al Centre Excursionista de Catalunya. És, doncs, a l'empara d'aquestes institucions, concretament, de l'Associació Catalana d'Excursions Científiques, que es van publicar per exemple l'*Album pintoresch-monumental de Catalunya* (Barcelona, 1978) o les *Notes arquitectòniques sobre les esglésies de Sant Pere de Terrassa de Josep Puig i Cadafalch* (Barcelona 1889). En relació amb tot plegat, cal recordar que aquest fou el marc en què Lluís Domènech i Montaner realitzà els seus primers viatges per a l'elaboració d'una monografia sobre l'art romànic a Catalunya que, tot i que no la va arribar a publicar, sí que en donà a conèixer el contingut tant en conferències com en les seves classes com a professor de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona.

Amb la creació de la Junta Municipal de Museus i Belles Arts (1902), que comptava amb representants de l'Ajuntament i de les associacions artístiques i industrials de la ciutat, Barcelona es dotava d'una entitat amb funcionament autònom que, sota la presidència de l'alcalde, tenia a càrrec la "conservación, desarrollo y administración de los Museos, celebración de exposiciones, cursos y fiestas de carácter artístico, conservación de monumentos públicos y todo cuanto se relacione con los diversos conceptos del arte y de la cultura artística". Reformada el 1906 amb la incorporació de la Diputació de Barcelona, passa a denominar-se Junta de Museus de Barcelona i es converteix en l'organisme responsable

Catàleg de l'Exposició Arqueològico-Artística celebrada en la Ciudad de Vich, Vic, 1868

Domènech i Montaner i la descoberta del romànic, exposició celebrada al MNAC, 18 de maig-17 de setembre de 2006

de la creació i ordenació de les col·leccions públiques medievals de la ciutat, que avui es conserven a l'actual Museu Nacional d'Art de Catalunya.¹⁵

L'actual Museu Nacional d'Art de Catalunya és l'hereu directe del Museu d'Arts Decoratives i Arqueològic, que va obrir les portes el 1915 a l'antic arsenal del Parc de la Ciutadella. Des dels inicis, conservava alguns objectes romànics de pedra procedents de la col·lecció de la Reial Acadèmia de Bones Lletres i del Museu Provincial d'Antiguitats de Barcelona (obert el 1880 a la capella de Santa Àgata).¹⁶ Del Museu Municipal de Belles Arts (Palau de Belles Arts de l'Exposició de 1888, 1891) és d'on provenen les primeres taules romàniques pintades, com el frontal d'Ix. La col·lecció va ser ampliada amb les compres efectuades per la Junta Municipal de Museus de Barcelona els primers anys del 1900, i se'n publicà un catàleg el 1906.¹⁷ A més dels frontals d'Avià (1903), dels Apòstols o de la Seu d'Urgell (1905) i de Mosoll (1906), el 1907 s'adquireix el frontal d'altar de Tavèrnoles a l'acadèmic madrileny Antonio Vives Escudero, després que la taula hagués estat en mans d'un antiquari de Tàrraga. Cal recordar que, aquests primers anys del segle xx, els estudis sobre pintura romànica catalana se centraven en la pintura sobre taula. Prova de l'interès envers aquest excepcional conjunt d'obres són els articles de J. Gudiol el 1904 i d'Antonio Muñoz el 1907, la monografia de Salvador Sanpere i Miquel de 1908, o el catàleg raonat de la pintura romànica i gòtica de l'antic Museu d'Art i Arqueologia de Barcelona de Ramon Casellas (ca. 1910), el qual, però, mai no s'arribà a publicar.¹⁸

Josep Puig i Cadafalch, Josep Pijoan, Raimon Casellas i Joaquim Folch i Torres, entre d'altres, protagonitzaran l'activitat del Museu de la Ciutadella, gestionat per la Junta de Museus, i n'incrementaran els fons romànics a l'inici del segle xx amb insospitades col·leccions. Inicialment es nodrien de les oportunitats proposades per antiquaris o particulars, però molt aviat, i a iniciativa de Pijoan, el museu viatja directament a les esglésies, especialment del bisbat d'Urgell, per tal d'adquirir les obres d'art directament als seus propietaris. Un dels exemples rellevants en aquest sentit és el baldaquí de Tavèrnoles, adquirit al bisbat d'Urgell gràcies a les gestions fetes per Pijoan i Josep Font i Gumà en un viatge a la Cerdanya i a la Seu d'Urgell durant la primavera de 1906.

Negociar directament amb el bisbat d'Urgell va proporcionar un valuós bagatge a Joaquim Folch i Torres, bagatge que aprofitaria a la dècada del 1920 quan es veié amb la possibilitat d'adquirir per al Museu de Barcelona les pintures murals romàniques que havia publicat Josep Pijoan, a l'Institut d'Estudis Catalans, entre 1907 i 1921. Això proporcionarà finalment, al Museu de Barcelona, l'oportunitat de posseir una col·lecció única de pintura mural romànica arrencada i traspasada, que s'exposarà, de manera permanent, des del 1924.¹⁹ Així, els frontals romànics de seguida començaren a perdre protagonisme en favor d'un renovat interès cap a l'arquitectura i la recentment descoberta pintura mural. Les ambicioses publicacions promogudes pel recentment creat Institut d'Estudis Catalans (1907), *L'arquitectura romànica a Catalunya*, de Josep Puig i Cadafalch, i *Pintures Murals catalanes*, de Josep Pijoan, són una mostra dels nous focus d'atracció de la investigació historicoartística.²⁰ L'arrencament, el trasllat i la nova instal·lació dels absis pintats, entre 1919 i 1923, al Museu de la Ciutadella de Barcelona, va representar, sens dubte, la culminació d'aquesta nova visió monumental del romànic. Des d'aleshores, la tècnica de la pintura mural va atraure, com cap altra, l'interès dels investigadors, i com a conseqüència d'això, Sant Climent de Taüll es convertí en l'obra mestra indiscutible de l'art medieval català. Tanmateix, malgrat pertànyer a l'època en què s'havia establert una cronologia de les grans fites del romànic català del segle xii (pintures de Taüll, portada de Ripoll, claustres historiatats), historiadors de l'art com Josep Gudiol i Cunill (1927) o Joaquim Folch i Torres (1924, 1956) van continuar defensant una datació alta per a alguns exemplars de la pintura sobre taula, concretament per als frontals de Puigbó, Ix, Urgell i Dosmunts, que situaren a la segona meitat del segle xi, tot seguint les pautes marcades per J. Puiggarí i S. Sanpere i Miquel, i confirmades en part per R. Casellas.²¹ No és gens estrany, doncs, el seu entestament a vincular aquesta tècnica artística amb l'orfebreria del segle xi, i les escasses comparacions que estableixen amb la gran seqüència de la pintura mural romànica o de l'escultura monumental.

La revolució en els estudis de la pintura sobre taula catalana va venir de la mà d'un historiador nord-americà, W. W. S. Cook, que entre 1923 i 1926 va reconduir, en una sèrie d'articles publicats a la revista *Art Bulletin*, la datació dels exemplars més antics fins al segle xii. Segons

Lluís Domènech i Montaner,
 fotografia de Sant Climent
 de Taüll, setembre-octubre de
 1904. Foto: Arxiu del Col·legi
 d'Arquitectes de Catalunya

la seva opinió, el frontal de Puigbó i el baldaquí de Ribes s'haurien realitzat durant el segon quart d'aquest segle,²² els frontals de la Seu d'Urgell i d'Ix, a mitjan,²³ i els frontals d'Esquius i de Dosmunts, a la segona meitat.²⁴ Aquest nou quadre cronològic, en bona mesura basat en la comparació amb l'art monumental de l'època, en què les obres de renovació de l'abadia de Ripoll tenien una gran importància, va proporcionar un immillorable punt de partida per plantejar el panorama del naixement de la pintura sobre taula catalana. No obstant això, tal com es veurà en els volums d'aquesta Enciclopèdia, les cronologies absolutes de W. W. S. Cook han estat

matisades els darrers anys, de manera que el grup més antic de peces (Seu d'Urgell, Ix, Ribes, Esquiús i Puigbó) tendeix a datar-se ara entre 1120 i 1150.²⁵

Respecte de la redescoberta de la pintura mural, se sap que fins a finals de segle XIX es coneixien, i s'havien publicat, alguns conjunts de pintura mural romànica a Catalunya, com el de Sant Quirze de Pedret²⁶ o el de Sant Martí de Fenollar. Caldria afegir a aquests coneixements les notes científiques recollides per Lluís Domènech i Montaner el 1904 en les seves excursions per les comarques del Pallars i la Ribagorça, que li permeteren, per primera vegada, contemplar, descriure i, en alguns casos, dibuixar i fotografiar els conjunts murals del Burgal, Àneu, Boí i Taüll.²⁷

Amb la *Missió arqueològica-jurídica a la ratlla d'Aragó*, la primera expedició organitzada per l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1907, en la qual participaren, entre d'altres, Josep Puig i Cadafalch, Josep Gudiol i Cunill i el fotògraf Adolf Mas, es revalorava definitivament el ric patrimoni de la vall de Boí.²⁸ De fet, és a partir d'aquesta missió que la Junta de Museus va encarregar una sèrie de còpies dels conjunts de pintura mural coneguts, o que s'estaven estudiant aleshores,²⁹ que va servir per il·lustrar els fascicles de la col·lecció *Les pintures murals catalanes*, de Josep Pijoan. Aquesta publicació, que va donar a conèixer entre 1907 i 1921 els conjunts més importants de pintura mural romànica –Pedret, Sant Martí de Fenollar, Sant Pere de la Seu d'Urgell, Sant Climent i Santa Maria de Taüll, Sant Joan de Boí, Santa Maria d'Àneu, Sant Pere de Burgal, Ginestarre de Cardós, Esterri de Cardós, Santa Eulàlia d'Estaon, Santa Maria de Mur i Sant Pere d'Àger–, els va proporcionar notorietat, però també incità els interessos de l'aleshores creixent mercat internacional d'art.

En aquest context, el comerciant d'art nord-americà d'origen hongarès, Ignacio Pollak, que estava associat amb Gabriel Dereppe, d'origen francès, va comprar i va fer arrencar les pintu-

Lluís Domènech i Montaner, croquis de la decoració de l'absis de Santa Maria d'Àneu, setembre-octubre de 1904. Foto: Arxiu del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya

Portada del primer fascicle de Josep Pijoan, *Les pintures murals catalanes*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1907

res murals de l'absis central de Santa Maria de Mur, que seguidament van ser adquirides pel col·leccionista barceloní Lluís Plandiura. El pla, realitzat l'estiu de 1919, fou possible gràcies a la contractació dels serveis d'un expert *estrattista* italià: Franco Steffanoni. Quan la Junta de Museus de Barcelona s'assabentà que a l'església de Mur s'estaven arrencant les pintures de l'absis, Joaquim Folch i Torres informà del que succeïa al president de la Mancomunitat, Josep Puig i Cadafalch, que va intentar que l'església fos declarada monument historicoartístic, cosa que s'esdevingué massa tard —el 1920— i que no va impedir que les pintures fossin venudes pel seu propietari, Lluís Plandiura, als Estats Units, el 1921, al Museum of Fine Arts de Boston, on es conserven des d'aleshores. L'alarma despertada per l'arrencament de Mur va permetre descobrir que es tractava d'una operació més àmplia, que afectava deu altres conjunts de la regió. Amb l'objectiu d'aturar-la, entre 1919 i 1929 la Junta de Museus, gràcies a un préstec de la Sociedad Fàbrega y Recassens, va negociar amb Ignacio Pollak la compra, l'arrencament i la instal·lació d'aquestes pintures al Museu d'Art i Arqueologia de la Ciutadella de Barcelona, que ja tenia una col·lecció important d'art medieval.

El procés d'arrencament fou dut a terme entre 1920 i 1923 per Franco Steffanoni, amb l'ajuda d'Arturo Dalmati i el seu deixeble Arturo Cividini, mitjançant la tècnica denominada *strappo*, és a dir, l'arrencament de la superfície cromàtica d'una pintura mural de manera que la pel·lícula pictòrica se separa de l'*intonaco* del mur. L'operació consistia en cinc passos. En primer lloc, un examen detallat del mur, la superfície del qual es netejava de restes d'encalçament, pols o retocs. En segon lloc, es preparava una cola orgànica, soluble en aigua, amb la qual s'amaraven unes teles de cotó. En tercer lloc, aquestes teles s'aplicaven, de manera uniforme, sobre la superfície pictòrica que es volia arrencar, a vegades amb fins a tres capes per tal d'assegurar un gruix prou consistent, segur i flexible. En quart lloc, una vegada seques les teles i la cola, que s'havia contret, es procedia a l'arrencament pròpiament dit —*strappo*—, consistent a estirar a poc a poc la tela, amb l'ajuda d'una espàtula, i anar-la enrotllant progressivament. Quan les teles s'havien traslladat a Barcelona, s'iniciava el cinquè i últim pas, en el qual s'alliberava de nou la superfície pictòrica després d'haver-li proporcionat un nou suport en tela. Es començava tot repassant i equilibrant amb una espàtula la superfície del revés de l'entelat, per eliminar-ne les possibles restes d'*intonaco* o de morter de preparació. Seguidament es preparava una cola de caseïnat de calç, no soluble en aigua, per tal d'enganxar-hi al revers una gasa i una xarperera o tela de lli. Finalment, s'eliminaven fàcilment amb aigua les teles de cotó de l'arrencament, i s'instal·laven els fragments sobre armadures en fusta que imitaven les formes dels absis originals, armadures que seguien els plànols de l'arquitecte J. F. Ràfols i que van ser muntades per la casa Priu i Simon.³⁰

Aquest procés, propi dels arrencaments de pintura al fresc, era diferent del de l'*stacco*, normalment aplicat a la pintura mural a l'oli, vernís o cera, que, com que estava més ben adherida al fons, s'havia d'arrencar amb l'*intonaco* o morter de preparació, tallant un tros de paret. El revolucionari procediment de l'*strappo* l'havia perfeccionat el noble col·leccionista i restaurador italià, de Bèrgam, el comte Giovanni Secco Suardo, que el descriu en el seu *Manuale ragionato per la parte meccanica dell'Arte del Restauratore dei dipinti*, publicat a Florència el 1866. En el seu laboratori de Bèrgam es va formar Antonio Zanchi (1823-1886), el primer tècnic *estrattista* especialitzat a arrencar pintures amb aquest mètode, que va ser el mestre de Giuseppe Steffanoni (1841-1902). Aquest, en origen fuster, va ser el fundador d'una nissaga de restauradors *estrattisti*, que es va consolidar al nord d'Itàlia i també a l'estranger, i que va treballar per a la *soprintendenze*, col·leccionistes i comerciants privats, i museus. El 1880 creà empresa pròpia juntament amb els seus fills Francesco (1870-1942) i Fedele (1827-1921), l'anomenada *Ditta Giuseppe Steffanoni e figli*, que des de la seva mort el 1902 va passar a anomenar-se *Steffanoni f.li*. Francesco, o Franco, és qui dècades més tard va dur a terme els arrencaments de la pintura mural catalana entre 1919 i 1923, juntament amb el seu col·laborador Arturo Cividini. Entre les obres cèlebres que els Steffanoni van arrencar a Itàlia a finals del segle XIX destaquen *La forja de Vulcà* de Pier Francesco Mazzucchelli o les pintures de la cambra nupcial del Castell de Roccabianca, totes dues conservades a la Pinacoteca del Castello Sforzesco de Milà, i també el Tiepolo de la Villa Contarini alla Mira (Venècia) per al col·leccionista francès Edouard André, avui a la seva casa museu de París, el Musée Jacquemart-André. Els Steffanoni prestaren activament serveis als *Uffici Regionali per la Conservazioni dei Monumenti*, creats el 1888, en operacions de salvament de frescos de la ruïna o

demolició dels seus edificis, o per a l'Academia di Brera de Milà, on, sota la supervisió de Corrado Ricci, van crear, entre 1900 i 1901, per a la pinacoteca, una nova instal·lació de pintures murals traspassades a tela, amb suports de fusta, com els que més tard hi hauria a Barcelona.³¹

Franco Steffanoni era un expert en arrencaments, però no un traficant d'obres d'art. De fet, va venir a Catalunya el 1919 contractat per Ignacio Pollak, per arrencar les pintures murals de Santa Maria de Mur, i seguidament, entre 1920 i 1923, les de deu esglésies més del Pirineu català, la majoria dins del bisbat d'Urgell –Santa Maria i Sant Climent de Taüll, Sant Joan de Boí, Santa Eulàlia d'Estaon, Ginestarre, Esterrí de Cardós, Sant Pere de la Seu d'Urgell, Sant Miquel d'Engolasters, Santa Maria d'Àneu i Sant Quirze de Pedret–, que es quedaren a Barcelona. L'operació va tenir, sens dubte, certa complexitat, perquè primer calia fer un croquis de les pintures amb l'objectiu de dividir-les en fragments, que, segons les recomanacions de Secco Suardo, havien de ser de petit format. En segon lloc, aquestes divisions havien de coincidir amb la composició figurada. Finalment, i en tercer lloc, moltes de les esglésies en qüestió necessitaven un peritatge previ, ja que part de la seva decoració primitiva s'amagava sota dels emblanquinats, com en el cas de Sant Joan de Boí i de gran part de Santa Maria de Taüll. D'aquí la importància de la tasca de Joaquim Folch i Torres, aleshores director de la secció d'art medieval i modern del museu, i nomenat el 1920 supervisor de l'operació.

Es tractava, en definitiva, de més de 345 m² de pintura arrencada –amb un procediment fins aleshores desconegut a Espanya–, el destí de la qual era formar part d'una de les instal·lacions més avantguardistes de la museografia europea del moment: la secció de romànic del Museu d'Art i Arqueologia de la Ciutadella, situada a l'ala nord-est de l'edifici. Tot i que part de les

Santa Maria de Taüll, 1922: treballs per a l'arrencament de les pintures murals. Foto Arxiu Amatller d'Art Hispànic

obres van ser exposades per primer cop al públic el 25 de març de 1922, amb motiu d'una exhibició dels exemplars adquirits per la Junta en el trienni 1919-1922, la secció no va ser oficialment inaugurada fins al 12 de juny de 1924. La instal·lació esmentada, a cura de Joaquim Folch i Torres, que des de finals de 1920 era el nou director del Museu d'Art i Arqueologia, va ser aplaudida des del principi pel públic, tal com deixa clara constància la premsa de l'època:

"La instalación de las pinturas murales es digna de sincero aplauso, tanto por la pulcritud con que han sido trasladadas al lugar que ocupan, como por el admirable acierto que preside a su colocación, gracias al cual conservan la misma visualidad que presentaban en sus punto de origen, aumentada por una cantidad de luz de que carecían en las viejas iglesias de donde proceden, lo cual permite apreciarlas en sus menores detalles, constituyendo una sección del Museo de que podrá mostrarse orgullosa Barcelona" ("En el Museo del Parque", *Las Noticias*, 26 de març de 1922).

En la seva condició de gran museu de la pintura mural romànica, la institució va continuar adquirint amb el temps nous i vells arrencaments, amb l'objectiu d'enriquir la seva magnífica col·lecció, però també per garantir-ne la perfecta conservació. És el cas dels conjunts del Burgal, Argolell i Orcau, adquirits el 1932 amb la compra de la col·lecció Plandiura;³² del de Sorpe, exposat per primera vegada el 1934; de les pintures de Sixena, arrencades durant la Guerra Civil, o de les de Toses i de l'absis lateral de Mur, el 1950-1953, a les quals es van sumar durant els anys 60 i 70 d'altres fragments que completaren Sorpe, Estaon, Santa Maria de Taüll, Burgal i Boí, sota la direcció de Joan Ainaud de Lasarte, el qual també procurà continuar incorporant col·leccions privades com el llegat de Santiago Espona, el 1958.³³ Finalment, recentment, durant la direcció de Maite Ocaña, destaca l'adquisició, l'any 2008, d'un fragment de les pintures murals de la capella de santa Caterina de la Seu d'Urgell (MNAC 214241).³⁴

Aquarel·la de les pintures de la Sala Capitular de Sixena (Osca): escena de les ofrenes de Caïm i Abel, realitzada per un alumne de Lluís Domènech i Montaner el 1918. MNAC-Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona, 2009. Fotògrafs: Calveras/Mérida/Sagristà

D'altra banda, després del trasllat de la col·lecció al nou Museu d'Art de Catalunya situat al Palau Nacional de Montjuïc, inaugurat el 1934, s'han succeït tres instal·lacions: la de Folch i Torres, del 1934; la de Joan Ainaud, del 1973, i la de l'arquitecta italiana Gae Aulenti, del 1995, sota la direcció d'Eduard Carbonell. Del predomini de la llum natural zenital en la museografia de Folch es va passar a la llum artificial, que si bé amb Ainaud suggeria un ambient recollit de llums d'espelmes d'església, amb la instal·lació d'Aulenti aquest efecte es va perdre en pro d'una il·luminació més moderna i asèptica. De la mateixa manera, els bastidors de fusta i guix dels absis, amagats en les museografies precedents, han estat considerats per l'arquitecta italiana com a veritables objectes de museu, testimonis muts de la història dels arrencaments i, per tant, dignes de ser admirats. A mitjan 2011, sota la direcció de Maite Ocaña, es procedí tanmateix a una readaptació de l'última museografia, en la qual es va voler donar protagonisme a la il·luminació directa de les obres, combinant la tecnologia LED amb la d'incandescència. Si bé es va mantenir la disposició de les sales i dels conjunts de pintura mural, l'itinerari es va enriquir amb la finalitat d'emfasitzar les especificitats de les altres tècniques del romànic català, que la instal·lació d'Aulenti havia reduït a la categoria d'*attrezi*. Així, pel que fa a la pintura sobre taula, es fa palesa la diversitat estilística i tipològica de les peces conservades: frontals d'altar; altars complets, amb el frontal i els laterals; baldaquins de diversos tipus, i bigues. A més, es va millorar la instal·lació i la presentació de l'escultura tant en pedra com en fusta, i, en alguns casos, es va potenciar el caràcter monumental o teatral d'alguns conjunts. Així mateix, l'orfebreria va prendre finalment protagonisme, en evocar-se la idea dels tresors de les esglésies i posar-se de manifest la important col·lecció d'esmalts de Llemotges de què disposa el MNAC.

La història de les diferents museografies i instal·lacions del MNAC (o del seu precedent al Museu de la Ciutadella) –1924, 1934, 1973, 1995, 2011– és una mostra de la inquietud i l'interès que la societat catalana ha demostrat en els temps moderns respecte de l'art romànic, un art que es percep, des del segle XIX, com una cosa pròpia i vinculada a l'efervescència de la identitat nacional catalana. D'altra banda, des de la dècada de 1920, la col·lecció de romànic –primer a la Ciutadella, després a Montjuïc– és percebuda, a més, en un àmbit més internacional, com un dels llegats més importants de l'art occidental. Tres fets semblen haver estat els catalitzadors d'aquest reconeixement. El primer fou la ja comentada operació de salvament de les pintures murals dels Pirineus, realitzada entre 1919 i 1923, que va donar l'oportunitat a Joaquim Folch i Torres d'instal·lar una de les col·leccions d'art romànic més originals del món, amb una òptima presentació museogràfica deutora de l'estètica *decó*, que va convertir moltes d'aquestes obres en "mítiques" dins del debat sobre l'art romànic.³⁵ Cal recordar que, amb gran encert, per a la portada del primer catàleg del museu, publicat el 1926, Folch i Torres no va dubtar a escollir la nova icona per excel·lència de l'art romànic català: el denominat "Pantocràtor" de Sant Climent de Taüll.

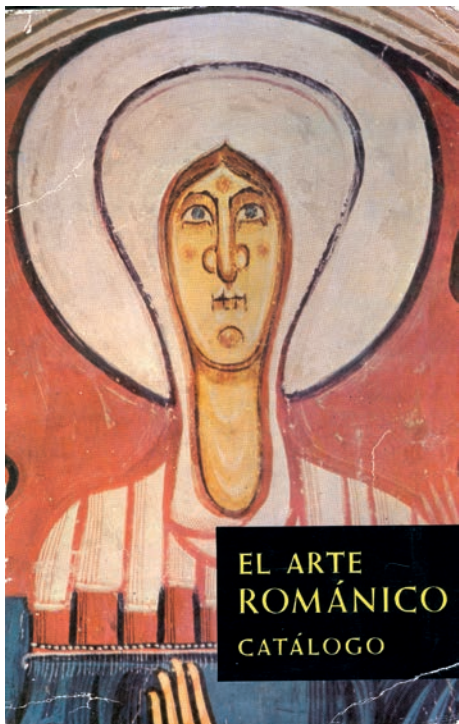
El segon fet que sembla haver estat fonamental per a la fama internacional de la col·lecció és l'interès que aquesta va desvetllar en l'aleshores emergent historiografia d'art nord-americana. Una llarga llista d'estudiosos i especialistes en romànic, hispanistes, entre els quals destaquen A. K. Porter, Walter W. S. Cook, Walter Kuhn, o Chandler Post, són autors durant la dècada que va del 1923 al 1933 de tota una sèrie d'articles, monografies i col·leccions de llibres dedicats específicament a l'art medieval hispànic. En ells, temes molt lligats amb el caràcter específic del romànic català, com la pintura mural, la pintura sobre taula o la talla en fusta –sense excloure tampoc l'escultura en pedra– es tracten de manera exhaustiva i tenint en compte tota la seva diversitat. La publicació en anglès d'aquests estudis en prestigioses revistes d'història de l'art, com *The Art Bulletin* o *The Burlington Magazine*, van convertir moltes obres romàniques del Museu –com el frontal de la Seu d'Urgell, les pintures de Taüll o les estàtues del Davallament d'Erill la Vall– en llocs comuns de la historiografia artística internacional, o dit d'una altra manera, a partir d'aleshores no es pot parlar de romànic sense esmentar-les.

Però, sense cap mena de dubte, aquesta "canonització" de la col·lecció romànica de l'antic Museu d'Art i Arqueologia de la Ciutadella, va tenir lloc per causa d'un tercer factor: el de la seva apreciació estètica per part dels aleshores emergents pintors d'avantguarda, com Francis Picabia, Pablo Ruiz Picasso o Joan Miró. Aquests artistes trobaren en el romànic l'essència d'allò "primitiu", una categoria que, a més, es començava a considerar aleshores com a característica

de l'art espanyol, i per extensió de les arts figuratives catalanes. Des de llavors, el museu és lloc de "pegrinatge" d'artistes contemporanis que intenten trobar les fonts de la seva obra, o potser més aviat apropiar-se, com si d'un talismà es tractés, del *genius loci* que envolta les seves misterioses pintures murals.³⁶ Això explica, per exemple, la cèlebre foto realitzada per Francesc Català Roca del Grup *Taüll*, format per destacats pintors de l'informalisme matèric, com Antoni Tàpies, Josep Guinovart i Modest Cuixart, que es retrataren per a la posteritat davant de la porta meridional de les pintures murals de Santa Maria de Taüll. Els frescos del museu són, per a ells, el símbol d'un art arrelat en una terra i en una circumstància històrica però a la vegada màgicament universal, tal com va assenyalar Joan Teixidor.

No obstant això, en aquesta canonització i internacionalització de l'art romànic català hi ha dos fets que van contribuir, com cap altre, a fer obvi més enllà de les nostres fronteres l'increïble llegat de la Catalunya dels segles X al XIII. El primer es produeix durant els temps convulsos de la Guerra Civil espanyola, quan la Generalitat republicana va prendre la decisió d'allunyar de la ciutat de Barcelona les col·leccions del museu i les obres decomissades per causa de la guerra, i subseqüentment es decidí d'organitzar una exposició d'art medieval a l'aleshores capital artística i cultural del món, París. Així, sota el comissariat de Joaquim Folch i Torres, el Jeu de Paume va acollir l'any 1937 la mostra titulada *L'art catalan du Xe siècle au XVe siècle*, en el comitè científic de la qual varen participar historiadors de la talla d'Henry Focillon o M. Pierre Lavedan, amb la complicitat d'artistes com Pau casals o Pablo Ruiz Picasso. L'èxit de l'exposició va fer que es prorrogués i fos instal·lada al *Musée National Maisons-Laffite*, des d'on retornà a Barcelona el 1939. A banda del catàleg,³⁷ cal assenyalar que aleshores s'edità a París un monumental i commovedor llibre, *L'art de la Catalogne de la seconde moitié du neuvième siècle à la fin du quinzième Siècle*, amb una encesa introducció de l'intel·lectual Christian Zervos, on es defensava la Generalitat de Catalunya dels suposats vandalismes dels quals l'acusava el feixisme.³⁸ Contrapunt d'aquest esdeveniment seria, anys més tard, l'organització el 1961, en ple règim franquista, d'una exposició internacional d'art romànic a Barcelona i Santiago de Compostel·la, sota els auspicis del Consell d'Europa, amb què es pretenia aconseguir un reconeixement europeu per un país

Portada del catàleg de l'exposició de 1961 celebrada a Barcelona i Santiago de Compostel·la: *El Arte Románico*, Barcelona, 1962

Reproducció del frontal de Santa Maria d'Avià. Església de Santa Maria d'Avià (Berguedà)

aleshores aïllat. Més enllà del complex context polític, la mostra, comissariada per l'aleshores director del Museu d'Art de Catalunya, Joan Ainaud de Lasarte, amb un comissari adjunt, Manuel Chamoso Lamas, i tot un seguit de personalitats estrangeres en el comitè científic, va servir sobretot per a catapultar el reconeixement internacional de la col·lecció romànica del museu, a les sales del qual s'exposaren gran part de les obres en préstec.³⁹

D'altra banda, la segona meitat del segle xx veu créixer altres museus que completen les col·leccions de pintura romànica catalana: el Museu Diocesà de la Seu d'Urgell (1958) i el Museu d'Art de Girona (1979), del qual formen part el Museu Diocesà de Girona (1942) i el Museu Arqueològic i de Belles Arts (1870). Cal destacar també els esforços de les institucions públiques i privades en les remodelacions del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona (1983) i del Museu Episcopal de Vic (2002),⁴⁰ tots dos amb el suport del Govern de la Generalitat de Catalunya i que es poden considerar modèlics des del punt de vista museogràfic.

L'actualitat del romànic a Catalunya, des de la monumental edició de la *Catalunya romànica* (1984-1998), la celebració d'exposicions per part dels principals museus, la confecció de còpies d'obres d'art per a reposar *in situ* en les esglésies –tant de pintures murals com de peces de mobiliari litúrgic–, la creació de rutes culturals o els nombrosos projectes de recerca, treballs científics o congressos promoguts en les diverses universitats catalanes, és un fet innegable. Darrere d'aquest peculiar fenomen s'amaguen, tal com ha assenyalat Xavier Barral,⁴¹ interessos molt diversos que de vegades han sobredimensionat el valor del romànic català. El turisme, l'obsessió pel patrimoni, l'afany científic o el mite que el romànic és l'art nacional català, conflueixen, o no, en moltes d'aquestes accions. En qualsevol cas, tant des del punt de vista patrimonial com històric i arqueològic, ningú no pot dubtar de la importància del que la Catalunya contemporània deu al seu incomparable llegat romànic.

ART FORÀ EN LES COL·LECCIONS DEL ROMÀNIC CATALÀ

És obvi que la formació de les col·leccions dels museus catalans es defineix fonamentalment per una vocació de reunir les peces del seu àmbit territorial. Tanmateix en alguns casos, com en el cas del museu de Montjuïc o en el de certes col·leccions provades, com les del Museu Marès o de la Fundació Godia, hi ha hagut un interès per incorporar peces d'altres regions d'Espanya, sobre tot en àmbits com la pintura mural, l'escultura en fusta (i en pedra) o l'orfebreria. Aquesta incorporació respon a contextos diversos. En el cas de la pintura mural, es deu al fet que el Museu d'Art de Catalunya s'havia convertit al segle xx en la gran institució museística de la pintura romànica. Pel que fa a l'escultura en fusta i en pedra, són cèlebres els gustos de l'escultor i col·leccionista Frederic Marés en relació amb aquestes obres, i les facilitats de què va gaudir per tal d'atresorar un llegat d'aquest tipus a l'Espanya de mitjan segle xx. Finalment, en el cas de l'orfebreria, la col·lecció Plandiura, adquirida el 1932 pel Museu d'Art de Catalunya, va incrementar en gran manera la representació geogràfica i tipològica d'aquesta tècnica en les col·leccions. Per tot això, i sense voler ser exhaustius, s'ha considerat important comentar o esmentar en aquest capítol algunes d'aquestes obres, per la importància que tenen per a l'estudi general de l'art hispànic. Tot plegat es fa, certament, amb la idea de complementar altres capítols o veus d'altres volums de l'*Enciclopedia del Románico*, tant en l'àmbit hispànic com en l'específicament català.⁴²

En aquest sentit, el MNAC exposa dos conjunts excepcionals del gran estil internacional anomenat "art 1200": les pintures murals de la sala capitular de Sixena (Osca) i les de la Torre del Tresor del monestir benedictí de Sant Pedro d'Arlanza (Burgos). Precisament, les pintures de Sixena es consideren una de les obres mestres d'aquest estil internacional europeu. Desgraciadament, l'incendi del monestir, l'any 1936, al principi de la Guerra Civil espanyola, va causar danys irreparables al conjunt. De fet, es va cremar el magnífic teginat mudèjar que cobria el sostre de la sala i es van perdre gran part de les pintures murals que decoraven el recinte, mentre que en els fragments que van sobreviure els colors van quedar alterats per sempre més.⁴³ Les pintures dels arcs van ser arrencades aquell mateix any per un equip d'especialistes de Barcelona, que s'ocupà també de traspasar-les a tela i de restaurar-les. Gràcies a les fotografies existents

Pintures de la Sala Capitular de Sixena (Oscà), 1196-1208: David i el seu fill Salomó (MNAC 6873-004). MNAC-Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona, 2009. Fotògrafs: Calveras/Mérida/Sagristà

anterior a l'incendi, els tècnics van poder completar, mitjançant tècniques de restauració, la part destruïda dels esmentats fragments, que avui en dia es poden contemplar a la sala de romànic del MNAC. El seu programa pictòric reuneix escenes de l'Antic i del Nou Testament. Així, d'una banda, un cicle del Nou Testament ocupava els murs de la sala en un recorregut que, de nord a sud, resumia la història de la Salvació des de l'Encarnació fins a l'Anàstasi. I d'altra banda, aquest cicle es complementava, als carcanyols dels arcs diafragmàtics, amb una sèrie de l'Antic Testament dedicada principalment a la història d'Adam i Eva i els seus fills, que ocupa dos arcs complets, mentre que els altres tres arcs contenen episodis relatius a les històries de Noè, Abraham, Moisès i David. Aquests cicles, juntament amb les representacions vegetals i animalístiques de la part central dels arcs, són els més pròxims a la miniatura anglonormanda. De fet, el seu estil s'ha relacionat directament amb el taller del mestre del Full Morgan de la Bíblia Winchester (1160-1171),⁴⁴ si bé darrerament s'ha fet també palesa la seva afinitat amb l'anomenat Saltiri anglocatalà, realitzat a Canterbury a finals de segle XII (París, BN, ms. Lat. 8846), que possiblement va arribar a la Corona d'Aragó cap al 1200, tot influïnt, així, no solament Sixena sinó tota la trajectòria del nou estil en aquestes terres.⁴⁵

Com a nexa d'unió entre els dos cicles de l'Antic i el Nou Testament, a Sixena es representen, als intradossos dels arcs, els ancestres de Crist, segons les genealogies de Mateu i Lluc. Originàriament hi havia fins a setanta retrats, és a dir catorze en cada arc. Tot i que s'ha volgut establir un paral·lelisme entre aquests i el cicle de vidrieres de la catedral de Canterbury (1178-1207), tenen certes particularitats, com el fet que siguin retrats en bust emmarcats en un rectangle, i que en origen anessin embellits amb elements metàl·lics, que han dut a pensar en una influència de l'art bizantí d'època comnena, o bé a través dels mosaics sicilians de la Capella Palatina de Palerm o de l'església de Santa Maria de Monreale, o bé a través de la miniatura o

Reconstrucció virtual dels colors de Sixena: arc amb Déu mostrant el jardí del paradís a Adam i Eva, i el pecat original.
 Empresa Flas Imagen y Creación-MNAC-MHC

de la pintura d'ícones.⁴⁶ Lamentablement, la pèrdua del color impedeix d'apreciar les originals tonalitats brillants i tornassolades que són pròpies dels esmentats conjunts, les quals coneixem només gràcies a les pintures de l'arc que comunicava amb el claustre –tapiat en el moment de l'incendi–, o a les aquarel·les pintades *in situ* per Valentín Cardedera (1866) i pels alumnes de Lluís Domènech i Montaner (1918).⁴⁷

Malgrat tot, aquestes limitacions sobre l'aspecte i el color original de les pintures s'han començat a vèncer gràcies a les noves tecnologies i a l'aplicació sistemàtica d'anàlisis químiques sobre els pigments restants després de l'incendi.⁴⁸ De fet, el Museu d'Història de Catalunya i el Museu Nacional d'Art de Catalunya han treballat conjuntament per crear, amb l'empresa Flas Imagen y Creación i l'assessoria de Rosa Gasol, una reconstrucció en 3D dels colors originals d'un dels arcs –el corresponent a Déu mostrant el jardí del paradís a Adam i Eva i el consegüent pecat original–, que es va mostrar en públic per primera vegada a l'exposició *Princeses de terres llunyanes. Catalunya i Hongria a l'edat mitjana*, Museu d'Història de Catalunya, del 7 de maig al 2 d'agost de 2009. El resultat és excepcional, ja que palesa l'ús d'un color blau tornassolat per als fons, propi de l'estètica dels mosaics.

L'indubtable caràcter palatí del conjunt es deu, sens dubte, al patrocini regi de la reina Sança, fundadora el 1188 d'aquest monestir femení de monges de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. En quedar vídua del seu espòs, Alfons el Cast, s'hi retirà des del 1196 fins a la seva mort el 1208, data que precisament coincideix amb la dedicació del temple. Sembla doncs probable que les pintures de la sala capitular es fessin en aquest període d'estança de la reina, o com a molt que fossin acabades pocs anys després de la seva mort, quan el cenobi exercia encara de panteó reial i de retir per a princeses.

Per la seva part, les pintures de la Torre del Tresor del monestir benedictí de San Pedro de Arlanza (Burgos), al regne de Castella, són igualment il·lustratives d'aquest mateix caràcter palatí que caracteritzà l'art 1200. Les seves restes es reparteixen entre Nova York (*The Metropolitan Museum of Art, The Cloister Collection*, des de 1938), la Universitat de Harvard (Cambridge, Mass, *The Fogg Art Museum*, des de 1938), alguna col·lecció particular i, per descomptat, el MNAC (Barcelona), des de 1943, on es conserva el nombre més gran de fragments (sis).

Les pintures decoraven una estança alta de tipus palatí, amb finestres, situada damunt la sala capitular, i decorada amb animals, majoritàriament mítics i fabulosos. D'entre aquests animals destaca un griu gegantí (MNAC 40142), animal fabulós amb cap, tors i ales d'àguila,

i cos i extremitats de lleó, que segons la mitologia era, per antonomàsia, el guardià de tresors i de l'Arbre de la Vida, i vivia, o bé a les llunyanes terres d'Escítia, una regió situada al nord del mar Caspi, o bé a l'Índia. En el cicle d'Arlanza, aquest animal fantàstic se situava al costat d'una finestra, al costat esquerre de la paret sud de la cambra, damunt d'un fris decorat amb una parella de simis (MNAC 40143). En aquest mateix mur, a la dreta de l'obertura, s'hi disposava el monumental drac que pertany a *The Cloisters* (31.38.2a,b), sobre d'una sanefa igualment decorada amb escenes provinents del bestiar: dues sirenes ocell enfrontades, un ase que toca la lira a una guineu i una cabra, i dos personatges masculins.⁴⁹ La resta de les parets es completaven amb altres figures zoomorfes: al mur oest, dos lleons (MNAC 113.306; *The Cloisters Collection* 31.38.1a,b) flanquejaven una porta en el carcanyol de la qual se situava una au (MNAC 40146), mentre que al mur nord, un enorme estruç (*Fogg Art Museum*) sobre d'un fris amb aus enfrontades, de cap humà (col·lecció particular), campava entre una porta amb la llinda decorada amb un castell (MNAC 40144) i una finestra amb un dels carcanyols ornamentat novament pel que sembla ser un drac (MNAC 40145).

El programa general de la sala destacava, doncs, pel seu caràcter àulic, cosa que ha dut a comparar-lo amb la denominada *Stanza di Ruggero* del palau normand de Palerm, la decoració musivària de la qual s'atribueix al regnat de Guglielmo II (1154-1166) i on igualment es contemplen, com a Arlanza, animals fantàstics enmig d'una exòtica vegetació. Segons l'opinió de W. Cahn, l'orientació palatina de la sala castellana es justificaria per la seva funció commemorativa, perquè al monestir s'hi havien enterrat els seus fundadors mítics, el comte Fernán González i la seva esposa Sança, origen de la dinastia castellana, a la qual sembla que remetien els castells pintats a la cambra, emblema de Castella des d'Alfons VIII (1158-1214). Molt probablement, la data de realització dels frescos s'ha de situar durant el regnat d'aquest monarca, a la primera dècada del segle XIII, perquè el caràcter antropomòrfic del cèlebre lleó de *The Cloisters* és molt pròxim al del bestiar d'Oxford (Oxford, Bodleian Library, ms. Ashmole 1511), realitzat a Anglaterra cap a 1200, i al de la miniatura d'Alfons IX de Galícia i Lleó en el *Tombo A* de la catedral de Santiago de Compostel·la (1208-1212).

Tot i que és cert que ningú no dubta que les fonts del repertori d'Arlanza es troben en els bestiaris anglonormands contemporanis, integrats a les parets amb un to heràldic propi de la decoració palatina, hi ha molts dubtes sobre la funció originària d'aquesta estança. El caràcter commemoratiu de la dinastia castellana, avalat per les sepultures dels fundadors i per l'existència d'un pis inferior amb tombes *enfeu*, explicaria aquest peculiar programa iconogràfic profà d'una sala memorial. Tanmateix, el títol que des d'antic es dona a l'edifici on és situada, la Torre del Tresor, justificaria igualment la decoració de les seves parets com si fossin un reliquiari, a la manera dels teixits de luxe amb decoració animalística que ornamentaven aquests objectes

Pintures de San Pedro de Arlanza (Burgos), cas. 1200: Griu (MNAC 40142). MNAC-Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona, 2009. Fotògrafs: Calveras/Mérida/Sagrístà

Pintures de San Pedro de Arlanza (Burgos), cas. 1200: Drac (MNAC 40145). MNAC-Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona, 2009. Fotògrafs: Calveras/Mérida/Sagrístà

preciosos. De fet, la fauna major d'Arlanza (griu, drac, estruç i lleons) es presenta amenaçant, a l'aguait, flanquejant totes les entrades de la sala, com si aquesta hagués servit per custodiar el tresor de l'abadia.

Més enllà d'aquestes grans obres, al MNAC trobem algunes obres d'orfebreria aïllades procedents d'altres territoris ibèrics. D'entre aqueste, hi destaca la Creu de Petrus (MNAC 12180), una peça de bronze i cristall de roca realitzada probablement al regne de Lleó i datada el 1122, que fou adquirida per la Junta de Museus el 1906. També interessant per al context peninsular és l'anomenat bàcul de Mondoñedo, una exquisida peça de coure realitzada a Llemotges durant el primer quart del segle XIII, decorada amb esmalt *champlevé* i perles de vidre, que va ingressar al museu gràcies a l'adquisició de la col·lecció Plandiura el 1932. Segons les notícies històriques, el bàcul formava part de l'aixovar funerari del bisbe de Mondoñedo Pelayo de Cebeira (1199-1218), que havia estat enterrat a l'església de Santa Maria do Campo (Ribadeo, Lugo).

Fora del MNAC, cal destacar el Museu Frederic Marès de Barcelona, que conté una col·lecció d'art medieval extraordinària, constituïda fonamentalment per obres d'escultura en pedra i fusta, d'origen tant català com hispànic en general. Format a partir dels fons de l'escultor i col·leccionista Frederic Marès i Deulòvol (1893-1991), el museu va ser creat el 1948, després de ser donat a la ciutat de Barcelona dos anys enrere. Després de successives ampliacions, avui el museu ocupa part de les dependències, molt transformades, de l'antic palau comtal, just al costat de la catedral.

La seva obra més emblemàtica és el cèlebre relleu conegut com de la "Vocació dels apòstols", procedent de la portada de Sant Pere de Rodas, que s'atribueix a l'anònim i singular mestre de Cabestany. Més enllà d'aquesta obra, hi ha un important nucli d'escultura en pedra d'origen català, de vegades imprecís, com ara diversos capitells que provenen dels Pirineus. En un altre sentit, també hi destaquen algunes talles, com una imatge de la Mare de Déu procedent de Taüll o la Verge de Plandogau, revestida d'estany i datada a començaments del segle XIII. A més de les obres i els conjunts d'origen català, el museu guarda peces de totes les zones de l'àmbit hispànic, tant d'escultura monumental (portada d'Anzano, Osca; dos relleus del timpà del portal occidental de l'església de San Lorenzo de Carboeiro, Pontevedra) com de talla en fusta policromada (Verge de Rocamadour, entre moltes altres).⁵⁰

Així mateix, la col·lecció de l'empresari i esportista Francisco Godia (1921-1990) constitueix un dels fons privats més importants i significatius d'art medieval localitzats a Catalunya, entre els forjats durant la segona meitat del segle XX. Formada a partir d'adquisicions obtingudes al mercat, i d'incorporacions com la de l'antiga col·lecció Ricart, el 1971 es va instal·lar a l'edifici conegut com *El Conventet*, una antiga dependència del monestir de Santa Maria de Pedralbes.

Al marge d'una sèrie d'obres d'origen català de gran importància, com les restes escultòriques de Santa Maria de Besalú (en part, muntades a la façana del Conventet), la col·lecció destaca per les obres de procedència hispànica, en general. És especialment nombrosa la sèrie de talles en fusta policromada d'origen castellanoleonès, que pertanyen a diverses tipologies, com marededéus, crucifixos i imatges que haurien format part d'un grup del Davallament de la Creu, d'ascendència lleonesa.

En l'actualitat, la col·lecció es troba repartida entre l'esmentat Conventet, a Pedralbes, i la seu de la Fundació Francisco Godia, al núm. 250 del carrer de la Diputació, al barri de l'Eixample barceloní.⁵¹ Una altra part dels seus fons va ser cedida en dació a la Generalitat de Catalunya, de manera que cinc dels capitells de Besalú es troben dipositats, i exposats, al MNAC.

NOTES

- ¹ Teòrics del *Gothic Revival* són John Ruskin, autor de la cèlebre obra *The Seven Lamps of Architecture*, 1849, i el més influent a Catalunya Eugène Viollet-le-Duc, amb el seu *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, 9 volums, París, 1854-1868.
- ² AINAUD DE LASARTE, Joan, "L'acceptació i la fixació del terme 'romànic' a Catalunya", a *Catalunya Romànica*, vol. I, Barcelona, 1984, p. 26-30.
- ³ ROGENT I AMAT, Elies, *Cuadro de la arquitectura cristiana de nuestro Principado y de la aurora de su renacimiento*, Barcelona, 1857, p. 15-16.
- ⁴ HERELI I PAYET, Pere (ed.), *Elies Rogent i Amat. Memòries, viatges i lliçons*, Barcelona, 1990, p. 244-246 (cfr. lliçons 70 i 71).
- ⁵ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i YLLA-CATALÀ, Gemma, "Domènec i Montaner i la descoberta del romànic: Idea d'una exposició", a GRANELL TRIAS, Enric i RAMON GRAELLS, Antoni (eds.), *Lluís Domènec i Montaner, Viatges per l'arquitectura romànica*, Barcelona, 2006, p. 287-306.
- ⁶ ORDIERES DÍEZ, Isabel, *Historia de la Restauración Monumental en España, 1835-1936*, Madrid, 1995.
- ⁷ Sobre el tema de la restauració dels monuments romànics a l'Espanya del segle XIX, vegeu, entre d'altres: GONZÁLEZ-VARAS, Ignacio, *Restauración monumental en España durante el siglo XIX*, Salamanca, 1996; SENRA, Gabriel i GALÁN, José Luis, "San Martín de Frómista en vísperas de su transformación decimonónica", a *Sautuola. VI. Homenaje al Profesor Miguel Ángel García de Guinea*, Santander, 1999, p. 661-668; CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Tre miti storiografici sul romanico hispanico: Catalogna, il Cammino di Santiago e il fascino dell'Islam", a QUINTAVALLE, Arturo Carlo (dir.), *Medioevo: arte e storia, Atti del Convegno Internazionale di Studi di Parma, 18-22 settembre*, 2007, Parma-Milà, 2008, p. 86-105.
- ⁸ Per a la història de cada museu i el caràcter de la seva col·lecció romànica, es remet a les veus relatives a cadascun d'ells d'aquesta obra.
- ⁹ En el *Catálogo de la Exposición Arqueológico-Artística celebrada en la Ciudad de Vich* (Vic, 1868, n. 198, p. 13), es mostrava com a primícia el frontal de Santa Margarida de Vila-seca, que es descrivia de la manera següent: "Notabilísima tabla bizantina, probablemente del siglo IX, representando en el centro a la Virgen y en cuatro compartimentos laterales, varios pasos de la vida y martirio de Santa Margarita".
- ¹⁰ PUIGGARÍ, Josep, "Catálogo Razonado de las Láminas de este Álbum", a *Álbum de la Sección Arqueológica de la Exposición Universal de Barcelona*, Barcelona, 1988, p. 107-109. Vegeu també: CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i YLLA-CATALÀ, Gemma, "Domènec i Montaner i la descoberta del romànic Idea d'una exposició", p. 292-293, fig. 10. Només uns quants anys abans, a l'*Álbum de detalles artísticos y plástico-decorativos de la Edad Media*, Barcelona, 1882, hi ha comentaris i reproduccions de tres frontals romànics (Espinelves, Santa Margarida de Vila-seca i Coll), que després passarien a formar part de la col·lecció del Museu Episcopal de Vic (MEV, n. 7, 5, 3). A més, es dona a conèixer l'anomenat frontal d'Esquius, aleshores propietat del Sr. Barnola, que l'any 1958 fou adquirit pel Museu d'Art de Catalunya (MNAC/MAC 65502) dins del llegat de Santiago Espona. Sobre totes aquestes peces, vegeu el text de PUIGGARÍ, Josep, "Caracteres y detalles de la ornamentación del arte románico ó latino bizantino en Cataluña", a *Álbum de detalles artísticos y plástico-decorativos de la Edad Media*, p. 23, 31-32. Sobre la figura intel·lectual de J. Puiggarí, vegeu: BASSEGODA I HUGAS, Bonaventura, *Josep Puiggarí i Llobet (1821-1903), primer estudiós del patrimoni artístic*, Barcelona, 1912.
- ¹¹ El catàleg del museu de Vic és un perfecta mostra del coneixement i de l'interès que suscitava aleshores a Catalunya la pintura sobre taula romànica: MORGADES I GILI, Josep, *Catálogo del Museo arqueológico-artístico-episcopal de Vich*, Vic, 1893, p. 66-77: p. 66, n. 9 (Puigbò); p. 67, n. 5 (Vila-seca); p. 68, 3 (Coll); p. 69, n. 1615 (Sagàs); p. 71, n. 8 (Sant Llorenç Dosmunts); p. 71, n. 7 (Espinelves); p. 72, n. 6 (Rotgers); p. 73-74, n. 1-2 (Mogrony); p. 74, n. 10, 4 i 11 (Llucà).
- ¹² BARRAL I ALTET, Xavier, "La restauració de l'església de Ripoll", a *Catalunya romànica*, vol. X, Barcelona, 1987, p. 265-274. Pel que fa a l'acció museística i restauradora de J. Morgades, vegeu: FIGUEROLA I GARRETA, Jordi, *El bisbe Morgades i la formació de l'església catalana contemporània*, Abadía de Montserrat, 1994, p. 305-346, 399-462.
- ¹³ BARRAL I ALTET, Xavier, "Catolicisme i nacionalisme; el primer manual català d'arqueologia", *Quadern d'Estudis Medievals*, 23-24, (1988), p. 7-21.
- ¹⁴ VELASCO GONZÁLEZ, Albert, *Jaume Pasqual, antiquari i col·leccionista a la Catalunya de la Il·lustració*, Lleida, 2011.
- ¹⁵ Vegeu, sobre aquesta qüestió, les valuoses monografies de: GARCIA I SASTRE, Andrea, *Museus d'Art de Barcelona. Antecedents, gènesi i desenvolupament fins l'any 1915*, Barcelona 1997; i BORONAT I TRILL, Maria Josep, *La política d'adquisicions de la Junta de Museus, 1890-1923*, Barcelona, 1999.
- ¹⁶ ELIAS DE MOLINS, Antonio, *Catálogo del Museo Provincial de Antigüedades de Barcelona*, Barcelona, 1888.
- ¹⁷ *Catálogo del Museo de Bellas Artes de Barcelona*, Barcelona, 1906, p. 65-67: p. 65, n. 267 (frontal d'Ix), p. 66, n. 268 (frontal de la Seu d'Urgell); p. 66, n. 269 (frontal d'Avià); p. 67, n. 270 (frontal de Mosoll).
- ¹⁸ GUDIOL I CUNILL, Josep, "Les pintures romàniques del Museu de Vich", *Forma*, I (1904), p. 349-368; MUÑOZ, Antonio, "Pittura romanica catalana: I paliotti dipinti dei Musei de Vich e di Barcellona", *Anuari dell'Institut*

- d'Estudis Catalans*, I (1907), p. 89-118; SANPERE I MIQUEL, Salvador, *La pintura mig-aval catalana. L'Art Barbre*, Barcelona, 1908; CASELLAS I DOU, Ramon, *Catálogo descriptivo parcial de las secciones de pintura románica y gótica del Museo de Arte y Arqueología de Barcelona*, Barcelona, s. d. (Museu Nacional d'Art de Catalunya, Biblioteca d'Història de l'Art, Manuscrits, n. 1).
- ¹⁹ FOLCH I TORRES, Joaquim, *Museo de la Ciudadela, Catálogo de la Sección de Arte Románico*, Barcelona, 1926.
- ²⁰ PUIG I CADAFALCH, Josep, FALGUERA, A. de i GODAY, Josep, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 1909-1918; PIJOAN I SOTERAS, Josep, *Les Pintures murals catalanes*, Barcelona, 1907-1921, 4 fascicles.
- ²¹ Per a Gudiol (GUDIOL I CUNILL, Josep, *Els Primitius. II. La pintura sobre fusta*, p. 68-99), la seqüència es desenvolupava entre la primera (Puigbó) i la segona meitat del segle XI (Ix, Urgell, Dosmunts), mentre que per a Folch i Torres (FOLCH I TORRES, Joaquim, *Museo de la Ciudadela, Catálogo de la Sección de Arte Románico*, Barcelona, 1926, p. 63; *La pintura romànica sobre fusta*, Barcelona, 1955, p. 165-166) aquesta mateixa seqüència tenia lloc entre la segon meitat del segle XI i principis del XII. Vegeu, en relació amb això, els interessants comentaris de S. Sanpere sobre l'origen i les fonts de la pintura sobre taula (SANPERE I MIQUEL, Salvador, *La pintura mig-aval catalana*, p. 90, 93).
- ²² COOK, Walter W. S., "The Earliest Painted Panels of Catalonia (I)", *Art Bulletin*, 5 (1923), p. 85-101, esp. p. 94-95, 101.
- ²³ ÍDEM, "The Earliest Painted Panels of Catalonia (II)", *Art Bulletin*, 6, (1923), p. 31-60, esp. p. 37.
- ²⁴ ÍDEM, "The Earliest Painted Panels of Catalonia (III)", *Art Bulletin*, 8, (1925-1926), p. 57-104, esp. p. 72, 95.
- ²⁵ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "The Catalan Romanesque Painting Revisited: the Altar Frontal Workshops (with a Technical Report by A. Morer and J. Badia)", a *Spanish Medieval Art, Recent Studies*, Princeton (New Jersey)-Tempe (Arizona), 2007, p. 119-153; ÍDEM, "En torno a los orígenes de la pintura románica sobre tabla en Cataluña: los frontales de Urgell, Ix, Esquiús y Planès", *Bulletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 9 (2008), p. 15-41.
- ²⁶ PUIGGARÍ, Josep, "Pinturas murales de Pedret (siglo XI-XII)", *L'Avens*, I, 7 (1889), p. 105-110.
- ²⁷ Vegeu, en aquest sentit, la preciosa documentació publicada a: GRANELL TRIAS, Enric i RAMON GRAELLS, Antoni (eds.), *Lluís Domènech i Montaner, Viatges per l'arquitectura romànica*, Barcelona, 2006, p. 157-160 (Burgal), 163-164 (Àneu), 181 (Boí), 182-186 (Santa Maria i Sant Climent de Taüll).
- ²⁸ ALCOLEA BLANCH, Santiago, *La missió arqueològica del 1907 als Pirineus*, Barcelona, 2008. En aquest mateix sentit, vegeu també la publicació recent: GUARDIA PONS, Milagros i LORÉS I OTZET, Immaculada, *El Pirineu Romànic vist per Josep Gudiol i Emili Gandia*, Tremp, 2013.
- ²⁹ GUARDIA PONS, Milagros, CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada, *El descubrimiento de la pintura mural románica*, Barcelona 1993.
- ³⁰ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi, *El Romànic a les col·leccions del MNAC*, Barcelona, 1998, p. 22-23.
- ³¹ Sobre les peripècies tant de Giovanni Secco Suardo com de la família Steffanoni, consulteu: GIANNINI, Cristina, *L'attimo fulgente. Storia di collezionisti e mercanti*, Bèrgam, 2002; ÍDEM, *Giovanni Secco Suardo alle origini del restauro moderno*, Florència, 2006.
- ³² GUDIOL I CUNILL, Josep, "La Colección Plandiura", *Gasetta de les Arts*, 2 (1928), p. 2-14; BORRALLEDAS I GRAU, Joaquim, "L'adquisició de la Col·lecció Plandiura", *Bulletí dels Museus d'art de Barcelona*, 19 (1932), p. 353-395.
- ³³ AINAUD DE LASARTE, Joan, "Les col·leccions de pintura romànica del Museu Nacional d'Art de Catalunya", *Bulletí del MNAC*, I, 1 (1993), p. 57-69.
- ³⁴ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i VERDAGUER SERRAT, Judit (dirs.), *La Princesa Sàvia. Las pinturas de santa Caterina de la Seu d'Urgell*, Barcelona-Vic, 2009.
- ³⁵ VIDAL I JANSÀ, Mercè, *Teoria i crítica en el Noucentisme: Joaquim Folch i Torres*, Barcelona, 1991.
- ³⁶ Sobre aquesta qüestió, vegeu: PARCERISAS I COLOMER, Pilar, "L'avantguarda i el romànic al segle XX", a *Agnus Dei. L'art romànic i els artistes del segle XX*, Barcelona, 1995, p. 8-37; CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "The Legacy of Romanesque Art: the Vision of Modernity", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi, *Romanesque Art in MNAC collections*, Barcelona, 2008, p. 205-213; GARCÍA DE CARPI, Lucía, "El romànic y la vanguardia", a *El esplendor del Románico. Obras maestras del Museo Nacional d'Art de Catalunya*, Madrid, 2011, p. 71-87 (catàleg de l'Exposició celebrada a la Fundació Mapfre de Madrid, 10 febrer-15 maig 2011).
- ³⁷ DEZARROIS, André, *L'art catalan du Xè siècle au XVè siècle*, París, 1937.
- ³⁸ ZERVOS, Christian, "Les prétendues vandalismos en Catalogne", a *L'art de la Catalogne de la seconde moitié du neuvième siècle à la fin du quinzième siècle*, París, 1937, p. 9-16.
- ³⁹ *El Arte Románico. Exposición organizada por el Gobierno Español bajo los auspicios del Consejo de Europa. Catálogo. Barcelona y Santiago de Compostela 1961*, Barcelona, 1962; BRACONS I CLAPÉS, Josep, *L'exposició internacional d'art romànic de 1961*, Barcelona, 2005 [Iliçó inaugural del curs 2005-2006, Amics de l'Art Romànic].
- ⁴⁰ CALDERER I SERRA, Joaquim i TRULLÉN I THOMAS, Josep Maria, *Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, I, Arqueologia i Art romànic*, Barcelona 1983; TRULLÉN I THOMAS, Josep Maria, *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic 2003.
- ⁴¹ BARRAL I ALTET, Xavier, *L'art romànic català a debat*, Barcelona, 2009.

- ⁴² Cal recordar, en aquest sentit, que el tema de l'orfebreria serà objecte d'un tractament monogràfic en el volum introductori de la província de Girona. D'altra banda, quan es parla de conjunts o objectes arrelats o procedents de Galícia, Castella-Lleó o Aragó, es remet als volums corresponents a aquestes comunitats per completar la informació sobre aquests. Pel que fa a l'anàlisi de peces foranes en les col·leccions catalanes, s'ha optat per referir només les que tenen un caràcter públic o visitable.
- ⁴³ CABANERO SUBIZA, Bernabé, *La techumbre mudéjar de la sala capitular del monasterio de Sigüenza (Huesca). Nuevos datos para el estudio de la evolución durante el siglo XII de los modelos de tableros geométricos de la Aljafería de Zaragoza*, Tarazona, 2000.
- ⁴⁴ OAKESHOTT, W. F., *Sigüenza: Romanesque paintings in Spain & the Winchester bible artists*, Londres, 1972.
- ⁴⁵ ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "Ferrer Bassa y el Saterio Anglo-Catalán", a *Salterio Anglo-Catalán*, Barcelona, 2006, p. 59-120.
- ⁴⁶ OCÓN ALONSO, Dulce, "Une salle capitulaire pour une reine: les peintures du Chapitre de Sigüenza", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXVIII, (2007), p. 81-94.
- ⁴⁷ CAMPS I SÒRIA, Jordi i PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *Guia Visual Art Romànic*, Barcelona 2002, p. 124-127.
- ⁴⁸ GASOL I FARGAS, Rosa, "Les pintures murals de la sala capitular de Santa Maria de Sixena: història de la seva conservació i anàlisi de la tècnica pictòrica original", *Bulletí del MNAC*, 7 (2003), p. 91-97. En relació amb la transformació dels colors: IBÀÑEZ-INSA, Jordi *et alii*, "Heat Alteration of the Blue Pigment Azoite: Application to Sixena's Romanesque Frescoes", *Macla. Revista de la Sociedad Española de Minerología*, 12 (2012), p. 46-47.
- ⁴⁹ CAHN, Walter, "The frescoes of San Pedro de Arlanza", a *The Cloisters: Studies in honor of the Fiftieth Anniversary*, Nova York, 1992, p. 86-109.
- ⁵⁰ YARZA LUARCES, Joaquín i ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, *Catàleg d'escultura i pintura medievals. Fons del Museu Frederic Marès/1*, Barcelona, 1991.
- ⁵¹ MONREAL Y TEJADA, Luis, *El Conventet. II. Col·lecció d'escultura*, Barcelona, 1972; *Romànic i Gòtic de la col·lecció Francisco Godia*, Barcelona, 2011.

BIBLIOGRAFIA

- Agnus Dei. L'art romànic i els artistes del segle XX*, Barcelona, 1995.
- AINAUD DE LASARTE, Joan, *Art Romànic. Guia*, Barcelona, 1973.
- AINAUD DE LASARTE, Joan, *Museo de Arte de Cataluña. Arte Románico*, Madrid, 1980 (Grandes Pinacotecas. Museos de España, 2).
- AINAUD DE LASARTE, Joan, "L'acceptació i la fixació del terme 'romànic' a Catalunya", a *Catalunya Romànica*, vol. I, Barcelona, 1984, p. 26-30.
- AINAUD DE LASARTE, Joan, "Les col·leccions de pintura romànica del Museu Nacional d'Art de Catalunya", *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, I, 1 (1993), p. 57-69.
- Álbum de detalles artísticos y plástico-decorativos de la Edad Media*, Barcelona, 1882.
- ALCOLEA BLANCH, Santiago. *La missió arqueològica del 1907 als Pirineus*, Barcelona, 2008.
- L'Art Catalan du Xe au XVe siècle*, París, 1937 [catàleg de l'exposició celebrada al Musée National du Jeu de Paume].
- L'Art Catalan a Paris*, París, 1937 [catàleg doble de les exposicions celebrades al Musée National du Jeu de Paume i al Musée National de Maisons-Laffite].
- El Arte Románico. Exposición organizada por el Gobierno Español bajo los auspicios del Consejo de Europa. Catalogo. Barcelona y Santiago de Compostela 1961*, Barcelona, 1962.
- BARRAL I ALTET, Xavier, "El Museu Nacional d'Art de Catalunya i l'art romànic català. Història d'una gran col·lecció", a *Catalunya Romànica*, vol. I, Barcelona, 1994, p. 195-234.
- BARRAL I ALTET, Xavier, "Joan Miró i l'art romànic català", *Revista de Catalunya*, 87 (1994), p. 90-103.
- BARRAL I ALTET, Xavier, "Historiografia i bibliografia del romànic català", a *Catalunya Romànica*, vol. I, Barcelona, 1999, p. 169-188.
- BARRAL I ALTET, Xavier, *L'art romànic català a debat*, Barcelona, 2009.
- BORRALLEDAS, Joaquim, "L'adquisició de la Col·lecció Plandiura", *Butlletí dels Museus d'art de Barcelona*, 19 (1932), p. 353-395.
- BRACONS I CLAPÉS, Josep, *L'exposició internacional d'art romànic de 1961*, Barcelona, 2005.
- BORONAT I TRILL, Maria Josep, *La política d'adquisicions de la Junta de Museus, 1890-1923*, Barcelona, 1999.
- CALDERER I SERRA, Joaquim i TRULLÉN I THOMAS, Josep Maria, *Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, I Arqueologia i Art romànic*, Barcelona 1983.
- CAMPS I SÒRIA, Jordi, PAGÈS I PARETAS, Montserrat i YLLA-CATALÀ, Gemma, *Puig i Cadafalch i la col·lecció d'art romànic del MNAC*, Barcelona, 2001 [catàleg de l'exposició celebrada al MNAC].
- CAMPS I SÒRIA, Jordi, PAGÈS I PARETAS, Montserrat i GONZÁLEZ, Teresa, *Guia Visual. Art romànic*, Barcelona, 2002 [guia del Museu Nacional d'Art de Catalunya].
- CARBONELL I ESTELLER, Eduard, *et alii*, *Guia. Art Romànic*, Barcelona, 1997 [guia del Museu Nacional d'Art de Catalunya].
- CARBONELL I ESTELLER, Eduard, *L'art romànic a Catalunya. Segle XII*, Barcelona, 1974-1975, 2 vols.
- CASELLAS I DOU, Ramon, *Catálogo descriptivo parcial de las secciones de pintura románica y gótica del Museo de Arte y Arqueología de Barcelona*, Barcelona, s.d. (inèdit).
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Tre miti storiografici del romanico ispanico: Catalogna, il Cammino di Santiago e il fascino dell'Islam", a QUINTAVALLE, Arturo Carlo (dir.), *Medioevo: Arte e Storia, I Convegni di Parma, 10, Parma, 18-22 settembre 2007*, Milà, 2008, p. 14-35.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Entorn als orígens de la pintura romànica sobre taula a Catalunya: els frontals d'Urgell, Ix, Esquiús i Planès", *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 9 (2008), p. 15-41.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i YLLA-CATALÀ, Gemma, "Lluís Domènech i Montaner i la descoberta del Romànic", a GRANELL TRIAS, Enric i RAMON GRAELLS, Antoni (eds.), *Lluís Domènech i Montaner, Arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 2006, p. 287-306.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi (eds.), *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*, Barcelona, 2008 [catàleg de l'exposició celebrada al MNAC].
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi, *El Romànic a les col·leccions del MNAC*, Barcelona, 1998. *Catalunya Romànica*, Barcelona, 1984-1998, 27 vols.
- COOK, Walter W. S., "The Earliest Painted Panels of Catalonia (I)", *The Art Bulletin*, V, 4 (1923), p. 85-101.
- COOK, Walter W. S., "The Earliest Painted Panels of Catalonia (II)", *The Art Bulletin*, VI, 2 (1923), p. 31-60.
- COOK, Walter W. S., "The Earliest Painted Panels of Catalonia (III)", *The Art Bulletin*, VIII, 2 (1925-1926), p. 57-104.
- COOK, Walter W. S., "The Earliest Painted Panels of Catalonia (IV)", *The Art Bulletin*, X, 4 (1926), p. 228-234.
- COOK, Walter W. S., "The Earliest Painted Panels of Catalonia (V)", *The Art Bulletin*, X, 4 (1929), p. 153-204.
- COOK, Walter W. S., *La pintura románica sobre tabla en Cataluña*, Madrid, 1960.
- COOK, Walter W. S. i GUDIOL RICART, José, *Pintura e imagineria románicas*, Madrid, 1950 (Ars Hispaniae, VI) [2a edició revisada: Madrid, 1980].

- El esplendor del Románico. Obras maestras del Museo Nacional d'Art de Catalunya*, Madrid, 2011 [catàleg de l'exposició celebrada a la Fundación Mapfre].
- ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca i YARZA LUACES, Joaquín, *El romànic català*, Manresa, 2007.
- FOLCH I TORRES, J., *Museo de la Ciudadela. Catálogo de la sección de arte románico*, Barcelona, 1926.
- FOLCH I TORRES, J., *La pintura romànica catalana sobre fusta*, Barcelona, 1956 (Monumenta Cataloniae, IX).
- GIANNINI, Cristina, *L'attimo fulgente. Storie di collezionisti e mercanti*, Bèrgam, 2002.
- GUARDIA PONS, Milagros, CAMPS i SÒRIA, Jordi i LORÉS i OTZET, Immaculada, *La descoberta de la pintura mural romànica catalana. La col·lecció de reproduccions del MNAC*, Barcelona, 1993.
- GUARDIA PONS, Milagros i LORÉS i OTZET, Immaculada, *El Pirineu Romànic vist per Josep Gudiol i Emili Gandia*, Tremp, 2013.
- GUDIOL i CUNILL, Josep, *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*, Vic, 1902 [2a edició: 1931-1932].
- GUDIOL i CUNILL, Josep, *La pintura mig-eval catalana. Els Primitius*, Barcelona, 1927, 2 vols.
- GUDIOL i CUNILL, Josep, "La col·lecció Plandiura", *Gaset de les Arts*, 2a època, any 1, 2 (1928), p. 2-14.
- JUNTA DE MUSEOS de Barcelona, *Legado Espona. Catalogo-guía*, Barcelona, 1958.
- JUNTA DE MUSEUS, *Catàleg del Museu d'Art de Catalunya. Primera part. Art Romànic- Art Gòtic - Art del Renaixement - Art Barroc*, Barcelona, 1936.
- JUNTA DE MUSEUS, "L'Adquisició de la col·lecció Plandiura", *Bulletí dels Museus d'Art de Barcelona*, 19, II (1932), p. 353-395.
- MONREAL Y TEJADA, Luis, *El Conventet. II. Col·lecció d'escultura*, Barcelona, 1972.
- OAKESHOTT, W. F., *Sigena: Romanesque paintings in Spain & the Winchester bible artists*, Londres, 1972.
- OCÓN ALONSO, Dulce, "Une salle capitulaire pour une reine: les peintures du Chapitre de Sigena", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXVIII, (2007), p. 81-94.
- PACÈS i PARETAS, Montserrat, *Sobre pintura romànica catalana*, Barcelona, 2005.
- PARCERISAS i COLOMER, Pilar, "L'avantguarda i el romànic al segle XX", a *Agnus Dei. L'art romànic i els artistes del segle XX*, Barcelona, 1995, p. 8-37.
- PIJOAN i SOTERAS, Josep, *Pintures murals catalanes*, Barcelona, 1907-1921, 4 fascicles.
- PIJOAN i SOTERAS, Josep i GUDIOL RICART, José, *Les pintures murals romàniques de Catalunya*, Barcelona, 1948 (Monumenta Cataloniae, VI).
- PIVA, G. (ed.), *L'arte del restauro. Il restauro dei dipinti nel sistema antico e moderno secondo le opere di Secco-Suardo e del Prof. R. Mancia*, Milà, 1984.
- Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992 [catàleg de l'exposició celebrada al MNAC].
- PUIGGARÍ, Josep, "Catálogo Razonado de las Láminas de este Álbum", en *Álbum de la Sección Arqueológica de la Exposición Universal de Barcelona*, Barcelona, 1988, p. 107-109.
- Romànic i Gòtic de la col·lecció Francisco Godia*, Barcelona, 2011.
- SANPERE i MIQUEL, Salvador, *La pintura mig-eval catalana. L'Art Barbre*, Barcelona, 1908.
- TRULLÉN i THOMAS, Josep Maria, *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003.
- Un any d'adquisicions, donacions i recuperacions*, Barcelona, 1993 [catàleg de l'exposició celebrada al MNAC].
- WUNDERWALD, Anke i BERENGUER i AMAT, Mireia, "Les circumstàncies sobre la venda de les pintures murals de Santa Maria de Mur", *Bulletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 5 (2001), p. 121-129.
- YARZA LUACES, Joaquín i ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, *Catàleg d'escultura i pintura medievals. Fons del Museu Frederic Marès/1*, Barcelona, 1991.

L'expansió de la Casa de Barcelona (segles XI-XIII).

Del comtat al principat. Les seus episcopals

Josep Maria Salrach i Marès

LES FRONTERES DE MIL ANYS ENRERE

Quin era el panorama de l'actual Catalunya mil anys enrere? El territori i els seus habitants no constituïen encara un grup humà perquè no hi havia res que els unís a tots ells, ni tan sols la llengua. Una frontera principal separava la Catalunya Vella de la Nova, dues realitats que no tenien res en comú, més aviat al contrari. Aquesta frontera era molt més que un fet polític. Es tractava d'una franja de territori en la qual, durant el segle x, nobles guerrers hi començaren a edificar castells, mentre que comunitats pageses hi transformaven els erms en terres de conreu. A la part més oriental, al comtat de Barcelona, aquesta marca fronterera era força profunda: s'estenia des del riu Llobregat fins a les proximitats del Gaià, i comprenia sobretot les actuals comarques del Penedès (l'Alt i el Baix) i el Garraf. Al nord d'aquesta marca, habitualment anomenada Penedès, hi havia la marca o frontera del comtat d'Osona, entre les aigües del Llobregat i del seu afluent Cardener, d'una banda, i les del curs alt del riu Anoia i més enllà, fins a la zona on neix el Gaià, a la serra de Queralt, de l'altra. Aquesta frontera osonenca, que cobria part de l'altiplà central, ocupava la major part de la comarca de l'Anoia. A continuació, al nord hi havia les terres frontereres del *pagus* de Berga, un espai petit i allargat, constret per la pressió dels vassalls del comte de Barcelona i del bisbe de Vic, al sud, pels del comte d'Urgell, al nord-est. A la marca de Berga, entre Cardona i Castellfollit de Riubregós, per la serra de Pinós, hi havia tot just mitja dotzena de castells. Era petita aquesta frontera, si bé s'estenia per algunes terres del Bages, el Solsonès i l'Anoia. Al nord-oest de la marca de Berga, com s'ha dit, l'espai l'ocupava la frontera del comtat d'Urgell, una extensa marca que s'estenia per les terres meridionals del Solsonès, les més extremes de l'Alt Urgell, les septentrionals de la Segarra (Sanauja) i les occidentals de la Noguera, ja en aigües del Segre mitjà (Ponts). Més a ponent, a la conca de Tremp, se situaven les terres frontereres del comtat del Pallars Jussà, que tenia als contraforts de la serra del Montsec una frontera natural, travessada només per les aigües de la Noguera Pallaresa, afluent del Segre. La progressió dels urgellencs cap a l'oest per la Noguera, al sud del Montsec, durant el segle xi, bloquejaria l'expansió territorial futura de les gents del Pallars.

L'any mil, aquesta franja de territori que acabem de descriure era un espai en construcció, i ho seria encara durant el segle xi, obra de camperols, clergues i guerrers emigrats dels comtats del nord i l'est. Un espai formalment arrabassat a l'Islam, però que durant molt de temps deuria ser terra de ningú, en el sentit de ser un espai habitat per escassa població i sense autoritats reconegudes. Doncs bé, aquesta frontera de l'any mil dividia l'actual Catalunya. La part situada al nord i a l'est era la políticament ocupada pels comtats, originats al segle ix per la conquesta carolíngia i emancipats políticament durant el segle x. Si hi incloem el Rosselló i els comtats pirinencs, a principis de segle xi aquest espai estava sota l'autoritat, ni més ni menys, que de vuit comtes: els del Rosselló, Empúries-Peralada, Besalú-Vallespir, Cerdanya-Berga-Conflent, Urgell, Pallars Jussà, Pallars Sobirà i Barcelona-Girona-Osona, als quals potser es podria afegir encara el comtat de Ribagorça, que justament aleshores començava a gravitar a l'òrbita navarroaragonesa. Tot i que les fronteres entre aquests comtats eren movedisses i separaven menys que les fronteres amb l'Islam, de tota manera delimitaven diferents espais de poder. No hi havia, per tant, unitat política en aquesta Catalunya Vella, i això que els seus habitants parlaven una mateixa llengua, el català, els orígens distants del qual cal situar en la ruptura de la unitat política de l'Imperi romà arran de les invasions germàniques (segle v), i en l'evolució del llatí vulgar a la zona, a partir del segle vi.

Al sud i a l'oest de la frontera descrita, les terres de Tarragona, Lleida i Tortosa pertanyien a l'al-Àndalus, l'Espanya musulmana que aleshores, cap a l'any mil, encara estava unida sota l'autoritat del califa de Còrdova, malgrat que ja era molt pròxima la fragmentació en regnes de taifes, que en la futura Catalunya serien les de Tortosa i Lleida. Al capdavant, per tant, tampoc aquí no hi havia unitat política. I la seva gent, a més, també estava dividida per la història i la cultura. Hi havia descendents dels hispanogots de l'època de la invasió musulmana que havien romàs a les seves terres, on van haver d'acceptar sotmetre's a les autoritats civils islàmiques, però van conservar les seves lleis i autoritats religioses, com demostra algun curiós document del segle X. Al seu costat, hi havia una població àrabo-berber arribada en successives migracions des del segle VIII. L'abat de Ripoll i bisbe de Vic Oliba, a principis del segle XI, deuria tenir males relacions amb tots ells perquè, quan encomana certs castells de frontera a un dels seus vassalls, li fa especial encàrrec de defensar-la contra "pagans i perversos cristians". És clar, aquests no poden ser altres que els àrabo-berbers i hispanogots habitants de l'altra banda de la frontera o, millor dit, en aquella terra fronterera en disputa. Aquestes gents, que durant el segle XI estaven dividits per l'obediència a reis de taifes diverses, segurament també parlaven llengües distintes: àrab, alguns, potser alguna llengua berber alguns altres, i una llengua mossàrab, amb arabismes, tal vegada no gaire diferent del català, els descendents d'hispanogots.

A grans trets, aquestes són algunes dades fonamentals de la geografia política i idiomàtica de Catalunya al llindar de l'any mil, que haurien de servir perquè el lector prenguéss consciència dels canvis essencials que s'hi operaran durant els segles XI i XII. Per descomptat, i sense menysprear la importància de la cultura islàmica, la construcció històrica de Catalunya es farà de nord a sud, i més per destrucció i espoli dels habitants de l'espai musulmà que per suma, incorporació i assimilació. Tot i que es poden trobar exemples concrets de tolerància i diàleg, i alguns historiadors s'esforcen especialment a trobar-los, i tot i que se s'assenyalin herències musulmanes en el sistema de vida i la cultura de les societats hispanocristianes, i això es presenta com un exemple de coexistència, el que va acabar succeint a la Península i, per tant, també a Catalunya, s'assembla més a un genocidi, a un drama de grans dimensions, que a un exemple de convivència.

Des d'aquesta perspectiva, i amb la voluntat d'explicar més el que va acabar passant que allò que hauria pogut ser, és lògic que a partir d'ara centrem la visió en les terres i la gent dels comtats. Com vivien mil anys enrere? Quins canvis van experimentar immediatament després, durant els segles XI i XII?¹

EL CREIXEMENT: POBLACIÓ, PRODUCCIÓ I MERCAT

El primer que cal destacar és el creixement de la població, que molt possiblement havia començat abans, als segles IX i X, tal com semblen indicar les aprisions, la posada en conreu de terres ermes en aquesta època, que van anar en augment durant els segles XI i XII.² Entre les causes possibles del creixement demogràfic, inseparable de l'augment del volum de producció, s'han de destacar, des de la perspectiva de la llarga durada: l'avenç de la petita producció, que es va convertir aleshores en la forma econòmica dominant; la transformació de les estructures familiars, amb el predomini de la família nuclear i l'increment de la natalitat, en consonància amb la pròpia organització de la producció;³ el retrocés i la substitució d'antigues formes de sotmetiment i explotació social per altres que donaven més marge a l'autonomia i disponibilitat de recursos al productor; el foment de la producció cerealística, que potser no va millorar la dieta però que va permetre alimentar un nombre més gran de persones; el dinamisme creixent de l'activitat mercantil i artesanal; els avenços en la divisió del treball; el paper que van exercir les senyories, diríem avui, com a pols de desenvolupament; els impulsos dinamitzadors de l'economia sorgits de les ciutats, i, segons alguns autors, la mateixa pressió senyorial que, en apropiar-se de més renda dels camperols, els obligà a produir més.⁴

El més evident del creixement demogràfic d'aquests segles és que la xarxa de poblament es transforma i es densifica. Les velles ciutats ja no poden retenir la totalitat dels seus habitants intramurs, de manera que es fa necessari aixecar barris extramurs. Més enllà de les

ciutats, al camp, el poblament es fa més complex que abans, quan només hi havia, en un espai eminentment rural, pobles més grans o més petits (*villas, villares*), nuclis minúsculs (*villarunculos*) i explotacions aïllades (*mansi*). De la debilitat del poblament anterior a l'any mil en donen fe les diminutes dimensions de les esglésies parroquials preromàniques. Després, durant els segles XI-XII, els masos es multipliquen a la Catalunya Vella, mentre que els nuclis de població concentrada, els pobles, es fan en molts casos més i més grans, i les activitats econòmiques s'hi diversifiquen. És el resultat d'un creixement agrícola que havia començat als segles IX i XI a l'interior del camp (creixement intravertit), i que als segles XI i XII es va projectar cap enfora, enllaçant el camp amb la ciutat a través del mercat (creixement extravertit). El resultat d'aquest doble creixement, demogràfic i econòmic, va ser l'aparició a l'interior del camp d'uns nuclis de població més grans que les antigues viles, on se celebrava mercat un cop per setmana i on es feien activitats comercials i artesanals especialitzades. Eren les viles mercat o amb mercat, petites ciutats, si es vol, baula intermèdia entre el camp i la ciutat. Aquestes viles mercat, que es multipliquen en tota la geografia dels comtats catalans, constitueixen la gran novetat d'aquesta època, i la seva existència tant té a veure amb el plus de riquesa generada pels camperols com amb els impulsos i les pressions locals exercides pels senyors.⁵ Evidentment, els temples romànics que havien d'acollir aquesta gent que creix i es multiplica ja no podran ser els d'abans, massa petits. En bona mesura aquests van ser enderrocats per tal de construir, damunt de les seves ruïnes, temples més grans i més esvelts. Però aquesta geografia del creixement i del romànic o del primer romànic no es limita a la Catalunya Vella, la que en altre temps havia pertanyut a l'Imperi carolingi; també s'estén a la Catalunya Nova, la conquesta i el poblament de la qual és potser la prova més palpable de l'impuls que va generar la societat catalana durant els dos segles que seguiren l'any mil.

El desenvolupament de la producció i del comerç, causa i efecte del creixement demogràfic, és un dels fets més notables de la història d'aquesta època, i la base de suport de l'edifici social i polític. La producció agrícola, sobretot el cereal i la vinya, amb l'afegit i el complement de la ramaderia, van créixer en extensió més que no pas en intensitat. No hi hagué millores en el rendiment de les llavors, i segurament tampoc en el de l'hectàrea, però la superfície posada en conreu no va deixar d'augmentar, cosa que explica que, tot i les fams de l'època, inevitables en les societats agrícoles de l'era preindustrial, no s'aturés el creixement. L'excedent pagès, que

Batent el blat (capitell
de Santa Maria de l'Estany).
Foto: Carles Sánchez

en part captava la renda senyorial, va permetre alimentar una massa cada vegada més gran de població no camperola, que així es va poder instal·lar en nous nuclis de poblament, les viles mercat, on prengueren impuls la producció artesanal i el comerç. El sistema feudal, que econòmicament s'articulava així, portava el mercat a la porta de cada productor, i aquest mercat dirigia cap amunt, cap a la ciutat, els excedents de l'agre, a la vegada que feia arribar fins a baix, fins als camperols, productes manufacturats de la ciutat. D'aquesta manera, donant i prenent del camp a través del mercat, la ciutat medieval adquiria carta de naturalesa i es diferenciava de la ciutat antiga. Les xarxes mercantils, estimulades pel poder polític amb la concessió de privilegis de fira i mercat i en atorgar cartes de poblament i franquesa, també exercien el seu rol en la vertebració de Catalunya.⁶

La major part dels productors, és clar, eren camperols que estaven al capdavant d'explotacions familiars, les quals, un cop pagada la renda deguda al senyor, explotaven pel seu compte amb un marge considerable d'autonomia. A la Catalunya Vella, la major part d'aquests pagesos vivien en masos dispersos, quelcom que era afavorit pel tipus de paisatge i pels punts d'aigua, i que el sistema successori implementat aleshores (la successió unigènita i indivisa: l'hereu) consolidava. A la Catalunya Nova, en canvi, la població pagesa vivia preferentment en nuclis de poblament concentrat, de vegades anomenats viles franques o viles noves. Tots aquests camperols freqüentaven els mercats de productes a les viles mercat on es venien excedents de la collita i compraven productes manufacturats. Però aquests no eren els únics mercats que freqüentaven. També estaven en contacte amb els mercats de la terra, del crèdit i de la renda, encara que més als segles XIII i XIV que no pas abans, cosa que deu ser un indicatiu de la tendència creixent de l'activitat econòmica.

Amb el mercat de la terra ens referim a la compravenda de terres de conreu a la qual es dedicaven els sectors camperols quan les circumstàncies ho exigien, fonamentalment quan calia ajustar les superfícies de les explotacions a la mida de les famílies, o quan l'adversitat (la fam, per exemple) obligava a obtenir recursos amb urgència. Per descomptat, el crèdit podia ajudar a pal·liar una situació adversa (per exemple, les conseqüències d'una mala collita), però per obtenir crèdit era necessari oferir garanties al prestador, que normalment reclamava al deutor la hipoteca o oferiment en penyora de les terres. Pel que es veu, el mercat de la terra i el del crèdit funcionaven estretament units. Contra el que podria semblar, els prestadors no eren sempre i en tots els casos membres de les classes dirigents. Per contra, al món rural, juntament amb els nobles i eclesiàstics (que també s'endeutaven i demanaven a compte), trobem no pocs camperols que, quan podien, es dedicaven a aquesta lucrativa activitat. El mercat de la renda anterior al censal és sobretot el mercat del cens emfitèutic, un concepte que ens obliga a abordar el tema de la tinença de la terra.⁷

Després dels conflictes per la terra que els judicis dels segles IX i X permeten entreveure,⁸ cap a l'any mil, entre 950 i 1050 aproximadament, es deuria arribar a un *statu quo* o situació de fet que es pot resumir de la manera següent: el camperol compartia forçadament la propietat de la terra amb el senyor, el qual s'apropiava, també per força, d'una part del producte del treball pagès. Els drets de propietat del camperol, que de vegades anomenem domini útil, i que no tenien límit temporal, consistien en el dret de transmetre la terra per herència, vendre-la o hipotecar-la, amb algunes limitacions imposades pel senyor, com la de notificar l'operació abans de fer-la efectiva, pagar per ella o respectar la primacia del senyor en l'adquisició dels drets del domini que el camperol posava a la venda. A aquesta modalitat de la tinença de la terra, que té llunyans orígens romans, els escribes i notaris, des dels segles XII i XIII, li donaren el nom d'emfiteusi o, millor dit, d'establiment emfitèutic, expressió que traduïa la idea d'un arrelament estable. Desenvolupada jurídicament aquesta figura sobretot a partir del segle XIII, els pagesos en van saber treure profit, és a dir, del marge d'autonomia que se'ls reconeixia, generant entre ells contractes de subestabliment, que, salvant les distàncies, serien com subarrendaments. Posem per cas dos masos propers, amb les seves parcel·les de terra i la seva quantitat de força de treball, tots dos cedits en establiment emfitèutic per un senyor o uns senyors als quals se satisfien les rendes corresponents. Si un d'aquests masos tenia un excés de parcel·les i a l'altre li'n faltaven, en relació amb la força del treball de cadascun, el pagès que en tenia de més podia subestablir algunes parcel·les al veí, el qual li pagaria per elles els censos o les rendes que pactessin, i que

sempre estarien per sobre del que, per les parcel·les cedides, calia pagar al senyor. Doncs bé, una vegada creats d'aquesta manera els censos subemfitèutics, immediatament van ser objecte de compravenda i van donar origen al que abans anomenàvem mercat de la renda.⁹

No cal dir-ho: en els mercats de la terra, el crèdit i la renda, en què uns entraven per necessitat i altres per obtenir beneficis, hi van acabar participant tots els sectors socials (pagesos, artesans, clergues i nobles), sobretot a partir del segle XIII.

A més dels mercats esmentats, fins a cert punt també es podria parlar d'un mercat de treball que, en el cas de la pagesia, s'ha de posar en relació amb la seva pròpia estratificació interna. En efecte, hi havia un estrat alt de camperols acomodats, un estrat intermedi de camperols autosuficients i un estrat inferior de camperols pobres. Les característiques fonamentals dels camperols d'estrat alt era que estaven per damunt del nivell d'autosuficiència, posseïen més terra de la que podien treballar amb les pròpies mans i contractaven mà d'obra, almenys durant els mesos punta de l'any agrícola. Els camperols del sector intermedi, que segurament eren els més nombrosos, mantenien un cert equilibri entre la mida de l'explotació i la de la família, i vivien just al nivell de l'autosuficiència. Les caresties i fams dels anys de mala collita els podien obligar a endeutar-se, una situació que podia ser immaneable i els podia obligar a vendre terres i caure així a l'estrat inferior dels camperols pobres. La principal característica d'aquests era que no tenien terra suficient per alimentar la família i, per tant, havien de vendre força de treball als camperols més acomodats. Hi havia, per tant, a l'interior del camp, desigualtats que el contacte amb els mercats incrementava.¹⁰

Las causaven, en part, les fluctuacions de preus, que els pagesos aviat van descobrir: fluctuacions interanuals en relació amb les bones o males collites, que tenien com a conseqüència la tendència a la baixada o a l'augment dels preus, i fluctuacions intraanuals, en relació amb el curs de l'any agrícola (els preus tendien a baixar a l'estiu, després de la collita, i a pujar a la primavera, quan disminuïen les reserves de gra dels mercats). Per descomptat, els pagesos rics, com que disposaven de reserves, establien una relació profitosa amb el mercat de productes: venien en els mesos de preus alts i compraven en els de preus baixos. En canvi, els pagesos pobres, i també els intermedis, com que tenien pocs recursos estaven més a la mercè del mercat. Tot sovint, a la primavera, estació de preus alts, quan havien exhaurit el gra emmagatzemat, acudien a comprar-lo a crèdit, i estaven obligats a tornar-lo després de la collita, quan els preus baixaven. Com que el deute es valorava en diner, segons els preus del cereal al mercat, la quantitat que calia tornar de gra sempre era molt superior a la rebuda. Per a molts començava així una roda d'endeutament que podia acabar amb la venda de la terra i la força de treball (com a jornalers) als rics de la zona.¹¹

PAGESOS I SENYORS

Aquest microcosmos camperol estava sotmès al poder senyorial, que utilitzava la força i la violència legal codificada per sostreure tot l'excedent possible de la producció agrícola. Malgrat que, pel que fa a les relacions de producció, cada senyoria tenia els seus costums, en general es pot dir que els pagesos pagaven als senyors unes rendes, censos o cànon per la terra de la qual es considerava que el senyor tenia el domini eminent. Aquests censos podien ser en diner o en producte, i fixos o proporcionals a la collita. Tampoc no hi faltaven les rendes en treball, és a dir, els serveis o treballs forçats que el pagès devia al seu senyor, en les terres riques de la senyoria que aquest es reservava. Però el senyor no ho era només de la terra sinó també de la persona del camperol, al qual governava, jutjava i castigava. Aquesta preeminència es traduïa en la imposició de tributs o exaccions (*toltas, questias*), l'obtenció dels beneficis dels anomenats monopolis senyorials (del molí, el forn, la forja, la ferreria, la notaria) i el cobrament d'impostos indirectes (del trànsit i mercat).

En algunes comarques, com les de la Catalunya Vella, els senyors van utilitzar els seus poders i els coneixements dels juristes per adscriure el pagès al mas i a la terra, i van imposar un conjunt de normes mitjançant les quals controlaven la mobilitat, la moral sexual, els enllaços i la successió dels camperols de les seves senyories i el bon funcionament de les seves explotacions.

Eren els mals usos, que no solament garantien als senyors el control superior dels seus pagesos, sinó també ingressos importants per les penalitzacions o pagaments previstos. Ens referim a la *remença* o pagament pel rescat de la llibertat de moviment; la *cogúcia* o penalització imposada a la dona adúltera, l'*arsia* o *arsina*, o multa imposada per l'incendi fortuït o no del mas; la *ferma d'espoli forçada* o pagament al senyor per la seva conformitat amb la hipoteca dotal sobre el mas que el pagès feia a favor de la seva esposa en ocasió de les núpcies; la *intèstia* o multa per la mort i successió intestada, i l'*eixòrquia* o multa per la mort i successió sense descendència. Finalment, els senyors, davant de les temptatives d'alguns monarques, fonamentalment Alfons el Cast, d'emparar judicialment els pagesos, van imposar a un dèbil Pere el Catòlic l'acceptació d'un dret que cal considerar aberrant, i que els permetia maltractar-los amb impunitat (Corts de Cervera, 1202).¹²

El resultat de tot això és la configuració d'una pagesia sotmesa a servitud, és a dir, a un alt nivell de subjugació que podia coincidir o no amb un alt grau d'explotació, i amb una posició econòmica millor o pitjor per part del camperol. A la Catalunya Vella, que va ser on més es va estendre la servitud, els senyors tenien un especial interès a mantenir especialment controlats els pagesos de més bona posició, els que posseïen les explotacions més grans, i no tant els més pobres. Per descomptat, a aquesta situació no s'hi va arribar sense tensions i conflictes, que van emmarcar la història de les relacions socials als vells comtats durant els segles XI i XII. En aquest punt, la violència física precedia el fet jurídic, en el sentit del treball dels juristes que al segle XII van donar format legal i, per tant, més difusió, a l'adscripció dels mals usos, la *remença*, el dret de maltractar i, en general, les servituds.¹³

Com no podia ser d'una altra manera, les servituds i tot el que les acompanyava s'estengueren també a la Catalunya Nova, però aquí la necessitat dels senyors d'atreure repobladors per donar vida a les senyories que la conquesta els reportava, i fer-les rendibles, els obligaven a fer concessions als pagesos, que d'una altra manera no haurien acudit a les crides. Així, a poc a poc es van anar atorgant a les comunitats de repobladors cartes de poblament i franquesa, que van acabar creant una atmosfera contagiosa de més drets i llibertat, que acabarien per diluir les servituds. A finals de segle XIII, les dues Catalunyes ja tenien, en aquest sentit, ben definides les seves característiques.¹⁴

Els senyors, que acabarien l'edat mitjana vivint més a les ciutats que als seus castells del camp, en els segles centrals de l'època medieval eren encara senyors castrals i, com a tals, duïen una vida més aviat austera. Però aquest estament tampoc no era de cap manera uniforme. Hi havia alta, mitjana i baixa noblesa. L'alta noblesa, és a dir, els magnats, posseïen grans senyories i nombrosos castells. Els seus orígens remuntaven a l'època carolíngia, on algunes famílies havien conreat la seva fortuna com a lloctinents de les famílies comtals. Ens referim als vescomtes, dels quals els llinatges dels Rocabertí, Cardona i Cabrera n'eren els descendents més genuïns. D'altres famílies nobles, com la dels Montcada, tenien les arrels en els castells dels quals els seus ancestres havien estat veguers al segle X. A mitjan segle XI, era tan gran el nombre de castells que havien acumulat aquests llinatges que paral·lelament fou necessari d'obrir les files de la noblesa a nous components. Al capdavant de cada castell es col·locà un responsable, un guardià anomenat *castlà*, vinculat al senyor castellà per un pacte feudal (*convenientia*) que incorporava la prestació d'homenatge i el jurament de fidelitat. Aquest castlà, que rebia el castell en comanda, també rebia com a sustentacle un feu consistent en terres i rendes del castell. A partir d'aquest feu, el *castlà* contractava i pagava cavallers (*militēs*), és a dir, guerrers, que formaven la guarnició del castell i tenien per missió defensar-lo i, si calia, forçar els camperols de l'indret a satisfer les rendes, els tributs i les exaccions establerts. Uns administradors (*batlles*) s'encarregaven de cobrar als camperols les prestacions degudes i repartir-les de la manera establerta pels pactes feudals entre senyors, castlans i cavallers.¹⁵

Aquesta estructura tripartida va ser la base de la noblesa feudal de Catalunya, l'artífex militar de l'expansió territorial i marítima. La seva força, posada al servei de la monarquia, es va materialitzar amb la conquesta de la Catalunya Nova, les Balears i el regne de València, i amb la incorporació del regne de Sicília, empreses de les quals obtingué en recompensa nombroses senyories, fet que va permetre satisfer les necessitats que la multiplicació de les seves famílies exigia. Però l'ambició no s'aturava aquí. Ja al segle X, magnats establerts en terres de les actuals comarques de la Garrotxa i el Pla de l'Estany es rebel·laren contra el comte Guifré de Besalú i el

Capitell amb l'escut dels Cardona
a Santa Maria de l'Estany.
Foto: Carles Sánchez

feren matar.¹⁶ En cert sentit, això va ser com una premonició, perquè encara no cent anys més tard, i aquest cop a la frontera del comtat de Barcelona, aleshores anomenada marca del Penedès, s'aixecà una nova revolta, encapçalada en aquest cas per Mir Geribert, senyor del castell d'Olèrdola. Probablement totes dues sedicions tenen en comú la voluntat de trencar el sistema polític heretat dels carolingis, que atorgava al príncep, elegit per Déu, la potestat sobirana i amb aquesta la capacitat d'actuar, sense altres limitacions que les imposades per la llei, en qualsevol cantó del regne o principat, i sobre qualsevol dels seus habitants. Mentre que la primera revolta es va liquidar, via de justícia, amb la confiscació dels béns dels revoltats i el seu exili, la segona va assolir els seus propòsits de canvi polític. Malgrat que en aparença el poder comtal, representat pel comte Ramon Berenguer I, sortia reforçat de la prova, la pau no s'havia aconseguit sense un pacte que equivalia, de fet, a un repartiment del poder. Els nobles van reconèixer que els castells els posseïen en feu pel comte, és a dir, com un benefici hereditari a canvi de fidelitat i servei, i el comte va acceptar, de fet, limitar l'exercici de la seva sobirania a les relacions amb els senyors, de manera que aquests quedaven com a "sobirans" de les seves senyories.¹⁷

El feudalisme resultant seria, per tant, un sistema de sobirania compartides, en el qual les línies de força pel joc de les infeudacions i subinfeudacions convergien en la figura del príncep, senyor feudal dels senyors feudals. D'aquesta manera, l'Estat i amb ell el govern territorial desapareixien virtualment, substituïts per una monarquia o principat feudal administrat quasi com si es tractés d'un gran predi. Evidentment, del naufragi de la *res publica* es va salvar un patrimoni immaterial format per herències culturals, jurídiques sobretot, sobre les quals s'intentaria reconstruir el poder territorial del príncep i posar les bases d'un nou Estat, cosa que es tardaria anys a aconseguir. Les dificultats per reconstruir una autoritat central amb projecció sobre el conjunt dels comtats es feren sentir immediatament. A mitjan segle XII, els pagesos dels dominis comtals es queixaren dels maltractes i les extorsions a què els sotmetien els nobles vassalls del comte, encarregats de la vigilància d'aquests dominis. No sembla que Ramon Berenguer IV (1131-1162) fes res per posar remei a aquesta situació, i el seu fill i successor, Alfons el Cast (1162-1196), que va voler no tan sols resoldre el problema sinó erigir-se en àrbitre en els conflictes entre nobles i pagesos en general, es va haver de fer enrere i renunciar a les seves pretensions.¹⁸

Mort Pere el Catòlic (1196-1213) al sud de França, en la batalla de Muret (1213), la llarga minoritat de Jaume I (1213-1276) va ser propícia perquè la noblesa no solament actués amb

Castell d'Olèrdola. Foto: Pablo Abella

plena independència a les seves senyories sinó que s'apropriés de no poques riqueses i drets de la monarquia. Més endavant, Jaume I no tan sols no podria recuperar el terreny perdut sinó que veuria con la noblesa s'agitava i s'oposava no poques vegades a les seves decisions, una situació que va culminar en guerra oberta durant el regnat de Pere el Gran (1276-1285). El conflicte va acabar de manera favorable a la monarquia, que, tot i que no va poder canviar les bases del sistema, va reforçar la seva autoritat i va aconseguir que la noblesa a Catalunya abandonés el camí de la revolta i optés, en tot cas, per l'oposició parlamentària al rei.¹⁹

CIUTATS, CIUTADANS I NEGOCIS

En aquest camí de reconstrucció de l'autoritat central, que acabaria essent-ho de l'Estat, les ciutats i els seus homes van tenir un especial protagonisme, sobretot perquè els monarques trobaren en la riquesa que es produïa en elles el principal suport material de les seves empreses. Aquestes ciutats de Catalunya tenien sense excepció un origen romà, però trajectòries distintes. Mantingueren la seva funció com a centres politicoreligiosos i lloc de residència dels comtes i bisbes, en època visigoda (segles VI i VII), però la invasió musulmana i la posterior conquesta carolíngia n'imposà la divergència. Girona i Barcelona estigueren menys d'un segle sota domini musulmà, fins que, incorporades als dominis del monarca carolíngi Carlemany, es convertiren en capitals de la frontera hispànica del seu imperi. Aquesta circumstància en marcaria el futur, sobretot el de Barcelona, perquè quan al segle X els comtats catalans s'emman-

Temple romà (reconstruït modernament) dins de l'antic castell dels Montcada (Vic). Foto: Joan Duran-Porta

ciparen de la tutela carolíngia, Barcelona es convertí en la capital d'un principat que durant els segles XI-XII va estendre el domini sobre tot el conjunt català, i va unificar-lo políticament. En canvi, Tarragona, que havia estat la capital de la gran província Tarraconense en època romana i de l'arxidiòcesi homònima en temps dels visigots, va perdre la seva doble condició de cap civil i religiós arran de la invasió musulmana, i va quedar com una espècie de ciutat fantasma, abandonada, durant els segles VIII-XI. No recuperaria la capitalitat religiosa fins molt entrat el segle XII, per iniciativa del comte de Barcelona, Ramon Berenguer III, que obtingué del papa l'autorització per restaurar l'arxidiòcesi, i que va encomanar la tasca a Oleguer, bisbe de Barcelona. Al seu torn, aquest va delegar en el noble normand Robert Bordet la missió d'organitzar la repoblació i defensa de la ciutat i el camp de Tarragona, el 1129. Lleida, l'altra ciutat dels temps dels romans, va romandre sota domini musulmà més de quatre-cents anys, fins a la conquesta duta a terme per Ramon Berenguer IV de Barcelona i Ermengol VI d'Urgell, el 1149.

Sigui com sigui, cap a la vora del 1200 aquestes ciutats eren molt diferents del que havien estat en els seus orígens antics. L'economia hi pesava més que la política. Els seus habitants no es caracteritzaven precisament pel fet de ser terratinents i dedicar-se al govern, sinó per les seves activitats financeres, mercantils i artesanals.

En l'estrat superior d'aquesta societat urbana hi havia banquers i grans mercaders, dedicats al comerç internacional. En l'estrat intermedi, comerciants amb projecció local i regional, i sobretot mestres artesans, que posseïen tallers familiars. I, en els nivells inferiors, s'hi situaven els oficials i aprenents d'aquests mestres i homes i dones sense professió. La majoria d'aquests ciutadans quasi amb tota seguretat tenien l'origen al camp, en l'època del primer creixement

(segles IX i X). Així va ser com, des del segle XI, els excedents de població i producció del camp possibilitaren el rendiment urbà i la transformació de la ciutat en un centre de producció especialitzada (manufacturada) i gran comerç, el dinamisme de la qual va contagiar el camp tot allargant la fase de creixement fins al segle XIV, i facilitant, com s'ha dit més amunt, el naixement de petites ciutats (viles mercat) a l'interior del camp.²⁰

La gent econòmicament important d'aquestes ciutats, la burgesa, aviat va pretendre assolir un estadi d'autonomia respecte dels poders feudals tradicionals (comte, arquebisbe, bisbe, senyors) que li permetés de gestionar per ella mateixa el govern urbà. Normalment ho va aconseguir per rescat, és a dir, a canvi de diners, una pràctica que especialment va obrir el camí de la col·laboració econòmica i política entre la monarquia i la burgesia a través de les Corts i els Parlaments. En aquest marc parlamentari, els estaments (sobretot els ciutadans) van pactar amb el monarca l'obtenció de normes jurídiques favorables (privilegis) a canvi d'ajudes a la política del rei. Quan, al segle XIII, el sistema parlamentari va començar a funcionar amb certa normalitat i regularitat, precisament els homes de les ciutats (se'ls anomenà el *braç reial*) van ser el principal aliat del monarca davant de les vel·leitats i a vegades traïcions de la noblesa, i el suport econòmic necessari de la gran expansió territorial i marítima, de la qual també es van beneficiar.²¹ En efecte, els banquers o canvistes van multiplicar els negocis i feren ambicioses operacions de crèdit amb el mateix monarca com a client. I els grans mercaders obtingueren places privilegiades als mercats de les terres per les quals s'estengué la sobirania dels comtes de Barcelona i després reis d'Aragó. El comerç terrestre no va deixar d'ampliar pas la seva xarxa i el seu volum de mercaderies, però fou en el sector marítim on, a partir del segle XIII, es feren les inversions més grans i els negocis més formidables. Al mateix temps, es van desenvolupar les institucions (tribunal de mar, còsols de catalans, llotja de mar), els mètodes mercantils (comandes, societats, companyies, contractes de canvi, etc.) i la infraestructura i altres mitjans necessaris (drassanes, embarcacions).²²

La moneda va ser un, si no el principal, d'aquests mitjans. La circulació monetària, que no havia deixat d'existir des d'època romana, havia experimentat, però, canvis importants. A diferència de l'època romana, en què existien espècies monetàries distintes, en època visigoda potser només va existir la moneda d'or (*tremis*). Però aquest metall va desaparèixer de les seques cristianes amb el domini carolingi (segles VIII-X), quan s'imposà la moneda de plata (el *díner*), que tenia, a efectes comptables, dos múltiples: el sou (dotze diners) i la lliura (vint sous). Aquest sistema monetari, pel qual es regiren els comtats catalans als segles IX i X, no va impedir la circulació de moneda musulmana de plata (*dírham*) i d'or (*díner* o *mançús*). I aquest és, en conjunt, el numerari que van heretar els catalans dels segles XI i XII, amb la particularitat, d'una banda, que la circulació del dinar va induir el comte de Barcelona Ramon Berenguer I, al segle XI, a encunyar a la seva seca de Barcelona dinars comtals d'or d'imitació musulmana, i, de l'altra, que la necessitat de més numerari per a una economia en ple creixement va obligar a multiplicar les emissions de diners de plata, cosa que en part es va fer a base de disminuir-ne el pes i la llei (aliatge plata/coure). El consegüent procés de degradació de la moneda de plata fins a la conversió en peces de coure, amb les rectificacions consegüents, un procés al qual no seria aliena la monarquia, desitjosa de multiplicar els seus ingressos, crearia una tipologia monetària complexa amb les seves equivalències particulars: *díner de doblenc*, *díner de tern*, *díner de quatern*, etc. Aquesta complexitat era encara més alta perquè hi havia diverses autoritats monetàries (el comte rei, els comtes i alguns bisbes), i encara que la moneda barcelonina, del comte de Barcelona, s'anava imposant en el conjunt de Catalunya, en terres de Lleida i Tortosa, la moneda jaquesa, d'Aragó, va circular com a pròpia des de la conquesta fins al 1285 (Tortosa) i 1346 (Lleida), quan va ser substituïda per la moneda barcelonina. A finals del segle XIII, les necessitats del comerç mediterrani i continental, al qual accedien els mercaders catalanoaragonesos, i la presència de mercaders estrangers als mercats catalans, va obligar Pere el Gran a encunyar el *croat*, una moneda forta de plata, de 3,3 grams, comparable al *gros* emès aleshores en moltes seques europees

L'experiència històrica dels europeus, en general, demostra que en els règims polítics autoritaris el circulant es degrada perquè el poder emissor busca incrementar els seus guanys, en successives emissions, tot encunyant moneda de menys valor. Per tal d'evitar aquesta situació, a mesura que les societats es van obrir al comerç, van intentar limitar o controlar l'acció del

Ramon Berenguer IV
(1131-1162). Diner de Barcelona
(MNAC/GNC 15160)

poder emissor a Catalunya, on ja hi ha un precedent el 1075 (al comtat de Besalú), va ser en les assemblees de Pau i treva de 1118 quan els catalans obtingueren del comte Ramon Berenguer III de Barcelona el compromís de no mudar la moneda a canvi del pagament d'un tribut conegut, precisament, com a monedatge, que es mantindria fins al 1256. La ciutat de Barcelona va aconseguir després, pagant un elevat rescat, arrencar al monarca el dret de controlar les emissions de croats.²³

L'ESGLÉSIA I EL PODER

Si, com dèiem abans, els homes de les ciutats van ser grans aliats de la monarquia a partir del segle XIII, que és quan la ciutat medieval assoleix la seva plenitud, convé afegir ara que l'Església no ho va ser menys, encara que en aquest cas, fins i tot, la reciprocitat fou més elevada, i l'aliança més antiga. En efecte, des dels mateixos orígens dels comtats catalans, als segles IX i X, s'observa com els llaços entre el poder civil i el religiós són molt estrets. Amb certa regularitat, des de finals de segle IX, els comtes consagren els seus fills i filles menors a la carrera eclesiàstica, i molts foren abats i abadesses en els principals monestirs del país, que aleshores eren d'observança benedictina, i altres, bisbes en les cinc seus que hi havia aleshores a Catalunya: les d'Elna (al Rosselló), Urgell, Girona, Vic i Barcelona, amb la particularitat que, en ple segle X, les terres més occidentals del bisbat d'Urgell se separaren de l'obediència d'aquesta seu per formar la diòcesi de Roda de Ribagorça. Les famílies comtals, com les de la noblesa, van dotar l'església de terres i rendes, i aixecaran moltes de les esglésies preromàniques que encara es conserven. Ho feren al mateix temps que s'introduïa als comtats el delme (i també s'estenia), tribut teòricament creat pels carolingis per al sustentacle de l'Església, però del qual molts membres de la noblesa i els mateixos comtes s'apropriaren, juntament amb els temples construïts per ells.²⁴

L'estreta relació i col·laboració entre el poder civil i l'eclesiàstic no estigué exempta de conflicte. Els comtes i l'aristocràcia, en general, tendiren a considerar que els béns donats a l'església els donaven dret a intervenir en la vida interna de la institució i fins i tot a exercir un cert control sobre els seus homes i les seves corporacions. Per aquest camí s'arribà, sobretot a partir de segle XI, a la venalitat dels càrrecs eclesiàstics (simonia) dels quals comtes i magnats disposaven per als seus familiars, encara que aquests no tinguessin veritable vocació. Aquest és el cas de Guifré de Cerdanya, arquebisbe de Narbona (1019-1079), que arribà a aquesta seu als deu anys, quan el seu pare, el comte Guifré II de Cerdanya, la hi comprà per cent mil

sous. Aquest mateix comte també comprà per cent mil sous el bisbat d'Urgell per a un altre dels seus fills, Guillem Guifré (1040-1075). Un cas diferent, però que revela el mateix interès dels comtes per tenir el control sobre les seus episcopals per tal de col·locar-hi membres de la seva família, el demostra l'efímer bisbat de Besalú (1017-1020), creat pel papa Benet VIII a petició del comte Bernat Tallaferro pel seu fill Gaufred. Per descomptat, no tots els jerarques eclesiàstics eren simoníacs. Segurament molts vivien amb preocupació la intromissió dels laics en els seus assumptes. aquest seria paradoxalment el cas de l'abat bisbe Oliba (†1046), oncle dels esmentats prelats simoníacs, però que ha passat als annals de la història de Catalunya com a gran reformador.²⁵

Precisament, l'anhel reformista, paral·lel al relaxament dels costums que afectava tant el clergat secular com el regular, també va tenir els seus efectes a Catalunya. La reforma impulsada pel monestir de Cluny, de la qual fou un dels primers impulsors en terra catalana l'abat Garí de Cuixà (965-988), va penetrar amb força durant el segle XI, quan es vincularen directament a la gran abadia borgonyona els monestirs o priorats de Sant Pere de Casseres, Sant Ponç de Corbera, Sant Pere de Camprodon i Sant Pere de Clarà.²⁶ També, des de mitjan segle, de manera més general, es difongué la reforma gregoriana impulsada per Roma, que propugnava una moralització de la societat, particularment del clergat (més exigència en el compliment del celibat), combatia obertament la simonia, reivindicava per a l'Església la possessió de temples i delmes, i postulava la independència de les institucions eclesiàstiques dels poders temporals. Com no podia ser d'una altra manera, l'aplicació d'aquest programa reformador va xocar amb enormes resistències. L'Església i la noblesa, les relacions entre les quals ja havien passat per moments difícils, van entrar aleshores en una espiral de tensions que motivaren actes de violència protagonitzats pels nobles, als quals l'Església responia amb condemnes d'excomunió.²⁷

De fet, mentre el poder comtal, com a poder públic i arbitral, retrocedia durant el segle XI, la violència aristocràtica s'ensenyoria dels comtats. Per tal de frenar aquestes violències i omplir el buit de poder que es produïa, l'església reformadora, ben representada per l'abat Oliba, va impulsar el moviment de pau i treva de Déu, al qual cal afegir la generalització de les sagres: els entorns dels temples com a espais sagrats de pau, protegits per les autoritats religioses. En principi, les assemblees de pau i treva tenien format religiós (les presidien prelats i hi assistien feligresos en general) i s'hi prohibien les violències sota pena d'excomunió. Però molt aviat, sobretot durant el segle XII, l'Església va cedir el protagonisme a l'autoritat comtal, que d'aquesta manera va recuperar protagonisme polític i lideratge social. Al mateix temps, els nobles eren especialment convidats i induïts a assistir-hi per tal d'obligar-los a assumir els missatges de pau i ordre públic que emanaven d'aquestes assemblees.²⁸

D'altra banda, les grans conquestes del segle XII a la Catalunya Nova (Tarragona, 1129; Tortosa, 1148; Lleida, 1149) donarien noves possibilitats d'expansió tant a l'Església com a la noblesa, amb la qual cosa havien de cessar o disminuir les tensions entre aquests estaments, encara que això no seria exactament així. Aquesta centúria veuria com s'ampliava la geografia eclesiàstica, amb la restauració de l'arquebisbat de Tarragona (1118) i dels bisbats de Lleida (1149), que va absorbir el de Roda, i Tortosa (1151). Des del punt de vista del monacat, aquest segle seria també el de l'arribada de nous impulsos reformadors, protagonitzats sobretot pels monjos del Cister, que s'establiren precisament en terres de la Catalunya Nova, on fundaren els monestirs de Poblet (1150), Vallbona de les Monges (1157) i Santes Creus (1160). I, als cistercencs, cal afegir-hi també les ordes militars i els cartoixans, que també arribaren a Catalunya durant el segle XII. En el testament d'Alfons el Bataller (1134), hospitalers, templers i santjoanistes van rebre com a llegat el regne d'Aragó, disposició que va causar un greu problema polític, que Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona i príncep d'Aragó, va resoldre amb importants compensacions territorials. Immediatament després, hospitalers i templers van participar en la conquesta de la Catalunya Nova, on obtingueren castells i terres (Miravet, Ulldecona, Amposta). L'arribada dels cartoixans es produí una mica més tard, a finals del segle XII, quan Alfons el Cast els donà terres en els termes de l'actual municipi del Montsant, a la comarca del Priorat, on aixecaren el monestir de Santa Maria d'Escaladei (1194).²⁹

Aquesta història dels èxits de l'Església, de la seva expansió i implantació en les noves terres, no ens pot fer oblidar la pervivència o recurrència dels conflictes amb les famílies aristo-

cràtiques. Els abats es queixaven amargament de la resistència de molts a lliurar-los els llegats testamentaris dels seus familiars difunts quan afavorien els monestirs i debilitaven els patrimonis particulars. A la fi, si no volien que el problema s'allargués indefinidament, tendien a negociar amb els deutes dels difunts i aplicar solucions imaginatives com les donacions o renunciacions remunerades. En aquesta mena de guerra entre Déu i el diable, els nobles se servien no poques vegades de les seves armes de combat, mentre que els clergues, sense renunciar a la violència física, utilitzaven amb més freqüència l'excomunió. Al segle XI ja ho va fer l'abat de Ripoll i bisbe de Vic Oliba, que va arribar a dictar l'excomunió sobre la major part de la noblesa de la diòcesi osonenca. I una cosa semblant feren els bisbes de Girona en el llarg plet amb les famílies nobles de la diòcesi per la possessió de temples i delmes.³⁰ Però probablement la disputa més greu, i la que millor il·lustra la interrelació entre el poder temporal i l'espiritual, va ser la que enfrontà la família del cavaller normand Robert Bordet, també conegut com Robert d'Aguiló, i els arquebisbes de Tarragona.

Com s'ha explicat més amunt, el 1129 Oleguer, bisbe de Barcelona i arquebisbe de Tarragona (1117-1137), de comú acord amb el comte Ramon Berenguer III, va encomanar a Robert Bordet³¹ la repoblació i defensa de la ciutat i el camp de Tarragona, i li donà l'autoritat secular a la zona, amb el títol de príncep. El 1148, quan el normand ja havia avançat en l'empresa colonitzadora, el nou arquebisbe, Bernat de Tort (1146-1163), va canviar els termes del pacte del 1129 per tal de crear a la ciutat i el seu terme una cosenyoria, de la qual serien titulars el normand i l'arquebisbe. Veient com se li reduïen els drets, Robert Bordet va apel·lar al tribunal comtal, que decidí en favor de l'arquebisbe, sens dubte perquè Ramon Berenguer IV estava en connivència amb el prelat. Aleshores, quan a causa de l'edat de Robert Bordet, el seu fill i hereu Guillem Bordet començava a fer-se càrrec dels interessos familiars a Tarragona, l'arquebisbe va fer un pas més: va lliurar la ciutat i el seu terme com a feu al comte de Barcelona, que es convertia així en el feudatari del prelat. El resultat de la maniobra va acabar motivant el repartiment del poder a terços entre l'arquebisbe, el comte i els Bordet, una situació complexa que no es va poder mantenir gaire temps. Difunt Robert Bordet (cap a 1154), el seu fill Guillem i

*Monestir de Sant Pere de Casserres.
Foto: Juan Antonio Olañeta*

la seva vídua reclamaren amb més força, però sense èxit, els seus drets. L'arquebisbe, aleshores Hug de Cervelló (1163-1171), deuria desitjar amb tal força de desfer-se de la incòmoda família que probablement instigà l'assassinat de Guillem Bordet el 1168. Si fou així, ell mateix tastaria la mateixa medecina tres anys més tard, quan fou assassinat per Berenguer Bordet, germà de Guillem. Aquest magnicidi va precipitar el desenllaç del plet tarragoní: la família normanda va perdre els seus drets i es va haver d'exiliar de Tarragona, la senyoria de la qual quedà en mans de l'arquebisbe i el comte.³²

Es dirà, i amb raó, que la imatge d'aquests prelats dels segles XI i XII no és la de l'Església en el seu conjunt, i és veritat que les disputes i violències entre nobles i clergues no ens poden fer oblidar les oblacions de fills i filles, les donacions pietoses i les fundacions de canòniques i monestirs efectuades per molts nobles que, quan arribava l'hora de la mort, escollien sepultura en aquestes cases religioses, i que a vegades s'hi recloïen per passar-hi els últims dies.

Cada època té els seus costums, la seva problemàtica, les seves novetats. Quan al segle XIII la ciutat medieval assolí la plenitud, i amb aquesta la burgesia dels negocis, a l'Església se li plantejaren nous reptes als quals donar resposta. Aquests nous desafiaments tenien a veure amb la mescla de cultures i influències religioses que el comerç internacional i la vida urbana propiciaven, amb els guanys del diner obtinguts sense esforç, amb la usura, amb el valor cristià del treball, amb el preu i el salari justos, amb la impossibilitat de complir els preceptes religiosos en els viatges de negocis, etc. Per donar resposta a aquests i molts altres casos de consciència, l'Església va transformar la pràctica del sagrament de la confessió (amb la difusió dels manuals de confessors) i va acollir al seu si nous ordes religiosos de vocació urbana, dedicats preferentment a la predicació i a l'ensenyament. Ens referim als ordes mendicants, els membres dels quals, sobretot els frares predicadors o dominics i els frares menors o franciscans, no tenien propietats en comú i vivien de la seva feina i de les almoines que rebien.

Després d'una possible vinguda de Francesc d'Assís a Catalunya el 1214, immediatament s'edificaren convents franciscans en moltes ciutats de la Corona d'Aragó: Lleida (1217), Vic (1225), Barcelona (1229), Girona (1232), Palma de Mallorca (1232), Morella (1233), Monzón (1235), Montblanc (1238), Vilafranca del Penedès (1241), Tarragona (1242), Perpinyà (1243), Cervera (1245), Castelló d'Empúries (1246), etc. L'arribada dels dominics a Catalunya, concretament a Barcelona, es relaciona amb la trobada, a la Universitat de Bolonya, l'any 1218, de tres personalitats: Domingo de Guzmán, Berenguer de Palou, bisbe de Barcelona, i Ramon de Penyafort. Segons una tradició pietosa, els dominics s'establiren a Barcelona el 1219 per iniciativa de Domingo de Guzmán i amb l'ajuda de l'esmentat bisbe, si bé fou l'entrada de Ramon de Penyafort a l'orde el que va convertir el convent barceloní en el més prestigiós de l'orde a Catalunya. Seguiren després els convents de Lleida (1228), Perpinyà (1242), Girona (1253), Tarragona (1253), Seu d'Urgell (1266), Cotlliure (1290) i Puigcerdà (1291).³³

Una menció especial mereix la fundació de l'orde de la Mercè, el 1218, a Barcelona, per obra del cavaller Pere Nolasc, que va rebre l'ajuda de Jaume I i del bisbe de Barcelona. La missió dels mercedaris era la redempció de captius en terres de l'Islam. L'orde va funcionar com una mena de confraria de germans laics fins al 1317, quan va passar a ser dirigida per clergues i es va dotar (1327) d'una constitució inspirada en la dels ordes mendicants. Aprovada pel papa Gregori IX el 1235, l'orde va aixecar els seus principals convents a Catalunya durant el segle XIII: Girona (1234), Vic (1235), Castelló d'Empúries (1238), Tortosa (1239), Tarragona (1240 o 1241), Lleida (abans del 1245), Sant Ramon del Portell (1245), Montblanc (cap a 1299) i Agramunt (cap a 1300).³⁴

DEL PRINCIPAT FEUDAL A LA CORONA D'ARAGÓ

Durant els segles XI-XIII, el gran desplegament de forces humanes, demogràfiques, econòmiques, socials i espirituals, que hem contemplat, va tenir correspondència exacta en la dinàmica política, l'expansió territorial i marítima i la cristal·lització institucional. Ja durant el segle X, mentre es formaven i consolidaven les dinasties comtals independents, la vella frontera que separava la Catalunya Vella de la Nova, en la línia del Llobregat, Cardener i Segre mitjà, havia

estat superada per les actuals comarques del Garraf, Penedès i Anoia, i al sud del Solsonès, l'Alt Urgell i el Pallars Jussà. Durant la primera meitat del segle XI, els avenços territorials van ser escassos, en gran manera a causa de la pugna interna pel poder entre els comtes i la noblesa, que es va resoldre tot institucionalitzant a tots els nivells el pacte feudal o repartiment negociat de competències o, si es vol, de sobirania. Una vegada resolt el contenciós, i generalitzades les *convenientiae* amb el seu corol·lari d'homenatges i juraments de fidelitat, que afectaven sobretot la tinença dels castells, la segona meitat del segle XI, amb la divisió d'al-Àndalus en regnes de taifes que va seguir a la crisi i desaparició del califat de Còrdova (1031), hauria pogut ser un moment propici per relançar l'expansió territorial. Tanmateix, l'expansió pràcticament no es va produir aleshores, perquè les taifes de Saragossa, Lleida i Tortosa es feren tributàries i vassalles del comte Ramon Berenguer I (1035-1076) i dels seus descendents, cosa que les convertia en protegides d'aquests. En conclusió, durant el segle XI, més que d'expansió territorial cal parlar de consolidació de les posicions guanyades en l'anterior centúria, amb l'increment de la colonització i l'edificació de nous castells a les comarques abans esmentades, i alguns avenços per la banda nord de la Noguera, la Segarra, l'Urgell, la Conca de Barberà i l'Alt Camp.

En aquell moment, Ramon Berenguer I, enriquit per l'or de les pàries i instigat per la seva segona esposa, la comtessa Almodis, desitjosa de guanyar una herència per als seus fills Ramon Berenguer i Berenguer Ramon, va comprar els comtats de Carcassona i Rasés. Era l'inici d'una expansió ultrapirinenca que reforçava els vincles de Catalunya amb l'Europa feudal postcarolíngia.³⁵ Ja aleshores, el nucli format pels comtats de Barcelona, Girona i Ausona emergia com a epicentre del principat feudal català, una posició hegemònica que la crisi oberta al si de la família comtal barcelonina va posar en greu perill. Ens referim, és clar, a l'assassinat de la comtessa Almodis per part del seu fillastre i hereu Pere Ramon, que per això fou exclòs de la successió de Ramon Berenguer I, i també a la posterior rivalitat entre els germans successors, Ramon Berenguer II (1076-1082) i Berenguer Ramon II (1076-1096), que culminà amb l'assassinat del primer per presumptes sicaris del segon. El conflicte, que es resolgué amb un pacte que establia la successió de Berenguer Ramon II en favor del seu nebot, el futur Ramon Berenguer III, significà, de fet, la pèrdua de Carcassona i Rasés, i va consolidar el bloqueig relatiu de l'expansió territorial.³⁶

Amb el govern de Ramon Berenguer III (1097-1131) les coses començaren a canviar, si bé la irrupció dels almoràvits a l'escenari peninsular va amenaçar els seus dominis. Va demostrar ambició en atacar Tortosa i Amposta, i en casar-se amb Maria (1098), la filla del Cid. Va contribuir a l'avenç de les fronteres de ponent per la Noguera i les Garrigues, tot col·laborant amb el noble castellà Pero Ansúrez, tutor del jove comte Ermengol VI d'Urgell, en la conquesta de Balaguer, i va pressionar sobre Lleida, que també pretenia el rei d'Aragó Alfons el Bataller (1123). Per tal de defensar millor les fronteres, va introduir als seus dominis els ordes militars de l'Hospital (1109) i del Temple (1123-1126). També, com s'ha explicat abans, va servir-se del seu íntim col·laborador, el bisbe de Barcelona Oleguer, per restaurar l'arquebisbat de Tarragona (1118) i, a través d'aquest, obtingué els serveis del cavaller normand Robert Bordet (1129), que va dirigir la conquesta i la colonització del Tarragonès i la restauració de Tarragona. Com si es tractés d'un precedent de l'expansió mediterrània, el 1114 va participar, amb embarcacions pisanes, provençals, llenguadocianes i catalanes, en una expedició de saqueig i càstig contra Mallorca i Eivissa, els habitants de les quals es dedicaven a la pirateria en perjudici dels coalitzats. Però on la voluntat expansiva de la Casa de Barcelona es féu més evident va ser a Occitània i a la mateixa Catalunya. A Occitània, va assolir un cert retorn de Carcassona i Rasés a l'obediència barcelonina per mitjà de la pressió militar i de pactes feudals, i obtingué un èxit sense precedents en incorporar a la seva sobirania el comtat de Provença i les senyories de Millau, Gévaudan i Carlat pel seu matrimoni amb Dolça (1112), hereva d'aquests dominis. A Catalunya, afirmà la preeminència del seu llinatge en aconseguir, gràcies a una hàbil política matrimonial i al parentiu, incorporar a la seva sobirania els comtats de Besalú (1112) i Cerdanya (1117). La seva autoritat, i l'edifici polític feudal que el seu avi Ramon Berenguer I havia començat a edificar, també avançaven: amb el propòsit deliberat de controlar l'ordre públic, va convocar i presidir amb regularitat les assemblees de pau i treva.³⁷

L'expansió va continuar en època de Ramon Berenguer IV (1131-1162). La crisi oberta per la mort sense fills d'Alfons el Bataller (1134), les disposicions testamentàries del difunt en favor

*Estàtua dedicada a
Ramon Berenguer III, a Barcelona.
Foto: Juan Antonio Olañeta*

dels ordes militars, l'entrada de tropes castellanes a Saragossa i a d'altres ciutats de l'Ebre i la forçada entronització de Ramir II el Monjo, es resolgueren el 1137 amb la promesa de matrimoni entre Peronella, hereva de Ramir II, i Ramon Berenguer IV, convertit per això en príncep d'Aragó. El flamant príncep va negociar amb els ordes i amb Alfons VII una sortida adequada per a la crisi, i després va dedicar tota l'atenció a l'expansió territorial de l'entitat política composta que havia nascut així: la corona d'Aragó. Els guanys territorials, des del punt de vista de les societats feudals d'Aragó i Catalunya, van ser extraordinaris en aquells anys: s'ocuparen i es repoblaren Alcolea de Cinca, Xalamera, Sariñena (1141), Daroca (1142), Ontiñena (1147), Tortosa (1148), Lleida, Fraga, Mequinença (1149), Albalat (1149), Miravet (1152), les muntanyes de Prades i Siurana (1153), i es concediren furs a Alcanyís i Monforte (1157). En resum, s'assoliren els límits de la Catalunya actual i Aragó va ampliar els seus pel baix Cinca, la vall de l'Ebre i els afluents meridionals d'aquest riu, englobant amb el seu avenç comarques, com la del Baix Cinca, que foren repoblades per gent de parla catalana. Ramon Berenguer IV també va dur a terme una activa política a Occitània: va ajudar Guillem VI de Montpeller a recuperar la seva ciutat (1143), d'on havia estat expulsat per una revolta comunal, cosa que consolidà els vincles feudals que els unien, i va governar la Provença des del 1144, arran de la mort del seu germà, el comte Berenguer Ramon (I de Provença) i la minoritat del seu nebot Ramon Berenguer (III de Provença). En aquesta època s'inicià el llarg conflicte amb la Casa de Tolosa per l'hegemonia en terres occitans: mentre que els comtes de Tolosa ajudaren els senyors de Baus en les seves revoltes (1145-1146 i 1150) contra el domini de la Casa de Barcelona a la Provença, Ramon Berenguer IV s'aliava amb Enric II d'Anglaterra, duc d'Aquitània, contra Tolosa (1156).³⁸

El segle XII pràcticament es tanca amb el govern del primer comte rei, Alfons I de Barcelona, II d'Aragó, el Cast (1162-1196). En la seva època va continuar l'expansió territorial del regne aragonès amb la incorporació de la comarca de la Matarranya, a la qual afluïren pobladors de parla catalana, l'ocupació de Casp i la fundació de Terol (1170), de manera que, a falta d'Albarasí, gairebé s'assoliren els límits de l'Aragó actual. Alfons va dedicar una especial atenció a la

política occitana, amb particular dedicació al comtat de Provença, del qual va prendre possessió el 1166, a la mort del seu cosí Ramon Berenguer (III de Provença), i tot superant l'oposició armada de Ramon V de Tolosa. Alfons va encomanar, el 1173, el govern de la Provença al seu germà Ramon Berenguer (IV de Provença), que va ser assassinat el 1181, víctima de l'enfrontament entre la Casa de Barcelona-Aragó i la de Tolosa. Després d'això, va confiar el govern del comtat al seu altre germà, Sanç, que va acabar destituït (1184), acusat de traïció, per haver signat un tractat de pau amb el comte de Tolosa. Alfons va ocupar-se aleshores personalment dels afers de la Provença fins que, a partir del 1189, associà al govern el seu fill Alfons (II de Provença), que va heretar el comtat el 1196. El comte rei va combatre contra els nobles establerts a la regió dels Alps del sud i contra les ciutats de Marsella i Niça, que s'oposaven a l'augment del poder comtal i de l'administració des d'Arles, primer, i des d'Aix després. La pugna pel poder a la Provença i al Llenguadoc amb la Casa de Tolosa va centrar gran part dels esforços militars i diplomàtics: el 1176 se signà una primera pau amb el comte de Tolosa, però el conflicte va rebrotar el 1179, en el marc de les mesures contra els càtars adoptades pel Concili del Laterà III, que va forçar els senyors de Nimes i Besiers a buscar la protecció d'Alfons. La pau definitiva s'assolí el 1190, potser perquè els contendents començaven a comprendre que tenien un enemic comú en la persona del rei de França. Un altre aspecte notable que cal destacar del regnat d'Alfons és l'ampliació de la seva sobirania territorial a Catalunya, amb la incorporació dels comtats del Rosselló (1172) i el Pallars Jussà (1192), i els avenços en l'organització administrativa i en el reforçament de la seva autoritat: va millorar el sistema d'administració dels seus dominis, va crear mecanismes de control fiscal, va intentar frenar els avenços de la senyoria aristocràtica i va recopilar, i va fer copiar en un cartulari, els documents justificatius dels seus drets de sobirania. Segurament, en la seva època, si no havia estat en la del seu pare, un jurista anònim, possiblement de la cort, va recopilar el dret consuetudinari de caràcter feudal que regia el comtat de Barcelona i que aplicaven a palau els jutges del tribunal comtal. La compilació resultant, coneguda com els Usatges de Barcelona, que després rebria un tàcit reconeixement oficial i s'aplicaria més enllà del comtat de Barcelona, contribuïa a consolidar i estendre l'autoritat del príncep (el comte rei).³⁹

La política occitana de la Casa de Barcelona-Aragó s'enfonsaria en època de Pere I de Barcelona, II d'Aragó, el Catòlic (1196-1213). Tot i que va heretar del seu pare Alfons el Cast la Corona d'Aragó, mentre que el seu germà Alfons heretava la Provença, no va pas deixar d'intervenir a Occitània on, per a molts, s'acabaria convertint en el senyor natural, l'únic capaç de defensar-los davant de la croada francopontífica. El 1204 va traslladar-se a la Provença amb l'objectiu d'intercedir i d'imposar la pau en el conflicte que enfrontava el seu germà amb el comte de Forcalquier. El mateix any va contraure matrimoni amb Maria de Montpeller, fet que comportà la incorporació d'aquesta ciutat als seus dominis. I també aleshores va retre vassallatge al papa Inocenci III i es va fer coronar per ell a Roma, en una maniobra per guanyar-se la voluntat del pontífex i neutralitzar el projecte de dur a terme una croada francesa contra els seus súbdits càtars. L'acostament a Roma va servir de ben poc. El 1209, amb la presa de Besiers i Carcassona, va començar la croada, que dirigia el noble francès Simó de Montfort, i que tingué per efecte immediat l'alineament dels senyors occitans a les files de Pere el Catòlic, convertit en sobirà feudal d'Aragó, Catalunya i gran part d'Occitània. Havent rebut l'homenatge dels comtes de Tolosa, Cominges i Foix, Pere el Catòlic va intentar la reconciliació amb el papa Inocenci III, va pactar amb Simó de Montfort, a qui, en prova de bona voluntat, va confiar la tutela del seu fill Jaume (el futur Conqueridor), i va negociar el matrimoni de la seva germana amb el comte de Tolosa. Però la seva política conciliadora va fracassar davant de l'obstinació dels croats. Aleshores, davant dels fets consumats, Pere va prendre la decisió de combatre personalment Simó de Monfort, que el va derrotar el 12 de setembre de 1213 a la batalla de Muret, on va perdre la vida.⁴⁰

LA GRAN EXPANSIÓ

La derrota de Muret va significar la ruïna de la política occitana de la dinastia catalanoaragonesa. En efecte, Jaume I (1213-1276), fill i successor de Pere el Catòlic, no duria a terme

cap mena de política occitana mereixedora d'aquest nom. El 1213 era en mans de Simó de Montfort, l'enemic del seu pare, i era un nen de tot just cinc anys i, tot i que el papa va obligar que el rei nen fos lliurat als seus súbdits i entrés als seus reialmes, no va poder governar efectivament fins al 1225. Durant aquesta llarga minoritat, els magnats van actuar amb pràctica independència, i van protagonitzar nombroses rebel·lions, i els més poderosos van manejar segons els seus interessos els béns de la Corona. En aquest context de dificultats, els responsables de la regència van provar de mantenir la presència catalanoaragonesa al nord dels Pirineus, on la noblesa occitana en reclamava l'ajuda, però el papa els aturà amb l'amenaça de l'excomunió. D'altra banda, mort en combat davant les muralles de Tolosa Simó de Montfort, el seu fill i hereu, Amaury de Montfort, que topava cada cop amb més resistència, optà per retirar-se i cedir les senyories heretades del seu pare a Occitània (Carcassona sobretot) al rei de França. A partir d'aquí, els croats van ser substituïts per l'exèrcit reial, i per funcionaris amb els quals va començar, de fet, la incorporació d'Occitània a França. Mentrestant, la Provença governada per Ramon Berenguer (V de Provença: 1209-1245), fill i successor d'Alfons (II de Provença), s'allunyava de la Corona d'Aragó i s'acostava inexorablement a França, fins al punt que a la seva mort, la seva hereva Beatriu es va casar amb Carles d'Anjou, germà de Lluís IX de França.

Quan va arribar a l'edat de governar, Jaume I, per obediència al pontífex i per prudència (temor a la superioritat militar del rei de França?) es va desentendre de les demandes d'ajuda dels occitans i va orientar la força expansiva de la Corona d'Aragó cap al Mediterrani i la Península. Així, al Mediterrani, va dirigir personalment la conquesta de Mallorca (1229-1232), mentre que magnats de confiança conquerien Eivissa i ell mateix imposava un tractat de vassallatge a les autoritats musulmanes de Menorca. En bona mesura, aquesta va ser una empresa catalana, en el sentit que la major part de combatents van ser catalans i, expulsats els musulmans de la seva terra, els repobladors també van ser gent de parla catalana. A la Península, en canvi, la conquesta de les terres de València (1232-1245), iniciada pels aragonesos, acabaria essent obra conjunta de catalans i aragonesos, per bé que potser també aquí, amb el temps, acabarien arribant més repobladors catalans que no pas aragonesos. Tot vinculant l'organització administrativa de les noves terres amb els seus projectes successoris, Jaume I va dotar Mallorca i sobretot València d'institucions pròpies (Corts valencianes, govern municipal de la ciutat de Mallorca i de València), fins a crear un regne de València en peu d'igualtat amb Aragó i Catalunya. Al seu temps, el pacte de col·laboració mútua amb les ciutats es va materialitzar en la creació de les primeres institucions municipals de govern, com el Consell de Cent a Barcelona. I també durant la seva època, les assemblees de pau i treva, amb l'assistència de nobles, prelats i ciutadans sota la seva presidència, es convertiren en autèntiques Corts. Però els èxits militars de l'expansió i el desenvolupament institucional no van ser suficients per frenar les ambicions de la noblesa, que va trobar en els vacil·lants projectes successoris de Jaume I un nou motiu per agitar-se, aquest cop a l'etapa final del regnat.⁴¹

Finalment, en compliment del testament definitiu de Jaume I, dictat el 1272, el seu fill Pere (II de Barcelona i III d'Aragó), conegut com el Gran (1276-1285), heretava Aragó, Catalunya i València, mentre que el seu altre fill, Jaume (II de Mallorca), rebia un regne de Mallorca ampliat amb els comtats del Rosselló i la Cerdanya, més la senyoria de Montpeller. Pere el Gran, que havia tingut greus diferències amb el seu pare per causa del tracte massa indulgent donat a la noblesa i perquè estava en desacord amb els repartiments successoris projectats, va intentar dur a terme una política d'afirmació monàrquica enfront de la noblesa i els estaments en general, i una política de rectificació, de fet, de la divisió dels regnes causada per la successió del Conqueridor. Per fer-ho, no va confiar en les Corts i s'envoltà de funcionaris jueus mentre intentava, sense prou base legal, incrementar la tributació. Aquests fets, més les disputes per la successió al comtat d'Urgell, van comportar un formidable alçament de la noblesa (1277-1278 i 1280) que Pere el Gran va esclafar a Balaguer (1280). Des d'aleshores, es va acabar tota oposició armada de l'aristocràcia a Catalunya. Això succeïa al mateix temps que Pere imposava al seu germà Jaume el tractat de Perpinyà (1279), pel qual l'obligava a reconèixer-se com a vassall seu. Tot seguit, una vegada ordenats els afers domèstics, Pere es decidí a fer un salt qualitatiu en l'expansió mediterrània, encara que això significués desafiar les potències a les quals el seu pare no havia gosat desafiar. La història comença el 1262, quan contravenint els desitjos de Jaume I, Pere el

Gran es casà amb Constança, filla del rei Manfred de Sicília. Llavors ja s'estava accentuant el distanciament entre la dinastia siciliana i el papa, fins al punt que, el 1266, el pontífex va dirigir contra Nàpols i Sicília les forces del seu nou vassall, Carles d'Anjou, comte de Provença. L'angeví va donar mort a Manfred (1266) i derrotà i executà el seu successor, Conradí (1268), i es convertí en el nou rei de Nàpols i Sicília. Aquest és l'escenari que Pere el Gran i la seva esposa Constança de Sicília, a partir de 1279-1280, es proposaren seriosament de revertir. Tot comptant amb el suport d'un fort partit interior de Sicília, van preparar l'expedició que els havia de dur fins a l'illa quan, tal com en efecte s'esdevingué, els mateixos sicilians es rebel·lessin contra el domini francès (30 de març de 1282). Després del desembarcament i de la incorporació de Sicília a la Corona d'Aragó es va obrir un conflicte amb Carles d'Anjou, el papa i el rei de França, que tindria greus conseqüències: el papa va excomunicar Pere el Gran, el declarà desposseït dels seus regnes i els adjudicà a la casa de França (1282-1283). Immediatament es preparà una croada francesa contra la Corona d'Aragó, fet que reviscolà de nou les agitacions internes. Per tal d'aplacar-les, Pere el Gran, el monarca autoritari que no havia volgut convocar Corts per no transigir davant dels estaments, les va haver de convocar a Saragossa, València i Barcelona, i hi va promulgar una sèrie de constitucions que limitaven la seva autoritat, revalidaven els privilegis de l'aristocràcia i de les ciutats i consolidaven la funció de les Corts. Avançava així, per mitjà de la força, el pactisme com a forma de govern. Finalment es materialitzà la croada francesa, que es dirigí contra Catalunya (1285), on els croats van topar amb la resistència de Girona i amb la força naval de Roger de Llúria, l'almirall sicilià al servei de Pere el Gran, que derrotà la flota francesa al golf de Roses i l'obligà a retirar-se.

Sicília va quedar llavors incorporada a la Corona d'Aragó, de la qual se separaria el 1295, però per ser governada per una branca de la Casa de Barcelona-Aragó, fins que el 1409 tornaria directament al tronc principal i, per tant, a la Corona d'Aragó. Es podria dir que amb la incorporació de Sicília l'expansió de Catalunya i la Corona d'Aragó entrava en una fase de plenitud, que continuaria amb la incorporació efectiva de Menorca per part d'Alfons (II de Barcelona, III d'Aragó), el Liberal (1285-1291), el 1286-1287, i que es tancaria amb l'annexió de les terres d'Alacant, Elx, Oriola i Crevillent (1305) i la conquesta de Sardenya (1323) en temps de Jaume II (1291-1327). Molt més tardana en el temps fou la conquesta de Nàpols, el regne que Alfons (IV de Barcelona, V d'Aragó) el Magnànim (1416-1458) guanyaria el 1442, una empresa que ja no es pot situar en un context de creixement sinó més aviat de crisi, almenys social i política.

NOTES

- ¹ Sobre el traç de las fronteres medievals a Catalunya és molt útil l'obra de: HURTADO, Víctor, MESTRE, Jesús i MISERACHS, Toni, *Atlas d'història de Catalunya*, Barcelona, 1995.
- ² Sobre el primer creixement medieval, vegeu DIVERSOS AUTORS, "La croissance agricole du Haut Moyen Age. Chronologie, modalités géographiques", *Flaran*, 10, (1988); i TOUBERT, Pierre, *L'Europe dans sa première croissance. De Charlemagne à l'an mil*, París, 2004.
- ³ TO I FIGUERAS, Lluís, *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental*, Barcelona, 1997. AVENTÍN I PUIG, Mercè, "Família i unitat d'explotació", a GIRALT I RAVENTÓS, Emili (dir.) i SALRACH I MARÉS, Josep Maria (coord.), *Història agrària dels Països Catalans. II. Edat Mitjana*, Barcelona, 2004, p. 467-504.
- ⁴ BOIS, Guy, *La grande dépression médiévale: XIV-XV siècles. Le précédent d'une crise systémique*, París, 2000, p. 33-41.
- ⁵ BONNASSIE, Pierre, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société*, Tolosa de Llenguadoc, 1975-1976, p. 487-492 i 844-847. SALRACH I MARÉS, Josep Maria, "Mercat de la vila, mercat de productes", a GIRALT I RAVENTÓS, Emili (dir.) i SALRACH I MARÉS, Josep Maria (coord.), *Història agrària...*, p. 433-466. FARIAS ZURITA, Víctor, *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*, València, 2009.
- ⁶ BOIS, *La grande dépression...*, p. 21-25 i 41-54. SALRACH, "Mercat de la vila...".
- ⁷ SALRACH I MARÉS, Josep Maria, "Mercat i mercats", a GIRALT I RAVENTÓS, Emili (dir.) i SALRACH I MARÉS, Josep Maria (coord.), *Història agrària...*, p. 395-432.
- ⁸ SALRACH I MARÉS, Josep Maria, *Justícia i poder a Catalunya abans de l'any mil*, Barcelona, 2013.
- ⁹ AVENTÍN I PUIG, Mercè, *La societat rural a Catalunya en temps feudals*, Barcelona, 1996.
- ¹⁰ AVENTÍN I PUIG, Mercè, "Família i unitat d'explotació", a GIRALT I RAVENTÓS, Emili (dir.) i SALRACH I MARÉS, Josep Maria (coord.), *Història agrària...*, p. 467-499.
- ¹¹ AVENTÍN I PUIG, *La societat rural...*
- ¹² BONNASSIE, *La Catalogne...*, p. 575-595 i 809-828. FREEDMAN, Paul, *The Origins of Peasant Servitude in Medieval Catalonia*, Cambridge, 1991. SALRACH I MARÉS, Josep Maria, "La senyoria", a GIRALT I RAVENTÓS, Emili (dir.) i SALRACH I MARÉS, Josep Maria (coord.), *Història agrària...*, p. 541-580.
- ¹³ BISSON, Thomas N., *Tormented voices: power, crisis, and humanity in rural Catalonia: 1140-1200*, Cambridge, 1998. FREEDMAN, Paul, *The Origins...*
- ¹⁴ FREEDMAN, Paul, *Assaig d'història de la pagesia catalana: segles XI-XV*, Barcelona, 1988.
- ¹⁵ BONNASSIE, Pierre, *La Catalogne...*, p. 161-182, 566-573, 597-609 i 735-779.
- ¹⁶ SALRACH I MARÉS, Josep Maria, "El comte Guifré de Besalú i la revolta del 957", a *Amics de Besalú. II. Assemblea d'Estudis sobre el seu comtat*, Olot, 1973, p. 3-30.
- ¹⁷ BONNASSIE, *La Catalogne...*, p. 611-646, 674-680 i 685-697.
- ¹⁸ ÍDEM, p. 677-680. BISSON, Thomas N., *Tormented voices...*
- ¹⁹ SOLDEVILA I ZUBIBURU, Ferran, *Jaume I. Pere el Gran*, Barcelona, 1961, p. 17-20, 40, 45 i 104-105. FERRER I MALLOL, Maria Teresa (ed.), *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, 2011-2013, 2 vols.
- ²⁰ Una anàlisi i reflexió més completa sobre aquesta problemàtica aplicades al cas de Barcelona a SALRACH I MARÉS, Josep Maria, "Sistema social i formes de vida en el medi urbà", en SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume (dir.), *Història de Barcelona. II. La formació de la Barcelona medieval*, Barcelona, 1992, p. 73-206.
- ²¹ Sobre el suport financer de les ciutats a la política de la monarquia hi ha dades molt interessants en les investigacions de Manuel Sánchez i els seus deixebles. Vegeu, per exemple: SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel, *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya, segles XII-XIV*, Vic, 1992.
- ²² FELIU I MONTFORT, Gaspar, "Activitats econòmiques", a SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume (dir.), *Història de Barcelona. II...*, p. 207-270.
- ²³ BONNASSIE, *La Catalogne...*, p. 372-398. FELIU I MONTFORT, Gaspar, "Activitats econòmiques", a SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume (dir.), *Història de Barcelona. II...*, p. 225-229.
- ²⁴ Les relacions entre l'Església i el poder comtal és un tema central i recurrent en l'obra de Ramon d'Abadal. Vegeu, per exemple: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', *Els primers comtes catalans*, Barcelona, 1961, *passim*. Sobre els orígens del delme a Catalunya, vegeu: PUIGVERT GURT, Xavier, "La introducció del delme a la marca d'Hispania", *Acta Mediaevalia*, 13, (1992), p. 117-125.
- ²⁵ ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', *L'abat Oliba, bisbe de Vic i la seva època*, Barcelona, 1955.
- ²⁶ ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', "L'esperit de Cluny i les relacions de Catalunya amb Roma i Itàlia en el segle X", *Studi Medievali*, 2, (1961), p. 3-41. MUNDÓ I MARCET, Anscari Manuel, "Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'Est des Pyrénées du Xe au XIe siècle", *Annales du Midi*, 75, (1963), p. 551-573.
- ²⁷ Els cartularis del monestir de Sant Cugat del Vallès i de la catedral de Girona mostren molt bé les tensions, fins i tot la violència, entre l'Església i la noblesa als segles XI i XII. Vegeu sobre això: SALRACH I MARÉS, Josep Maria, "Disputes i compromisos entre l'Església de Girona i la noblesa. Notes d'unes difícils relacions (se-

- gles XI i XII", *Anuario de Estudios Medievales*, 29, (1999), p. 928-957. ÍDEM, "Multa placita et contenciones: conflictos de los siglos X-XII en el Cartulario de Sant Cugat del Vallès", a PÉREZ, Joseph i AGUADÉ NIETO, Santiago (eds.), *Les origines de la féodalité. Hommage à Claudio Sánchez Albornoz*, Madrid, 2000, p. 197-228.
- ²⁸ GONZALVO I BOU, Gener, *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII). Estudi introductor i edició*, Barcelona, 1994. FARIAS ZURITA, Víctor, MARTÍ I CASTELLÓ, Ramon i CATAFAU, Aymat, *Les sagreres a la Catalunya medieval*, Girona, 2007.
- ²⁹ MASOLIVER, Alexandre, "Cistercencs", a CORTS I BLAY, Ramon et alii, *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, Barcelona, 1998, I, p. 532-533. SANS I TRAVÉ, Josep Maria, "Hospitalers", hospitaleres", a CORTS I BLAY, Ramon et alii, *Diccionari...*, II, p. 367-369. ÍDEM, "Templers", a CORTS I BLAY, Ramon et alii, *Diccionari...*, III, p. 521-525. ZARAGOZA PASCUAL, Ernest, "Cartoixans", a CORTS I BLAY, Ramon et alii, *Diccionari...*, I, p. 454. ÍDEM, "Santa Maria d'Escaladei", a CORTS I BLAY, Ramon et alii, *Diccionari...*, II, p. 74-75.
- ³⁰ ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', *L'abat Oliba...* SALRACH I MARÉS, Josep Maria, "Disputes i compromisos...".
- ³¹ Els Bordet també són coneguts com Aguiló.
- ³² El professor Font Rius reuneix els principals documents sobre la restauració i el repoblament de Tarragona i el seu terme, i tracta amb cert detall la història de les relacions entre els Bordet i els arquebisbes: FONT RIUS, José María, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Barcelona, 1969-1983, 3 vols. SALRACH I MARÉS, Josep Maria, *Història de Catalunya. II. El procés de feudalització: segles III-XII*, Barcelona, 1998, p. 357, 381-382 i 422.
- ³³ BOADAS, Agustí i MARTÍ, Josep, "Franciscans", a CORTS I BLAY, Ramon et alii, *Diccionari...*, II, p. 216-219. Galmés, Llorenç, "Dominics", a CORTS I BLAY, Ramon et alii, *Diccionari...*, II, p. 31-33.
- ³⁴ BRODMAN, James William, *L'Orde de la Mercè: el rescat de captius a l'Espanya de les Croades*, Barcelona, 1990.
- ³⁵ BENITO I MONTCLÚS, Pere, "L'expansió territorial ultrapirinenca de Barcelona i de la Corona d'Aragó: guerra, política i diplomàcia (1067-1213)", a FERRER I MALLOL, Maria Teresa i RIU I RIU, Manuel (dirs.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*, Barcelona, 2009, I/1, p. 13-27.
- ³⁶ SOBREQUIÉS VIDAL, Santiago, *Els grans comtes de Barcelona*, Barcelona, 1961, p. 55-151. BENITO I MONTCLÚS, Pere, "L'expansió...", p. 28-31.
- ³⁷ SOBREQUIÉS VIDAL, Santiago, *Els grans comtes...*, p. 161-214. BENITO I MONTCLÚS, Pere, "L'expansió...", p. 31-44.
- ³⁸ BAGUÉ I GARRIGA, Enric, CABESTANY I FORT, Joan-Francesc i SCHRAMM, Percy E., *Els primers comtes reis. Ramon Berenguer IV. Alfons el Cast. Pere el Catòlic*, Barcelona, 1963, p. 9-54. SALRACH I MARÉS, Josep Maria, *Història de Catalunya. II...*, p. 362-366, 368-369 i 372-376. BENITO I MONTCLÚS, Pere, "L'expansió...", p. 44-62.
- ³⁹ VENTURA I SUBIRATS, Jordi, *Alfons el Cast, el primer comte rei*, Barcelona, 1961. BENITO I MONTCLÚS, Pere, "L'expansió...", p. 63-99.
- ⁴⁰ VENTURA I SUBIRATS, Jordi, *Pere el Catòlic i Simó de Montfort*, Barcelona, 1960. ALVIRA CABRER, Martín, *Muret 1213*, Barcelona, 2002. BENITO I MONTCLÚS, Pere, "L'expansió...", p. 100-131.
- ⁴¹ VILLACAÑAS BERLANGA, José Luis, *Jaume I el Conquistador*, Madrid, 2003. BELENGUER CEBRIÀ, Ernest, *Jaume I i el seu regnat*, Lleida, 2007. SOLDEVILA I ZUBIBURU, Ferran, *Jaume I*, Barcelona, 2008. FERRER I MALLOL, Maria Teresa (ed.), *Jaume I...*

Població i reorganització del territori: castells, parròquies i sagreres

Ramon Martí Castelló

L'ocupació carolíngia d'Osona cap a finals del segle VIII i la conquesta de la ciutat de Barcelona l'any 801 van tenir efectes determinants, sens dubte, sobre l'organització del poblament en aquests districtes, tant a curt com a llarg termini. De fet, a partir d'aquest moment es percep com es construeix una nova societat en què l'arribada de contingents francs se suma a una població autòctona majoritària, que la cancelleria imperial considera goda (*goti*) de forma genèrica i que la distingeix dels refugiats andalusins (*hispani*), que semblen ser, bàsicament, immigrants de proximitat, desplaçats pel mateix procés de conquesta, entre els quals trobem tant cristians com musulmans o jueus, però també alguns vascons, castellans o gallecs. Aquesta diversitat i mobilitat contrasten amb la rigidesa que imposen les fonts jurídiques visigodes o amb la que es devia aplicar durant la construcció del primer estat islàmic, per al qual és fonamental que els seus protegits romanguin immòbils a causa de l'impost de capitació que pesa sobre ells. L'arqueologia prova, a més, que durant l'antiguitat tardana i fins a ple segle VII va ser habitual, especialment a les comarques litorals i prelitorals, la utilització d'esclaus domèstics a les explotacions agrícoles, on constitueixen un grup social segregat de la resta, ja siguin adults o nens, ja que els seus cossos apareixen llençats en tot tipus de runams i desvelen tant carències alimentàries com maltractaments freqüents.¹

Enfrontat a l'Islam sota l'estendard d'una cristiandat en ple procés de renovació, l'Estat carolíngi va tenir llavors l'oportunitat, i va saber aprofitar-la, de construir un nou ordre polític i social que coneixiria un ampli i perllongat desenvolupament, tot i que aquí va estar subjecte als vaivens d'una frontera que durant dècades va ser inestable. Així, en el pla doctrinal, les primeres iniciatives imperials passen per la submissió del bisbat hispà a la jerarquia francoromana, motiu pel qual s'integra aquest sector a la província de Narbona i se suprimeixen o es remouen seus, com va passar de bon començament a Empúries, Osona, Ègara i Urgell, al mateix temps que s'impulsava el monacat benedictí en benefici de la cristianització rural. D'altra banda, les directrius carolíngies passen per potenciar les atribucions de marquesos i comtes, jutges supremes i comandants militars als quals s'ha de sotmetre tota la població de les seves respectives àrees d'influència, inclosa l'Església. És el mateix monarca qui concedeix aquestes dignitats i les distribueix entre la noblesa, i atorga en benefici (*beneficium*) terres i recursos als seus fidels vassalls.

Bloquejat l'avenç franc als rius Llobregat i Cardener en temps de Carlemany, la revolta d'Aysun de l'any 826 va provocar la defecció dels territoris centrals de Catalunya i la seva conversió en terra de ningú durant mig segle, sense que l'Estat carolíngi ni el cordovès interferissin, una independència de fet que prova tant les contradiccions com la vitalitat i les forces que aglutina la societat rural d'aquesta zona.² Fidels a l'Imperi i constituïts ara en la seva veritable punta de llança, la mateixa ciutat de Barcelona i el castell de Terrassa són les fortificacions principals que assumeixen la defensa d'una frontera contigua, com detalla el privilegi concedit l'any 844 per Carles el Calb als *gotos sive hispanos* d'ambdues poblacions o residents al comtat.³ Eximits de diferents càrregues, a uns i altres els assimila en els seus drets als francs, motiu pel qual han de participar, com aquests, en l'exèrcit comtal i en la defensa activa de la marca, fer treballs d'exploració o de vigilància i acollir o proporcionar muntures als emissaris reals. Quant al règim de possessió i propietat de terres, les seves normes s'inscriuen en la tradició del règim específic dels *hispani*, que s'aplicava des de la conquesta de Septimània i que regulava les noves aprisions, preservant els drets del primer ocupant o els del comte, que capitalitzaven els serveis i les fidelitats degudes pels nousvinguts.⁴ És aquí on sembla acabar la seva llibertat d'elecció, sota

Castell de Vallparadís. Terrassa.
Foto: Marta Bertran

la tutela del senyor que es tria, i que deu ser el mateix que li proporciona terres on establir-se o erms on obtenir-les.

Finalment, les tendències polítiques divergents troben la seva conclusió a finals del segle IX, quan la iniciativa expansiva que va conduir el comte Guifré el Pilós va fer retrocedir la frontera de nou cap a l'eix dels rius Llobregat i Cardener, integrant els seus districtes al domini hereditari del llinatge comtal de Cerdanya. En aquest moment s'inicien les sèries documentals dels nostres arxius, en sincronia amb la implantació del seu domini a cada zona, i es fixen llavors els límits definitius entre comtats. No serà fàcil descriure de forma sumària i ordenada el diferent abast dels canvis que afecten la població i l'organització del medi rural de les comarques de Barcelona en aquest complex context, i encara més quan el seu present espai provincial comprèn demarcacions polítiques i religioses diferents, com els comtats de Barcelona, Osona i Manresa, amb els seus dos bisbats, a més de la major part del comtat de Berga, pertanyent a la diòcesi d'Urgell, juntament amb algunes valls limítrofes dels comtats de Girona i Cerdanya. És en aquests marcs territorials concrets on aquestes transformacions prenen sentit, ja que els canvis que s'infereixen responen tant a les iniciatives polítiques dels governants com a les mateixes dinàmiques socials de cada demarcació. Es pot prendre com a exemple el que va succeir, en concurrència, a la resta de comtats catalans, on la fixació de principats territorials comporta la conversió massiva de les concessions beneficiàries carolíngies en alous hereditaris, en propietats lliures de càrregues sempre adscrites al poder, sota qualsevol de les seves formes, incloent-hi terres i drets sobre els terratges, com el cens de la tasca o certs serveis.⁵ Aquesta conversió, tanmateix, es planteja més problemàtica al comtat de Barcelona, on els beneficis regis no són gaires, o també als comtats d'Osona i Berga, on pocs drets carolíngis es poden invocar.

Tot i les diferències, als districtes també es perceben trets comuns, com ara els d'un medi rural densament poblat i relativament ben estructurat, on viles i valls són les unitats bàsiques que subdivideixen el territori, dotades d'un indret principal (*villa*) i d'un terme o espai específic que comprèn altres indrets, *villares*, terres, cases i propietats disperses, a més d'un nombre limitat de recursos pecuaris o forestals. Tot i que el seu significat pot resultar polèmic, de fet, a tota la Catalunya Vella durant els segles IX i X la vila rural constitueix el ressort fonamental del qual

Sant Pere de Madrona. Berga.
Foto: Joan Duran

l'Estat i els senyors obtenen censos o serveis, i també és l'escenari on es desenvolupaven les solidaritats locals o veïnals.⁶ Però el mateix concepte de *villa* és força complex i canviant, atesa la seva plasmació multiforme i la diferent entitat que a cadascuna se li reconegui, tant en funció de la seva antiguitat com de la posició que ocupa al seu entorn immediat o de les diverses relacions socials que es verifiquen internament. Per tant, no falten nombrosos exemples que poden remuntar les seves arrels fins a l'antiguitat, si bé és cert que els edificis tardoimperials que es designen amb aquest terme no van superar els primers embats del període medieval, mentre que noves formes d'explotació, més modestes però no menys efectives, les van reemplaçar immediatament.⁷ Donen fe d'aquest fet l'arqueologia i l'onomàstica, que documenten tant les continuïtats com les innovacions, més precoces o tardanes, i dibuixen la trajectòria d'un llarg procés de renovació d'assentaments i de valorització d'erms i noves terres, a la trajectòria de la qual també s'acumulen viles o *villares* d'ascendència goda, àrab, franca o d'una altra procedència, tenint en compte els antropònims que tot sovint s'utilitzen per designar-les, un procés que encara perdura en època carolíngia i comtal sota nous paràmetres.⁸ La imatge resultant és la d'un poblament rural de caràcter dispers o semidispers i integrat bàsicament per cabanes i petites explotacions agrícoles d'entitat familiar que prioritzen la proximitat de les seves parcel·les o de certs recursos, si bé tendeixen a estructurar-se en veïnats dispersos, tant a l'indret de la vila com als seus *villares*.⁹

En la seva dimensió social, avui es pot discutir en quin punt aquest cúmul d'assentaments s'haurien de considerar llogarets de camperols, tot i que aquest concepte genèric poc pot aportar a la comprensió del problema, ja que no s'ha d'obviar la ruptura històrica que va representar el segle VIII, ni la persistència, després, de jerarquies regionals i locals. En la documentació escrita, aquestes es defineixen per un accés diferenciat a les rendes i serveis dels seus habitants, i per una distribució desigual de la propietat de la terra.¹⁰ No oblidem que la nostra societat es desenvolupa en el marc de les directrius carolíngies i postcarolíngies, i és en aquestes on el concepte de vila troba la seva plena i més àmplia aplicació, i demostra ser una institució viva i canviant fins al segle XI. Evocadora d'un regim dominical que mai no es va aplicar de manera unívoca, el nucli de la vila, tingui o no una església, s'associa preferentment a un conjunt de camps principals (*condominae*) que poden constituir veritables reserves explotades mitjançant

servents o tinents. També és cert que la major part dels habitants del terme de la vila, que poden sumar un centenar de veïns, tenen les seves terres en propietat, almenys al començament, una situació que els allunya de la precarietat de la tinència, encara que la seva alienació tendeix a limitar-se a tercers, i així s'impedeix la concurrència dominical. En els règims d'alous, en tot cas, el nexa de subordinació entre senyors i camperols encara es pot considerar un recurs fundiari, integrat pel cens de la tasca i fixat en una onzena part de les collites o en una cinquena del vi, a més de certes prestacions que no semblen superar una setmana de treball.

Davant d'això, els drets eclesiàstics del delme (dècima) i de la primícia són d'una altra naturalesa, d'origen públic, i des d'un començament, s'atribueixen al domini comtal, caracteritzant així l'especificitat de l'alou del príncep. De fet, l'hegemonia que manifesten les viles al medi rural es veuria soscavada, molt aviat, sota els efectes de la unificació comtal, que va imposar noves institucions militars i religioses que van acabar per absorbir-les o suplantant-les. Amb l'erecció de castells i amb l'establiment de parròquies es va tenir accés a nous recursos impositius, desvinculats de les relacions de propietat o possessió i fins aquí gairebé sense explotar, atès que provenien de l'autoritat imperial, ara en crisi.

LA IMPLANTACIÓ DE LES XARXES CASTRALS

Prenent el relleu de l'autoritat franca, l'expansió dels dominis dels comtes de Cerdanya a partir del darrer quart del segle IX s'acompanya d'una manifesta ocupació militar i d'una efectiva restauració religiosa, cosa que comporta la creació de nombroses fortificacions i esglésies. Entre les primeres, agrupades en complexes xarxes castrals que estrenyen les seves malles al ritme que progressen els avenços sobre el sector occidental dels comtats, s'arriben a comptabilitzar més de cent trenta castells abans de l'any 1000. Tot i que el diminutiu *castellum* pot ser el seu equivalent, *castrum* és llavors el terme habitual que utilitzen les fonts per referir-se tant a la fortificació en si mateixa com al seu terme o jurisdicció. Aquest doble significat és fruit del seu propi desenvolupament, que a curt termini tendeix a imposar el model de castell jurisdiccional o castell termenat com a entitat territorial hegemònica a les fronteres de ponent.

El procés s'inicia sens dubte als contraforts dels Pirineus, especialment a les capçaleres dels rius Ter i Llobregat, on durant el segle IX es documenta un primer grup d'entitats castrals que ocupen certes valls o alguns passos de muntanyes, com passa en els casos de Lillet, Brocà, Castell de l'Areny, Mogrony o Ripoll. Per la seva precocitat i pels seus detalls, és especialment significatiu el cas de Lillet, els sis habitant barons del qual (*homines commatentes*) van restaurar l'any 833 les antigues esglésies de la vall i les van dotar amb unes trenta-cinc *modiatas* de terra arable, en la mesura de les seves possibilitats (*ad potuimus*).¹¹ En aquest document, ni el castell ni l'església presenten encara una territorialitat ben definida, si bé es pot destacar la ràpida relació que s'estableix entre les dues entitats.

Però és després de la definitiva ocupació comtal del districte d'Osona, la sèrie documental del qual comença l'any 881, quan es documenta per primer cop tota una xarxa castral integrada per més d'una vintena de casos als quals s'adjudiquen jurisdiccions extenses, si bé no arriben a afectar la totalitat del territori i alguns es desactiven precoçment. En el seu conjunt, aquest dispositiu delimita el curs mitjà del riu Ter fins als confins de Girona i flanqueja l'entorn de la plana de Vic fins als límits del districte de Barcelona, i constitueix tot un conjunt de fortificacions a alçada que exerceixen funcions de talaies interconnectades i de defensa activa mitjançant guarnicions permanents. Contràriament, al sector occidental del districte, més accidentat, els castells solen trobar-se dispersos i aïllats en les seves respectives valls, on habitualment ocupen una posició central o bloquegen determinats accessos. Datada l'any 888, al costat de la plana de la restaurada seu de Vic, aquí és exemplar el cas de la dotació de l'església del castell de Tona pels seus habitants, un grup constituït per gairebé mig centenar de barons entre els quals es troben tant grans com petits (*tam maiores quam minores*).¹² Ara, el bisbe concedeix al temple els delmes i les primícies del castell i del seu districte (*de omnes aiacencias et territorio suo et fines et suos apenditos*), i es consigna que l'església devia ésser servida pel prevere Àlvar, fill de Centurió, dos dels sis *viri inlustris* que la van edificar.

*Sant Miquel de Lillet.
Foto: Montse Barniol*

*Torre del castell de Tona.
Foto: Laura Bartolomé*

A la mateixa empena expansiva del comte Guifré també es pot atribuir l'extensió de la xarxa castral que es documenta a partir d'aquell moment al comtat de Berga i que ocupa la trencada plana meridional de la comarca. Aquí una desena de castells figuren entre els seus testimonis, dispersos per les seves valls respectives i precedint l'establiment de parròquies a les principals zones habitades, noves institucions que tendeixen a anul·lar les seves competències a la meitat oriental del comtat.¹³ Pel seu paper a la zona, destaquem aquí el cas del *vir inlustro* Froià, promotor de les iniciatives parroquials del castell d'Olvan i de La Quar el 899, qui també va posseir terres al castell d'Avià.

D'altra banda, a la meitat oriental del comtat de Manresa no és fins al segle X que es documenten una quinzena de castells dispersos que ocupen diferents valls. Emplaçats en passos sensibles, o bé associats als principals espais habitats. Encapçalat per la mateixa fortificació de la ciutat de Manresa, aquí les fronteres del riu Llobregat i del massís de Montserrat constitueixen un límit insalvable que només se supera definitivament a inicis del nou-cents.¹⁴

La situació dels anteriors districtes contrasta amb el que va passar al comtat de Barcelona. Abadal va suposar que el govern d'aquest comtat va ser concedit al comte Guifré mitjançant les disposicions secretes de l'assemblea de Troyes del 878, on es van liquidar els drets del marquès Bernat de Gòtia.¹⁵ Per la nostra part, hem proposat que la seva arribada a aquest comtat es devia produir mitjançant un pacte o aclamació local, com va succeir amb el seu fill a Girona poc després, que va precedir de poc temps la seva mort l'any 897.¹⁶ En tot cas, un canvi polític com aquest implicaria efectes castrals molt limitats als territoris de rereguarda del comtat, on inicialment només es documenten castells aïllats al seu entorn, si bé és cert que el seu nombre tendeix a incrementar-se a la comarca del Vallès Occidental.¹⁷ Però convé observar, de totes maneres, que alguns d'aquests casos aïllats, com el castell de Burriac o de Sant Vicenç, al Maresme, i el castell de la Roca, al Vallès Oriental, també reproduïen el model comtal estandarditzat de torres de planta circular i recinte annex, similar al descobert amb l'excavació del castell gironí de Sant Maurici, a Caldes de Malavella, edificat al segle X.¹⁸

És a començaments del segle X, en tot cas, quan es perceben els primers avenços a ponent del riu Llobregat, que s'inicien amb la primera notícia autèntica del castell de Cervelló el 912 i una altra dels de Subirats el 917, on el "marquès" o vescomte Ermenard i el seu germà Udaldar, ambdós fidels al comte Sunyer, promouien la cristianització de la zona mitjançant el monestir de Sant Cugat del Vallès.¹⁹ Serà el mateix comte Sunyer qui a continuació consuma un extens avenç que trasllada els límits dels comtats de Barcelona i Manresa fins als confins de Lleida i de Tarragona, a les terres orientals de la Conca de Barberà, els progressos del qual ja arriben a Tossa de Montbui l'any 937. Tot seguit, entre els anys 940 i 974, una sèrie d'acords de pau subscrits amb els califes cordovesos van servir als comtes per consolidar el seu domini a la zona. Els seus efectes són manifestos, i arriben a sumar prop de vuitanta castells documentats abans del segle XI, una densa xarxa que aquí ja cobreix la integritat del territori, sense deixar espais intercalats fora de control.²⁰ I avancem també que, en contrast amb el que va succeir a llevant del Llobregat, aquí els castells no acullen dotacions parroquials, sinó que es produeix la situació inversa, que les parròquies figuren obertament entre els drets inherents a les fortificacions.

Sense que gairebé existeixin dades anteriors a la seva integració al domini comtal, s'ha d'observar que no tots els castells s'han d'atribuir exclusivament al seu avenç, ja que aquí i allà es perceben excepcions de tot tipus que delaten fundacions precedents. Així és probable que passi amb l'inicial caràcter regi que es pot atribuir al castell de Puig-reig, a Berga, o amb la posició de talaia avançada sobre el massís de Montserrat que va ocupar el desaparegut *castro Marro* i, encara, amb els dos Castellví (*castro Vetere*) que es documenten als extrems del Penedès.

D'altra banda, és evident que a les noves construccions castrals hi deuen confluïr iniciatives i models de procedència diferent, que donen lloc a un variat repertori de recursos, fruit d'un llarg procés de desenvolupament. En principi, un castell no és cap altra cosa que una construcció en alçada que disposa de la protecció d'una tanca o muralla, un tipus de fortificació que enfonsa les arrels en períodes precedents. A la nostra zona poden servir com a exemples remots els importants nuclis fortificats de Roda de Ter i d'Olèrdola, que exerceixen de centres territorials, reaprofitant muralles antigues, i que es consideren ciutats segons la documentació comtal. Enfront d'aquests, els *castra* dels segles IX-X agafen plataformes més reduïdes, ben enlai-

rades sobre cims o bé aprofitant promontoris entre camps, protegint els seus flancs mitjançant tanques que s'adapten al relleu escollit i que poden arribar a constituir autèntics conjunts residencials, com els que s'edifiquen al final del procés.

Però, entre els dos extrems temporals, les torres que els presideixen constitueixen una de les principals innovacions incorporades, que es poden reduir a dues formes bàsiques segons la seva planta, els edificis angulars i els circulars. Així, entre les primeres, les torres més arcaïtzants solen ser petites construccions de planta rectangular, realitzades, o bé mitjançant tècniques d'encofrat, com succeeix al castell de Tona, protegida per un fossar, o bé amb murs de pedra i morter, juntament amb altres estructures d'habitatge properes, com es comprova a l'excavació de Castelltallat.²¹

D'altra banda, les torres de planta circular tenen el seu referent més antic a la xarxa de "fars" que va connectar les comarques de Girona i Barcelona durant el segle VIII,²² unes imponents torrasses de gran diàmetre amb funcions de talaia que atribuïm a la iniciativa de l'emir Ibn Qatan, de qui prendria el seu nom el turó de Montcada i el castell del qual, avui desaparegut, va acabar denominant el llinatge de senescals comtals.²³ Al territori musulmà, l'evolució del model a curt termini tendeix a estilitzar les construccions d'aquest tipus, reduint-ne el diàmetre i multiplicant-ne l'alçada mitjançant un aparell proper a la maçoneria, aplicant-hi cobertes de falsa volta a les divisions internes i millorant-ne les defenses. Així, al Garraf, és un bon exemple dels seus resultats la torre del castell de Sant Pere de Ribes, amb basament massís i porta emmarcada per un arc de ferradura amb llinda de tres peces,²⁴ sens dubte anterior al segle X. Però és el magnífic exemplar de torre merletada de Vallferosa, als confins de la Segarra lleidatana, l'únic cas que proporciona datacions precises en època islàmica, gràcies a l'anàlisi recent de les restes lígnies dels seus cadafals i matabans.²⁵

Un cop resolt que no es tracta d'una innovació del segle X, com es va proposar,²⁶ les torres de planta circular es presenten com un dels principals components defensius que s'apliquen

Torre del castell de
Sant Pere de Ribes.
Foto: Ramon Dilla

de forma generalitzada en època comtal, des de finals del segle IX fins a més enllà del XI, tant a les construccions castrals, primer, com als dominis alodials després.²⁷ Així, les intervencions arqueològiques realitzades al castell de Callús, documentat a partir del 940 com a *Gundemaro* o *Castelleto*, i a Vacarisses, testificat el 994, mostren que des d'un començament aquests disposen d'una torre circular i d'un mur, tanca o cortina que defineix un reduït recinte annex.²⁸ De fet, diversos d'aquests petits castells reben per nom el diminutiu *Castellet* i el seu esquema és el mateix que s'aplica a altres fortificacions menors que no mereixen consideració castral, com passa amb la torre de la Penya del Moro (Sant Just Desvern), que té un recinte trapezoïdal annex i diverses estructures d'habitació, i es tracta probablement de la *turre de Foreto*, on va ser capturada Dadil durant l'atac d'Almansor a Barcelona el 985, que va ser reduïda a captiveri a la ciutat d'Osca.²⁹

A aquest model simplificat i especialitzat en la seva funció militar, es pot contraposar encara la complexitat que prenen les principals construccions castrals situades a ponent del riu Llobregat durant el segle X, dotades de veritables torres residencials de diverses plantes, amb angles arrodonits i cuidada defensa dels seus accessos, com succeeix a Castellví de Rosanes, Rosanes, Subirats, Gelida o Mediona, per esmentar-ne alguns exemples.³⁰ Són fites avançades del nou grau de desenvolupament que ara s'assoleix, millorant les tècniques de talla i ampliant les seves construccions a partir d'aquí, en funció de la diferent importància que prenen i de les competències que s'hi assignen. I, encara que siguin una excepció, alguns casos de l'extrem de la marca fins i tot integren poblacions relativament nombroses des de bon començament, com passa amb les cabanes excavades a l'entorn monumental de la Tossa de Montbui o amb el mur perimetral que el 957 protegia diferents cases al costat de la torre polièdrica del castell d'Òdena.³¹

A mig camí entre l'experimentació i les diferents tradicions, molts castells donen fe de la seva construcció recent, així com del fet que la seva iniciativa cal atribuir-la a un personatge concret, que hi fixa la residència, n'assumeix la gestió i catalitza les fidelitats de la zona, especialment durant les primeres fases del procés. En aquest sentit, són explícits els casos osonencs de Castellterçol, el fundador del qual, Terçol (*Terciulus*), havia mort poc abans de l'any 898, i de Castellgalí, que Galí va cedir als seus fills abans de l'any 924.³² A aquests es podrien afegir altres exemples els topònims dels quals al·ludirien al seu fundador, com succeeix al comtat de Berga, amb el Castell de l'Areny (*Atalasingus*) i amb Castelladral (*Iterales*), o com passa amb el comtat de Manresa amb Castellolí (*Odolimus*), Castellbell, La Guardia o Bonifaci i Callús o Gotmar, entre d'altres.

Tot i això, habitualment la seva denominació no presenta un perfil d'iniciativa personal tan marcat, atès que s'acostuma a associar a entitats poblacionals preexistents de diferent rang, viles principalment, els termes rurals de les quals capitalitzarien des de la seva fundació, tal com passa de manera habitual tant a les planes obertes com a les valls aïllades de tota la zona. Encara que derivin d'antropònims, així sembla passar fins i tot en els casos de Clarà, Avià, Lluçà, Moià, Gaià i Vilademàger, que prendrien el nom de topònims preexistents. Però també és habitual, d'altra banda, que el nom de les noves fundacions al·ludeixi a la posició prominent que ocupen sobre roques, turons o muntanyes; hi trobem un ampli repertori lèxic de caràcter orogràfic o cinètic, com passa a Montagut, Queralt, Roqueta, Subirats, Casserres, Orsal i Cabrera, d'entre desenes de casos, que són especialment abundants a les comarques de ponent. I encara que només una desena d'aquests prenen el nom d'una advocació, també és cert que el grup d'hagiotopònims revela la relació que s'estableix des de ben aviat entre esglésies i castells.

En possessió dels seus promotors, durant el segle X i fins ben entrat el segle XI la submissió d'aquests castells a l'obediència comtal descansa sobre la figura del vicari castral (*vicarius*), que és el seu representant a la circumscripció.³³ Constitueixen un grup relativament nombrós en tots els comtats, i individualment aquests vicaris apareixen de manera habitual com a propietaris de terres, no solament en el castell que se'ls atribueix sinó també en altres indrets del seu entorn, una tendència que augmenta alhora que progressa la mateixa expansió comtal. Però el model de gestió inicial, individualitzat, experimenta notables canvis més enllà del Llobregat, on els comtes Miró, Borrell i Ramon Borrell alienen la propietat alodial de nombrosos castells mitjançant concessions, vendes o permutes entre els seus principals col·laboradors vicarials, que poden arribar a acumular patrimonis ingents, transaccions que no solament afecten les fortificacions, sinó que també solen incloure les esglésies corresponents, amb els seus rèdits parroquials.

Als comtats d'Osona i Manresa és especialment significatiu el cas del noble Sal·la, que a partir de l'any 920 adquireix terres d'un extrem a l'altre d'aquests districtes, i és el primer ocupant del castell de la Roqueta (*primus apprehendit de istis temporibus*) i el fundador del monestir de Sant Benet de Bages, consagrat el 972 i que va ser el primer cenobi que aquí es va sotmetre a Roma. Parents dels vescomtes de Vic-Cardona i, probablement, dels vescomtes de Conflent, Isarn i Unifred, fills de Sal·la, encara reben consideració vicarial en temps del seu pare, si bé és cert que el seu llinatge es desdibuixa després d'ells, mentre arriben a primer pla els seus parents vescomtals al bisbat d'Urgell.³⁴ Constituïnt nombrosos llinatges, és al comtat de Barcelona on busquen fortuna les famílies vicarials ausetanes que finalment més prosperen a l'entorn comtal, com passa amb la descendència dels vicaris de Gurb o de Besora, que acumulen nombrosos castells a la marca.³⁵

Passa el mateix al comtat de Barcelona, on el vicari Sendred i els seus descendents capitalitzen la defensa de la frontera després de la conquesta del Penedès. D'ascendència desconeguda, documentat el 938 per primer cop i casat amb Truitel·la, s'ha especulat que Sendred podia haver estat cosí del comte Sunyer,³⁶ si bé no és això el que es pot entendre del prolix relat d'Ibn Hayyan sobre les treves subscrites amb el califa: així, el setembre del 940 l'abat Gotmar de Sant Cugat va ser el primer a representar els comtes Sunyer i Sunifred (d'Urgell) i els fills d'aquests dos, si bé el segon no va tenir descendència; el maig del 941 va ser Sendred qui va anar a Còrdova com a missatger de Sunyer i el "fill del seu oncle patern" per renovar el pacte; a finals d'aquest mateix any és el califa qui escriu a Sunyer, *Aṣṣnād b. al-Mundir*, Gotmar abat, Sendred i altres francs del pacte.³⁷ Remarquem que la narració dels fets només altera les referències al comte Sunifred d'Urgell i res no impedeix que aquest ja hagués mort el 941. El va succeir el seu nebot Ermengol, fill del comte Sunyer, a qui corresponen les al·lusions restants.³⁸ Tot i que no pertanyin a la família comtal, en l'actualitat s'ha d'assenyalar que Sendred devia ser el primer vicari que va governar la ciutadella d'Olèrdola i, amb ella, tota la marca. Per la rellevància d'aquest llinatge i pel caràcter exemplar de les seves actuacions, val la pena que ens aturem un moment per observar la llum que projecten els seus fills barons.

És probable que Unifred Amat fos el fill gran, ja que resulta ser el principal beneficiari del patrimoni del vicari Sendred, i també constitueix el seu nexa d'unió amb el vescomte de Barcelona. Així, l'any 951 va comprar al seu pare unes cases a Barcelona i diverses terres a Sarrià, Abrera i Castellví de Rosanes per mil sous, béns als quals va afegir la compra del castell de Castellet al comte Borrell el 977 per seixanta *pensas* (lliures probablement) i algunes terres al terme d'Olèrdola, entre altres nombroses propietats que va acumular.³⁹ Va estar casat amb Riquilda, que es pot identificar amb la filla del vescomte Otger de Barcelona,⁴⁰ que documentem amb vida entre els anys 945-959.⁴¹ En tot cas, l'any 978 el seu fill Guillem, que també va ser vicari, rebia mitjançant el seu padrí Suniol les extenses propietats que a aquest havia atorgat el seu senyor Unifred i que es distribuïen per la meitat oriental del comtat, incloent-hi els delmes i les primícies de les parròquies vallesanes de Sant Fost de Campsentelles i de Sant Celoni.⁴² Tot i que no ens podem aturar a demostrar-ho, avui podem afirmar també que amb Guillem, nét de Sendred, s'inicia el llinatge dels Castellvell, als quals s'atribueix la senescalia comtal. Per ara n'hi ha prou d'assenyalar que Guillem ja devia haver mort l'any 1041 i que va estar casat amb Adelaida, filla del vescomte Ermemir d'Osona, morta cap al 1044.⁴³

Un segon fill del vicari Sendred, Sendred Màger, estava casat amb Sancha, nom que resulta insòlit a la nostra zona i que sens dubte pertanyia a la noblesa de Navarra, ja que segons els acords cordovesos del 940 el comte Sunyer devia anul·lar i va anul·lar, de fet, el matrimoni de la seva pròpia filla amb García Sánchez de Pamplona. La consumació de l'enllaç entre Sendred Màger i Sancha resulta ser, en canvi, la contrapartida perfecta d'aquell malmès matrimoni dinàstic, mentre que les seves escasses notícies els situen a l'entorn d'Olèrdola mig segle després. Serà llavors, a instàncies del bisbe Vives, que va anar a consagrar l'església del seu castell d'Avinyó del Penedès, quan ell i la seva esposa van reconèixer haver posseït injustament els seus delmes, pertanyents a Sant Miquel d'Olèrdola i que haurien estat usurpats pel seu pare Sendred, tot i ser aquest qui els va crear (*quod ille adquisivit per aprisionem*). Amb la contrapartida de mantenir el seu usdefruit vitalici, el bisbe tancava així una vella reclamació que culmina amb la dotació de l'església d'Olèrdola el 992, invocant que va ser en temps del comte Sunyer i del bisbe Teodoric

(904-932) quan es va establir la seva competència decimal sobre un ampli terme, reduint ara el castell d'Avinyó a una simple quadra dependent (*sua quadra*). Un cop mort Màger, el 995 el seu fill Guillem devia rebre un alou a Gelida com a pagament de l'armadura que li devia l'ardiaca Sunifred Llobet, nebot del bisbe Vives i corresponsal científic del futur papa Gerbert.⁴⁴ Tot i que no ho arriben a afirmar els textos esmentats, tot fa sospitar que no van ser només els delmes d'Avinyó sinó també els d'Olèrdola els que el vicari Sendred i el seu fill Màger van poder retenir durant dècades.

Però va ser Enyec Bofill, fill del vicari Sendred, qui va arribar a acumular més fortuna. Va ser home de confiança del comte Borrell i es pot considerar el seu lloctinent en assumptes de frontera. Com a tal consta en una ambaixada cordovesa el 971, després d'un període de ruptura d'hostilitats, si bé el 974 el substitueix en aquesta funció el vescomte Guitard, que el 976 va comprar el castell de Queralt per dues-centes *peças* al comte Borrell.⁴⁵ Documentat abundantment entre els anys 963-1003, Enyec va ser per davant de tot un oportunista que va invertir preferentment en la compra de drets castrals: així, al comtat de Barcelona, el 963 va obtenir del comte Miró el castell de Masquefa amb la seva parròquia per mil sous, mentre que el 992 va pagar cent *peças* al comte Borrell pel castell de Cervelló amb els seus delmes i primícies, que afegia als seus drets dels castells de Gelida i Sacama. Finalment, va fer donació dels castells de Masquefa i de Gelida al monestir de Sant Cugat.⁴⁶ No va tenir tanta sort al comtat de Manresa, on va fracassar representant Borrell en reclamar l'alou de Vallformosa als seus habitants el 977 o on el 996 va perdre el plet que van interposar els hereus del vicari Sal·la sobre els delmes dels alous que reclamava a L'Espelt, Valldòria i Serraià, si bé el bisbe de Vic li va encomanar la meitat del castell de Miralles i la seva mitja parròquia atorgats pel comte Borrell a la catedral el 987.⁴⁷

Però Enyec tampoc no rebutjava oportunitats urbanes ni fundiàries, com la compra al comte Borrell per trenta *peças* de certs alous vacants després del saqueig de Barcelona per Almansor.⁴⁸ La seva esposa Ega o Aigo era filla del vescomte Isarn de Conflent o Cerdanya, mentre que la seva única filla El-liarda es va casar amb Hug, membre del llinatge vicarial ausetà de Gurb, i va donar origen al llinatge dels Cervelló.⁴⁹

Sant Miquel d'Olèrdola.
Foto: Pablo Abella

Emparentats amb les principals famílies nobiliàries del seu entorn, hem pogut veure com els descendents de Sendred amplien la seva fortuna des de l'exercici de la funció vicarial en diferents castells, titularitats que els reporten abundants delmes. Així passa també amb nombrosos llinatges vicarials de la seva època i, especialment, amb la parentela del vescomte Guitard, que a partir d'aquest moment reté la dignitat vescomtal de Barcelona. Tot i que certes fortificacions van ser cedides a institucions eclesiàstiques, a llarg termini el conflicte amb l'Església estava servit, ja que la xarxa castral i els seus vicaris capitalitzaven aquest tipus de recursos.

Però tampoc l'Església es comporta de manera diferent; en són exemple les actuacions dels bisbes de Barcelona: així, el bisbe Vives el 974 concedia carta de privilegis als qui habitessin el castell fronterer de Montmell, i els eximia de tota servitud, exceptuant-ne el pagament de delmes i primícies; ell mateix, el 990 feia igual amb els pobladors del castell de Ribes, que devien satisfer les mateixes càrregues, a més de certs serveis castrals (*opera ad ipsum castrum facienda*), seguint el costum establert entre Barcelona i Olèrdola i en totes les franquícies (*ceteris franchitibus*); poc després és el bisbe Aeci qui el 996 intercanvia un alou situat al castell de Cervelló amb Enyec, i cedeix els seus delmes, primícies, tasques i el seu corresponent senyoratge (*senioraticum de ipsis habitatoribus*).⁵⁰ Al veí bisbat de Vic la situació no deu ser gaire diferent, ja que aquí es percep amb claredat que entre els canonges de la catedral es pot distingir un nodrit grup de levites que duen a terme operacions militars i feines de gestió al capdavant de diferents castells, funcions que els equiparen amb els vicaris comtals.⁵¹

Durant tot aquest procés expansiu, castells i vicaris s'han erigit tant en custodis del seu propi territori com en promotors de la fe cristiana. Però aquesta és només una part d'un problema polièdric, ja que el règim d'alous encara impera als districtes de rereguarda, mentre que l'Església en aquell moment ja elabora les seves pròpies directrius sobre el destí que s'hauria de donar als seus propis recursos.

EL DESENVOLUPAMENT PARROQUIAL

Es pot afirmar que el concepte de parròquia aplicat a una església rural és, pròpiament, una innovació carolíngia, independentment de les competències pastorals adquirides per aquest tipus d'esglésies durant l'antiguitat tardana. Concebuda durant els darrers temps de Carlemany, la parròquia rural carolíngia resulta ser un instrument de gestió territorial absolutament nou en la tradició de l'occident cristià, on a una església principal administrada per un prevere se li assigna un terme propi on percep els delmes (*decimae*) i les primícies dels seus habitants, és a dir, un 15% del conjunt de la producció del seu districte. Aquest model representa la fi de la *parrochia* diocesana de tradició antiga, sotmesa a la ciutat episcopal, però la seva aplicació a Catalunya només s'inicia cap a finals del segle IX,⁵² durant la fase d'implantació dels comtats hereditaris i en el context d'una greu crisi política, quan els comtes interfereixen en les eleccions episcopals, i es beneficien àmpliament dels seus recursos.⁵³

Així, després d'obtenir el favor de Narbona i fins al dramàtic assassinat de l'arquebisbe Arnust el 912, la família comtal de Cerdanya figura freqüentment en la promoció de certes esglésies a l'estatus parroquial, com passa en les seves fundacions monàstiques de Ripoll i Sant Joan de les Abadesses o com també succeeix al comtat de Berga, l'únic districte on les dotacions parroquials adquireixen caràcter sistèmic. En qualsevol cas, és la magnífica sèrie de dotacions d'esglésies catalanes conservada, en el seu conjunt, el que millor il·lustra com la institució parroquial només s'aplica de manera puntual durant tot el segle X, mentre que serà a partir del segon quart del segle següent quan s'inicia una intensa fase que arriba al seu apogeu als anys setanta, després d'instituir les *sagres*. Tot el procés finalitza durant el segle XII.⁵⁴

Si es descarta la documentació apòcrifa o dubtosa, hi observem que les esglésies castrals constitueixen prop del 15% de la mostra, una proporció que encara dupliquen les esglésies monàstiques; la resta respon a iniciatives comtals, episcopals o particulars, tant laiques com eclesiàstiques. Seguint cicles precisos, coincidents amb certs pontificats, els bisbes hi assumeixen facultats dispositives sense precedents que els permeten interferir en la captació i redistribució d'excedents agrícoles sota la fórmula dels censos parroquials, que concedeixen a canvi d'una

reduïda taxa anual i, durant les primeres fases del procés, encara hi afegeixen la tradicional dotació de terres per part dels seus fidels. Però la seva concessió també implica, en certa manera, la renúncia del pontífex a la titularitat de la parròquia i comporta la seva transferència amb drets de delme i primícia a l'església rural, una església que pot romandre, durant generacions, en possessió de tercers. La possessió d'esglésies per part de l'aristocràcia carolíngia no era nova, però ara aquestes reclamaven noves competències i, d'aquí, la seva restringida aplicació inicial.

La zona analitzada no escapa d'aquestes directrius comunes i l'abadessa Emma, filla del comte Guifré, figura com la seva principal promotora, ja que aconseguix que entre els anys 898 i 932 s'estableixin parròquies a Aiguafreda, a l'extrem meridional d'Osona, i a Parets, La Roca i L'Ametlla, al Vallès Oriental barcelonès. Però llavors el mateix comte continua sent el principal detentor de drets eclesiàstics i d'ell provenen els pocs títols d'esglésies que altres posseeixen, siguin els seus familiars o vassalls, laics o eclesiàstics. Lluny d'una frontera més distant, la requisició inicial de delmes en rereguarda acaba aquí, per ara, mentre es concedeix prioritat a la instauració d'un altre tipus de drets i de rendes rústiques, com els que reporten els alous dominicals al marc territorial de la vila.

Però la situació canviarà de manera radical a mitjan segle *x*, quan les dues famílies comtals descendents de Guifré emprenen camins divergents, que sovint les enfrontarà i les seqüeles de les quals són perdurables. Els seus múltiples incidents són ben coneguts, però considerem convenient integrar-los en un mateix procés, atès que la historiografia tendeix a diversificar-ne la lectura, adaptant-los a diferents paràmetres. Així, sense seus episcopals als seus dominis i seguint l'estela de Cluny, el llinatge comtal de Cerdanya a partir de l'any 951 va freqüentar assíduament la seu romana, on els pontífexs van prodigar butlles als seus monestirs en què es reconeixia la propietat d'esglésies, parròquies i delmes als seus alous, concessions que representaven un veritable atac als drets episcopals.⁵⁵ A la postura d'aquests prínceps dels Pirineus es contraposa la que inicialment adopten els seus parents de Barcelona, que pretenen legitimar el seu recurs habitual als drets eclesiàstics promovent fins a tres intents fallits de restauració de l'arquebisbat de Tarragona, ciutat a la qual havia renunciat el califat: pel fet de ser anticànòniques, les proclamacions successives de Delà a Girona i de l'abat Cesari de Montserrat entre 954-956 van ser neutralitzades amb relativa facilitat; però va tenir conseqüències més greus la investidura papal de l'arquebisbe Ató de Vic l'any 970, l'assassinat del qual a la seva tornada va afavorir, en tot cas, els interessos de la família comtal de Cerdanya.⁵⁶ La crisi encara es va perllongar amb l'assassinat del bisbe Froià d'Osona cap a l'any 991 per part de l'intrús Guadall, membre de la casa vescomtal, que va ser depositat a Roma el 998. Finalment, tant els bisbes com els abats havien legitimat a Roma els seus propis drets parroquials.

Als albors del segle *xi*, quan a Catalunya es perceben les primeres aplicacions de la institució del feu i dels seus protocols, identificats amb el fisc i amb juraments de fidelitat al bisbe, Ramon Borrell (992-1017) serà el darrer comte de Barcelona que distribueix delmes generosament entre els seus col·laboradors, encara que només ho va fer durant els seus primers anys de govern. Ell és qui aglutina i condueix les forces vicarials i episcopals a la seva efectiva però costosa expedició cordovesa de l'any 1010, els combats de la qual van costar la vida als bisbes de Barcelona, Osona, Girona i Urgell.⁵⁷ Però, en els darrers dies, el conflicte eclesiàstic latent acaba fent un gir inesperat quan Benedicte VIII decreta la suspensió del monestir femení de Sant Joan de les Abadesses sota greus acusacions de corrupció, satisfent la petició dels germans Guifré, comte de Cerdanya, Bernart de Besalú i Oliba, abat de Ripoll, a qui concedeix potestats per instaurar un nou bisbat als seus dominis, sotmès al pontífex. Si bé aquest projecte no es va arribar a executar, a partir d'aquí els membres del clan comtal de Cerdanya van aconseguir monopolitzar les dignitats episcopals del seu entorn: obtinguda la seu de Vic per part de l'abat Oliba, el pas següent va ser l'entronització de l'arquebisbe Guifré, fill del comte de Cerdanya, que va governar la metròpoli durant setanta anys (1019-1079), després de comprar la dignitat als vescomtes de Narbona; quatre nebots d'Oliba també serien bisbes a Carcassona, Elna, Urgell i Girona. Serà ara, en temps del bisbe Oliba i dels seus nebots, quan el conflicte eclesiàstic que observem s'integra en el moviment de la Pau de Déu, en defensa de la immunitat de l'Església.

En aquest nou context, el clan comtal de Barcelona es trobarà durant dècades en posició precària, dividit i plenament superat per les iniciatives que emprenen els seus oponents, forçats

des d'un començament a fer concessions al monestir de Ripoll, com passa al bisbat d'Osona: així, en un judici celebrat el 1020, la comtessa vídua Ermessenda i el seu fill Berenguer van restituir al monestir el castell i l'església de Sant Pere Sacama; així també, el 1022 van reconèixer els drets centenaris que el cenobi reclamava sobre les esglésies de Montserrat, confirmant el 1026 a Santa Cecília la donació de les esglésies de Camps (Fonollosa).⁵⁸ L'any 1022 es consuma, en tot cas, la disgregació dels dominis de la família comtal, i s'inicia un període de gairebé dues dècades de silenci documental durant el qual les seves competències eclesiàstiques semblen estar bloquejades: de manera excepcional, aquell any la comtessa Ermessenda i el seu fill Berenguer empenyoraven a Bernat Sendred el castell de Gurb amb l'església de Granollers i els seus delmes i primícies, mentre que la comtessa, sola, hi afegia l'empenyorament del castell de Sallent amb les seves esglésies i els seus drets, i s'establien llavors els acords definitius de participació patrimonial entre mare i fill. Com a conseqüència del Concili mantingut a Narbona aquest mateix any, l'arquebisbe Guifré va excomunicar catorze prohoms de l'alta noblesa vicarial, als quals acusa, genèricament, d'usurpar drets eclesiàstics de la seu ausetana. Constituïnt la seva darrera acció d'aquest tipus, l'any següent els comtes Berenguer i Sancha venien per seixanta unces d'or a Guillem de Castellvell (nét del vicari Sendred) el castell de Castellví de la Marca amb els seus béns immobles, delmes, primícies, oblacions i serveis, *obsequium* i administració de justícia.⁵⁹ En ple desconcert i per la seva paradoxal expressió, llavors resulta exemplar el cas de l'ausonès Seguí, vicari de Castellar, que el 1022 cedia als seus fills en testaments els seus alocs feudals (*aulodes feales*), juntament amb els delmes del seu castell i de les seves torres aïllades.⁶⁰

Però la iniciativa episcopal segueix el seu camí i, una dècada més tard, ja interfereix al mateix comtat de Barcelona: així, cap a l'any 1029 o més aviat el 1031, els bisbes d'Osona, Barcelona i Albí van decretar que Guitard Arnau retornés a la canònica l'alou de Lloberes (Mas Lloberes, Sant Feliu de Codines), afirmant que al bisbat de Barcelona hi havia gent que usurpava els drets eclesiàstics, mentre establien acords conciliaris sobre el manteniment de la Pau, l'ordre públic i la celebració dels oficis de Tots Sants; però comportarà conseqüències més greus la provisió el 1035 d'un bisbe afí a Barcelona en la figura del vescomte Guislabert, quan van concórrer a la consagració del cenobi de La Portella l'arquebisbe i els bisbes d'Urgell i de Carcassona.⁶¹ Mentre desembarca la primera Pau de Déu amb els seus *sacrarios*, aquí s'aprofita l'òbit recent del comte Berenguer per proclamar aquesta elecció fora dels seus dominis.

Restes del castell de Sallent.
Foto: Juan Antonio Olañeta

Sense que els excomunicats renunciïn als seus recursos eclesiàstics, s'ha d'esperar fins a la majoria d'edat de Ramon Berenguer perquè la situació del comtat de Barcelona comenci a sortir de la paràlisi, encara que les seves iniciatives van trobar serioses dificultats davant l'oposició de la seva àvia, la comtessa Ermessenda, de l'arquebisbe Guifré, del bisbe Guislabert i del seu cosí Mir Geribert. Es tracta d'una confrontació que es perllonga durant els anys 1040-1058 i que resulta ben coneguda gràcies a una llarga tradició erudita que ha ordenat i interpretat les seves evidències.⁶² La posició de partida no deixa de ser complexa, ja que les darreres disposicions testamentàries de Berenguer havien atorgat al seu fill Sanç els districtes de la frontera barcelonesa, mentre que el comtat d'Osona havia revertit en el seu fill Guillem, i la seva vídua es casà amb el vescomte Udalard de Barcelona. L'oposició que Ramon Berenguer suscita es tradueix en traïcions en campanya o en l'atac i assalt al palau comtal perpetrat des de la catedral i el castell vescomtal de Barcelona. Aquí, els primers pactes locals s'inicien amb un judici que convé datar cap a l'any 1044 i que recull les diferents causes que enfrontaven el comte amb la família del bisbe Guislabert, on, entre altres coses, es reconeixia al primer el seu dret hereditari sobre aquest bisbat i el seu corresponent *donum*, no satisfet.⁶³

Però la discreció inicial amb què actua el comte és manifesta, atès els pocs actes que el vinculen amb la tinença d'esglésies, parròquies i delmes durant la seva primera dècada de govern.⁶⁴ Encara s'haurien de produir les renunciacions del seu germà Sanç l'any 1049 i del seu germanastre Guillem l'any 1054 per reunir la integritat dels bisbats de Barcelona i Osona. Però cap a l'any 1050 Ramon Berenguer ja contrariava l'arquebisbe quan reprenia la restauració de Tarragona, aliant-se amb el vescomte de Narbona per dur a terme l'empresa, a qui concedeix provisòriament mig delme (*decimum*).⁶⁵ Amb aquesta aliança s'obre un nou conflicte a la ciutat de Narbona, que arribarà al seu punt culminant el 1059, quan el vescomte presenta un memorial de greuges simoniacs contra Guifré en un concili provençal, primer, i davant el papa, finalment.⁶⁶

Després de dècades de conflictes i amb el suport del pontífex, ara en el context de la reforma gregoriana, havia arribat l'hora d'institucionalitzar definitivament la Pau de Déu a Osona, Girona i Barcelona, com es va fer mitjançant la celebració d'assemblees conciliars el 1062-1063, al transfons de les quals s'organitzava l'exèrcit que anava a participar a la presa de Barbastre l'any següent i que va ser "una croada abans de les croades".⁶⁷ Si s'elimina la documentació apòcrifa de les sèries estatutàries,⁶⁸ es pot observar com en el model definitiu de la Pau eclesiàstica acordada compartien competències tant el comte com el bisbe, validant la institució de la sagrera (*sacraria*) i desestimant tant el monopoli episcopal com la Treva de Déu, que defensava l'arquebisbe de Narbona en els seus propis sínodes, la que prohibia els combats entre el vespre del dimecres i l'alba del dilluns, entre altres excepcions. Però en aquest nou ordre la part del lleó sens dubte correspon a la institució del feu i els seus juraments de fidelitat que Ramon Berenguer imposà⁶⁹ i que, per descomptat, es podran aplicar durant generacions en la gestió privada dels recursos eclesiàstics.⁷⁰

Els efectes que acumula tota aquesta problemàtica es materialitzen en les nombroses esglésies rurals construïdes durant tot el període, ja sigui de nova creació o bé renovant fàbriques anteriors. D'aquesta manera es teixeixen els fonaments de la xarxa parroquial que finalment substitueix el marc jurisdiccional de la vila. El caràcter fiscalitzador que ara adquireix l'església rural és especialment perceptible durant el desenvolupament local de la Pau de Déu, quan successivament s'implanten sagraris (*sacraria*) i sagreres (*sacrariae*) als temples. Quant als primers, la seva sobtada aparició coincideix amb l'arribada de la noció de la Pau, i es documenten per primer cop al bisbat d'Osona el 1032 i al de Barcelona el 1034. Es tracta de dependències o magatzems annexos protegits per la Pau i que es poden assimilar als *atria* de Borgonya o als *cellaria* del Beauvais francès, que també empara llavors el mateix moviment conciliar. Però si el que es persegueix és la primera sagrera immune, llavors hem d'esperar encara fins a l'any 1047 per tal que el bisbe Guislabert de Barcelona confirmi a l'església de Sant Cebrià de Valldoreix la possessió d'un cementiri de trenta passes eclesiàstiques.⁷¹ Al bisbat d'Osona és el 1049 quan es documenten els circuits (*in circuitu*) de les esglésies de Navarcles i del castell de La Llavineria, amb els seus corresponents sagraris, mentre que s'allarga a l'any 1058 la concessió d'un primer cementiri de trenta passes a l'església d'Igualada, utilitzant els principals arguments de la Pau permanent fixats quatre anys abans per un sínode narbonès.⁷² Amb les assemblees conciliars de

1062-1063 se sancionava, en tot cas, la seva aplicació generalitzada a totes les esglésies, i es va adoptar el terme de *sagrera* per referir-se a la seva zona perimetral protegida, habitualment de trenta passes d'extensió. Així es recuperava un antic cànon conciliar hispà i s'aplicava de manera generalitzada a les diòcesis catalanes una innovació que, per la importància que tenen aquests espais, ha merescut una atenció especial per part del medievalisme durant les darreres dècades, i ha originat un autèntic debat sobre la seva naturalesa i el seu abast, els principals esculls dels quals avui semblen resolts.⁷³

Destinades a la salvació dels vius i sepultura dels difunts, com afirmen els cànon conciliar i les dotacions parroquials, la implantació de les sagreres comporta sens dubte canvis substancials en les pautes d'organització poblacional, tant als assentaments com a les necròpolis. D'una banda, la seva identificació inicial com a cementiri garanteix que, a partir d'aquí, la sagrera centralitza aquesta funció, amb la qual cosa se suprimeixen altres pràctiques funeràries residuals. D'altra banda, el seu traçat sovint es perpetua en l'urbanisme tradicional de pobles i ciutats, on cementiris, carrers, places o murs perimetrals encara poden mantenir la distància reglamentària de trenta passes en relació amb el temple. Però, de fet, no hi ha dues sagreres idèntiques, ja que aquestes depenen de l'especificitat i de l'evolució de cada cas concret, i es poden reduir a quinze passes en alguna capella o es poden ampliar encara, i fins i tot es poden arribar a mesurar en pams quan s'atenen les reclamacions dels veïns, com va passar a Polinyà del Vallès.

Aquesta projecció històrica ens va fer creure a molts que érem davant d'un fenomen de concentració de la població al seu entorn, potser buscant la seva protecció. Només la pràctica arqueològica en pot dimensionar adequadament els efectes i és amb aquesta que les notícies escrites prenen un veritable significat, si bé encara disposem de pocs exemples de sagreres excavades en extensió. Tot i això, certs casos, com el de l'església vella de Sentmenat del Vallès, L'Esquerda o Caulers Vell⁷⁴ mostren quins van ser els seus efectes a curt o més llarg termini, certificant-ne tant el caràcter cementiri com la proliferació de magatzems al seu si, on es poden distingir els sagraris eclesiàstics dels graners particulars. D'aquests darrers, les úniques restes que s'observen són concentracions de sitges subterrànies que presenten una cronologia relativament curta i amb una capacitat individualitzada que no excedeix 1 m³. Es tracta de graners familiars que es poden arribar a amortitzar amb la sepultura del seu titular i la cronologia dels quals, en conjunt, no supera el segle XIII. Contràriament, els *sacrarios* eclesiàstics es tradueixen en construccions adossades als temples, que poden funcionar com a rebosts i bodegues o contenir una part dels objectes litúrgics, i que poden arribar a constituir veritables sagristies, tota una novetat que, al segle XI, no es pot relacionar amb cap tradició anterior. A la nostra zona, els exemples excavats a Sentmenat, Sant Pau de Riu-sec, L'Esquerda i Sant Quirze de Pedret se situen als peus de l'església i al costat de la seva porta meridional, si bé és cert que en altres casos, com els de Sant Julià d'Altaura o Castellar Vell, no en presenten, encara que en aquest cas el graner eclesial correspon a grans sitges radicades al terra de les naus.

Per tant, de l'anàlisi arqueològica sembla dependre's que la instauració de les sagreres no implica efectes determinants sobre les àrees de residència camperola, ja que les esglésies romàniques més aviat tendeixen a singularitzar-se, amb els seus cementiris, als seus respectius veïnatsges. Això no impedeix que el sector sacre afecti anteriors àrees habitades, com les cases documentades a Seva el 1048 (*mansiones que sunt sacreres*), o que es construeixin nous edificis dominicals i s'impulsi l'establiment de mercats al seu entorn, com va passar als casos de Sabadell i Igualada, que coneixen un ràpid procés d'urbanització que supera àmpliament el radi de la seva sagrera.⁷⁵ Serà amb la reorganització de l'hàbitat durant la baixa edat mitjana, en tot cas, quan un bon nombre de sagreres derivin en pols d'atracció de la població rural i constitueixin el nucli sobre el qual es concentren pobles compactes.

Tot i que anteriorment no siguin estranyes les sitges a les esglésies, la proliferació de graners a la sagrera és un símptoma inequívoc que ara es perceben els censos canònics del delme i de la primícia entre els parroquians. Després de duplicar-se els censos que pesaven sobre la major part de les parcel·les, d'aquests recursos es nodreixen tant l'Església com l'estament feudal, i pot ser que el bisbe o el monestir retinguin del delme, mentre que la primícia s'atribueix al sacerdot assignat al culte de les esglésies parroquials o capelles. Passa alguna cosa semblant amb la

Sant Pau de Riu-sec.
Foto: Marta Bertran

distribució de recursos que per aquells temps pacten els laics, on la noblesa cortesana encomana a tercers la custòdia o la construcció de noves fortificacions, ja siguin castells o quadres, juntament amb certes fraccions de delmes, meitats o tercis habitualment, bé sota el concepte d'alou o de feu. Es conciliaven així els drets dels senyors rurals i els del domini públic, i es permetia derivar bona part d'aquests excedents cap a ciutats i institucions, on residien les elits. El camí que calia seguir ja estava acordat, molt abans que la codificació canònica del *Decretum* de Gracià unifiqués sota l'autoritat pontifícia la diversitat normativa existent, marcant noves direccions.

NOTES

- ¹ ROIG BUXÓ, Jordi i COLL RIERA, Joan Manel, "Esquelets humans en sitges, pous i abocadors als assentaments rurals i vilatges de l'Antiguitat Tardana de Catalunya (segles V-VIII): evidències arqueològiques de la presència d'esclaus i serfs", a *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Barcelona, 2011, p. 75-82. FOLCH IGLESIAS, Cristian, GIBERT REBULL, Jordi i MARTÍ CASTELLÓ, Ramon, "Hábitats y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): toponimia, documentación y arqueología", a *Villa 3: Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*, Toulouse, 2010, p. 125-155. Així tornen a estar d'actualitat les propostes de Marc Bloch sobre la continuïtat de l'esclavisme durant els primers segles medievals, desenvolupades per BONNASSIE, Pierre, "Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut moyen âge (IVe-XIe s.)", *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 28, (1985), p. 307-343.
- ² Una darrera síntesi sobre aquesta problemàtica a GIBERT REBULL, Jordi, *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central. Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat*, Bellaterra, 2011, p. 263-286 (Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral inèdita).
- ³ ABADAL, Ramon d', *Catalunya Carolíngia. Els diplomes carolingis a Catalunya II*, Barcelona, 1926-1950, p. 422-425.
- ⁴ DUPONT, André, "L'aprision et le régime apripsonaire dans le Midi de la France", *Le Moyen Age*, 71, (1965), p. 179-213, 375-399.
- ⁵ MARTÍ CASTELLÓ, Ramon, "L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució d'un problema historiogràfic genèric", a *La vida medieval als dos vessants del Pirineu. Actes del 4° curs d'Arqueologia d'Andorra*, Andorra, 1997, p. 28-60.
- ⁶ SALRACH I MARÉS, Josep Maria, "Tres mots polèmics: villa, mas i alou en època carolíngia", a *Quaderns*, 9, (1998), p. 9-28.
- ⁷ COLL RIERA, Joan Manel i ROIG BUXÓ, Jordi, "La fi de les vil·les romanes baix imperials a la Depressió Prelitoral (segles IV-V): contextos estratigràfics i registre material per datar-los", a *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Barcelona, 2011, p. 161-162. ROIG BUXÓ, Jordi, "Vilatges i assentaments pagesos de l'Antiguitat Tardana als territoris de Barcino i Egara (Depressió Litoral i Prelitoral): caracterització del poblament rural entre els segles V-VIII", en *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Barcelona, 2011, p. 227-250.
- ⁸ MARTÍ CASTELLÓ, Ramon, "Del fundus a la parrochia. Transformacions del poblament rural en Cataluña durante la transició medieval", a *De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IV-XI siècle). Les habitats ruraux (Villa 1)*, Toulouse, 2006, p. 145-166.
- ⁹ FOLCH IGLESIAS, Cristian, GIBERT REBULL, Jordi i MARTÍ CASTELLÓ, Ramon, "Hábitats y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): toponimia, documentación y arqueología" (cit. n. 1).
- ¹⁰ FELIU I MONTFORT, Gaspar, *La llarga nit feudal: mil anys de pugna entre senyors i pagesos*, València, 2010.
- ¹¹ ORDEIG I MATA, Ramon, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, 1993-2001, I-1, doc. 2.
- ¹² *Ibidem*, doc. 10.
- ¹³ CAMPRUBÍ SENSADA, Josep, "Los castra en el nuevo modelo de organización territorial del pagus Berguedà a finales del siglo IX e inicios del X", a *II Congreso de Castellología Ibérica*, Madrid, 2005, p. 197-216.
- ¹⁴ GIBERT REBULL, Jordi, *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central*, p. 437-440.
- ¹⁵ ABADAL, Ramon d', *Els primers comtes catalans*, Barcelona, 1958, p. 59-72.
- ¹⁶ MARTÍ CASTELLÓ, Ramon, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, 1997, p. 50-62.
- ¹⁷ MAURI, Alfred, *La configuració del paisatge medieval: el comtat de Barcelona fins al segle XI*, Barcelona, 2006, p. 119-124 (Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita).
- ¹⁸ FOLCH IGLESIAS, Cristian, *Els territoris del Nord-est de Catalunya durant l'Alta Edat Mitjana (segles VI-XI d.C.): organització territorial i arqueologia del poblament*, Bellaterra, 2012 (Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral inèdita).
- ¹⁹ RIUS I SERRA, José, *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés*, Barcelona, 1945-1946, docs. 5, 9, p. 8-9.
- ²⁰ MARTÍ CASTELLÓ, Ramon, "La primera expansió comtal a ponent del Llobregat", a *Catalunya Romànica*, XIX, Barcelona, 1992, p. 28-35. BATET I COMPANYY, Carolina, *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca de Barcelona als segles X-XI*, Vilafranca del Penedès, 1996.
- ²¹ GIBERT REBULL, Jordi, *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central*, p. 409-411 (cit. n. 2).
- ²² MARTÍ CASTELLÓ, Ramon (ed), *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, Barcelona, 2008. MARTÍ CASTELLÓ, Ramon, FOLCH IGLESIAS, Cristian i GIBERT REBULL, Jordi, "Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens", *Arqueologia Medieval. Revista catalana d'arqueologia medieval*, 3, (2008), p. 30-43.
- ²³ MARTÍ CASTELLÓ, Ramon, "Las redes de faros en Cataluña oriental, un programa edilicio del primer Estado andalusí", a *II Simpósio Internacional sobre Castelos. Fortificações e Território na Península Ibérica e no Magreb (séculos VI a XVI)*, Óbidos, 2010 (en premsa).
- ²⁴ ADELL I GISBERT, Joan-Albert i RIU-BARRERA, Eduard, "Castell de Ribes (o de Bell-lloc)", a *Catalunya Romànica*, XIX, Barcelona, 1992, p. 268-270.

- ²⁵ MENCHÓN BES, Joan, "La torre de Vallferosa (Torà, La Segarra). Aproximació a la seva arquitectura i datació radiocarbònica", a *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Barcelona, 2011, p. 769-782.
- ²⁶ Entre d'altres, RIU I RIU, Manel, "L'aportació de l'arqueologia a l'estudi de la formació i expansió del feudalisme català", *Estudi General. La formació i expansió del feudalisme català*, 5-6, (1985-1986), p. 27-45.
- ²⁷ GIBERT REBULL, Jordi, *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central*, p. 405-500 (cit n. 2).
- ²⁸ CAIXAL MATA, Àlvar i PANCORBO I PICÓ, Ainhoa, "L'excavació del castellet de Gotmar (Callús, Bages)", a *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat, 2002, p. 634-642. GARCIA I LLINARES, Maria Gemma, "Aproximació a la història de la Torrota i el castell de Vacarisses", a *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat, 2002, p. 507-512.
- ²⁹ PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Torre del Moro", *Catalunya Romànica*, XX, Barcelona, 1992, p. 412. FÀBREGA I GRAU, Àngel, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, vol. I, *Documents dels anys 844-1000*, Barcelona, 1995, doc. 349. CANTOS, José Antonio, *Memòria de l'actuació arqueològica al jaciment de la Penya del Moro, campanya 30 d'octubre de 2001 - 2 de març de 2002*, Barcelona, (recurs electrònic).
- ³⁰ MAURI I MARTÍ, Alfred, *La configuració del paisatge medieval: el comtat de Barcelona*, p. 200-229 (cit. n. 17).
- ³¹ GIBERT REBULL, Jordi, *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central*, p. 450-452. ABADAL, Ramon d', *Catalunya Carolíngia. Els comtats d'Osona i Manresa*, Barcelona, 1999, doc. 769.
- ³² GIBERT REBULL, Jordi, *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central*, p. 450-452.
- ³³ BONNASSIE, Pierre, *La Catalogne du milieu du Xe a la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société*, Toulouse, 1975-1976, p. 173-177.
- ³⁴ ROVIRA I SOLÀ, Manuel, "Noves dades sobre els primers vescomtes d'Osona-Cardona", *Ausa*, 9, (1981), p. 249-260.
- ³⁵ BENET I CLARÀ, Albert, "Hug de Gurb, un vigatà iniciador de la família Cervelló (996-1027)", *Ausa*, 10, (1982), p. 1-12. BATET I COMPANYY, Carolina, *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal*, p. 58-62.
- ³⁶ BAIGES I JARDÍ, Ignasi J., FELIU I MONFORT, Gaspar i SALRACH I MARÈS, Josep Maria, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, Barcelona, 2010, I, doc. 6. BENET I CLARÀ, Albert, "L'origen de les famílies Cervelló, Castellvell i Castellet", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 4, (1983), p. 67-86.
- ³⁷ IBN HAYYAN, *Crònica del califa 'Abdarrahman III an-Nasir entre los años 912 y 942 (al-Muqtabis V)*, Zaragoza, 1981, p. 309-319. BRAMON I PLANES, Dolors, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 a 1010*, Vic-Barcelona, 2000, p. 294-300.
- ³⁸ Comprovem que la darrera notícia amb vida del comte Sunifred és de l'any 935 i que aquest mateix mes de maig del 941 la comtessa Adelaida d'Urgell, sola, comprava l'indret de Cornellana, amb les seves torres i església, al vescomte Guiscafred. BARAUT I OBIOLS, Cebrià, "Els documents dels segles IX i X conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell (anys 805-980)", *Urgellia*, 2, (1979), p. 7-145, doc. 100. Observem també que, sent comte d'Osona el 939 i assumit el govern d'Urgell el 941, Ermengol va morir l'any següent a la localitat cerdana de Balltarga, en combat contra la incursió hongaresa que es retirava des de terres de Lleida. BENET I CLARÀ, Albert, "La incursió d'hongaresos a Catalunya l'any 942", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 9, (1982), p. 568-574. BENET I CLARÀ, Albert, "La batalla de Balltarga. Epíleg de la incursió d'hongaresos a Catalunya de l'any 942", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 10, (1982), p. 639-640.
- ³⁹ BENET I CLARÀ, Albert, "L'origen de les famílies Cervelló, Castellvell i Castellet", p. 67-86.
- ⁴⁰ Fonamentem la nostra identificació principalment en dos documents de permuta de l'any 1008 entre el jutge Oruç Grec i la catedral, a on el primer cedia una vinya al Clot de la Mel de Barcelona, colindant amb una altra que havia estat propietat de la difunta Riquilda, filla del vescomte. BAUCCELLS I REIG, Josep et alii, *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona: Segle XI*, Barcelona, 2006, docs. 100-101. Els dubtes desapareixen gràcies a uns altres documents en què es desvela com els seus cunyats Bofill i Aigo havien venut diferents propietats a la ciutat al mateix jutge, Auruci, entre aquestes probablement la vinya referida a la permuta anterior (*ibidem* doc. 474; FÀBREGA I GRAU, Àngel, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, I, doc. 238).
- ⁴¹ Tot i que s'acostuma a considerar que va existir un vescomte de Girona homònim, en realitat el primer i únic testimoni d'Otger amb aquestes funcions correspon a un diploma comtal expedit a Barcelona. ABADAL, Ramon d', *Catalunya Carolíngia. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada* 5, Barcelona, 2003, doc. 265. També és cert que posseïa terres al comtat d'Osona, a Seva, l'any 953. ABADAL, Ramon d', *Catalunya Carolíngia. Els comtats d'Osona i Manresa*, doc. 700 (cit n. 31). Al comtat de Barcelona i encara que no detalla el seu càrrec, pel context de la seva intervenció sens dubte correspon al vescomte Otger la subscripció autògrafa de dos documents dels anys 951 i 959, i es pot precisar que ja havia mort el 962, quan s'evoca una propietat seva. FÀBREGA I GRAU, Àngel, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, I, docs. 43, 54, 67.
- ⁴² UDINA MARTORELL, Federico, *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X*, Barcelona, 1951, doc. 183.
- ⁴³ Certs texts apòcrifs encara bloquegen la comprensió correcta de les genealogies dels Castellvell i els Montcada. GARÍ DE AGUILERA, Blanca, *El linaje de los Castellvell en los siglos XI-XII*, Bellaterra, 1985. SHIDELER, John C., *Els Montcada: una família de nobles catalans a l'Edat Mitjana (1000-1230)*, Barcelona, 1987.
- ⁴⁴ FÀBREGA I GRAU, Àngel, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, I, docs. 222, 224-225 i 267.

- ⁴⁵ BRAMON I PLANES, *Dolors, De quan érem o no musulmans*, p. 317-324. RUIZ-DOMÈNEC, José Enrique, *Quan els vescomtes de Barcelona eren*, Barcelona, 2006, doc. 2.
- ⁴⁶ BENET I CLARÀ, Albert, "L'origen de les famílies Cervelló, Castellvell i Castellet", p. 79-81. Observem que Acfred i Guisla van comprar el Castell de Sacama al comte Miró i que el van atorgar el 967 al monestir de Ripoll, l'abat del qual concedia a Enyec el seu indret d'Olesa de Montserrat el 980 a canvi d'un cens anual de dues *pensas*. ABADAL, Ramon d', *Catalunya Carolíngia. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 1013, 1296.
- ⁴⁷ UDINA, Federico, *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X*, doc. 181. ABADAL, Ramon d', *Catalunya Carolíngia. Els comtats d'Osona i Manresa*, docs. 1512-1513 i 1736.
- ⁴⁸ FÀBREGA, Àngel, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, I, doc. 178.
- ⁴⁹ BAUCCELLS, Josep, FÀBREGA, Àngel, RIU, Manel, HERNANDO, Josep i BATLLE, Carme, *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona: Segle XI*, doc. 474. BENET I CLARÀ, Albert, "Hug de Gurb, un vigatà iniciador de la família Cervelló (996-1027)", p. 1-12.
- ⁵⁰ FÀBREGA I GRAU, Àngel, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, I, docs. 108, 205, 293.
- ⁵¹ RODRÍGUEZ, Francesc, "Levitas y otros hombres de Iglesia en la frontera del Nordeste Peninsular: de Onofre a Umbert Odó (961-1095)", a *VII estudios de fronteras. Islam y cristiandad. Siglos XI-XII*, Alcalá la Real, Jaén, 2009, p. 751-772.
- ⁵² PUIGVERT I GURT, Xavier, "La introducció del delme a la Marca Hispànica", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 13, (1992), p. 117-125.
- ⁵³ BAUTIER, Robert-Henri, "La prétendue dissidence de l'épiscopat catalan et le faux concile de Portus de 887-890", *Bulletin Philologique et Historique*, (1961), p. 477-498. ENGELS, Odilo, "El clero secular y la red de parroquias", a *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya*, Barcelona, 1992, II, p. 267-279.
- ⁵⁴ ORDEIG I MATA, Ramon, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, 1993-2001.
- ⁵⁵ KEHR, Paul F., *El papat i el principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó*, Barcelona, 1931.
- ⁵⁶ ORDEIG I MATA, Ramon, "Ató, bisbe i arquebisbe de Vic (957-971), antic arxiprest-ardiaca de Girona", *Studia Vicensia*, 1, (1989), p. 61-97. MARTÍ CASTELLÓ, Ramon, "Delà, Cesari i Ató, primers arquebisbes dels comtes prínceps de Barcelona (951/953-981)", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 67/1, (1994), p. 369-386. JARRETT, Jonathan A., "Archbishop Ató of Osona. False metropolitans on the Marca Hispanica", *Archiv für Diplomatik*, 56, (2010), p. 1-42.
- ⁵⁷ ABADAL, Ramon d', *Dels visigots als catalans 2*, Barcelona, 1970, p. 185-187. No anotat per Abadal, el bisbe Sala d'Urgell també figuraria entre les baixes que es van produir un cop represa l'expedició; hauria mort al castell de Gelida, lluny dels seus dominis, el mes de setembre d'aquell any. BARAUT I OBIOLS, Cebrià, "Els documents dels anys 981-1010 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 3 (1980), p. 7-166, p. 18.
- ⁵⁸ JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona, 1992, docs. 64, 71, 89.
- ⁵⁹ FELIU I MONTFORT, Gaspar, SALRACH I MARÈS, Josep Maria, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Barcelona, 1999, docs. 158, 159, 161, 816. Són els nobles Guerau de Cabrera, Bernat de Gurb, Guisad Ellemar, Bermon de Taradell, Guitard de Mura, Miró de Sentfores, Hug de Cervelló, Eldric d'Orís, Sunifred de Lluçà, Guifré de Balsareny, Bernat Rovira, Guillem de Muntanyola i Bernat de Tous. UDINA MARTORELL, Federico, *El "Llibre Blanch" de Santas Creus*, Barcelona, 1947, doc. 8.
- ⁶⁰ FELIU I MONTFORT, Gaspar, SALRACH I MARÈS, Josep Maria, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 162.
- ⁶¹ ORDEIG I MATA, Ramon, *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segle XI*, 1, Vic, 2000, doc. 879. ORDEIG I MATA, Ramon, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya*, doc. 153.
- ⁶² SOBREQUÈS I VIDAL, Santiago, *Els Grans Comtes de Barcelona*, Barcelona, 1961, p. 37-50. BONNASSIE, Pierre, *Catalunya mil anys enrere*, Barcelona, 1979-1981, II, p. 85-104.
- ⁶³ JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Diplomatari i escrits literaris de loabat i bisbe Oliba*, Barcelona, 1992, doc. 154 (*In primis, iudicaverunt de ipso episcopatu vel de dono quod convenit patri suo Berengario, ut ipsi iam dicto Reimundi predictus episcopus ipsum donum deberet donare, sicut convenerat patri suo*). És evident que Guislabert no havia satisfet al comte el preu o donació convingut per accedir a la mitra de Barcelona. Sobre el significat que té llavors el *donum*, vegeu MAGNOU-NORTIER, Elisabeth, *La société laïque et l'Eglise dans la province ecclésiastique de Narbonne*, Toulouse, 1976, p. 349-353.
- ⁶⁴ FELIU I MONTFORT, Gaspar i SALRACH I MARÈS, Josep Maria, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, docs. 289 i 342. BAUCCELLS I REIG, Josep et alii, *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona: Segle XI*, doc. 683.
- ⁶⁵ FELIU I MONTFORT, Gaspar i SALRACH I MARÈS, Josep Maria, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, doc. 388.
- ⁶⁶ MAGNOU-NORTIER, Elisabeth, *La société laïque et l'Eglise*, p. 463-468.
- ⁶⁷ MENÉNDEZ PIDAL, Ramón, *La España del Cid*, Madrid, 1967, p. 147-151.
- ⁶⁸ FARIAS ZURITA, Víctor, "Problemas cronológicos del movimiento de Paz y Tregua catalán del siglo XI", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 14-15, (1993-1994), p. 9-37.

- ⁶⁹ KOSTO, Adam J., *Making Agreements in Medieval Catalonia. Power, Order, and the Written Word, 1000-1200*, Cambridge, 2001.
- ⁷⁰ SALRACH I MÀRES, Josep Maria, "Disputes i compromisos entre l'església de Girona i la noblesa: notes d'unes difícils relacions (segles XI-XII)", *Anuario de Estudios Medievales*, 29, (1999), p. 927-957. MARTÍ CASTELLÓ, Ramon, "Los movimientos de la Paz y Tregua de Dios en la formación de la Feudalidad. El caso de la archidiócesis de Narbona", a *Religión, herejías y revueltas sociales en Europa y América*, Vitoria, 2008, p. 17-44.
- ⁷¹ ORDEIG I MATA, Ramon, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya*, doc. 183: ...atque cimiterium ipsi ecclesie undique XXX ecclesiasticorum passum confirmaverunt, et quicquid eodem continetur spacio sub ecclesia defensione posuerunt.
- ⁷² ORDEIG I MATA, Ramon, *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segle XI*, 2, Vic, 2003, doc. 1071. RIUS I SERRA, José, *Cartulario de "Sant Cugat"*, doc. 614.
- ⁷³ FARIAS ZURITA, Víctor, MARTÍ CASTELLÓ, Ramon i CATAFAU, Aymat, *Les sagreres a la Catalunya Medieval*, Girona, 2007.
- ⁷⁴ ROIG BUXÓ, Jordi, COLL RIERA, Joan Manuel, MOLINA VALLMITJANA, Josep Antoni, *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX, 1500 anys d'evolució històrica*, Sentmenat del Vallès, 1995. OLLICH I CASTANYER, Imma, "Sant Pere de Roda o de l'Esquerda", *Catalunya Romànica*, Barcelona, 1984, II, p. 343-347. RIU I RIU, Manuel, *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers, mun. de Caldes de Malavella, prov. de Gerona*, Madrid, 1975.
- ⁷⁵ ROIG I DEULOFEU, Albert i ROIG BUXÓ, Jordi, *La vila medieval de Sabadell (segles XI-XVI). Dotze anys d'arqueologia a la ciutat (1988-2000)*, Sabadell, 2002.

Panoràmica de l'arquitectura romànica a Catalunya

Joan Duran-Porta

La historiografia valora des de fa anys què va representar, el romànic, de revolució o de ruptura radical respecte de les fórmules artístiques anteriors. Sens dubte, la dicotomia entre canvi i continuïtat resulta especialment reveladora en els debats sobre les arts medievals, i és raonable assumir que la transcendència numèrica i la difusió continental del romànic han pogut incidir en la correcta percepció de l'arrelament dels seus recursos i actituds en l'art de les èpoques precedents. Tanmateix, malgrat la persistència de valors lèxics i fins morfològics del passat, no sembla pas necessari de negar-li, al romànic, una evident voluntat renovadora pel que fa a la sintaxi, o la seva revolucionària assumpció d'alguns arguments conceptuals que mai abans no s'havien desenvolupat amb tant de pes; llegiu, per posar un parell d'exemples relacionats amb l'arquitectura: l'harmonia estructural dels edificis o l'emplaçament i densitat de la decoració figurativa. Per descomptat, no pretenc ara entrar a fons en aquest debat, però sí que pot ser pertinent de ressituar-lo en l'escenari concret de l'inici de l'arquitectura romànica de les terres catalanes, on es fa present una controvèrsia retòrica força similar. Mentre que les anàlisis clàssiques del fenomen han relacionat aquest inici amb aportacions fonamentalment externes, en èpoques recents s'ha insistit també en la continuïtat respecte de mètodes i tipologies constructives de la tradició autòctona altmedieval.

És clar, no té sentit de negar les influències foranes en la gènesi (i en l'evolució posterior) del romànic català, però tampoc no sembla que s'hagi de considerar la primera arquitectura romànica a Catalunya com un afer de mera importació tal com es presenta de vegades, per analogia, potser, amb la introducció, segles més tard, de l'arquitectura d'estil gòtic. Els comtats catalans no són simples receptors sinó participants directes en la gestació d'unes fórmules que efectivament renoven el panorama edilici europeu cap a l'any mil, i que configuren finalment el nou arquetipus constructiu (un arquetipus dinàmic i heterogeni, ric en particularismes) que modernament acotem amb el terme de *romànic*. En un sentit contrari, tampoc no sembla coherent presentar l'arquitectura catalana de principis de segle XI en una excessivament precoç i extraordinària avantguarda creativa, ni tan sols a propòsit del fatigós assumpte de les voltes pètries, una virtut tècnica que evidentment no és exclusiva de l'àmbit català, si bé és veritat que el singularitza.

En fi, abans d'aprofundir una mica més en aquestes qüestions i de traçar, a manera de panoràmica evolutiva, una visió sintètica del tema que ens ocupa, permeteu-me plantejar algunes consideracions prèvies i justificar, primer de tot, l'objectiu del text que seguirà a continuació. Un text que, com el seu nom indica, només pretén esbossar un panorama general de l'arquitectura catalana dels segles fonamentalment XI i XII, tot assumint el caràcter forçosament parcial o incomplet de l'empresa, i també, fins i tot, algun cert desajust analític en l'esment o l'absència d'alguns edificis clau.

Des del punt de vista quantitatiu, l'arquitectura romànica a Catalunya gairebé es pot qualificar d'aclaparadora. Els edificis romànics, especialment religiosos, dominen certament el paisatge històric, com a mínim a la meitat nord del país, a la denominada Catalunya Vella, que és el territori nuclear i l'àmbit de desenvolupament principal dels comtats nascuts a l'antiga marca o frontera meridional de l'Imperi carolingi. I l'abundància no concerneix únicament al reconegut bressol pirinenc, sinó també a la resta del territori obert cap al sud, per descomptat en l'àmbit rural, però també en algunes de les viles i ciutats més significades. La magnitud del fenomen és ben perceptible en els volums que la *Enciclopedia del Románico* dedica a les províncies catalanes, on el nombre de conjunts indexats supera amb escreix el d'altres regions de la península Ibèrica,

almenys percentualment. Aquest nombre es correspon amb el d'edificis conservats, i exclou per tant totes les fàbriques de les quals hi ha notícia documental però que no han deixat rastre, que són moltes, i entre les quals figuren, com veurem, algunes grans catedrals. A tot això, per cert, caldria afegir-hi els edificis igualment nombrosos de l'antic comtat del Rosselló, part substancial de la Catalunya de l'edat mitjana en termes polítics i culturals (i artístics), que com se sap va quedar sota sobirania francesa al segle XVII.

L'anàlisi evolutiva que es presenta a continuació assumeix com a objecte d'estudi tot el territori complet dels comtats catalans medievals, i inclou per tant l'esmentat territori septentrional del Rosselló (que comprèn la comarca homònima i altres demarcacions veïnes, fonamentalment les comarques del Conflent, el Vallespir i l'Alta Cerdanya), el patrimoni artístic del qual, en canvi, no queda recollit en l'Enciclopèdia. Tenint en compte que en els volums corresponents a les altres províncies catalanes també hi haurà estudis introductoris dedicats a l'arquitectura, en el text present s'insisteix de manera particular en els contextos que més pertanyen a la província de Barcelona, tot i que, reitero, la panoràmica pretén ser general i, per tant, il·lustrada amb exemples de qualsevol de les províncies en què s'articula l'actual comunitat autònoma catalana. La divisió provincial del 1833 no té pas res a veure amb l'organització comtal de l'edat mitjana, i per tant reduir l'estudi a la província de Barcelona hauria tingut molt poc sentit històric, i hauria ofert una visió esbiaixada i poc coherent de la pràctica constructiva a la Catalunya dels segles XI i XII. D'altra banda, el desenvolupament arquitectònic funciona de manera relativament uniforme entres els diversos comtats, que a més van estar generalment sota l'òrbita o el control directe dels comtes barcelonins; la narració conjunta, doncs, és quasi una necessitat epistemològica si l'objectiu és traçar una evolució diacrònica del fenomen.

A aquesta uniformitat interna d'evolució, cal sumar-hi certes particularitats cronològiques i formals que, almenys en la primera meitat del segle XI, certament distancien l'arquitectura catalana de la de la resta de la península Ibèrica, i que a més la distingeixen de manera incontestable en el context europeu. És coneguda, en efecte, la singular potència aquí de l'anomenat primer romànic, concepte equívoc que pres en sentit estrictament temporal permet catalogar una època de gran vigor constructiu als comtats catalans, en l'època d'elaboració i definició inicial del romànic. No s'ha de menystenir la transcendència d'aquest fenomen, perquè ni la posició relativament perifèrica del territori català ni la moderada (per no dir exigua) disposició econòmica de les seves elits sembla que haurien d'advocar precisament en favor d'aquest singular impuls. Aquest tampoc no es correspon amb l'evolució de les arts figuratives cap al romànic, evolució que és notablement més tardana i poques vegades tan creativa com la de l'arquitectura (potser amb l'excepció de les arts sumptuàries, dels assoliments primerencs de les quals, però, en coneixem molt poc).

D'altra banda, la rotunditat i potència d'aquest primer romànic va repercutir de manera ben decisiva en l'evolució posterior, de manera que l'arquitectura catalana mantingué quasi sempre, potser previsiblement, un cert lligam estructural amb aquesta primera època d'auge. Això no implica que no s'assolissin les novetats pròpies del romànic ple, és clar, ni que el tradicionalisme tipològic de les construccions del segle XII comportés la renúncia a l'experimentació formal o als procediments originals en la decoració —són força creatives, per posar un exemple, les estratègies per a l'addició dels nous recursos escultòrics a l'ornamentació i reelaboració simbòlica de les grans fàbriques preexistents. Dit això, en certa manera és veritat que l'horitzó arquitectònic fonamental estava ja constituït a finals del segle XI, i els seus models havien estat assumits de manera persistent pels constructors locals i pels promotors de les obres. En conseqüència, l'arquitectura posterior resulta gairebé sempre més conservadora, té menys empenta i és fins i tot un xic monòtona, malgrat que no renuncia a l'ambició monumental, si més no en els seus projectes rellevants (que, és cert, són relativament escassos).

Hi ha un parell més de qüestions que han de ser encara esmentades. La primera està relacionada amb l'abundància de conjunts modestos conservats. La historiografia clàssica, i no cal dir-ho, la visió popular, insisteixen amb freqüència a donar relleu a aquests models de construcció perifèrics, rústics, clarament secundaris, que són absolutament distants de la realitat monumental del romànic català i que, tot i ser atractius als nostres ulls contemporanis, aporten molt poc, o no aporten res, a la vertebració i evolució dels principis constructius de la seva època. El gust

Paisatge de la Cerdanya © José Manuel Mota

tan actual per les ermites envoltades de cims i pastures (o d'apartaments turístics), pels campanars inclinats, pels murs d'aparell irregular, mal escairats, bellament imperfectes, no solament és completament aliè a la mentalitat medieval sinó que comporta l'absurda identificació del romànic amb una arquitectura humil, apocada, rústega. Cosa que, no cal dir-ho, no es correspon en absolut ni amb les seves intencions artístiques ni amb els seus veritables resultats. Evidentment, aquest tipus d'identificació no és exclusiva de l'àmbit català, però apareix aquí amb inusitada contundència. És ben simptomàtic, en aquest sentit, el cas de les famoses esglésies de la vall de Boí, que des del punt de vista arquitectònic (una altra cosa és parlar de les seves pintures murals) són francament irrellevants, fins i tot en el seu propi context local, però en canvi són esmentades constantment com el paradigma del caràcter i la personalitat del romànic a Catalunya.

La segona qüestió que cal destacar és la relativa a la conservació de les fàbriques antigues, un fet al qual gairebé mai no es presta prou atenció. Cal subratllar, però, que quasi la totalitat dels edificis romànics catalans han estat restaurats en major o menor mesura, i en la majoria dels casos aquestes restauracions són inexplicades i tot sovint indetectables a la vista (o es detecten amb dificultats). Certament, els casos més espectaculars són coneguts de sobres, començant per la reconstrucció de l'església monàstica de Ripoll, obra decimonònica de l'arquitecte barceloní Elies Rogent que revela una interpretació personal i historicista respecte del temple del segle XI. No obstant això, el problema no són tant les restauracions antigues condicionades per l'idealisme imperant com les restauracions excessives d'èpoques més recents. Aquestes, d'una banda, han reconstruït els edificis de manera clarament desmesurada, i han tot prioritant la recuperació del prototipus formal a l'autenticitat dels materials i impossibilitant, en la major part dels casos, distingir correctament entre allò original i allò restaurat. Això reporta guanys patrimonials i turístics, suposo, però de fet desafia la veritat històrica i a més pren a l'estructura arquitectònica la seva originalitat, el seu veritable valor com a obra personal o col·lectiva de

Sant Climent de Taüll. Foto: Jaime Nuño

creació. D'altra banda (i és gairebé pitjor), quasi sempre aquestes restauracions han desposseït frívolament les fàbriques de tot el vestuari històric, de tots els elements postromànics o post-medievals interns, externs i de l'entorn, amb el dubtós objectiu de revelar la suposada puresa de l'estructura originària. Insisteixen fins a la sacietat, a més, en la visualització completament nua dels interiors, un costum que és dramàticament impropï de l'art de l'edat mitjana però que tan sembla agradar als arquitectes i restauradors contemporanis, i a la major part del públic.

Aclarit tot això, és hora d'aprofundir en la realitat constructiva del romànic català, tot movent-nos en un arc temporal que aproximadament flueix entre la segona meitat del segle XI i la primera del XIII. En síntesi, aquesta realitat comença amb una etapa formativa el germen de la qual es pot observar, com dic, ja a mitjan la desena centúria, però que evidentment culmina en les grans construccions del primer romànic, més o menys fins al 1040 o 1050. Segueix una època continuïsta, en la qual s'estabilitzen i es difonen els models anteriors, tal vegada simplificats, i després ve una etapa més fecunda, ja al segle XII, en la qual als elements de continuïtat tradicional s'uneixen les aportacions pròpies del romànic ple, particularment l'escultura decorativa. L'evolució final condueix cap a una arquitectura de monumentalitat robusta i un cert manierisme, molt característica, que entronca amb la tardana recepció de novetats del primer gòtic.

ELS INICIS: RECUPERACIÓ CONSTRUCTIVA I CANVI TECNOLÒGIC

Les tradicions artístiques dels comtats catalans a l'alta edat mitjana es forgen especialment a partir de la relació amb el món ultrapirinenc. Els comtats formaven part, des de començaments

del segle IX, de l'àmbit polític carolingi, del qual certament van ser una perifèria però amb el qual van compartir desenvolupament, evolució i contextos, significativament la dependència política de la cort imperial i la difusió precoç i efectiva de les reformes religioses i culturals impulsades pels assessors polítics de Carlemany. De tota manera, tampoc no es pot oblidar que els carolingis havien conquerit el territori a mà armada i contra una dura resistència local, encara que després, progressivament, les aristocràcies autòctones s'organitzaren juntament amb les dinasties arribades des del nord per tal de conformar un sistema politicoadministratiu ben integrat a l'Imperi.

És poc el que es coneix de l'arquitectura anterior a mitjan segle X. És probable que, senzillament, les construccions més destacades (algunes de ben documentades, per cert) no tinguessin un acusat caràcter monumental, o potser simplement no s'han conservat. En qualsevol cas, sembla que en aquest territori meridional, a la marca d'Hispania, no es va edificar res que es pogués comparar amb la gran arquitectura carolíngia europea. La historiografia va discutir força temps si les esglésies de Sant Pere d'Ègara, a Terrassa, i en particular el magnífic edifici martirial dedicat a sant Miquel, podien representar una aportació d'aquest tipus. Una prolongada investigació arqueològica sobre aquest antic grup episcopal, amb orígens en el Baix Imperi, sembla haver demostrat tanmateix que es tracta d'edificis antics, d'època hispanogoda. D'altra banda, és clar que durant molt de temps (sovint, fins al segle XI) van continuar funcionant els edificis palatins i religiosos de tradició romanovisigòtica, com és el cas de l'interessant conjunt catedralici de Barcelona, per exemple, o de les esmentades esglésies egarenques.

Després d'èpoques de dificultats, la segona meitat del segle X va representar, per als comtats catalans, l'inici d'una etapa d'estabilitat administrativa i de creixement econòmic progressiu, elements fonamentals per a la sustentació d'un primer impuls constructiu. Encara abans d'allò estrictament romànic, amb les tècniques i el vocabulari arquitectònic tradicional (ús del mur encofrat, amb blocs de reforç als punts clau de les fàbriques, sostres de fusta, arcs ultrapassats), però directament imbricat en la renovació tipològica derivada de l'evolució cultural del món tardocarolingi, es conserva el paradigmàtic temple de Sant Miquel de Cuixà, que exemplifica les notables possibilitats monumentals de l'època i l'ambició per importar (o per compartir) les novetats europees. El context polític sembla donar suport a l'ímpetu arquitectònic local: la nova nissaga capeta que ocupa el tron franc queda cada vegada més lluny, i és més dèbil, i a Catalunya es consoliden definitivament les dinasties comtals hereditàries, encara sense els desajustos

*Sant Pere d'Ègara.
Foto: Carles Sánchez*

Sant Miquel d'Ègara.
Foto: Carles Sánchez

feudals que arribarien al segle XI. Tot plegat permet un preromànic (el terme és inenarrablement inadequat) realment profitós, que emfatitza la voluntat creativa dels arquitectes i les seves respostes a la principal, potser, evolució formal del moment: el creixement del sector oriental de l'església i la monumentalització arquitectònica dels seus altars.

A Cuixà, situat a la comarca avui francesa del Conflent, es consagra l'any 974 un edifici esplèndid, amb una enorme capçalera amb absis central quadrangular i quatre absidioles semicirculars obertes a un transsepte de gran potència.¹ El model segueix molt de prop l'esquema edificat paral·lelament a Cluny II, la transcendència del qual per a la definició del temple "romànic" ha estat tradicionalment subratllada. En realitat, és possible que la traça del temple català (de la seva capçalera) es basés en la fàbrica borgonyona, perquè l'abat constructor de Cuixà, Garí, era un distingit monjo cluniacenc.² No es conserva cap altre gran edifici contemporani a Cuixà, només alguns temples menors de significació escassa, com ara Sant Quirze de Pedret o Sant Julià de Boada, que mantenen dissenys modestos i deuen ser tan sols pàl·lids reflexos d'una arquitectura verament monumental. Queda també, és veritat, el record documentat de nombroses esglésies d'institucions importants, sobretot monàstiques, la dimensió i caràcter de les quals ens són desconegudes. Entre molts altres, és el cas de Sant Pere de les Puel·les als afores de l'antiga muralla de Barcelona (consagrada el 945), o de Sant Benet de Bages a la Catalunya central (consagrada el 972).

La primera arquitectura romànica deriva, sens dubte, de les novetats de l'ambient postcarolingi, però advé a Catalunya (i no solament a Catalunya, és clar) juntament amb un canvi tecnològic que cal considerar fonamental. Una veritable revolució en els models constructius que és indubtablement significativa, encara que cal assenyalar que no defineix per ella mateixa un estil, ni tampoc pròpiament un art "romànic". De fet, la seva fulgurant aparició va coexistir durant dècades amb els recursos tradicionals (però utilitzats en tipologies noves), que es van mantenir amb èxit, com veurem, especialment als comtats nord-orientals d'Empúries i Rosselló.

La novetat tecnològica consisteix, bàsicament, en l'articulació dels paraments de les fàbriques sobre la base d'un carreuó de petites dimensions, extremadament dúctil, per al qual es pot utilitzar gairebé qualsevol material petri i que es desbasta de manera més o menys grossera.³ El que és rellevant és que l'ús d'aquest tipus de maçoneria no necessita processos complexos de fabricació (com era el cas de les tècniques tradicionals de l'encofrat) ni d'especialistes en la talla

dels carreus, ni necessita tampoc grans pedreres, ni materials d'importació. En canvi, permet l'aixecament d'edificis de grans dimensions, ambiciosos en el desenvolupament vertical i volumètric, i a més (això és fonamental), ho permet de manera ràpida i molt més barata. En certa manera, a més, aquesta nova tecnologia fomenta un model d'argumentació arquitectònica que emfatitza la interrelació entre els elements constructius, units per una continuïtat paramental que tendeix a sistematitzar els esmentats elements de manera orgànica i equilibrada.⁴ En resulta una arquitectura compacta, tancada, de gran harmonia formal, que s'avé diligentment amb les cobertes a base de voltes de pedra, sembla que molt precoces a l'àrea catalana (cosa que s'ha relacionat, una mica vagament, amb una tradició peninsular especialment versada en aquest tipus de sostres). Als murs exteriors, l'articulació paramental defineix un conjunt de recursos molt característic de rerefons ornamental (però, en principi, de funció estàtica) fonamentats en la combinació seriada de petits arquets cecs situats a sota la cornisa (de la qual, *a priori*, sostenen els pesos) i fines lesenes verticals assentades sobre d'un sòcol continu, que garanteix la uniformitat visual de les superfícies. Només ocasionalment aquests recursos apareixen als murs interns, encara que sí que és habitual en obres importants l'ornamentació del mur absidal amb un esquema similar a base d'arcuacions cegues estretes i còncaues.

La introducció d'aquesta nova tecnologia de construcció s'ha suposat quasi sempre d'origen nord-italià, i la seva difusió vinculada a l'arribada de grups itinerants de picapedrers itàlics, els populars "mestres llombards". La hipòtesi, pràcticament irrefutada,⁵ va conduir a una incòmoda però divulgadíssima identificació del primer romànic català amb un "romànic llombard", tot assumint un concepte propi de la historiografia decimonònica dels estils regionals, per a la substitució de la qual va crear Puig i Cadafalch la mateixa noció de "primer romànic". La teoria llombarda pretén la implantació directa a Catalunya del romànic nord-italià gràcies a la directa migració dels seus picapedrers, als quals haurien recorregut els promotors locals després d'haver conegut la seva activitat en els seus viatges i pelegrinatges a Roma. És una hipòtesi confortable, però té com a mínim dos problemes importants: primer, no hi ha rastre dels esmentats mestres llombards en l'abundant documentació catalana conservada de la primera meitat del segle XI, i segon, a la Itàlia septentrional no queden edificis de categoria, en una cronologia tan avançada, que es puguin considerar arquetipus de les construccions catalanes.

Això últim s'ha volgut resoldre tot reconeixent les dificultats que haurien tingut els mestres italians per adaptar (gairebé mai amb veritable èxit) els models constructius de la seva tradició autòctona a les exigències específiques dels promotors catalans, particularment al seu gust per les voltes de canó.⁶ En realitat la presència de picapedrers llombards (la suposada itinerància dels quals, per cert, segueix models coneguts a Itàlia només per al segle XII, no pas per a l'entorn de l'any 1000) és tanmateix innecessària per a la introducció d'un sistema constructiu la màxima virtut del qual és, precisament, el fet de no necessitar especialistes. Encara que el debat continua obert, sembla més raonable suposar la difusió de la tecnologia (fins i tot si se li accepta un origen estrictament italià i un model de difusió de tipus radial, cosa que tampoc no està clara del tot) a partir d'intercanvis de coneixements en àmbits intel·lectuals, potser per la via del monaquisme benedictí, o fins i tot al moviment puntual d'arquitectes o de directors d'obra, en comptes de suposar el transvasament de grans grups humans especialitzats. Sigui com sigui, i al marge d'aquesta polèmica, l'important és que, amb la nova tecnologia, s'edificaren alguns dels principals edificis del segle XI i que les seves virtuts i exigències van posar fermament, a Catalunya, les bases de l'arquitectura de la plena edat mitjana.

EL PRIMER ROMÀNIC, MODEL D'ÈXIT

Cal tenir molta cura amb les atribucions que es proporcionen al concepte de "primer romànic". Puig i Cadafalch, quan va encunyar-lo, el caracteritzà (molt en la línia de la historiografia del seu temps, per altra part) com un estil específic dins del romànic europeu. Aquesta idea se sol considerar superada des de fa temps, i ha estat criticada tradicionalment per l'excessiu valor que atorga a la tecnologia constructiva i a la decoració paramental en la definició de "l'estil". En un sentit oposat, i en un característic moviment pendular, em sembla que en l'actualitat se

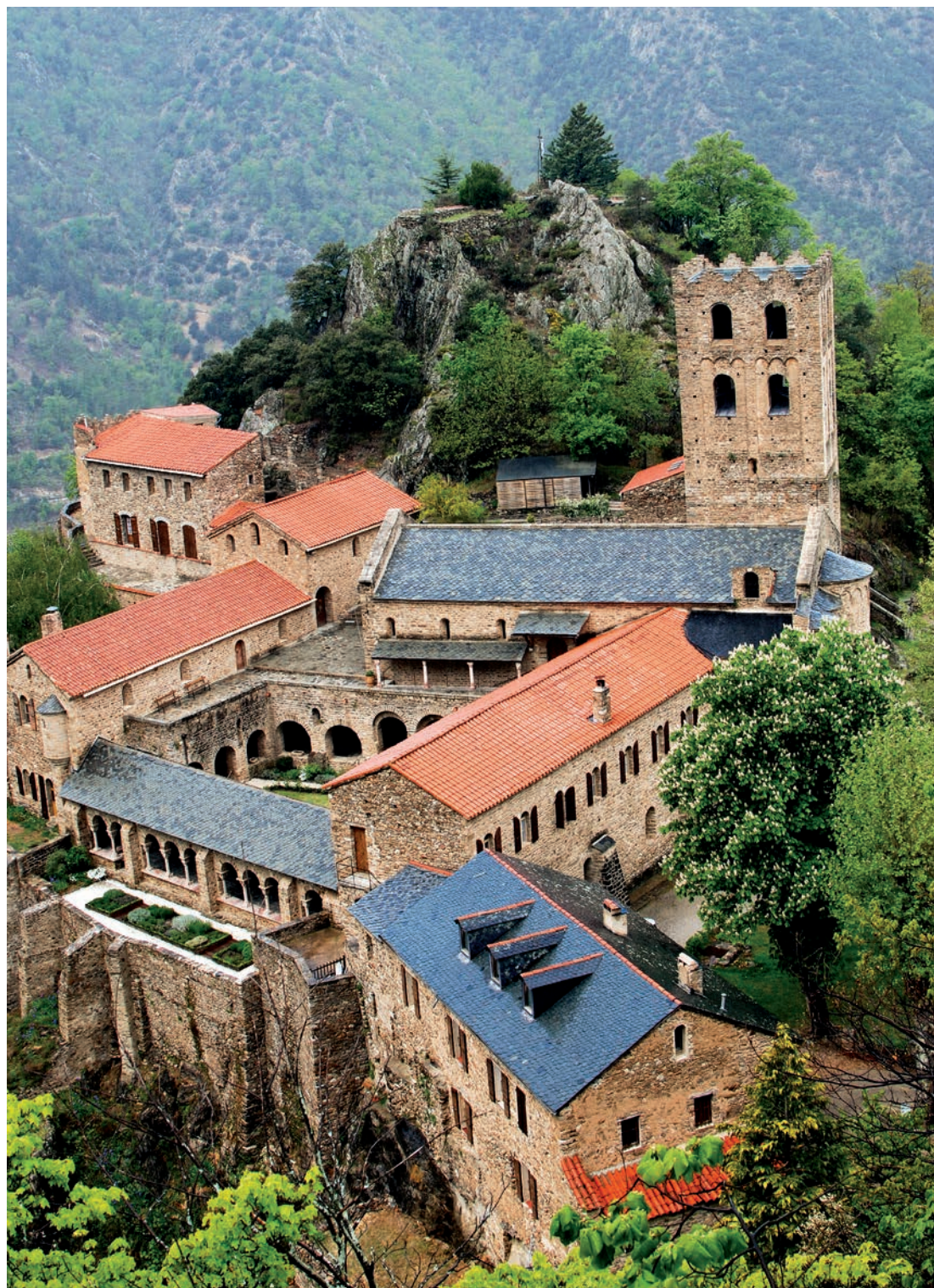
subestimen excessivament els caràcters estructurals específics d'aquest primer romànic, al qual es vol sostreure qualsevol valor conceptual al marge d'allò purament cronològic. Des d'aquest punt de vista, el primer romànic català (o meridional, com potser caldria anomenar-lo pròpiament) només és un de tants "primers romànics" que afronten els problemes i objectius propis de la gestació inicial del romànic partint de recursos més o menys particulars; per tal de subratllar aquesta multiplicitat, la historiografia francesa ha creat el concepte semblant de *premier âge roman*, si bé aleshores, repeteixo, es desvirtuen els caràcters sincerament específics del model meridional.

A Catalunya, l'arrencada d'aquest model constructiu es relaciona tradicionalment amb les empreses artístiques del bisbe abat Oliba, membre distingit de la família comtal de la Cerdanya i personatge sens dubte important en la història catalana del segle XI, encara que la seva transcendència personal ha estat probablement sobredimensionada. Des del punt de vista artístic, no sembla raonable pensar en Oliba com l'únic o el principal mediador de la gènesi del romànic català. És veritat que la seva activitat edilícia va ser molt notable, però és excessiu atribuir-li la difusió d'un sistema constructiu específic, ni tan sols de l'esmentada tecnologia constructiva que caracteritza l'època. En realitat, els seus projectes arquitectònics recorren a fonts i arquetipus molt distints, i són igualment distintes les solucions que acaben adoptant, cosa que, per cert, és reveladora de la notable diversitat tipològica que té el "primer romànic", que després sí que es torna més estandarditzat i reiteratiu. És important insistir-hi: malgrat l'ús generalitzat del carreuó i de certs recursos decoratius que li confereixen un aspecte unitari, l'arquitectura catalana de la primera meitat del segle XI és fonamentalment diversa, molt rica en matisos. A banda d'atrevida, i certament original en algunes de les seves millors propostes.

La intervenció d'Oliba en l'erecció de l'església monàstica de Sant Martí del Canigó, per exemple, ha estat rebutjada quasi amb seguretat, encara que la seva signatura es troba entre les que testimonien la primera consagració dels seus altars, l'any 1009. Aquest cenobi, veí del de Sant Miquel de Cuixà, ofereix un dels exemples més precoços i relativament ben documentats de l'ús del carreuó desbastat, i d'altres recursos paradigmàtics de l'arquitectura meridional de l'entorn de l'any mil, els quals, a més, es disposen en un edifici molt particular, en forma d'església doble. Sens dubte, el primer que es va construir va ser el sector oriental de l'església inferior, cobert amb voltes d'aresta sobre fines columnes amb capitells trapezoidals. Té un format de cripta-sala ben conegut a l'Europa del moment, especialment a Itàlia i al món germànic, encara que amb una original capçalera triple que, a més, assenta directament sobre la roca. Després es va canviar d'idea, perquè les columnes van ser embegudes en grossos pilars per tal de suportar el pes de l'església superior, en la qual destaca també la presència de columnes, amb capitells decorats en un estil força sumari. Però l'ús de columnes és inusual, en termes generals. De nou, a l'església inferior, al sector oest, apareixen ja els pilars articulats, que seran el model de suport més habitual a partir d'aleshores.

L'esquema d'església doble del Canigó és inèdit a Catalunya, i pràcticament no va tenir continuïtat. No està clara, tampoc, la seva evolució constructiva, sobre la qual hi ha opinions diverses. A banda de la consagració del 1009 se'n documenta una altra de posterior, l'any 1014 o 1026 (segons la font), de manera que hi ha dubtes sobre quina part de l'edifici es correspon amb una o altra data.⁷ D'altra banda, l'ús de la decoració escultòrica no s'ha de considerar tan estranya com sembla al primer romànic, tot i que és veritat que el model constructiu no n'afavoreix precisament la inclusió, ni en els murs exteriors ni a l'interior dels temples, on, com deia, les columnes no són habituals; en qualsevol cas, la seva presència als capitells del Canigó tampoc no s'ha de considerar de cap manera excepcional.

Al monestir proper de Sant Miquel de Cuixà, i aquesta vegada sí que sota mandat directe d'Oliba, l'església consagrada el 974 va ser objecte d'una curiosa reforma romànica, que avui permet la contemplació d'allò edificat amb la tecnologia tradicional del segle X, al costat de la nova construcció del XI. La ja ambiciosa capçalera del temple encara va ser ampliada amb tres noves absidioles, obertes al mur tester d'un espai que envolta l'antic absis major. Aquest espai sembla un deambulatori i, en efecte, segurament permetia la circumval·lació de l'altar, però en realitat és un ambient fraccionat, que a més es va definir en diferents etapes constructives. La renovació del temple va incloure també la construcció (potser posterior) de dues poderoses torres campanar als extrems del transsepte, i el sobrealçament de les naus laterals, que es van cobrir amb volta. De tota manera, potser el més significatiu és la reforma del sector dels peus de

Sant Martí del Canigó
© Monitotxi

l'església amb la construcció d'un particular cos occidental, format per una església centralitzada dedicada a la Trinitat (de la qual es conserven només els fonaments), i per una cripta subterrània formada per un nucli principal de format anular, l'anomenada cripta del Pessebre, i una sèrie d'espais secundaris de funció més aviat incerta, coberts amb voltes de canó i organitzats a partir de pilars articulats (com els de Sant Martí del Canigó). Els referents romans tant per a la capella superior com per a la cripta semblen indiscutibles, però és cert que el model anular de l'espai

Sant Miquel de Cuixà
© Albert Torrelló

Santa Maria de Ripoll
© Maria Rosa Ferre

subterrani té paral·lels tardocarolingis. D'altra banda, la dimensió metafòrica de tot el construït és explicitada de manera subtil (i una mica confusa) en el cèlebre sermó del monjo Garsies, escrit a mitjan dècada del 1040, que permet assegurar la voluntat personal d'Oliba darrere de l'intrigant repertori formal del conjunt.

La vinculació amb Roma és present també en la segona de les actuacions edilícies d'Oliba, aquest cop a l'església del seu altre monestir, Santa Maria de Ripoll. També aquí l'abat es va trobar amb una església de finals de segle X, de la qual va encarar una molt àmplia reforma o –força més probablement– la seva total reconstrucció. Es pot considerar pràcticament segur que la monumental capçalera de set absis va ser aixecada pels picapedrers d'Oliba, mentre que sobre el cos de cinc naus les opinions divergeixen entre els autors que el consideren també obra seva i els que creuen que, com a Cuixà, només va ser remodelat a partir de l'edifici anterior, que s'havia consagrat l'any 977.⁸ Com deia, es potser més raonable pensar que Oliba no reaprofità l'obra antiga, perquè la documentació, si bé un xic tardana, és explícita en considerar el projecte com una obra edificada *a fundamentis*.

Les dificultats en l'estudi de Ripoll deriven de la restauració del segle XIX dirigida per Elies Rogent, que el convertiren en un temple neoromànic sense gaire relació amb el disseny primitiu. Sota de l'actual paviment hi ha restes d'una necròpoli altmedieval, i un peculiar espai obert a sota de la nau central que va acabar servint d'ossari però del qual es desconeix la funció original, fins i tot la cronologia. Entre els aspectes polèmics del temple s'ha d'assenyalar la curiosa articulació dels suports que separen les naus laterals: la reconstrucció decimonònica va plantejar un sistema d'influència germànica de pilars i columnes alternats, que en realitat es fonamenta bàsicament en una afirmació de Villanueva.⁹ Tot i que és difícil negar taxativament la validesa de la proposta de Rogent, almenys caldria fer esment d'un plànol del 1731, publicat recentment, que sembla posar de manifest una separació de les respectives colaterals només a partir de columnes, mentre que els pilars quedaven només a la nau central.¹⁰

Els referents italians i romans s'han apuntat sempre per al temple de Ripoll, la formulació del qual en cinc grans naus longitudinals, rematades per un gran transsepte, s'ha volgut vincular directament amb Sant Pere del Vaticà. La referència és suggeridora, i la documentada presència d'Oliba a Roma un factor que cal tenir en compte, tot i que també cal assenyalar-ne les diferències. No coincideix, per exemple, l'orientació de l'església, i en particular la dimensió absidada de la capçalera ripollesa, els set absis de la qual no tenen pas res a veure amb la basílica vaticana i remetien, en canvi, al que el mateix Oliba havia plantejat a Cuixà, a banda de disposar d'alguns paral·lels europeus relativament pròxims, com Saint-Rémy de Reims. Amb tot això, a Ripoll es mantenen encara oberts una bona colla de debats en relació amb aspectes diversos de la seva construcció i decoració. Es discuteix, per exemple, l'existència del cimbori, del qual Rogent (que el va reconstruir) afirma haver trobat algunes restes, i la presència de diversos capitells esculpits de grans dimensions es relaciona tant amb l'edifici consagrat el 977 com amb la fàbrica del primer romànic. D'altra banda, els rastres inequívocs d'una portada pictòrica sota de la monumental portalada del segle XII ofereixen un petit indici de com havia de ser d'important la decoració mural del temple, que sembla que en recorria tot l'interior.¹¹

La tercera obra relacionada amb Oliba és, per descomptat, la catedral de Vic, de la fàbrica romànica de la qual es conserven només el campanar i la cripta, perquè l'edifici original va ser substituït al segle XVIII per l'actual temple neoclàssic. L'articulació paramental del campanar és paradigmàtica de les capacitats dels constructors locals, que hi utilitzaren un carreuó especialment regular, mentre que la cripta de grans dimensions segueix l'esquema en sala característic de l'època. Incorpora, a més, capitells esculpits d'esquema corinti, menys rústics del que a vegades es considera i que, en qualsevol cas, exemplifiquen el valor, per bé que ocasional, de la decoració escultòrica en les construccions del segle XI.¹²

La traça del temple ausetà ha sigut llargament discutida per la historiografia, en particular el disseny de la capçalera. Sens dubte, la catedral tenia una planta de creu llatina, amb una gran nau única de 12 m d'amplada i un poderós transsepte. Aquest esquema sembla haver estat en certa manera dominant en el panorama català del moment, si més no en l'arquitectura canonical, i és significatiu que fos emprat també a la catedral de Girona.¹³ Un plànol de la seu osonenca del segle XVII,¹⁴ localitzat l'any 1996, confirma la traça i algunes qüestions polèmiques que havien quedat irresoltes quan s'excavà sota del paviment de la fàbrica neoclàssica el 1941-1942. És clar que la capçalera tenia un únic absis de gran profunditat, apte per a les funcions de cor presbiteral. Els murs del transsepte apareixen, al plànol, solcats per una mena d'arcòsols o capelles, encara que no solament en el mur oriental (on la seva presència, a manera d'absidioles,

*Catedral de Vic.
Foto: Juan Antonio Olañeta*

té perfecte sentit) sinó també en l'occidental i als dos extrems. Aquesta solució és estranya en el romànic, i potser només les capelles orientals pertanyeren al projecte primitiu.¹⁵ El plànol permet assegurar també la presència de pilars de reforç als murs de la nau, la funció dels quals podria haver estat fer de suport als arcs feixons que articulaven la coberta en forma de gran volta de canó.¹⁶

La catedral osonenca permet observar la diversitat tipològica dels tres temples vinculats a l'abat bisbe Oliba, si bé és evident que algunes solucions i recursos es repeteixen, fins i tot

entre els espais monàstics i els catedralicis. Hi hagué a Vic, com a Cuixà, una segona església en posició afrontada a la façana oest del temple principal, probable herència aquí del conjunt episcopal múltiple d'època preromànica, mal conegut però que disposava almenys de tres esglésies distintes. Aquesta segona església, dedicada a santa Maria, tenia planta centralitzada com l'oratori de la Trinitat de Cuixà, i després seria àmpliament remodelada al segle XII. Encara que els itineraris culturals havien de ser diferents entre un entorn monàstic i un de catedralicis, cal destacar la solvència olibana en la programació de sectors occidentals monumentalitzats, element que, de fet, caracteritza de manera força general el primer romànic català.¹⁷

Tal com passa a Vic, de la catedral romànica de Girona es conserva només una torre campanar, que es mantingué dempeus quan se substituï la fàbrica del segle XI per l'imponent temple gòtic actual. L'antiga catedral gironina s'ha estudiat amb deteniment durant les últimes dècades, amb resultats notables. La seva planta era segurament similar a la de la seu ausetana, amb un absis presbiteri profund, una nau única de gairebé 12 m d'ample coberta per una volta de canó, i un transsepte curt als extrems del qual es va projectar l'alçat de grans torres, de les quals només una (la conservada, coneguda popularment com la torre de Carlemany) s'arribà a edificar per complet. Cal afegir a aquest disseny un cos occidental de ressonàncies germanico-borgonyones, flanquejat per dues altres torres i al pis inferior del qual són ben documentats els enterraments de diversos membres de la família comtal, singularment el de la comtessa Ermesenda, principal promotora de la construcció. Les excavacions en aquest sector occidental, així com la troballa de nombroses peces esculpides durant les campanyes de recerca arqueològica, permeten suposar un ambiciós programa ornamental a l'interior de l'església, del qual lamentablement coneixem molt poc, i permeten també intuir una cosa molt interessant en la fàbrica: la combinació dels nous recursos tecnològics de l'època (l'esquema i la disposició del carreuó del campanar conservat responen, sens dubte, a l'obra habitual del primer romànic) amb tècniques tradicionals versades en la combinació de materials o l'ús de carreus de grans dimensions en sectors clau de l'edifici.¹⁸

Encara menys coses que de la seu gironina es coneixen de l'antiga catedral romànica de Barcelona, que es consagrà solemnement l'any 1058 però de la qual no queda pràcticament res, a excepció d'una sèrie d'impostes decorades amb entrelaçats (que, altre cop, permeten afirmar el valor de l'escultura en els interiors del primer romànic) i algun rastre arqueològic a la zona més occidental, ocupada com a Girona per una galilea o cos monumental. La planta és desconeguda, tot i que se suposa un edifici de tres naus separades per pilars, la fonamentació dels quals s'hauria reaprofitat més endavant, per als suports de la fàbrica gòtica. De moment és impossible conèixer l'esquema de la capçalera, si bé el fet que se n'hagin documentat tres altars ha permès de suposar-hi una estructura triabsidada, element raonable però en tot cas subjecte a revisió. Com a Girona, a la seu barcelonina hi destaca el paper dels comtes com a promotors directes de la renovació de l'edifici. És veritat que aquest tipus de responsabilitat anava en certa manera implícita amb el càrrec, però també cal destacar la persistent vinculació familiar dels bisbes catalans amb les dinasties governants, fet que explica el suport generalitzat d'aquests a l'estabilitat del poder comtal (amenaçat freqüentment per la noblesa díscola) i, en contrapartida, l'auxili tan notable dels comtes en les seves empreses constructives.

De les grans catedrals catalanes del segle XI, havia de ser igualment important la de la Seu d'Urgell, que sembla ser la seu episcopal on es mantingué més temps en ús un conjunt múltiple d'edificis, en la tradició de l'alta edat mitjana.¹⁹ Les construccions del segle XI deuriem ser monumentals, vinculades a l'acció de l'enèrgic bisbe sant Ermengol, una figura de gran talla política, força paral·lela a la d'Oliba. No queda res de l'església catedralícia, substituïda al segle XII pel rotund edifici actual, al qual tornarem més endavant, però sí que es conserva, molt restaurada, una de les esglésies secundàries dedicada originàriament a sant Pere (avui sota l'advocació de sant Miquel). S'emplaça al costat meridional del claustre i respon als arquetipus habituals del moment, tot i que va coberta per un sostre de fusta. L'existència d'ambients claustrals, per cert, és un altre factor de debat per als conjunts del primer romànic. És clar que van existir espais oberts als quals es vinculaven els temples catedralicis o monàstics i les corresponents estructures auxiliars que els acompanyaven, però l'articulació d'aquests espais a base de galeries columnades resoltes a l'estil del segle XII és, si més no, dubtosa.²⁰

*Torre de la catedral de Girona.
Foto: Jaime Nuño*

Només dos edificis catedralicis del segle XI es conserven avui més o menys complets (tot i que reformats), tots dos perifèrics respecte del nucli de la Catalunya Vella: la catedral rossellonesa d'Elna i la seu ribagorçana de Roda d'Isàbena. Totes dues responen a la mateixa idea constructiva que estem repassant, si bé la rossellonesa manté també vincles amb la potent tradició local, de la qual parlarem de seguida. A Roda, des d'on la seu episcopal s'havia de traslladar a Lleida després de la conquesta d'aquesta ciutat l'any 1148, el rotund edifici del segle XI que es conserva, d'anàlisi complexa, és cap de sèrie d'un notable grup de temples de l'Aragó

nord-oriental que es conformen sota l'influx de l'arquitectura catalana (o almenys en el seu mateix context), entre els quals destaca també la coneguda abacial de Santa Maria d'Obarra.²¹

Tornant a Catalunya, encara en la primera meitat del segle XI i amb la mateixa empena constructiva s'edifiquen una sèrie de temples de singular transcendència, la menció dels quals completa el repertori fonamental d'aquesta primera etapa formativa. Els vescomtes d'Osona són els responsables d'un dels més interessants, l'església canonical de Sant Vicenç de Cardona, i també ho són de la peculiar església monàstica de Sant Pere de Casserres, les tres amplíssimes naus de la qual originen una planta gairebé quadrada, poc habitual que en certa manera sembla un experiment fallit. A Cardona, en canvi, els picapedrers van experimentar brillantment amb el disseny basilical de tres naus, s'adaptaren a un espai petit i incòmode i resolgueren amb gran intel·ligència els problemes que aquest causava. La canònica cardonina s'ha considerat sempre el paradigma del primer romànic català, però en realitat és un edifici sobretot original, amb pocs arquetipus directes i una influència posterior limitada a la reproducció d'alguns elements molt concrets de la seva estructura. Les voltes de canó del temple, fins i tot la de la nau central (vinculada a un canvi tardà del projecte),²² sí que són paradigmàtiques de l'interès local per les voltes de pedra, mentre que l'harmonia volumètrica i la disposició estructural del temple semblen tenir punts de contacte amb el món germànic. Hi destaca la presència d'una cripta, segons l'esquema de la de la catedral de Vic, i d'un cos occidental –amb tribuna– de desenvolupament escàs (però que deuria projectar-se més potent).

Caldrà mencionar encara diverses altres esglésies construïdes en aquest període d'auge, les més interessants de les quals podrien ser la de Sant Serni de Tavèrnoles a les envistes de la Seu d'Urgell, i la desapareguda abacial del monestir de Sant Cugat del Vallès, el principal cenobi benedictí del comtat de Barcelona. Precisament a Sant Cugat es coneix la presència d'un mestre anomenat Fedanci o *Fedantius*, que és qualificat en un document que data d'entre 1007 i 1010 com a *architectus et magister edorum* (arquitecte i mestre de cases), encara que no s'explicita que es tracti del responsable de les obres monàstiques. Encara al 1076 es documenten llegats per a l'alçat de la torre campanar del cenobi vallesà, cosa que permet de suposar un final tardà de les

Sant Vicenç de Cardona.
Foto: Joan Duran-Porta

obres, que deurien ser de categoria però que es van substituir per l'edifici actual, començat a la segona meitat del segle XII i acabat en època ja gòtica.

Al panorama fins ara descrit cal sumar-hi l'arquitectura coetània de la zona nord-oriental de Catalunya, corresponent als comtats d'Empúries i Rosselló. Com ja s'ha dit més amunt, en aquests territoris es mantingué durant cert temps un sistema de construcció de base tradicional (altmedieval, diguéssim), tot i que aplicat en obres que responen a necessitats i a arguments tipològics perfectament romànics. Fóra interessant de comprovar fins a quin punt l'existència d'una nissaga comtal desvinculada del tronc dinàstic principal de Barcelona-Cerdanya-Urgell va tenir-hi alguna cosa a veure, perquè està clara també aquí la responsabilitat de les elits governants en la promoció dels principals edificis.

En qualsevol cas, l'empenta arquitectònica deuria ser molt notable en època avançada, i el cèlebre monestir de Sant Pere de Rodes n'ofereix l'exemple paradigmàtic. La cronologia de la seva església continua discutida entre els que la consideren de mitjan segle X i els que, tenint en compte el disseny en planta i els recursos d'ornamentació, prefereixen retardar-la fins al segle XI. Segons la meua opinió, el més probable és que la construcció fos iniciada pel primer abat del cenobi, Hildesind, que a la vegada va ser bisbe d'Elna i una personalitat política de primera magnitud a la regió. La traça del temple es deuria dissenyar a finals del segle X, perquè l'experimental esquema del sector de la capçalera és prou característic de l'entorn de l'any mil. Aquesta capçalera ofereix recursos innovadors respecte de la interrelació entre la cripta²³ i el presbiteri superior, definit per una mena de deambulatori fragmentat que sembla una versió simplificada de les elaborades capçaleres tardocarolíngies i que, des del punt de vista conceptual, es pot comparar amb solucions similars (no pas idèntiques) que es plantegen en altres punts d'Europa, ja sigui al nord d'Itàlia (Ivrea) o a la Borgonya (Tournus).

Per descomptat, a Rodes cal destacar l'extraordinari caràcter de l'escultura monumental, que culmina l'ambiciós sistema de pilars articulats a partir d'un doble ordre de columnes d'evident inspiració romana. Els capitells, que són esplèndids, tenen un exuberant esquema corinti o es decoren amb entrellaçats d'origen vegetal, i encapçalen cronològicament una sèrie de paral·lels occitans de factura semblant, potser de menys qualitat. Tot i que la seva presència en un edifici al marge de les novetats tecnològiques del segle XI no deixa de ser significativa, ofereix un altre exemple (el millor, de fet) de l'ús de l'escultura en l'època del primer romànic, una escultura que, a més, s'utilitza expressament per dimensionar simbòlicament l'espai de l'església.²⁴ D'altra banda, l'observació de l'interior permet constatar certes variacions evidents en el projecte d'articulació dels suports, encara que l'edifici resulta finalment molt compacte i equilibrat, coronat per una rotunda volta de canó, i molt pocs dubten del seu caràcter avançat i raonablement unitari.

La influència de Rodes es deixa sentir en alguns temples rossellonesos (o en les reformes romàniques d'aquests), singularment a Sant Andreu de Sureda, on s'imita el model del doble ordre columnari per a l'articulació dels suports interns. En aquest context, cal insistir molt, encara, com a tret particular, en la valoració estètica de l'escultura i en la presència summament avançada d'aquesta en la decoració d'exterior. Ja deuria tenir decoració escultòrica la façana occidental de Sant Pere de Rodes²⁵, tot i que del que s'ha conservat sobresurten per descomptat les famoses llindes que presideixen els portals de les esglésies veïnes de Sureda i de Sant Genís les Fonts. Perfectament datades gràcies a la inscripció de la segona (dedicada el 1019-1020), juntament amb les peces col·locades a la façana occidental de l'església també monàstica de Santa Maria d'Arles, al Vallespir, ofereixen, amb el seu ric repertori figuratiu, un exemple privilegiat de l'auge escultòric tan singular de la regió, que beu clarament de la tradició estilística altmedieval (una escultura de plans més que de volums, tallada a bisell, l'expressió de la qual es defineix a partir de la línia) però que sembla aportar ja objectius simbòlics i un caràcter expressiu propis de la plàstica romànica.²⁶

Al final, també al Rosselló i a Empúries es van imposar els recursos tecnològics del primer romànic més típic, encara que, com a la catedral d'Elna que s'ha esmentat més amunt, aquests se solen combinar amb elements específicament locals, per exemple l'interès en la valoració cromàtica de la maçoneria. A la resta de Catalunya, el triomf de la construcció amb carreuó desbastat i de les de tipologies edificies definides a la primera meitat del segle XI és notabilíssim. Una

sèrie d'esglésies importants es construeixen amb aquests paràmetres, progressivament evolucionats amb relació, en particular, a la regularitat i l'aspecte dels paraments. L'església canonical de Sant Pere d'Àger ofereix un primer exemple d'aquesta evolució, amb un disseny molt compacte i sòlid, que inclou a més el recurs de les absidioles embegudes al mur del transsepte, que ja hem vist a Vic i que es repetirà en obres posteriors. A l'actual província de Barcelona, diversos edificis de la segona meitat del segle XI revelen la consistència dels arquetipus locals, elaborats i reelaborats amb evident destresa. S'hi reproduïxen, per cert, les pautes de promoció marcades per les dinasties comtals, assumides ara per la noblesa feudal més o menys vinculada a la cort. Són esglésies monàstiques com Sant Ponç de Corbera, emplaçada entre els turons del sud del riu Llobregat i vinculada possiblement a la família dels Cervelló, o com Sant Llorenç de Munt, al cim de la muntanya homònima. O bé esglésies notables de títol canonical com Santa Maria de Terrassa, on es van substituir finalment les estructures episcopals d'època tardoantiga, o fins i tot parroquials com Santa Maria de Barberà. Més cap al nord, al *pagus* berguedà que aleshores estava vinculat encara als comtes de la Cerdanya, els temples de Sant Jaume de Frontanyà, Sant Llorenç prop Bagà i Santa Maria de Serrateix exemplifiquen la difusió i el caràcter consolidat d'aquest primer romànic en obres certament monumentals però que aporten poques novetats al desenvolupament del model constructiu. A l'extrem meridional del comtat de Barcelona, una vegada assegurada la marca del Penedès, es construeixen també conjunts monumentals que, juntament amb els vells castells de frontera, articulen el paisatge i l'economia locals. És el cas del cenobi de Sant Sebastià dels Gorgs (tot i que s'hi conserva molt poca cosa de l'edifici del segle XI), o en menor mesura de l'església d'Olèrdola dedicada al Sant Sepulcre, un dels més destacats exemples a Catalunya d'una arquitectura centralitzada de perímetre circular. Aquesta fórmula té prou èxit, tot i que gairebé sempre en edificis de funció auxiliar, i certa modèstia; n'hi ha exemples tant al nord del país (Sant Miquel de Lillet) com a la Catalunya interior (Sant Pere el Gros de Cervera).

Inqüestionablement, l'arquitectura d'àmbit profà també va tenir un desenvolupament notable en aquest període, especialment la vinculada als castells que, inicialment alçats amb funcions defensives respecte de la frontera meridional amb l'al-Andalus, aviat es convertiren en centres de poder interior, en la complexa xarxa d'interrelacions feudals característiques de l'època. Entre

*Sant Sepulcre d'Olèrdola.
Foto: Pablo Abella*

les fortaleses més ben conservades en destaquen algunes de pirinenques, com la de Mur o la de Llordà, a la zona del Pallars, que s'han estudiat amb certa profunditat. Hi hagué també, sens dubte, estructures palatines de certes dimensions a les ciutats, i tanmateix és molt poc el que es conserva, per exemple, del Palau Comtal de Barcelona (després Palau Reial), que era la residència dels comtes barcelonins. A Vic, la poderosa família Montcada disposava d'un gran palau urbà les restes del qual es conserven encara avui al centre de la ciutat, tot i que l'estructura va ser enderrocada a finals de segle XIX després que s'hi descobrís, a l'interior, les traces d'un temple romà.²⁷

CONTINUÏTAT I NOVETATS EN L'ARQUITECTURA DEL SEGLE XII

L'evolució del primer romànic s'ha d'analitzar, d'una banda, respecte del seu element visual més característic, el parament mural, i de l'altra, en relació amb els seus aspectes estructurals i volumètrics. Cap a finals del segle XI, el valor estètic de les superfícies murals ha crescut en importància, i a més l'organització dels treballs constructius i la tendència a l'especialització dels equips de picapedrers permeten una evolució tecnològica que condueix a l'adopció del carreu escairat com a lexema bàsic de l'aparell constructiu. Per descomptat, al nord d'Europa la pedra de talla s'ha imposat des de fa temps, però als territoris meridionals l'adopció és més lenta, justament per causa de les esmentades virtuts tecnològiques i econòmiques de la construcció amb petit carreuó. Tanmateix, un bon nombre d'edificis tardans del segle XI utilitza ja els carreus escairats i definits per a la seva concreta disposició dins de la fàbrica, malgrat que tot sovint es mantinguin els recursos ornamentals tradicionals, en tot cas evolucionats amb alguns manierismes.

La canònica empordanesa de Santa Maria de Vilabertran és paradigmàtica de l'evolució constructiva cap al romànic ple. S'hi observa, a l'absis major, l'arrencada de les lesenes típiques de la tradició paramental del segle XI, que després foren suprimides en una definitiva reorientació del projecte. De tota manera, l'església no s'allunya pas de les pràctiques habituals pel que fa a la planta i a la volumetria, i fins i tot afegeix un esvelt campanar que entronca perfectament amb la tradició de les grans torres de cent anys enrere (Cuixà, Ripoll), tant des d'un punt de vista formal com decoratiu. Com se sap, aquest tipus de torres campanar de gran alçada són igualment característiques de molts edificis pirinencs, als quals demarquen territorialment i en què la persistència dels elements tradicionals sols ser més intensa. S'han esmentat abans els temples tan celebrats de la vall de Boí, edificats la majoria d'ells (o reedificats) entre finals de segle XI i començaments del XII. Ofereixen una particular visió de la tradició constructiva de la centúria anterior, tocada d'un curiós barroquisme ornamental una mica rude. Com a particularitat local, compartida amb la regió veïna de la vall d'Aran, hi destaca la renúncia a les cobertes de pedra i l'ús per a les cobertes de potents encavallades de fusta, sostingudes per uns característics pilars de format cilíndric inèdits en context català (però no pas en l'aragonès).

Altres fàbriques alçades pels volts del 1100 responen a paràmetres similars als de Vilabertran, com és el cas de la també empordanesa església abacial de Sant Quirze de Colera o del temple del Sant Sepulcre de Palera, situat al comtat veí de Besalú, les formes del qual apunten ja fermament cap a l'arquitectura més característica del segle XII. Aquesta és de geometries austeres i de discreta articulació ornamental, i en ella la decoració paramental del primer romànic desapareix o bé es codifica de manera força poc ortodoxa. Els arquets cecs de sota les cornises absidals, per exemple, seran elaborats ara amb blocs de pedra ben tallats i es converteixen en puntuals sanefes, adornades tot sovint amb mènsules figuratives.

Aquesta evolució arquitectònica que condueix al segle XII pot ser descrita genèricament sobre la base de tres o quatre arguments. El primer ja l'hem esmentat: el canvi tecnològic que representa l'ús dels carreus i les repercussions progressives d'aquest canvi en l'articulació decorativa dels paraments. Un segon factor que cal tenir en compte és la continuïtat de les tipologies constructives i de les solucions formals, que mantenen els valors del segle XI i fins i tot en redueixen la diversitat. En aquest sentit, és revelador el predomini dels dissenys en forma de creu llatina, amb capçaleres formades a partir de grans transseptes i una estructura de triple absis (ocasionalment de forma trevolada, cosa que tampoc no és una novetat estricta). També cal considerar una evolució natural l'interès, fins i tot augmentat per les cobertes a base de voltes pètries, amb

Santa Maria de Vilabertran
©Joan gjk

èmfasi evident en la volta de canó, que es pot articular, o no, per mitjà d'arcs feixons. És molt habitual l'afegit de voltes sobre de temples que fins aleshores cobrien amb sostres de fusta, fins i tot en fàbriques molt modestes, en les quals cal reforçar els murs perimetrals. Sobre els creuers, la presència de cimboris és més ocasional, però no pas escassa. Als elements de continuïtat respecte de l'arquitectura del primer romànic s'hi oposa l'adopció de novetats que solen arribar des del nord, via Llenguadoc o la Provença (aleshores territoris sota influència política catalana). Cal

reconèixer que aquestes novetats apareixen de manera més aviat puntual, adaptades a les estructures tradicionals de manera relativament superficial, sense plantejar una renovació profunda dels idearis constructius. Paradigma d'aquesta ambigüitat a l'hora d'adoptar elements estructurals forans és l'ús del deambulatori com a solució per al desenvolupament oriental dels temples, que pràcticament es limita a dos casos exemplars, les esglésies monàstiques de Sant Joan de les Abadesses i de Sant Pere de Besalú. El valor d'aquests deambulatoris em sembla que deriva més de les connotacions simbòliques de l'element com a forma constructiva de prestigi que no pas de la comoditat funcional relacionada amb el culte de relíquies o amb aspectes processionals, i en tot cas la seva articulació presenta, en tots dos casos, certes limitacions.

A Sant Joan de les Abadesses, consagrada el 1150, la capçalera té un format monumental que recorda models tolosans, amb el deambulatori vinculat a tres potents capelles de disposició radial, que se sumen a dues altres absidioles obertes en bateria a un transsepte de dimensions considerables. L'estructura primitiva es coneix malament, perquè l'església va patir enormement el gran terratrèmol de 1428, i la reconstrucció posterior s'allunya del disseny original.²⁸ En qualsevol cas, és evident la desproporció entre aquesta gran capçalera i el desenvolupament escàs de la nau única del temple, que resulta clarament descompensada i que probablement va ser una solució d'emergència, ja que el model reclama manifestament un cos de naus triple. La reducció de la idea potser es va deure als problemes financers de l'obra, que estan ben documentats, encara que també s'ha relacionat amb la voluntat de conservar l'especial disseny del conjunt monàstic, a doble claustre.

El deambulatori de Sant Pere de Besalú sí que conserva l'estructura primigènia. Es desplega al voltant de l'altar major mitjançant una sèrie de magnífiques columnes dobles coronades per capitells de bona qualitat, però les tres absidioles radials són de mida molt minsa i, en realitat, s'han convertit en petits nínxols perforats al mur, sense projecció exterior. No hi ha, en aquest cas, desproporció entre la capçalera i la resta del temple, una estructura compacta i una mica ombrívola de tres naus i transsepte, coberta amb voltes robustes.

L'últim element imprescindible per a l'anàlisi de l'arquitectura catalana del segle XII és evidentment la introducció de l'escultura com a argument decoratiu principal. Com s'ha vist més amunt, l'escultura no és pas desconeguda en el primer romànic, encara que no hi sol ser gaire important. Però aquell model escultòric queda molt lluny, des d'un punt de vista estilístic i també tècnicament, de l'escultura musculosa i de volums potents que és pròpia de la centúria dotzena a tot Europa. És clar que també l'interès per la plàstica és inherent al canvi de tecnologia constructiva i a l'arrelament d'equips de picapedrers especialitzats, alguns de probable origen forà com revelen les pautes d'estil i iconogràfiques dels seus treballs. En realitat, aquesta escultura del romànic madur arriba prou tardanament a l'àmbit català, però després es desenvolupa amb gran intensitat; això sí, bàsicament en exteriors i molt menys en l'ornamentació interna dels temples. A més de formar part dels nous projectes, s'incorpora superficialment a conjunts antics. En aquest sentit, és paradigmàtic l'afegit de grans portades a façanes d'edificis preexistents, com també la construcció de grans claustres decorats amb extensos repertoris figuratius. Tot i que no és aquest el lloc per parlar dels detalls estilístics d'aquesta escultura, cal destacar si més no l'existència de dos grans focus escultòrics: un al Rosselló, que disposa de picapedrers especialitzats en la talla del marbre, i un altre nascut a l'empara de les obres de Ripoll i de la catedral de Vic. A aquests dos nuclis cal sumar-hi, després, uns altres tipus de formulacions, que solen tenir ascendència tolosana o llenguadociana en general, tot i que articulada segons models diversos.

Els edificis de nova planta més interessants del segle XII són probablement els dos ja esmentats de Sant Joan de les Abadesses i Sant Pere de Besalú, i també l'església de Sant Pere de Galligants a Girona, i la contundent i emblemàtica catedral de Santa Maria de la Seu d'Urgell.

Al monestir de Galligants, les obres de construcció de l'església actual sembla que es poden relacionar amb un llegat testamentari del comte Ramon Berenguer III, datat el 1131. És una fàbrica de tres naus i transsepte, de murs i pilars molt sòlids que confereixen a l'interior un aspecte dens, malgrat els ornaments puntuals en forma de particulars línies d'imposta i de senzilles sanefes perlejades. Contribueixen també a la riquesa ornamental les semicolumnes que articulen els pilars a la nau central, coronades per capitells de grans dimensions les formes estètiques dels quals s'han relacionat amb l'escultura de Saint-Sernin de Tolosa. És aquest un

Monestir de Sant Pere de Galligants. Foto: Jaime Nuño

dels conjunts on s'adverteix de manera més precoç l'influx extraordinari de la plàstica tolosana a Catalunya. La capçalera del temple és francament original, tot i que potser el seu plantejament tan estrany respon a variacions en el projecte constructiu: a l'absis principal se sumen dues petites absidioles obertes al costat sud del transsepte, i dues absidioles més, de mida més gran, se situen al costat nord, una d'elles ubicada a l'extrem. No se sap d'on ve un disseny tan particular, que tanmateix s'ha volgut relacionar amb l'aixecament d'una torre campanar precisament damunt d'aquest costat septentrional del transsepte.²⁹

L'escultura també és present a l'interior de Sant Pere de Besalú, tot i que allí les fórmules revelen un gust classicista que s'ha relacionat menys amb el Llenguadoc i més amb la plàstica provençal. L'ornat escultòric de la façana, en canvi, respon a plantejaments típics del focus rossellonès, en un exemple del treball de diferents equips d'escultors en un mateix projecte constructiu, que era molt habitual, fins i tot actuant al mateix temps. A mitjan segle XII, la vila de Besalú es va convertir en un dels centres constructius més actius de tot Catalunya: a banda del temple monàstic de Sant Pere, es feren obres monumentals a l'església canonical de Santa Maria i al temple parroquial de Sant Vicenç. Encara que les tipologies són distintes, tots tres edificis comparteixen un model similar, de línies robustes i fermes però paradoxalment estilitzat en les solucions estètiques, que són rigoroses i molt harmòniques, amb un aparell de granit característic de la zona, bellament escairat. Aquest particular model besaluenc ofereix, de fet, una aproximació original als esquemes occitans i en general meridionals, i una recerca compartida amb ells de referències en l'art clàssic romà o tardoromà. Tot i que genèrica, la seva influència

Detall de la façana de
Sant Pere de Besalú.
Foto: Pedro Luis Huerta

s'entreu en una llarga sèrie de temples de la regió catalana oriental, des de la canònica de Santa Maria de Lledó fins a la parroquial de Santa Maria de Costoja, o fins i tot a Santa Maria de Porqueres, prop de Banyoles.

La vitalitat constructiva de la Catalunya interior és potser menys rellevant al segle XII, tot i que també hi ha obres notables de la maduresa estilística del romànic ple. Un exemple força particular és l'església monàstica de Sant Pere de Camprodon, al nord de Ripoll, encara en el territori històric del comtat de Besalú, que aleshores ja estava plenament integrat als dominis dels comtes de Barcelona. Consagrada el 1169, destaca per l'elegant austeritat formal, amb una planta de creu llatina, coberta de la nau única en volta de canó apuntat i una curiosa capçalera d'absis quadrangulars, el principal de gran potència. Damunt del creuer s'hi disposa un característic cimbori octogonal, coronat per un petit campanar de dos pisos.

L'afermament del moviment canònic permet també l'alçat de conjunts monumentals per a les comunitats agustinianes, i la realització *ex novo* de diversos temples interessants. A la diòcesi de Vic n'hi ha dos exemples paradigmàtics: Santa Maria de Lluçà i Santa Maria de l'Estany, canòniques totes dues vinculades estretament al capítol catedralici osonenc. La formulació dels seus dissenys segueix les pautes habituals del moment, consolidant un tipus d'església de nau única, generalment amb transsepte,³⁰ que presideixen un conjunt arquitectònic centralitzat per petits claustres que capitalitzen el desenvolupament escultòric. Un esquema similar en planta el trobem a l'església monàstica de Sant Benet de Bages, que va substituir un temple anterior del segle X per un edifici de línies clares i compacte, presidint també un conjunt organitzat als flancs d'un claustre de dimensions reduïdes.

També a la ciutat de Barcelona, o a les seves envistes, es construeixen o es reformen al llarg del segle XII diversos edificis interessants. Hi destaquen particularment els temples abacials de Sant Pere de les Puel·les, situat a davant de les muralles nord-orientals, i de Sant Pau del Camp, emplaçat a l'àrea agrícola del sud-oest de la ciutat³¹. Curiosament, tots dos parteixen d'una traça que tendeix més o menys a la forma de creu grega. A l'abacial femenines de les Puel·les aquest format ja el tenia un edifici preromànic primitiu, que va ser àmpliament remodelat durant els

anys centrals de la centúria i consagrat el 1147. A Sant Pau del Camp, la planta té l'esquema habitual de nau única i capçalera triabsidada, però la gran dimensió del transepte i l'èmfasi en el creuer cupulat igualment semblen apuntar, més llunyanament, cap a les formes centralitzades. L'església romànica va substituir aquí un edifici anterior, desconegut, i es caracteritza per un notable manierisme decoratiu que apunta cap a dates tardanes, encara que les obres estan documentades només el 1127. Cal destacar-ne, a més, el seu singularíssim claustre d'arcuacions trilobulades, datat a finals de segle XII, o potser més tard. Encara sota la influència de la ciutat comtal, però més al sud, a l'àrea pròspera del Penedès, el robust temple de Sant Martí Sarroca es regeix per una monumentalitat tancada i vertical, i assumeix un programa escultòric molt ampli i espectacular tant a l'interior com a l'exterior. Les formes corpulentes i els alts volums dels capitells, amb preferència pels tipus corintis i una evident preferència per l'elaboració ornamental sobre de la figurativa, són característics ja de la darrera fase del romànic.

Encara, però, dins del romànic ple, l'últim gran temple edificat a Catalunya durant el segle XII és el de Santa Maria de la Seu d'Urgell, la gran catedral pirinenca. És també cap de sèrie d'un nombrós grup d'edificis de la regió nord-occidental catalana que, o bé segueixen les seves formes de manera clara i evident, o bé s'inspiren en alguns dels seus elements més característics. Tots aquests conjunts revelen la transcendència i el poderós impacte que va causar la prolongada obra urgellenca, els treballs de la qual comencen a la segona dècada del segle XII gràcies a l'impuls de l'enèrgic bisbe Ot, i no conclouen fins a finals de la mateixa centúria. El monumental edifici, que va substituir la catedral anterior del segle XI, ofereix una lectura renovada dels assumptes típics de l'arquitectura local: desenvolupament horitzontal i gust per l'amplitud d'espais, planta en forma de creu llatina, cobertes de pedra generalitzades i de certa complexitat, i austeritat decorativa a l'interior. Tot això es combina amb un parell d'elements molt particulars que s'han associat sempre amb l'influx més o menys directe del nord d'Itàlia: l'esquema de la façana occidental, amb la seva perspectiva unitària i un acusada dimensió ornamental, i la superba galeria oberta que es disposa a la part alta del gran absis major (i que continua després, ja tancada, per la part alta del mur oriental del transepte). Les dues solucions

Santa Maria de la Seu d'Urgell. Foto: Jaime Nuño

són inèdites en context català, i el cert és que la seva presència a la Seu no s'ha explicat encara de manera plenament satisfactòria.

Per descomptat, la historiografia els ha relacionat sovint amb el documentat mestre d'obres de la catedral Ramon Lambard, del qual es conserva una interessantíssima contracta d'obres datada el 1175. El nom del mestre s'ha considerat llargament com un indicatiu de procedència italiana, però ja es va demostrar a principis del segle XX que el terme *lambard* no apareix en el text contractual com un cognom gentilici sinó com un qualificatiu d'ofici, ja que el vocable està ben documentat en terres catalanes com a sinònim de constructor o mestre d'obres.³² Així mateix, altres documents conservats a l'arxiu catedralici semblen haver demostrat la procedència local del mestre, que uns quants anys més tard signa un contracte de compravenda com a *Raimundus de Nargo lambardus*, és a dir com a Ramon de Nargó (Nargó és un poble veí de la Seu d'Urgell), *el lambard* (o el constructor). Aclarida, creiem, la polèmica sobre l'origen del personatge, cal dir també que el seu contracte suposa només la finalització de les obres catedralícies, ja que el famós text explicita que els treballs han de concloure les parts altes de la catedral: cobertes, cimbori i arrencada de les torres. Ramon efectivament va complir el que s'havia pactat el 1175, si bé la seva aportació sembla una mica menys correcta i ferma que les de campanyes anteriors. Per cert, la catedral finalment no es va acabar, ja que les torres dels extrems del transsepte s'haurien d'haver alçat com a veritables campanars, i en canvi van quedar gairebé al nivell de les teulades (és a dir, significativament, tal com es demanà al mestre que els deixés). Dit tot això, insisteixo que Santa Maria de la Seu d'Urgell és el més il·lustre edifici del romànic madur català, l'obra més monumental entre les construïdes al segle XII i l'exemple emblemàtic de la continuïtat dels models tradicional i de la seva adaptació a puntuals novetats externes. L'influx italià es limita pràcticament als dos elements esmentats, que en certa manera són un afegit exogen a un disseny d'allò més conservador.³³ Curiosament, també l'ornamentació escultòrica evoca en aspectes específics i concrets el món itàlic (alguns motius iconogràfics i, especialment, la disposició de l'escultura a la façana occidental),³⁴ però des del punt de vista de l'estil s'ha relacionat sobretot amb l'entorn tolosà i amb la veïna tradició rossellonesa, és a dir amb models ja perfectament coneguts i difosos a Catalunya. La catedral té un cos de tres naus, amb la central coberta per volta de canó i les laterals per voltes d'aresta, i un gran transsepte culminat per les dues torrasses inacabades. El gran absis major presideix la contundent capçalera, flanquejat per quatre absidioles més petites, dues per banda, que queden embegudes al mur. Des de l'exterior, la fàbrica té un aparatós aspecte defensiu, condicionat sens dubte pel rerefons bèl·lic de la segona meitat del segle XII a la zona, en què s'enfrontaven el bàndol episcopal i el dels poderosos senyors feudals del seu entorn.

Com deia, la seu urgellenca va ser model o inspiració per una sèrie de temples pirinencs de menor ambició monumental, però gairebé sempre de qualitat. Un d'ells és l'església del monestir de Santa Maria de Gerri, al Pallars, la relació de la qual amb el bisbe Ot (que n'havia estat abat) explica la reinterpretació d'un similar model arquitectònic. També la canònica romànica (avui catedral) de Solsona deuria tenir punts de contacte amb l'obra de la Seu, encara que d'ella únicament en queden els absis, inserits en l'actual temple tardogòtic. A la comarca francesa del Conflent, Santa Maria de Cornellà és un temple interessantíssim, edificat al segle XI però després reformat en el sector oriental, on la nova capçalera és clarament una imitació simplificada de la de la catedral de la Seu, amb els mateixos recursos ornamentals i el característic color ocre i aspecte brillant dels carreus, perfectament escairats. Presenta també paral·lelismes evidents la fàbrica de Santa Maria de Covet, al sector sud del Pallars, que disposa d'una peculiar galeria porticada a l'interior de la façana dels peus, i d'una portada escultòrica de complex valor iconogràfic. Trets més puntuals de l'influx urgellenc s'han destacat en alguns temples de situació més meridional i més tardans, com ara Santa Maria d'Agramunt, església molt atractiva que comparteix ja les formes adoptades pels grans projectes episcopals del tardoromànic català.

EL ROMÀNIC EN ÈPOCA TARDANA

La fidelitat a les fórmules romàniques és certament característica de l'Europa mediterrània, on la tirada de les estructures tradicionals desafia amb tenacitat la difusió del nou estil gòtic

nascut a l'Île-de-France. És temptador vincular aquesta resistència amb les qualitats específiques de la societat i la cultura meridional, al seu vincle més directe amb l'antiguitat romana, encara que la qüestió és, evidentment, força complexa. Sigui com sigui, gairebé durant tota la primera meitat del segle XII a Catalunya es construeix sota les pautes tradicionals, és a dir seguint arguments romànics que no aporten gaire novetats, si de cas una concepció més recarregada de les línies elementals que se sol qualificar, amb cert sentit, de manierista. Cal destacar, a més, l'ús generalitzat de la volta de canó apuntat (de cap manera un indicatiu del gòtic, per cert), i un repertori escultòric molt interessant, de formulació decorativista, que sol tenir per marc especialment les portades.

La llarga durada de les principals campanyes constructives, que acaben per arribar fins al segle XIV o fins i tot al XV, permet observar en uns mateixos conjunts com les formes romàniques comparteixen espai amb el vocabulari gòtic d'importació, mitjançant el qual es conclouen les fàbriques. Tanmateix, difícilment es pot concretar l'existència d'un veritable estil "de transició" entre els dos models, proposat en ocasions per la historiografia, perquè les aportacions gòtiques en tot cas s'adaptaven als dissenys romànics originals (o motiven la seva adaptació), sense condicionar-los a priori.

L'espai geogràfic per excel·lència d'aquest període final del romànic serà la Catalunya Nova, el territori meridional conquerit als musulmans pels comtes de Barcelona, que després s'haurà de proveir necessàriament d'edificis per al culte cristià. Tot i que abunden les construccions rurals, de pretensions limitades, cal destacar la importància de dos projectes catedralicis de gran envergadura, a Tarragona i Lleida,³⁵ i també l'inici de les obres dels grans monestirs cistercencs que dominaran el panorama religiós del segle XIII, en particular Santa Maria de Poblet.

Tal vegada l'edifici més significatiu és la catedral o Seu Vella de Lleida, que s'aixeca a partir del 1203. El seu primer mestre d'obres, el documentat Pere de Coma, probablement va ser també l'autor de la traça primitiva, que reprèn una tipologia plenament tradicional sobre la base de la planta llatina. La seu lleidatana és un edifici ambiciós en termes monumentals, amb un cos de tres naus i una capçalera d'enorme potència que tenia inicialment cinc grans absis esglaonats

Seu Vella de Lleida
© Carquinyol

(d'originals, en queden només dos) oberts a un espaiós transsepte. L'edifici té la solidesa característica del romànic tardà, i un aspecte força unitari i harmònic malgrat l'escassa projecció longitudinal de les naus, que només tenen tres trams. Avui sembla acceptat que s'hi ideà un sistema de cobertes fonamentat en la volta de canó apuntat, però posteriorment es decidí canviar aquest primer disseny per les actuals voltes de creueria gòtiques. Això va motivar la irregular adaptació dels grans pilars articulats de la nau, per afegir-hi la rebuda dels nervis superiors.³⁶ El cimbori que s'alça damunt del creuer conté també elements lèxics propis del gòtic, especialment a les finestres, però cal subratllar la base estrictament romànica de l'edifici, els volums i les relacions espacials del qual beuen d'una tradició ben autòctona (fins i tot encara de models confeccionats en el llunyà segle XI) i res no tenen a veure amb els esquemes d'importació francesa o llenguadociana.

El model constructiu de la Seu Vella té una repercussió força notable a la Catalunya Nova, si bé és encara més important l'influx de l'escultura que en decora els nombrosos portals, d'efusiu caràcter ornamental i escassa intenció figurativa. La potència d'aquest desenvolupament plàstic ha permès de definir una "escola de Lleida", que representa potser la principal aportació tardana a l'escultura romànica a Catalunya. Apareix ja en la fase seminal de la magnífica portada de Santa Maria de Agramunt, i després en altres temples menors de l'entorn lleidatà, com Sant Pere de Cubells o Santa Maria de Verdú.

En sentit estrictament arquitectònic, fins i tot la catedral de Tarragona sembla que és deutora de la seu lleidatana. La seva construcció va ser, comprensiblement, un projecte d'enorme transcendència eclesiàstica, perquè es va haver d'aixecar *ex novo* un edifici per a la recuperada seu metropolitana tarraconense, després de la repoblació i de la reorganització feudal de la ciutat i el seu entorn, dutes a terme a partir de 1130. Les obres catedralícies no es van iniciar fins a l'últim terç del segle XII, però això vol dir que el projecte primitiu és notablement anterior al de la catedral de Lleida. El disseny original era probablement simple (una basílica de tres naus i capçalera triple), però després es va remodelar i monumentalitzar precisament per influència de l'obra lleidatana, potser a partir de la dècada del 1230.³⁷ La fàbrica definitiva repeteix, en efecte, la tipologia de la seu Vella, malgrat que la capçalera s'ha d'adaptar a l'estranya ubicació del claustre al seu angle nord-oriental, condicionada per l'emplaçament del conjunt a l'indret més elevat de la ciutat (on l'arqueologia ha confirmat recentment que s'alçava el vell temple romà de Tàrraco, dedicat a August). Les naus són de gran altura i, com a Lleida, cobreixen amb voltes de creueria; corona el creuer un cimbori octogonal, de boniques finestres d'ogiva.

Podem acabar amb un breu esment a la vella qüestió de l'art cistercenc, el qual de vegades s'ha volgut dotar d'una identitat específica com a frontera entre el romànic i el gòtic posterior. En realitat, sembla improcedent parlar d'una arquitectura específicament cistercenca al marge del context general, encara que és veritat que alguns trets elementals caracteritzen ocasionalment els projectes dels monjos blancs, entre els quals una sobrietat decorativa que popularment es vincula al caràcter auster de l'orde, però que, com se sap, va ser progressivament abandonada. A Catalunya, el principal cenobi del Cister és el de Poblet, almenys des del punt de vista constructiu. La seva església abacial era ja en obres a la dècada del 1160, i mostra una capçalera amb girola que encara es pot considerar romànica, per bé que la postrema solució de les seves cobertes és influència ja del gòtic francès meridional.³⁸ L'església disposa d'un cos de naus triple, amb la central coberta amb la característica volta de canó apuntat i les col·laterals finalment amb voltes de creueria gòtiques (que van substituir les voltes d'aresta previstes en el projecte original).

Finalment, els temples abacials dels altres dos grans monestirs cistercencs catalans, Santes Creus i Vallbona de les Monges, són notablement diferents del de Poblet, i es caracteritzen pel seu sector oriental amb capçalera plana, tan habitual en l'arquitectura de l'orde. Santes Creus és un conjunt de gran envergadura, amb capçalera de cinc absis quadrangulars i estructura basilical de tres naus, en què destaca la peculiar resolució del suport inferior dels arcs feixons de la nau central, articulats mitjançant uns inèdits permòdols esglaonats de grans dimensions, que proporcionen un aspecte molt curiós als pilars, per altra banda inarticulats. El temple de Vallbona és de dimensions considerablement menors, i organitzat a més en una única nau molt estreta, amb transsepte impetuós i tres absis també de planta quadrada. Tots dos edificis tenen cobertes amb creueria, que són altra vegada un afegit a posteriori després d'una variació del disseny tardoromànic primitiu, que deuria ser, de nou, amb volta de canó apuntat.

NOTES

- ¹ Tal vegada, fins i tot, amb dues absidioles més, perquè l'acta de consagració explícita la presència de set altars (BOTO VARELA, G., 2007, p. 286-288).
- ² Se suposa a Garí (964-988), en efecte, l'impuls definitiu d'unes obres que havien començat segurament en època del seu antecessor, Ponç (PONSICH, P., 1995, p. 363-364). D'altra banda, l'arribada de Garí (*angelus vel celestis homo*, segons afirma el famós sermó del monjo Garsies) va tenir una enorme transcendència pel creixement patrimonial i institucional del monestir (POISSON, O., 2012, p. 297-298).
- ³ Els orígens del sistema es fonamenten, com es habitual, en les antigues tecnologies romanes. Es considera que la tècnica deriva de l'*opus vittatum*, utilitzat en les superfícies dels murs, mentre que els interiors d'aquests s'omplen amb *opus emblecton* (ADELL I GISBERT, J. A., 2010, p. 54-55).
- ⁴ Malgrat la sobrevaloració historiogràfica de la construcció amb carreus de talla, pròpia de l'Europa septentrional, la tecnologia meridional del carreuó resulta efectiva i molt intel·ligent, i aporta a més valors decisius a l'arquitectura posterior del ple romànic –encara que s'hi generalitzi l'ús del carreu escarlat–, especialment el seu caràcter orgànic i el valor de les voltes pètries (ARMI, C. E., 1975).
- ⁵ El seu pes historiogràfic es deu a la influència de les obres de Puig i Cadafalch, que ja va dedicar un article primerenc al tema (PUIG I CADAFALCH, 1907) i que després l'incorporà en les seves monografies sobre el primer romànic, encara que significativament amb força prudència (PUIG I CADAFALCH, 1930, cap. IV). La historiografia posterior ha sobredimensionat el fenomen, tot utilitzant com a argument decisiu el fet, ben documentat, que el gentilici "lambard" fos utilitzat en alguns comtats catalans com a sinònim de constructor o mestre d'obres (GUDIOL I CUNILL, 1910). La teoria ha tingut també alguns detractors, especialment en èpoques recents (DURAN-PORTA, J., 2009c).
- ⁶ Idea que em resulta un xic vaga i improbable, tot i que des fa anys ha estat plantejada amb rotunditat tant per a Catalunya com per al nord-est de l'Aragó (GALTIER MARTÍ, F., 2004).
- ⁷ Recentment s'ha volgut vincular al 1009 la construcció del conjunt complet (VERGNOLLE, 2009, p. 128), mentre que les hipòtesis tradicionals remetent a la datació antiga part o tota l'església inferior (DELCOR, M., 1972; PONSICH, P., 1995), o bé el sector oriental de tots dos temples (DURLIAT, M., 1986, p. 102-103).
- ⁸ Una proposta recent planteja fins i tot una mena de campanya contínua d'obres des de finals de segle X fins a mitjans del XI. Segons els seus autors, part de la capçalera podria ser anterior a l'abat d' Oliba (LORÉS I OTZET, I. i MANCHO SUÁREZ, C., 2009, p. 217-218).
- ⁹ L'elecció de Rogent és explicada per ell mateix en base, efectivament, a la lectura de Villanueva (que diu exactament: "*las colaterales están divididas parte por columnas, parte por machones*"), així com a la comparació amb Notre-Dame de Clermont i amb el nàrtex de l'església de Saint-Etienne de Marmoutier (ROGENT I AMAT, E., 1887, p. 31). És cert que afirma haver localitzat "*la cimentación que dividía las dobles naves laterales*" (p. 16), però no detalla pas que en allò descobert s'hi adverteixi l'alternança entre suports.
- ¹⁰ El plànol és obra de Josep Pellicer i Pagès, arquitecte i arqueòleg barceloní autor de diversos estudis sobre el cenobi (LLAGOSTERA FERNÁNDEZ, A., 2007).
- ¹¹ Restes d'aquestes pintures eren visibles encara al segle XIX. Cal dir que un primer projecte de restauració, després desestimat, incloïa la decoració mural de tot l'interior del temple, probablement a partir d'una proposta del pintor natzarenista Claudi Lorenzale, cunyat de Rogent (CASTINEIRAS GONZÁLEZ, M., 2010, p. 134-138).
- ¹² Els capitells s'han considerat a vegades reaprofitats d'una obra del segle X. Tot i que la seva formulació deriva encara de precedents altmedievals, no hi ha dubte que s'elaboraren expressament per a l'espai subterrani de la catedral olibana, que en realitat és la més important cripta sala de tot el romànic català (DURAN-PORTA, J., 2009a, p. 331-332).
- ¹³ No hi ha dades per a la de la Seu d'Urgell, mentre que a Elna es va seguir un prototipus basilical de tres naus, que és característic de la regió. L'adopció de l'esquema de nau única s'ha relacionat sovint amb limitacions econòmiques dels promotors, idea que no té pas fonament i que s'ha anat descartant (SUREDA I JUBANY, M. i FREIXAS I CAMPS, P., 2010, p. 62-65).
- ¹⁴ Es conserva a Mataró, on el deuria portar un dels fusters que va treballar en les reformes del segle XVII. Es pot datar vers el 1633 (ADAN I FERRER, L. i SOLER I FONRODONA, R., 1996).
- ¹⁵ Se sap que hi n'hi havia una rèplica a la veïna església de Santa Eulalia de Riuprimer, consagrada per Oliba el 1041 (CATALUNYA ROMÀNICA, 1984-1998, XXVII, p. 211). El temple romànic no es conserva, però es coneix relativament bé.
- ¹⁶ La potència d'aquests elements permet no descartar també que rebessin l'arrencada d'arcs laterals de descàrrega per a alleugerir els pesos verticals de la volta (com a Sant Ponç de Corbera, per exemple), si bé això reclamaria una articulació del pilar que no s'observa en el plànol.
- ¹⁷ Les galilees o cossos occidentals són un fenomen habitual, tot i que les seves funcions poden ser variades; hi destaca la funció funerària per als pòrtics inferiors, mentre que als pisos elevats hi solen haver capelles d'ús litúrgic específic, gairebé sempre de context pasqual (ESPAÑOL BERTRÁN, F., 1996b).

- ¹⁸ Quelcom que, en principi, podria vincular en certa mesura la catedral de Girona amb l'arquitectura dels comtats d'Empúries i Rosselló (SUREDA I JUBANY, M. i FREIXAS I CAMPS, P., 2010, p. 70).
- ¹⁹ Fins a cinc esglésies formaven el conjunt del segle XI (CARRERO SANTAMARÍA, E., 2010, p. 255-268).
- ²⁰ D'altra banda, el documentat terme *claustra* sol referir de manera genèrica a l'espai interior del recinte eclesiàstic (és a dir la clausura, el conjunt tancat), de manera que, quan es localitza en les fonts, no ha de confondre's amb una referència específica als patis claustrals.
- ²¹ La dependència catalana d'aquests edificis em sembla indiscutible, fins i tot la d'Obarra, per a la qual s'ha proposats empre una data de construcció molt primerenca. De tota manera, la historiografia local tendeix a vincular-los directament amb aportacions llombardes (GALTIER MARTÍ, F., 2004).
- ²² És posterior a la consagració del 1040, i forma part d'una fase constructiva en la qual es van variar alguns aspectes del projecte original. De tota manera, aquest ja preveia, sens dubte, una coberta a base de volta de canó (BANGO TORVISO, I. G., 1996b).
- ²³ És interessant notar la inspiració romana de la cripta, amb certs punts de contacte amb la *confessio* del Vaticà, amb tota seguretat coneguda per l'abat Hildesind, que està documentat almenys un parell de vegades a Roma de viatge (DURAN-PORTA, J., 2009a, p. 327-329).
- ²⁴ L'ordre corinti, entre altres elements, s'empra per destacar el tram de la nau central que presumiblement ocupava el cor (LORÉS I OTZET, I., 2002, p. 59-60).
- ²⁵ Fonamentalment a la portada (la primera de les tres portades successives que va tenir l'església), de la qual es coneix un petit fragment, per bé que avui desaparegut (BARRACHINA I NAVARRO, J., 1998, p. 9-13).
- ²⁶ La incorporació de l'escultura a les façanes es relaciona amb reformes estructurals en època tardana, fet que resulta curiós i que de vegades ha permès plantejar un origen diferent (no exterior) per a les peces. Tanmateix, aquesta teoria sembla haver estat rebatuda amb èxit (KLEIN, P., 1989; KLEIN, P., 1990).
- ²⁷ La cel·la del temple havia estat reconvertida en el pati interior del palau, en una solució arquitectònica si més no imaginativa. Del palau es conserven només, avui, els murs perimetrals.
- ²⁸ Terratrèmol de llarg abast, que motivà desperfectes greus en nombrosos temples de la Catalunya pirinenca i central. La forma original del deambulatori de Sant Joan se suposa pròxima a l'esquema de Besalú, basat en les columnes dobles (LORÉS I OTZET, I., 2008, p. 122-123).
- ²⁹ Al campanar s'obre una capella connectada a l'interior del temple per una petita finestra, la funció de la qual s'ha relacionat amb l'emplaçament d'un cor (BOTO VARELA, G., 2006-2007).
- ³⁰ Excepte a Lluçà, que no disposa de transepte pròpiament dit, si bé als flancs de l'absis s'hi obrien dues capelles en disposició transversal (se'n conserva només una), amb absis als extrems. La fórmula s'ha comparat de vegades amb el transepte de Sant Serni de Tavèrnoles, els testers del qual són igualment absidats, però el símil és poc pertinent.
- ³¹ Queden també tres petites esglésies romàniques a la ciutat d'aquesta mateixa època, el model de les quals es relaciona més o menys vagament amb el de Sant Pau del Camp: Sant Llätzer, Santa Maria de la Guia i la més tardana (ja de mitjan segle XIII) capella de Santa Llúcia a la catedral (ADELL I GISPERT, J. A., 2010b, p. 33-35).
- ³² El seu ús en aquest sentit és indiscutible –encara que potser no generalitzat en tots els comtats– des de finals de segle XII i fins al segle XV (GUDIOL I CUNILL, J., 1910).
- ³³ És temptador suposar, fins i tot, que tots dos elements es van afegir amb posterioritat a un projecte primitiu que no els preveia (DURAN-PORTA, J., 2009b, p. 113-114).
- ³⁴ Façana que presidia un pòrtic que no es conserva, però de l'arrencada del qual queden algunes restes. Hauria estat interessant veure si s'assemblava als clàssics *protiros* italians de l'època.
- ³⁵ Caldria afegir a les catedrals romàniques de la Catalunya Nova la de Tortosa, consagrada el 1178. És un edifici conegut només per la documentació (ALMUNI BALADA, V., 2005), perquè va ser substituït completament per l'actual seu gòtica.
- ³⁶ La complexitat dels pilars, sovint atribuïda a la imperícia dels constructors, deriva en efecte del canvi de projecte de les cobertes, és a dir de la incorporació d'un sistema "gòtic" a l'esquema original de l'edifici romànic (BANGO TORVISO, I., 1991, p. 35-37).
- ³⁷ La historiografia tradicional considerava un model invers, és a dir la catedral de Lleida sota l'influx de la tarragonina, hipòtesi que després dels estudis d'Isidro Bango sembla raonablement superada (BANGO TORVISO, I., 1991, p. 33-34).
- ³⁸ No es pot pas suposar que les voltes de creueria del deambulatori es projectessin ja en el primer disseny "romànic". Sí que són anteriors a les voltes de les naus laterals, alçades en una època avançada del segle XIII (FITÉ I LLEVOT, F., 2003-2004, p. 1076).

BIBLIOGRAFIA

- ADAN I FERRER, Lluís i SOLER I FONRODONA, Rafael, "La planta de la catedral romànica de Vic", *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria de Mataró*, 54 (1996), p. 21-23.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert "Arquitectura religiosa", *Catalunya Romànica*, vol. XXVII, Barcelona, 1998, p. 63-92.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert, "L'aparició dels *magistri comacini* a Catalunya. Aspectes tecnològics i d'organització", a FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SÒRIA, Jordi (eds.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 2010, p. 51-59.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert, *Les Esglésies romàniques de Barcelona*, Barcelona, 2010 (col. Quaderns del Seminari d'Història de la Ciutat, 23).
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert i PUJADES I CAVALLERIA, Josep, "Noves aportacions al coneixement de l'estructura arquitectònica de la catedral de Vic", *Lambard*, VIII (1995), p. 139-148.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert, et alii, *La catedral de la Seu d'Urgell*, Manresa, 2000.
- ALCOLEA I GIL, Santiago, "Le monastère de Sant Cugat del Vallès", a *Congrès Archéologique de France, Catalogne, XCVII session*, París, 1959, p. 177-188.
- ALMUNI BALADA, Victòria, "La catedral romànica de Tortosa. Aproximació documental a la seva història", *Recerca*, 8 (2005), p. 211-250.
- ARMÍ, Carl Edson. "Orders and Continuous Orders in Romanesque Architecture", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 34, 3 (1975), p. 173-188.
- BANGO TORVISO, Isidro G., "La part oriental dels temples de l'abat bisbe Oliba", *Quaderns d'estudis medievals*, 23-24 (1988), p. 51-66.
- BANGO TORVISO, Isidro G., "La catedral de Lleida. De la actualització de una vella tipologia templària, conservadurismos y manierismos de su fábrica", a *Congrés de la Seu Vella de Lleida*, Lleida, 1991, p. 29-37.
- BANGO TORVISO, Isidro G., "La catedral de Lleida, último gran proyecto del románico catalán", a *Gombau de Camporrells, bisbe de Lleida a l'alba del segle XIII*, Lleida, 1996, p. 17-42.
- BANGO TORVISO, Isidro G., "San Vicente de Cardona, prototipo canónico del primer románico", a *Homenatge a mossèn Jesús Tarragona. Miscel·lània*, Lleida, 1996, p. 89-105.
- BARRACHINA I NAVARRO, Jaime, "Las portadas de la iglesia de Sant Pere de Rodes", *Locus Amoenus*, 4 (1998), p. 7-35.
- BARRAL I ALTET, Xavier, *La catedral romànica de Vic*, Barcelona 1979.
- BARRAL I ALTET, Xavier, *L'art preromànic a Catalunya. Segles IX-X*, Barcelona, 1981.
- BARRAL I ALTET, Xavier, "El primer arte románico en la Península ibérica", *Hortus Artium Medievalium*, III (1997), p. 131-140.
- BARRAL I ALTET, Xavier, "L'art monumental a Catalunya entorn de l'any 1000. Una mirada cap a Roma", a *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps Catalunya i Europa a la fi del 1r. mil·lenni*, Vic, 1999, p. 247-254.
- BARRAL I ALTET, Xavier, "L'arquitectura religiosa d'època preromànica i romànica", a *Arquitectura religiosa antiga i medieval*, Barcelona, 1999, p. 55-129 (col. Art de Catalunya, Ars Cataloniae, vol. 1).
- BARRAL I ALTET, Xavier, "Contre l'itinérance des artistes du premier art roman méridional", a QUINTAVALLE, Arturo Carlo (ed), *Le vie del Medioevo. Atti del convegno internazionale di studi (Parma 1999)*, Milà, 2000, p. 138-140.
- BARRAL I ALTET, Xavier, *L'art romànic català a debat*, Barcelona 2009.
- BARRAL I ALTET, Xavier, "L'arquitectura religiosa d'època romànica a Catalunya (segles XI-XIII): balanç i notes crítiques", *Catalan Review*, 4 (2011), p. 181-200.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, Julia i LORÉS I OTZET, Immaculada, "La catedral romànica de Barcelona: revisió de les dades arqueològiques i de l'escultura", *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona, Quarbis*, 1 (2005), p. 100-117.
- BESERAN, Pere, "Ramon Lambard i la Seu d'Urgell", en FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SÒRIA, Jordi (eds.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 2010, p. 109-120.
- BONNERY, André, "Le chevet de Saint-Michel de Cuxa, nouvelles propositions", *Études Roussillonaises*, XVIII (2000-2001), p. 97-104.
- BOTO VARELA, Gerardo, "Articulación de los espacios culturales en Sant Pere de Galligants: indagación acerca de una arquitectura con nexos sonoros", *Lambard*, 19 (2006-2007), p. 11-37.
- BOTO VARELA, Gerardo, "Monasterios catalanes en el siglo XI. Los espacios eclesiásticos de Oliba", a LÓPEZ QUIROGA, Jorge et alii, *Monasteria et Territoria. Élités, edificación y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*, Madrid, 2007, p. 281-319.
- CAILLET, Jean-Pierre, "Le mythe du nouveau architectural roman", *Cahiers de civilisation médiévale*, 43 (2000), p. 341-369.
- CARBONELL I ESTELLER, Eduard, *L'art romànic a Catalunya. Segle XII*, Barcelona, 1974-1975, 2 toms.
- CARRERO SANTAMARÍA, Eduardo, "La Seu d'Urgell, el último conjunto de iglesias. Liturgia, paisaje urbano y arquitectura", *Anuario de Estudios Medievales*, 40 (2010), p. 251-291.

- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "La cuestión lombarda en el primer románico catalán", a QUINTAVALLE, Arturo Carlo (dir.), *Il medioevo delle cattedrali. Chiesa e Impero: la lotta delle immagini (secoli XI e XII)*. Milà, 2006, p. 345-355.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "De l'obra vista al revestiment de l'arquitectura: l'església pintada a la Catalunya romànica", a FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SÒRIA, Jordi (eds.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 2010, p. 133-149.
- DALMASES I BALANZÀ, Núria de i JOSÉ PITARCH, Antoni, *Els inicis i l'art romànic. Segles IX-XII*, Barcelona, 1986 (col. Història de l'art Català, I).
- DOMÈNECH CASADEVALL, Gemma i GIL TORT, Rosa Maria, *El Monestir de Sant Pere de Galligants*, Girona, 2012.
- DURAN-PORTA, Joan, "Les cryptes monumentales dans la Catalogne d'Oliba. De Sant Pere de Rodes à la diffusion du modèle de crypte à salle", *Les Cahiers de Saint Michel de Cuxa*, 40 (2009), p. 325-339.
- DURAN-PORTA, Joan, "¿Lombardos en Cataluña? Construcción y pervivencia de una hipótesis controvertida", *Anales de Historia del Arte*, vol. extra. (2009), p. 231-245.
- DURAN-PORTA, Joan, "The Lombard masters as a deus ex machina in Catalan First Romanesque", *Arte Lombarda*, 156 (2009), p. 99-119.
- DURLIAT, Marcel, "Problèmes posés par l'histoire de l'architecture religieuse en Catalogne dans la première moitié du XIe siècle", *Les Cahiers de Saint Michel de Cuxa*, 3 (1972), p. 43-49.
- DURLIAT, Marcel, *Existeix un art romànic català? Reflexions sobre l'arquitectura catalana del segle XI*, Barcelona, 1988.
- DURLIAT, Marcel, "La Catalogne et le 'premier art roman'", *Bulletin Monumental*, 147, (1989), p. 209-238.
- DURLIAT, Marcel, "Les chantiers de construction des églises romanes", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XVI (1995), p. 9-25.
- ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "Massifs occidentaux dans l'architecture romane catalane", *Les Cahiers de Saint Michel de Cuxa*, 27 (1996), p. 55-77.
- ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "Sant Joan de les Abadesses durant els segles del romànic", a CRISPÍ I CANTÓN, Marta i MONTRAVETA RODRÍGUEZ, Míriam (eds.), *El monestir de Sant Joan de les Abadesses*, Sant Joan de les Abadesses-Ripoll, 2012, p. 29-60.
- ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca i YARZA LUACES, Joaquín, *El romànic català*, Manresa 2007.
- FERNIE, Eric, "Saint-Vincent de Cardona et la dimension méditerranéenne du premier art roman", *Cahiers de civilisation médiévale*, 43 (2000), p. 243-256.
- FITÉ I LLEVOT, Francesc, "Arquitectura militar y repoblación en Cataluña (siglos VIII al XI)", a *III Congreso de Arqueología Medieval Española. Actas. Oviedo, 27 marzo-1 abril 1989*, Oviedo, 1988, p. 193-235.
- FITÉ I LLEVOT, Francesc, "Consideracions sobre el romànic en l'àmbit del comtat d'Urgell", a *El comtat d'Urgell*, Lleida, 1995, p. 119-148.
- FITÉ I LLEVOT, Francesc, "Sobre els mestres d'obra i la construcció medieval a Catalunya", a FITÉ I LLEVOT, Francesc i YARZA LUACES, Joaquín (eds.), *L'Artista-artesa Medieval a la Corona d'Aragó (Actes del col·loqui celebrat a Lleida, 14, 15 i 16 de gener de 1998)*, Lleida, 1999, p. 211-238.
- FITÉ I LLEVOT, Francesc, "La Seu Vella de Lleida i la introducció de l'arquitectura gòtica a Catalunya", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 25 (2003-2004), p. 1071-1109.
- FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SÒRIA, Jordi, (eds.), *Els Comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya. Simposi internacional (25 i 26 de novembre de 2005)*, Girona-Barcelona, 2010.
- GALTIER MARTÍ, Fernando, "I maestri lombardi e la nascita dell'arte romanica in Catalogna e Aragona. Problemi del loro apporto alla luce del quadro europeo", a *Medioevo: arte lombarda. Atti del Convegno internazionale di studi (Parma 2001)*, Milà, 2003, p. 593-601.
- GARCIA I LLINARES, Gemma, MORO Garcia, Antonio i TUSSET BERTRAN, Francesc, *La Seu episcopal d'Ègara, arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*, Tarragona 2009.
- GUDIOL I CUNILL, Josep, "Quelcom sobre els Lambarts", *Revista de la Asociación artístico-arqueológica barcelonesa*, 62-II (1910), p. 329-335.
- GUDIOL RICART, José i GAYA NUÑO, Juan Antonio, *Arquitectura y escultura románicas*, Madrid, 1948 (col. Ars Hispaniae, V).
- HEITZ, Carol, "Beata Maria Rotunda. À propos de la rotonde occidentale de Saint-Michel de Cuixà", a *Études roussillonnaises offertes à Pierre Ponsich*, Perpinyà, 1987, p. 273-277.
- JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Catalogne romane, la-Pierre-qui-Vire (Yonne)*, 1960-1961, 2 tomos.
- JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Catalunya romànica. L'arquitectura del segle XI*, Barcelona, 1975.
- JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Catalunya romànica. L'arquitectura del segle XII*, Barcelona, 1976.
- JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Barcelona 1983.
- KLEIN, Peter, "Les portails de Saint-Genis-des-Fontaines et de Saint-Andre de-Sorede. I, Le Linteau de Saint Genis", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 20 (1989), p. 121-160.
- KLEIN, Peter, "Les portails de Saint-Genis-des-Fontaines et de Saint-Andre de-Sorede. II, Le linteau et la fenêtre de Saint-Andre-de-Sorede", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 21 (1990), p. 159-198.
- LACUESTA CONTRERAS, Raquel, *Restauració monumental a Catalunya (segles XIX i XX). Les aportacions de la Diputació de Barcelona*, Barcelona 2000.

- LLAGOSTERA FERNÁNDEZ, Antoni, "Dos plànols del monestir de Santa Maria de Ripoll d'inicis del segle XVIII (1728 i 1731)", a *IV Jornades d'Història Medieval del Maresme*, Mataró, 2007, p. 164.
- LORÉS I OTZET, Immaculada, "Actualització dels edificis: noves construccions i incorporació de l'escultura", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi (eds.), *El Romànic i la Mediterrània, Catalunya, Toulouse i Pisa, 1120-1180*, Barcelona, 2008, p. 121-131.
- LORÉS I OTZET, Immaculada, "Edificis del segle xi al marge de la influència llombarda: Sant Pere de Rodes i la seva repercussió a Sant Andreu de Sureda", a FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SÒRIA, Jordi (eds.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 2010, p. 121-132.
- LORÉS I OTZET, Immaculada i MANCHO SUÁREZ, Carles, "Hec domus est sancta quam fecit domnus Oliva: Santa Maria de Ripoll", *Les Cahiers de Saint Michel de Cuxa*, 40 (2009), p. 205-219.
- LOMARTIRE, Saverio, "Comacini, campionesi, antelami, 'lombardi'. Problemi terminologici e storiografici", a FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SÒRIA, Jordi (eds.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 2010, p. 9-31.
- MESTRE I GODES, Jesús i ADELL I GISBERT, Joan-Albert, *Monestirs de Catalunya*, Barcelona, 2001.
- POISSON, Olivier, "L'église Saint-Michel de Cuxa, de Garin à Oliba", en BULLY, Sébastien i VERGNOLLE, Éliane (eds.), *Le 'premier art roman' cent ans après: la construction entre Saône et Pô autour de l'an mil. Études comparatives. Actes du colloque international de Baume-les-Messieurs et Saint-Claude (18-21 juin 2009)*, Besançon, 2012, p. 287-298.
- PONSICH, Pere, "Complexité et originalité de l'art roman en Roussillon au XIe siècle. Saint-Martin de Tatzod'Avall en Roussillon propre. L'avenement de l'architecture lombarde en Conflent", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 21 (1990), p. 7-27.
- PONSICH, Pere, "L'arquitectura pre-romànica i la introducció de l'art romànic als comtats catalans del nord del Pirineu", a *Simposi internacional d'Arquitectura a Catalunya: segles IX, X i primera meitat del XI*, Girona, 1994, p. 105-120.
- PONSICH, Pere, "Sant Martí del Canigó" i "Sant Miquel de Cuixà", a *Catalunya Romànica, vol. VII*, Barcelona, 1995, p. 325-334, 357-368, 371-376.
- PUIG I CADAFALCH, Josep, "Les influences lombardes en Catalogne", a *Congrès Archéologique de France, LXXIIIe Session tenue en 1906 à Carcassonne et Perpignan*, Paris-Caen, 1907, p. 684-703.
- PUIG I CADAFALCH, Josep, *Santa Maria de la Seu d'Urgell*, Barcelona, 1918.
- PUIG I CADAFALCH, Josep, *Le premier art roman. L'architecture en Catalogne et dans l'Occident méditerranéen aux Xe et XIe siècles*, Paris, 1928.
- PUIG I CADAFALCH, Josep, *La geografia i els orígens del primer romànic*, Barcelona, 1930 (edició francesa: París, 1935).
- PUIG I CADAFALCH, Josep, FALGUERA, Antoni de i GODAY, Josep, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 1909-1918 (1983, 2001), 3 toms en 4 volums.
- ROGENT I AMAT, Elies, *Santa María de Ripoll: informe sobre las obras realizadas en la basílica y las fuentes de la restauración*, Barcelona, 1887.
- SUBIRANAS I FÀBREGAS, Carme, "Les églises de Vic au temps de l'évêque Oliba. Santa Maria la Rodona", *Les Cahiers de Saint Michel de Cuxa*, 40 (2009), p. 187-203.
- SUREDA I JUBANY, Marc, *Els precedents de la catedral Santa Maria de Girona. De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (ss. I a. C. XIV d. C.)*, Girona, 2008 (Universitat de Girona, tesi doctoral inèdita).
- SUREDA I JUBANY, Marc i FREIXAS I CAMPS, Pere, "Esglésies de nau única en el primer romànic català. Les catedrals de Girona i Vic, escenari de continuïtats i ruptures en l'arquitectura del segle XI a Catalunya", a FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SÒRIA, Jordi (eds.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 2010, p. 61-76.
- VERGNOLLE, Eliane, "Saint-Martin du Canigou. L'église du XIe siècle", *Les Cahiers de Saint Michel de Cuxa*, 40 (2009), p. 133-143.

L'escultura romànica en pedra i fusta

Jordi Camps i Sòria

PRELIMINARS

Des que, el 1954, es va completar l'edició dels tres volums de Puig i Cadafalch dedicats a l'escultura romànica de la col·lecció *Monumenta Cataloniae*,¹ no s'ha publicat cap volum específic de síntesi sobre aquesta disciplina a Catalunya, a pesar dels nombrosíssims treballs i investigacions duts a terme en aquests últims més de setanta anys.² Tampoc no hi ha un treball general dedicat a la talla sobre fusta, tot i la riquesa de testimonis conservats, com veurem en els apartats dedicats a aquesta disciplina. Potser aquestes absències no ens haurien de sorprendre, ja que, en aquest cas, la talla pètria i sobre fusta d'època romànica a Catalunya han hagut de competir amb el pes monumental de l'arquitectura i amb l'esplendorós colorit de la pintura, estrella singular no tan sols d'alguns monuments que encara la conserven, sinó també d'alguns museus.

En qualsevol cas, aquesta pràctica que havia d'abordar l'espai i el relleu –sens dubte desenvolupada en funció de l'arquitectura, de l'espai i de les necessitats culturals i litúrgiques– va constituir, com és ben sabut, una de les grans aportacions del romànic a l'art europeu de l'edat mitjana. Catalunya ofereix un ampli ventall cronològic que comprèn, gairebé sense interrupcions, l'evolució de l'escultura des de l'any 1000 fins a ben avançat el segle XIII, tot i no haver exercit un paper de centralitat com el que van tenir altres focus del món hispànic, del Mediterrani i de l'Europa occidental. Així, des de Sant Pere de Rodes fins a la Seu Vella de Lleida, passant per la portada de Ripoll, els relleus del singular mestre de Cabestany o la Verge del Claustre de Solsona, es dibuixa un panorama quasi continu, ric en tots els vessants, ple d'obres mestres, i la cronologia, funció i significació del qual continuen essent motiu de debat. Paral·lelament, la realització d'imatges de culte en fusta policromada, així com d'altres objectes del mobiliari litúrgic, aporta peces ineludibles a la història de l'art medieval. Aquestes peces pertanyen a tipologies diverses, i ofereixen algunes singularitats, com la modalitat del crucifix de tipus triomfant, les majestats, o els excepcionals conjunts del davallament de la creu, amb els seus set personatges. És indubtable que Catalunya té la fortuna d'haver conservat una gran quantitat de talles, entre les quals obres mestres com la Majestat Batlló, la Mare de Déu de Ger o el Crist de Mijaran.

Les pàgines que segueixen pretenen mostrar un estat de la qüestió i un avenç de problemàtiques relatives, en primer lloc, a l'escultura pètria. Hem optat per una agrupació basada en la cronologia i en els diferents grups o cercles, des d'una base estilística. De segur que s'hi notaran absències, perquè ens hem centrat en els casos més coneguts. Pel que fa a la talla en fusta, hem optat per una ordenació tipològica, davant la dificultat de mostrar una gradació cronològica com la que la historiografia ha ordenat en el cas de l'escultura arquitectònica. Tanmateix, també s'han plantejat qüestions relatives als tallers i, significativament, a les connexions de la imatgeria amb els monuments realitzats en materials petris.

L'ESCUPTURA EN PEDRA

La primera meitat del segle XI: primers interiors i façanes decorats amb escultura

Els primers plantejaments clars d'una decoració escultòrica de caràcter monumental es poden situar en dos grups perfectament definibles: en primer lloc, el d'una sèrie de capitells de tipus corinti de Ripoll i Vic, entre altres; en segon lloc, el de la decoració d'interiors i façanes

de l'àmbit rossellonès i empordanès, en què destaca Sant Pere de Rodes, que anava en paral·lel a importants aplicacions en el mobiliari litúrgic. En tots dos grups hi ha una decoració basada en la talla a bisell, d'escassa profunditat, que basa la seva visibilitat en els efectes del clarobscur, i uns primers passos eloqüents de valoració i plantejament plàstic dels interiors a través del relleu, més pròxima a la tradició altmedieval que a les tendències que es desenvoluparan a Europa a partir de mitjan segle XI.

En diverses construccions de la zona compresa entre Ripoll i el centre de Catalunya es desenvolupà un tipus de decoració de tipus corinti pels capitells de les columnes. Es tracta de la sèrie dels anteriorment dits capitells "de tipus califal", que conserven mostres eloqüents a Ripoll, a la cripta de la catedral de Vic, a Sant Benet de Bages i a Sant Mateu de Bages, entre d'altres. Inicialment van ser datats al segle X, basant-se en una sèrie de consagracions dels edificis celebrades cap als anys 970, i es van relacionar amb els capitells del món califal, tot utilitzant com a paral·lels exemples de la mesquita de Còrdova.³ També es van associar amb aquest grup els vestigis atribuïts al baldaquí de Cuixà, pertanyent, també, a l'època d'Oliba.⁴ Però en l'estat actual de la qüestió, tota aquesta escultura sembla estar més vinculada al conjunt de construccions aixecades per l'abat i bisbe Oliba i alguns dels seus contemporanis. Així sembla confirmar-ho el tractament de les fulles d'acant, decorades amb palmetes, visible en un dels capitells de Ripoll, inacabat, en concordança amb altres manifestacions de les primeres dècades del segle XI. Al grup es van incorporar també dos capitells de Cornellà de Llobregat, amb les fulles d'acant completament treballades mitjançant palmetes i motius a bisell.⁵

Aquest canvi de datació ens obre una nova necessitat, ja que ens obliga a replantejar l'estat de la qüestió relatiu a les escasses restes escultòriques datades normalment cap al segle X, com els elements geomètrics, vegetals, fins i tot tímidament figuratius, situats tot sovint en l'arc d'entrada al presbiteri de petites esglésies pertanyents sens dubte a aquesta època. Això comportaria, de nou, haver d'analitzar en profunditat la seva arquitectura. És, sens dubte, un camp de la decoració dels edificis altmedievals, si es vol "preromànics", que es mostra clarament distint respecte d'altres territoris de la península Ibèrica, i que ha de ser revisat a la vista dels canvis proposats pels capitells anteriorment esmentats.

*Santa Maria de Ripoll.
Capitell (primer terç del segle XI).
Foto: Jordi Camps*

Quasi paral·lelament al que passava a Ripoll i Vic, des de les primeres dècades del segle XI una sèrie de monuments de l'àmbit oriental del Pirineu, en els dos vessants, va incorporar la decoració escultòrica a l'interior i a les façanes de les esglésies. Es tracta del grup rossellonès-empordanès, format per una tríada ineludible de monuments que arquitectònicament també es poden agrupar: Sant Genís de Fontanes i Sant Andreu de Sureda (Rosselló) i Sant Pere de Rodes (Alt Empordà). D'una banda, perviuen testimonis de programes decoratius, presidits per teofanies, mitjançant un relleu pla basat en l'efecte del contrast entre la llum i l'ombra, hereu tant de l'àmbit bizantí com de formulacions tardoantigues i altmedievals. Ens atrevim a apuntar que, en un sentit estricte, aquest tipus de relleu se situa més dins d'allò anomenat preromànic que del romànic. Tanmateix, no en la relació plàstica que va establir amb l'edifici, en valorar la façana. Seria el cas de Sant Genís de Fontanes, datable el 1019-1020 per la inscripció que conserva, i el de Sant Andreu de Sureda, on a banda de la teofania de la llinda es conserven una sèrie d'elements reutilitzats que emmarquen el finestral de la mateixa façana⁶. Fotografies antigues demostren que a Sant Pere de Rodes també hi havia decoració figurativa, deduïble també pel finestral conservat a la façana oest, però aquest conjunt es distingeix pel programa decoratiu sistematitzat de l'interior, aplicat a l'arc triomfal del presbiteri i als pilars de separació de les naus. El programa decoratiu està clarament articulat i ordenat als pilars de les naus, en combinar-se de manera sistemàtica el capitell de tipus corinti amb el d'entrellaçats. D'altra banda, la sensació de volum i l'agilitat de la composició dels capitells vegetals estan totalment d'acord amb el caràcter antiquitzant que caracteritza el plantejament del sistema de suports de l'interior.⁷ En un altre ordre de coses, el repertori d'entrellaçats permet connectar directament aquesta escultura amb el Llenguadoc mediterrani,⁸ tal com passa amb la decoració de les menses d'altar decorades a base de lòbuls, associades amb tallers de l'entorn narbonès.

Dins d'aquesta escultura del segle XI entra també la decoració de la façana oriental de Santa Maria d'Arles (Vallespir). El sentit del relleu sembla ser-hi més desenvolupat que a les veïnes Sant Genís i Sant Andreu de Sureda, fet que ha situat la decoració d'aquesta església monàstica en un moment posterior, a mitjan segle XI, en concordança amb la consagració de l'any 1048.

Sant Andreu de Sureda
(Rosselló). Llinda (ca. 1030).
Foto: Jordi Camps

Recentment, a la sèrie de capitells del monestir empordanès es pot incorporar un grup de capitells d'entrellaçats descobert a la catedral de Girona, cosa que amplia l'abast d'aquesta tendència. De fet, els vestigis d'escultura del segle XI en aquesta seu van més enllà d'aquest tipus de capitells associats directament amb els de Sant Pere de Rodes: una sèrie de fragments de cornisa o d'imposta mostren records del món antic, juntament amb altres que pertanyen a l'interior de la nau de l'església del monestir femení de Sant Daniel. No oblidem que, en tots dos casos, la figura de la comtessa Ermessenda de Carcassona s'alça com a impulsora comuna, si tenim en compte la seva vinculació amb les obres del cenobi femení el 1018 i el seu paper en relació amb la construcció de la seu gironina, recordem que consagrada el 1038.⁹

D'algun d'aquests elements, en especial els de les dues façanes rosselloneses, no podem oblidar que part de la historiografia va considerar que eren peces reutilitzades procedents del mobiliari d'altar. Es tracta d'una qüestió que no podem considerar completament tancada, sobretot si tenim en compte que paral·lelament es produïen una sèrie de taules d'altar, de marbre reutilitzat, decorades a base de lòbuls, que de nou presenten una llarga trajectòria precedent als tallers narbonesos des de l'alta edat mitjana.¹⁰ Bona part d'aquestes taules d'altar s'han datat al segle XI, entre elles les de la catedral d'Elna, Sant Andreu de Sureda o les de seus situades ja al vessant sud, com la Seu d'Urgell i, també, Girona. Algunes d'aquestes peces han estat associades amb consagracions dels edificis del segle XI, si bé com a mostra de la llarga vigència d'aquesta tipologia podem recordar que l'ara d'altar de Saint-Sernin de Toulouse pertany a la consagració del 1096, i a un context artístic i cultural diferent del que ara estem analitzant.

Els repertoris associats amb aquest relleu pla, amb l'ús freqüent de la talla a bisell, van ser aplicats també en punts més meridionals fins més enllà de mitjan segle XI. És el cas de la decoració de l'interior de la catedral de Barcelona o de la canònica de Sant Pere d'Àger,¹¹ entre els més destacats, tot i que també el de conjunts més modestos com els priorats de Sant Sebastià dels Gorgs (Alt Penedès) i Sant Ponç de Corbera (Baix Llobregat). Respecte dels precedents del primer terç del segle, s'accentua l'ús dels repertoris geomètrics i vegetals, tallats a bisell, amb testimonis puntuals de figuració.

Però, com se sap, la decoració en relleu de l'alta edat mitjana segurament no consistia exclusivament en l'ús de materials petris. L'estuc o, en un sentit més ampli, el guix, podia revestir els murs amb elements en relleu, combinats amb policromia. Cal pensar que en aquest cas han desaparegut moltíssims testimonis, que sens dubte transformarien el panorama de l'aparell decoratiu dels edificis. Tanmateix, alguns fragments, com els conservats entre les restes de l'església monàstica de Sant Serni de Tavèrnoles, bé que excessivament restaurats, mostren el possible abast d'aquests programes decoratius i l'ús del relleu pla amb motius vegetals i de figuració.¹²

En dates aparentment més avançades es treballa a l'església catedral d'Elna (Rosselló), la decoració de la qual, aplicada als pilars de suport de l'interior, mostra un repertori decoratiu de caràcter lleugerament variat, encara que amb un dèbil sentit del relleu. També s'ha datat al segle XI, ja en dates més avançades, el conjunt de Sant Miquel de Fluvià. Aquesta església és datada en funció de la consagració, el 1066, i conté una decoració aplicada a l'interior de la nau que sembla derivar de solucions habituals en la primera meitat de la centúria.

Una escultura cap al 1100?

Si bé tots els elements bàsics de l'escultura de la primera meitat del segle XI estan determinats amb certa claredat, hem vist com el panorama de la segona meitat és desigual i aparentment discontinu. Aquesta situació es detecta també en el buit, potser aparent, de l'entorn del 1100, que contrasta doblement amb l'eclosió de l'escultura monumental a bona part d'Europa, món hispànic inclòs, i amb les nombroses campanyes de decoració pictòrica que es duen a terme en aquestes mateixes dates a Catalunya.

Tanmateix, hi ha diversos exemples que cal considerar, alguns relacionats amb el mobiliari. En aquest sentit, és remarcable associar a aquest moment la càtedra de la catedral de Girona, treballada en marbre, posada en paral·lel al cèlebre Tapís de la Creació. També s'ha datat en aquesta mateixa època la portada de Sant Joan el Vell de Perpinyà, d'innegable record antiquitzant.¹³

*Santa Maria d'Artés (Bages).
Detall de la decoració de l'exterior
de l'absis (primeres dècades del segle
XII). Foto: Jordi Camps*

Queden per classificar de manera satisfactòria una sèrie de conjunts que tracten la figuració de forma generalitzada amb un cert sentit del volum i mostren un desenvolupament rígid de les composicions. Certament, es pot tractar d'obres realitzades per escultors d'escàs nivell tècnic, però alguns dels motius sembla que enllacen amb l'escultura llenguadociana de l'entorn del 1000. El cas més significatiu és el del que ha sobreviscut al claustre del monestir de Sant Esteve de Banyoles, que enllaça directament amb una sèrie de capitells d'origen incert (conservats al MNAC) però que provenen sens dubte d'algun monument o entorn de Girona o de l'Empordà. Hem tractat aquest cas en ocasions anteriors, i no podem descartar una cronologia alta del conjunt, sense descartar altres possibilitats.¹⁴ També a Girona, uns fragments atribuïts a un cancell enllacen directament amb l'escultura de Moissac i Tolosa del 1100.¹⁵ La concepció arquitectònica dels capitells i els esquemes decoratius no té res a veure amb l'escultura rossellonesa i ripollesa del segon terç del segle XII.

Tota aquesta escultura està encara en procés d'estudi, de manera que és prematur aventurar-hi una o altra cronologia. Tanmateix, podríem pensar que som davant d'una altra manifestació prematura, potser una mica anterior o paral·lela a les primeres rosselloneses i ripolleses, centrada en l'entorn de Girona, que no va tenir continuïtat.

Potser a aquesta època, o a les primers dècades del segle XII, pertany la decoració de l'absis de l'església de Santa Maria d'Artés (a la comarca del Bages), que manté els procediments tècnics de la tradició escultòrica del segle XI.¹⁶

La incorporació a l'anomenat romànic ple

Si exceptuem els exemples esmentats en les línies precedents, s'accepta generalment que els primers exemples on l'escultura a Catalunya assumeix les aportacions generals del romànic se situen en l'àmbit rossellonès, en punts com Serrabona i Cuixà, que ens podrien situar cap a les dècades de 1120-1140, com veurem més endavant.

A partir d'aquestes conjunts, s'aniran desenvolupant diversos tallers i tendències, més o menys classificades i situades, que marcaran de manera regular la major part de les obres de les dècades centrals del segle XII. En molt casos, els escultors s'han relacionat amb importants

focus forans, en especial amb Tolosa de Llenguadoc, d'on aniran arribant estímuls de manera continuada fins a les primeres dècades del segle XIII. En tot cas, l'estat actual de la qüestió mostra un cert desfasament entre les datacions proposades pels monuments tolosans i les dels catalans, cosa que ens ha de fer interrogar sobre quina deuria haver estat la vigència de determinades solucions estètiques i quina en va ser la via de transmissió.

Els tallers rossellonesos i el seu marc d'influència

Tal com s'ha dit, a partir de les dècades de 1120-1140 va florir al vessant nord del Pirineu Oriental una escultura aplicada a portades, finestrals, claustres i altres elements arquitectònics, produïda tot sovint en marbre local procedent de diverses pedreres. Entre els grans centres d'atracció s'inclouen Sant Miquel de Cuixà, el priorat de Santa Maria de Serrabona i, posteriorment, centres com la canònica de Cornellà de Conflent i el claustre de la catedral d'Elna.

En l'edifici ampliat per Oliba van tenir lloc, des dels temps de l'abat Gregori, diverses transformacions. La primera consistí en la construcció d'un claustre amb una línia d'arcs. Destruït durant el segle XIX, és difícil d'establir una periodització dels seus treballs, però un relleu que contenia una inscripció al·lusiva a l'esmentat abat Gregori (1127-1144) (també arquebisbe de Tarragona entre 1144 i 1146) ha permès establir una vinculació entre les obres i l'abat arquebisbe.¹⁷ Cuixà representa, en aquest sentit, el primer gran claustre català decorat amb escultura, després d'altres intents situats tímidament al voltant del 1100, amb un repertori basat en temes de caràcter figuratiu i vegetal que tindrà gran èxit a tota la zona.¹⁸ Al mateix temps, s'anirà introduint a l'escultura rossellonesa l'ús del trepant per remarcar els punts clau de la composició, cosa que acabarà constituint un dels elements més característics de la decoració de les tribunes de Cuixà i, de manera més sistemàtica i ordenada, de Serrabona, la datació de la qual se situa al voltant de la consagració del 1151.¹⁹

Les solucions de Cuixà i Serrabona es van anar desenvolupant àmpliament en nombrosos conjunts, entre els quals podem destacar l'església de Sant Jaume de Vilafranca de Conflent, on es van construir dues portades al costat septentrional que seguien, en primer lloc, els materials i repertoris del claustre de Cuixà i, en les solucions més pròximes a la tribuna de Serrabona. A més, els recursos tècnics i formals, i també els repertoris de caràcter figuratiu i ornamental, són netament visibles en diversos conjunts del vessant meridional del Pirineu, gairebé des de la Seu d'Urgell fins a Sant Pere de Rodes, passant per Ripoll i Besalú. Marcel Durliat va delimitar l'abast d'aquest vincle, analitzat des de l'òptica rossellonesa. Però algunes produccions datables entre mitjan segle XII i el 1170, com el finestral de Sant Pere de Besalú i els capitells de Sant Pere de Camprodon (reutilitzats ara com a suport de l'ara d'altar de la parroquial de Santa Maria), podrien fer replantejar, en alguns casos, el sentit de les relacions. En tots els casos, un aspecte clau pot ser el material, escassament marbre, d'aquesta zona. Tanmateix, no hi ha dubte que en el terç septentrional de Catalunya, des del Rosselló fins al Ripollès, formen determinades dates una unitat artística de certa homogeneïtat.²⁰

Una part d'aquest territori marcat pel record de l'escultura rossellonesa és la zona de la Cerdanya, sota el bisbat d'Urgell, tal com sembla reflectir-se precisament a la catedral de la Seu d'Urgell, el programa decoratiu de la qual, en conjunt, marca un altre capítol especial dins de l'escultura catalana del segle XII, no gens aliè a records del nord d'Itàlia.²¹ El claustre d'aquesta catedral manté els trets estilístics generals dins del conjunt, uns trets que apareixen igualment al claustre desaparegut del monestir benedictí de Sant Serni de Tavèrnoles, del qual van sobreviure alguns capitells, part dels quals es conserva al MNAC. A la Seu d'Urgell no és estrany trobar records de l'escultura tolosana.

Potser en aquest sentit, i també des del punt de vista compositiu, els capitells del nàrtex de Santa Maria de Gerri de la Sal s'emparenten també amb la Seu. En aquest grup podria fins i tot incloure's la celebrada portada de Santa Maria de Covet (Pallars Jussà), que a la vegada mostra recursos propis de monuments d'altres regions del món hispànic.²² Gairebé mai no s'ha estudiat la portada nord de Santa Maria de Solsona, de la part dreta de la qual es conserva, *in situ*, un gran relleu amb la imatge de sant Miquel vençant el drac.

*Sant Miquel de Cuixà (Conflent).
Capitell del claustre (segon quart
del segle XII). Foto: Jordi Camps*

Dos temes controvertits. Ripoll i la seva influència. El mestre de Cabestany

Evidentment, l'activitat en aquestes zones no es va circumscriure a les dates compreses entre 1140 i 1170, ni es va centrar en l'àmbit de la força dels tallers rossellonesos. Paral·lelament, a Sant Pere de Rodes i a Ripoll s'estava treballant en dues portades monumentals, de signe divers però que van marcar dos dels aspectes més atractius i més estudiats de tota la història de l'art medieval a Catalunya. Com en tants altres casos, s'actualitzaven parts d'alguns dels grans edificis del segle XI.

La portada del monestir de Santa Maria de Ripoll és potser l'obra escultòrica cimera del segle XII en el territori dels comtats catalans. Concebuda com un arc honorari profusament decorat i adossat a la façana del segle XI, es presenta com una al·lusió al passat gloriós de l'època de l'abat Oliba. No és el moment per estendre's en l'anàlisi d'un ampli i minuciós programa iconogràfic, presidit per la *Maiestas Domini* del fris superior i caracteritzat pels cicles veterotestamentaris o per

la presència, a l'intradós de la porta, de les representacions dels treballs dels mesos.²³ Des del punt de vista estilístic, la portada es va associar amb l'herència dels tallers tolosans, concretament al voltant de la figura de Gilabertus, la firma del qual, ara desapareguda, va ser llegida en dos relleus de la portada de la sala capitular de Saint-Étienne de Tolosa. Sigui en aquest cas, sigui en comparació amb els capitells de l'anomenat segon taller de la *Daurade* tolosana, Ripoll mostra punts de contacte amb la concepció de les figures, de la indumentària, però no pas de la fluïdesa compositiva de Tolosa, que ha desaparegut. La portada ripollesa mostra una síntesi, on la profusió decorativa aplicada a la porta pròpiament dita, a les arquivoltes i els muntants, també reflecteix el record de conjunts itàlics i, concretament, de la Llombardia, de les primeres dècades del segle XII.²⁴

S'accepta com a datació per al conjunt les dècades de 1140-1150, durant l'abadiat de Pere Guillem. Al mateix temps, s'abordaven altres actuacions que actualitzaven i remodelaven l'edifici del segle XI i el seu mobiliari litúrgic. Així s'esdevé, sembla, amb el sarcòfag del comte barceloní Ramon Berenguer III, i també amb el baldaquí. D'aquest es conserven algunes peces, en especial les quatre bases, el treball de les quals recorda el de la portada. Actualment es pot atribuir la seva realització a les dates centrals del segle XII, en concret entre 1141 i 1151, quan és refet el mobiliari i, concretament, quan se sap que s'encarrega el baldaquí.²⁵ Per aquestes mateixes dates deuria iniciar-se la remodelació del claustre i de les seves galeries, començant amb l'adossada a l'església monàstica. La selecció dels temes manté el caràcter dels conjunts rossellonesos, en la mesura que no recorre a la historiació. Tradicionalment s'ha datat en època de l'abat Ramon de Berga (1172-1205), fet que implicava un moment una mica tardà i es conjuntava perfectament amb la cronologia del conjunt paral·lel, l'ala meridional del claustre de la catedral d'Elna.²⁶ Novament es veuen aquí els contactes amb l'escultura rossellonesa, que a la zona del Ripollès ofereix altres exemples destacables com els capitells de Sant Pere de Camprodon, obrats en marbre. De tota manera, la comparació directa amb el baldaquí reforça la hipòtesi que situava el conjunt en dates més pròximes a la mateixa portada.²⁷

Un altre conjunt important del segle XI que va ser remodelat aleshores és la catedral de Vic. A l'edifici d'Oliba s'hi va construir una nova portada i un nou cos a l'interior de la nau central i es va transformar notablement l'església de Santa Maria la Rodona. Els vestigis escultòrics, alguns d'ells recuperats i dispersos en diverses col·leccions, permeten establir una relació directa amb el taller del claustre de Ripoll i entreveure a Vic una activitat cap als anys 1160.²⁸

Santa Maria de Ripoll.
Detall de la portada
(ca. 1134-1151).
Foto: Jordi Camps

Entre els àmbits rossellonès i empordanès hi ha alguns dels testimonis més ambiciosos d'una de les figures més personals, brillants i controvertides de tot el romànic, l'anomenat mestre de Cabestany (o mestre del timpà de Cabestany). L'ampli abast de la seva producció, localitzable també al Llenguadoc (més concretament a l'Aude, als voltants de Carcassona), a la Toscana i a Navarra, han fet que l'interès per ell sobrepassi l'àmbit hispànic o català i que se'l vegi com un dels grans testimonis de l'anomenada itinerància d'artistes i tallers. Avui es tendeix a acceptar com a obres seves, o almenys del seu estil, obres tan allunyades geogràficament com el timpà d'Errondo (Navarra, conservat als *The Cloisters* de Nova York), el sarcòfag de Saint-Hilaire d'Aude, un capitell historiat de Sant'Antimo (Toscana) o la portada de Sant Pere de Rodes, entre moltes altres. L'abundant literatura dedicada a aquestes obres ha subratllat normalment el rerefons antiquitzant dels relleus, en especial relació amb l'escultura dels sarcòfags del segle IV i la singularitat dels recursos estilístics aplicats a partir d'una figuració contundent. De fet, aquest insigne mestre anònim sembla haver sorgit dels tallers tolosans, amb els quals mostra forts vincles, però la seva personalitat manté una gran permeabilitat, visible per exemple arran de la seva experiència a la Toscana. La seva datació ha estat objecte d'una de les més grans controvèrsies que hi ha respecte de l'art medieval, si bé les dècades centrals del segle XII semblen constituir el seu marc temporal d'actuació, si ens atenem a la data de 1163 que es proposa per a la portada de Sant Pere de Rodes. Enfront d'hipòtesis que situen el conjunt en dates avançades, gairebé pròximes al 1200, és important tenir en compte el conjunt de la capçalera de Sant Pere de Galligants, a Girona, que reflecteix de nou la convivència dels seus capitells historiat amb repertoris relacionats indiscutiblement amb el món tolosà. De vegades s'ha esmentat el cèlebre testament Ramon Berenguer III, de 1131, per tenir una referència cronològica sobre el conjunt; d'altra banda, també a Girona es conserven sarcòfags del segle IV, reutilitzats juntament amb altres en el presbiteri de Sant Feliu, que mostren referents que, sigui a partir d'ells mateixos, o bé a partir d'altres peces similars conservades en altres àrees, va utilitzar el mestre anònim que ens ocupa.²⁹

A Sant Pere de Galligants també s'ha detectat la presència de l'estil del mestre de Cabestany, filtrat per una forta presència de motius propis de l'escultura de l'entorn del 1100 a Tolosa. Però ens interessa ara referir-nos a l'obra del claustre, marcada per l'homogeneïtat, que ens ha de situar cap a les dècades del 1160-1170.³⁰ En aquest conjunt es fonen els repertoris ja experi-

Santa Maria de Cabestany
(Rosselló). Timpà (mitjan segle
XII). Foto: Jordi Camps

mentats del món rossellonès i els ecos d'altres formulacions d'arrel antiquitzant, no allunyades de l'escultura del Llenguadoc mediterrani. Algunes d'aquestes solucions ens condueixen cap a Sant Pere de Rodes.

Durant les dècades centrals del segle XII no podem oblidar altres conjunts, que ofereixen des de records de la influència de repertoris de França, com l'interior de Sant Joan de les Abadesses,³¹ fins a una síntesi d'elements relacionats amb Ripoll, el Rosselló i altres centres llenguadocians i provençals, com és el cas de Santa Maria de Besalú.

Els claustres de Sant Pere de Rodes, la catedral de Girona i Sant Cugat del Vallès, i el seu radi d'influència

De l'excel·lent sèrie de claustres romànics catalans, una de les més homogènies és la que uneix els conjunts de Sant Pere de Rodes, la catedral de Girona i el monestir de Sant Cugat del Vallès. A més, el seu estudi ha permès establir una seqüència que il·lustra perfectament l'evolució dels tallers i la seva adaptació a les tendències successives, des de la dècada del 1160 fins a principis de segle XIII. Tal com s'esdevingué amb la portada, el claustre de Rodes va ser destruït, de manera que els testimonis recuperats es troben dispersos en diverses col·leccions. En el seu detallat estudi sobre el conjunt, Immaculada Lorés va distingir tres grups de peces en el conjunt: el primer, constituït per obres relacionades amb la tradició de la zona, marcada per la irradiació de l'escultura rossellonesa; el segon és el que es vincula amb la catedral de Girona.³² El tercer seria de qualitat mediocre i el més tardà.

El claustre de la seu de Girona es deuria realitzar durant les dues últimes dècades del segle XII. En una primera fase, marcada pel record de l'escultura tolosana, es van treballar els relleus de la galeria adossada a l'església catedral, amb un interessant cicle historiat en què les imatges veterotestamentàries dels frisos dels pilars s'intercalen amb les representacions neotestamentàries dels capitells. El segon taller mostra una evolució cap a un tractament més versemblant de la figuració, amb un lleuger major sentit del volum.³³ Aquest és el taller la mà del qual es localitza en una primera fase del claustre de Sant Cugat. La seva datació es basa en un llegat testamentari del 1190 i en les dades que aporta la figura de l'escultor Arnau Cadell. La signatura d'aquest apareix al costat d'un dels capitells de l'angle nord-oriental del conjunt i s'identifica amb unes fórmules desenvolupades per les galeries occidental, septentrional i oriental. L'anàlisi del cartulari va permetre, igualment, emmarcar les escenes d'acord amb el funcionament del claustre en el context de l'abadia. Les transformacions del grup es manifesten especialment, en el taller d'origen gironí, en l'abandó de la rigidesa de conjunts anteriors i amb més versemblança en el tractament de les figures, dels seus gestos i moviments. Aquests canvis es perceben no tan sols en la primera fase del claustre de Sant Cugat del Vallès sinó també en altres conjunts, com les portades de Santa Maria de Manresa i de Sant Pere de Santpedor (Bages), i, molt especialment, en un sector del presbiteri d'una de les grans construccions iniciades en aquella època: la catedral de Tarragona.³⁴ Al mateix claustre vallesà, els capitells de la galeria septentrional mostren una desimboltura més gran respecte del marc arquitectònic i apunten a una datació que se situa vers la segona dècada del segle XIII.³⁵

La canònica de Santa Maria de Solsona va ser objecte d'una profunda renovació al segle XII, que comportà, entre altres obres, la construcció d'un claustre, que seria substituït per l'actual al segle XVIII. Bona part dels treballs s'atribueixen a l'època de Bernat de Pampe (1161-1195), sota el govern del qual es consagrà, a més, l'església, el 1163. L'aportació de Solsona radica en la presència, per primera i potser per única vegada a Catalunya, del format de la columna figurada, que recorda referents occitans. Tal cosa és evident en la columna que presenta dos personatges d'una Anunciació (Maria i Josep) i queda en estat de controvèrsia en la cèlebre Mare de Déu del Claustre. Aquesta obra, igual com els escassos capitells recuperats, mostra deutes amb l'escultura tolosana de l'entorn de Gilabertus i, en conjunt, dels tallers més avançats dels claustres tolosans. Les notícies sobre el creixent culte de la Verge del Claustre, encara vigent, han fet plantejar, des d'un principi, si aquesta escultura en pedra calcària local va ser concebuda com a imatge de culte o, en canvi, si d'entrada formava part de l'aparat decoratiu del claustre i es va convertir després, a partir de mitjan segle XIII, en objecte de devoció.³⁶ Anteriorment hem parlat del claustre de Sant Pere de Galligants, tot fent al·lusió a les analogies dels seus capitells amb l'escultura del

Sant Miquel de Camarasa
(la Noguera). Grup de capitells del
creuer (últim quart del segle XII).
Foto: ©MNAC-Museu Nacional
d'Art de Catalunya

Llenguadoc mediterrani. De fet, la presència d'algun capitell historiat i de versions del capitell corinti permet establir algun paral·lelisme, també, amb el món provençal. Aquest aire es manifesta, igualment, en una sèrie de produccions de l'entorn de Barcelona, en part dependents de les del claustre gironí, i de Tarragona i d'altres centres als quals es farà al·lusió més endavant. Potser l'obra més rellevant d'aquest cercle sigui la porta que actualment comunica el claustre amb l'església catedral barcelonina. Treballada en marbre reutilitzat d'obres d'època romana, és un conjunt problemàtic per l'emplaçament i la funció originals. També destaca l'escultura del monestir de Sant Pau del Camp, i la d'una galeria del pati del palau episcopal barceloní. Aquesta tendència es detecta plenament en el conjunt de la capçalera de l'església del castell de Camarasa (comarca de la Noguera), part dels capitells de la qual es conserven al MNAC. S'enllaça, així, amb una altra peça excepcional, la porta del claustre de la catedral de Tarragona, també feta en marbre, edifici les primeres etapes decoratives del qual ofereixen nombrosos contactes amb l'escultura provençal. També a Sant Martí Sarroca (Alt Penedès) i al claustre del monestir benedictí de Sant Benet de Bages³⁷ es detecta, sens dubte, el reflex d'aquest cercle. Tanmateix, també s'hi han detectat influències de l'escultura del Poitou i Saintonge.³⁸

D'aquesta manera, Barcelona i el seu entorn van determinar una tendència escultòrica que, sota la influència dels conjunts provençals i amb algunes semblances amb altres punts del Mediterrani, en especial Terra Santa, es va caracteritzar pel seu aire antiquitzant. I si bé l'antiguitat va mostrar diverses altres fórmules a Catalunya durant l'època romànica, aquesta es distingeix pel seu caràcter decoratiu, que es combina amb una gran desimboltura de les composicions, especialment quan es tracta del repertori vegetal. A la catedral de Barcelona, a Sant Pau del Camp, cristal·litza un corrent que, per primera vegada, situa la ciutat en el panorama artístic amb un plantejament monumental i amb uns trets històrics clarament definits, en consonància amb el paper creixent de les ciutats. El context històric, la dinamització del comerç i de la societat, afavoriren, sens dubte, aquesta petita eclosió, que tingué algunes seqüeles més simples més enllà de mitjan segle XIII.³⁹

Sobre l'art del 1200 i una versió mediterrània a Catalunya

En concordança amb les transformacions que van experimentar les arts europees, i en concret l'escultura, a partir del 1180, a Catalunya es detecten una sèrie de novetats basades en una nova mirada a l'antiguitat. A diferència de les manifestacions precedents, la figuració pren un tractament més desimbolt, més interessat a mostrar els gestos, en el sentit del volum, de manera

que es produeix un allunyament de la subordinació a esquemes geomètrics i de les composicions de certa rigidesa. Així, els conjunts catalans s'inscriuran en l'art del 1200, en la versió meridional, mediterrània, tal com succeïa paral·lelament en les arts pictòriques.⁴⁰

D'unes inscripcions en sengles relleus funeraris rossellonesos la historiografia va crear una de les signatures més destacades de l'entorn 1200 en àmbit català, Ramon de Bianya. Aquestes inscripcions se situen, d'entrada, a la catedral d'Elna i en un altre relleu conservat ara al claustre de la mateixa catedral, procedent de l'Eula. En un treball ja clàssic de Marcel Durliat, el seu estil es va detectar a la portada de Sant Joan Vell de Perpinyà i en altres àmbits de la Catalunya Nova amb certes variants, en especial a les zones altes del presbiteri de la Seu Vella de Lleida i en uns relleus d'Anglesola (Urgell).⁴¹ Posteriorment, el seu estil s'ha detectat a la portada del monestir cistercenc de Vallbona de les Monges,⁴² i en algunes peces del claustre de Sant Pere de Rodes, que també s'ha relacionat amb el seu cercle. Sigui com sigui, de la mateixa mà d'aquest autor, del seu taller i entorn, es delimita un treball de clara arrel antiquitzant, amb un treball del cos humà més versemblant en els gestos, el moviment i el plantejament de la indumentària, on radiquen els trets més determinants, amb la multiplicació de línies. Així, és un dels artífexs d'una renovació que enllaça amb les obres toscanes de Guglielmo i Biduino, però que també presenta

*Sant Joan Vell de Perpinyà
(Rosselló). Detall de la portada
(ca. 1200): Foto: Jordi Camps*

Catedral de Tarragona. Capítell historiat del claustre. Primer terç del segle XIII. Foto: Jordi Camps

semblances amb les obres de l'àmbit llenguadocià mediterrani, si tenim present el pilar procedent de l'església dels sants Pau i Sergi de Narbona (conservat al *Musée des Augustins* de Tolosa).

Un altre dels conjunts aparentment iniciat cap a les primeres dècades del segle XIII és el claustre de Santa Maria de l'Estany. D'una banda, conté una sèrie de capitells historiatos les solucions estilístiques dels quals se situen al mateix nivell que les dels capitells situats en el trifori de Sant Feliu de Girona. Això mostra, doncs, contactes entre tots dos centres.⁴³ Altres peces, de cronologia dubtosa i probablement molt avançada, mostren un repertori decoratiu i figuratiu que s'ha associat amb el món cortesà i profà, i el qual està essent ara mateix objecte d'estudi.⁴⁴

Enllaçant amb les primeres dècades del segle XIII, alguns tallers de Lleida i Tarragona mantenen fórmules encunyades per la signatura Ramon de Bianya. Particularment, l'anomenat mestre de Sant Pau i Santa Tecla, al qual es poden atribuir les figures de la Porta de l'Anunciata de la Seu Vella de Lleida i el frontal d'altar de la catedral de Tarragona, com a part d'un taller que, durant el primer terç del segle XIII, va abordar gran part del claustre medieval més gran de Catalunya, el de la seu tarragonina.⁴⁵ La seva construcció i el seu programa iconogràfic estaven concebuts per situar-se al nivell del que representava la seu arquebisbal, recentment restaurada després del domini andalusí, en aliança i estreta relació amb el comte de Barcelona.

Sens dubte, l'obra que permet establir l'enllaç entre Lleida i Tarragona és el magnífic frontal obrat en marbre dedicat a sant Pau i a santa Tecla. Ofereix alguns dels elements característics d'una tendència que recorre a l'esveltesa per al disseny de la figura humana de format monumental, i a la proliferació de plecs en el tractament de la indumentària, com es pot veure en les figures de Pau i Tecla de l'ampli registre central. Un decorativisme visible també en els detalls ornamentals, que té alguns antecedents en els models occitans ja més avançats, en especial dels últims tallers tolosans. Les escenes dedicades a santa Tecla mostren la tendència a les composicions atapeïdes, amb les figures tractades de manera més simplificada, un relleu pla, solucions que es generalitzen al claustre. El testament de l'arquebisbe Ramon de Rocabertí de 1214 i un contracte per l'ús d'unes pedreres han estat sempre els arguments per datar aquest gran conjunt a partir del primer quart del segle XIII.

La impressió global és la d'un conjunt on se sintetitzen el pes de l'orde cistercenca amb la necessitat d'incorporar la temàtica historiada i adaptar-se a un cert decorativisme, perceptible

en els detalls de l'escultura de les impostes, en els arquets polilobulats de la cornisa o en els entrelaçats dels òculs. A diferència de tants exemples precedents (Girona, Sant Cugat del Vallès, Santa Maria de l'Estany), els cicles historiatos es concentren en determinats punts de les galeries, especialment en tres dels pilars que conformen les arcades i en un grup de dobles columnes. La combinació i interacció de temes de l'Antic i el Nou Testament indiquen un programa general que al·ludeix a la Caiguda i a la Redempció, si bé la situació conscient dels motius en punts molt concrets també sembla respondre a motius de funcionament del claustre i a components derivats de la litúrgia. De la mateixa manera, hi destaca la presència d'un cicle dedicat a sant Nicolau, que inclou representacions dels miracles pòstums.⁴⁶ Com dèiem, altres aspectes de la decoració dels capitells mostren un indiscutible paral·lelisme amb els repertoris austers del Cister, a través dels capitells de fulles llises tan visibles a Poblet i a Santes Creus, en aquest cas situats al lavabo del claustre i a la façana de la sala capitular. Però un univers diferent s'obre en la incansable diversitat del treball de les impostes, amb tot tipus de repertoris figuratius, especialment de lluites, de bestiar, i també vegetals i geomètrics, entre els quals destaca el cicle dels treballs dels mesos, en una imposta de l'ala nord-occidental.

El claustre de Tarragona, segurament realitzat durant el primer terç del segle XIII, sembla una mica una suma, un tot de caràcter enciclopèdic, que respon a les aspiracions de la seu. També és veritat que en alguns punts, en especial a la galeria oriental, el nivell de qualitat va disminuir, i que altres relleus de la catedral mostren el record dels treballs més rellevants del claustre i del frontal. Si atenem la cronologia d'algunes làpides funeràries, podem establir que cap als anys 1260 l'estil del claustre encara pervivia, filtrat amb elements iconogràfics netament gòtics.⁴⁷

Un dels aspectes que definien la fisonomia general del claustre de Tarragona eren les coincidències amb els conjunts cistercencs que, des de mitjan segle XII, s'anaven construint a les comarques tarragonines. Aquestes coincidències no són només relacionades amb els repertoris, a través del tipus de fulles llises ordenades en un o dos registres, o en repertoris que més tard guanyaran en sentit ornamental. Hi ha també analogies estructurals, tant en la manera d'ordenar les arcuacions com en la fórmula adoptada per la façana de la sala capitular. Es tracta de relacions a les quals s'ha fet referència des de temps antic, però que encara s'han d'ordenar i replantejar, per traçar un panorama clar sobre les relacions artístiques que hi va haver entre els monestirs de Poblet, Santes Creus i Vallbona de les Monges (aquest, a l'Urgell), i les seus de Tarragona i Lleida, entre el darrer quart del segle XII i la primera meitat del XIII.

Les transformacions del segle XIII i la seva fusió amb el gòtic

La ciutat de Barcelona ofereix un reduït nombre de capitells procedents de l'antic hospital de Sant Nicolau, posteriorment convent de Sant Francesc, altament significatiu. Cap als anys 1200-1220 hi va treballar un taller directament relacionat amb el *Pórtico de la Gloria* de la catedral de Santiago de Compostel·la. Així es va detectar en tres capitells que contenen temàtica figurativa i vegetal, conservats al MNAC. El seu interès radica en el fet que situen Barcelona en un estadi evolutiu equiparable a un dels tallers d'escultura més significatius dels inicis del gòtic a la península Ibèrica. En certa mesura, a Barcelona s'incorpora una figuració que reflecteix una major agilitat en la disposició dels personatges i una major teatralitat, deutora de les aportacions compostel·lanes. Quin seria el reflex o, senzillament, la incidència de l'escultura de Sant Nicolau sobre altres centres barcelonins o catalans? Es tracta d'una pregunta sobre la qual encara cal treballar en profunditat. Però els vincles que aquest conjunt demostra amb el gran taller compostel·là plantegen una qüestió important sobre les relacions entre l'art català i el de la resta del món hispànic, que fins al moment semblen haver estat molt puntuals. En qualsevol cas, i pel que fa a l'escultura, ens interessa saber fins a quin punt les transformacions que van afectar els conjunts catalans de l'època van mantenir el ritme i una evolució anàlegs, o no, als dels conjunts aragonesos, castellans, lleonesos o compostel·lans, entre d'altres.⁴⁸

Hem vist anteriorment com l'entorn de Ramon de Bianya actuava a la Seu Vella de Lleida, les primeres fases escultòriques de la qual mostren connexions amb tendències de gust antiquitzant, d'acord amb l'esperit de l'art 1200, i datables durant les dues primeres dècades del segle

Seu Vella de Lleida. Porta dels Fillols (mitjan segle XIII). Foto: Jordi Camps

XIII. Fins i tot es va intentar veure la influència de Benedetto Antelami en part dels capitells del transepte. S'anirà avançant, així, en el conjunt més ambiciós des del punt de vista del programa iconogràfic, amb abundància de temàtica historiada aplicada tant al presbiteri, el creuer i els arcs d'entrada a les absidioles com als pilars de suport de les naus. La construcció, i part de la decoració escultòrica, es completarien cap a mitjans de la centúria. Així es percep en els relleus de les zones més pròximes als peus de les naus, en la decoració de la galeria del claustre adossada a l'església i en les portades.⁴⁹ A partir de l'esquema compositiu i ornamental de portades com la dels Fillols es generà la idea d'una anomenada escola de Lleida, la irradiació de la qual comprèn conjunts d'una àmplia àrea que inclou també conjunts aragonesos. Així, els finestrals de l'ampliació de l'església d'una fundació reial com el monestir de Sixena reflecteixen sens dubte els esquemes i els repertoris tan desenvolupats a Lleida.

L'amplitud monumental d'aquestes portades ens remet a alguns conjunts llenguadocians, com ara la portada meridional de l'antiga catedral de Sant Nazari de Carcassona o l'occidental de Notre-Dame-du-Bourg a Rabastens. Sens dubte, la solució adoptada en les portades de la seu lleidatana fou reeixida, però també va ser objecte d'una evolució, de variants i fins i tot d'imitacions, moltes de les quals inclouen una figuració que respon a dates avançades i que, si s'haguessin analitzat de manera individual, s'haurien inclòs dins del gòtic. Fora de la seu lleidatana, cal recordar la portada de Santa Maria de Solsona, que mostra una adaptació dels esquemes de Lleida a alguns repertoris que formen part de la mateixa tradició marcada pel claustre, al qual ens hem referit anteriorment.

Però l'obra que millor reflecteix el nivell de monumentalitat i d'espectacularitat a què podia arribar aquesta tipologia de portada és la de Santa Maria de Agramunt (a la comarca de l'Urgell). Aquest conjunt és una obra mestra on s'uneixen els repertoris de cintes o tiges vegetals amb figuració amb els motius de caràcter geomètric de les arquivoltes, i amb la inclusió de temàtica historiada en els capitells dels muntants de la porta. Tanmateix, l'element més singular és el grup escultòric de la clau de l'arquivolta interior, amb una Verge i el Nen combinada amb l'Anunciació a Maria i l'Epifania. Una inscripció permet datar, si més no aquest grup, el 1278,⁵⁰

la qual cosa proporciona un marc avançat, si es comparen aquestes escultures amb la figuració de les arquivoltes. De fet, una bona part de les portades que al seu moment es van englobar dins l'anomenada "escola de Lleida" es caracteritzen per unes fórmules estilístiques equiparables al gòtic i, per tant, responen a una cronologia avançada dins del segle XIII, com és el cas de la portada de Gandesa. Cal dir que aquest fenomen és perfectament clar en obres de l'àmbit aragonès, com en la portada de San Miguel de Foces, on els esquemes compositius propis de Lleida es combinen amb temes vegetals associables al gòtic.⁵¹

Aquest capítol ens ha de conduir fins a una altra qüestió, la de l'àmplia cronologia atorgada al romànic a Catalunya al llarg del segle XIII i, d'altra banda, l'associació d'una producció tècnicament tosca, obra d'artífexs mediocres, que tendeix a l'esquematzació, a un concepte de romànic arcaïtzant o popular. Coses similars han passat en obres d'etapes precedents, quan obres datables a principis del segle XIII, de factura tosca i senzilla, s'han confós amb obres preromàniques. Tot plegat ha contribuït que algunes obres clarament datables al darrer terç del segle XIII i classificables ja com a plenament gòtiques s'hagin definit com a romàniques. Més enllà de les controvèrsies sobre la terminologia, en les quals no creiem que sigui oportú d'entrar-hi, l'atribució al romànic d'una sèrie d'obres molt tardanes ha encaminat cap a una desproporcionada prolongació del mateix romànic, tant en escultura pètria com en la talla sobre fusta. Fins i tot hi ha exemples en què la cronologia fiable dels exemples sobrepassa l'època medieval.

LA TALLA EN FUSTA

És ben sabut que Catalunya ha conservat una gran quantitat d'obres tallades en fusta i policromades d'època romànica, amb un notable nivell de qualitat i un alt grau de diversitat tipològica i estilística. El seu estudi s'ha centrat sobretot en qüestions relacionades amb les tipologies i la seva significació, i en una classificació en tendències estilístiques i tallers. No obstant això, en les últimes dècades s'ha ampliat el camp d'estudi per tal d'aprofundir en el problema de la funció i en el seu paper en el culte i la litúrgia. A més, les restauracions i els estudis duts a terme sobre els materials constitutius i sobre aspectes tècnics també estan proporcionant resultats determinants per al seu coneixement.⁵² En el moment d'abordar el seu estudi cal tenir en compte l'absència generalitzada de referents cronològics clau (amb alguna excepció que tractarem més endavant) i la seva enorme diversitat tipològica, compositiva, iconogràfica i estilística, que han dificultat l'establiment d'una classificació satisfactòria per a bona part de les obres conegudes.

Des del punt de vista crític, s'hi ha d'afegir que queda encara per establir una periodització basades en les diverses modalitats i en la seva evolució, i una neta delimitació entre les obres classificables com a romàniques i les que pertanyen a dates més avançades i que semblen haver seguit esquemes compositius associats amb les formes tradicionals.⁵³ En aquest desajust han intervingut diversos elements: el primer és la dificultat per establir una seqüència clara entre les peces datades al segle XIII, que a Catalunya, en conjunt, s'han relacionat més amb el romànic que amb les transformacions del 1200 i els inicis del gòtic; en segon lloc, hi intervé el tòpic que alguna tipologia molt pròpia de l'època és igualment exclusiva d'aquesta, tal com es detecta quan es tracten determinades imatges de la Mare de Déu amb el Nen; s'hi està un tòpic segons el qual s'assimila la plàstica del romànic a unes formes geometritzants i rígides, cosa que ha dut a classificar com a romàniques obres molt tosqueres i d'escassa qualitat, que en realitat pertanyen a dates posteriors a mitjan segle XIII.

Certament, els punts de referència són aparentment dèbils i, a més, les diverses modalitats impliquen no solament variants cronològiques sinó també territorials, i això tant a Catalunya com al món hispànic en conjunt, o a Europa en general. Tanmateix, hi ha tres obres que es poden datar amb precisió i que aporten punts de referència molt valuosos amb vista als exemples anàlegs. En primer lloc, el Crist del 1147, datable des de la restauració del 1952, moment en què fou descobert un reconditori que contenia diversos paquets de relíquies i dos fragments de pergami, un dels quals feia al·lusió a la consagració de la imatge l'any 1147.⁵⁴ En segon lloc, la Mare de Déu de Sant Cugat del Vallès, datada habitualment a la segona meitat del segle XII, fins que, en una restauració del 1989, dos pergamins descoberts en el reconditori aleshores

obert esmentaven una consagració l'any 1218.⁵⁵ I, finalment, un punt de referència més tardà el proporciona el Davallament de Sant Joan de les Abadesses, datat el 1251,⁵⁶ conjunt que planteja els difícils límits entre l'art romànic i l'art gòtic, i en certa mesura actua com a peça frontissa, tancant els estudis generals sobre l'escultura en fusta del romànic, i també obrint els dedicats a la imageria del gòtic.⁵⁷

Un dels punts d'interès de la historiografia ha estat la relació de l'escultura amb altres tècniques artístiques. En primer lloc, s'ha tingut present la idea que una part de la producció en fusta policromada, acompanyada o no d'elements en estuc i de colradura, es pot entendre com una versió modesta d'obres treballades amb materials preciosos, especialment recobriments d'or i plata i aplicacions de gemmes. Així, s'han tingut en compte les notícies documentals al·lusives a frontals d'altar, retaules, creus i altres tipus d'objectes treballats en or i plata en centres catedralicis i monàstics,⁵⁸ dels quals no s'ha conservat res, a banda de la descripció textual del frontal de Girona.⁵⁹ D'aquesta mateixa seu prové una imatge de la Verge amb el Nen que va estar recoberta de metall preciós.⁶⁰ La fisonomia actual del conjunt està marcada per la tonalitat obscura de la fusta de boix, material que també va servir per elaborar les cobertes d'un evangeliari del mateix tresor.⁶¹ Però aquesta superfície actuava com a ànima del revestiment metàl·lic que conferia a la imatge un aspecte luxós, ric en reflexos, que contrastaria enormement amb la sòbria aparença dominant actual. En aquest sentit, convé recordar que diversos exemples europeus recoberts amb metall disposaven també d'un treball molt precís de la fusta, com es pot veure en la Verge de Hildesheim, datada a començaments del segle XI. Malgrat això, la imatge ha estat considerada més en els treballs sobre escultura en fusta que en els d'orfebreria, potser per causa de l'excel·lent qualitat de la talla, que fins i tot va fer cercar paral·lels en l'escultura de les primeres fases del claustre de la catedral gironina.⁶² De nou a Catalunya, cal recordar les imatges recobertes d'estany, posteriors, en concret l'anomenada Verge de la Victòria de Thuir (Rosselló)⁶³ i la de Plandogau (Pallars),⁶⁴ pertanyents a un grup més ampli centrat particularment a la zona del Massís Central francès. L'existència d'aquestes imatges (a les quals potser caldria sumar un tercer exemplar de l'antiga col·lecció Vallin) pot derivar dels vincles existents amb la regió de l'Alvèrnia i dels camins de pelegrinatge relacionats amb el culte marià. A més, l'origen de les obres pot aportar dades o indicis molt suggeridors sobre els tallers on es produïren i sobre el mecanisme a través del qual haurien arribat a Catalunya.

Les tipologies d'imatges

Tot i que les aplicacions tècniques de la fusta en els elements decoratius i de mobiliari de les esglésies van molt més enllà del que són estrictament els treballs escultòrics (revestiments i policromia inclosos),⁶⁵ en aquests moments ens interessen les imatges i algunes mostres del mobiliari litúrgic. En general, podem acceptar que les tipologies desenvolupades a la Catalunya dels segles XII i XIII es corresponen amb les habituals en el context general del romànic,⁶⁶ amb una sèrie de particularitats i excepcions. Les imatges de la Mare de Déu amb el Nen i els crucifixos es troben entre els tipus que han conservat un nombre més important d'exemplars, amb uns marges diversitat notables des de tots els punts de vista. A això cal afegir-hi els grups del Davallament de Crist, els calvaris i alguns exemples d'imatge del Crist en majestat, anomenades també del "Salvador". En un altre sentit, cal afegir-hi els frontals d'altar i retaules realitzats amb talles aplicades, i també altres elements del mobiliari, en què, de fet, estarien integrades moltes de les imatges que actualment coneixem fora de context, i els baldaquins o els seients, que de vegades presenten decoració esculpida.

Pel que fa als crucifixos, l'estudi ha partit bàsicament de la distinció entre diverses modalitats, que se situen entre el *Christus triumphans* —a Catalunya, associada a les dites majestats—, i el *Christus patiens* o Crist sofrent,⁶⁷ als quals cal afegir els anomenats grups del Calvari i els del Davallament de la Creu.

Dins de la modalitat del Crist triomfant, la presència d'una sèrie àmplia i coherent de majestats és un dels factors que distingeixen Catalunya respecte d'altres regions europees i del món hispànic. El punt de connexió més significatiu és la regió de la Toscana, tenint en compte les analogies tipològiques amb el cèlebre *Volto Santo* de Lucca, objecte de gran devoció i entès

com un reconegut prototipus, i altres talles de l'entorn.⁶⁸ Rarament s'han conservat *in situ* i, per tant, és difícil de restituir-ne el context original, tot i que algunes conserven figuració i inscripcions a les creus, que aporten dades significatives. Entre els casos més sobresortints esmentarem en primer lloc una de les escasses imatges romàniques d'aquest tipus que encara és objecte de culte: la Majestat de Beget,⁶⁹ que presenta els components característics que defineixen el Crist triomfant: la túnica, els braços en horitzontal i l'actitud solemne i majestàtica, sense expressar el dolor del sofriment. Pertanyen al mateix grup la Majestat Batlló⁷⁰ i la Majestat de la Trinitat o de Bellpuig (Rosselló), entre d'altres. Tot i que la datació d'algunes d'aquestes imatges ha de ser revisada i podrien pertànyer a dates més avançades que les dècades centrals del segle XII, la seva presència es detecta bàsicament a la zona nord-oriental de Catalunya,⁷¹ des del Rosselló i la Cerdanya fins a l'entorn de Barcelona, on destaca un exemple tan singular com el de la Majestat de Caldes de Montbui, al Vallès.⁷² També hi ha alguns exemples dins dels límits del

Majestat Batlló (mitjan segle XII).
Foto: ©MNAC-Museu Nacional
d'Art de Catalunya

bisbat d'Urgell, com demostra la Majestat d'Organyà⁷³ o com es veu al conjunt de Sant Joan de Caselles (Andorra), en una modalitat tècnica i un marc diferents, on la imatge de Crist triomfant treballada en estuc s'acompanya de les figures pintades de Longí i Estefató.⁷⁴

En canvi, la major part dels exemples de Crist sofrent es localitzen a la part nord-occidental de l'àmbit català, en especial aquells que pertanyen plenament al segle XII.⁷⁵ En tot cas, la seva composició i caracterització s'inscriuen generalment dins de la tradició europea. Entre aquests destaquen el Crist del 1147, esmentat anteriorment, el Crist de Salardú⁷⁶ i el de Cubells.⁷⁷ De vegades s'han intentat plantejar vincles entre les tipologies i els aspectes iconogràfics de la il·lustració de manuscrits i les imatges en fusta, en una via que serà bo de desenvolupar més àmpliament. En aquest sentit, és suggeridora la comparació entre algunes d'aquestes imatges i la il·lustració de Crist a la creu del *Te igitur* del *Liber Mysticus*, còdex atribuït a l'escriptori de la Seu d'Urgell i que deuria arribar a l'església andorrana de Sant Romà de les Bons amb motiu de la seva consagració l'any 1164.⁷⁸

Entre aquestes dues modalitats se n'ha intentat distingir una tercera, anomenada la de les "majestats nues"⁷⁹, que pot ser paral·lela a nombrosos exemples italians associats a la idea del *Christus Crucifixus vigilantes*, definit a partir d'exemples com el de San Leonardo di Siponto.⁸⁰ S'inscriu igualment, com el *Christus Patiens*, en la tradició carolíngia, i presenta exemples que, aparentment, es distribueixen per diverses zones de Catalunya, en formats distints: des de les grans dimensions i actitud solemne de l'anomenada Majestat de la Portella (desapareguda)⁸¹ i el més moderat d'Ix (Cerdanya)⁸² fins al més monumental de Cabdella (Pallars),⁸³ aquest últim datable probablement en un moment ja molt avançat del segle XIII. Aquesta variant revela la necessitat d'aprofundir en l'estudi mitjançant l'anàlisi dels atributs i la indumentària, vista la dificultat que hi ha per establir referències cronològiques sòlides.

També s'ha determinat una sèrie aparentment més esporàdica, la dels anomenats calvaris, en què, a banda de la figura del crucificat, hi ha estatuets aplicades als extrems dels braços de la creu: Maria i sant Joan Evangelista al travessar, mentre que als peus apareix, quan es conserva, la figura d'Adam ressuscitant. L'exemple paradigmàtic d'aquest tipus a Catalunya és l'anomenat Calvari de Tragó de Noguera.⁸⁴ Però la definició d'aquests grups ha anat sempre lligada a la presència de les talles aplicades quan, en realitat, hi ha diversos exemples del Crist sofrent, classificats com a tals, que representen pintades a la creu les imatges de Maria i Joan, i la resurrecció d'Adam. Aquesta constatació convida a replantejar la definició i classificació d'algunes obres a través de criteris basats exclusivament en la tècnica utilitzada, tal com s'esdevé, per exemple, amb el ja esmentat Crist de Salardú.

En realitat, som davant de tipologies materialitzades mitjançant recursos tècnics diversos, sigui la talla en fusta, policromada, la pintura aplicada sobre les parts planes, a vegades en contacte amb obres de metal·listeria, en general, orfebreria, esmalts. De fet, l'interrogant s'hauria de plantejar en el motiu de l'elecció d'una opció o d'una altra. Una escala diferent ve marcada pel que permet deduir la imatge de sant Joan de Roda d'Isàbena, les dimensions de la qual ens situen de nou al nivell dels conjunts del Davallament de la Creu, com els de la quasi veïna vall de Boí; sempre s'ha associat al Crucifix desaparegut el 1936, de manera que sembla haver format part d'un Calvari de mida més monumental, a la manera dels que es desenvoluparan més endavant, en dates avançades del segle XIII, i amb un tractament més monumental i dramàtic, en consonància amb l'evolució d'aquests temes en l'estatuària del gòtic.⁸⁵

Els grups d'imatges dels davallaments de la creu completen aquesta visió de les talles relacionades amb la Passió de Crist i aporten, en el cas de Catalunya, una de les tipologies més singulars i controvertides. Això afecta especialment els tres grups procedents de la vall de Boí, en concret els d'Erill la Vall, Santa Maria de Taüll i la Nativitat de Durro, sense oblidar que hi hagué també un conjunt superb a la vall d'Aran, si ens fixem en les proporcions i la qualitat de l'impressionant tors conservat del Crist de Mijaran. A diferència dels altres grups coneguts, com els centre d'Itàlia, o de les representacions pictòriques i escultòriques aplicades a l'arquitectura, les de la il·lustració de manuscrits, etc., aquests davallaments els formen set personatges. La diferència amb els altres és la presència de Dimas i Gestes, els dos lladres, als extrems de la composició.⁸⁶ En termes generals, les opinions sobre la datació dels conjunts han alternat entre dos punts de vista. En primer lloc, es proposava una cronologia alta, del segle XII, basada en les

Davallament de la Creu d'Erill la Vall. Talles de la Verge i sant Joan (segona meitat del segle XII).
Foto: ©MNAC-Museu Nacional d'Art de Catalunya

analogies existents amb la indumentària entre les figures de Maria dels Davallaments i la de les pintures de l'absis de Sant Climent de Taüll, de l'entorn del 1123.⁸⁷ Al costat d'aquesta opinió, que admet la continuïtat del grup en obres i datacions més avançades, hi ha hagut una altra opció que proposava una cronologia més baixa, entre la segona meitat del segle XII i, en algun cas, el segle XIII. Aquesta datació també quedaria justificada en haver-se vinculat els grups amb la lluita contra el catarisme.⁸⁸ En aquest debat, també cal considerar, lògicament, l'altre exemple conegut i format novament per set personatges, el Davallament de Sant Joan de les Abadesses, anomenat Santíssim Misteri, que com hem dit més amunt es pot datar el 1251. Tot i que desconeixem quina va ser la composició d'altres conjunts dels quals només es conserva la talla de Crist, és interessant constatar que des de la vall de Boí fins a l'entorn de Ripoll es produeix una continuïtat en aquesta tipologia, que potser es pot atribuir als vincles que hi va haver entre les dues regions des del segle XI.

De Santa Maria de Taüll també provenen dues talles que formaven part d'un grup de la Visita de las Maries al Sepulcre, i la presència del qual s'ha d'associar amb la dels davallaments.⁸⁹ Certs detalls de la indumentària coincideixen amb els de les figures de Maria dels davallaments, mentre que l'estil s'apropa clarament a les formes modelades del Crist de Mijaran. En tot cas, tant els davallaments com aquest grup de la *Visitatio Sepulchri* s'han d'interpretar en relació amb

la litúrgia estacional i amb aspectes vinculats al teatre litúrgic.⁹⁰ A banda del desenvolupament teatral dels grups, pot servir com a mostra la imatge de Crist del Davallament de Santa Maria de Taüll, posterior als d'Erill i Mijaran, que té els braços articulats. Aquest aspecte ens situa també en el seu paper en el teatre litúrgic i, per tant, l'adaptació a nous vessants del drama en dates més avançades.⁹¹

El notable conjunt d'imatges de la Verge amb el Nen (o marededéus), presenta una gran diversitat de modalitats compositives i iconogràfiques, i diverses sèries estilístiques que s'emmarquen en zones o regions concretes, per a les quals, tot sovint, falta encara precisar la datació. En tot cas, la iconografia i la composició se situen sempre dins de la imatge de Maria entesa com a *sedes sapientiae*, és a dir com a tron de saviesa, tal com s'ha comentat respecte de la imatge de la catedral de Girona. Així van ser abordades, al seu moment, les sèries de talles del Rosselló, la Cerdanya i el Conflent, que es van estudiar segons un criteri que les englobava genèricament dins de l'escultura en fusta de França.⁹² Des del punt de vista dels atributs, els gestos dels dos personatges, la indumentària, hi ha certa diversitat, que encara ha de ser estudiada amb atenció.⁹³ Però generalment els exemples es caracteritzen per composicions marcades per la frontalitat, una certa rigidesa i una tendència a les expressions severes dels personatges. Això no obstant, alguns exemples probablement avançats cronològicament presenten una composició diferent de l'habitual, amb una posició més dinàmica del Nen, que gira cap a un costat; entre aquests exemples destaquen la Verge de la Seu d'Urgell i la de Santa Coloma d'Andorra. Potser en aquesta línia se situava també la Verge del Claustre de Solsona, fos o no des del principi una imatge de culte o una escultura arquitectònica. La seva posició, amb la figura del Nen orientada cap a la dreta, inclinada respecte de l'eix marcat per Maria, ens situa davant d'un plantejament que, precisament, s'acosta als dos exemples del bisbat d'Urgell al qual que Solsona pertanyia durant l'edat mitjana.⁹⁴

En aquest panorama, en què sovint convé determinar possibles models o prototips, hi destaca una absència: algunes descripcions antigues esmenten la Verge de Ripoll, que hauria exercit un paper significatiu, si pensem en la qualitat i la representativitat del monestir i en el fet d'haver-se convertit en un important objecte de culte que, amb el temps, deuria haver sofert transformacions.⁹⁵ Tot i que fins i tot podríem dubtar que la imatge que va ser malmesa i que desaparegué el 1835 fos la romànica, els seus testimonis gràfics i escrits són força suggeridors, i hi ha una relativa coincidència entre el segell del monestir, que s'ha emprat com a referència, i una descripció del segle XVII, amb un esquema que probablement s'apartaria dels plantejaments compositius frontals i rígids de les imatges de la *sedes sapientiae*, i que en canvi seria similar al de la verge del claustre de Solsona, que comentàvem més amunt. Un esquema, a més, que sense ser idèntic ofereix punts de contacte amb el de la representació de la Mare de Déu entronitzada en un còdex ripollès del segle XI.⁹⁶ Tanmateix, la composició d'imatges romàniques de centres dependents de Ripoll, com la de Montserrat, mostren la composició frontal, amb la Verge entronitzada, que, d'altra banda, també apareix en el relleu en guix descobert arran de les obres de restauració del claustre ripollès. Així doncs, és interessant replantejar quina va poder ser la difusió de la imatge de Ripoll i aproximar-se a la seva fisonomia inicial.

A banda de les talles de la Verge, hi ha algunes imatges de Crist o de sants aparentment aïllades, en actitud majestàtica i composició rígida i frontal. És el cas d'alguna talla de Crist entronitzat, anomenada també del "Salvador", en especial el Sant Salvador de Vedella (prop de Berga),⁹⁷ o d'alguna imatge d'un sant bisbe.⁹⁸

D'altra banda, és important fer referència als elements mobles utilitzats en l'altar que s'organitzaven al voltant de la imatge de la Mare de Déu, que deuriem formar edicles o petits retaules.⁹⁹ En aquest sentit, cal tenir en compte algunes talles aïllades de la Verge tractades amb un gruix escàs, que deuriem pertànyer també a frontals d'altar d'organització similar als anteriors. Així, s'han conservat suficients testimonis per confirmar la idea que existien petites estructures arquitectòniques situades sobre l'aram, a manera d'edicles, que representaven la presència de diverses imatges i que podien incloure diverses escenes.¹⁰⁰ Els exemples més destacats són l'edicle de Sant Martí d'Envalls, a Angostrina (Cerdanya)¹⁰¹ i el de Sant Martí Sarroca (Penedès).¹⁰² Tot plegat, ha de fer pensar en quina podria ser la disposició d'algunes de les talles, especialment les de la Mare de Déu amb el Nen, ja que pràcticament totes han arribat a l'actualitat totalment

descontextualitzades en relació amb la seva presentació inicial. Els dos exemples esmentats han de permetre pensar que moltes de les imatges eren ressaltades simbòlicament per una estructura, a manera de baldaquí.

Tallers i tendències: alguns exemples significatius

Hem dit anteriorment que sovint els historiadors de l'art han intentat ordenar aquest complicat panorama tot agrupant les obres per tipologies, estils i èpoques, tal com va fer Josep Gudiol Ricart, el qual, basant-se en criteris fonamentats en les analogies formals i tipològiques, va establir la idea de l'existència d'una sèrie de tallers.¹⁰³ Així, la idea de l'existència de tallers a Ripoll, a Girona o a la Seu d'Urgell, partia de la possibilitat que aquests tallers se situaven en grans centres monàstics i catedralicis. Així va néixer, també, la idea d'un taller situat a la vall de Boí (Porter), de la Ribagorça (Gudiol) o d'Erill (Bastardes), en relació amb el grup dels davallaments de la Creu de la vall de Boí, dins del qual cal incloure peces d'altres tipologies, especialment crucifixos i talles aplicades a frontals d'altar.¹⁰⁴ L'estil de les talles que formen els grups del Davallament ens obliga a plantejar l'origen del taller, en l'estudi del qual sembla que es prioritza la idea d'un caràcter excepcional, d'una gran originalitat. La tendència a les formes expressives i abstractes, les exageracions i l'estilització dels trets de peces com el Crist de Mijaran no s'allunyen tant d'obres de l'entorn meridional del romànic, en un sentit genèric. Així, hi ha detalls, com l'allargament dels bigotis, el plantejament de la barba i la cabellera, que lliguen amb obres del primer terç del segle XII, com ara el pòrtic de Moissac. En aquest mateix sentit, són suggeridores les analogies entre els plecs aplanats de la figura de sant Joan del Davallament d'Erill la Vall i la representació del profeta Jeremies del mainell de Moissac.¹⁰⁵ En canvi, el sentit del volum i les proporcions d'algunes de les figures es poden aproximar a produccions escultòriques avançades, datables entorn del 1200: les figures de Maria i Joan del Davallament d'Erill es caracteritzen per una certa esveltesa, aparença que queda reforçada per l'encongiment de la túnica a l'alçada de la part inferior de les cames i l'eixamplament posterior a la zona dels peus. Els extrems que hem comentat revelen la complexitat de l'anàlisi de les talles i plantegen, evidentment, la validesa de la comparació estrictament estilística, tant si es tracta dels davallaments com de peces d'altres tipus o d'altres zones. Es planteja, doncs, la qüestió de la vigència de determinades fórmules compositives i estilístiques, tècniques. I, seguint amb la qüestió dels davallaments de la Ribagorça i de la Vall d'Aran, cal preguntar-se a què respon el fet que obres datables a la segona meitat del segle XIII, com el crucifix de Perves (Pallars),¹⁰⁶ presentin punts de relació tan clars amb les obres anteriorment esmentades. En la difícil tasca de determinar la localització del taller o dels tallers responsables d'aquesta producció, cal tenir en compte quin va ser realment el paper dels promotors de la regió.¹⁰⁷

Per a la datació i l'agrupació de les talles de la Verge hi ha hagut intents molt interessants. Una de les sèries d'imatges de la Mare de Déu amb el Nen agrupa exemplars de la zona de la Cerdanya i, en un sentit més ampli, del bisbat d'Urgell. L'exemple més important és el de la Verge de Ger,¹⁰⁸ que actua com a cas paradigmàtic juntament amb el de les verges d'Ix i Bastanist (desapareguda el 1936), així com el d'altres localitzades al Pallars.¹⁰⁹ No sempre s'han buscat punts de comparació entre obres de tipologies diferents, si comptem amb excepcions com les ja esmentades. Però si seguim les pautes que ens proporciona l'àmbit de la Cerdanya, detectem analogies d'estil molt clares entre els trets facials de la Verge de Ger i el crucifix de Sant Martí d'Envalls, a Angostrina.¹¹⁰ D'altra banda, creiem que es pot anar més lluny a l'hora d'interrogar-nos sobre l'origen d'aquests tallers: les analogies, d'entrada sorprenents, entre l'esmentada peça de Ger i la imatge d'un àngel de Colònia, relacionat amb un grup de la Visita de les Maries al Sepulcre, poden obrir noves vies de recerca respecte de la qüestió que ens plantejàvem.¹¹¹ Cal analitzar en profunditat quin va poder ser el paper de centres forans en l'arribada de prototipus, d'artistes o de fórmules i repertoris tècnics en l'eclosió dels primers tallers d'escultura en fusta a Catalunya, tal com sense problemes s'ha plantejat tradicionalment per a l'escultura arquitectònica. Potser en alguns casos haurem d'acceptar la hipòtesi sobre la importació d'objectes, tal com fan sospitar les imatges de Tuïr i Plandogau, relacionades amb un grup del centre de França, com hem vist anteriorment.

*Mare de Déu de Ger (Cerdanya),
ca. 1180. Foto: © MNAC-Museu
Nacional d'Art de Catalunya*

En una direcció anàloga, encara no s'han buscat sistemàticament els vincles tècnics, estilístics i tipològics amb les obres de les arts sumptuàries, ja fossin treballades en metalls preciosos, en ivori o en altres materials. Tanmateix, els intents d'associar treballs d'escultura en pedra amb l'escultura en fusta ens porten, de nou, a les relacions entre diverses tècniques, en aquest cas escultòriques. És emblemàtic el cas de Ripoll, que fins i tot va més enllà i abraça l'evolució de les tècniques pictòriques. D'una banda, s'han establert analogies entre els relleus de la portada i els del frontal de talla de Sant Pere, que hem esmentat anteriorment, mentre que també s'ha vist en la Majestat de Sant Joan les Fonts un reflex de l'estil de la *Maiestas Domini* de la portada ripollesa.¹¹² La projecció de Ripoll afecta àmpliament la producció pictòrica, amb obres que es localitzen en punts marcats per la seva influència.¹¹³ També a Solsona s'ha detectat la vinculació entre la cèlebre Mare de Déu del Claustre i una talla en fusta, que segurament pertanyia a un moble d'altar, atribuïble a la mateixa zona.¹¹⁴

En la difusió de determinades solucions, especialment pel que fa a modalitats o tipus, cal plantejar igualment quin va ser el paper d'algunes obres marcades pel seu prestigi i atracció com a objectes de devoció, a una escala més reduïda que la d'exemples cèlebres com el ja esmentat *Volto Santo* de Lucca sobre algunes majestats catalanes. A banda de la desapareguda Verge de Ripoll i de la Verge del Claustre de Solsona, cal destacar la transcendència de la Mare de Déu de Montserrat, que ha sobrepassat l'edat mitjana; la imatge va gaudir de devoció a través dels miracles que se li atribuïen i que durant el segle XIII ja van cridar l'atenció del rei Jaume I el Conqueridor, o del monarca castellà Alfons X el Savi, que va reflectir alguns d'aquests miracles en

les cèlebres *cantigas*. La imatge probablement va ser realitzada entre la segona meitat del segle XII i l'inici del XIII, i va patir diverses transformacions i restauracions.¹¹⁵ El que és interessant de remarcar ara és com al seu entorn es poden agrupar altres peces, que determinen un cercle que ens situa també a Barcelona, en una imatge relacionada amb la catedral.¹¹⁶

L'estudi de les obres esculpides en fusta i policromades a Catalunya ha de donar encara molts resultats, i ha de confirmar la qualitat excepcional d'una part significativa de les produccions, com demostren algunes obres que podem considerar capitals, però que disposa també d'un amplíssim repertori d'exemples de qualitats, tipus i connotacions molt diverses. Els treballs futurs no poden prescindir de les aportacions de l'erudició i de la recerca del segle XX, i dels esforços de conservació d'un patrimoni que, en certa mesura, és fràgil, i que ha estat objecte de nombroses transformacions. Més enllà de les valoracions formals, estilístiques i compositives, les investigacions han d'avançar en dues direccions: en primer lloc, des de l'òptica de les funcions i la significació de la talla en fusta, del seu paper en els edificis i davant dels espectadors potencials, per tal de comprendre el paper que exerceix en el culte, la litúrgia, en la voluntat dels seus promotors i la seva ubicació dins de l'edifici; en segon lloc, des del seu vessant tècnic, mitjançant l'anàlisi dels materials, de la policromia i dels procediments.¹¹⁷ Són dues vies que es complementen i que, a hores d'ara, són imprescindibles per reubicar en el lloc que es mereix un dels vessants més rellevants i diversos de l'art romànic a Catalunya.

NOTES

- ¹ PUIG I CADAFALCH, Josep, *L'escultura romànica a Catalunya*, Barcelona, 1949-1954, 3 toms (Monumenta Cataloniae, V-VI-VII).
- ² Esmentarem alguns dels treballs de caràcter general que inclouen aportacions i panoràmiques significatives respecte de l'escultura romànica pètria a Catalunya: GUDIOL RICART, José i GAYA NUÑO, Juan Antonio, *Arquitectura y esculturas románicas*, Madrid, 1948 (Ars Hispaniae, 5); CARBONELL I ESTELLER, Eduard, *L'art romànic a Catalunya. Segle XII*, Barcelona, 1974-1975, 2 toms; YARZA LUACES, Joaquín, "L'escultura romànica", a *Art Català. Estat de la Qüestió, Vè Congrès del CEHA*, Barcelona, 1984, p. 102-122; DALMASES I BALANÀ, Núria de i JOSÉ I PITARCH, Antoni, *L'època del cister. s. XIII*, Barcelona, 1985 (Història de l'Art Català, II); DALMASES I BALANÀ, Núria de i JOSÉ I PITARCH, Antoni, *Els inicis i l'art romànic, s. IX-XII*, Barcelona, 1986 (Història de l'Art Català, I); BARRAL I ALTET, Xavier, "Preromànic i Romànic", a *Escultura antiga i medieval*, Barcelona, 1997, p. 94-206 (Ars Cataloniae, 6); ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca i YARZA LUACES, Joaquín, *El romànic català*, Manresa, 2007; CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada (eds.), *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*, Barcelona, 2008.
- ³ HERNÁNDEZ, Félix, "Un aspecto de la influencia del arte califal en Cataluña (basa y capiteles del siglo XI)", *Archivo Español de Arte y Arqueología*, 16 (1930), p. 21-49.
- ⁴ LORÉS I OTZET, Immaculada, "La sculpture de Saint-Michel de Cuxa à l'époque d'Oliba", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXVIII (2007), p. 183-191.
- ⁵ CAMPS I SÒRIA, Jordi, LORÉS I OTZET, Immaculada i MANCHO SUÁREZ, Carles, "L'escultura preromànica", a *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 1999, p. 416-423.
- ⁶ DURLIAT, Marcel, "Les premiers essais de décoration de façades en Roussillon au XIe siècle", *Gazette des Beaux-Arts*, LXVII, (1966), p. 65-78; CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada, "L'escultura de Sant Pere de Rodes", a *Catalunya Romànica, vol. IX*, Barcelona, 1988, p. 703-728 (en esp. p. 703-709); KLEIN, Peter, "Les portails de Saint-Genis-des-Fontaines et de Saint-André-de-Sorède. I. Le linteau de Saint Genis" i "II. Le linteau et la fenêtre de Saint-André de Sorède", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XX (1989), p. 121-160, i XXI (1990), p. 159-197; DURLIAT, Marcel, "La sculpture monumentale en Catalogne dans la première moitié du XIe siècle", *Estudis Universitaris Catalans*, XXX (1994), p. 69-83.
- ⁷ LORÉS I OTZET, Immaculada, "L'église de Sant Père de Rodes, un exemple de 'renaissance' de l'architecture du XIe siècle en Catalogne", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXII (2001), p. 21-39; LORÉS I OTZET, Immaculada, *El monestir de Sant Pere de Rodes*, Barcelona-Girona-Lleida, 2002; LORÉS I OTZET, Immaculada, "Edificis del segle XI al marge de la influència llombarda: Sant Pere de Rodes i la seva repercussió a Sant Andreu de Sureda", a *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya, Simposi Internacional*, Barcelona-Girona, 2010, p. 121-131.
- ⁸ FAU, Jean-Claude, "Un décor original: l'entrelacs épanoui en palmette sur les chapiteaux romans de l'ancienne Septimanie", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, IX (1978), p. 129-139.
- ⁹ SUREDA I JUBANY, Marc, "Romà o romànic? Presències antiquitzants en l'escultura gironina del segle XI", *Lombard. Estudis d'art medieval*, XIX (2006-2007), p. 213-242.
- ¹⁰ PONSICH, Pierre, "Tables d'autel à lobes de la Province ecclésiastique de Narbonne (Xe-XIe s.) et l'avènement de la sculpture monumentale en Roussillon", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 13 (1982), p. 7-45.
- ¹¹ FITÉ I LLEVOT, Francesc, "L'escultura romànica de la col·legiata de Sant Pere d'Àger. Segle XI. Algunes qüestions sobre el seu estil i sobre la seva iconografia", *Ilerda*, XLVII, (1978), p. 11-30; FITÉ I LLEVOT, Francesc, "La cripta de Santa Maria la Vella de la col·legiata d'Àger", a *Simposi internacional sobre les esglésies de Sant Pere de Terrassa. Actes*, Terrassa, 1992, p. 115-123. Del mateix autor: "Sant Pere d'Àger", a *Catalunya Romànica, vol. XVII*, Barcelona, 1994, p. 127-133.
- ¹² BARRAL I ALTET, Xavier, "Le décor monumental en stuc de Saint-Sernin de Tavèrnoles et l'art roman", a *Stucs et décors de la fin de l'Antiquité au Moyen Âge (Ve-XIe siècle). Actes du colloque international tenu à Poitiers du 16 au 19 septembre 2004*, Turnhout, 2006, p. 257-267. També: MALLET, Géraldine, "Stucs preromans et romans des vallées de l'Aude et du Roussillon", a *Ibid*, p. 239-247; MANCHO SUÁREZ, Carles, "Le stuc en Catalogne: carrefour de cultures?", a *Ibid*, p. 167-178.
- ¹³ PONSICH, Pierre, "Saint-Jean-le-Vieux de Perpignan", a *Congrès Archéologique de France, CXII, (Le Roussillon)*, Paris, 1955, p. 31-50 (en esp. p. 34-39); DURLIAT, Marcel, "Une porte romane de Perpignan", a *Mélanges offerts à René Crozet à l'occasion de sonsoixante-dixième anniversaire*, Poitiers, 1966, I, p. 391-395.
- ¹⁴ CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Capitells del claustre de Sant Esteve de Banyoles", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada (eds.), *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*, Barcelona, 2008, p. 274-277; TORRALBO SALMÓN, Laura, "Sant Esteve de Banyoles. Escultura del primer terç del segle XII", a *Síntesi. Quaderns dels Seminaris de Besalú*, 1, (2009), p. 111-148.
- ¹⁵ CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Fragment de cancell [La catedral (o Santa Maria) de Girona]", a *Catalunya Romànica, vol. V*, Barcelona, 1990, p. 118-119.

- ¹⁶ CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Le décor de l'église d'Artés: un reflet tardif de la tradition sculptée du XIe siècle en Catalogne", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 50 (2009), p. 275-285.
- ¹⁷ CAZES, Daniel i DURLIAT, Marcel, "Découverte de l'effigie de l'abbé Grégoire, créateur du cloître de Saint-Michel de Cuxa", *Bulletin Monumental*, 145, I (1987), p. 7-14.
- ¹⁸ MALLET, Géraldine, "Nouvelles reflexions sur l'atelier du cloître de l'abbaye de Saint-Michel de Cuxa", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXIV (1993), p. 93-102; MALLET, Géraldine, *Les cloîtres démontés de Perpignan et du Roussillon (XIe-XIVe siècles)*, Perpinyà, 2000.
- ¹⁹ PONSICH, Pierre, "Le problème des tribunes de Cuxa et de Serrabona", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XVI (1985), p. 9-24, i XVIII, (1987), p. 265-272; DURLIAT, Marcel, "Les tribunes de Cruas et de Serrabona", a *Hommage à Robert Saint-Jean. Art et histoire dans le Midi languedocien et rhodanien (X^e-XIXe s.)*, Montpellier, 1993, p. 51-60; POISSON, Olivier, "El priorat agustí de Serrabona (Rosselló)", *Lambard*, XII (1999-2000), p. 91-101; POISSON, Olivier, "La tribune du prieur de Serrabona et sa 'balustrade'", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLIII, (2012), p. 205-216; THIRION, Anna, "L'ancienne tribune monastique de Saint-Michel de Cuxa", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLII (2011), p. 177-182.
- ²⁰ DURLIAT, Marcel, *La sculpture romane en Roussillon*, Perpinyà, 1948-1957, 5 toms; DURLIAT, Marcel, "Le Roussillon et la sculpture romane", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 4 (1973), p. 19-28; CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Reflexions sobre l'escultura de filiació rossellonesa a la zona de Ripoll, Besalú, Sant Pere de Rodes i Girona vers la segona meitat del segle XII", a *Girona revisitada. Estudis d'Art Medieval i Modern*, Girona, 1990, p. 45-69 (Estudi General, X).
- ²¹ BESERAN I RAMON, Pere, "Originalitat i tradició en l'escultura monumental de la catedral de la Seu d'Urgell", *Lambard*, IX (1996), p. 49-73; BESERAN I RAMON, Pere, "L'escultura de la catedral d'Urgell", a ADELL I GISBERT, J. A. et alii, *La catedral de la Seu d'Urgell*, Manresa, 2000, p. 108-129.
- ²² YARZA LUACES, Joaquín, "Aproximació estilística i iconogràfica a la portada de Santa Maria de Covet", *Quaderns d'estudis medievals*, 9 (1982), p. 535-556; ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "La portalada romànica de Santa Maria de Covet i el sarcòfag romà d'Àger a través d'uns dibuixos de la Reial Acadèmia de la Història", *Lambard*, XVIII (2005-2006), p. 87-96.
- ²³ GUDIOL I CUNILL, Josep, "Iconografia de la portada de Ripoll", *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XIX (1909), p. 93-110; JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *El monestir de Santa Maria de Ripoll*, Barcelona, 1975; Christe, Yves, "La colonne d'Arcadius, Sainte-Pudentienne, l'Arc d'Eginard et le Portail de Ripoll", *Cahiers Archéologiques* (1971-1972), p. 31-42; BARRAL I ALTET, Xavier, "Le portail de Ripoll. État des questions", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 4 (1973), p. 139-161; BARRAL I ALTET, Xavier, "La sculpture a Ripoll au XIIe siècle", *Bulletin Monumental*, 131, 4 (1973), p. 311-359; RICO MANRIQUE, Francisco, *Signos e indicios en la portada de Ripoll*, Barcelona, 1976; YARZA LUACES, Joaquín, "Notes introductòries i aspectes generals sobre la portalada de Ripoll. La portalada de Ripoll, confluència de corrents internacionals. Lectura iconogràfica: programa religiós amb component polític", a *Catalunya Romànica*, vol. X, Barcelona, 1987, p. 241-252; CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Un passaggio al passato: il portale di Ripoll", a *Medioevo: il tempo degli antichi*, VI *Convegno Internazionale di Studi di Parma*, 24-28 settembre 2003, Milà, 2006, p. 365-381; CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "The portal at Ripoll revisited: an honorary arch for the ancestors", a Richard PLANT i John MCNEILL (eds.), *Romanesque and the Past*, Leeds, 2013, p. 121-141.
- ²⁴ CAMPS I SÒRIA, Jordi, "L'escultura arquitectònica del romànic a Catalunya. Els seus vincles amb Itàlia", a *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*, op. cit., 2010, p. 167-179.
- ²⁵ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "The portal at Ripoll revisited...", op. cit., 2013, p. 135.
- ²⁶ POISSON, Olivier, "La galerie sud du cloître d'Elna et la fin de l'école romane roussillonnaise", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, Prades-Codalet, XXIV (1993), p. 103-107; POISSON, Olivier, "El claustre de la catedral d'Elna, entre romànic i gòtic", *Lambard*, 9 (1996), p. 279-292.
- ²⁷ LORÉS I OTZET, Immaculada, "La decoración escultórica en el monasterio de Santa María de Ripoll", a *Los grandes monasterios benedictinos hispanos de época románica (1050-1200)*, Aguilar de Campoo, 2007, p. 169-189; CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "The portal at Ripoll revisited...", op. cit., 2013, p. 121-141.
- ²⁸ BARRAL I ALTET, Xavier, *La catedral romànica de Vic*, Barcelona, 1979; LORÉS I OTZET, Immaculada, "Elements de la portada de la catedral de Vic", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada (eds.), *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*, Barcelona, 2008, p. 248-253.
- ²⁹ GUDIOL RICART, José, "Los relieves de la portada de Errondo y el maestro de Cabestany", *Príncipe de Viana*, XIV (1944), p. 9-14; DURLIAT, Marcel, "L'oeuvre du 'Maître de Cabestany'", a *Congrès Régional des Fédérations Historiques de Languedoc*, Carcassona, 1952, p. 185-193; DURLIAT, Marcel, "Le maître de Cabestany", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 4 (1973), p. 116-127; PRESSOUVRE, Léon, "Une nouvelle oeuvre du Maître de Cabestany en Toscane. Le pilier sculpté de San Giovanni in Sugana", *Bulletin de la société nationale des antiquaires de France* (1969), p. 31-55; BARRACHINA I NAVARRO, Jaime, "Las portadas de la iglesia de San Pere de Rodes", *Locus Amoenus*, 4 (1998-1999), p. 7-35; CAMPS I SÒRIA, Jordi, "À propos des sources toulousaines du 'Maître de Cabestany': L'exemple du portail de Sant Pere de Rodes (Catalogne)", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*,

- 26 (1995), p. 95-108; DIVERSOS AUTORS, *Le Maître de Cabestany*, Saint-Léger-Vauban, 2000; MILONE, Antonio, "El Mestre de Cabestany: notes per a un replantejament", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada (eds.), *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*, Barcelona, 2008, p. 181-191; BARTOLOMÉ I ROVIRAS, Laura, *Presència i context del Mestre del timpà de Cabestany. La formació de la traditio classica d'un taller d'escultura meridional (1160-1200)*, Universitat de Barcelona, 2010 (tesi doctoral inèdita); BARTOLOMÉ I ROVIRAS, Laura, "Itinerant versus pelegrí. El periple del Mestre del timpà de Cabestany", *Porticum. Revista d'Estudis Medievals*, 1 (2011), p. 44-68.
- ³⁰ Vegeu el text de Pere BESERAN I RAMON a *Catalunya Romànica*, vol. V, Barcelona, 1991, p. 163-169.
- ³¹ JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *El monestir de Sant Joan de les Abadesses*, Sant Joan de les Abadesses, 1976. MELERO MONEO, Marisa, "El tímpano de la iglesia de Sant Pol de Sant Joan de les Abadesses y la *Traditio Legis*", *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*, V (1993), p. 19-29; CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Fragment de timpà de Sant Joan de les Abadesses", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada (eds.), *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*, Barcelona, 2008, p. 366-367; MELERO MONEO, Marisa, "Cap humà", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada (eds.), *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*, Barcelona, 2008, p. 368-369; CRISPÍ I CANTÓN, Marta i MONTRAVETA RODRÍGUEZ, Míriam (eds.), *El monestir de Sant Joan de les Abadesses*, Sant Joan de les Abadesses, 2012.
- ³² LORÉS I OTZET, Immaculada, *El claustre romànic de Sant Pere de Rodés: de la memòria a les restes conservades. Una hipòtesi sobre la seva composició escultòrica*, Lleida, 1994; LORÉS I OTZET, Immaculada, *El monestir de Sant Pere de Rodés...*, op. cit., p. 120-155.
- ³³ LORÉS I OTZET, Immaculada, "s.t. [La catedral (o Santa Maria) de Girona]", a *Catalunya Romànica*, vol. V, Barcelona, 1991, p. 119-131; LORÉS I OTZET, Immaculada, "Aspectes relatius a la construcció del claustre de la catedral de Girona", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIII (1994), p. 275-289.
- ³⁴ CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada, "Una línia d'influència occitana reflectida en l'escultura del presbiteri de la catedral de Tarragona", *Lambard*, V (1992), p. 53-78.
- ³⁵ LORÉS I OTZET, Immaculada, "L'escultura del claustre i de l'església [Sant Cugat del Vallès]", a *Catalunya Romànica*, vol. XVIII, Barcelona, 1991, p. 169-182.
- ³⁶ MORALEJO ÁLVAREZ, Serafín, "De Sant Esteve de Tolosa a la Daurade. Notes obre l'escultura del claustre romànic de Santa Maria de Solsona", *Quaderns d'estudis medievals*, 23-24 (1988), p. 104-119; CAMPS I SÒRIA, Jordi, "La 'Vierge du Cloître' de Solsona (Catalogne) attribuée à Gilabertus: à propos de sa fonction et contexte d'origines", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 25 (1994), p. 63-71.
- ³⁷ ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, *Sant Benet de Bages*, Manresa, 1995, p. 47-66.
- ³⁸ LORÉS I OTZET, Immaculada, "L'escultura romànica del palau Episcopal de Barcelona", *D'Art*, 19 (1993), p. 211-226; CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada, "El claustre de Sant Pau del Camp en el context de l'escultura barcelonina del segle XIII", *Lambard*, VI (1994), p. 87-112.
- ³⁹ CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Tarragona, Barcelona y la iglesia del castillo de Camarasa. Comitentes y talleres de escultura en la Cataluña de finales del siglo XII", a *Atti del Convegno internazionale di studi di Parma, 2010*, Parma, 2011, p. 62-68.
- ⁴⁰ "III Col·loqui 'L'Estil 1200 i l'art català' (Barcelona, 10, 11 i 12 de març de 1988)", *Lambard*, V (1992), p. 11-85; CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Els precedents immediats de l'escultura gòtica", a *Escultura I. La configuració de l'estil (L'art gòtic a Catalunya)*, Barcelona, 2007, p. 34-42.
- ⁴¹ DURLIAT, Marcel, "Raymond de Bianya ou R. de Via", *Les Cahiers de Saint Michel de Cuxa*, 4 (1973), p. 128-138.
- ⁴² ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "s.t. [Santa Maria de Vallbona de les Monges]", *Catalunya Romànica*, vol. XXIV, Barcelona, 1997, p. 578-580.
- ⁴³ LORÉS I OTZET, Immaculada, "Sant Feliu de Girona. L'escultura romànica del trifori", *D'Art*, 14 (1988), p. 47-60; BESERAN I RAMON, Pere, "Revisions i propostes per a l'escultura del claustre de Santa Maria de l'Estany", *Lambard*, XII m(1999-2000), 2000, p. 65-80.
- ⁴⁴ Remetem, especialment, als treballs de Carles Sánchez en aquesta obra, en el volum on s'inclouen els monuments de la comarca del Bages.
- ⁴⁵ ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "El Mestre del frontal de Santa Tecla i l'escultura romànica tardana a la Catalunya Nova", *Quaderns d'estudis medievals*, 23-24 (1988), p. 81-103.
- ⁴⁶ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "San Nicola attraverso e al di là del Cammino di Santiago", a *San Nicola. Splendori d'arte d'Oriente e d'Occidente*, Milán, 2006, p. 127-136.
- ⁴⁷ CAMPS I SÒRIA, Jordi, *El claustre de la catedral de Tarragona: escultura de l'ala meridional*, Barcelona, 1988 (Lambard, Sèrie: Monografies i Recerques, 1).
- ⁴⁸ MORALEJO ÁLVAREZ, Serafín, "Le Porche de la Gloire de la cathédrale de Compostelle: problèmes de sources et d'interprétation", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 16 (1985), p. 92-116; ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "29. Cercle del Mestre Mateo. Capitells", a *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 179-181; CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Capitelo con il corteo liturgico di san Nicola dopo la resurrezione dei tre chierici", a *San Nicola. Splendori d'arte d'Oriente e d'Occidente*, Milán, 2006, p. 295-296.

- ⁴⁹ LACOSTE, Jacques, "La cathédrale de Lérida: le début de la sculpture", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 6 (1975), p. 275-298; YARZA LUACES, Joaquín, "Primeros talleres de escultura en la Seu Vella", a *Congrés de la Seu Vella de Lleida. Actes*, Lleida, 1991, p. 39-53; NIÑÀ I JOVÉ, Meritxell, "Maria com a idea de l'Encarnació. Aproximació al programa escultòric romànic de la Seu Vella de Lleida", *Síntesi. Quaderns dels seminaris de Besalú*, 1 (2013) (publicació digital).
- ⁵⁰ FITÉ I LLEVOT, Francesc, "Escultura tardana: les portades de la denominada escola de Lleida", a *Congrés de la Seu Vella de Lleida. Actes*, Lleida, 1991, p. 77-91; BERGÉS I SAURA, Carme, "s.t. [Santa Maria d'Agramunt]", *Catalunya Romànica*, vol. XXIV, Barcelona, 1997, p. 497-510.
- ⁵¹ CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada, "La difusió de l'escola de Lleida i les seves transformacions: el cas de l'escultura de San Miguel de Foces", a *Congrés de la Seu Vella de Lleida. Actes*, Lleida, 1991, p. 101-105.
- ⁵² D'entre els nombrosos treballs de caràcter general dedicats a la talla en fusta romànica a Catalunya, citarem d'entrada els següents: COOK, Walter William Spencer i GUDIOL RICART, José, *Pintura e imageria romànica*, Madrid, 1950 (*Ars Hispaniae*, VI; segona edició ampliada el 1980, p. 279-317); AINAUD DE LASARTE, Joan, "La sculpture polychrome catalane", *L'Oeil*, I, 4 (1955), p. 33-39; JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "La imatgeria", a *L'art català*, Barcelona, 1957, I, p. 191-204; del mateix autor: *Catalogne romane*, II, Sainte-Marie de la-Pierre-qui-vire (Yonne), 1961, p. 267-270; LLARÁS USÓN, Celina, "La talla", a *Catalunya Romànica*, vol. XVII, Barcelona, 1998, p. 117-126. CAMPS I SÒRIA, Jordi, "La escultura en madera", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi, *Arte románico en las colecciones del Museo Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 2008, p. 137-163; CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Imágenes para la devoción. Crucifijos, descendimientos y vírgenes en la Cataluña romànica: tipologías y talleres", a HUERTA HUERTA, Pedro Luis (coord.), *Mobiliario y ajuar litúrgico de las iglesias románicas*, Aguilar de Campoo, 2011, p. 77-103.
- ⁵³ És especialment significatiu el comentari de Joaquín Yarza referit, precisament, a algunes obres erròniament definides com a "romàniques" a: YARZA LUACES, Joaquín, "L'escultura romànica", a *Art Català. Estat de la Qüestió (Vè Congrès del CEHA)*, Barcelona, 1984, p. 102-122 (concretament, p. 113-114).
- ⁵⁴ AINAUD DE LASARTE, Joan, "Un Crist romànic datat", *Bulletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, II (1953), p. 341-344; també, del mateix autor, "La consagració dels Crists en creu", *Litúrgica*, 3 (1966), p. 11-20.
- ⁵⁵ FERRAN I GÓMEZ, Domènec, "136. Mare de Déu de Sant Cugat", a *Millenium. Història i Art de l'Església Catalana*, Barcelona, 1989, p. 194-195; FERRAN I GÓMEZ, Domènec i PLADEVALL I FONT, Antoni, "s.t. [Sant Cugat del Vallès]", a *Catalunya Romànica*, vol. XVIII, Barcelona, 1991, p. 184-186.
- ⁵⁶ JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *El monestir de Sant Joan de les Abadesses*, Sant Joan de les Abadesses, 1976, p. 149-162.
- ⁵⁷ MANOTE I CLIVILLES, Maria Rosa, "Els primers testimonis de l'assumpció de l'estil", a PLADEVALL I FONT, Antoni (dir.), *L'art gòtic a Catalunya. Escultura. I. La configuració de l'estil*, Barcelona, 2007, p. 41-53 (concretament, p. 44-45).
- ⁵⁸ FOLCH I TORRES, Joaquim, "Imitation de l'orfèvrerie dans les devants d'autel et les retables catalans de l'époque romane", *Gazette des Beaux-Arts*, 72, (1930), p. 248-268; SUBIAS I GALTER, Joan, "Els pal·lis. Or i argent a l'orfèbreria romànica catalana", a *Miscel·lània Puig i Cadafalch*, Barcelona, 1947-1951, I, p. 373-382. Vegeu també: PONSICH, Pierre, "Les plus anciennes sculptures médiévales du Roussillon (ve-xie siècles)", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 11 (1980), p. 293-331 (en esp. p. 319-322).
- ⁵⁹ VILLANUEVA, Jaime, *Viage literario a las iglesias de España. XII (Viage á Urgel y á Gerona)*, Madrid, 1850, p. 180-182; hem tingut ocasió de tractar aquest exemple a: CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada, "Le patronage dans l'art roman catalan", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 36 (2005), p. 209-223 (en esp. p. 221-222). Vegeu també: ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "El escenario litúrgico de la catedral de Girona (s. XI-XV)", *Hortus Artium Medievalium*, 11 (2005), p. 213-232 (en esp. p. 218-220).
- ⁶⁰ Museu del Tresor de la Catedral de Girona, núm. inv. 10. Vegeu: COOK, Walter William Spencer i GUDIOL RICART, José, *Pintura e imageria romànica*, Madrid, 1950, p. 306-307; LLARÁS USÓN, Celina, "Marededéu", a *Catalunya Romànica*, vol. XXII, Barcelona, 1988, p. 151-152; ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "El escenario litúrgico de la catedral de Girona...", *op. cit.*, p. 220-221; CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Mare de Déu de la catedral de Girona", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada (eds.), *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*, Barcelona, 2008, p. 418-419.
- ⁶¹ Museu del Tresor de la Catedral de Girona, núm. inv. 28. Vegeu: YLLA-CATALÀ, Gemma, "Tapes d'un Evangelari", a *Catalunya Romànica* vol. XXIII, Barcelona, 1988, p. 150-151 (il·lustració a la p. 149).
- ⁶² COOK, Walter William Spencer i GUDIOL RICART, José, *Pintura e imageria romànica*, *op. cit.*, p. 307.
- ⁶³ PONSICH, Pierre, "La Vierge de Thuir et les relations artistiques entre la région auvergnate et les pays catalans à l'époque préromane et romane", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 25 (1994), p. 51-71.
- ⁶⁴ CAMPS I SÒRIA, Jordi, "74. Mare de Déu amb el Nen", a *Fons del Museu Frederic Marès/1. Catàleg d'escultura i pintura medievals*, Barcelona, 1991, p. 143.
- ⁶⁵ Pel què fa a l'ús de la fusta a Catalunya, tècniques relacionades amb l'escultura a part, vegeu CABESTANY I FORT, Joan-Francesc, "Les arts sumptuàries i artesanals", a *Catalunya Romànica*, vol. I, Barcelona, 1994, p. 119-132 (concretament, p. 126-128).
- ⁶⁶ Per a l'escultura en fusta de context europeu, vegeu "Sculptura", a *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, vol. X, Roma, 1999, p. 449-502; LOMARTIRE, Saverio i GENTILE, Guido, "Sculptura", a CASTELNUOVO, Enrico i SERGI, Giu-

- seppe (eds.), *Arte e Storia del Medioevo*, Turín, 2003, III, p. 601-646 (en esp. p. 632-640), amb algunes de les referències bibliogràfiques precedents més significatives.
- ⁶⁷ THOBY, Paul, *Le Crucifix des Origines au Concile de Trente. Étude iconographique*, Nantes, 1959; TRENS I RIBAS, Manuel, *Les majestats catalanes*, Barcelona, 1966 (Monumenta Cataloniae, XIII); BASTARDES I PARERA, Rafael, *Les talles romàniques del Sant Crist a Catalunya*, Barcelona, 1978; Durliat, Marcel, "La signification des Majestés catalanes", *Cahiers Archéologiques*, 37 (1989), p. 69-95.
- ⁶⁸ FRANCOVICH, Géza de, *Il Volto Santo di Lucca*, Lucca, 1936; BARACCHINI, Clara i FILIERI, Maria Teresa (eds.), *Il Volto Santo. Storia e Culto*, Lucca, 1982; Ferrari, Michelle Camillo i MEYER, Andreas. (eds.), *Il Volto Santo in Europa. Culto e immagini del Crocifisso nel Medioevo. Atti del Convegno internazionale di Engelberg (13-16 settembre 2000)*, Lucca, 2005.
- ⁶⁹ CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Majestat de Beget", a MENDOZA GARRIGA, Cristina i OCAÑA, Maria Teresa (eds.), *Convidats d'honor. Exposició commemorativa del 75è aniversari del MNAC*, Barcelona, 2009, p. 96-101; LORÉS I OTZET, Inmaculada et alii, "La sculpture romane catalane sur bois: étude et restauration du Christ de Casarilh et de la Majesté de Beget", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 43 (2012), p. 101-111.
- ⁷⁰ Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 15937). Vegeu: FOLCH I TORRES, Joaquim, "Una 'Majestat' romànica", *Gasetta de les Arts*, 1, 4 (1928), p. 1-2; CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Majestat Batlló", a *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 154-156.
- ⁷¹ COOK, Walter William Spencer i GUDIOL RICART, José, *Pintura e imagineria románicas*, op. cit., p. 285. En un sentit més ampli: BASTARDES I PARERA, Rafael, *Les talles romàniques del Sant...*, op. cit., 1978, p. 100-114 i 118-122.
- ⁷² Va ser cremada el 1936 i només se'n va conservar el cap, a partir del qual la imatge va ser reconstruïda després de la Guerra Civil (vegeu TRENS I RIBAS, Manuel, *Les Majestats...*, op. cit., p. 115-120).
- ⁷³ CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Majestat d'Organyà", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Inmaculada (eds.), *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*, Barcelona, 2008, p. 408-409.
- ⁷⁴ PLANAS, Marta et alii, "Sant Joan de Caselles", a *Catalunya Romànica*, vol. VI, Barcelona, 1992, p. 448-451; DURLIAT, Marcel, "La signification des Majestés...", op. cit., p. 84-86.
- ⁷⁵ BASTARDES I PARERA, Rafael, *Les talles romàniques...*, op. cit., p. 293-379. L'autor intenta distingir diverses variants a partir de l'anàlisi dels elements més significatius, com la cabellera, el perizoni de la figura de Crist, les les creus, etc.
- ⁷⁶ Conservat a la mateixa església de Sant Andreu de Salardú (Val d'Aran); vegeu: BASTARDES I PARERA, Rafael, *Les talles romàniques...*, op. cit., p. 311-315. Va ser objecte d'una profunda restauració: XARRIÉ I ROVIRA, Josep Maria i CLAVEROL CARRERA, Anna Maria, "El Crist Majestat de Salardú", *Rescat. Butlletí del Servei de Restauració de Béns Mobles*, 3 (1997), p. 4-6.
- ⁷⁷ CAMPS I SÒRIA, Jordi, "19. Anònim. Crist de Cubells", a *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 156-157; PEIG I GINABREDA, Conxa, "Crist de Cubells", a *Catalunya Romànica*, vol. I, Barcelona, 1994, p. 267-268.
- ⁷⁸ Biblioteca de Montserrat, Ms. 72, fol. 105 (vegeu ORRIOLS I ALSINA, Anna, "139. Liber mysticus", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET (eds.), *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*, Barcelona, 2008, p. 417.
- ⁷⁹ BASTARDES I PARERA, Rafael, "Les majestats nues a Catalunya", *Quaderns d'estudis medievals*, 11 (1987), p. 30-49.
- ⁸⁰ BELLI D'ELIA, Pina, "Il crocifisso ligneo di San Leonardo di Siponto", a *San Leonardo di Siponto. Cella monastica, canonica, domus Theutonicorum. Atti del Convegno Internazionale (Manfredonia, 18-19 marzo 2005)*, Congedo, Galatina, 2006, p. 167-204.
- ⁸¹ BASTARDES I PARERA, Rafael, *Les talles romàniques...*, op. cit., p. 222-226.
- ⁸² DURLIAT, Marcel, *Christus romans du Roussillon et de Cerdagne*, Perpinyà, 1956, p. 43; BASTARDES I PARERA, Rafael, *Les talles romàniques...*, op. cit., p. 230-236.
- ⁸³ Els trets facials, les proporcions reduïdes de la creu i les diverses restauracions sofertes per la peça en dificulten la classificació. Actualment es conserva al Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 3936) (vegeu BASTARDES I PARERA, Rafael, *Les talles romàniques...*, op. cit., p. 227-230).
- ⁸⁴ Conservat al Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 15887), hi ha certs dubtes sobre la seva procedència (ACEÑA, Robert, "Calvari dit de Tragó de Noguera", a *Catalunya Romànica*, vol. I, Barcelona, 1994, p. 301-303).
- ⁸⁵ Vegeu, respecte del sant Joan i de la mateixa imatge desapareguda de Crist: LLARÁS I USÓN, Celina, "s.t. [Sant Vicenç de Roda]", a *Catalunya Romànica*, vol. XVI, Barcelona, 1996, p. 425-426.
- ⁸⁶ SCHÄLICHE, B., *Die Ikonographie der monumentalen Kreuzabnahmegruppen des Mittelalters in Spanien*, Berlin, 1975; BASTARDES I PARERA, Rafael, *Els davallaments romànics a Catalunya*, Barcelona, 1980; CAMPS I SÒRIA, Jordi i DECTOT, Xavier (eds.), *Catalogne romane. Sculptures du Val de Boí*, París-Barcelona 2004 (catàleg d'exposició). Cal destacar que en aquesta exposició va ser possible reunir tots els conjunts, així com les dues talles de Maria a les que ens referirem més endavant, i que va permetre la comparació directe de les talles.

- ⁸⁷ PORTER, Arthur Kingsley, *La escultura romànica en España*, Barcelona 1928, p. 27-30; AINAUD DE LASARTE, Joan, "Davallament d'Erill-la-Vall" a *Millenium. Història i Art de l'Església Catalana*, Barcelona, 1989, p. 158-159.
- ⁸⁸ DELCOR, Mathias, "L'iconographie des descentes de croix, en Catalogne, à l'époque romane. Description, origine et signification", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 22 (1991), p. 179-197; LORÉS I OTZET, Immaculada, "16. Verge de Durro", a *Prefiguració...*, *op. cit.*, p. 150-151; VIVANCOS PÉREZ, Juan, "Marededéu del davallament de Durro", a *Catalunya Romànica*, vol. I, Barcelona, 1994, p. 296-297; BRACONS I CLAPÉS, Josep, "Els Davallaments romànics a Catalunya i l'heretgia albigea. Propostes d'interpretació i aproximació a la seva datació", a *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, Barcelona, 1998, I, p. 197-205.
- ⁸⁹ DECTOT, Xavier, "Sainte Femme (Marie Madeleine?)" i "Sainte Femme", a CAMPS I SÒRIA, Jordi i DECTOT, Xavier (eds.), *Catalogne romane. Sculptures...*, *op. cit.*, p. 88-91; també: DECTOT, Xavier, *Sculptures des XI-XII siècles. Roman et premier art gothique. Musée national du Moyen Âge-Thermes de Cluny. Catalogue*, París, 2005, p. 183-186.
- ⁹⁰ GUARDIA PONS, Milagros, "Tesoros medievales", *Descubrir el Arte*, 71 (2005), p. 42-45.
- ⁹¹ Aquest conjunt es conserva també al Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 3915).
- ⁹² FORSYTH, Ilene H., *The Throne of Wisdom. Wood sculptures of the Madonna in Romanesque France*, Princeton, 1972.
- ⁹³ TRENS I RIBAS, Manuel, María, *Iconografía de la Virgen en el arte español*, Madrid, 1946; DELCOR, Mathias, *Vierges romanes de Cerdagne et Conflent dans l'histoire et dans l'art*, Barcelone, 1970; FORSYTH Ilene H., *The Throne of Wisdom...*, *op. cit.*; HEILLBRONER, Tim, "The wooden 'Chasuble Madonnas' from Ger, lx, Targasona and Talló. About the Iconography of Catalan Madonna statues in the Romanesque period", *Locus Amoenus*, 9 (2007-2008), p. 31-50.
- ⁹⁴ MORALEJO ÁLVAREZ, Serafín, "De Sant Esteve de Tolosa a la Daurade. Notes obre l'escultura del claustre romànic de Santa Maria de Solsona", *Quaderns d'estudis medievals*, 23-24 (1988), p. 104-119; CAMPS I SÒRIA, Jordi, "La 'Vierge du Cloître' de Solsona (Catalogne) attribuée à Gilabertus: à propos de sa fonction et contexte d'origines", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 25 (1994), p. 63-71 (on es recull la bibliografia anterior).
- ⁹⁵ NOGUERA I MASSA, Antoni, *Les marededéus romàniques de les terres gironines*, Barcelona, 1977, p. 152-154.
- ⁹⁶ Arxiu de la Corona d'Aragó, Ministeri de Cultura, Ms. Ripoll, 151, fol. 154 (vegeu TORRA, Albert, "Còdex Miscel·lani", a *Millenium. Història i Art de l'Església Catalana*, Barcelona, 1989, p. 140).
- ⁹⁷ Museu Episcopal de Vic, núm. inv. 1602. Vegeu BRACONS I CLAPÉS, Josep, "Maiestas Domini de Sant Salvador de Vedella", a *Thesaurus/Estudis. L'Art als Bisbats de Catalunya. 1000/1800*, Barcelona, 1986, p. 59-60.
- ⁹⁸ Com la que se conserva, procedent de la col·lecció Bosch i Catarineu, al Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 35734). Vegeu ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "Sant Bisbe", a *Catalunya Romànica*, vol. I, Barcelona, 1994, p. 305.
- ⁹⁹ CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Le mobilier d'autel en catalogne à l'époque romane: devants d'autel et structures de retables sculptés", a *Autour de l'autel roman catalan*, París, 2008, p. 125-148.
- ¹⁰⁰ FOLCH I TORRES, Joaquim, "De com eren disposades les imatges escultòriques en l'altar romànic", *Gasetta de les Arts*, 21 (1925), p. 4-7.
- ¹⁰¹ DELCOR, Mathias, *Les Vierges...*, *op. cit.*, p. 85-88.
- ¹⁰² ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "s.t. [Santa Maria de Sant Martí Sarroca]", a *Catalunya Romànica*, vol. XIX, Barcelona, 1992, p. 181-183.
- ¹⁰³ COOK, Walter William Spencer i GUDIOL RICART, José, *Pintura e imagineria románicas*, *op. cit.*, 1950; en la reedició revisada d'aquest treball (1980) es manté, amb diverses novetats una proposta molt similar (p. 279-310).
- ¹⁰⁴ BASTARDES I PARERA, Rafael, *La representació del Sant Crist al Taller d'Erill*, Barcelona, 1977.
- ¹⁰⁵ Pel Davallament d'Erill, vegeu CAMPS I SÒRIA, Jordi i TRULLÉN I THOMAS, Josep Maria, "Descente de la Croix d'Erill la Vall", a CAMPS I SÒRIA, Jordi i DECTOT, Xavier (eds.), *Catalogne romane. Sculptures du Val de Boí*, París-Barcelona 2004, p. 82-85. Per Moissac, vegeu les il·lustracions a SCHAPIRO, Meyer, *La sculpture de Moissac*, París, 1987, en esp. figs. 101-105 i 141-142.
- ¹⁰⁶ BASTARDES I PARERA, Rafael, "La imatge del Crist de Perves", *Quaderns d'estudis medievals*, 2 (1980), p. 113-119.
- ¹⁰⁷ CAMPS I SÒRIA, Jordi i DURAN-PORTA, Joan, "Maria de Taüll", a MENDOZA GARRIGA, Cristina i OCAÑA, Maria Teresa (eds.), *Convidats d'honor. Exposició commemorativa del 75è aniversari del MNAC*, Barcelona, 2009, p. 106-111.
- ¹⁰⁸ Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 65503). Vegeu CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Imatge de la Mare de Déu de Ger", a *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 149-150; CAMPS I SÒRIA, Jordi, "La escultura en madera...", *op. cit.*, 2008, p. 140-142.
- ¹⁰⁹ LÓPEZ I GUTIÉRREZ, Dídac, "s.t. [Santa Maria de la Torre]", a *Catalunya Romànica*, vol. XV, Barcelona, 1993, p. 120-121.
- ¹¹⁰ Col·lecció de l'Institut Amatller d'Art Hispànic a Barcelona (DURLIAT, *Christis romans du Roussillon et Cerdagne...*, *op. cit.*, p. 43, figs. 17-18).
- ¹¹¹ És eloqüent la comparació entre totes dues talles en les il·lustracions d'una publicació de gran difusió dedicades al romànic (TOMAN, Rolf, ed., *El románico. Arquitectura-escultura-pintura*, Colònia, 1996, p. 353). Hem tractat aquestes analogies a CAMPS I SÒRIA, Jordi, "La escultura en madera...", *op. cit.*, p. 142.
- ¹¹² COOK, Walter William Spencer i GUDIOL RICART, José, *Pintura e imagineria románicas*, Madrid, 1980, p. 284 i 295. Hem tractat aquesta qüestió a CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Le mobilier d'autel...", *op. cit.*

- ¹¹³ Vegeu CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Catalan Romanesque Painting Revisited: The Altar-Frontal Workshops", a HOURIHANE, Colum (ed.), *Spanish Medieval Art: Recent Studies*, Tempe, 2007, p. 119-153.
- ¹¹⁴ CAMPS I SÒRIA, Jordi, "10. Marededéu", a *Museu Diocesà i Comarcal de Solsona. Catàleg d'Art Romànic i Gòtic*, Barcelona, 1989, p. 85-86.
- ¹¹⁵ LAPLANA, Josep de Calassanç, "La imatge de la Mare de Déu de Montserrat al llarg dels segles", a *Nigra Sum. Iconografia de Santa Maria de Montserrat*, Barcelona, 1995, p. 15-39 (vegeu també la fitxa corresponent: "1. Santa imatge de la Mare de Déu de Montserrat", p. 52); ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier et alii, *La imatge de la Mare de Déu de Montserrat*, Barcelona, 2003.
- ¹¹⁶ CLUSELLAS, Carme, "s.t. [Santa Creu i Santa Eulàlia de Barcelona]", a *Catalunya Romànica*, vol. XX, Barcelona, 1992, p. 175-176.
- ¹¹⁷ Com a exemples, citarem les analítiques realitzades al Museu Nacional d'Art de Catalunya en obres com la Majestat Batlló o la Majestat de Organyà, en motiu de l'exposició *El Romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse, Pisa (1120-1180)*, organitzada pel propi MNAC el 2008. Vegeu MORER, Antoni, PRAT, Núria i BADIA, Joaquim, "Noves aportacions a l'estudi de les tècniques pictòriques: la Majestat Batlló, la Majestat d'Organyà i el Frontal de Planès", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada (eds.), *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*, Barcelona, 2008, p. 221-229. Així mateix: CAMPUZANO LERÍN, Mireia et alii, "Noves aportacions a l'estudi de la Majestat Batlló: identificació i caracterització de la policromia subjacent", *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 11 (2011), p. 13-31.

Les arts pictòriques del romànic català

Anna Orriols i Alsina

*“Per aquí’s demostra quant nos resta encara á investigar y aprendre en benefici de la vera ciencia, extirpant arreladas preocupacions y endreçant lo fil de la història. Per aquí tambe’s veu com á dos passos d’una vila sens recorts, pot ascondres un joyell artístich que no té parella, aduch’en los més richs museus del mon, lo qual vincla en sí la resolució de interessants problemas tocant als orige[n]s y marcha de la pintura de la edat mitjana en general y de la catalana en particular”.*¹

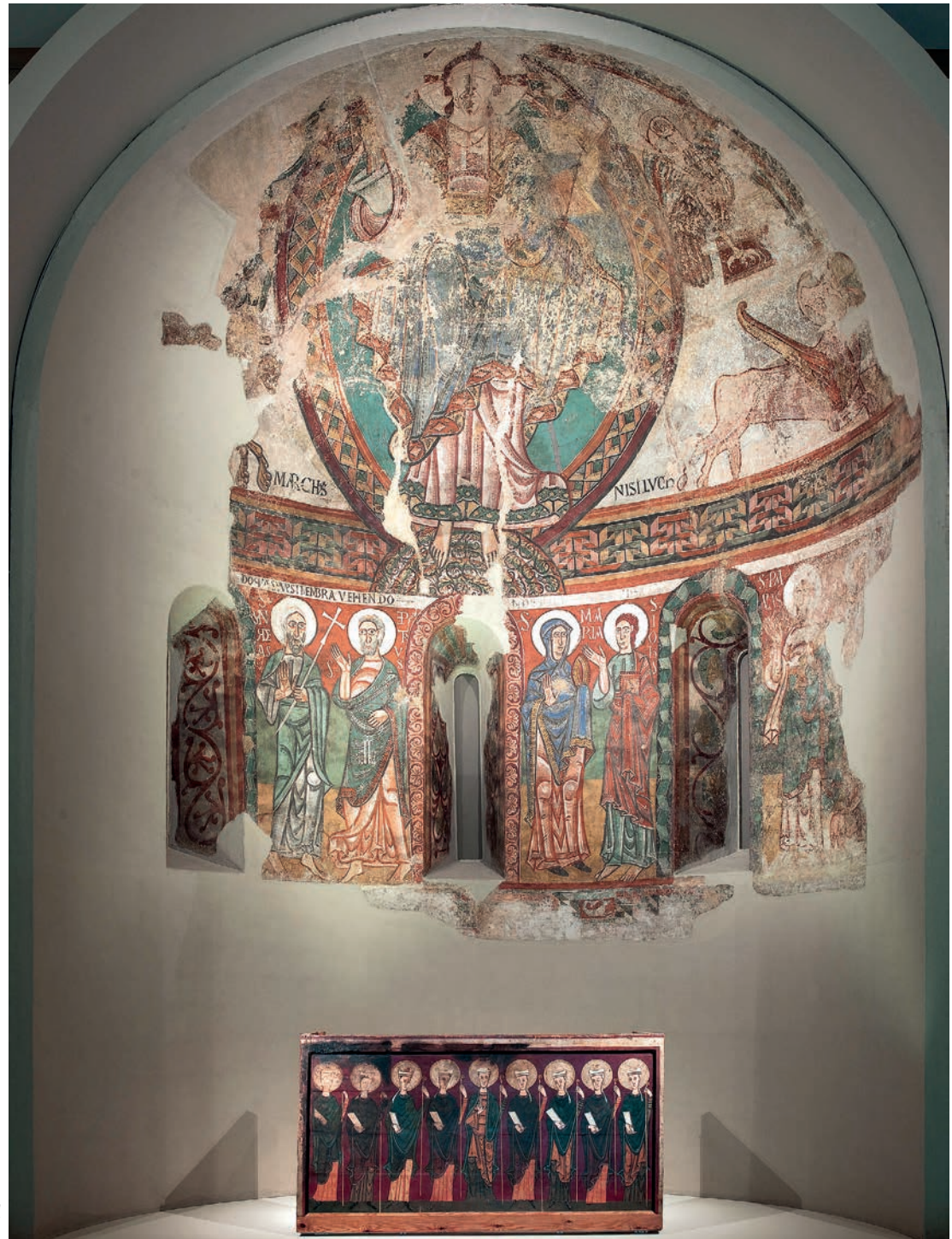
Així s’expressava, fa més de cent vint anys, Josep Puiggarí, en haver contemplat, després d’un llarg viatge en tren, les pintures de Sant Quirze de Pedret encara al lloc pel qual van ser pintades. Des d’aleshores s’ha escrit molt sobre pintura romànica catalana, i s’ha avançat enormement en el seu coneixement, però, parafrasejant Puiggarí, encara ens queda molt per investigar i per aprendre, i es continuen plantejant interessants problemes relatius als orígens i al desenvolupament de la pintura d’aquella època. El que segueix no és, ni pretén ser, una síntesi més, sinó un recorregut temàtic i tipològic per les arts pictòriques d’aquest període i pels diversos aspectes i arguments a través dels quals se n’ha abordat l’estudi.² Com que no pot ser extens, no serà tampoc exhaustiu, de manera que no s’esmentaran totes les obres ni tota la bibliografia, si bé amb les que es tracten de les primeres es pretén mostrar tota mena de casos, i amb les que s’esmenten de la segona s’arribarà a les restants.³ Malgrat que mai no es podrà reconstruir de manera completa, la contínua recerca, la revisió i la superació de certs dogmes historiogràfics i la consideració conjunta de tot tipus d’obres ha de contribuir a esbossar com va ser el panorama pictòric de la Catalunya dels temps romànics, entenent com a tal el que es va desenvolupar als comtats catalans i, per tant, al marge de les fronteres administratives modernes i prenent en consideració tant l’actual Andorra com els territoris que passarien a jurisdicció francesa a finals del XVII.

Abans d’emprendre aquest recorregut, cal que es prenguin en consideració diversos factors, que de vegades es troben entrelaçats i que forçosament condicionen encara, de maneres diverses, la valoració general de la pintura romànica: les innombrables pèrdues i, al revers de la mateixa moneda, les circumstàncies diverses que afecten tot allò conservat; la màxima atenció prestada tradicionalment a les obres del període central en detriment de les restants; l’existència de determinats plantejaments historiogràfics fortament arrelats; i la tradicional consideració per separat de les diverses arts pictòriques.

La desaparició de bona part del que va ser la pintura romànica fa inevitable preguntar-se fins a quin punt qualsevol panoràmica que se’n vulgui traçar no s’allunyarà de la realitat. En el cas de Catalunya, minimitza molt relativament el problema el fet de ser el lloc on se n’ha conservat una major densitat (bé mural o sobre taula), però les circumstàncies particulars relacionades amb la seva conservació també n’han condicionat –per bé o per mal– el coneixement i la valoració. L’elevat nombre d’obres custodiades al MNAC ha fet que constitueixin, en certa manera, un cànon. Són més conegudes, han estat més estudiades i divulgades, i alguns bons textos sobre el tema s’han articulats a partir dels seus fons, amb la qual cosa continuen tenint un paper protagonista que pot arribar a esbiaixar la percepció general del paisatge. A la inversa, pintures murals valuoses per la qualitat o per la riquesa iconogràfica han ocupat un immerescut segon pla en la historiografia, ja sigui pel seu mal estat de conservació o perquè són massa lluny de les mirades comunes.

D’altra banda, i com s’ha dit no pas poques vegades, ho desconeixem quasi absolutament tot dels projectes pictòrics més ambiciosos de l’època, que cal suposar que es trobaven als cen-

tres catedralicis i monàstics, i als més destacats establiments canònics. Pel que fa als primers, només es conserven els del complex episcopal de la Seu d'Urgell: de l'església originàriament dedicada a sant Miquel, i posteriorment a sant Pere, en provenen les pintures absidals (MNAC), i del temple catedralici, dedicat a santa Maria, en provenen les que en decoraven l'absidiola meridional, ja molt tardanes, dedicades a santa Caterina, i a les quals es tornarà més endavant. De la catedral de Vic, dos indicis de naturalesa diversa ens situen als dos extrems de la desapareguda catedral romànica. Un és un fragment (MEV) que fóra irrisori si no tingués tan valor testimonial, i que mostra la part baixa d'uns cortinatges trobats al mur oriental –supervivent de

Sant Pere de la Seu d'Urgell.
Foto: ©MNAC-Museu Nacional
d'Art de Catalunya

l'edifici romànic—, que s'han datats a finals del XII; l'altre és l'imprecís esment, en un episcopologi de la primera meitat del XVIII, d'unes pintures (romàniques?) amb una “figura grandíssima del Salvador” a l'absis principal. Amb relació a seus catedralícies, això és tot, i si aquí es menciona és per cridar l'atenció no pas tant sobre allò conservat sinó sobre tot el què s'ha perdut. I el mateix cal dir sobre les grans abadies, de les quals no conservem gaire més. No queda res del que podria haver estat un notable cicle pictòric a l'església abacial de Ripoll. Tampoc dels vestigis que un testimoni decimonònic encara va contemplar a Sant Miquel de Cuixà. A Sant Pere de Rodes (Alt Empordà) es van recuperar diversos fragments, entre els quals destaquen la Crucifixió del claustre inferior (*in situ*) i una composició probablement protagonitzada per Crist i els apòstols en el quart d'esfera de l'absidiola oberta a l'hemicicle oriental de l'església, l'estat de la qual no permet precisar-ne ni la iconografia (quelcom que seria ben interessant d'aclarir, donat que l'indret on es troben, de configuració i funcions peculiars, s'aparta del què és habitual) ni la filiació (la gestualitat que s'intueix als personatges crida l'atenció). A finals de 2005 es descobrien a l'absis sud de l'església monàstica de Sant Quirze de Colera (Alt Empordà) unes restes molt malmeses on s'aprecia, en el quart d'esfera, una *Maiestas* sedent envoltada per una màndorla i flanquejada per dos àngels i el sol i la lluna, i amb part d'un apostolat al registre inferior. La proximitat estilística respecte de diversos conjunts rossellonesos no resulta estranya, ja que tots dos territoris pertanyen a l'òrbita dels comtes d'Empúries-Rosselló, circumstància que també va servir de teló de fons per a d'altres familiaritats artístiques a principis del segle XI, amb relació a l'arquitectura i a una precoç escultura monumental. Fragments de sumptuoses orles i cortinatges (col. particular) i altres vestigis pictòrics (MEV) procedents de Sant Pere de Casserres (Osona) es poden afegir a aquesta breu relació. Indicis ínfims, tots ells, si considerem què hi podia haver hagut en algunes altres de les nombroses abadies benedictines, o bé en destacades canòniques regulars. És clar, tot això condiona significativament qualsevol intent de traçar una panoràmica sobre la pintura romànica catalana. I recordar això no implica considerar menors les obres destinades a esglésies parroquials o a priorats; només cal esmentar les pintures del absis de Sant Climent de Taüll. En qualsevol cas, l'absència del que hi hagué en catedrals, grans monestirs o canòniques rellevants ens impedeix de conèixer no solament una part sens dubte significativa d'obres, sinó també els possibles mecanismes de transmissió de models i artífexs.

Des d'un primer moment, es va prestar atenció especial a les pintures situades entre els últims decenniis del segle XI i l'entorn del 1200, fet que motivà que tant allò anterior com allò posterior a aquestes dates quedés convertit en una mena de perifèria desatesa o infravalorada. Obscurs anteriors en un cas, o epígons retardataris en l'altre, les pintures del segle XI i les del XIII no han tingut, en general, la necessària caracterització, i han abocat a un buit historiogràfic que es va omplir a poc a poc. Són força significatius els apel·latius de “pintures arcaïques” per a les del segle XI (Cook i Gudiol Ricart) que, juntament amb la idea de l'arribada a terres catalanes, a finals de segle XI, de pintors forans —especialment llombards—, els quals haurien acabat amb una llarga sequera pictòrica i haurien marcat definitivament el futur de la pintura romànica catalana, ha constituït durant molt de temps el plantejament que fixava el punt de partida per a qualsevol recorregut.⁴

Avui aquesta idea ja no se sosté i, com veurem, diversos estudis recents obliguen a replantejar els referents geogràfics i cronològics. La possibilitat que l'església monàstica de Santa Maria de Ripoll consagrada el 1032 per Oliba tingués un cicle de pintures monumentals d'inspiració romana, que podrien ser, a més, possible referent per a d'altres, obliga a plantejar una mirada més generosa i optimista.⁵ I si no solament es té en compte la pintura mural sinó totes les arts pictòriques, l'esment a Ripoll ens ha de fer recordar que allí, i durant la primera meitat del segle XI, és on es va escriure el capítol més brillant de tots els coneguts en relació amb la il·lustració de manuscrits en aquelles dates. A l'altre extrem es troba el segle XIII, que prorroga —però no per això desvirtua— les fórmules romàniques de maneres distintes. En algunes ocasions, certament, amb persistències arcaïtzants, però en altres participant de les diverses versions de l'anomenat estil 1200, o bé entremesclant-se amb la gramàtica del gòtic lineal. Les obres del segle XIII, tan poc ateses per la historiografia artística, reclamen també el seu paper, que a poc a poc obtenen gràcies als estudis dedicats a obres concretes (cercle d'Avià, baldaquí de Tost, pintures de la capella de santa Caterina de la Seu d'Urgell), aportacions de valor, però encara poc nombroses per permetre plantejar una visió general més nítida i segura.

Juntament amb tot això, diverses idees que durant el segle XX havien anat sedimentant en la historiografia poden ara ser revisades i superades a la llum de nous descobriments i noves interpretacions. La procedència d'artistes i influències, l'agrupació d'obres al voltant d'un determinat artífex, datacions que en un moment concret es van tenir per segures, són aspectes que es poden veure replantejats. L'estudi tècnic de les obres ofereix dades molt valuoses per al coneixement de la pràctica artística, i permet formular noves i suggeridores hipòtesis.

Sant Climent de Taüll.
Foto: ©MNAC-Museu Nacional
d'Art de Catalunya

NOMS I GEOGRAFIES

Després de la descoberta i de les primeres publicacions que van donar a conèixer la pintura romànica catalana,⁶ van aparèixer els treballs que tenien per objectiu fer-ne una sistematització necessària, i que establiren les bases i el bastiment sobre el qual s'haurien de sustentar els estudis posteriors, dedicats tant a matisar com a consolidar les primeres propostes. Mossèn Gudiol i Cunill, als anys vint del segle passat, escrivia el primer compendi de pintura romànica catalana, en tres volums dedicats respectivament a la pintura mural, la pintura sobre fusta i, publicat pòstumament, els llibres il·lustrats. Aquella mateixa dècada, que historiogràficament bé es pot considerar prodigiosa, el tema va atraure l'atenció d'especialistes internacionals. L'austríac Wilhelm Neuss havia dedicat (1922) un notable estudi a la il·lustració bíblica catalana de l'entorn de l'any mil. El 1925 es publicava a Berlín un treball de Gertrud Richert que tenia com a protagonistes la pintura mural i sobre taula tant romànica com gòtica. Aviat seria el torn dels historiadors nord-americans. Walter W. S. Cook va escriure una sèrie d'extensos i encomiables articles sobre diversos exemplars de pintura sobre taula⁷, tema al qual havia dedicat la tesi doctoral sota la direcció de Chandler R. Post, a la vegada autor d'una àmplia història de la pintura espanyola, el primer volum de la qual veia la llum el 1930.⁸ Aquell mateix any, també des de Harvard, Charles Kuhn publicava el seu estudi sobre pintura mural. A tots aquests tractats de tipus general cal sumar-hi nombrosos articles sobre obres i aspectes particulars que els havien precedit, que continuaren apareixen també al llarg d'aquell fructífer decenni, i que en alguns casos continuen sent treballs de referència (Pijoan, Folch i Torres). Uns quants anys més tard, després del fatídic parèntesi de la guerra i la immediata postguerra, apareixerien dos volums de la col·lecció *Monumenta Cataloniae* dedicats respectivament a la pintura mural (J. Pijoan i J. Gudiol Ricart, 1948) i a la pintura sobre taula (J. Folch i Torres, 1956). La síntesi elaborada per a la col·lecció *Ars Hispaniae* per W. W. S. Cook i J. Gudiol Ricart el 1950 (revisada pel segon en l'edició del 1980) tingué un merescut i notable pes en la quasi definitiva sistematització de la pintura romànica catalana, tot establint un esquema que es va seguir després, en termes generals, i que altres propostes de classificació (J. Sureda, 1980) no han pogut substituir.

A més d'aquestes obres, cal destacar la guia de la col·lecció d'art romànic de l'actual MNAC, que publicà el 1973 J. Ainaud de Lasarte, i en què l'autor formula, tot i la brevetat que el format imposava, sagaces i estimulants observacions que, en alguns casos, han representant punts de referència per a estudis posteriors. Juntament amb les obres pioneres i de síntesi, han estat els estudis monogràfics els que han anat discutint, matisant i reformulant les classificacions proposades. I són també aquests els que han abordat altres aspectes relatius a la iconografia, a la comitència i als procediments artístics. En el que portem de segle, el nombre d'estudis dedicats a la pintura romànica catalana ha crescut exponencialment, i els casos més afortunats hauran de permetre l'avenç en el seu coneixement, de vegades superant tesis antigues i sòlides.

Ja en les primeres sistematitzacions, s'agrupava les pintures al voltant de desconeguts mestres que, com que eren anònims, prenen el nom d'una de les obres que se'ls atribuïa, no sempre la més destacada del grup, com s'ha pogut comprovar a mesura que aquest s'ha anat ampliant o s'ha redefinit amb més precisió. Quant a la pintura sobre taula, s'establien tallers relacionats amb centres religiosos rellevants, o bé catedralicis (Seu d'Urgell, Vic), o bé monàstics (Ripoll) –classificació de vegades discutida tot al·legant el caràcter itinerant i presumptament laic dels artífexs–, o s'agrupaven en relació amb alguna zona geogràfica sense precisar-hi un focus concret (taller de Lleida o de la Ribagorça). Per a la il·lustració de llibres, com és natural, els *scriptoria* assenyalaven els centres de producció i establien una pauta de classificació. Algunes, poques, dades cronològiques, unides a indicis formals o iconogràfics, ordenaven seqüencialment els grups i, dins d'aquests, les obres.

En bona mesura, aquesta classificació necessària continua essent vàlida, o almenys és útil com a principi ordenador, encara que, no podia ser d'una altra manera, s'ha vist contínuament redefinida. Ja fa temps que la idea de l'artista itinerant d'àmplia trajectòria va donar pas al concepte de cercle o taller. Tasques titàniques inicialment atribuïdes a un sol "mestre" van ser repartides entre altres, igualment anònims, membres del taller o seguidors, mentre els vincles entre tots ells es replantejaven en paral·lel als nous descobriments, que engrossien –i encara engros-

sen— la nòmina d'obres. Algunes noves lectures i propostes mereixen especial atenció, ja que modifiquen substancialment el panorama que fins fa poc temps havia traçat la historiografia.

Tradicionalment s'havia considerat que la Llombardia havia exercit un paper determinant en la configuració de la pintura romànica catalana, tot repetint d'aquesta manera el que també es pensava que s'havia esdevingut, dècades enrere, en el terreny arquitectònic. En aquest últim, ja fa temps que s'ha relativitzat el protagonisme llombard.⁹ En l'àmbit pictòric, alguns estudis recents evidencien que també aquí cal replantejar-se la qüestió llombarda. S'ha anat afirmant àmpliament que, a finals del segle XI, havien arribat a terres catalanes pintors llombards (de l'àrea milanesa, s'especificava) que haurien treballat a Pedret, *capolavoro* d'un grup de pintures de qualitats diverses, degudes a seguidors dels primers que haurien assumit i reinterpretat les maneres de fer de la pintura llombarda, per convertir-la finalment en expressió genuïna de la pintura local.¹⁰ S'adjudicaven al grup —amb els matisos oportuns— conjunts com Santa Maria d'Àneu, Sant Pere del Burgal, Sant Pere d'Àger (tots al MNAC), Santa Maria de Cap d'Aran (Nova York, The Cloisters), Sant Serni de Baisca (*in situ*) i els de l'antiga seu catedralícia occitana de Sant Lizier de Coseisans (*in situ*) que, amb la data de la seva consagració (1117), proporcionava un referent cronològic. Altres obres de menor qualitat s'han considerat derivacions de l'estil característic del cercle (Orcau i Argoell, totes dues al MNAC; Sant Vicenç de Rus, al MDCS, o les descobertes recentment de Sant Vicenç d'Estamariu, Alt Urgell, *in situ*). A banda d'arguments estilístics que afavorien la tesi llombarda, la historiografia n'adduïa altres d'iconogràfics i ornamentals: la presència de sants milanesos (Gervasi, Protasi, Cels, Nazari), les opulentes gregues, les corones "de Monza", i fins i tot temes indiscutidament bizantins —els arcàngels portadors d'estendards i cartel·les amb fórmules petitòries—, la presència de les quals en conjunts com San Vincenzo a Galliano (1007) convertien la Llombardia en agent de transmissió a Catalunya. Semblava més que suficient per travar uns fonaments sòlids —gairebé un dogma— per a la pintura romànica catalana, que es mantenia i s'enriquia amb aportacions de la historiografia internacional.¹¹

S'havia aconseguit, a més, organitzar tot el procés cronològicament, aspecte al qual tornarem. Però estudis recents qüestionen el que semblava tan assumit com inamovible. Proposen, reprenent algunes idees antigues, relacionar el grup de Pedret amb el Laci i la Itàlia meridional, dipositaris de les tradicions paleocristiana i bizantina i bressol d'uns temes —iconogràfics i ornamentals— que no reclamarien intermediaris llombards per arribar a altres indrets.¹² Assenyalen, a més, que les anàlisis tècniques dutes a terme revelen maneres de fer diferents entre els autors dels conjunts de referència llombards i els adscrits al cercle de Pedret, de manera que no sembla que aquests hagin après l'ofici a la Llombardia.¹³ Fins i tot la insistent presència dels sants milanesos podria explicar-se no per un hipotètic origen dels pintors —i dels seus models— sinó a partir de Ripoll, on en temps d'Oliba es documenta ja el culte.¹⁴ Les corones gemmades presents a les pintures de l'òrbita de Pedret no s'assemblen més a la venerada relíquia de la catedral de Monza que a les que tenen diverses verges màrtirs en cicles pictòrics del Laci i la Campània. I, per si no fos prou, les pintures de l'absis de Galliano, referent contínuament invocat quan es tractava de situar a la Llombardia el punt de partida de les obres de l'entorn de Pedret, i algunes de les seves visions teofàniques, són vistes ara com a hereves de la tradició romana.¹⁵ La còmoda i aparentment sòlida tesi llombarda no resisteix, doncs, anàlisis crítiques en profunditat, com tampoc ho fa, com veurem més endavant, la seva trama cronològica.

Al marge de les obres considerades —amb els matisos necessaris indicats— de perfil italià, la historiografia havia anat establint altres agrupacions l'ascendència de les quals calia buscar en territoris de l'actual França. Un cas clar en aquest sentit és el de les pintures que integren el cercle (abans, mestre) d'Osormort. Es tracta d'obres pertanyents tant a la comarca d'Osona —el mateix Osormort i el Brull, tots dos conjunts al MEV— com a terres empordaneses, amb les pintures de Sant Joan de Belcaire (Museu d'Art de Girona), Sant Miquel de Cruïlles, Sant Esteve de Maranyà, Sant Esteve de Canapost i Sant Pere de Navata (totes *in situ*). Comparteixen un estil característic relacionable amb la pintura aquitana i uns programes iconogràfics de tipus narratiu que de vegades inclouen cicles del Gènesi (Osormort, Brull, Canapost), i que utilitzen fórmules pròpies de la pintura i la miniatura de les zones de Poitiers i Tours, fórmules que, paral·lelament i de manera independent, també es van estendre per l'Aragó.¹⁶ Cal afegir al grup les pintures de Cervià de Ter

Santa Maria d'Àneu.
Foto: ©MNAC-Museu Nacional
d'Art de Catalunya

(Gironès)¹⁷, la situació geogràfica de les quals no fa sinó ratificar el pes del territori empordanès en aquest grup pictòric i evidenciar la poca adequació actual del nom que antigament li fou assignat. Certament, les d'Osormort no són precisament les millors pintures de tota la sèrie i situen immerescudament el seu pes en territori osonenc, quan s'ha anat veient que els conjunts de més qualitat i més pròxims als models aquitans són els empordanesos, que no han tingut el protagonisme que mereixen per causa del seu major desconeixement i mal estat de conservació. Tornant al que s'apuntava al principi del capítol, som davant d'una clara mostra de com circumstàncies diverses han condicionat la valoració de les obres: els dos únics, per ara— exemples ausetans es conserven en molt millor estat, en un museu rellevant i han interessat a la historiografia. Per la seva ubicació geogràfica s'havia arribat a plantejar que depenguessin de pintures avui perdudes de la catedral de Vic. En canvi, els més nombrosos conjunts empordanesos —sis— es troben pràcticament tots *in situ*, en molt mal estat i són molt fragmentaris, i alguns han passat quasi desapercebuts per la historiografia. Però el que s'aprecia en algunes restes (Cervià de Ter) denota una qualitat superior a la de les pintures que van donar nom al grup, i la seva ubicació al transsepte de l'església permet suposar programes de notable extensió. És també cap al territori gal que assenyalen pintures com les de la poderosa canònica agustiniana de Santa Maria de Mur (Boston, Museum of Fine Arts —absis principal—; MNAC —absidiola sud—; restes *in situ*), relacionades per la historiografia amb conjunts rossellonesos (Santa Maria d'Arles, Sant Martí de Fonollar, Santa Maria de la Clusa, totes *in situ*), si bé és amb les descobertes a Sant Miquel de Moror (Pallars Jussà, *in situ*) —església dependent de la canònica de Mur— que tenen més similituds.¹⁸ Es caracteritzen per la paleta cromàtica, amb notable presència del color blau, i perquè les figures hi destaquen sobre un fons blanc.¹⁹ Totes aquestes obres —i en general la majoria per a les quals s'ha indicat, de manera més o menys precisa, un rerefons francès— reclamen encara estudis tant particulars com generals que aprofundeixin en el seu coneixement i es replantegin consideracions aparentment sòlides, de la mateixa manera que s'ha fet amb les italianitzants del cercle de Pedret.

Les esglésies de la vall de Boí ofereixen un ric i complex panorama pictòric gens fàcil de classificar, i la proximitat de les quals no implica necessàriament homogeneïtat. Sempre s'ha considerat que corresponen a un primer moment les pintures de Sant Joan de Boí (MNAC), per a les quals es proposa una data al voltant del 1100.²⁰ A manca de paral·lels, se suggereix considerar-les el resultat de la monumentalització de repertoris miniats tant ripollesos com de la França meridional, cosa que explicaria algunes de les seves peculiaritats.²¹ Una segona etapa es data habitualment a partir de la consagració de les dues esglésies de Taüll el 1123. A Sant Climent (MNAC i restes *in situ*) s'adverteix sense dificultat la intervenció de diverses mans. Juntament amb l'excel·lent mestre al qual es deu la imatge majestàtica convertida en insígnia i icona de la pintura romànica, hi treballen altres artífexs de menor qualitat, actius també a la veïna Santa Maria. Per a uns i altres es troben obres afins en territori aranès (Santa Eulàlia d'Unha), aragonès (capella de sant Agustí a la catedral de Roda d'Isàbena) i castellà (Berlanga, Maderuelo i San Miguel de Ormaz). A l'artífex maldestre conegut com a *mestre del Judici Final*, pel fet d'haver pintat aquest tema al mur occidental de Santa Maria de Taüll, se li atribueixen també pintures tant a Catalunya (Sant Iscle i Santa Victòria de Surp, repartides entre el MNAC, el MDSU i el Toledo Art Museum d'Ohio) com a l'Aragó (Santa Eulàlia de Susín, San Esteban de Almazorre).

Altres obres, menys afortunades en la historiografia tradicional —però no per això menys interessants— s'han agrupat, no sempre de manera consensuada, al voltant d'una extensa nòmina de "mestres" de catàleg canviant: "de la Seu d'Urgell"; "de Santa Coloma"; "de Polinyà" primer i "de Cardona" després, al qual s'adjudicaren Sant Esteve de Polinyà (MDB), els absis laterals de Santa Maria de Barberà (*in situ*), Sant Martí Sescorts (MEV) i les pintures del pòrtic de Sant Vicenç de Cardona (MNAC).²² Respecte d'aquest últim grup, com que no és tan clar i nombrós com altres, i per causa de la dispersió de les obres, del diferent grau de conservació i del seu irregular tractament historiogràfic (algunes han estat escassament ateses i altres, com les de Barberà, s'han analitzat amb profunditat, bàsicament en el vessant iconogràfic), cal dir que se li ha concedit un paper immerescudament secundari en el conjunt de la pintura romànica catalana.

A mesura que s'acosta el final del segle XII, s'aproximen també els influxos bizantins i l'internacionalisme que caracteritzen l'anomenat *estil 1200*, que en aquest cas es perpetua considerablement durant el segle XIII. Si bé alguns conjunts de pintura mural es fan ressò —cadascun a la seva

Frontal d'Avià.
Foto: ©MNAC-Museu Nacional
d'Art de Catalunya

manera— d'aquestes noves formulacions (Sant Esteve d'Andorra la Vella —MNAC i col·leccions particulars—; pintures de l'absis de Santa Caterina de la Seu d'Urgell —MNAC i Abegg-Stiftung), és en la pintura sobre taula on trobem el catàleg més ampli i diversificat d'aquest "estil". És precisament l'esmentat caràcter internacional, propi de les arts figuratives del moment, i l'intercanvi continu de fórmules i artifexs, el que explica tant el marcat bizantinisme dels severos personatges del frontal d'Orellà (Conflent, *in situ*) o dels de Baltarga (MNAC), com les coincidències amb la miniatura anglesa del frontal d'Avià (MNAC).²³ Les il·lustracions de manuscrits, com el *De Civitate Dei* conservat a Tortosa (Arxiu Capitular, ms. 20) o els dos cartularis reials (*Liber Feudorum Maior* i *Liber Feudorum Ceritaniae*, tots dos a l'Arxiu de la Corona d'Aragó), i també l'anomenada Biga de la Passió (MNAC), estretament relacionada amb un dels miniaturistes del *Liber Feudorum Maior*, s'inscriuen també dins d'aquesta tendència caracteritzada precisament —i encara que sembli paradoxal— per l'heterogeneïtat amb què es versionen unes fórmules a vegades coincidents, resultat de les distintes traduccions a què fou sotmès el llenguatge bizantí en els diversos territoris europeus de recepció.

Es consideren més tardanes i qualificables ja de gòtiques les obres agrupades a l'entorn del frontal de Lluçà (MEV), entre les quals destaquen el frontal anomenat dels Arcàngels (MNAC) i les pintures murals de Sant Pau de Casserres (MDCS).²⁴ De caràcter més ingenu i de cronologia igualment tardana (segle XIII), caracteritzats per l'ús de la pasta de guix i la colradura, són els frontals agrupats en l'anomenat taller de la Ribagorça. Els caracteritza l'ús abundant —en orles i fons— de relleus en estuc que al seu dia anaven recoberts d'una fina làmina metàl·lica envernissada (la colradura), i comparteixen repertori ornamental i algunes fórmules iconogràfiques, a banda de proporcionar-nos algunes de les poquíssims signatures d'artista de què disposem.²⁵

DE DIVERSIS ARTIBUS

Si es contempla en conjunt la bibliografia sobre la pintura mural i sobre taula, sobre il·lustració de manuscrits i la relativa als teixits figuratius, queda clar que aquestes tècniques s'han estudiat pràcticament sempre per separat. Cada cop és més evident que, malgrat certes bondats organitzatives, tractar independentment les diverses arts n'empobreix el coneixement. La interrelació existent entre elles no es limita a casos puntuals o més o menys anecdòtics, de vegades esmentats però poques vegades presos en consideració com a arguments metodològics.

Com més s'aprofundeix en aquesta línia, més proves hi ha del diàleg continu entre totes les arts figuratives, al marge –bé que de vegades, no tant– de les seves tècniques i formats.

Que l'anomenat *Tapís de la Creació* de la catedral de Girona s'inscrivís en una tradició nascuda a recer dels llibres avui és indiscutible, i que les personificacions dels vents situats als carcanyols de la composició central apareixien en el Beatus romànic (avui a Torí), sorgit de l'escriptori catedralici, demostrava que també s'havia produït el procés invers, quan els il·lustradors del manuscrit hi incorporaren imatges procedents del magnífic brodat, en el qual, a més, s'hi aprecien contactes amb altres miniatures gironines coetànies. Es perfila, així, un interessant intercanvi mutu entre els dos medis.²⁶ Casos semblants deuriem ser freqüents.

És clar que hi hagué intercanvis entre la pintura mural i la miniatura. Ja hem vist com el vigorós Ripoll d'Oliba deuria tenir pintures murals a l'església relacionables amb les esplèndides bíblies que sorgiren contemporàniament del seu escriptori. També s'ha proposat vincular la Crucifixió del claustre baix de Sant Pere de Rodes amb models miniats, i explicar les pintures de Boí a través de repertoris d'aquest origen. De nou, doncs, apareix amb certa insistència la il·lustració de manuscrits relacionada amb programes monumentals, tant pictòrics com escultòrics. És coneguda de temps antic la relació entre les bíblies de Ripoll i la portada de la seva església abacial,²⁷ i els *membra disjecta* de la de Sant Pere de Rodes s'han relacionat també amb els cicles bíblics ripollesos.²⁸ Sembla deduir-se que tot això es produí en indrets en què hi havia un accés, directe o indirecte, a manuscrits destacats pel que fa a la il·lustració: Ripoll va ser, almenys en les primeres dècades del segle XI, el principal centre il·lustrador i Sant Pere de Rodes va acollir, des de la primera meitat del XII, la precisament per això anomenada *Bíblia de Rodes* (París, BNF, ms. lat. 6) procedent de Ripoll. Succeïa el mateix en altres punts culturalment i artísticament notoris? Si un relleu de pedra procedent amb tota probabilitat de la catedral de Girona representa un tema apocalíptic molt poc freqüent en format monumental i inspirat, sens dubte, en el Beatus del 975 que es custodiava a la ciutat, per què no pensar que aquest manuscrit, que va causar impacte en l'entorn catedralici, va poder proporcionar models a la pintura mural?

La influència de les bíblies de Ripoll s'estengué també cap a ponent, com semblen indicar certes fórmules iconogràfiques força peculiars en pintures ribagorçanes: és el cas de la curiosa escena de joglaria de Sant Joan de Boí, semblant a una de les il·lustracions de la Bíblia anomenada de Rodes, mentre que el suplici d'Isaïes d'aquest mateix exemplar sembla haver inspirat compositivament un dels que sofreixen els sants Quirze i Julita del frontal de Durro (MNAC),²⁹ el cruent repertori del qual ha estat desxifrat recentment a la llum d'un text apòcrif.³⁰

També s'han emparentat amb la miniatura d'altres pintures sobre fusta de cronologia i estil pròxims al 1200: el frontal d'Avià amb la miniatura anglesa; l'anomenada *Biga de la Passió* (MNAC) amb el *Liber Feudorum Maior* (ACA) i amb el castellà *Beato de las Huelgas*. A més de amb la pintura mural, algunes pintures sobre taula ja s'havien relacionat amb l'escultura en estudis pioners (Cook). La similitud entre l'*elevatio animae* del protagonista del frontal de Sant Martí de Puigbò (MEV) i la que encara es distingeix en el sarcòfag del comte Ramon Berenguer III a Santa Maria de Ripoll, sumada a la que denoten alguns motius ornamentals presents en totes dues peces, abonen la idea d'una producció de pintura sobre taula a l'empara del monestir.

En uns casos més admesos que en altres, la historiografia ja va apuntar, des dels primers estudis, similituds entre pintures murals i altres sobre taula. Les pintures de l'absis de Sant Pere de la Seu d'Urgell (MNAC) s'han posat en relació, especialment, amb els frontals d'Ix i l'anomenat dels Apòstols (els dos al MNAC); el frontal de Durro amb les pintures de Boí, i un rastreig bibliogràfic ampliaria la llista amb altres parangons. De tots els casos, potser l'invocat més habitualment i el més àmpliament acceptat sigui el del frontal d'Espinelves i les pintures protagonitzades per sant Tomàs de Canterbury a Santa Maria de Terrassa (*in situ*), que no solament comparteixen estil sinó també certs elements de vestuari, com ara les lligacames que porten dos dels mags de la taula i un dels esbirros de l'absis egarenc.

Però ha estat en analitzar aspectes tècnics que s'ha avançat en el coneixement de la relació entre les dues formes de pintura. El fet que alguns frontals d'altar de fusta utilitzin tècniques (estuc, colradura) destinades a obtenir resultats semblants als dels exemplars d'orfebreria reduïa excessivament la valoració tècnica de la pintura sobre taula, en considerar-la simplement una versió pobra de peces sumptuàries. Estudis recents que interpreten resultats de laboratori apor-

ten conclusions interessants que permeten considerar la manufactura de la pintura sobre fusta des d'una nova perspectiva, alliberada del llast que representen els suposats models en altres materials.³¹ Així, les obres més antigues (Ix, Planès, Seu d'Urgell, Ribes), anteriors a les que van emprar solucions imitatives de l'orfebreria, s'apropen molt més, des del punt de vista tècnic, a l'elaboració de manuscrits. Alguns recursos utilitzats en la preparació de la superfície que haurà de ser pintada, l'ús de pigments valuosos o l'afegit de subtils làmines d'estany envernissades són solucions que es troben tant a la miniatura com als tractats de l'època relatius a la seva execució. Tot plegat encara és més interessant quan es comprova que els receptaris d'aquestes tècniques es troben en manuscrits custodiats en monestirs, i que determinats recursos tècnics usats en la pintura mural provenen de mitjans com la pintura sobre taula:³² en el *subpedaneum* del crucificat de Sorpe s'ha usat làmina metàl·lica; als núvols d'on emergeix la *dextera domini* que hi ha al martiri de sant Esteve de Sant Joan de Boí s'hi hauria emprat estuc.³³

Si des de la iconografia s'havien revelat contactes entre l'escultura i la miniatura, i la comparació formal havia permès de relacionar algunes pintures murals amb altres sobre taula, la consideració d'aspectes tècnics ha dut a plantejar la possibilitat d'un procés d'aprenentatge progressiu iniciat en tallers vinculats a centres religiosos i a l'elaboració de manuscrits, on també es realitzaria pintura sobre taula i els artífexs dels quals haurien passat, de vegades, a exercir la pintura mural. A més de justificar les relacions ja esmentades entre algunes pintures murals i altres sobre taula, aquest enfocament explicaria també l'obra tan magnífica com particular que es l'absis de Sant Climent de Taüll (MNAC), tan difícil d'explicar a partir de la pintura mural que coneixem.³⁴

COMITENTS

Tal com s'esdevé amb altres encàrrecs artístics, són les elits civils i eclesiàstiques les que es troben darrere de la immensa majoria d'empreses pictòriques, entre les quals disposem d'alguns (pocs) casos en què es van retratar dins de l'obra patrocinada. No és pas comparable amb el que es conserva a Itàlia, però això no vol dir que el costum de representar el comitent no estigués estès als territoris catalans. Sens dubte, l'exemple més conegut és el de la probable comtessa Llúcia de Pallars, la presència de la qual a l'extrem meridional del registre inferior de l'absis de Sant Pere del Burgal (MNAC) l'ha convertida en protagonista de diverses hipòtesis de rellevant valor cronològic. Es va considerar que la seva presència en solitari —aspecte discutible perquè a l'extrem oposat de l'absis no es conserva pintura— era indicatiu de viduïtat i, per tant, d'una cronologia entre 1081 i 1090.³⁵ Així, se la convertia en argument per a la datació no solament de les pintures del Burgal sinó de tot el grup amb què aquestes s'associaven estilísticament, el liderat per Pedret, que, pel fet de ser considerat punt de partida de la renovació pictòrica catalana i anterior al Burgal, quedava datat una mica anteriorment i, amb ell, aquest moment clau. Valoracions recents argumenten que el fet que Llúcia sostingui un ciri implica que es tracta d'un personatge ja difunt, de manera que la data de les pintures es podria retardar i, amb aquesta, la de tot el cercle de Pedret, amb tot el que això implica.³⁶ També podria afavorir la hipòtesi d'una cronologia tardana la datació que es va proposar no fa gaire per a les pintures llombardes de San Martino a Carugo, que, juntament amb les de Prugiasco, es consideraven referents —i anteriors— dels orígens llombards que s'atribuïen als autors de Pedret. La presència a Carugo dels sants milanesos Cast i Polemi, els cossos dels quals no van ser traslladats com a mínim fins al 1105, proporciona una data *post quem* per a aquelles pintures³⁷ i obliga, si més no, a replantejar la seva relació amb Pedret i a retardar la datació d'aquest conjunt fins a després de 1105, si és que s'admeten la relació i la posterioritat respecte de Carugo. Així doncs, hauria estat en temps dels fills de la comtessa Llúcia quan es va pintar l'absis del Burgal, amb els comtes —és més que raonable pensar que Artal I fos representat a l'extrem nord de l'absis— ja traspassats però records. A tot això —i podríem dir que corroborant aquesta hipòtesi— se suma el descobriment d'un fragment pictòric (*in situ*), situat al mur del costat de la part nord de l'absis, amb els rostres de dues figures joves —una dona i un clergue— que s'han proposat identificar amb els fills del comtes esmentats. L'eclesiàstic s'identificaria amb Ot, el futur bisbe d'Urgell.³⁸ A aquestes figures encara se n'hi va afegir, en dates posteriors i originant un palimpsest pictòric, una tercera, femenina,

*Sant Pere del Burgal.
Probable representació de la com-
tessa Llúcia de Pallars.
Foto: ©MNAC-Museu Nacio-
nal d'Art de Catalunya*

que s'ha volgut identificar amb la castellana Aldonza, que es va casar amb Artal II de Pallars.³⁹ L'estat fragmentari de les pintures d'aquesta zona no permet saber si hi havia més personatges o inscripcions que els identifiquessin, però no fa minvar en absolut l'enorme interès que té la seva presència. Si es tractés de diversos membres de la família comtal, seríem davant d'un cas paragonable al de les pintures de l'església baixa de San Clemente de Roma i al d'altres exemples romans, als quals cal afegir paral·lels ben eloqüents en manuscrits il·lustrats.⁴⁰ D'altra banda, això amplia els arguments que apunten en una direcció tant geogràfica com ideològica (Roma), un horitzó que ja havia assenyalat a principis de segle passat l'observador perspicaç que fou Josep Pijoan,⁴¹ però que molt aviat quedà desestimat per l'omnipresent referent llongabard. No ha estat fins als darrers anys que la historiografia ha recuperat amb nous i més amplis arguments, com hem vist més amunt, aquesta direcció.⁴²

Al comtat de Pallars, el retrat del comitent deuria ser habitual en aquestes dates. Pròxima al Burgal tant geogràficament com estilísticament, Santa Maria d'Àneu (MNAC) presenta dos personatges caracteritzats com a clergues en registres superposats a l'extrem nord de l'hemicicle absidal, que han donat peu a diverses interpretacions, entre les quals que fossin els comitents de

les pintures que els inclouen, encara que la mal coneguda història d'aquesta canònica no ajuda a la identificació.⁴³ A Esterrí d'Àneu (MNAC) trobem una versió tosca de la figura femenina del Burgal que, com allí, sosté el que cal interpretar que és també un ciri. I, encara, a Santa Eulàlia d'Estaon (MNAC), a l'intradós de l'arc que precedeix l'absis, es conserven les figures, avui acèfales, d'un clergue amb casulla al costat nord i d'un altre personatge amb vestimenta laica al sud, tots dos a l'alçada del registre intermedi.

A tots aquests exemples pallaresos es pot afegir el cas de Sant Martí de la Cortinada (Andorra, *in situ*), on, entre una peculiar iconografia, s'hi aprecien personatges que s'ha proposat identificar amb els comitents. Es troben a l'intradós d'un arc former tapiat i representen, a un i altre costat, dos personatges oferents: el de l'esquerra porta un recipient (un calze?) amb les mans velades, mentre que el de la dreta, clarament un laic identificat com a *Arnalsu* (possible alteració d'Arnalus, que alguns identifiquen amb el noble Arnau de Caboet, †1170), agafa un canelobre idèntic als de ferro d'aquesta època que es conserven en diversos museus. No sembla desenaonat pensar que es tracti de sengles ofrenes d'objectes litúrgics. També s'ha volgut veure com un comitent el clergue de petites dimensions situat al costat de la figura episcopal de sant Martí pintada al mur que tanca l'arc. I, sense afirmar-ho, s'ha suggerit que entre els personatges que presencien la Crucifixió de Pere a l'absidiola sud de Santa Maria de Barberà s'hi pot distingir un bisbe contemporani a l'execució de les pintures.⁴⁴

D'alguns grans prelats ja se suposa un paper destacat en els afers dels encàrrecs pictòrics. El cas d'Oliba, molt més conegut pel notable paper exercit en terreny arquitectònic, no es pot pas oblidar aquí, encara que sigui a partir d'un desaparegut, però sembla que ambiciós, cicle que podria haver auspiciat a l'església monàstica de Ripoll, i potser també a Cuixà. És el bisbe Ramon de Roda qui més habitualment s'invoca en relació amb la pintura de l'època i, sigui casualitat o no, el seu itinerari vital i professional dibuixa una interessant xarxa d'intercanvis artístics. Va intervenir en la consagració de les esglésies de Santa Maria i Sant Climent de Taüll el 1123, i la semblança d'aquestes últimes amb les pintures de la capella de sant Agustí (consagrada per ell mateix el 1116) de la catedral de Roda d'Isàbena, seu de la qual era bisbe, l'assenyalen com a possible responsable de la participació en tots dos indrets d'uns mateixos pintors. A més, la particularitat iconogràfica dels símbols dels evangelistes en medallons portats per àngels es troba tant al quart d'esfera de l'absis de Sant Climent de Taüll com en diversos exemples escultòrics de la zona de Cominges –origen del prelat– i en els tinents d'altar de la mateixa catedral de Roda d'Isàbena.⁴⁵ Les pintures recentment descobertes d'Ourjout (Les Bordes-sur-Lèz), a tan sols 40 km de Durban, on va néixer el bisbe rodenc, es poden relacionar amb les de Santa Maria de Taüll. Tot plegat certifica, a més, l'espectre cronològic d'aquestes obres que, per norma general, es daten a partir de la consagració de les esglésies de Taüll el 1123.

Ja fa temps que es va relacionar la notable activitat pictòrica duta a terme a les esglésies de la vall de Boí amb el patrocini dels Erill, senyors feudals de la zona que, pel que sembla, es dedicaren a una quasi frenètica activitat constructiva gràcies a les recompenses obtingudes del rei Alfons el Bataller per haver-lo ajudat en la conquesta cristiana de territoris aragonesos.⁴⁶ Diversos estudis recents han suggerit altres noms i arguments pel que fa a la comitència de les pintures murals,⁴⁷ entre els quals cal destacar el paper exercit pels canonges agustinians (Moror, Terrassa).

La pintura sobre taula no ens ha deixat imatges de comitents. És probable que això s'expliqui pel fet que conservem obres que van ser modestes, la majoria destinades a esglésies parroquials. El que sabem d'encàrrecs més ambiciosos indica que hi podria haver estat corrent la imatge o la indicació de qui havia fet possible l'obra, com succeïa tal vegada en el desaparegut frontal d'or de la catedral de Girona, on la inscripció *Gisla cometissa fieri iussi* podria haver acompanyat la imatge d'aquesta comtessa. No sabem de res semblant en els frontals de fusta conservats, que tardanament faran al·lusió, com a màxim, al seu artífex. Caldrà esperar als últims anys del segle XII per trobar, entre els folis d'un manuscrit, una imatge del comitent de l'obra. És el cas del monarca Alfons el Cast (†1196), representat en el primer foli del cartulari conegut com a *Liber Feudorum Maior* (Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria Reial, Reg. 1), on el veiem al costat de qui fou designat per compilar la documentació, Ramon de Caldes, i d'un escriba, tots ells ocupats amb documents. Configuren una interessant i original representació que busca subratllar la implicació en la tasca administrativa dels seus protagonistes.

ÀMBITS I PROGRAMES

Des dels inicis de l'arquitectura pública cristiana ja es van explotar de forma convenient les possibilitats semàntiques que ofería l'espai del temple, de manera que, consuetudinàriament, l'absis va acollir al seu quart d'esfera les visions teofàniques amb les imatges adequades i escenes complementàries, a banda de temes de ressonàncies eucarístiques, i va reservar amb les oportunes jerarquitzacions la resta de l'espai absidal a la narració, ja fos de caràcter bíblic o hagiogràfic. Amb tots els matisos i les precisions que es vulguin, aquesta pertinent i profitosa posada en escena va demostrar la seva vàlua tot perpetuant-se en el temps i en la geografia. La pintura mural catalana no escapa d'aquesta ordenació. Circumstàncies posteriors han condicionat i esbiaixat sovint la visió contemporània dels programes pictòrics d'aquella època. L'aparició dels grans retaules va fer que moltes esglésies veiessin com se'ls renovava i transformava significativament l'interior de la capçalera, i amb això també la decoració mateixa. Diverses pintures romàniques van quedar amagades darrere dels nous vehicles del relat sacre, cosa que de vegades en representà la salvació, perquè la desaparició visual no implicava necessàriament la física. Així, no són poques les pintures romàniques absidals que han reaparegut després d'una llarga època d'oblit, en retirar-se mobles posteriors que les ocultaven. Resulta ben eloqüent –i interessant per tot el que representen l'obra i el moment– la fotografia presa l'any 1907 de l'absis de Sant Climent de Taüll, que permet entreveure, darrere dels pinacles d'un gran retaule, una de les pintures de més renom del panorama pictòric català. I encara avui les pintures de Sant Serni de Baisca (Pallars Sobirà) només es poden veure darrere del retaule barroc que tanca l'absis. Quantitativament, circumstàncies com aquesta es tradueixen en un bon nombre de pintures absidals conservades, cosa que no ha de fer pensar en una falsa i immerescuda imatge de monotonia iconogràfica.⁴⁸ És veritat que totes reiteren les visions teofàniques i que freqüentment aquestes s'acompanyen, en un registre inferior, del col·legi apostòlic, que de vegades inclou la presència de la Mare de Déu. Aquesta, en diversos exemples catalans (Burgal, Sant Climent de Taüll, Ginestarre, Estaon, Argolell, Santa Coloma d'Andorra, les Bons, Anyós i també en el singular frontal de Martinet) presenta una particular iconografia d'evidents ressonàncies eucarístiques i eclesiològiques, en sostenir un calze.⁴⁹ En esglésies d'advocació mariana és comú que l'absis vagi presidit per una Verge *theotokos* acompanyada dels reis mags (Santa Maria de Taüll, Santa Maria d'Àneu, les quasi idèntiques de Santa Eulàlia d'Estaon i Santa Maria –o *era Mare de Diu*– de Cap d'Aran, Santa Maria de Ginestarre i Sant Romà de les Bons).

Altres vegades, a l'hemicicle absidal, s'hi troben escenes narratives, entre les quals destaquen les relatives al Gènesi dels conjunts de l'anomenat cercle d'Osormort. Alguns exemples més escassos, com veurem més endavant, indiquen que en aquest espai hi tingueren també cabuda episodis hagiogràfics relacionats amb el sant titular corresponent. Alguns arcs preabsidals poden prolongar la seqüència del registre pertinent (com passa al Burgal o a Sant Climent de Taüll, on continuava l'apostolat) o incloure temes a manera de gloses dels episodis protagonistes. Les figures de Caïm i Abel en actitud oferent són freqüents en intradossos d'arcs i en finestres absidals, és a dir en les proximitats dels altars, pel seu caràcter sacrificial que els vincula a l'Eucaristia. A Santa Maria de Taüll, la seva ubicació en el primer arc absidal els aproxima físicament i semànticament als tres mags, portadors també d'ofrenes i situats a la seva mateixa alçada, dins del quart d'esfera.

En edificis amb diversos absis, les possibilitats es multiplicaven. De vegades, s'integraven en un programa general, complementant allò exposat a l'absis principal, com demostren els pocs casos en què hem conservat més o menys completa la seqüència pictòrica dels tres absis fruit d'una mateixa campanya. Un bon exemple n'és Sant Quirze de Pedret, on un apostolat en què sobresurt la figura de sant Pere (absidiola nord) conflueix en un sentit eclesiològic amb la imatge de la paràbola de les verges nècies i prudentes (absidiola sud), metàfora, d'altra banda, del Judici Final, que serveix de contrapunt adequat al singular programa apocalíptic que ocupa l'absis central. A Santa Maria de Barberà del Vallès (*in situ*) s'han conservat també les pintures dels tres absis, dels quals el central acull, a banda de la consabuda imatge majestàtica al quart d'esfera, dos registres narratius de temàtica cristològica, i es complementa amb altres escenes en l'arc presbiteral, on destaca un infreqüent Judici de Salomó. Les absidioles mostren la *traditio*

Absidiola sud de Sant Quirze de Pedret amb pintures de les verges nècies. Foto: ©MNAC-Museu Nacional d'Art de Catalunya

legis acompanyada d'un cicle dedicat als sants Pere i Pau (sud) i la llegenda de la Invenció de la Creu (nord). A Santa Maria de Mur, l'absidiola nord era ocupada per una Ascensió de Crist amb l'apostolat i la Verge. Restes en altres indrets (alguns esmentats en aquest text, com Sant Climent de Taüll, Àger o Colera) són testimoni de l'expansió del programa pictòric a tota la capçalera.

Fins fa ben poc no podíem sinó lamentar l'absència de qualsevol testimoni pictòric en les criptes catalanes. La descoberta de les pintures de Sant Miquel de Moror (Pallars Jussà, *in situ*) les converteix, per ara, en única i interessant mostra del que no deuria ser cap raresa, com testimonien exemples d'altres territoris tant a la península (Roda d'Isàbena) com fora d'aquesta.

Conjunts com Sant Joan de Boí, Sant Pere de Sorpe o Santa Maria de Taüll demostren clarament que l'interior de les esglésies com a mínim ambicionava el recobriment pictòric de la totalitat dels murs.⁵⁰ Lamentablement, cap dels casos en què es conserven pintures de les naus ha arribat complet fins avui dia, de manera que no és possible conèixer-ne bé els programes generals. El cas més cridaner per la singularitat dels seus temes és indiscutiblement Boí, que en aparent desordre⁵¹ juxtaposa als murs de les naus laterals algun episodi hagiogràfic i un nodrit arsenal d'imatges profanes –que no per això han d'escapar a una exegesi teològica–, mentre que al mur occidental exposa unes altres imatges al·lusives al Judici Final.

Un recorregut atent per la pintura mural catalana permetria reunir nombrosos indicis de la seva extensió per tot l'interior de moltes esglésies. A manera d'exemples, es poden esmentar les restes tan interessants, ja invocades, de Cervià de Ter (*in situ*), que es reparteixen entre els murs nord i sud del transsepte, el que fa suposar –tant com fa lamentar– la probable pèrdua de bona part del que deuria ser un cicle notable. A Canapost (*in situ*), les pintures es troben a la volta del transsepte i a part de la que cobreix l'absis de planta quadrangular. I no és l'únic cas en què les voltes acullen pintures. S'esdevé quan un absis de planta quadrangular obliga a disposar-hi una coberta en volta de canó, en el que és una variant "forçada" del quart d'esfera absidal (Pedret, Fenollar, Santa Coloma d'Andorra, Sant Víctor de Dòrria, etc.). Però interessen ara les voltes de la resta de l'edifici pel que impliquen de l'extensió de la superfície pictòrica i, per tant, del programa iconogràfic. Desgraciadament, i encara que els testimonis són suficients per demostrar-ne la normalitat, sempre es tracta de pintures parcialment, per no dir molt escassament, conservades. Un cas destacable és el de Sant Tomàs de Fluvià (Alt Empordà), amb un cicle de la Passió que ocupa tot el tram oriental de la volta apuntada. A Barberà del Vallès, les pintures que hi havia a la volta del creuer es van perdre en incendiar-se l'església l'any 1936, però se'n coneix l'original distribució radial amb els ancians de l'Apocalipsi adorant la figura de Crist.

Circumstàncies especials podien motivar també l'emplaçament –i la temàtica– de les pintures. L'arribada de relíquies de sant Tomàs de Canterbury va fer que se li dedicués a Terrassa un cicle pictòric en una absidiola del braç sud del transsepte.⁵² A Sant Pau de Casserres (MDCS), un àmbit sepulcral centrat per un arcosoli allotjava no tan sols el sepulcre corresponent sinó també unes pintures, ja tardanes, totes de tema adequat per al context funerari. Petites capelles ubicades en espais particulars podien ser també pintades, com es dedueix de les procedents del primer pis del campanar de Sant Pere de Sorpe (MDSU).⁵³ Més discretament, determinades pintures podien acompanyar petits àmbits d'ús litúrgic, com sembla ser el cas dels dos calzes que, a Sorpe, flanquejaven una obertura, avui tapiada (possible credença), a l'intradós d'un dels arcs que separen les naus.⁵⁴

Els suports arquitectònics també es pintaven. De vegades s'imitaven les vetes del marbre, amb més o menys fortuna, o es decoraven de manera diversa, però en altres incorporaven figuració. La consideració de personatges bíblics i destacats prelats com a pilars de la institució eclesial, unida a la còmoda adequació d'una figura a peu dret en un suport vertical, agermanaren iconològicament apòstols, bisbes i abats amb columnes, pilars, muntants i mainells. Tot i que són especialment coneguts i lloats alguns exemples escultòrics (claustre de Moissac), la pintura mural no desaprovà aquesta felicitosa associació i en són bona prova diversos exemples, entre els quals alguns de catalans (Sorpe, Sant Climent de Taüll, Santa Maria de Taüll, etc.). A Sant Climent de Taüll, les pilastres que separen l'absis central dels laterals presenten sengles figures nimbades (*in situ*), una de les quals, pel bàcul i les restes d'una inscripció, molt probablement és el titular de l'església; l'altre, igualment nibat i sembla que també proveït d'un bàcul, podria ser sant Corne-

li, les relíquies del qual es dipositaren a l'altar amb motiu de la consagració, tal com proclama la inscripció commemorativa pintada en el pilar circular de l'extrem nord-est del temple.

El mur de ponent ha resultat ser una de les zones menys afavorides pel que fa a la conservació de pintures. Sempre s'esmenta el Judici Final de Santa Maria de Taüll (MNAC), que compensa la rudesia estètica amb un indubtable valor testimonial. A Boí també es va desenvolupar en aquest mur un cicle de ressonàncies escatològiques, del qual resten fragments dispersos que mostren un drac apocalíptic de set caps i escenes relatives tant al Paradís (sí d'Abraham) com a l'Infern (càstigs). És molt poc, però suficient per afirmar que l'interior de la façana occidental deuria acollir, si es pintava, una iconografia escatològica, tal com succeïa en altres indrets (Torcello) i com proclamarien més endavant a l'exterior les portades esculpides, d'acord amb el que aconsellava una concepció simbòlica de l'església i dels punts cardinals. Els vestigis ja esmentats de cortinatges de la catedral de Vic no indiquen cap altra cosa que també allà el mur de ponent anava pintat, però no sabem fins a quin punt, ni amb quin subjecte.

A l'exterior, en façanes protegides per pòrtics, hi hagué també pintures. Darrere de l'extraordinària portada esculpida que a mitjan segle XII s'adossà a la façana de l'església monàstica de Ripoll, es conserven encara restes pictòriques. Molt més explícites són les pintures que constitueixen una veritable portada pintada al mur meridional de Sant Joan de Boí (MNAC), amb un crismó de grans dimensions sostingut per àngels.⁵⁵ Més tard, les voltes del pòrtic de Sant Vicenç de Cardona van incorporar també pintures (avui al MNAC). Dels cinc trams només els tres centrals es conserven, i representen, respectivament, la Presentació al Temple i la Flagel·lació flanquejant un Crist en Majestat. Es desconeix si tot l'àmbit, panteó funerari dels vescomtes de

*Pintures del pòrtic de
Sant Vicenç de Cardona.
Foto: ©MNAC-Museu Nacio-
nal d'Art de Catalunya*

Cardona, estigué pintat. Aquests i altres indicis més modestos (un *agnus dei* en màndorla portada per àngels a l'intradós de la porta sud de Santa Maria de Riquer, al Conflent; un altre *agnus dei* al timpà d'una porta del claustre de Santa Maria de Vilabertran), amplien considerablement el radi d'acció de la pintura mural.⁵⁶

Tampoc no podem oblidar la pintura en altres dependències eclesiàstiques. Pel que fa als claustres, s'ha mencionat ja l'inferior de Sant Pere de Rodes, que conté una Crucifixió, com també un lleó, en dos carcanyols de la galeria oriental.⁵⁷ Unes altres restes, escasses, van aparèixer sobre la porta que comunicava el de Sant Cugat del Vallès amb l'església.⁵⁸ L'existència de pintures en altres dependències monàstiques o canòniques és indubtable, a pesar de la seva quasi nul·la conservació, i tant els testimonis escrits com els vestigis ens ensenyen que la pintura mural no es limitava ni molt menys als edificis de culte. Al monestir de Sant Cugat, a més de les pintures del claustre a les quals s'ha fet al·lusió, sembla que n'hi havia al refectori i a la sala capitular.⁵⁹

A tot això caldria afegir la possibilitat que de vegades fossin imatges pintades les que completessin figures o escenes esculpides (com en el cas de Sant Joan de Caselles, a Andorra) i també la pintura no figurativa que s'utilitzava tant en interiors com en exteriors (campanar de Santa Maria de Taüll).

TEMES

Una de les principals trames iconogràfiques va ser, després de la bíblica, l'hagiogràfica. La pintura romànica catalana no destaca per la riquesa en aquest sentit, i és en els frontals on es concentra el seu pes, encara que, sens dubte, igual que en altres indrets, els murs de les esglésies deurién acollir més escenes protagonitzades per sants que les que han arribat fins avui. De vegades, es tracta de la lògica presència d'episodis vinculats als titulars. A Pedret, tres fragments al mur de l'arc triomfal evidencien que els sants patrons de l'església –Quirze i Julita– disposaven del seu espai entre les imatges que s'hi desplegaven.⁶⁰ S'ha proposat identificar els episodis de la conversió i el baptisme de sant Pau entre les descolorides pintures de Sant Pau de Fontclara (*in situ*, Baix Empordà), i recentment s'ha reconegut la crucifixió de sant Pere –resta d'un possible cicle més ampli– en un fragment pictòric de Sant Pere d'Àger.⁶¹ A l'absis de Sant Esteve de Maranyà (Baix Empordà, *in situ*) es dediquen tres escenes al sant titular, la passió del qual es posa en paral·lel amb la de Crist, segons el recurrent mecanisme explotat en la literatura i la iconografia hagiogràfica.⁶² I a Sant Martí Sescorts es va pintar, també a l'absis, un cicle dedicat al titular, del qual perviuen alguns fragments, entre els quals es distingeix la partició de la capa (MEV).

La popularitat dels esmentats Esteve i Martí explicaria que, en un catàleg tan exigü, hi apareguin més d'una vegada, amb els episodis més populars de les seves respectives històries, en esglésies que no eren sota la seva advocació. A Sant Joan de Boí, assistim a la lapidació del primer, mentre que una inscripció (SS MARTINVS) testimonia que una imatge, o més probablement una escena protagonitzada pel bisbe de Tours, era entre les pintures perdudes de l'església.⁶³ La partició de la capa, l'episodi més popular del seu repertori, ja esmentada a propòsit de Sescorts (i que podria haver estat a Boí), s'ha volgut veure també en el registre alt del mur de Santa Maria de Taüll, juntament amb altres temes, dos dels quals podrien ser també hagiogràfics si és que refereixen a la vocació de sant Pere com s'ha proposat, tot i que no es pot pas assegurar. A Santa Maria de Barberà (Vallès Occidental, *in situ*), l'absis sud exposa els martiris de Pere i Pau sota de la *traditio legis* del quart d'esfera.

Els casos esmentats fins ara s'integren en un programa més ampli, però alguns altres cicles hagiogràfics es van pintar per motius concrets en moments i llocs diversos. Sempre ha cridat l'atenció, per diverses raons, l'absidiola del braç sud del transsepte de Santa Maria de Terrassa (*in situ*), totalment dedicada a sant Tomàs Becket, l'arquebisbe de Canterbury assassinat a la seva pròpia catedral el 1170 i canonitzat tres anys després. La immediata i galopant expansió del seu culte, a partir d'aleshores, va arribar fins a Terrassa. A la catedral de la Seu d'Urgell es pintaria tardanament (mitjan segle XIII), en un estil ancorat encara en el romànic però receptiu a les noves propostes del gòtic lineal, un cicle dedicat a santa Caterina (actualment repartit entre

Sant Joan de Boí.
Lapidació de sant Esteve.
Foto: ©MNAC-Museu
Nacional d'Art de Catalunya

el MNAC i la Fundació Abegg, a Suïssa) com un al·legat visual de la predicació antiherètica en el context de l'encesa lluita politicoreligiosa que va mantenir el bisbat amb els vescomtes de Castellbó i el catarisme.⁶⁴ I descobertes recents amplien el catàleg de pintura hagiogràfica després de desxifrar-se una escena poc freqüent, sembla que relacionada amb sant Nicolau, a la cripta de l'església de Sant Miquel de Moror.⁶⁵

Hi ha poca cosa més pel que fa a escenes narratives, testimonis escassos del que deuria ser molt més corrent. És lícit imaginar que Sant Pere de Rodes disposés d'un relat pictòric monumental del seu sant titular, que certament tenia versió escultòrica a la portada. Com que el cas de Vic és semblant, podem igualment considerar que hi podria haver hagut allà un altre cicle protagonitzat per l'apòstol (com va ser el cas després, a principis del segle XV, a l'esplèndid retaule esculpit per Pere Oller per a l'altar major). A la Seu d'Urgell és molt probable que hi haguessin cicles pintats de les *vitae* dels dos sants bisbes de la seu, Ot i Ermengol. I és a propòsit d'aquestes i d'altres vides que coneixem textualment que cal consignar, tant com lamentar-la, la nul·la conservació de cicles hagiogràfics il·lustrats.

Juntament amb els episodis narratius, disposem d'imatges de sants, freqüentment prelat, dels quals ja s'ha comentat l'habitual –no pas obligada– associació amb els suports dels edificis. Però també es conserven breus seqüències de retrats (Santa Eulàlia d'Estaon –amb una sèrie de santes verges coronades entre les quals hi ha la titular, Llúcia, i tal vegada Agnès–, Sant Vicenç de Estamariu –on queden només dues figures d'un grup més nombrós, que es deuria estendre pel registre inferior–, i Sant Quirze de Pedret, amb busts de sants entre les greques), la presència de les quals es pot deure a raons diverses, no sempre conegudes. Algunes podrien ser de tipus litúrgic o estar relacionades amb devocions particulars. Així, els sants Fèlix i Pastor a l'intradós dels arcs formers de Sant Pere de Sorpe eren el primer i l'últim dels esmentats en un text de la litúrgica hispana que commemorava els màrtirs de la persecució de Dacià.⁶⁶

Ja s'ha comentat, per altres raons, la presència de sants milanesos en diversos conjunts de l'anomenat cercle de Pedret. En requadres entre la greca superior de Sant Quirze s'hi identifiquen uns possibles Cels i Pierio (a més de Joan i Pau), i l'evidència que les pintures s'estenien per tota la nau permet suposar que la nòmina de sants podia haver estat àmplia. A Santa Maria de Cap d'Aran, Gervasi i Protasi (col. particular) compartien l'intradós de l'arc triomfal, ubicació que serà força corrent, perquè és on apareixen també a Sorpe (Gervasi, Protasi, Ambrosi i un altre sant no identificat) i on deuria haver-hi, a Sant Julià d'Estavar (Cerdanya francesa), el sant titular (no conservat) i la seva esposa i companya de martiri, Basilisa (*in situ*).⁶⁷

Un dels rectors de la programació iconogràfica des de finals del segle XI va ser la reforma gregoriana, el punt àlgid de la qual coincideix amb el de la pintura romànica catalana, on troba ressò en repetides ocasions, com també passa en els programes escultòrics. Dues imatges de

Sant Pere de Sorpe ja van cridar l'atenció temps enrere en aquest sentit.⁶⁸ També es van advertir tons reformistes a les absidioles de Pedret (MNAC), amb el col·legi apostòlic presidit per sant Pere entronitzat a la septentrional, i una eloqüent personificació de l'Església en la meridional. Després s'han fet extensius a d'altres programes pictòrics del cercle de Pedret, per causa del seu caràcter igualment eclesiològic, i als retrats de comitents que hi ha en alguns d'ells, que entronquen amb la pietat laica promoguda pel moviment reformista.⁶⁹ A Santa Maria de Barberà del Vallès (*in situ*), un tema típic de la reforma, la *traditio legis*, presideix l'absidiola sud, que es completa amb un cicle dedicat als sants Pere i Pau, que sempre remetent a Roma. I es vinculen igualment a aquests ambients, temes i personatges de les pintures de Santa Maria de Taüll⁷⁰ i Sant Miquel de Moror.⁷¹ L'empenta reformista del bisbe Ramon de Roda-Barbastre es traduí, entre altres coses, en les reiterades dedicacions a sants papes romans (Climent, Corneli).

Al marge –i mai millor dit– dels programes i les imatges de contingut religiós, absolutament hegemònics, se situa la pintura de temàtica profana. El cas més atractiu, per la quantitat i la diversitat dels seus temes, és el de Boí, que ens proporciona una portentosa escena de joglaria –a la qual es tornarà a fer referència més endavant–, un esguerrat exhibicionista i un intrigant repertori d'animals i híbrids que no acaben d'encaixar –ni per la factura ni per l'estranya nomenclatura– amb els propis del bestiar, i pels quals s'ha insinuat un possible rerefons astronòmic.⁷² Així, imatges aparentment de repertori podien derivar, a vegades mal interpretades i sempre fora de context, d'algun mitjà erudit com podia ser un manuscrit de temàtica astronòmica o enciclopèdica. Alguna cosa així podria haver-hi rere d'algunes imatges de les zones altes de Santa Maria de Taüll,⁷³ o rere dels busts femenins que hi ha a l'intradós de l'arc preabsidal de Sant Pere de Sorpe.⁷⁴ El mensari o el zodíac, còmodament integrats en els programes cristians, van trobar també un vehicle apropiat en les arts pictòriques monumentals: des del destacat del *Tapís de la Creació*, directament alimentat per una tradició erudita, fins a les versions molt més modestes de Sorpe o Ourjout (fora de territori català però que pot ser esmentat pel parentiu amb Santa Maria de Taüll). També s'ha proposat identificar com a figures zodiacals les de l'arc triomfal de Sant Víctor de Dòrria, descobertes fa no gaire temps.

La naturalesa profana d'aquests i altres temes no n'exclou, per descomptat, una lectura teològica o un paper determinat en el programa en què s'integren. Però, amb independència d'això, és ben clara la seva codificada ubicació en certes zones que podem qualificar de perifèriques, més que de secundàries: registres baixos, especialment, però també zones elevades (Santa Maria de Taüll) o, com en el cas de Boí, els intradossos dels arcs, cosa que ha dut a comparar-los encertadament amb les arcuacions d'algunes taules de cànons, igualment poblades per animals i híbrids.⁷⁵

El que queda del paviment de Ripoll ens convida a pensar en la possibilitat que la iconografia de caràcter profà tingués cabuda també en hipotètics mosaics pavimentals, que en tot cas caldria pressuposar, només, en àmbits rellevants, com ara grans abadies i catedrals. I, finalment, en alguns casos caldria prendre en consideració la finalitat apotropaica que es podria atribuir a algunes figures de caràcter negatiu, amb les quals es pretendria precisament foragitar el mal i evitar-ne l'entrada, de manera que en resulta apropiada la presència en portes i finestres. Aquest podria ser el cas de les serps pintades als carcanyols de la decoració que emmarca la porta oberta al mur sud de Santa Maria de Taüll.

És freqüent trobar alguns d'aquests temes, molts dels quals propis dels bestiars, situats entre motius ornamentals i cortinatges figurats, que tan habitualment, i a tot arreu, ocupen el registre inferior dels murs pintats. El recurs va ser quasi normatiu en les pintures del cercle de Pedret, i és en les de Sant Quirze mateix on en trobem el repertori més variat, des del pigmeu armat amb una llança muntat sobre d'una au o l'elefant tancats en els meandres de la greca que ocupa la sanefa que limita el registre baix, fins a la sirena de doble cua situada, a manera de brodat, en els cortinatges figurats que engalenen aquest mateix registre. Per la seva sumptuositat cal consignar-hi també els cortinatges de Sant Miquel de Cruïlles (Baix Empordà, *in situ*), penjants d'una greca i ocupats per lleons afrontats. S'hi poden afegir encara altres exemples, sense ànim d'exhaustivitat, com el de Santa Maria de Taüll (MNAC) o el de Santa Eulàlia d'Estaon (MNAC), terriblement mutilat però que permet encara apreciar el que semblen ser escenes de cacera i restes, lamentablement il·legibles, d'inscripcions. També s'inclou figuració (entre la qual s'ha proposat de veure un joglar) als medallons del teixit simulat procedent de l'esqueixada

Sant Pere de Sorpe. Arcs presbiterals del costat nord.
Foto: ©MNAC-Museu Nacional d'Art de Catalunya

Santa Maria de Taüll. Detall del fris inferior de l'absis central.
Foto: ©MNAC-Museu Nacional d'Art de Catalunya

d'una finestra absidal de Sant Martí Sescorts (MEV). Altres vegades, les imitacions de teixits es van pintar sobre la fàbrica d'altars (Santa Maria de Taüll, Sant Romà de les Bons). En tots els casos emulaven teixits reals, molt més costosos que no pas la pintura, quan eren de luxe. Molts d'aquests teixits eren importats, com és ben sabut i resulta evident per la seva factura, però d'altres, brodats sobre tela, es realitzaven en territori propi i han de ser tinguts en compte en qualsevol recorregut que prengui en consideració les imatges que, encara que sigui ocasionalment, poblaven l'interior dels temples.

PINTURA SOBRE TAULA I "PINTURA D'AGULLA"

La pintura sobre fusta, pel que sabem i conservem, es concentrà en elements situats a la zona del presbiteri:⁷⁶ frontals d'altar, baldaquins de format divers i bigues, associades o no amb aquests últims, a banda de creus i, més escassament conservats, petits retaules o edicles d'altar que combinen escultura i pintura.⁷⁷ Tots ells constitueixen complements semàntics i ornamentals de l'altar.

L'elevat nombre de frontals catalans conservats d'aquesta època⁷⁸ els va convertir aviat en tema d'estudi, de manera que una i altra cosa van desembocar també en un lògic intent de classificació, com s'ha indicat més amunt. Compositivament, se solen basar en un esquema tripartit, amb una imatge de dimensions més grans i sentit icònic al compartiment central, mentre que els altres se solen dividir en dos registres. La imatge titular acostuma a ser un Crist o una Mare de Déu en majestat o, excepcionalment, el sant titular de l'altar. Els compartiments que flanquegen aquesta imatge central poden acollir un apostolat (Ix, Seu d'Urgell); episodis hagiogràfics (Puigbò, Durro, Sagàs, Llanars, Dosmunts, Rotgers, etc.) que relaten visualment la història

del sant les relíquies del qual se suposen custodiades al mateix altar, o bé presenten escenes evangèliques relacionades amb l'Encarnació i la Redempció, en consonància amb la celebració de l'Eucaristia que tenia lloc damunt de la mateixa taula. Altres formats compositius deriven de circumstàncies especials, com s'esdevé en el frontal de Tavèrnoles (MNAC) –al qual es farà referència més endavant– o en el de Martinet (Worcester Art Museum), amb una Ascensió única entre els frontals pintats i que en condiciona l'organització en dos registres, potser inspirada en programes monumentals o d'una altra naturalesa. Altres vegades el format és indicatiu d'una cronologia ja avançada (Sant Climent de Taüll), en optar pels registres superposats on se succeïen les escenes, solució pròpia de les peces del primer gòtic.

No podem assegurar fins a quin punt va ser corrent que els frontals anessin acompanyats també dels corresponents laterals. Mentre no es dugui a terme una anàlisi sistemàtica que permeti detectar els rastres dels sistemes d'encaix d'aquests frontals amb les hipotètiques taules de cada costat, cal acontentar-se amb enumerar els casos en què s'ha conservat el conjunt format per frontal i laterals: Sagàs (MNAC i MDSC), Tavèrnoles (MNAC), Sant Romà de Vila (MNAC) i Santa Maria de Lluçà (MEV). Ens demostren que, complementant sempre la iconografia principal de la part davantera, les peces dels costats podien acollir figures (Tavèrnoles i altres exemples de probables laterals orfes del frontal que acompanyaven, com els d'Auró –MNAC– o Mataplana –MNAC i MEV), escenes úniques (Lluçà, Sant Romà de Vila), o bé desplegar diversos episodis bíblics (Sagàs).

Sobre l'altar s'erigien baldaquins de materials diversos. Els més rics empraven l'orfebreria, tal com demostra la documentació en relació amb el que hi havia al monestir de Ripoll, o el que es conserva –tot i que ja d'època gòtica– a la catedral de Girona, o bé es realitzaven amb pedra, com és el cas del que hi havia a Cuixà, que descriuen bé les fonts. Però, com succeïa amb els frontals i laterals d'altar, quan les possibilitats o necessitats eren altres, es va recórrer a la fusta pintada. Exemplars com el reconstruït de Toses o el de Estamariu (tots dos al MNAC) segueixen la fórmula comuna de la coberta a quatre vessants sostinguda per quatre columnes, però en el cas català hem de subratllar, pel fet de tractar-se d'una tipologia que sembla exclusiva, els formats per un plafó que se sostenia sobre bigues encaixades transversalment a l'absis. El més antic

Detall del baldaquí de Toses.
Foto: ©MNAC-Museu Nacional
d'Art de Catalunya

que es conserva, encara que de manera fragmentària, és el de Ribes (MEV) que, d'altra banda, és també el de més qualitat artística. D'altres corresponen ja a moments posteriors (com els de Tost –MNAC i MEV– i Tavèrnoles –MNAC–), receptius a les fórmules del 1200.⁷⁹

No tindria sentit obviar els teixits quan es parla d'arts pictòriques. Alguns d'ells, brodats, s'han realitzat amb el que, significativament, es denomina pintura d'agulla; al marge dels diferents suports i mitjans que s'hi utilitzen, és molt més allò que els uneix amb la pintura mural o sobre taula que no pas allò que els separa. Com a tot arreu, la conservació dels teixits –especialment figurats– és poc corrent, cosa que confereix més importància a exemplars ja per si mateixos extraordinaris. En el cas català, sens dubte l'estrella és el brodat conegut com a *Tapís de la Creació* de la catedral de Girona, excepcional per la seva mida –i que era encara més gran en origen–, per la seva rica iconografia i per la seva funció, que, fos quina fos, no podia pas no ser rellevant.⁸⁰ Més modestes però testimonialment interessants són altres peces, que esmento com a mostra de la diversitat tipològica que podia haver-hi en aquest mitjà. De l'anomenat *Estendard de sant Ot* (Barcelona, Museu Tèxtil i d'Indumentària) no podem assegurar que tingués a veure amb el sant bisbe de la Seu d'Urgell (†1122) més enllà d'haver-se trobat, a principis del segle XX, a l'interior d'un reliquiari associat amb el seu altar a la catedral. Un frontal de seda brodada, sembla que procedent també de la seu urgellenca i avui al Victoria & Albert Museum de Londres, testimonia que, juntament amb els més sumptuosos frontals d'orfebreria (que en el cas català coneixem, però no conservem), se'n deurién realitzar d'altres de tela, el valor material de la qual era sens dubte superior al de la fusta. Totes dues peces (estendard i frontal) comparteixen solucions ornamentals i recursos tècnics, de manera que se les ha de considerar coetànies i sorgides d'un mateix taller,⁸¹ fins i tot probablement vinculades a un mateix àmbit de culte.⁸²

PINTURA EN ELS LLIBRES

Al llarg dels paràgrafs precedents s'han esmentat manuscrits il·lustrats en més d'una ocasió, precisament perquè el seu estudi ha anat –erròniament i freqüentment– gairebé sempre separat del de la pintura. Els casos esmentats de relació de la miniatura amb les altres arts figuratives evidencien que els intercanvis deurién ser tan constants com fecunds, i aconsellen considerar-les conjuntament en la mesura del possible.⁸³

Que durant bona part del segle XI el centre dominant en el terreny dels llibres, il·lustrats o no, va ser Ripoll, sembla per ara indubtable. L'esforç bibliogràfic que es dugué a terme durant el llarg període en què Oliba governà l'abadia (1008-1046) va representar, com havia passat a la Tours carolíngia, la provisió d'exemplars bíblics, alguns dels quals sens dubte il·lustrats. Això va permetre no solament la creació a la mateixa abadia dels còdexs bíblics més destacables de tots els que es coneixen de l'època,⁸⁴ sinó també la configuració d'un heterogeni i ric corpus d'iconografia bíblica que serviria per nodrir cicles monumentals (pintures murals perdudes i portada de la mateixa església monàstica, portada de Sant Pere de Rodes).⁸⁵ És probable que, a més de models i obres, la fecunda abadia exportés també artífexs, cosa que explicaria la quasi omnipresent empremta ripollesa en bona part del que es dugué a terme, en il·lustració de llibres, fins a ben entrada la primera meitat del segle XII. L'eco de Ripoll ressona amb força darrere del centre que, des de finals del segle XI i durant el primer quart del XII, sembla haver estat el més actiu en relació amb la il·lustració de manuscrits: Girona. A l'empara de la catedral es realitzarà una versió romànica del Beatus de l'any 975 i s'il·lustrarà una original compilació homilètica.⁸⁶ La il·lustració gironina denota una clara i continuada connexió amb Ripoll. Quelcom de semblant passa amb l'abadia benedictina de Sant Miquel de Cuixà (Conflent), d'on prové un interessant exemplar dels Evangelis dels volts de 1120 que inclou, en els folis inicials, una sèrie d'imatges les particularitats de les quals han permès de desxifrar-les com a recreacions dels principals focus de culte de l'abadia.⁸⁷ Pel que fa a la il·lustració, l'escriptori catedralici de Vic no sembla haver estat un centre gaire ambiciós i, a banda d'evidenciar contactes amb Ripoll i Girona, sembla haver-se dedicat a proporcionar manuscrits a les seves parròquies, en una dinàmica tal vegada paragonable a la de l'àmbit del mobiliari d'altar pintat, cosa que, doncs, de nou interrelaciona pintura sobre taula i manuscrits.

D'altres *scriptoria* en sabem menys coses, perquè també en conservem menys coses. Desconeixem si es deu al fet que la seva producció fou limitada o que, una vegada més, l'atzar amaga o transforma la realitat. En tot cas, i tenint en compte les dades conegudes, la Seu d'Urgell sembla haver desenvolupat també una tasca més enfocada al proveïment parroquial (de nou podem pensar en una producció de frontals i una altra de manuscrits destinats a les parròquies) que no sembla haver-se deixat vèncer pels encants de la tradició ripollesa i sí, en canvi, estar més vinculada a una altra tradició anterior i de perfils pirinencs, la mirada de la qual es dirigia també cap a l'oest. Precisament, la relació entre la sèrie d'il·lustracions de les anomenades *Actes del concili de Jaca* i el frontal de Tavèrnoles (MNAC) fan més estrets els vincles, una vegada més, entre la pintura de llibres i la pintura en altres formats i, en aquest cas concret, evidencien els lògics intercanvis artístics que, en altres arts, hi hagué entre territoris aragonesos i catalans occidentals, en el context de lluites complexes i mapes canviants respecte de la jurisdicció episcopal.

A mesura que avança el segle XII, l'escenari es modifica: els nous centres eclesiàstics —catedrals, parròquies, noves fundacions cistercenques— que s'han posat en marxa després de la conquesta cristiana de la Catalunya Nova sembla que, mentre no es pugui argumentar d'altra manera, es nodreixen de personal i còdexs vinguts d'altres indrets. El caràcter utilitari dels necessaris llibres litúrgics els allunya de l'ambició artística i la il·lustració hi sol ser escassa i temàticament reiterativa. A l'arxiu capitular de Tortosa es conserven dos interessants còdexs que exemplifiquen tant la recepció d'obres estrangeres (*Missal de Sant Ruf*) com d'altres que podrien provenir d'un escriptori de la Catalunya Vella, com l'exemplar del *De Civitate Dei* dipositari, pel que fa a la iconografia, d'algunes fórmules de la tradició ripollesa i a la vegada deutor d'un estil que assenyala cap a l'internacionalisme del 1200. Les canòniques agustinianes van poder exercir un paper actiu en aquest camp, i amb això s'evidencia que, juntament amb els capítols artístics més ben coneguts dels monestirs i les catedrals, també se n'escriguren altres al redós d'aquestes. La Cancelleria Reial de Barcelona es troba darrere dels cartularis coneguts com a *Liber Feudorum Maior* i *Liber Feudorum Ceritaniae* (Arxiu de la Corona d'Aragó, Canc. Reg. 1 i 4 respectivament)⁸⁸ en un context d'àmplia i ambiciosa activitat compiladora. És possible, tal com s'ha apuntat, que sigui el mateix entorn regi el que expliqui les afinitats entre algunes il·lustracions del primer i obres relacionades amb l'entorn de la reina Sança de Castella, esposa d'Alfons el Cast.

A excepció del *De Civitate Dei* de Tortosa i dels cartularis, el panorama, almenys a partir del que s'ha conservat, té poc a veure amb els amplis i iconogràficament desbordants cicles de les bíblies ripolleses o amb la producció gironina d'altres èpoques. Són especialment nombrosos els sacramentaris i missals on predomina el preceptiu tàndem format per una *Maiestas* i un Calvari, que en alguns casos presenta algun element d'interès, com quan delaten que s'han inspirat en les cobertes de coure esmaltat de producció llemosina que tan habitualment enquadraven els manuscrits, i que cal afegir a la cada vegada més àmplia relació d'obres que donen fe dels constants intercanvis entre les diverses arts.

CERIMONIAL I PINTURA

Algunes mencions fugaces al llarg d'aquest text inviten a tancar el recorregut tot aturant-nos en alguns casos en què, més enllà del que és evident i habitual, s'han proposat lectures que associen determinades obres pictòriques al ceremonial litúrgic en les seves diverses facetes. Com s'indicava més amunt, ja des de temps antic va ser tan comú com apropiat de situar temes de ressonàncies eucarístiques als encontorns de l'altar, ja fos als murs⁸⁹ o en els elements que recobrien la mateixa taula i els seus voltants. Els frontals amb episodis de la infantesa de Crist en són un bon exemple (Avià, Espinelves, Mosoll, Cardet, Rigatell), com a complements visuals adequats pels conceptes d'ofrena, redempció i encarnació, i com a expressió litúrgica i devocional. Juntament amb aquestes connexions semàntiques generals, i podríem dir que universals, se n'han proposat altres de més concretes. S'ha interpretat el predomini del color vermell en alguns d'aquests frontals com a al·lusiu a l'encarnació, o l'explícita "elevació" del cos de Crist sobre l'altar en l'escena de la Presentació al Temple del frontal de Mosoll, que trobaria el context textual en les prescripcions del IV Concili Laterà (1215) i el seu fort component antiherètic.⁹⁰

Biga de la Passió. Foto: ©MNAC-Museu Nacional d'Art de Catalunya

Frontal de Sant Serni de Tavèrnoles.
Foto: ©MNAC-Museu Nacional
d'Art de Catalunya

La biga anomenada *de la Passió* (MNAC) conté un programa de clar contingut pasqual, i el mateix passa amb alguns frontals. La pèrdua de la policromia castiga immerescudament el que es considera procedent de Sant Climent de Taüll (MEV), amb una interessant iconografia totalment relacionada amb el Sant Sepulcre.⁹¹ En el de Solanllong (integrant de la recentíssima donació Várez Fisa al Museo del Prado), la Visita al Sepulcre es veu acompanyada per episodis vinculats a la Resurrecció, entre els quals el del *Noli me tangere*, que permet la inclusió de la Magdalena, a la qual està dedicada la capella d'on procedeix. Altres vegades s'ha proposat relacionar pintures tant murals com sobre taula amb el teatre litúrgic. Ja s'havia invocat l'*Officium stellae* a propòsit d'algunes estrelles sobresortints en representacions de l'Epifania, ja fos per les seves dimensions (frontal de Espinelves) o per la duplictat (absis de Santa Maria de Taüll).⁹² Els profetes, la presència dels quals en diversos programes iconogràfics europeus ja s'havia relacionat amb drames litúrgics com l'*Ordo Prophetarum*, assumeixen rellevància en el frontal d'Espinelves, probable producte d'un taller vinculat a la catedral de Vic, que podria haver traduït, en les seves escenes, pràctiques litúrgiques i paralitúrgiques que tenien per escenari l'entorn catedralici i, en especial, la rotonda dedicada a la Verge i les celebracions marianes.⁹³ En un altre sentit, la peculiar composició i iconografia del frontal de Tavèrnoles (MNAC) es pot explicar per la seva inspiració en les imatges que acompanyaven determinada documentació episcopal. Si, d'una banda, això li confereix un accent propagandístic especialment necessari a la diòcesi urgellenca, en conflicte continu amb la veïna de Roda-Barbastre, de l'altra recordava simbòlicament la consagració, un segle enrere, de l'ara que revestia.⁹⁴ El matís commemoratiu que es proposa per al frontal de Tavèrnoles com a recordatori de la consagració és parangonable a les inscripcions

Inscripció pintada
amb la data de la
consagració de Sant
Climent de Taüll. Foto:
©MNAC-Museu Na-
cional d'Art de
Catalunya

que –o bé lapídies, o bé pictòriques, com la ja esmentada del pilar de Sant Climent de Taüll– graven a l'església dates rellevants que, d'altra banda, també eren consignades en els calendaris dels manuscrits litúrgics i recordades anualment amb les celebracions de les festes preceptives. Els "retrats" de comitents, sense excloure'n altres intencions i lectures, encaixen també en aquest context, sense oblidar que entronquen amb una antiga tradició que compta, entre els seus exemples més brillants i coneguts, amb els mosaics absidals de les esglésies de Ravenna dels segles VI-VII (San Vitale, Sant'Apollinare in Classe) que, entre altres coses, evocuen permanentment la mateixa cerimònia de consagració. Però es poden concretar, a la llum de propostes recents, altres al·lusions interessants o fins i tot representacions de la consagració. La suggeridora i enigmàtica presència de joglars i saltimbanquis en una de les naus laterals de l'església de Sant Joan de Boí (MNAC) s'ha interpretat en relació amb la celebració duta a terme amb motiu de la consagració del temple.⁹⁵ La interessant biga procedent del monestir empordanès de Sant Miquel de Cruïlles (MAG) recrea detalladament una processó els membres de la qual, perfectament vestits proveïts de tots els estris necessaris, avancen cantant.

Una lectura afinada l'allunya definitivament de les propostes que, condicionades per la dedicació de l'església a sant Miquel, veien en ella la processó al Monte Gargano, i la situa també en un context d'evocació de la cerimònia de consagració del mateix temple.⁹⁶ I és precisament en relació amb la consagració de l'església monàstica de Santa Maria de Ripoll el 1032 que s'han interpretat els peculiars primers folis de la Bíblia que es realitzà en el seu escriptori.⁹⁷ Pot ser un colofó adequat al recorregut un cas que permet fer referència tant a la pintura mural i sobre taula com als llibres, als comitents, a la ubicació de les pintures i a determinades intencions: la coneguda inscripció pintada al pilar nord-oriental de Sant Climent de Taüll que recorda la consagració de l'església l'any 1123.⁹⁸ S'hi esmenten dos sants papes, un d'ells el titular, que molt probablement van ser pintats a les pilastres que separen els absis. En contingut, els seus termes són quasi idèntics als que constaven en l'autèntica de relíquies de Santa Maria de Taüll, església consagrada just un dia després pel mateix bisbe Ramon de Roda-Barbastre, i segons una fórmula paral·lela a la de l'acta de consagració de l'església aragonesa de Santa Maria d'Alaó, oficiada l'any anterior pel mateix prelat. Totes es corresponen amb l'ordo de consagració d'un temple inclòs en l'anomenat Pontifical de sant Ramon (Tarragona, Biblioteca Provincial, ms. 26, f. 203v) realitzat a Roda durant el seu pontificat.⁹⁹ Formalment, la inscripció s'assembla, per la disposició, a la que hi ha al frontal de Sant Llorenç Dosmunts (MEV).¹⁰⁰

NOTES

- ¹ PUIGGARÍ, Josep, "Pinturas murals de Pedret. Sigle XI-XII", *L'Avens*, 2a època, any 1, núm. 7, Barcelona, 25 de juliol de 1889, p. 110.
- ² Al final del text es referencien cronològicament els principals estudis de tipus general. Excepte algunes excepcions comptades, només es recullen els dedicats únicament i exclusiva a la pintura i a la miniatura romàniques catalanes, de manera que no s'hi inclouen els capítols sobre la matèria inclosos en obres de més ampli abast.
- ³ Els estudis monogràfics inclosos en els pertinents volums d'aquesta obra proporcionaran la informació i literatura específiques per a cada cas, cosa que estalvia de mencionar-los aquí. Per tot això, es prioritza la referència puntual a estudis significatius i, sobretot, recents, donat que és en ells on es troben les noves aportacions i on se citen ja les publicacions anteriors. De cap manera s'ha d'interpretar com a deguda al menyspreu l'absència del que no s'esmenti aquí. Una relació força exhaustiva de la pintura romànica catalana, que incloïa vestigis poc coneguts i troballes recents (a les quals caldria afegir les posteriors a la publicació), és la que es va fer per al volum final de la *Catalunya Romànica* (vol. XXVIII, Barcelona, 1998, p. 127-140).
- ⁴ Ja va advertir de l'error d'aquesta consideració Xavier Barral, en l'única monografia dedicada a la pintura catalana del segle XI (BARRAL I ALTET, Xavier, *Les pintures murals romàniques d'Olerdola, Calafell, Marmellar i Matadars. Estudi sobre la pintura mural del segle XI a Catalunya*, Barcelona 1980). Sobre la pintura anterior a l'any mil: MANCHO SUÁREZ, Carles, *La peinture murale du haut Moyen Âge en Catalogne (IXe-Xe siècle)*, Turnhout, 2012.
- ⁵ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "De l'obra vista al revestiment de l'arquitectura: l'església pintada a la Catalunya romànica", a *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya. Simposi Internacional (Girona-Barcelona, 25-26 novembre 2005)*, Barcelona, 2010, p. 133-149; ÍDEM, "Il maestro di Pedret e la pittura lombarda: mito o realtà?", *Arte Lombarda*, 156/2 (2009), p. 48-66.
- ⁶ Vegeu, en aquest mateix volum, l'estudi de M. Castiñeiras González i G. Ylla-Català: "El descobriment del romànic i la formació de les col·leccions dels grans museus".
- ⁷ Aparegueren en sis lliuraments, sota el títol genèric de "The Earliest Painted Panels of Catalonia", en números successius (vols. V, VI, VIII i X) de la revista *The Art Bulletin*, entre els anys 1923 i 1928.
- ⁸ Consagrat a la pintura romànica, estava dedicat quasi completament a la catalana, i esbossava un panorama que l'autor aniria completant per mitjà d'apèndixs que apareixerien en els successius volums.
- ⁹ Vegeu el text de J. Duran-Porta entre els estudis introductoris d'aquest mateix volum.
- ¹⁰ Culminava la tendència l'estudi de Joaquín Yarza Luaces en el volum XII de la *Catalunya Romànica*, Barcelona, 1985, p. 218-234.
- ¹¹ STOTHART, Herbert, "Studies relating to the influence of Lombard artists in Catalonia Spain during the 11th Century", a *Il Romanico. Atti del Seminario di studi diretto da Piero Sanpaulesi*, Milà, 1975, p. 212-224; CHRISTE, Yves, "Quelques exemples d'influences italiennes sur l'art roman catalan", a *Études Roussillonaises offertes à Pierre Ponsich*, Perpinyà, 1987, p. 267-271; a més dels diversos estudis de Betty W. Al-Hamdani sobre Pedret, els de John Ottaway sobre Saint-Lizier, i els d' Elena Alfani (vegeu nota 15).
- ¹² GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles, "Pedret, Boí, o dels orígens de la pintura mural romànica catalana", a GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles (eds.), *Les Fonts de la Pintura Romànica, Actes del Simposi Internacional (Barcelona 2004)*, Barcelona, 2008, p. 117-159; CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Il maestro di Pedret e la pittura lombarda: mito o realtà?", *Arte Lombarda*, 156/2 (2009), p. 48-66. Vegeu, més avall, notes 41 i 42.
- ¹³ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Il maestro di Pedret...", *op. cit.*, p. 52-54.
- ¹⁴ *Ibid.*, p. 58-59.
- ¹⁵ ALFANI, Elena, "Itinerari artistici tra Lombardia, Catalogna e Oriente", a PIVA, Paolo (ed.), *Pittura murale del Medioevo lombardo. Ricerche iconografiche (secoli XI-XIII)*, Milà, 2006, p. 9-29 [13-15]; ALFANI, Elena, "Relations iconographiques entre Catalogne et Orient: mobilité des modèles", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXVIII (2007), p. 57-70. Tot i assenyalar les fonts romanes de Galliano i proposar suggeridores coincidències amb pintures capadocianes a nivell iconogràfic, i d'altres més discutibles a nivell estilístic, que li suggereixen "rimettere in discussione l'influenza diretta della Lombardia sulla Catalogna", Alfani continua atribuint a la Llombardia un paper transmissor determinant.
- ¹⁶ FERNÁNDEZ SOMOZA, Gloria, *Pintura románica en el Poitou, Aragón y Cataluña. La itinerancia de un estilo*, Múrcia, 2004.
- ¹⁷ Tot i haver-se descobert fa dècades no es van donar a conèixer fins a fa pocs anys, i no s'inclouen en cap dels estudis dedicats a aquest cercle. Una monografia bàsicament descriptiva (MATAS I BLANXART, Maria Teresa, PALAU I BADUCELL, Josep Maria i ROVIRA I PONS, Pere, *Santa Maria de Cervià de Ter. Estudi de les pintures murals del transsepte*, Barcelona, 2008) les hi relaciona encertadament, i així s'ha recollit en treballs posteriors de M. Pagès.
- ¹⁸ Tal com ja va apuntar J. Ainaud, (AINAUD DE LASARTE, Joan, *La pintura catalana. La fascinació...*, p. 88).

- ¹⁹ S'adscriuen també a aquest grup les restes ja esmentades del monestir de Sant Quirze de Colera (PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "La pintura mural romànica de Catalunya, avui", *Catalan Historical Review*, 6 (2013), p. 160-161).
- ²⁰ GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles, "Pedret, Boí...", *op. cit.*, p. 136
- ²¹ GUARDIA PONS, Milagros, "Enluminure et peinture murale du nord au sud des Pyrénées. La syntaxe ornementale et ses thèmes", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXVII (2006), p. 175-196.
- ²² Precisament algunes d'aquestes pintures han estat objecte de monografies recents: *Magister Sancta Columba. La pintura romànica del mestre de Santa Coloma i la seva època*, Andorra la Vella-Barcelona, 2003; WUNDERWALD, Anke, *Die katalanische Wandmalerei in der Diözese Urgell 11.-12. Jahrhundert*, Korb, 2010; ARAD, Lily, *Santa Maria de Barberà del Vallès. Fe i poder darrere les imatges sacres*, Barberà del Vallès, 2011.
- ²³ ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "Les taules pintades a Catalunya i els corrents anglesos a la fi del romànic", *Lambard*, 7 (1995), p. 139-156. El frontal de Rotgers (MEV) seria pròxim al d'Avià i compartiria amb aquest una datació avançada, entre 1170-1190, que els convertiria en un primer capítol de la recepció de models bizantins a Catalunya.
- ²⁴ Significativament, el seu estudi constitueix un dels primers capítols dedicats a la pintura gòtica a ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "El taller de Lluçà i el seu cercle", a *L'art Gòtic a Catalunya. Pintura 1. De l'inici a l'italianisme*, Barcelona, 2002, p. 38-43. D'altres obres que en el seu moment s'havien arribat a considerar romàniques avui són vistes com a gòtiques. Bon exemple d'això serien les pintures atribuïdes al mestre de Soriguerola, abans presents en tot recorregut per la pintura romànica catalana i que avui encapçalen els que estudien la gòtica.
- ²⁵ BERTRAN ARMADANS, Marta, "L'anomenat taller de la Ribagorça: estat de la qüestió i nova aproximació", *Ibix, Publicació biennal de cultura, arts, lletres, música i ciència dels dos vessants dels Pirineus (Annals 2006-2007)*, Ripoll, 2008, p. 183-196; PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "La signatura i una altra inscripció inèdita al frontal romànic de Cardet", *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, XIX (2011), p. 203-211.
- ²⁶ Vegeu, respectivament, en el volum corresponent d'aquesta mateixa obra, els estudis de M. Castiñeiras González sobre el tapís, i el de A. Orriols i Alsina sobre la il·lustració de manuscrits a Girona.
- ²⁷ PIJOAN I SOTERAS, Josep, "Les miniatures de l'Octateuch a les Bibles romàniques catalanes", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, IV (1911-1912), p. 475-507.
- ²⁸ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i LORÉS I OTZET, Immaculada, "Las Biblias de Rodes y Ripoll: una encrucijada del arte románico en Catalunya", a GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles (eds.), *Les Fontes de la Pintura Romànica, Actes del Simposi Internacional (Barcelona, 2004)*, Barcelona 2008, p. 219-260.
- ²⁹ Apuntat ja per Ainaud (AINAUD DE LASARTE, Joan, *Arte románico. Guía*, Barcelona, 1973, p. 59-61), i reprès i desenvolupat posteriorment en un context més ampli per M. Guardia (GUARDIA PONS, Milagros, "Enluminure et peinture murale...", *op. cit.*, p. 182 i n. 37, p. 186).
- ³⁰ PALUMBO, Maria Laura, "L'enigma di Durro. Aggiunte all'iconografia di San Quirico e Santa Giulitta nell'ambito della pittura romanica catalana", *Matèria. Revista d'art*, 6-7 (2006-2007), p. 19-37.
- ³¹ Vegeu els diversos estudis al respecte de Manuel Castiñeiras, on exposa les conclusions derivades d'aquestes investigacions: "Catalan Romanesque Painting Revisited: the Altar-Frontal Workshops (with a technical report by A. Morer and J. Badia)", a HOURIHANE, Colum, *Spanish Medieval Art: Recent Studies*, Tempe, 2007, p. 119-153; "Entorn als orígens de la pintura romànica sobre taula a Catalunya: els frontals d'Urgell, Ix, Esquius y Planès", *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 9 (2008), p. 15-41; "Artiste-clericus ou artiste-laïque? Apprentissage et curriculum vitae du peintre en Catalogne et en Toscane", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLIII (2012), p. 15-30.
- ³² *Ibid.*
- ³³ GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles, "Pedret, Boí...", *op. cit.*, p. 155.
- ³⁴ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Artiste clericus...", *op. cit.*, p. 23-24.
- ³⁵ AINAUD DE LASARTE, Joan, *Arte románico. Guía, op. cit.*, p. 82-83.
- ³⁶ GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles, "Pedret, Boí...", *op. cit.*, p. 129; proposta acceptada també per M. Castiñeiras.
- ³⁷ ALFANI, Elena, *Santi, supplizi e storia nella pittura murale lombarda del XII secolo*, Roma 2000, p. 142-143.
- ³⁸ PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Noblesse et patronage: El Burgal et Mur. La peinture murale en Catalogne aux XIe et XIIe siècles", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXVI (2005), p. 185-194 i "El Burgal i Mur, els comtes de Pallars Sobirà i de Pallars Jussà i els programes decoratius de les seves esglésies", a *Sobre pintura romànica catalana*, Barcelona, 2005, p. 109-129 (esp. p. 113-116). L'autora considera que les pintures s'han de datar just abans de l'accés al bisbat de Ot, el 1095-1097.
- ³⁹ PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Iconografia de la pintura mural romànica de les valls d'Àneu", a *La pintura mural romànica a les Valls d'Àneu*, Barcelona, 2008, p. 189-201 (esp. p. 194-196).
- ⁴⁰ ORRIOLS I ALSINA, Anna, "Temes i intencions en la pintura mural de temps romànics", a *Magister Sancta Columba. La pintura romànica del mestre de Santa Coloma i la seva època*, Andorra la Vella-Barcelona, 2003, p. 46-47.
- ⁴¹ Tal com bé reporta M. CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, "El maestro de Pedret...", *op. cit.*, p. 49 i 59. Ja s'havien adreçat contactes amb el centre i el sud d'Itàlia en els estudis de Richert, Post o Kuhn. Altres autors també

- van assenyalar puntualment cap a Roma: DEUHLER, Florens, "À propos des absides de san Juan de Tredós et de Santa Maria de Tahull", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 5 (1974), p. 29-32.
- ⁴² Tanmateix, autors com Montserrat Pagès continuen fidels als postulats llombards, sense prendre en consideració els estudis que apunten en una altra direcció (PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "La pintura mural romànica de Catalunya, avui", *Catalan Historical Review*, 6 (2013), p. 157-167 [p. 45-60 en la versió anglesa].
- ⁴³ Esmenta totes les propostes: PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Les pintures de Santa Maria d'Àneu", a *La pintura mural romànica de les Valls d'Àneu*, Barcelona, 2008, p. 55-57.
- ⁴⁴ ARAD, Lily, *Santa Maria de Barberà...*, op. cit., p. 189-191. Se l'havia identificat amb Neró, i en aquest sentit cal recordar que la suposada mitra que vesteix resulta una mica ambigua.
- ⁴⁵ DURLIAT, Marcel, "Un motif iconographique pyrénéen. Anges portant les symboles des évangélistes", *Revue de Comminges*, CII (1989), p. 47-62.
- ⁴⁶ AINAUD DE LASARTE, Joan, *Arte románico. Guía*, op. cit., p. 108.
- ⁴⁷ Se'n poden trobar un bon nombre en la prolífica producció de M. Pagès, en bona mesura reunida en les publicacions miscel·lànies de l'autora, que es consignen al final d'aquest capítol.
- ⁴⁸ El procés d'arrencament i trasllat als museus de les pintures també va contribuir al protagonisme dels programes absidals. Són diversos els casos en què es van arrencar només les pintures de l'espai absidal, i van quedar *in situ* les que s'estenien al seu voltant (Sant Climent de Taüll, per exemple). N'analitzà la iconografia Marcel DURLIAT, "L'iconographie d'abside en Catalogne", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 5 (1974), p. 99-116; IDEM, "Théophanies-visions avec la participation de prophètes dans la peinture romane catalane et toulousaine. Histoire du thème", a *Comptes rendus de l'academie des Inscriptions et de Belles-Lettres*, París, 1974, p. 536-564. Fa un repertori dels temes PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Les programmes d'images autour de l'autel dans la Catalogne romane", a *Autour de l'autel roman catalan*, París, 2008, p. 35-61.
- ⁴⁹ Per la seva peculiaritat, el tema ha cridat l'atenció a la historiografia internacional, que li ha atribuït diverses interpretacions: THÉREL, Marie-Louise, "La 'Femme à la Coupe' dans les images inspirées de l'Apocalypse", a *96e Congrès des Sociétés Savantes (Toulouse 1971)*, *Archéologie et Histoire de l'Art*, París, 1976, I, p. 373-394; AL-HAMDANI, Betty W., "The Burning Lamp and other Romanesque signs for the Virgin that came from the Orient", *Commentari*, XVI, 3-4 (1965), p. 167-185 (versió catalana: "La Verge amb la llàntia encesa", *L'Erol*, 28, 1989, p. 67-78); GOERING, Joseph, *The Virgin and the Grail. Origins of a Legend*, New Haven-Londres, 2005.
- ⁵⁰ En el cas de Pedret, la conservació de restes pictòriques a l'extrem oriental del mur sud de la nau central (MDCS) no fa sinó demostrar que el cicle pictòric continuava més enllà de l'arc triomfal. No hi ha possibilitat, però, de saber amb quines imatges comptava originàriament l'edifici (les restes es coneixen malament, i la majoria són perdudes), que segurament disposaria d'un programa preexistent que s'estenia també més enllà de la capçalera (cf. GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles, "Pedret, Boí...", op. cit., p. 125-126).
- ⁵¹ A més de la pèrdua de bona part de la superfície pintada original, el problema de Boí radica en els dubtes respecte de la ubicació precisa dels diversos fragments abans al seu arrencament a principis del segle XX.
- ⁵² GUARDIA PONS, Milagros, "Sant Tomàs Becket i el programa iconogràfic de les pintures murals de Santa Maria de Terrassa", *Locus Amoenus*, 4 (1998-1999), p. 37-58.
- ⁵³ MANCHO SUÁREZ, Carles, "Les peintures de Sant Pere de Sorpe: prémices d'un ensemble presque ignoré", *Revue de Comminges et des Pyrénées Centrales*, CXVI (2000), p. 545-572. A Sant Pere de Rodes també hi van aparèixer restes de pintures, difícilment datables per causa de la seva rusticitat, a la capella de Sant Miquel, situada igualment en un lloc elevat, sobre del braç nord del transsepte. Si fossin romàniques, formarien amb les anteriors un brevíssim però interessant catàleg.
- ⁵⁴ AINAUD DE LASARTE, Joan, *Arte románico. Guía*, op. cit., p. 138.
- ⁵⁵ GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles, "Portalades pintades de les esglésies romàniques", a *Ianua Coeli. La porta monumental romànica als territoris peninsulars (Congreso internacional, Barcelona-Ripoll, 24-27 novembre 2010)*, en premsa.
- ⁵⁶ Ja Gudiol (1927) va consignar alguns exemples de pintura en exteriors, als quals Kuhn (1930, p. 69) n'afegí algun altre més.
- ⁵⁷ MANCHO SUÁREZ, Carles, "La peinture au cloître: l'exemple de Sant Pere de Rodes", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXIV (2003), p. 115-133.
- ⁵⁸ PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Les pintures del claustre de Sant Cugat del Vallès", a *XLII Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos*, Sant Cugat del Vallès, 2000, p. 141-147. Al claustre de Sant Pere de Casserres es van trobar també fragments pictòrics, la datació dels quals, però, caldria precisar (cf. *Catalunya Romànica*, vol. XXVII, Barcelona, 1998, p. 202).
- ⁵⁹ Segons va indicar, en una ponència encara inèdita, LORÉS I OTZET, Immaculada, "Las imágenes en el claustro: programas para la comunidad", a *L'església romànica, l'espai de les imatges, 2n Simposi Internacional Ars Picta (Barcelona 20-22 novembre 2007)*.
- ⁶⁰ S'ha posat en paral·lel la seva ubicació amb el paper intercessor que duen a terme, clarament, en exemples capadocians o a la romana Santa Maria Antiqua (PALUMBO, Maria Laura, "L'enigma di Durro...", op. cit., p. 33-34 i 36).

- ⁶¹ PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *Sobre pintura romànica catalana, noves aportacions*, Barcelona, 2009, p. 180-182.
- ⁶² FERNÁNDEZ SOMOZA, Gloria, "Una exégesis cristològica del protomàrtir Esteban: revisión iconográfica del ciclo pictórico de San Esteve de Maranyà (Girona)", a *Imágenes y promotores en el arte medieval. Miscelánea en homenaje a Joaquín Yarza Luaces*, Bellaterra, 2001, p. 115-123.
- ⁶³ S'ha proposat una altra reordenació possible de les pintures de Boí, en què l'episodi protagonitzat per sant Martí i la lapidació de sant Esteve se situarien en un mateix nivell o registre. Per a aquesta darrera, una suggeridora lectura proposa que pugui derivar de la il·lustració corresponent a la festivitat del protomàrtir inclosa en un tropari (GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles, "Pedret, Boí...", *op. cit.*, p. 153-159).
- ⁶⁴ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i VERDAGUER SERRAT, Judit (dirs.), *La princesa sàvia. Les pintures de santa Caterina de la Seu d'Urgell*, Barcelona-Vic, 2009.
- ⁶⁵ SWANSON, Rebecca, "Sant Miquel de Moror: un ejemplo inaudito de pintura mural románica en el siglo XII", *Románico. Revista de arte de Amigos del románico*, 16, (2013), p. 8-17.
- ⁶⁶ AINAUD DE LASARTE, Joan, *Arte románico. Guía, op. cit.*, p. 136.
- ⁶⁷ A partir de la presència d'una figura femenina nimbada acompanyada de restes d'una inscripció, a la cara sud de l'arc, és el que interpreta DURLIAT, Marcel, "La peinture romane en Roussillon et en Cerdagne", *Cahiers de Civilisation Médiévale*, IV (1961), p. 1-14; IDEM, "Peintures murales en Cerdagne", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 5 (1974), p. 131-139.
- ⁶⁸ TOUBERT, Hélène, "Une fresque de San Pedro de Sorpe (Catalogne) et le thème iconographique de l'Arbor bona-Ecclesia, Arbor mala-Synagoga", *Cahiers Archéologiques*, XIX (1969), p. 167-189 (posteriorment recollit a: *Un art dirigé. Réforme grégorienne et iconographie*, París, 1990).
- ⁶⁹ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Il maestro di Pedret...", *op. cit.*, p. 59-66.
- ⁷⁰ GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles, "Pedret, Boí...", *op. cit.*, p. 132-134.
- ⁷¹ SWANSON, Rebecca, "Sant Miquel de Moror...", *op. cit.*, p. 15-17.
- ⁷² GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles, "Pedret, Boí...", *op. cit.*, p. 148-149.
- ⁷³ Com proposa pels motius situats sobre l'episodi de David i Goliat, a l'extrem superior del mur oest de la nau sud (MNAC), YARZA LUACES, Joaquín, "Un cycle de fresques romanes dans la paroisse de Santa Maria de Taüll", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXX (1999), p. 121-140.
- ⁷⁴ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Un passaggio al passato: il portale di Ripoll", a QUINTAVALLE, Arturo Carlo (ed.), *Medioevo: il tempo degli antichi, Atti del Convegno Internazionale di studi (Parma 2003)*, Parma-Milà, 2006, p. 365-381 (esp. p. 378).
- ⁷⁵ GUARDIA PONS, Milagros, "Enluminure et peinture murale...", *op. cit.*, p. 147.
- ⁷⁶ En un context més ampli, però amb abundants exemples catalans: CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "El altar románico y su mobiliario litúrgico: frontales, vigas y baldaquinos", a *Mobiliario y ajuar litúrgico en las iglesias románicas*, Aguilar de Campoo, 2011, p. 9-75.
- ⁷⁷ CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Le mobilier d'autel en Catalogne à l'époque romane: devants d'autel et structures de retables sculptés", a *Autour de l'autel roman catalan*, París, 2005, p. 125-148.
- ⁷⁸ No solament és excepcional la quantitat de peces conservades, sinó també l'antiguitat d'algunes, Només cal recordar que el frontal de fusta pintada més antic que es coneix a Itàlia (l'anomenat de Berardenga, conservat a la Pinacoteca Nazionale de Siena) data de 1215. Un nombre important de frontals catalans pertanyen al segle XII.
- ⁷⁹ Són noves aportacions en relació amb aquesta tipologia les de CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel (dir.), *El cel pintat. El Baldaquí de Tost*, Vic, 2008.
- ⁸⁰ A les diverses hipòtesis formulades, se n'afegeixen altres de recents que consideren una possible funció com a estora de paviment, com proposa a l'estudi més recent sobre la peça (CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, *El Tapiz de la Creación*, Girona, 2011).
- ⁸¹ Vegeu els dos estudis de MARTÍN I ROS, Rosa Maria, a *Catalunya Romànica*, vol. VI, Barcelona, 1992, p. 358, i a *Catalunya Romànica*, vol. XXVI, Barcelona 1997, p. 425-426. També: BARRAL I ALTET, Xavier, "Tessuti intorno all'altare. A proposito del ricamo del Victoria & Albert Museum di Londra con i fiumi del Paradiso", *Hortus Artium Medievalium*, 15/2 (2009), p. 271-281.
- ⁸² MONGE SIMEÓN, Laila, "El estandarte y el frontal de san Ot, ¿El ajuar del santo obispo de la catedral de la Seu d'Urgell?", a *IV Encuentro Complutense de Jóvenes Investigadores de Historia del Arte (Madrid, 2012)* (en premsa).
- ⁸³ La qüestió es tracta de manera molt més exhaustiva a ORRIOLS I ALSINA, Anna, "La ilustración de manuscritos en Cataluña en tiempos románicos", a YARZA LUACES, Joaquín (ed.), *La miniatura medieval en la Península Ibérica*, Múrcia, 2007, p. 485-549.
- ⁸⁴ Bíblies anomenades de Ripoll (Vat. Lat. 5729) i de Rodes (París, BNF, ms. lat. 6), i restes disperses d'una tercera bíblia designada amb el nom de Bíblia de Fluvià pel seu descobridor, MUNDÓ I MARCET, Anscari Manuel, *Les Bíblies de Ripoll. Estudi dels mss. Vaticà. Lat. 5729 i París BNF, Lat. 6*, Ciutat del Vaticà, 2002.
- ⁸⁵ Vegeu els textos de Manuel Castiñeiras relatius a Ripoll en el corresponent volum d'aquesta mateixa obra.
- ⁸⁶ La miniatura gironina compta amb un estudi particular en el corresponent volum d'aquesta mateixa obra.

- ⁸⁷ ORRIOLS I ALSINA, Anna, "Les imatges preliminars dels Evangelis de Cuixà (Perpinyà, Bibl. Mun. Ms. 1)", *Locus Amoenus*, 2 (1996), p. 31-46.
- ⁸⁸ IBARBURU ASURMENDI, María Eugenia, a *Catalunya Romànica*, vol. XX, Barcelona, 1992, p. 196-204.
- ⁸⁹ ANGHEBEN, Marcello, "Théophanies absidales et liturgie eucharistique. L'exemple des peintures romanes de Catalogne et du Nord des Pyrénées comportant un séraphin et un chérubin", a GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles (eds.), *Les Fonts de la Pintura Romànica*, Barcelona, 2008, p. 57-95.
- ⁹⁰ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Catalan Romanesque Painting...", *op. cit.*, p. 76-78; i en diversos estudis posteriors del mateix autor.
- ⁹¹ Sapunta una possible relació amb el grup escultòric de la *Visitatio Sepulchri* en un context del ritual del Tríduum Pasqual, a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "El altar románico y su mobiliario...", *op. cit.*, p. 74-75.
- ⁹² CARBONELL-LAMOTHE, Yvette, "Les devants d'autels peints en Catalogne: bilan et problèmes", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 5 (1974), p. 71-86 (esp. p. 80, on també suggereix una possible font teatral pels martiris del frontal de Durro, menys creïble); VIVANCOS PÉREZ, Juan, "Santa Maria de Taüll", a *Catalunya Romànica*, vol. I, Barcelona, 1984, p. 329-337; CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Catalan Romanesque Painting...", *op. cit.*, p. 146, subratlla la presència destacada de les estrelles en totes dues obres.
- ⁹³ BELTRÁN GONZÁLEZ, Martí, "La performance catedralicia com modelo de prestigio. La iconografía del frontal de la Mare de Déu i els Profetes", *Eikon/Imago*, 1 (2012/1), p. 39-70.
- ⁹⁴ ORRIOLS I ALSINA, Anna, "Episcopal iconography at the Taverneles altar-frontal", a GRINDER-HANSEN, Poul (ed.), *Image and Altar 1000-1300*, Copenhagen 2014 (en premsa).
- ⁹⁵ GUARDIA PONS, Milagros, "Iocutores et saltator. Las pinturas con escenas de juglaría de Sant Joan de Boí", *Locus Amoenus*, 5 (2000-2001), p. 11-32.
- ⁹⁶ CARRERO SANTAMARÍA, Eduardo, "Imágenes litúrgicas. La viga de Sant Miquel de Cruïlles (Museu d'Art de Girona) y la dedicación de su iglesia", a ALONSO-PIMENTEL, Carmen i KORTADI OLANO, Edorta (eds.), *Arte y cristianismo. In memoriam Juan Plazaola Artola, S.I.*, San Sebastià, 2007, p. 329-339.
- ⁹⁷ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Un passaggio al passato...", *op. cit.*, p. 374-377; i ÍDEM., "The Portal at Ripoll Revisited: An Honorary Arch for the Ancestors", a MCNEILL, John i PLANT, Richard (eds.), *Romanesque and the Past*, Leeds, 2013, p. 121-141. Segons el què s'ha esmentat en aquest últim apartat, i tot i que es tracta d'un programa escultòric, cal dir que aquests estudis proposen una lectura de la portada de Ripoll en clau commemorativa respecte de la consagració esdevinguda més d'un segle enrere.
- ⁹⁸ ANNO AB INCARNACIONE / DOMINI MCXXIII IIII IDVS DECEMBRIS / VENIT RAIMVNDUS EPISCOPVS BARBASTRE / NSIS ET CONSCRAVIT HANC ECCLESIAM IN HONORE / SANCTI CLEMENTIS MARTIRIS ET PONENS RELI / QVIAS IN ALTARE SANCTI CORNELII EPISCOPI ET MARTIRI.
- ⁹⁹ Tal com va fer notar AINAUD DE LASARTE, Joan, "Collectanea canonica. Rituale diplomata eclesiastica, códice", a *El Arte Románico. Catálogo*, Barcelona-Santiago de Compostela, 1961, p. 54-55; igualment a: *Arte románico. Guía*, *op. cit.*, p. 102-104.
- ¹⁰⁰ CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Catalan Romanesque Painting...", *op. cit.*, p. 127-129; ÍDEM., "Artiste-clericus...", *op. cit.*, p. 24-27, on desenvolupa àmpliament el tema i les seves implicacions i assenyala, en aquest darrer estudi (p. 27), que la relació dels personatges sacres invocats en l'esmentat *ordo* és altament coincident amb els representats als murs de les dues esglésies de Taüll.

BIBLIOGRAFIA

- AINAUD DE LASARTE, Joan, *La pintura romànica catalana*, Barcelona, 1962.
- AINAUD DE LASARTE, Joan, *Arte románico. Guía* [Museo de Arte de Cataluña], Barcelona, 1973.
- AINAUD DE LASARTE, Joan, *La pintura catalana. La fascinació del romànic*, Ginebra-Barcelona, 1989.
- ALCOLEA I GIL, Santiago i SUREDA I PONS, Joan, *El romànic català. Pintura*, Barcelona, 1975.
- BLASCO I BARDAS, Anna Maria, *La pintura romànica sobre fusta*, Barcelona, 1984.
- BOHIGAS I BALAGUER, Pedro, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Contribución al estudio de la historia de la miniatura catalana, vol. I, Período románico*, Barcelona, 1960.
- CARBONELL I ESTELLER, Eduard, *L'ornamentació en la pintura romànica catalana*, Barcelona, 1981.
- CARBONELL I ESTELLER, Eduard, *La pintura mural romànica*, Barcelona, 1984.
- CARBONELL-LAMOTHE, Yvonne, "Les devants d'autel peints de Catalogne: bilan et problèmes", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 5 (1974), p. 71-86.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "La pintura mural" i "La pintura sobre tabla", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi, *El romànic a les col·leccions del MNAC*, Barcelona, 2008, p. 21-87 i 89-135.
- COOK, Walter William Spencer, *La pintura mural romànica en Cataluña*, Madrid, 1966.
- COOK, Walter William Spencer i GUDIOL RICART, Josep, *Pintura e imageria románicas*, Madrid, 1950 (*Ars Hispaniae*, VI) [reed. revisada, 1980].
- FOLCH I TORRES, Joaquim, *La pintura romànica catalana sobre fusta*, Barcelona, 1956 (*Monumenta Cataloniae*, IV).
- GASOL FARGAS, Rosa Maria, *La tècnica de la pintura mural a Catalunya i les fonts artístiques medievals*, Barcelona, 2012.
- GUDIOL I CUNILL, Josep, *Els primitius, primera part. Els pintors: la pintura mural*, Barcelona, 1927 (*La pintura mig-eval catalana*, I).
- GUDIOL I CUNILL, Josep, *Els primitius, segona part. La pintura sobre fusta*, Barcelona, 1929 (*La pintura mig-eval catalana*, II).
- GUDIOL I CUNILL, Josep, *Els Primitius, tercera part. Els llibres il·luminats*, Barcelona, 1955 (*La Pintura Medieval Catalana*, III) [estudi anterior a 1931, publicat pòstumament].
- IBARBURU ASURMENDI, María Eugenia, *De capitibus litterarum et aliis figuris. Recull d'estudis sobre miniatura medieval*, Barcelona, 1999.
- KUHN, Charles Louis, *Romanesque mural painting of Catalonia*, Cambridge (Massachusetts), 1930.
- NEUSS, Wilhelm, *Die katalanische Bibelillustration um die Wende des ersten Jahrhunderts und die altspanischen Buchmalerei*, Bonn-Leipzig, 1922.
- ORRIOLS ALSINA, Anna, "La ilustración de manuscritos en Cataluña en tiempos románicos", a YARZA LUACES, Joaquín (ed.), *La miniatura medieval en la Península Ibérica*, Murcia, 2007, p. 485-549.
- PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *Sobre pintura romànica catalana*, Barcelona, 2005.
- PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *La pintura romànica en les valls d'Àneu*, Barcelona, 2008.
- PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *Sobre pintura romànica catalana, noves aportacions*, Barcelona, 2009.
- PIJOAN I SOTERAS, Josep i GUDIOL RICART, Josep, *Les pintures murals romàniques de Catalunya*, Barcelona, 1948 (*Monumenta Cataloniae*, IV).
- POST, Chandler Randolph, *A History of Spanish Painting, vol. I*, Cambridge (Massachusetts), 1930.
- RICHERT, Gertrud, *La pintura medieval en España. Pinturas murales y tablas catalanas*, Barcelona, 1926 [edició original: *Mittelalterliche Malerei in Spanien, Katalanische Wand- und Tafelmalereien*, Berlín, 1925].
- SUREDA I PONS, Joan, *La pintura romànica a Catalunya*, Madrid, 1981.

Bibliografia

- ABADAL I DE VINYALS, R. d', 1926-1952
 ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', *Els diplomes carolingis a Catalunya*, Barcelona, 1926-1952, 2 vols.
- ABADAL I DE VINYALS, R. d', 1927
 ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', "El pseudo-arquebisbe de Tarragona Cesari i les preteses butlles de Santa Cecília", *Paraula Cristiana*, VI (1927), p. 316-345.
- ABADAL I DE VINYALS, R. d', 1948
 ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', *L'Abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*, Barcelona, 1948 (Pamplona, 2003).
- ABADAL I DE VINYALS, R. d', 1954
 ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', *La Plana de Vic en els segles VIII i IX (717-886)*, Vic, 1954.
- ABADAL I DE VINYALS, R. d', 1958
 ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', *Els primers comtes catalans*, Barcelona, 1958.
- ABADAL I DE VINYALS, R. d', 1962
 ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', "La fundació del monestir de Ripoll", *Analecta Montserratensia*, IX (1962), p. 187-197.
- ABADAL I DE VINYALS, R. d', 1969-1970
 ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', *Dels Visigots als Catalans*, Barcelona, 1969-1970, 2 vols.
- ABADAL I DE VINYALS, R. d', 1980
 ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', *Els primers comtes catalans*, Barcelona, 1980.
- ABADAL I DE VINYALS, R. d', 1989
 ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', *Els Temps i el regiment del comte Guifré el Pilós*, Barcelona, 1989.
- ABELLA VILLAR, P., 2009
 ABELLA VILLAR, Pablo, "Mutaciones arquitectónicas en el monasterio de Sant Benet de Bages (siglos X-XIII)", a *Els monestirs benedictins a l'antic Comtat de Besalú*, Premià de Mar, 2009, p. 69-93.
- ABELLÓ, M. et alii, 1991
 ABELLÓ, Mariona et alii, "Intervenció arquitectònica a la torre del castell d'Òdena", a *Simposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X-XVIII)*, Barcelona, 1991, p. 21-22 (col. Quaderns Científics i Tècnics, 3).
- ABRIL I LÓPEZ, J. M., 1997
 ABRIL I LÓPEZ, Josep Maria, *Patrimoni històric arquitectònic de Sant Celoni. Catàleg*, Sant Celoni, 1997.
- ABRIL I LÓPEZ, J. M., 2006
 ABRIL I LÓPEZ, Josep Maria, *Sant Celoni. Un passeig per la història i l'arquitectura*, Sant Celoni, 2006.
- ADAN I FERRER, L. i SOLER I FONRODONA, R., 1996
 ADAN I FERRER, Lluís i SOLER I FONRODONA, Rafael, "La planta de la catedral romànica de Vic", *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria de Mataró*, 54 (1996), p. 21-23.
- ADELL I GISBERT, J. A., 1982a
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert, "Notes per a l'estudi de la tecnologia constructiva de l'hàbitat en el poblament medieval de l'Esquerda", *Ausa*, X, 102-104 (1982), p. 345-352.
- ADELL I GISBERT, J. A., 1982b
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert, "El transsepte elevat d'algunes esglésies alt-medievals. Notes per a un estudi", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 7 (1982), p. 405-423.
- ADELL I GISBERT, J. A., 1984
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert, *Projecte de restauració del monestir de Sant Pere de Casserres*, Barcelona, 1984.
- ADELL I GISBERT, J. A., 1986
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert, *L'arquitectura romànica*, Barcelona, 1986.
- ADELL I GISBERT, J. A., 1994a
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert, *Col·legiata de Sant Vicenç de Cardona, guia històrica i arquitectònica*, Barcelona, 1994.
- ADELL I GISBERT, J. A., 1994b
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert, "La restauració del Castell de Burriac", *El Col·leccionable de la Fundació Burriac. La restauració del Castell de Burriac*, 4 (1994), p. 6-8.
- ADELL I GISBERT, J. A., 1998
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert "Arquitectura religiosa", a *Catalunya Romànica*, vol. XXVII, Barcelona, 1998, p. 63-92.
- ADELL I GISBERT, J. A., 2000
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert, "Els castells altmedievals: espais de residència i defensa", *Lauro*, 19 (2000), p. 10-17.

- ADELL I GISBERT, J. A., 2010a
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert, "L'aparició dels *magistri comacini* a Catalunya. Aspectes tecnològics i d'organització", a FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SÒRIA, Jordi (eds.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 2010, p. 51-59.
- ADELL I GISBERT, J. A., 2010b
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert, *Les Esglésies romàniques de Barcelona*, Barcelona, 2010 (col. Quaderns del Seminari d'Història de la Ciutat, 23).
- ADELL I GISBERT, J. A., 2010c
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert, "El monestir de Sant Pere de les Puel·les", a ADELL I GISBERT, Joan-Albert, *Les esglésies romàniques de Barcelona*, Barcelona, 2010, p. 11-20.
- ADELL I GISBERT, J. A. i PUJADES I CAVALLERIA, J., 1995
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert i PUJADES I CAVALLERIA, Josep, "Noves aportacions al coneixement de l'estructura arquitectònica de la catedral de Vic", *Lambard*, VIII (1995), p. 139-148.
- ADELL I GISBERT, J. A. i RIU-BARRERA, E., 1980
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert i RIU-BARRERA, Eduard, "La Torre de l'Alta Edat Mitjana de Ribes (Garraf)", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 2 (1980), p. 87-93.
- ADELL I GISBERT, J. A. i RIU-BARRERA, E., 2000
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert i RIU-BARRERA, Eduard, "La configuración arquitectónica de los monasterios, de los orígenes al año 1000", a *Tiempo de monasterios. Los monasterios de Cataluña en torno al año 1000*, Barcelona, 2000, p. 168-185.
- ADELL I GISBERT, J. A. et alii, 2000
 ADELL I GISBERT, Joan-Albert et alii, *La catedral de la Seu d'Urgell*, Manresa, 2000.
- ADROER I TASIS, A. M., 2003
 ADROER I TASIS, Anna Maria, *Palaus reials de Catalunya*, Barcelona, 2003.
- ADROER I TASIS, A. M. i CABESTANY I FORT, J. F., 1989
 ADROER I TASIS, Anna Maria i CABESTANY I FORT, Joan Francesc, "El castell de Fluvià", *Monografies del Montseny*, 2 (1989), p. 11-22.
- ADROER I TASIS, A. M. i CABESTANY I FORT, J. F., 1994
 ADROER I TASIS, Anna Maria i CABESTANY I FORT, Joan Francesc, "El castell de Fluvià", *Circular - Amics de l'art romànic*, 129 (1994), p. 83-86.
- AEBISCHER, P., 1926
 AEBISCHER, Paul, *Etudes de Toponymie Catalane*, Barcelona, 1926.
- AGNUS DEI, 1995
Agnus Dei. L'art romànic i els artistes del segle XX, Barcelona, 1995.
- AGUELO I MAS, J., 1998
 AGUELO I MAS, Jordi, "La villa de Cercedol, les parròquies de Cercedol i Gausac i la quadra de Vilanova", *Gausac*, 13 (1998), p. 51-67.
- AGUELO I MAS, J. i HUERTAS ARROYO, J., 2004
 AGUELO I MAS, Jordi i HUERTAS ARROYO, Josefa, "Del convent al Mercat de Santa Caterina (Barcelona). 1823-1848. Arqueologia i documentació", *Barcelona Quaderns d'Història*, 10 (2004), p. 113-119.
- AGUELO I MAS, J. i HUERTAS ARROYO, J. (en premsa)
 AGUELO I MAS, Jordi i HUERTAS ARROYO, Josefa, "El solar del Mercat de Santa Caterina (Barcelona)", a *II Jornades d'arqueologia a les comarques de Barcelona*, 2003, Barcelona (en premsa).
- AGUELO I MAS, J., HUERTAS ARROYO, J. i PUIG I VERDAGUER, F., 2005
 AGUELO I MAS, Jordi, HUERTAS ARROYO, Josefa i PUIG I VERDAGUER, Ferran, "Santa Caterina de Barcelona: assaig d'ocupació i e Vol.ució", *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona, Quarbis*, 1 (2005), p. 11-44.
- AGUELO I MAS, J. et alii, 2002a
 AGUELO I MAS, Jordi et alii, "El convent de Santa Caterina de Barcelona", a *L'Art gòtic a Catalunya. Arquitectura 1. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, 2002, p. 211-218.
- AGUELO I MAS, J. et alii, 2002b
 AGUELO I MAS, Jordi et alii, "El convent de Santa Caterina de Barcelona. L'aportació de l'arqueologia", a *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 2002, I, p. 78-86.

- AGUILAR I GUILLÉN, À., 1991
 AGUILAR I GUILLÉN, Àngels, "Recerca arqueològica a Santa Magdalena del Pla (El Pont de Vilomara, Bages)", a *Simposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Barcelona, 1991, p. 155-161 (col. Quaderns Científics i Tècnics, 3).
- AINAUD DE LASARTE, J., 1948
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "Notas sobre iglesias prerrománicas", *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, VI, 3-4 (1948), p. 313-320.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1953
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "Un Crist romànic datat", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, II (1953), p. 64.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1953-1954
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "Dades inédites de la catedral romànica de Vich", *Ausa*, I (1953-1954), p. 205-209.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1954a
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "La iglesia del 'Sepulcre' en Olérdola", *Boletín de la Biblioteca-Museo Balaguer*, época 5, II (1954), p. 59-62.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1954b
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "El nacimiento del Señor en la pintura medieval", *Gaceta Municipal*, XLI, supl. 15 (1954), p. 7-12.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1955
 AINAUD DE LASARTE, Joan., "La sculpture polychrome catalane", *L'Oeil*, I, 4 (1955), p. 33-39.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1957
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *España: Pinturas románicas*, París, 1957 (1971) (col. Unesco de Arte Mundial, 7).
- AINAUD DE LASARTE, J., 1959
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "Le Musée d'Art de Catalogne", a *Congrès Archéologique de France, 1117me session. Catalogne*, París, 1959, p. 91-97.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1962a
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "L'abat Donadeu de Sant Cugat, restaurador d'esglésies", *Analecta Montserratensia*, IX (1962), p. 239-244.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1962b
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "La capilla de Sant Hilari en Abrera", *San Jorge, Revista de la Excma. Diputación Provincial de Barcelona*, 47 (1962), p. 40-43.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1962c
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "Frontal dedicado a San Miguel Arcángel", a *Exposición de pintura catalana*, Madrid, 1962, núm. 19.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1962d
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *Pintura románica catalana*, Barcelona, 1962.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1962e
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *Pinturas españolas románicas*, Barcelona, 1962.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1962f
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *Spanish Frescoes of the Romanesque Period*, Nova York, 1962.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1963
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *El gran libro de la pintura*, Barcelona, 1963.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1964
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *Pittura spagnola dal periodo romanico a El Greco*, Bèrgam, 1964.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1965
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *Arte románico catalán. Pintura sobre tabla*, Barcelona, 1965, 2 vols.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1966a
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "La consagració dels Crists en creu", *Litúrgica*, III (1966), p. 12-20.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1966b
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "Iconos marianos en Cataluña", a *Arte in Europa. Scritti di Storia dell'Art in onore di Edoardo Arslan*, Milán, 1966, p. 293-300.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1966c
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *La pittura romanica in Spagna*, Milà, 1966.

- AINAUD DE LASARTE, J., 1967
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *La pintura románica*, Barcelona, 1967 (col. Historia visual del Arte. La pintura occidental, 5).
- AINAUD DE LASARTE, J., 1973
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *Art romànic: guia*, Barcelona, 1973.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1976a
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *Les esglésies de Sant Pere*. Terrassa, Terrassa, 1976.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1976b
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *Los templos visigótico-románicos de Tarrasa*, Madrid, 1976 (ed. ampliada, Barcelona, 1990).
- AINAUD DE LASARTE, J., 1980
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *Museos de Arte de Cataluña. Arte Románico*, Madrid, 1980.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1986
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "Laterals de l'altar de Sagàs", a *Thesaurus/estudis. L'art als bisbats de Catalunya, 1000-1800*, Barcelona 1986, p. 42-43.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1989a
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *La pintura catalana. I, La fascinació del romànic*, Barcelona, 1989.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1989b
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "Pintures murals de Polinyà", a *Millenium. Història i Art de l'Església Catalana*, Barcelona, 1989, p. 148-149.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1989c
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "Les pintures murals romàniques", a *Recerques històrico-arqueològiques al Berguedà (1983-1986). Església de Sant Vicenç de Rus, Església de Santa Eulàlia de Gironella, Pont Vell de la Pobla de Lillet*, Barcelona, 1989, p. 76-89.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1993
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "Les col·leccions de pintura romànica", *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, I (1993), p. 57-70.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1994a
 AINAUD DE LASARTE, Joan, "L'acceptació i la fixació del terme 'romànic' a Catalunya", a *Catalunya Romànica, vol. I*, Barcelona, 1994, p. 26-30.
- AINAUD DE LASARTE, J., 1994b
 AINAUD DE LASARTE, Joan, *Catalogne Romane, La Pierre-qui-Vire (Yonne)*, 1994.
- AINAUD DE LASARTE, J. i HELD, A., 1963
 AINAUD DE LASARTE, Joan i HELD, André, *La pittura romanica*, Amsterdam, 1963.
- AINAUD DE LASARTE, J., GUDIOL RICART, J. i VERRIÉ I FAGET, F. P., 1947
 AINAUD DE LASARTE, Joan, GUDIOL RICART, José i VERRIÉ I FAGET, Frederic-Pau, *Catálogo monumental de España: La ciudad de Barcelona*, Madrid, 1947, 2 vols.
- AJUNTAMENT DE BARCELONA, 2001
 AJUNTAMENT DE BARCELONA, *La construcció de la gran Barcelona. L'obertura de la Via Laietana, 1908-1958*, Barcelona, 2001.
- AJUNTAMENT DE SALLENT, 2008
 AJUNTAMENT DE SALLENT, *Inauguració de la reconstrucció de l'església de Sant Esteve i Sant Sebastià del Castell de Sallent*, Sallent, 2008.
- ALAI I RODRÍGUEZ, J. C., FARRELL I GARRIGÓS, D. i ZAMORA I ESCALA, J. E., 1992
 ALAI I RODRÍGUEZ, Joan Carles, FARRELL I GARRIGÓS, David i ZAMORA I ESCALA, Jaume E., "El Patrimoni històrico-arqueològic a Vilanova i la Geltrú (Garraf)", *Miscel·lània Penedesenca*, XVI (1992), p. 177-188.
- ALAVEDRA I INVERS, S., 1978a
 ALAVEDRA I INVERS, Salvador, *Ara romànica de Sant Martí del Montseny*, Terrassa, 1978.
- ALAVEDRA I INVERS, S., 1978b
 ALAVEDRA I INVERS, Salvador, *Les obres de restauració de l'església parroquial de Sant Pere de Terrassa a finals del segle XIX*, Terrassa, 1978.
- ALAVEDRA I INVERS, S., 1979
 ALAVEDRA I INVERS, Salvador, *Les ares d'altar de Sant Pere de Terrassa-Egara*, Terrassa, 1979, 2 vols.
- ALAVEDRA I INVERS, S., 1980
 ALAVEDRA I INVERS, Salvador, "L'ara d'altar romànica de Sant Martí de Mura (Barcelona)", *Arxiu del Centre Excursionista de Terrassa*, 21 (1980), p. 165-178.

- ALAVEDRA I INVERS, S., 1992
 ALAVEDRA I INVERS, Salvador, "Teules planes de tipus romà, teules aràbigues i teules aràbigues grafiades, a les cobertes de les Esglésies de Sant Pere de Terrassa-Ègara", a *Actes del I Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, 1992.
- ALAY I RODRÍGUEZ, J. C., 2006
 ALAY I RODRÍGUEZ, Joan Carles, "El Castell de Burriac. Deu anys després", a *De Constantí a Carlemany. El pas de l'Antiguitat Tardana al món medieval. III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró, 2006, p. 251-259.
- ALBAREDA, M. J. et alii, 1984-1985
 ALBAREDA, Maria José et alii, "Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme dins del Pla de l'Atur a Sant Boi (Baix Llobregat)", *Tribuna d'Arqueologia* (1984-1985), p. 63-72.
- ALBAREDA I D'ALBAREDA, M., 1981
 ALBAREDA I D'ALBAREDA, Maria, "La Roqueta, lloc de la Marca" a *Tous, mil anys d'història*, Montserrat, 1981, p. 85-89.
- ALBAREDA I RAMONEDA, A. M., 1920-1921
 ALBAREDA I RAMONEDA, Anselm Maria, "Una història inèdita de Montserrat", *Analecta Montserratensia*, IV (1920-1921), p. 29-189.
- ALBAREDA I RAMONEDA, A. M., 1931
 ALBAREDA I RAMONEDA, Anselm Maria, *Història de Montserrat*, Barcelona, 1931 (2005).
- ALBAREDA I RAMONEDA, A. M. i MASSOT I MUNTANER, J., 2010
 ALBAREDA I RAMONEDA, Anselm Maria i MASSOT I MUNTANER, Josep, *Història de Montserrat*, Barcelona, 2010.
- ALBAREDA I SALVADÓ, J. i MOLIST MONTAÑA, M., 1972-1973
 ALBAREDA I SALVADÓ, Joaquim i MOLIST MONTAÑA, Miquel, "Sant Esteve de Granollers. Dades per a la seva història", *Recerca (GAEC)*, 23 (1972-1973).
- ALBAREDA I SALVADÓ, J. et alii, 1984
 ALBAREDA I SALVADÓ, Joaquim et alii, *Història d'Osona*, Vic, 1984.
- ÁLBUM, 1878
Álbum heliogràfico de la Exposición de Artes Suntuarias Antiguas y Modernas, Barcelona, 1878.
- ÁLBUM, 1882
Álbum de detalles artísticos y plástico-decorativos de la Edad Media, Barcelona, 1882.
- ÁLBUM, 1888
Álbum de la Sección Arqueológica y de las instalaciones de la Casa Real de la Exposición Universal de Barcelona, Barcelona, 1888.
- ALCÁZAR PARERA, J., 1998
 ALCÁZAR PARERA, Jaume, *L'origen de Montcada i Reixac: els precedents medievals segles X i XI*, Montcada i Reixac, 1998.
- ALCOBÉ Y ARENAS, E., (19--)
 ALCOBÉ Y ARENAS, Eduardo, *Parroquia de San Pedro de las Puellas: breves notas históricas sobre la milenaria iglesia de San Pedro de las Puellas de Barcelona*, Barcelona, (19--).
- ALCOLEA I GIL, S., 1959
 ALCOLEA I GIL, Santiago, "Le monastère de Sant Cugat del Vallès", a *Congrès Archéologique de France. Catalogne. 1959*, París, 1959, p. 178-188.
- ALCOLEA I GIL, S., 1975
 ALCOLEA I GIL, Santiago, *Artes decorativas en la España cristiana*, Madrid, 1975 (col. *Ars Hispaniae*, XX).
- ALCOLEA I GIL, S. i SUREDA I PONS, J., 1975
 ALCOLEA I GIL, Santiago i SUREDA I PONS, Joan, *El romànic català. Pintura*, Barcelona, 1975.
- ALCOY I PEDRÓS, R., 1983-1985
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "El Cercle d'Avià i la miniatura anglesa: una modalitat de l'estil 1200", *Lombard*, III (1983-1985), p. 103-127.
- ALCOY I PEDRÓS, R., 1985
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "Frontal de Santa Maria d'Avià", a *Catalunya Romànica, vol. XII. El Berguedà*, Barcelona, 1985, p. 102-110.
- ALCOY I PEDRÓS, R., 1986
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "El 'Descensus ad Inferos' de Santa Margarita", *D'Art*, 12 (1986), p. 127-157.
- ALCOY I PEDRÓS, R., 1987
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "Las pinturas de Sant Pau de Casserres. Notas de iconografía y estilo en la disolución del 1200 catalán", *D'Art*, 13 (1987), p. 107-134.

- ALCOY I PEDRÓS, R., 1991
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "Sobre el Sacramentari de Vilabertran i la Bíblia de Burgos", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 104 (1991), p. 123-125.
- ALCOY I PEDRÓS, R., 1992a
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "Capitell", a *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 183-184.
- ALCOY I PEDRÓS, R., 1992b
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "Capitells", a *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 179-181.
- ALCOY I PEDRÓS, R., 1992c
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "Frontal dels Arcàngels", a *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 171-174.
- ALCOY I PEDRÓS, R., 1992d
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "Frontal d'Avià", a *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 158-160.
- ALCOY I PEDRÓS, R., 1992e
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "La il·lustració del Sacramentari de Vilabertran", *Revista de Girona*, 150 (1992), p. 62-65.
- ALCOY I PEDRÓS, R., 1993-1994
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "Les taules pintades a Catalunya i els corrents anglesos a la fi del romànic", *Lambard*, VII (1993-1994), p. 139-156.
- ALCOY I PEDRÓS, R., 1998
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "La pintura gòtica", a *Pintura antiga i medieval*, Barcelona, 1998 (col. *Ars Cataloniae. Art de Catalunya*, VIII).
- ALCOY I PEDRÓS, R., 2005a
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa (ed.), *L'art gòtic a Catalunya. Pintura 1. De l'inici a l'Italianisme*, Barcelona, 2005.
- ALCOY I PEDRÓS, R., 2005b
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "El taller de Lluçà i el seu cercle", a *L'art gòtic a Catalunya. Pintura 1. De l'inici a l'italianisme*, Barcelona, 2005, p. 38-43.
- ALCOY I PEDRÓS, R., 2010
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "El donante aprendiz de mago en las epifanías medievales. Algunas acotaciones en contextos artísticos hispánicos y europeos", *Archivo Español de Arte*, LXXXIII, 330 (2010), p. 109-132.
- ALCOY I PEDRÓS, R., 2012
 ALCOY I PEDRÓS, Rosa, "De la idea al relato visual. La pintura catalana sobre tabla y su contexto internacional en el siglo XII", a FROSINI, Cecilio, MONCIATTI, Alessio i WOLF, Gerhard (eds.), *La pittura su tavola del secolo XII. Riconsiderazioni e nuove acquisizioni a seguito del restauro della Croce di Rosano*, Florencia, 2012, p. 141-152.
- ALEXANDER, J. J. G., 1970
 ALEXANDER, Jonathan J. G., *Norman illumination at Mont St. Michel, 966-1100*, Oxford, 1970.
- ALFARO PEÑA, F., 1993
 ALFARO PEÑA, Francesc, "Traslado del oratorio de Sant Vicenç de Valldoreix", *Gausac*, 3 (1993), p. 91-93.
- AL-HAMDANI, B., 1972-1973
 AL-HAMDANI, Betty, "Los frescos del ábside principal de Sant Quirze de Pedret", *Anuario de Estudios Medievales*, VIII (1972-1973), p. 405-461.
- AL-HAMDANI, B., 1989
 AL-HAMDANI, Betty, "Reconstrucció d'alguns frescs de Pedret", *L'Erol*, 27 (1989), p. 15-24.
- AL-HAMDANI, B., 1995
 AL-HAMDANI, Betty, "The fate of the perspectival meander in roman mosaics and its sequels", *Cahiers Archeologiques*, 43 (1995), p. 35-56.
- AL-HAMDANI, B., 2013
 AL-HAMDANI, Betty, *Els frescos de Pedret en el context europeu i mediterrani*, Barcelona, 2013.
- ALIBERCH, R., 1944
 ALIBERCH, Ramon, *Las casas señoriales de Barcelona*, Barcelona, 1944.
- ALOY I SONADELLES, D. i LLEONART I SILVESTRE, M., 1981a
 ALOY I SONADELLES, David i LLEONART I SILVESTRE, Mercè, "Castell de Barberà", *Quadern*, 20 (1981), p. 250-251.
- ALOY I SONADELLES, D. i LLEONART I SILVESTRE, M., 1981b
 ALOY I SONADELLES, David i LLEONART I SILVESTRE, Mercè, "Castell de Sentmenat", *Quadern*, 19 (1981), p. 220-221.

- ALMERICH I PADRÓ, P., 2002
 ALMERICH I PADRÓ, Paulina, *De Vulpiliariis a Vilalba Sasserra*, Barcelona, 2002.
- ALMERICH I SELLARÈS, L., 1947
 ALMERICH I SELLARÈS, Lluís, *Els castells de Catalunya*, Barcelona, 1947 (1984).
- ALMERICH I SELLARÈS, L., 1950
 ALMERICH I SELLARÈS, Lluís, *Història dels carrers de la Barcelona vella. Guia sentimental*, Barcelona, 1950.
- ALMUNI BALADA, V., 2005
 ALMUNI BALADA, Victòria, "La catedral romànica de Tortosa. Aproximació documental a la seva història", *Recerca*, 8 (2005), p. 211-250.
- ALOY I BOSCH, J., GASOL I PUJOL, P. i SARDANS I FARRÀS, J., 1992
 ALOY I BOSCH, Joaquim, GASOL I PUJOL, Pere i SARDANS I FARRÀS, Jordi, *Història gràfica de Manresa. La Guerra Civil (1936-1939)*, Manresa, 1992, 2 vols.
- ALSO TURRENTS, J. M., 2000
 ALSO TURRENTS, Josep Maria, *Paisatge urbà i espais significatius*, Vilanova i la Geltrú, 2000.
- ALSO TURRENTS, J. M. et alii, 1999
 ALSO TURRENTS, Josep Maria et alii, *Expressions artístiques*, Vilanova i la Geltrú, 1999.
- ALTÉS I AGUILÓ, F. X., 1992
 ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier, *L'església nova de Montserrat (1560-1592-1992)*, Barcelona, 1992.
- ALTÉS I AGUILÓ, F. X., 1994-1996
 ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier, "El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat", *Studia Monastica*, 36-2 (1994), p. 223-302; 37-2 (1995), p. 301-394; 38-2 (1996), p. 291-400.
- ALTÉS I AGUILÓ, F. X., 2001
 ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier, "El Leccionari i Col·lectari Santoral de Santa Maria de Serrateix", *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, X (2001), p. 211-293.
- ALTÉS I AGUILÓ, F. X., 2003
 ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier, "La santa imatge de Montserrat i la seva 'morenor' a través de la documentació y de la historia", a *La imatge de la Mare de Déu de Montserrat*, Barcelona, 2003, p. 92-79.
- ALTÉS I AGUILÓ, F. X. et alii, 2005
 ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier et alii, *Estudi històric (documental, constructiu i artístic) de l'església de Santa Maria de Matadars (el Pont de Vilomara i Rocafort)*, Barcelona, 2005.
- ALTIMIR, S., 1927
 ALTIMIR, S., "Fiestas y costumbres de Cataluña: la capilla de Santa Lucía y su fiesta tradicional", *Barcelona Atracción*, 188 (1927), p. 49-53.
- ALTISENT I ALTISENT, A., 1978
 ALTISENT I ALTISENT, Agustí, "Seguint el rastre de Guerau de Jorba i el seu llinatge", *Aplec de Treballs*, 1 (1978), p. 33-84.
- ALTURO I PERUCHO, J., 1985
 ALTURO I PERUCHO, Jesús, *L'Arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200*, Barcelona, 1985, 3 vols.
- ÁLVAREZ MÁRQUEZ, M. del C., 1990
 ÁLVAREZ MÁRQUEZ, María del Carmen, *La Baronia de la Conca d'Òdena*, Barcelona, 1990.
- ÁLVAREZ I MORA, M. B., 2008
 ÁLVAREZ I MORA, Maria Bruna, "Santa Maria de Santiga. Fase inicial del seu estudi arqueològic", *L'Ordit, Anuari del Centre de Recerques i Estudis Mogoda*, 2 (2008), p. 131-156.
- AMADES I GELATS, J., 1984
 AMADES I GELATS, Joan, *Històries i llegendes de Barcelona. Passejada pels carrers de Ciutat Vella*, Barcelona, 1984.
- AMADES I GELATS, J., 1989
 AMADES I GELATS, Joan, *Imatges de la Mare de Déu trobades a Catalunya*, Barcelona, 1989.
- AMAT I CORTADA, R., 1919
 AMAT I CORTADA, Rafael, *Excursions per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIII*, Barcelona, 1919.
- AMBLÀS I NOVELLAS, O. i OLLICH I CASTANYER, I., 2004
 AMBLÀS I NOVELLAS, Oriol i OLLICH I CASTANYER, Imma, "Armes medievals al poblat fortificat de l'Esquerda", a *Congrés sobre Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental (Arbúcies-Girona, 5-7 març 2003)*, Arbúcies, 2004, p. 319-325.

- AMBRÓS I MONSONÍS, J., 1980a
 AMBRÓS I MONSONÍS, Jordi, *El Monestir de Sant Cugat del Vallès*, Vilassar de Mar, 1980.
- AMBRÓS I MONSONÍS, J., 1980b
 AMBRÓS I MONSONÍS, Jordi, "Obres de restauració a l'antiga Seu del Bisbat d'Ègara", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 2 (1980), p. 101-112.
- AMBRÓS I MONSONÍS, J., 1982a
 AMBRÓS I MONSONÍS, Jordi, "Obres de restauració dels edificis de la Seu de l'antic bisbat d'Ègara: baptisteri de Sant Miquel", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 8 (1982), p. 491-507.
- AMBRÓS I MONSONÍS, J., 1982b
 AMBRÓS I MONSONÍS, Jordi, "Obres de restauració dels edificis de la Seu de l'antic bisbat d'Ègara: esglèsia de Santa Maria", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 10 (1982), p. 583-606.
- AMBRÓS I MONSONÍS, J., 1984
 AMBRÓS I MONSONÍS, Jordi, "Sant Pere de Serrateix. Assaig d'interpretació històrica", *Montbordó. Butlletí del Patronat d'Amics de Serrateix*, 9 (1984), p. 29-39.
- AMBRÓS I MONSONÍS, J., 1989
 AMBRÓS I MONSONÍS, Jordi, "Antoni González, arquitecto restaurador de monumentos", *Diseño*, 102 (1989), p. 77-137.
- AMENÓS MARTÍNEZ, M. L., 2003
 AMENÓS MARTÍNEZ, Maria Lluïsa, "Candeler d'altar", a TRULLÉN I THOMAS, Josep (ed.), *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003, p. 302.
- AMENÓS MARTÍNEZ, M. L., 2004
 AMENÓS MARTÍNEZ, Maria Lluïsa, "La reixa gòtica de la Seu de Vic, obra de Joan Despuig", *Ausa*, XXI, 152 (2003), p. 151-155.
- AMENÓS MARTÍNEZ, M. L., 2004
 AMENÓS MARTÍNEZ, Maria Lluïsa, *L'activitat i les produccions dels ferrers en el marc de l'arquitectura religiosa catalana (segles XI-XV)*, Barcelona, 2004.
- AMENÓS MARTÍNEZ, M. L., 2005
 AMENÓS MARTÍNEZ, Maria Lluïsa, *Los hierros del museo Cau Ferrat de Sitges*, Barcelona, 2005.
- AMENÓS I MARTÍNEZ, M. L., 2009
 AMENÓS I MARTÍNEZ, Maria Lluïsa, "Les portes ferrades romàniques al sud del Pirineu català", *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, III (2009), p. 57-92.
- AMENÓS ROCA, A., 1935
 AMENÓS ROCA, Amadeu, "Prats del Rei", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 36 (1935), p. 37-40.
- AMENÓS ROCA, A., 1952
 AMENÓS ROCA, Amadeu, "Les possessions monacals de la comarca d'Igualada", a *Actas y comunicaciones de la 1ª Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedès i Conca d'Òdena*, Martorell, 1952, p. 107-109.
- AMENÓS ROCA, A. et alii, 1960
 AMENÓS ROCA, Amadeu et alii, "Retall d'Història", a *Goigs a llaor de Ntra. Sra. de Gràcia venerada en l'ermita de la Tossa, de Sta. Margarida de Montbui*, Igualada, 1960.
- AMICS DE L'ART ROMÀNIC DEL BAGES, 1984
 AMICS DE L'ART ROMÀNIC DEL BAGES, "El primer temple de Santa Maria de Claret", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 2 (1984), p. 16-19.
- AMICS DE L'ART ROMÀNIC DEL BAGES, 1988
 AMICS DE L'ART ROMÀNIC DEL BAGES, "Una església que cau: Santa Magdalena de Talamanca", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 40 (1988), p. 458.
- AMICS DE VALLIRANA, 1989
 AMICS DE VALLIRANA, *Vallirana. Dades Històriques (904-1900)*. Homes, Fets i Gent, Vallirana, 1989.
- AMICS DE VALLIRANA, 2007
 AMICS DE VALLIRANA, *La Vallirana del segle XX*, Vallirana, 2007.
- AMORÓS GURRERA, J., 2008
 AMORÓS GURRERA, Jordi, *Informe de la primera intervenció arqueològica al Casal dels Sant-Romà (Vilanova de Sau, Osona)*, s.l., 2008.
- AMORÓS GURRERA, J., YLL AGUIRRE, R. i CASAS I BLASI, J., 2009
 AMORÓS GURRERA, Jordi, YLL AGUIRRE, Riker i CASAS I BLASI, Joan, *Memòria de la intervenció arqueològica preventiva a la Domus del Pi (Vilanova de Sau, Osona)*, s.l., 2009.

- ANDORRA ROMÀNICA, 1989
Andorra romànica, Barcelona, 1989.
- ANDRÉS I BLANCH, R. M., 1985
 ANDRÉS I BLANCH, Rosa Maria, *El convent de Santa Caterina. Segle XIII*, Barcelona, 1985 (Universitat de Barcelona, tesi de llicenciatura inèdita).
- ANGLADA, R. et alii, 2001
 ANGLADA, Ramon et alii, *Recordant... Alella en el temps*, Alella, 2001.
- ANGLADA I VILARDEBÓ, J., 1976
 ANGLADA I VILARDEBÓ, Joan, "Un lloc verdaguerià restaurat", *Ausa*, VIII, 82-83 (1976), p. 70-72.
- ANGLÍ CUSINÉ, M., 1924
 ANGLÍ CUSINÉ, Miquel, *Quatre mots sobre l'església de Sant Pau del Camp*, Barcelona, 1924.
- ANTHONY, E. W., 1951
 ANTHONY, Edgar Waterman, *Romanesque frescoes*, Princeton, 1951.
- ARABIA I SOLANAS, R., 1881
 ARABIA I SOLANAS, Ramon, "Una excursió a Santa Maria de l'Estany", *Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*, I (1881), p. 121-155.
- ARAD, L., 2001a
 ARAD, Lily, "Liturgical Aspects in the Iconography of Santa Maria de Barberà del Vallès", *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, 10 (2001), p. 127-138.
- ARAD, L., 2001b
 ARAD, Lily, "The Representation of Cain in Santa Maria de Barberà del Vallès", *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 5 (2001), p. 197-202.
- ARAD, L., 2002
 ARAD, Lily, "Tomando la decisión correcta: el Rey Salomón y Ramon Berenguer IV", *Materia, Revista d'Art*, 2 (2002), p. 267-278.
- ARAD, L., 2003
 ARAD, Lily, "L'invention de la Vraie Croix à Santa Maria de Barberà del Vallès: une exaltation de la Reconquista, le Comte et l'Eglise", *Études Roussillonaises*, 20 (2003), p. 39-50.
- ARAD, L., 2011a
 ARAD, Lily, "Imágenes discretas: La exaltación de la Cruz, la corona y la Iglesia en Cataluña y Tierra Santa", a *Imatges indiscretas, Art i devoció a l'Edat Mitjana. Jornades Internacionals*, Barcelona, 2011, p. 29-43.
- ARAD, L., 2011b
 ARAD, Lily, *Santa Maria de Barberà del Vallès, Fe i poder darrere les imatges sacres*, Barberà del Vallès, 2011.
- ARAGUAS, P., 1979
 ARAGUAS, Philipe, "Les châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce", *Bulletin Monumental*, III, 137 (1979), p. 204-224.
- ARBÓS I VILA, E., 1999-2000
 ARBÓS I VILA, Eduard, "Excavacions arqueològiques a l'església de Santa María de Veciana", *Tribuna d'Arqueologia* (1999-2000), p. 225-235.
- ARGAIZ, G. de, 1677
 ARGAIZ, Gregorio de, *La perla de Cataluña. Historia de Nuestra Señora de Montserrat*, Madrid, 1677.
- ARGELICH, R., 1968
 ARGELICH, Ramón, *Correos. Reseña histórica*, Barcelona, 1968.
- ARGEMÍ RELAT, M., 2003
 ARGEMÍ RELAT, Mercè, *Sabadell, el naixement d'una vila (segles XI-XV)*, Sabadell, 2003.
- ARMENGOL I SOLÉ, A., 1986
 ARMENGOL I SOLÉ, Assumpta, *Molins de Rei. Notes Històriques, Documentació i Bibliografia*, Molins de Rei, 1986.
- ARMENGOL I VIVER, J. M., 1966
 ARMENGOL I VIVER, Josep Maria, *Santa Maria Magdalena de Puigbarral*, Terrassa, 1966.
- ARMI, C. E., 1975
 ARMI, Carl Edson. "Orders and Continous Orders in Romanesque Architecture", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 34, 3 (1975), p. 173-188.

- ARQUEOLOGIA MEDIEVAL A L'ANOIA, 1998
Arqueologia medieval a l'Anoia. Museu de la Pell d'Igualada i Comarcal de l'Anoia, del 13 al 17 de novembre de 1998. Castell de Claramunt, exposició permanent, Barcelona, 1998.
- ARRIBAS VINUESA, J., 1991
 ARIBAS VINUESA, Josefina, "La vocación al santo Sepulcro en Cataluña: monasterios, iglesias y advocaciones", a *La Orden del Santo Sepulcro. I Jornadas de Estudio, Calatayud-Zaragoza, 1991*, p. 207-220.
- ART CATALAN, 1937a
L'Art Catalan à Paris, París, 1937.
- ART CATALAN, 1937b
L'Art Catalan du xe au xve siècle, París, 1937.
- ART MEDIEVAL MARTINENC, 1994
Art medieval martinenc, Sant Martí Sarroca, 1994.
- ARTE ROMÁNICO, EL, 1961
El Arte románico: catálogo, Barcelona, 1961.
- ARTE ROMÁNICO Y ESCULTURA DE VANGUARDIA, 2001
Arte románico y escultura de vanguardia. Colecciones del Museo Nacional de Arte de Cataluña, Barcelona, 2001.
- ARTIGUES I CONESA, P. L., 2000
 ARTIGUES I CONESA, Pere Lluís, "Intervenció arqueològica a la capella de la Verge de la Pietat del monestir de St. Cugat del Vallès", *Gausac*, 17 (2000), p. 25-33.
- ARTIGUES I CONESA, P. L., 2003
 ARTIGUES I CONESA, Pere Lluís, "El monestir de Sant Cugat del Vallès. L'evolució arquitectònica a partir de l'arqueologia", a *II Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Sant Cugat del Vallès, 18-21 abril de 2002, Barcelona, 2003*, I, p. 18-28.
- ARTIGAS I JORBA, L, 2002
 ARTIGAS I JORBA, Lluís, *Annals de Santa Eulàlia: crònica històrica de l'església i parròquia d'Esparraguera, Esparreguera, 2002.*
- ARXIU PARROQUIAL DE PUIG-REIG, 1739-1798
 ARXIU PARROQUIAL DE PUIG-REIG, *Llibre de comptes de 1739 a 1 1798, titulat: "Conté aqueix llibre les entrades dels obrers, quitacions de censals, engrandiment de l'Iglesia i de la casa rectoral", Puig-reig, 1739-1798.*
- ASARTA FERRAZ, F. J., 1991
 ASARTA FERRAZ, Francisco Javier, "Intervenció a l'església de Santa Maria de Rubió (Anoia, Barcelona)", a *Simposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X-XVIII)*, Barcelona, 1991, p. 37-44 (col. Quaderns científics i tècnics, 3).
- AULADELL SERRABOGUNYÀ, J., 1954
 AULADELL SERRABOGUNYÀ, Joan, "La Mare de Déu del Bosc", *Guia. Crònica parroquial*, 68 (1954), p. 62-64.
- AULADELL SERRABOGUNYÀ, J., 1981
 AULADELL SERRABOGUNYÀ, Joan, "La desapareguda ermita de Sant Vicenç del Bosc", *Excursionisme. Butlletí de la Unió Excursionista de Catalunya*, 75 (1981), p. 13-15.
- AULADELL SERRABOGUNYÀ, J., 1983
 AULADELL SERRABOGUNYÀ, Joan, "El frontal de l'altar de Santa Maria del Monestir de Sant Cugat", *Estudis Santcugatencs*, 1 (1983), p. 21-32.
- AULADELL SERRABOGUNYÀ, J., 1990
 AULADELL SERRABOGUNYÀ, Joan, *La Mare de Déu del monestir de Sant Cugat, Sant Cugat del Vallès, 1990.*
- AULESTIA I PIJOAN, A., 1878a
 AULESTIA I PIJOAN, A., "Claustre del monestir de Sant Cugat del Vallès", a *Album pintoresch-monumental de Catalunya*, Barcelona, 1878, núm. 10.
- AULESTIA I PIJOAN, A., 1878b
 AULESTIA I PIJOAN, Antoni, "La Torre del Baró", a *Album Pintoresch-monumental de Catalunya*, Barcelona, 1878, núm. 17.
- AULET SERRALLONGA, S., 2004
 AULET SERRALLONGA, Sílvia, "Els santuaris del Collsacabra", *Els Cingles de Collsacabra*, 51 (2004), p. 8-10.
- AURELL I CARDONA, M., 1991
 AURELL I CARDONA, Martin, "Jalons pour une enquête sur les strategies matrimoniales des comtes catalans (IXe-XIe s.)", a *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-IV)*, Barcelona, 1991, I, p. 281-364.

- AURELL I CARDONA, M., 1998
 AURELL I CARDONA, Martin, *Les Noces del comte: matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*, Barcelona, 1998.
- AVELLANEDA, M., 1963
 AVELLANEDA, Mateu, *Iconografia terrassenca*, Terrassa, 1963 (1977).
- AVENTÍN I PUIG, M., 1990
 AVENTÍN I PUIG, Mercè, *Vilamajor (872-1299). De la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme*, Sabadell, 1990.
- AVENTÍN I PUIG, M., 2004
 AVENTÍN I PUIG, Mercè, "Uns petits nobles del Vallès: els Tagamanent", *Lauro*, 26-27 (2004), p. 19-30.
- AVENTÍN I PUIG, M. i SALRACH I MARÈS, J. M., 1981
 AVENTÍN I PUIG, Mercè i SALRACH I MARÈS, Josep Maria, *Sant Benet d'Espells i la Catalunya de l'època romànica*, Sant Sadurní d'Anoia, 1981.
- AVINYÓ I ANDREU, J., 1909
 AVINYÓ I ANDREU, Joan, *Monografia històrica del castell de Cabrera y poble de Vallbona en el Panadés*, Igualada, 1909.
- AVINYÓ I ANDREU, J., 1973
 AVINYÓ I ANDREU, Joan, *Història de Cubelles*, Cubelles, 1973.
- AVRIL, F., 1971
 AVRIL, François, "Interpretations symboliques du combat de Saint Michel et du dragon", a *Millénaire monastique du Mont Saint-Michel*, vol. 3. *Culte de Saint Michel et pèlerinages au Mont*, París, 1971, p. 39-52.
- AVRIL, F. et alii, 1983
 AVRIL, François et alii, *Les royaumes d'Occident*, París, 1983.
- AYMAMÍ I DOMINGO, G., 1979
 AYMAMÍ I DOMINGO, Gener, "Sant Pere de Ferrerons", *Full Informatiu del Romànic*, 18 (1979), p. 1.
- AYMAMÍ DOMINGO, G. i PALLARÈS PERSONAT, J., 1997
 AYMAMÍ DOMINGO, Gener i PALLARÈS PERSONAT, Joan, "Les esglésies troglodítiques del Penedès", *Miscel·lània penedes-enca*, 22 (1997), p. 45-56.
- AYMAR I PUIG, A., 1914
 AYMAR I PUIG, Antonio, *Capilla de Ntra. Señora, hoy bajo el título de la Guía, vulgarmente conocida por la Capilla de Marcús*, Barcelona, 1914.
- AZCÁRATE RISTORI, J. M., 1953
 AZCÁRATE RISTORI, José María, *Monumentos españoles, vol. I*, Madrid, 1953.
- AZCÁRATE RISTORI, J. M., 1974
 AZCÁRATE RISTORI, José María, *El protogótico hispánico*, Madrid, 1974.
- AZCÁRATE RISTORI, J. M., 1990
 AZCÁRATE RISTORI, José María, *Arte gótico en España*, Madrid, 1990.
- BACCI, M., 2006
 BACCI, Michele (cur.), *San Nicola. Splendori d'arte d'Oriente e d'Occidente*, Milán, 2006.
- BACH I RIU, A., 1977
 BACH I RIU, Antoni, *Cardona, Villa Ducal (Guía Histórico-Turística)*, Cardona, 1977.
- BACH I RIU, A., 1987
 BACH I RIU, Antoni, *Col·lecció dipolomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles X-XV)*, Barcelona, 1987.
- BACH I RIU, A., 1999
 BACH I RIU, Antoni, "Notes històriques de Montmajor", *L'Erol*, 63 (1999), p. 18-27.
- BACH I RIU, A., 2002
 BACH I RIU, Antoni, *Montmajor i el seu comú*, Montmajor, 2002.
- BADIA I MASGRAU, J. M., 1978
 BADIA I MASGRAU, Josep Maria, "Especial Sant Joan de Montdarn: espigolant la història", *Montbordó, Butlletí del Patronat d'Amics de Serrateix*, 2 (1978), p. 4-6.
- BADIA I MASGRAU, J. M., 1979
 BADIA I MASGRAU, Josep Maria, "Especial Viver: furgant la història", *Montbordó, Butlletí del Patronat d'Amics de Serrateix*, 3 (1979), p. 7-14.

- BADIA I MASGRAU, J. M., 1981
 BADIA I MASGRAU, Josep Maria, "L'església parroquial de Sant Joan", *Montbordó, Butlletí del Patronat d'Amics de Serrateix*, 6 (1981), p. 7-9.
- BADIA I MASGRAU, J. M., 1983
 BADIA I MASGRAU, Josep Maria, "Sant Pere de Serrateix (xvii-xx)", *Montbordó. Butlletí del Patronat d'Amics de Serrateix*, 8 (1983), p. 22-30.
- BADIA I MASGRAU, J. M., 1986a
 BADIA I MASGRAU, Josep Maria, "Gaià", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), I, p. 283-292 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- BADIA I MASGRAU, J. M., 1986b
 BADIA I MASGRAU, Josep Maria, "Navàs", a *Història del Bages*, Manresa 1986 (1987-1988), II, p. 155-182 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- BADIA I MASGRAU, J. M., 1987
 BADIA I MASGRAU, Josep Maria, "800 anys de Viver", *Montbordó, Butlletí del Patronat d'Amics de Serrateix*, 12 (1987), p. 34-38.
- BADIA I MASGRAU, J. M., 1994
 BADIA I MASGRAU, Josep Maria, "Restauració de Sant Pere de Serrateix", *Montbordó, Butlletí del Patronat d'Amics de Serrateix*, 19 (1994), p. 14-17.
- BADIA I MASGRAU, J. M., 1996
 BADIA I MASGRAU, Josep Maria, "Reformes a Viver", *Montbordó, Butlletí del Patronat d'Amics de Serrateix*, 21 (1996), p. 10-15.
- BADIA I MASGRAU, J. M., 1999
 BADIA I MASGRAU, Josep Maria, "Especial 1100 anys de Sant Joan", *Montbordó, Butlletí del Patronat d'Amics de Serrateix*, 24 (1999), p. 4-7.
- BADIA I MASGRAU, J. M., 2000
 BADIA I MASGRAU, Josep Maria, "Estudi i restauració", *Montbordó, Butlletí del Patronat d'Amics de Serrateix*, 25 (2000), p. 32-39.
- BADIA I MASGRAU, J. M., 2004
 BADIA I MASGRAU, Josep Maria, *El Monestir de Santa Maria de Serrateix*, Sant Vicenç de Castellet, 2004.
- BADIA I MASGRAU, J. M., 2008
 BADIA I MASGRAU, Josep Maria, "Descobrim l'església romànica de Viver", *Montbordó, Butlletí del Patronat d'Amics de Serrateix*, 33 (2008), p. 4-19.
- BADIA I MASGRAU, J. M. et alii, 1981
 BADIA I MASGRAU, Josep Maria et alii, *Sant Joan de Montdarn*, Berga, 1981.
- BAGUÉ BOFILL, I., 1973
 BAGUÉ BOFILL, Isabel, *La Iglesia Carolingia de S. Pedro de la Puellas*, Barcelona, 1973 (Universitat de Barcelona, tesi de llicenciatura inèdita).
- BAIGES I JARDÍ, I. et alii, 2010
 BAIGES I JARDÍ, Ignasi et alii, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, Barcelona, 2010, 4 vols.
- BALAGUER I PRUNÉS, A. M., 1999
 BALAGUER I PRUNÉS, Anna Maria, "La moneda vescomtal dels Cardona-Calaf", a BALAGUER I PRUNÉS, Anna Maria, *Història de la moneda dels comtats catalans*, Barcelona, 1999, p. 137-143.
- BALAGUER I PRUNÉS, A. M. i CRUSAFONT I SABATER, M., 1983
 BALAGUER I PRUNÉS, Anna Maria i CRUSAFONT I SABATER, Miquel, *Estudi preliminar de la troballa de monedes comtals*, Barcelona, 1983.
- BALANÀ I ABADIA, P. i BATLLE I COSTA, J., 2002
 BALANÀ I ABADIA, Pere i BATLLE I COSTA, Josep, "Wādī Wāqid, enclave musulmán en la pre-Cataluña (el origen remoto de Monistrol de Montserrat)", *Anaquel de Estudios Árabes*, 13 (2002), p. 21-31.
- BALANZA I GONZÁLEZ, F., 2002
 BALANZA I GONZÁLEZ, Ferran, *L'Enrajolada vista per Josep Salvany*, Martorell, 2002.
- BALARI I MUÑOZ, J., 1985
 BALARI I MUÑOZ, Jordi, *Estudi històrico-arquitectònic del conjunt d'edificis parroquials de Sant Miquel de Cardona*, Cardona, 1985.
- BALDOMÀ SOTO, M. i SELLÉS RUSIÑOL, C., 2008
 BALDOMÀ SOTO, Montserrat i SELLÉS RUSIÑOL, Carme, "Història gràfica de Sant Llorenç", *L'Erol*, 99 (2008), p. 38-43.

- BALLART HERNÁNDEZ, J. i VILLANUEVA, J., 1981
 BALLART HERNÁNDEZ, Josep i VILLANUEVA, Joan, *Resum de la història de Caldes de Montbui*, Caldes de Montbui, 1981 (1984).
- BALLBÈ BOADA, M., 1981-1982
 BALLBÈ BOADA, Miquel, *Matadepera i Sant Llorenç del Munt més de mil anys d'història*, Matadepera, 1981-1982, 2 vols.
- BALLBÈ BOADA, M., 1982
 BALLBÈ BOADA, Miquel, "La Mare de Déu de les Arenes", *Plaça Vella*, 5 (1982), p. 20-26.
- BALLBÈ BOADA, M., 1988
 BALLBÈ BOADA, Miquel, *Les nostres ermites*, Terrassa, 1988.
- BALLBÈ BOADA, M., 1989
 BALLBÈ BOADA, Miquel, *La Mare de Déu de les Arenes*, Moià, 1989.
- BALLBÈ BOADA, M., 1995
 BALLBÈ BOADA, Miquel, *Les ermites i capelles del parc natural de Sant Llorenç del Munt i de l'Obac*, Matadepera, 1995.
- BALLBÈ BOADA, M., 1998
 BALLBÈ BOADA, Miquel, *El Pont de Vilomara i Rocafort: aspectes històrics*, Manresa, 1998.
- BALTRUSAITIS, J., 1931
 BALTRUSAITIS, Jurgis, *Les chapiteaux de Sant Cugat del Vallès*, París, 1931.
- BANCHS I BURCH, J., 1984
 BANCHS I BURCH, Joan, *El Bosc de Mussarra i el seu entorn (Breu recull històric)*, Terrassa, 1984.
- BANGO TORVISO, I. G., 1988
 BANGO TORVISO, Isidro G., "La part oriental dels temples de l'abat-bisbe Oliba", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 23-24 (1988), p. 51-66.
- BANGO TORVISO, I. G., 1991
 BANGO TORVISO, Isidro G., "La catedral de Lleida. De la actualizaci3n de una vieja tipolog3a templaria, conservadurismos y manierismos de su f3brica", a *Congrés de la Seu Vella de Lleida*, Lleida, 1991, p. 29-37.
- BANGO TORVISO, I. G., 1996a
 BANGO TORVISO, Isidro G., "La catedral de Lleida, último gran proyecto del románico catalán", a *Gombau de Camprorells, bisbe de Lleida a l'alba del segle XIII*, Lleida, 1996, p. 17-42.
- BANGO TORVISO, I. G., 1996b
 BANGO TORVISO, Isidro G., "San Vicente de Cardona, prototipo canónico del primer románico", a *Homenatge a mossèn Jesús Tarragona. Miscel·lània*, Lleida, 1996, p. 89-105.
- BANGO TORVISO, I. G., 1997
 BANGO TORVISO, Isidro G., "El castell de Cardona", a BOLÒS I MASCLANS, Jordi, *Castells de la Catalunya central*, Manresa 1997, p. 11-42.
- BANKS, P., 1992
 BANKS, Philip, "L'estructura urbana de Barcelona, 714-1300", a SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume (dir.), *Història de Barcelona, 2. La formaci3n de la Barcelona Medieval*, Barcelona, 1992, p. 25-71.
- BANKS, P., 2003
 BANKS, Philip, "El creixement físic de Barcelona, segles X-XIII", a CUBELES I BONET, Albert i GRAU, Ramon (coords.), *El procés urbà i la identitat gòtica de Barcelona*, Barcelona, 2003, p. 11-34.
- BANÚS I BLANCH, M., 1986
 BANÚS I BLANCH, Miquel, *Rupit. Pàgines de la seva història*, Barcelona, 1986.
- BARALLAT I FALGUERA, H., 1879
 BARALLAT I FALGUERA, Heribert, "Excursió a Manresa y Sant Benet de Bages", *Memòries de l'Associaci3n Catalanista d'Excursions Científiques*, III (1879), p. 181-220 (1887).
- BARANERA I MIR, J., 1922
 BARANERA I MIR, Joan, *Historia de Ntra. Señora de Brugués*, Barcelona, 1922.
- BARAUT I GUILÀ, A. M., 1986
 BARAUT I GUILÀ, Antoni Maria, "Església parroquial de Sant Andreu de Castellnou", a *Memòria 1984. Història i Arquitectura. La recerca històrica en el procés d'intervenci3n en els monuments*, Barcelona, 1986, p. 77-78.
- BARAUT I GUILÀ, A. M. i BOVER I TAÑÀ, I., 1986
 BARAUT I GUILÀ, Antoni Maria i BOVER I TAÑÀ, Immaculada, "Església de Santa Maria del Grau de Fals", a *Memòria 1984. Història i Arquitectura. La recerca històrica en el procés d'intervenci3n en els monuments*, Barcelona, 1986, p. 79-81.

- BARAUT I OBIOLS, C., 1978
 BARAUT I OBIOLS, Cebrià, "Les actes de consagració d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)", *Urgellia*, 1 (1978), p. 11-182.
- BARAUT I OBIOLS, C., 1979a
 BARAUT I OBIOLS, Cebrià, "Els documents, dels segles IX-X, conservats a l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 2 (1979), p. 7-145.
- BARAUT I OBIOLS, C., 1979b
 BARAUT I OBIOLS, Cebrià, "Set actes més de consagracions d'esglésies del Bisbat d'Urgell - Segles IX-XII", *Urgellia*, 2 (1979), p. 481-488.
- BARAUT I OBIOLS, C., 1980
 BARAUT I OBIOLS, Cebrià, "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 3 (1980), p. 7-166.
- BARAUT I OBIOLS, C., 1981
 BARAUT I OBIOLS, Cebrià, "Documents dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 4 (1981), p. 7-186.
- BARAUT I OBIOLS, C., 1986
 BARAUT I OBIOLS, Cebrià, *Les Actes de consagracions d'esglésies de l'antic Bisbat d'Urgell. Segles IX-XII*, La Seu d'Urgell, 1986.
- BARAUT I OBIOLS, C., 1986-1987
 BARAUT I OBIOLS, Cebrià, "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 8 (1986-1987), p. 7-149.
- BARBANY I CIURANS, C., 1996
 BARBANY I CIURANS, Carme, "Ressenyes", *Lauro: revista del Museu de Granollers*, 11 (1996), p. 89-94.
- BARBANY I CIURANS, C. i CANTARELL I AIXENDRI, C., 1992
 BARBANY I CIURANS, Carme, i CANTARELL I AIXENDRI, Cinta, "Apunts per a l'estudi de l'arquitectura romànica al Vallès", *Lauro: revista del Museu de Granollers*, 3 (1992), p. 16-28.
- BARBANY I CIURANS, C. et alii, 1996
 BARBANY I CIURANS, Carme et alii, *De la balma a la masia: l'hàbitat medieval i modern al Vallès Oriental*, Granollers, 1996.
- BARBÉ I BOU, E., 2006
 BARBÉ I BOU, Elisenda, *Història general de l'Ametlla del Vallès*, L'Ametlla del Vallès, 2006.
- BARBERÀ I FARRÀS, J., 2000
 BARBERÀ I FARRÀS, Josep, *El poblat ibèric de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (Baix Llobregat)*, Barcelona, 2000.
- BARBERÀ I FARRÀS, J. i MOLIST I CAPELLA, N., 2002
 BARBERÀ I FARRÀS, Josep i MOLIST I CAPELLA, Núria, *La Penya del Moro - Selecció de materials de 20 anys d'excavacions al poblat iber - Catàleg de l'exposició*, Sant Just Desvern, 2002.
- BARBERÀ I FARRÀS, J., MORRAL I ROMEU, E. i SANMARTÍ I GRECO, E., 1979
 BARBERÀ I FARRÀS, Josep, MORRAL I ROMEU, Eulàlia i SANMARTÍ I GRECO, Enric, *Quaderns de Treball 1. La Penya del Moro de Sant Just Desvern (Barcelona)*, Barcelona, 1979.
- BARCELONA, 1962
Barcelona: la ciudad, los museos, la vida, Barcelona, 1962.
- BARDAVIO I NOVI, A. et alii, 1997
 BARDAVIO I NOVI, Antoni et alii, *Un Passeig per la història de Sant Quirze del Vallès*, Sant Quirze del Vallès, 1997.
- BARÓ I CABRERA, R., 1999
 BARÓ I CABRERA, Robert, *Història de la parròquia de Viladecavalls*, Viladecavalls, 1999.
- BARÓ I CABRERA, R. et alii, 2006
 BARÓ I CABRERA, Robert et alii, *L'Església de Sant Julià d'Altura*, Sabadell, 2006.
- BARRACHINA I NAVARRO, J., 1986
 BARRACHINA I NAVARRO, Jaime (coord.), *Thesaurus/estudis. L'art als bisbats de Catalunya: 1000-1800*, Barcelona, 1986.
- BARRACHINA I NAVARRO, J., 1998
 BARRACHINA I NAVARRO, Jaime, "Las portadas de la iglesia de Sant Pere de Rodes", *Locus Amoenus*, 4 (1998), p. 7-35.
- BARRACHINA I NAVARRO, J., 2002
 BARRACHINA I NAVARRO, Jaime, "Mare de Déu", a *La col·lecció somiada. Escultura medieval a les col·leccions catalanes*, Barcelona, 2002, p. 160.

- BARRACHINA I NAVARRO, J., 2003a
 BARRACHINA I NAVARRO, Jaume, "Lipsanoteca i tapa de reconditori de l'altar de Sant Julià de Vilatorca", a TRULLÉN I THOMÀS, Josep Maria (dir.), *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007), p. 253.
- BARRACHINA I NAVARRO, J., 2003b
 BARRACHINA I NAVARRO, Jaume, "Lipsanoteca de Sant Pere del Grau", a TRULLÉN I THOMÀS, Josep Maria (dir.), *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007), p. 254.
- BARRACHINA I NAVARRO, J. i MONREAL Y TEJADA, L., 1983
 BARRACHINA I NAVARRO, Jaime i MONREAL Y TEJADA, Luis, *El castell de Llinars del Vallès. Un casal noble a la Catalunya del segle XV*, Barcelona, 1983.
- BARRAL I ALTET, X., 1972
 BARRAL I ALTET, Xavier, "Un mosaico sepulcral paleocristiano inédito de Sant Cugat del Vallès (Barcelona)", *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, XXXVIII (1972), p. 476-485.
- BARRAL I ALTET, X., 1973a
 BARRAL I ALTET, Xavier, *La catedral romànica de Vic*, Barcelona, 1973.
- BARRAL I ALTET, X., 1973b
 BARRAL I ALTET, Xavier, "La sculpture à Ripoll au XII siècle", *Bulletin Monumental*, IV, 131 (1973), p. 311-359.
- BARRAL I ALTET, X., 1974
 BARRAL I ALTET, Xavier, "La basilique paléocrétienne et visigothique de Sant Cugat del Vallès (Barcelone)", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, LXXXVI-2 (1974), p. 891-928.
- BARRAL I ALTET, X., 1975a
 BARRAL I ALTET, Xavier, "Le décor en stuc, aux XIe et XIIe siècles. Catalogne et Roussillon", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 6 (1975), p. 117-120.
- BARRAL I ALTET, X., 1975b
 BARRAL I ALTET, Xavier, "Les mosaïques de l'ancien siège épiscopal d'Egara (Terrassa) en Catalogne", a *Colloque International pour l'Étude de la Mosaïque Antique*, Paris, 1975, p. 241-258.
- BARRAL I ALTET, X., 1976
 BARRAL I ALTET, Xavier, *La circulation des monnaies suèves et visigothiques. Contribution a l'histoire économique du royaume visigot*, Munic-Zuric, 1976 (col. Beihefte der Francia, 4).
- BARRAL I ALTET, X., 1979a
 BARRAL I ALTET, Xavier, *La catedral romànica de Vic*, Barcelona, 1979.
- BARRAL I ALTET, X., 1979b
 BARRAL I ALTET, Xavier, *Els mosaics de paviment medievals a Catalunya*, Barcelona, 1979.
- BARRAL I ALTET, X., 1980
 BARRAL I ALTET, Xavier, *Les pintures murals romàniques d'Olerdola, Calafell, Marmellar i Matadars (Estudi sobre la pintura mural del segle XI a Catalunya)*, Barcelona, 1980.
- BARRAL I ALTET, X., 1981
 BARRAL I ALTET, Xavier, *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*, Barcelona, 1981.
- BARRAL I ALTET, X., 1989
 BARRAL I ALTET, Xavier, "The Last Supper of the Vic Cathedral Façade rediscovered", *Gesta*, 28 (1989), p. 121-126.
- BARRAL I ALTET, X., 1992
 BARRAL I ALTET, Xavier, "Els mosaics de paviment de les esglésies de Terrassa", a *Actes del I Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, 1992, p. 113-114.
- BARRAL I ALTET, X., 1994
 BARRAL I ALTET, X., "Historiografia i bibliografia del romànic català", a *Catalunya Romànica*, vol. I, Barcelona, 1994, p. 169-188.
- BARRAL I ALTET, X., 1997a
 BARRAL I ALTET, Xavier, "Preromànic i romànic", a *Escultura antiga i medieval*, Barcelona, 1997, p. 94-206 (col. Art de Catalunya. Ars Cataloniae, 6).
- BARRAL I ALTET, X., 1997b
 BARRAL I ALTET, Xavier, "El primer arte románico en la Península Ibérica", *Hortus Artium Medievalium*, III (1997), p. 131-140.
- BARRAL I ALTET, X., 1998
 BARRAL I ALTET, Xavier, "Pintura preromànica i romànica", a *Pintura antiga i medieval*, Barcelona, 1998, p. 86-135 (col. Art de Catalunya. Ars Cataloniae, 8).

- BARRAL I ALTET, X., 1999a
 BARRAL I ALTET, Xavier, "L'arquitectura religiosa d'època preromànica i romànica", a *Arquitectura religiosa antiga i medieval*, Barcelona, 1999, p. 55-129 (col. Art de Catalunya, Ars Cataloniae, 4).
- BARRAL I ALTET, X., 1999b
 BARRAL I ALTET, Xavier, "L'art monumental a Catalunya entorn de l'any 1000. Una mirada cap a Roma", a *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlbac i el seu temps Catalunya i Europa a la fi del 1r. mil·lenni*, Vic, 1999, p. 247-254.
- BARRAL I ALTET, X., 2000
 BARRAL I ALTET, Xavier, "Contre l'itinérance des artistes du premier art roman méridional", a QUINTAVALLE, Arturo Carlo (ed.), *Le vie del Medioevo. Atti del convegno internazionale di studi (Parma 1999)*, Milán, 2000, p. 138-140.
- BARRAL I ALTET, X., 2006
 BARRAL I ALTET, Xavier, "Du Panthéon de Rome à Sainte-Marie la Rotonde de Vic: La transmission d'un modèle d'architecture mariale au début du XIe siècle et la politique 'romaine' de l'abbé-évêque Oliba", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 37 (2006), p. 63-75.
- BARRAL I ALTET, X., 2009
 BARRAL I ALTET, Xavier, *L'art romànic català a debat*, Barcelona 2009.
- BARRAL I ALTET, X., 2011
 BARRAL I ALTET, Xavier, "L'arquitectura religiosa d'època romànica a Catalunya (segles XI-XIII): balanç i notes crítiques", *Catalan Historical Review*, 4 (2011), p. 181-200.
- BARRAL I ALTET, X. et alii 2000
 BARRAL I ALTET, Xavier et alii, "La Roca del Vallès", a *Guia del Patrimoni Monumental i Artístic de Catalunya*, Barcelona, 2000.
- BARRAQUIER I ROVIRALTA, C., 1906
 BARRAQUIER I ROVIRALTA, Cayetano, *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*, Barcelona, 1906, 2 vols.
- BARRAQUIER I ROVIRALTA, C., 1915-1917
 BARRAQUIER I ROVIRALTA, Cayetano, *Los religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX*, Barcelona, 1915-1917.
- BARREDA I CASANOVA, M. L., 2001
 BARREDA I CASANOVA, Maria Lledó, *La jurisdicció medieval del Benviure: passat i present. Passejades per Sant Boi de Llobregat*, Sant Boi de Llobregat, 2001.
- BARREDA I CASANOVA, M. L. et alii, 1993
 BARREDA I CASANOVA, Maria Lledó et alii, *Història de Sant Boi de Llobregat*, Sant Boi de Llobregat, 1993.
- BARROSO CABRERA, R. i MORÍN DE PABLOS, J., 1992
 BARROSO CABRERA, Rafael i MORÍN DE PABLOS, Jorge, "Nuevas observaciones sobre la decoración pictórica mozárabe de la iglesia de San Quirico de Pedret (Berga, Barcelona)", *Boletín de Arqueología Medieval*, 6 (1992), p. 171-184.
- BARTRINA I COROMINAS, E., 1983
 BARTRINA I COROMINAS, Enric, "La fi del monestir de Sant Llorenç prop Bagà", *L'Erol*, 5 (1983), p. 40-43.
- BARTRINA I COROMINAS, E., 1985
 BARTRINA I COROMINAS, Enric, *El Castell de Guardiola*, Guardiola de Berguedà, 1985.
- BARTROLÍ SIMÓ, P., 2004
 BARTROLÍ SIMÓ, Pere, *Una volta a Igualada caminant*, Barcelona, 2004.
- BASSA I ARMENGOL, M., 1935
 BASSA I ARMENGOL, Manuel, "Capella de Sant Jaume a Castellbell i el Vilar", a *Amics de l'Art Vell. Memòria de l'obra realitzada des de la seva fundació 1929-1935*, Barcelona, 1935.
- BASSEGODA I NONELL, J., 1971
 BASSEGODA I NONELL, Joan, "Castillos salvados de la ruina. Palafolls y su consolidación", *Castillos de España*, 71 (1971), p. 40-47.
- BASSEGODA I NONELL, J., 1976
 BASSEGODA I NONELL, Juan, *La catedral de Barcelona. Su restauración 1968-72*, Barcelona, 1973.
- BASSEGODA I NONELL, J., 1975
 BASSEGODA I NONELL, Juan, "En la vieja Plaza Nueva, la Torre del Obispo", *Información arqueológica*, 16 (1975), p. 101-105.
- BASSEGODA I NONELL, J., 1993
 BASSEGODA I NONELL, Juan, "Iconografía de la puerta marmórea de la catedral de Barcelona", *Cuadernos de arte e iconografía*, VI, 11 (1993), p. 52-59.
- BASSOLAS I LLIGADAS, A., 1963
 BASSOLAS I LLIGADAS, Antoni, *Notes històriques sobre l'ermita i la imatge de Ntra. Sra. de Bellulla*, Granollers, 1963.

- BASSOLAS I LLIGADAS, A., 1972
 BASSOLAS I LLIGADAS, Antoni, *Sant Genís de l'Ametlla del Vallès. Una parroquia mi-lenària, 932-1972*, L'Amella del Vallès, 1972.
- BASTARDAS I RUFAT, N i PIRLA I LUNA, M., 2001
 BASTARDAS I RUFAT, Núria i PIRLA I LUNA, Manel, "Rutes arqueològiques pel Vallès Oriental", *Notes*, 16 (2001), p. 37-54.
- BASTARDES I PARERA, A., 1980a
 BASTARDES I PARERA, Albert, "El Martyrium de Sant Eudald de Sorba", *Butlletí - Amics de l'Art Romànic*, 3 (1980), p. 15-19.
- BASTARDES I PARERA, A., 1980b
 BASTARDES I PARERA, Albert, "El Martyrium de Sant Eudald de Sorba", *Serra d'Or*, XXII, 253 (1980), p. 25-28.
- BASTARDES I PARERA, A., 1983
 BASTARDES I PARERA, Albert, "Els vells negatius de vidre", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 20 (1983), p. 225-239.
- BASTARDES I PARERA, A. i RIU I RIU, M., 1981
 BASTARDES I PARERA, Albert i RIU I RIU, Manel, *El martyrium de Sant Eudald a Sorba, Solsona*, 1981.
- BASTARDES I PARERA, R., 1977
 BASTARDES I PARERA, Rafael, *La representació del Sant Crist al Taller d'Erill*, Barcelona, 1977.
- BASTARDES I PARERA, R., 1978
 BASTARDES I PARERA, Rafael, *Les talles romàniques del Sant Crist a Catalunya*, Barcelona, 1978.
- BASTARDES I PARERA, R., 1980
 BASTARDES I PARERA, Rafael, *Els davallaments romànics a Catalunya*, Barcelona, 1980.
- BASTARDES I PARERA, R., 1981
 BASTARDES I PARERA, Rafael, "El crucifix de Banyoles", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 4 (1981), p. 237-244.
- BASTARDES I PARERA, R., 1982a
 BASTARDES I PARERA, Rafael, "Gilgamès i els capitells romànics", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 8 (1982), p. 483-484.
- BASTARDES I PARERA, R., 1982b
 BASTARDES I PARERA, Rafael, "La Majestat de Montgarri", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 10 (1982), p. 630-634.
- BASTARDES I PARERA, R., 1987
 BASTARDES I PARERA, Rafael, "Les majestats nues a Catalunya", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 11 (1987), p. 30-49.
- BASTARDES I PARERA, R., 1989a
 BASTARDES I PARERA, Rafael, *Gènesi del Museu Diocesà de Barcelona*, Barcelona, 1989.
- BASTARDES I PARERA, R., 1989b
 BASTARDES I PARERA, Rafael, *Les lipsanoteques d'alabastre*, Barcelona, 1989.
- BASTARDES I PORCEL, A., 1981
 BASTARDES I PORCEL, Albert, "Les etapes edificatòries al conjunt d'edificis parroquials de Santa Maria de Sorba", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 6 (1981), p. 346-356.
- BASTARDES I PORCEL, A., 1983
 BASTARDES I PORCEL, Albert, "El monestir de Sant Llorenç prop Bagà abans del romànic", *L'Erol*, 5 (1983), p. 13-15.
- BATET I COMPANYY, C., 1996
 BATET I COMPANYY, Carolina, *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La marca de Barcelona als segles X-XI*, Vilafranca del Penedès, 1996.
- BATET I COMPANYY, C., 2005
 BATET I COMPANYY, Carolina, *El castell termenat d'Olèrdola*, Olèrdola, 2005.
- BATISTA, L. i MOLIST I CAPELLA, N., 1999
 BATISTA, Lluís i MOLIST I CAPELLA, Núria, "Olèrdola: noves aportacions al coneixement del període de transició bronze-ferro al Penedès", *Miscel·lània Penedesenca*, 24 (1999), p. 7-31.
- BATLLE I COSTA, J. i BALANÀ I ABADIA, P., 2002
 BATLLE I COSTA, Josep i BALANÀ I ABADIA, Pere, "Musulmans al cor de la pre-Catalunya (sobre els orígens de Monistrol de Montserrat)", *Dovella*, 76 (2002), p. 26-28.
- BATLLE I GALLART, C., 1985
 BATLLE I GALLART, Carme, "La burguesía de Barcelona a mediados del siglo XIII", a *Jaime I y su época. Ponencias. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1985, p. 7-19.
- BATLLE I GALLART, C. et alii, 1986
 BATLLE I GALLART, Carme et alii, "Las familias de la alta burguesía en el municipio de Barcelona (siglo XIII)", *Anuario de Estudios Medievales*, 16 (1986), p. 81-92.

- BATLLE MAUERER, J., 1973
 BATLLE MAUERER, José, *Parròquia de Sant Salvador de Vilanova d'Espoia*, s.l., 1973.
- BATLLE MAUERER, J. et alii, 1967
 BATLLE MAUERER, José et alii, *La iglesia de Sant Salvador de Vilanova d'Espoia. Estudio histórico*, Barcelona, 1967.
- BATLLORI, J. L., 1992
 BATLLORI, Josep Lluís, "La historia de la recuperació d'un temple", a *Noces d'or del temple parroquial i VIIIe Centenari de l'Església de Cabanyes*, Sant Fost de Campsentelles, 1992, p. 34-38.
- BATLLORI JOFRÉ, A., 1989
 BATLLORI JOFRÉ, Antoni, *Goigs de Nostra Senyora que es canten a l'església parroquial de Santa Maria de Veciana en la festa de l'Assumpció (Bisbat de Vic)*, Barcelona, 1989.
- BATLLORI I MUNNÉ, A. i LLUVIÀ I MUNNÉ, L. M., 1949
 BATLLORI I MUNNÉ, Andreu i LLUVIÀ I MUNNÉ, Lluís Maria, *Ceràmica catalana*, Barcelona, 1949.
- BAUCELLS I REIG, J., 1967
 BAUCELLS I REIG, Josep, "Qüestions sobre l'exempció episcopal d'alguns priorats de Barcelona-Diòcesis (s. XIV) i del Monestir de Sant Cugat del Vallès (s. XI a XIV)", a *I Col·loqui d'Història del Monaquisme català (Santes Creus, 1966)*, Santes Creus, 1967, I, p. 21-61.
- BAUCELLS I REIG, J., 1971
 BAUCELLS I REIG, Josep, "Sant Genís de Rocafort, antecedents i rodalia del monestir", *Solc*, 9 (1971), p. 16-17.
- BAUCELLS I REIG, J., 1977
 BAUCELLS I REIG, Josep, "Antigor del priorat de Sant Genís de Rocafort", *Solc*, 51 (1977), p. 13-14.
- BAUCELLS I REIG, J., 1984
 BAUCELLS I REIG, Josep, "El priorat de Sant Genís de Rocafort. Compendi de la seva història i una descripció del edificis romànics escrita al segle XVI", a *Miscel·lània Fort i Cogul*, Barcelona, 1984, p. 15-60.
- BAUCELLS I REIG, J., 1985
 BAUCELLS I REIG, Josep, "Sitges i la jurisdicció senyorial de la Pia Almoïna de la Seu de Barcelona", a *XIX Assemblea intercomarcal d'Estudiosos*, Sitges, 1985, p. 15-60.
- BAUCELLS I REIG, J., 1987
 BAUCELLS I REIG, Josep, *El Maresme i la Pia Almoïna de la Seu de Barcelona: inventari de pergamins*, Barcelona, 1987.
- BAUCELLS I REIG, J., 2007
 BAUCELLS I REIG, Josep, *El priorat de Sant Genís de Rocafort (Martorell)*, Martorell, 2007.
- BAUCELLS I REIG, J. et alii, 2006
 BAUCELLS I REIG, Josep et alii, *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, Barcelona, 2006, 5 vols.
- BELLAVISTA I RAMON, J., 1991
 BELLAVISTA I RAMON, Joan, "Un mil·lenni d'art vallesà", *Amúndola*, 12 (1991), p. 10-13.
- BELLAVISTA I RAMON, J., 1997
 BELLAVISTA, Joan, "L'ermita de Sant Nicolau", *Amúndola*, 30 (1997).
- BELLÉS I ROS, X., 1999
 BELLÉS I ROS, Xavier, "L'ocell del capitell romànic de Sant Joan de Berga", *L'Erol*, 62 (1999), p. 29-31.
- BELLI D'ÈLIA, P., 2006
 BELLI D'ÈLIA, Pina, "Il Crocifisso ligneo di San Leonardo di Siponto", a *San Leonardo di Siponto: Cella monástica, canonica, "domus Theutonicorum"*, Galatina, 2006, p. 167-204.
- BELTRÁN GONZÁLEZ, M., 2011-2012
 BELTRÁN GONZÁLEZ, Martí, "El frontal d'altar de Sant Vicenç d'Espinelves. Drames litúrgics al voltant de la Verge Maria", *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, 5 (2011-2012), p. 21-47.
- BELTRÁN GONZÁLEZ, M., 2012
 BELTRÁN GONZÁLEZ, Martí, "La performance catedralícia como modelo de prestigio. La iconografia del frontal de la Mare de Déu i els Profetes", *Eikon / Imago*, 1 (2012), p. 39-70.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J., 1991
 BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, Julia, "Resultados de la excavación en la iglesia de Sant Cristòfol de la Castanya", a *Simposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X-XVIII)*, Barcelona, 1991, p. 138-144 (col. *Quaderns Científics i Tècnics*, 3).

- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J., 2005
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, Julia, "Les élites locales et la formation du centre de pouvoir à Barcelone. Un exemple de continuité (IVe-XIIIe siècle)", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuixa*, XXXV (2005), p. 151-168.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J., 2008
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, Julia, "De la ciudad tardoantigua a la ciudad medieval: Barcelona en el siglo XII", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi (dirs.), *El románico y el Mediterráneo. Cataluña, Toulouse y Pisa (1120-1180)*, Barcelona, 2008, p. 39-45.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J., 2010
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, Julia, "La cristianización del *suburbium* de Barcino", a VAQUERIZO GIL, Desiderio (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*, Córdoba, 2010, p. 363-395.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J., 2011
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, Julia, "Santa Maria del Mar, un enclave cultural de la antigüedad tardía en Barcino", *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona, Quarbis*, 7 (2011), p. 103-143.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J., 2012
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, Julia, "Barcelona, de sede regia à capitale comtale: continuités et changements", a *The very beginning of Europe? Cultural and social dimensions of Early-Medieval migration and colonisation, 5th-8th Century*, Bruselas, 2012, p. 159-184.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J., 2013
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, Julia, "Barcino, de colònia romana a *Sede Regia* visigoda, medina islàmica i ciutat comtal: una *urbs* en transformació", *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona, Quarbis*, 9 (2013), p. 17-118.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. (en prensa)
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, Julia, "Nuevos datos sobre el primer cristianismo en Barcino: los orígenes de la iglesia de Sant Just i Pastor de Barcelona", a *XVI Congreso Internazionale di Archeologia Cristiana*, Roma (en prensa).
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. i LORÉS OTZET, I., 2005
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, Julia i LORÉS OTZET, Immaculada, "La catedral romànica de Barcelona: revisió de les dades arqueològiques i de l'escultura", *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona, Quarbis*, 1 (2005), p. 100-117.
- BENAIGES, A. M. et alii, 1999
- BENAIGES, Anna Maria et alii, *La Torre del Palau. El castell i la Vila de Terrassa*, Terrassa, 1999.
- BENAVENT DE BARBERÀ, P., 1954
- BENAVENT DE BARBERÀ, Pere, "Informe sobre la capilla del Santo Sepulcro de Olérdola", *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, 3 (1954), p. 287-288.
- BENET I CLARÀ, A., 1976a
- BENET I CLARÀ, Albert, "Les quadres de Sant Pere i Sant Martí de Serraïma", *Ausa*, VIII, 82-83 (1976), p. 63-69.
- BENET I CLARÀ, A., 1976b
- BENET I CLARÀ, Albert, "La restauració de Sant Pere de Serraïma", *L'Esparver*, 2 (1976), p. 5.
- BENET I CLARÀ, A., 1977a
- BENET I CLARÀ, Albert, "Ansulf de Gurb cap de la família Gurb-Queralt", *Ausa*, VIII, 85 (1977), p. 133-145.
- BENET I CLARÀ, A., 1977b
- BENET I CLARÀ, Albert, *Sallent, dels orígens al segle XIII*, Barcelona, 1977.
- BENET I CLARÀ, A., 1978
- BENET I CLARÀ, Albert, "Sendred de Gurb", *Ausa*, VIII, 87-88 (1978), p. 238-256.
- BENET I CLARÀ, A., 1980a
- BENET I CLARÀ, Albert, "Hug de Gurb, un vigatà iniciador de la família Cervelló (996-1027)", *Ausa*, X, 101 (1980), p. 1-12.
- BENET I CLARÀ, A., 1980b
- BENET I CLARÀ, Albert, "Restauració de Sant Pere de Serraïma", *Regio* 7, 161 (1980), p. 6.
- BENET I CLARÀ, A., 1982a
- BENET I CLARÀ, Albert, "El Bages nucli de vida monàstica de tradició visigòtica?", *Dovella*, 4 (1982), p. 12-19.
- BENET I CLARÀ, A., 1982b
- BENET I CLARÀ, Albert, *L'Expansió del comtat de Manresa*, Barcelona, 1982 (col. Episodis de la història, 255).

- BENET I CLARÀ, A., 1982c
 BENET I CLARÀ, Albert, "Santa Maria de Viladordis (La Salut), Manresa", *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 1982, p. 399.
- BENET I CLARÀ, A., 1983a
 BENET I CLARÀ, Albert, "L'origen de les famílies Cervelló, Castellvell i Castellet", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 4 (1983), p. 67-86.
- BENET I CLARÀ, A., 1983b
 BENET I CLARÀ, Albert, "Una revolta berguedana contra el comte Oliva Cabreta", *L'Erol*, 6 (1983), p. 29-34.
- BENET I CLARÀ, A., 1983c
 BENET I CLARÀ, Albert, "Sant Esteve de Sallent", a *Joana la negra una bruixa sallentina i altres episodis d'història sallentina*, Sallent, 1983, p. 9-18.
- BENET I CLARÀ, A., 1983d
 BENET I CLARÀ, Albert, "Sant Vicenç d'Aladernet", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 21 (1983), p. 244-249.
- BENET I CLARÀ, A., 1985
 BENET I CLARÀ, Albert, *Història de Manresa. Dels orígens al segle XI*, Manresa, 1985.
- BENET I CLARÀ, A., 1986a
 BENET I CLARÀ, Albert, "L'organització parroquial al Bages els segles XI-XV", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 24 (1986), p. 264-273.
- BENET I CLARÀ, A., 1986b
 BENET I CLARÀ, Albert, "Precisions sobre la història d'algunes esglésies d'època romànica del Bages", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 22 (1986), p. 235-246.
- BENET I CLARÀ, A., 1986c
 BENET I CLARÀ, Albert, "Sant Fruitós de Bages", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), (col. Història de les comarques de Catalunya).
- BENET I CLARÀ, A., 1991a
 BENET I CLARÀ, Albert, "Castells i línies de reconquesta", a *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya. Segles VIII-IX*, Barcelona, 1991, I, p. 365-391.
- BENET I CLARÀ, A., 1991b
 BENET I CLARÀ, Albert, "Castells, guàrdies i torres de defensa", a *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya. Segles VIII-XI*, Barcelona, 1991, I, p. 393-407.
- BENET I CLARÀ, A., 1993
 BENET I CLARÀ, Albert, *La família Gurb-Queralt (956-1276). Senyors de Sallent, Oló, Avinyó, Gurb, Manlleu, Vol. tretgà, Queralt i Santa Coloma de Queralt*, Sallent, Sallent, 1993.
- BENET I CLARÀ, A. i CASÒLIVA I LLEOPART, G., 1986
 BENET I CLARÀ, Albert i CASÒLIVA I LLEOPART, Goretti, "Artés", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), I, p. 87-116.
- BENET I CLARÀ, A. i FERRER I ALÒS, L., 1990
 BENET I CLARÀ, Albert i FERRER I ALÒS, Llorenç, *Artés, societat i economia d'un poble de la Catalunya Central*, Artés, 1990.
- BERGADÀ I MURIA, E., 1994
 BERGADÀ I MURIA, Eloi, *El Museu i pàgines històriques de Molins de Rei*, Molins de Rei, 1994.
- BERMÚDEZ LÓPEZ, X., 2002
 BERMÚDEZ LÓPEZ, Xavier, *Inventari Patrimoni Cultural de Masquefa. Memòria tècnica*, Masquefa, 2002.
- BERNAUS I VIDAL, M., 2003
 BERNAUS I VIDAL, Magda, "Santa Maria del Pi", a *L'Art gòtic a Catalunya. Arquitectura 2, Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, 2003, p. 96-101.
- BERTAUX, É., 1906
 BERTAUX, Émile, *La peinture du XIe au XVe siècle en Espagne*, París, 1906.
- BERTRAN I ARMADANS, M., 2008a
 BERTRAN I ARMADANS, Marta, "L'anomenat taller de la Ribagorça: estat de la qüestió i nova aproximació", *IBIX*, 5 (2008), p. 183-196.
- BERTRAN I ARMADANS, M., 2008b
 BERTRAN I ARMADANS, Marta, "La representación iconográfica de la misa de Sant Martín de Tours en el frontal de Chía (Huesca)", a *El culto a los santos. Cofradías, devoción, fiestas y arte*, San Lorenzo del Escorial, 2008, p. 303-314.

- BERTRAN I ARMADANS, M., 2011
- BERTRAN I ARMADANS, M., "Estudi sobre la iconografia de sant Sadurn de Tolosa: l'exemple del frontal d'altar procedent de Rotgers", *Porticum. Revista d'Estudis Medievals*, II (2011), p. 42-50.
- BERTRAN I COMELLES, J. M., 1996
- BERTRAN I COMELLES, Josep Maria, "Guillem de Berguedà, noves aportacions", *L'Erol*, 52 (1996), p. 24-30.
- BERTRAN I ROIGÉ, P., 1979
- BERTRAN I ROIGÉ, Prim, "La dècima del bisbat d'Urgell, corresponent a l'any 1391", *Urgellia*, 2 (1979), p. 257-346.
- BERTRAN I ROIGÉ, P., 1982
- BERTRAN I ROIGÉ, Prim, "Hallazgo de sepulturas antropomorfas y de una ollita gris en Bergús (Cardona, Barcelona)", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 3 (1982), p. 173-183.
- BERTRAN I ROIGÉ, P., 1983
- BERTRAN I ROIGÉ, Prim, "El monestir de Sant Vicenç de Cardona al segle XI. Notes sobre la formació del seu patrimoni", *Cardener*, 1 (1983), p. 29-51.
- BERTRAN I ROIGÉ, P. i CASAS I NADAL, M., 1986
- BERTRAN I ROIGÉ, Prim i CASAS I NADAL, Montserrat, "Cardona. L'època medieval", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), I, p. 186-196 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- BESERAN I RAMON, P., 1990
- BESERAN I RAMON, Pere, "Alguns capitells del mestre de Cabestany", a ROIG I TORRENTÓ, Assumpta (ed.), *Girona revisitada. Estudis d'art medieval i modern*, Girona, 1990, p. 17-44.
- BESERAN I RAMON, P., 1999-2000
- BESERAN I RAMON, Pere, "Revisions i propostes per a l'escultura del claustre de l'Estany", *Lambard*, XII (1999-2000), p. 65-80.
- BESERAN I RAMON, P., 2000
- BESERAN I RAMON, Pere, "L'escultura de la catedral d'Urgell", a ADELL I GISBERT, Joan-Albert *et alii*, *La catedral de la Seu d'Urgell*, Manresa, 2000, p. 108-129.
- BESERAN I RAMON, P., 2008
- BESERAN I RAMON, Pere, "Capitel del claustro de Sant Serni de Tavèrnoles", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi (dirs.), *El románico y el Mediterráneo. Cataluña, Toulouse y Pisa. 1120-1180*, Barcelona, 2008, p. 288-289.
- BESERAN I RAMON, P., 2010
- BESERAN I RAMON, Pere, "Ramon Lambard i la Seu d'Urgell", a FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SÒRIA, Jordi (eds.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 2010, p. 109-120.
- B. G., 1912-1914
- B. G., "Notes del Rectorològic de Gurb", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, I (1912-1914), p. 174.
- BILBAO LÓPEZ, G., 1996
- BILBAO LÓPEZ, Garbiñe, "Pilas bautismales medievales en Álava. Ornamentación y simbolismo", a *Revisión del Arte Medieval en Euskal Herria*, San Sebastián, 1996, p. 275-284.
- BIOSCA I FRONTERA, E., VINYOLES I VIDAL, T. i XORTÓ, X., 2001
- BIOSCA I FRONTERA, Eloi, VINYOLES I VIDAL, Teresa i XORTÓ, Xavier, *Des de la frontera. Castells medievals de la Marca*, Barcelona, 2001.
- BLANCH, J. M., 1998
- BLANCH, Josep Maria, "Santa Maria de Gallecs", *Notes*, 12 (1998), p. 29-35.
- BLASCO I ARRASANZ, M., 2000
- BLASCO I ARRASANZ, M., "Sant Cugat del Vallès. La configuració del monestir i els seus precedents", a *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, 2000, p. 228-231.
- BLASCO I BARDAS, A. M., 1979
- BLASCO I BARDAS, Anna Maria, *La pintura romànica sobre fusta*, Barcelona, 1979 (1984).
- BLASCO I PLANESES, D., 1996
- BLASCO I PLANESES, David, *Marganell i els seus avantpassats*, Marganell, 1996.
- BLOCH, P., 1975
- BLOCH, Peter, "Representations of the Madonna about 1200", a *The Year 1200. A Symposium*, Nova York, 1975, p. 497-505.
- BOFARULL I MASCARÓ, P. de, 1836
- BOFARULL I MASCARÓ, Próspero de, *Los condes de Barcelona vindicados*, Barcelona, 1836, 2 vols.

- BOFARULL I SANS, F. de, 1903
BOFARULL I SANS, Francisco de, "El Laberinto", *Pèl & Ploma*, 95 (1903), p. 216-219.
- BOFARULL I SANS, F. de, 1911
BOFARULL I SANS, Francisco de, *El castillo y la baronía de Aramprunyá*, Barcelona, 1911.
- BOFILL I BOIX, P., 1909
BOFILL I BOIX, Pere, "Excursió a Sassorba", *Gazeta Montanyesa* (03/03/1909).
- BOFILL I BOIX, P., 1910
BOFILL I BOIX, Pere, *Lo castell de Gurb y la Familia Gurb en lo segle XIII*, Barcelona, 1910.
- BOFILL I BOIX, P., 1921-1924
BOFILL I BOIX, Pere, "Les esglésies antigues del terme del Castell de Gurb", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, IV (1921-1924), p. 163-168, 173-184.
- BOFILL I BOIX, P., 1972
BOFILL I BOIX, Pere, "Les esglésies antigues del terme de la parròquia de Gurb", a *Programa de la Festa Major de Gurb*, Gurb, 1972.
- BOFILL I BOIX, P., 1973
BOFILL I BOIX, Pere, 1973, "Les esglésies antigues del terme del castell de Gurb", a *Programa de la Festa Major de Gurb*, Gurb, 1973.
- BOHIGAS I BALAGUER, P., 1974
BOHIGAS I BALAGUER, Pere, "Les derniers temps de l'enluminure romane en Catalogne. La transition au gothique", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 5 (1974), p. 33-43.
- BOLÓS, B., 2007
BOLÓS, Bernat, *Historia del monestir de San Pere Casserras vuy unit a la Compañía de Jesús de Barcelona. Any 1736. Transcrita y comentada per A. Pladevall*, Manlleu, 2007.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 1980
BOLÒS I MASCLANS, Jordi, "L'evolució del domini del monestir de Sant Llorenç prop Bagà durant els segles IX-XII", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 1 (1980), p. 55-75.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 1982
BOLÒS I MASCLANS, Jordi, "La torre rodona de pedra del veïnat del Fusteret, municipi de Súria, Bages", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 7 (1982), p. 434-441.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 1983a
BOLÒS I MASCLANS, Jordi, "Dos llevadors del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (segles XII-XIII)", *Urgellia*, 6 (1983), p. 361-385.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 1983b
BOLÒS I MASCLANS, Jordi, *Els Monestirs del comtat de Berga desde llurs orígens fins a l'any 1400: el Monestir de Santa Maria de Serrateix*, Barcelona, 1983, 2 vols (Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita).
- BOLÒS I MASCLANS, J., 1983c
BOLÒS I MASCLANS, Jordi, "Sant Llorenç prop Bagà: dels inicis al 1300", *L'Erol*, 5 (1983), p. 21-28.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 1984
BOLÒS I MASCLANS, Jordi, "Ceràmica medieval grisa, del Museu Comarcal de Manresa", a *XXVI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, 17-18 d'octubre, Manresa, 1981*, Manresa, 1984, p. 147-157.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 1986
BOLÒS I MASCLANS, Jordi, "Algunes torres de planta circular de les valls del Llobregat i del Cardener", a *Setmana d'Arqueologia Medieval*, Lleida, 1986, p. 155-172.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 1987
BOLÒS I MASCLANS, Jordi, "Fortificacions frontereres situades entre els rius Anoia i Gaià. L'estructuració d'un territori el segle X", a *Arqueologia medieval española. II Congreso (Madrid 19-24 Enero 1987)*, Madrid, 1987, II, p. 113-122.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 1994
BOLÒS I MASCLANS, Jordi, "Els castells medievals catalans", *Finestrelles*, 6 (1994), p. 71-96.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 1997a
BOLÒS I MASCLANS, Jordi, *Castells de la Catalunya Central*, Manresa, 1997.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 1997b
BOLÒS I MASCLANS, Jordi, "Paisatge històric i societat. Un exemple: Serrateix a l'edat mitjana", a *XXXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos (Cardona, 1994)*, Cardona, 1997, I, p. 295-311.

- BOLÒS I MASCLANS, J., 1998
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi, "La granja cistercenca d'Ancosa (la Llacuna)", a *Arqueologia medieval a l'Anoia. Museu de la Pell d'Igualada i Comarcal de l'Anoia, del 13 al 17 de novembre de 1998. Castell de Claramunt, exposició permanent*, Barcelona, 1998, p. 43-44.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 1999-2000
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi, "Dominis monàstics i organització del territori a l'edat mitjana", *Territori i societat a l'edat mitjana*, III (1999-2000), p. 127-165.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 2000
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi, "El monasterio como institución feudal", a *Tiempo de monasterios. Los monasterios de Cataluña en torno al año 1000*, Barcelona, 2000, p. 68-89.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 2003
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi, "Fortificaciones y organización del territorio en la 'marca' o frontera catalana durante los siglos IX-XII", a *Actas del IV Curso de cultura medieval seminario: la fortificación medieval en la Península Ibérica (Aguilar de Campo, 1992)*, Aguilar de Campoo, 2003, p. 101-123.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 2004
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi, *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*, Barcelona, 2004.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 2006
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, Barcelona, 2006.
- BOLÒS I MASCLANS, J., 2009
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi, *Diplomatari del Monestir de Sant Pere de la Portella*, Barcelona, 2009.
- BOLÒS I MASCLANS, J. i PADILLA LAPUENTE, I., 1986
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi i PADILLA LAPUENTE, Iñaki, "Algunes formes de la ceràmica grisa conservada al Museu de Manresa", a *Segundo Coloquio Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo Occidental (Toledo 1981)*, Madrid, 1986, p. 251-262.
- BOLÒS I MASCLANS, J. i PAGÈS I PARETAS, M., 1980
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi i PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "El monestir de Santa Maria de Serrateix i la parròquia de Sant Pere", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 2 (1980), p. 83-86.
- BOLÒS I MASCLANS, J. i PAGÈS I PARETAS, M., 1982
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi i PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Les sepultures excavades a la roca", a RIU I RIU, Manuel (dir.), *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya*, Barcelona 1982, p. 59-103.
- BOLÒS I MASCLANS, J. i PAGÈS I PARETAS, M., 1984
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi i PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Sant Llorenç prop Bagà, excavación 1983", *L'Erol*, 10 (1984), p. 31-33.
- BOLÒS I MASCLANS, J. i PAGÈS I PARETAS, M., 1986a
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi i PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "El castell i la baronia de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat)", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, anexo 3 (1986), Barcelona, p. 113-151.
- BOLÒS I MASCLANS, J. i PAGÈS I PARETAS, M., 1986b
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi i PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, Barcelona, 1986.
- BOLÒS I MASCLANS, J., PADILLA LAPUENTE, I. i PAGÈS I PARETAS, M., 1981
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi, PADILLA LAPUENTE, Iñaki i PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Manifestacions eremítiques a les rodalies de la rotonda sepulcral de Sorba", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 6 (1981), p. 346-356.
- BOLÒS I MASCLANS, J., PADILLA LAPUENTE, I. i PAGÈS I PARETAS, M., 1982
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi, PADILLA LAPUENTE, Iñaki i PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Santa Maria de Cervelló", a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 1982.
- BOLÒS I MASCLANS, J. et alii, 1986
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi et alii, *La Granja cistercenca d'Ancosa (La Llacuna, Anoia). Estudi dels edificis i dels materials trobats durant les excavacions (1981-1983)*, Barcelona, 1986.
- BOLTÀ I VILARÓ, N., 2004
- BOLTÀ I VILARÓ, Núria, *Arquitectura religiosa a les Franqueses del Vallès*, Les Franqueses del Vallès, 2004.
- BONAMUSA I ROURE, J., 1977
- BONAMUSA I ROURE, Joan, "Necròpolis de l'alta edat mitjana a Sant Pere del Riu (Tordera)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 2 (1977), p. 41-42.

- BONET I GARÍ, L., 1983
 BONET I GARÍ, Lluís, *Les masies del Maresme. Estudi de les masies, elements defensius, ermites i molins*, Barcelona, 1983.
- BONNASSIE, P., 1966
 BONNASSIE, Pierre, "Un contrat agraire inédite du monastère de Sant Cugat (28 août 1040)", *Anuario de Estudios Medievales*, 3 (1966), p. 441-450.
- BONNASSIE, P., 1975-1976
 BONNASSIE, Pierre, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle*, Toulouse, 1975-1976, 2 vols.
- BONNASSIE, P., 1979-1981
 BONNASSIE, Pierre, *Catalunya mil anys enrera: creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*, Barcelona, 1979-1981, 2 vols.
- BONNERY, A., 2000-2001
 BONNERY, André, "Le chevet de Saint-Michel de Cuxa, nouvelles propositions", *Études Roussillonaises*, XVIII (2000-2001), p. 97-104.
- BONNET, C. i BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J., 2001
 BONNET, Charles i BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, Julia, "Orígens i evolució del conjunt episcopal de Barcino: dels primers temps cristians a l'època visigòtica", a BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, Julia (dir.), *De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona, p. 74-93.
- BORAU MORELL, C., 2003
 BORAU MORELL, Cristina, *Els promotors de capelles i retaules a la Barcelona del segle XIV*, Barcelona, 2003, p. 393-398.
- BORBONET I MACIÀ, A., 1992
 BORBONET I MACIÀ, Anna, "Evocació de Sau", *Els Cingles de Collsacabra*, 28 (1992), p. 2-7.
- BORBONET I MACIÀ, A., 1999
 BORBONET I MACIÀ, Anna, "Sant Julià de Cabrera", *Els Cingles de Collsacabra*, 42 (1999), p. 12-17.
- BORBONET I MACIÀ, A. i SANGLAS I PUIGFERRER, J., 1999
 BORBONET I MACIÀ, Anna i SANGLAS I PUIGFERRER, Jordi, *Tavertet. El seu terme i els seus noms de lloc*, Barcelona, 1999.
- BORENIUS, T., 1933
 BORENIUS, Tancred, "Some Further Aspects of the Iconography of St. Thomas of Canterbury", *Archeologia*, LXXXIII (1933), p. 177-186.
- BORFO BACH, A., 1992
 BORFO BACH, Antoni, "Les pintures murals sobre el martiri de Sant Tomàs Becket. La difusió d'un culte, la mort dins de la catedral o un conflicte social", *Terme*, 7 (1992), p. 12-18.
- BORFO I BACH, A. i ROCA I FABREGAT, P., 1998
 BORFO I BACH, Antoni i ROCA I FABREGAT, Pere, "El poblament al terme del castell de Terrassa a l'època medieval", *Terme*, 3 (1998), p. 29-43.
- BORONAT I TRILL, M. J., 1999
 BORONAT I TRILL, Maria Josep, *La política d'adquisicions de la Junta de Museus, 1890-1923*, Barcelona, 1999.
- BORRALLERAS I GRAU, J., 1932
 BORRALLERAS I GRAU, Jaume, "L'adquisició de la col·lecció Plandiura", *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, 19 (1932), p. 353-395.
- BORRÀS I FELIU, A., 1980
 BORRÀS I FELIU, Antoni, "L'acte de presa de possessió del monestir de Sant Pere de Casserres pel rector del Col·legi de Betlem de la Companyia de Jesús a Barcelona el 28 d'octubre de 1573", a *XXXIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Granollers, 1980, p. 123-133.
- BORRÀS I FELIU, A., 1985
 BORRÀS I FELIU, Antoni, "Els llocs de Berà, Roda de Berà i Creixell de Mar i el Col·legi de Betlem de la Companyia de Jesús a Barcelona. Problemes de senyoriu i de correu. Finals del segle XVI", a *XXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Sitges, 1985, p. 145-153.
- BORRÀS I FERRÉS, J. et alii, 1994
 BORRÀS I FERRÉS, Josep et alii., *Cent anys a Esparraguera: 1890-1993*, Esparraguera, 1994.
- BORRÀS I GONZÁLEZ, M. L., GERMAIN I OTZET, J. i SERRAT, F., 1988
 BORRÀS I GONZÁLEZ, Maria Lluïsa, GERMAIN I OTZET, Josep i SERRAT, Fina, *Coneguem ca n'Anglada*, Terrassa, 1988.
- BOSCH I CARDELLACH, A., 1882
 BOSCH I CARDELLACH, Antoni, *Memorias de Sabadell antiguo y su término. Desde el año 1789*, Sabadell, 1882.

- BOSCH I CARDELLACH, A., 1944
 BOSCH I CARDELLACH, Antoni, *Memorias de Sabadell: segunda parte 1787-1804*, Sabadell, 1944.
- BOSCH CASADEVALL J. M. i VALLÈS I CUEVAS, J., 1989
 BOSCH CASADEVALL, Josep Maria i VALLÈS I CUEVAS, Jordi, "La Miranda, una necròpolis medieval de turó aïllat al Penedès", *Miscel·lània penedesenca*, 11 (1989), p. 99-114.
- BOSCH CASADEVALL, J. M. et alii, 1999
 BOSCH CASADEVALL, Josep Maria et alii, "Olèrdola. El proceso de urbanización feudal: un posible ejemplo de continuidad de un lugar antiguo (siglos VIII-X)", a CAMPS I SÒRIA, Jordi (dir.), *Cataluña en la época carolingia. Arte y cultura antes del románico (siglos IX y X)*, Barcelona, 1999, p. 95-99.
- BOSCH I DATZIRA, A., 1986
 BOSCH I DATZIRA, Amàlia, *Gallifa: abans i ara*, Barcelona, 1986.
- BOSCH-GIMPERA, P. i SERRA-RAFOLS, J. de C., 1964-1965
 BOSCH-GIMPERA, Pere i SERRA-RAFOLS, Josep de Calassanç, "Scavi a Sant Cugat del Vallès (Catalogna). Dal castrum romano al monastero attuale", *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, XXXVII (1964-1965), p. 307-323.
- BOSCH DE NOYA I CASANOVAS, R., 1983
 BOSCH DE NOYA I CASANOVAS, Ramon, *Notes històriques sobre Sant Sadurní d'Anoia i Subirats*, Sant Sadurní d'Anoia, 1983
- BOTO VARELA, G., 1994
 BOTO VARELA, Gerardo, "Seres teriomórficos en los claustros de Girona y Sant Cugat", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIII (1994), p. 291-320.
- BOTO VARELA, G., 2003a
 BOTO VARELA, Gerardo, "Catedral de Santa María. Seu d'Urgell", a YARZA LUACES, Joaquín i BOTO VARELA, Gerardo (coords.), *Claustros románicos hispanos*, León, 2003, p. 338-339.
- BOTO VARELA, G., 2003b
 BOTO VARELA, Gerardo, "Nova et vetera en las canónicas catalanas: agustianianos y aquisgranenses", a YARZA LUACES, Joaquín i BOTO VARELA, Gerardo (coords.), *Claustros románicos hispanos*, León, 2003, p. 305-323.
- BOTO VARELA, G., 2003c
 BOTO VARELA, Gerardo, "Santa María de l'Estany", a YARZA LUACES, Joaquín i BOTO VARELA, Gerardo (coords.), *Claustros románicos hispanos*, León, 2003, p. 326-327.
- BOTO VARELA, G., 2003d
 BOTO VARELA, Gerardo, "Santa María de Lluçà", a YARZA LUACES, Joaquín i BOTO VARELA, Gerardo (coords.), *Claustros románicos hispanos*, León, 2003, p. 325.
- BOTO VARELA, G., 2006-2007
 BOTO VARELA, Gerardo, "Articulación de los espacios culturales en Sant Pere de Galligants: indagación acerca de una arquitectura con nexos sonoros", *Lambard*, 19 (2006-2007), p. 11-37.
- BOTO VARELA, G., 2007a
 BOTO VARELA, Gerardo, "Cartografía de la advocación jacobea en Cataluña (siglos X-XIV)", a *El camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del Congrés internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003*, Barcelona, 2007, p. 277-296.
- BOTO VARELA, G., 2007b
 BOTO VARELA, Gerardo, "Monasterios catalanes en el siglo XI. Los espacios eclesiásticos de Oliba", a LÓPEZ QUIROGA, Jorge, MARTÍNEZ TEJERA, Artemio Manuel i MORIN DE PABLOS, Jorge (coords.), *Monasteria et Territoria. Elites, edificación y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*, Oxford, 2007, p. 281-320.
- BOU, E., 1982
 BOU, Enric, "On està el castell de Masquefa (Anoia), documentat el 963?", *Diplomatari*, 9 (1982), p. 20-22.
- BOU I PALMÉS, X., 1988
 BOU I PALMÉS, Xavier, *El monestir de Sant Cugat en el segle X. La formació del domini vallesà*, Sant Cugat del Vallès, 1988.
- BOUSQUET, J., 1972
 BOUSQUET, Jaques, "La dédicace ou consécration des églises et ses rapports avec leur construction: l'exemple d'Oliba", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, III (1972), p. 51-71.
- BOUSQUET, J., 1975
 BOUSQUET, Jacques, "Les niches du porteur de coeur, un motif méditerranéen d'iconographie architecturale", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 6 (1975), p. 89-106.

- BOUSQUET, J., 1976
 BOUSQUET, Jacques, "Problèmes d'origine des cloîtres romans. Histoire et stylistique. De l'époque carolingienne à Aurillac, Conques et Moissac", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 7 (1976), p. 7-33.
- BOUSQUET, J., 1978
 BOUSQUET, Jacques, "Les Origines de la sculpture romane sont elles lointaines ou proches", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 9 (1978), p. 51-71.
- BRACONS I CLAPÈS, J., 1983
 BRACONS I CLAPÈS, Josep, *Catàleg d'escultura gòtica del Museu Episcopal de Vic*, Vic, 1983.
- BRACONS I CLAPÈS, J., 2003a
 BRACONS I CLAPÈS, Josep, "Basament de la portalada occidental de la Catedral de Vic", a TRULLÉN I THOMAS, Josep Maria (dir.), *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007), p. 82.
- BRACONS I CLAPÈS, J., 2003b
 BRACONS I CLAPÈS, Josep, "Portada de l'església de Sant Vicenç de Malla", a TRULLÉN I THOMAS, Josep Maria (dir.), *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007), p. 85-86.
- BRACONS I CLAPÈS, J., 2003c
 BRACONS I CLAPÈS, Josep, "Taller de Vic-Ripoll. Lleó alat, símbol de l'evangelista Marc / Àngel, símbol de l'evangelista Mateu / Agnus Dei / Crist conferit el primat de sant Pere / Resurrecció de Tabita", a TRULLÉN I THOMAS, Josep Maria (dir.), *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007), p. 83-84.
- BRACONS I CLAPÈS, J. i TERÉS I TOMÁS, M. R., 2002
 BRACONS I CLAPÈS, Josep i TERÉS I TOMÁS, Maria Rosa, "La catedral de Barcelona", a *L'Art gòtic a Catalunya. Arquitectura 4, Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, 2002, p. 274-300.
- BRAMON I PLANES, D., 1998
 BRAMON I PLANES, Dolors, "El castell Vell de Llinars citat en una crònica àrab d'un autor anònim medieval magribí", *Ponències. Anuari del Centre d'Estudis de Granollers* (1998), p. 129-132.
- BRAMON I PLANES, D., 2000
 BRAMON I PLANES, Dolors, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010 (continuació de l'obra de J. M. Millàs i Vallicrosa)*, Barcelona, 2000.
- BRASÓ I VAQUIÉS, M., 1934a
 BRASÓ I VAQUIÉS, Miquel, "Pintures murals romàniques a Sant Iscle de les Feixes", *Mai enrrera, Butlletí del Club Excursionista de Gràcia*, 106 (1934), p. 9-13.
- BRASÓ I VAQUIÉS, M., 1934b
 BRASÓ I VAQUIÉS, Miquel, "Trobada d'una pintura mural romànica", *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, IV, 39 (1934), p. 235-240.
- BRASÓ I VAQUIÉS, M., 1945
 BRASÓ I VAQUIÉS, Miquel, "Pinturas murales románicas en San Iscle de les Feixes", *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, III, 2 (1945), p. 169-175.
- BRASÓ I VAQUIÉS, M., 1964
 BRASÓ I VAQUIÉS, Miquel, *Claramunt*, Barcelona, 1964.
- BRASÓ I VAQUIÉS, M., 1968a
 BRASÓ I VAQUIÉS, Miquel, "Castillos de Cataluña. La Torre de Claramunt", *Igualada. Periòdic de l'Anoia*, 1557 (10/8/1968), p. 14.
- BRASÓ I VAQUIÉS, M., 1968b
 BRASÓ I VAQUIÉS, Miquel, "Castillos de Cataluña. El Castillo de Boixadors", *Círculo catalán. Boletín informativo del Círculo Catalán de Madrid* (11/1968), p. 8.
- BRASÓ I VAQUIÉS, M., 1969
 BRASÓ I VAQUIÉS, Miquel, "Templos y castillos en las comarcas de Anoia y Bages", *San Jorge. Revista de la Excma. Diputación Provincial de Barcelona*, 74 (1969), p. 32-46.
- BRAUN, J., 1924
 BRAUN, J., *Der Christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Munic, 1924.
- BRICHS, R., 2006
 BRICHS, Ramon, *El retorn de les pintures murals de l'atri de la Canònica de Sant Vicenç de Cardona*, Cardona, 2006.
- BROSSA I VILA, C., 1998
 BROSSA I VILA, Carme, *El llegat històric d'un poble. Castellbell i el Vilar*, Castellbell i el Vilar, 1998.

- BRU I SANCLEMENT, J., 1880
- BRU I SANCLEMENT, Joan, "Excursió particular a Gelida, Castellví de Rosanes y Martorell", *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*, II, 25-26-27 (1880), p. 253-258.
- BRUEL, A., 1888
- BRUEL, Alexandre, *Recueil des chartes de l'Abbaye de Cluny, vol. IV*, París, 1888.
- BUCCI, M., 1966
- BUCCI, Mario, *Los Primitivos catalanes*, Granada, 1966.
- BUCH I PARERA, J., 1986
- BUCH I PARERA, Josep, *Els Castells de Montserrat. Precisions*, Barcelona, 1986 (col. Episodis de la història, 261).
- BUJÁN I DURÁN, J. i JOAQUÍN I VENTURA, A., 1995
- BUJÁN I DURÁN, Josep i JOAQUÍN I VENTURA, Alfred, *Sant Joan Despí. Història d'un poble bi-mil·lenari*, Barcelona, 1995.
- BURGOS, P. de, 1598
- BURGOS, Pedro de, *Libro de la historia y milagros, hechos a inuocación de Nuestra Señora de Montserrate*, Barcelona, 1568.
- BURGOS, P. de, 1605
- BURGOS, Pedro de, *Libro de la historia y milagros, hechos a inuocación de Nuestra Señora de Montserrate: ahora de nuevo muy añadido, y grandemente mejorado, en estilo y lenguaje castellano*, Barcelona, 1605.
- BURKE, M. S., 1976
- BURKE, Margaret S., *Hall Crypts of First Romanesque*, Berkeley, 1976 (University of California, tesi doctoral inèdita).
- BURÓN I LLORENS, V., 1977
- BURÓN I LLORENS, Vicenç, *Esglésies romàniques de Catalunya: guia*, Barcelona, 1977.
- BURON I LLORENS, V., 1989
- BURON I LLORENS, Vicenç, *Castells romànics catalans*, Barcelona, 1989.
- BUSQUÉ CORBELLA, J., 1987
- BUSQUÉ CORBELLA, Josep, "El trienni Constitucional a la comarca de l'Anoia (1820-1823)", *Miscellanea Aqualatensia*, 4 (1987), p. 153-180.
- BUSQUETS I COSTA, F. i FÀBREGAS I ESPADALER, M., 2008
- BUSQUETS I COSTA, Francesc i FÀBREGAS I ESPADALER, Marta, *Memòria de la intervenció arqueològica al Castell de Besora (Santa Maria de Besora)*, Osona, Mataró, 2008.
- BUSQUETS I MOLAS, E., 1970
- BUSQUETS I MOLAS, Esteve, *Plegamans, una història de deu segles*, Barcelona, 1970.
- BUXÓ I AUSIÓ, M. D. i OLLICH I CASTANYER, I., 1982
- BUXÓ I AUSIÓ, Maria Dolors i OLLICH I CASTANYER, Imma, "Noves aportacions del jaciment arqueològic de l'Esquerdà", *Ausa*, X, 102-104 (1982), p. 329-339.
- CABALLÉ I CANTALAPIEDRA, F., 1999
- CABALLÉ I CANTALAPIEDRA, Francesc, "Del patrimoni artístic berguedà salvat per Lluís Rubiralta", *Bagadanum*, II (1999), p. 81-90.
- CABALLÉ I CRIVILLÉS, A., 1985
- CABALLÉ I CRIVILLÉS, Antoni, *Informe de les excavacions arqueològiques realitzades al Castell de Taradell (Osona), del 14 al 28 d'octubre de 1985*, s.l., 1985 (inèdit).
- CABALLÉ I CRIVILLÉS, A., 1986a
- CABALLÉ I CRIVILLÉS, Antoni, "L'excavació estratigràfica de la torre rodona del Castell de Taradell", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, annex 3 (Fortaleses, torres guaites i castells de la Catalunya medieval) (1986), p. 25-39.
- CABALLÉ I CRIVILLÉS, A., 1986b
- CABALLÉ I CRIVILLÉS, Antoni, "Excavacions Arqueològiques al Castell de Taradell", *Butlletí del Centre Excursionista de Taradell*, 66 (1986).
- CABALLÉ I CRIVILLÉS, A., 1987
- CABALLÉ I CRIVILLÉS, Antoni, *Memòria del seguiment arqueològic dels rebaixos a la capella de Sant Vicenç del castell de Lluçà, Vic*, 1987 (inèdit).
- CABALLÉ I CRIVILLÉS, A., 1992
- CABALLÉ I CRIVILLÉS, Antoni, "El castell de Taradell: un exemple d'intervenció en el patrimoni històric (1984-1989)", *Monografies del Montseny*, 7 (1992), p. 167-186.

- CABALLÉ CRIVILLÉS, A. i GARCÍA ROSSELLÓ, J., 1987
 CABALLÉ CRIVILLÉS, Antoni i GARCÍA ROSSELLÓ, Joaquim, *Memòria de les excavacions arqueològiques efectuades al camp de treball del Castell de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme). Juliol-Agost de 1987*, s.l., 1987 (inèdit).
- CABALLÉ CRIVILLÉS, A. i GARCÍA ROSSELLÓ, J., 1988
 CABALLÉ CRIVILLÉS, Antoni i GARCÍA ROSSELLÓ, Joaquim, *Memòria de les excavacions arqueològiques efectuades al camp de treball del Castell de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme). Juliol-Agost de 1988*, s.l., 1988 (inèdit).
- CABALLÉ I CRIVILLÉS, A. i OLLICH I CASTANYER, I., 1984
 CABALLÉ I CRIVILLÉS, Antoni i OLLICH I CASTANYER, Imma, *Informe sobre l'excavació al Castell de Taradell (Osona)*, s.l., 1984 (inèdit).
- CABALLÉ I CRIVILLÉS, A., MARTÍ I FEIXAS, J. i LALUEZA I FOXS, C., 1990
 CABALLÉ I CRIVILLÉS, Antoni, MARTÍ I FEIXAS, Jordi i LALUEZA I FOXS, Carles, "La necròpolis medieval de Sant Martí Xic (Masies de Voltregà, Osona)", *Ausa*, XII, 125 (1990), p. 89-108.
- CABANA I VANCELLS, F., 1981
 CABANA I VANCELLS, Francesc, "L'Hospitalet de Roca-Sança", *Muntanya*, 716 (1981), p. 458-462.
- CABANOT, J., 1978
 CABANOT, Jean, "Les debuts de la sculpture romane en Navarre. San Salvador de Leyre", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 9 (1978), p. 21-50.
- CABANYES, J., 1925
 CABANYES, Josep, "L'església d'Òrrius", a *Bloc Mataroní*, Mataró, 28-30/11/1925.
- CABAÑERO SUBIZA, B., 1987
 CABAÑERO SUBIZA, Bernabé, "Los castillos catalanes de los siglos IX y X: problemas de estructuras y técnicas constructivas", a *XXXIV Corso di Cultura sull'Arte ravennate e bizantina. Seminario Internazionale di Studi su Archeologia e Arte nella Spagna tardoromana, visigota e mozarabica*, Ravenna, 1987, p. 85-117.
- CABAÑERO SUBIZA, B., 1992
 CABAÑERO SUBIZA, Bernabé, "La transición del prerrománico al románico en la castelología aragonesa y catalana", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 23 (1992), p. 65-81.
- CABAÑERO SUBIZA, B., 1996
 CABAÑERO SUBIZA, Bernabé, *Los castillos catalanes del siglo X. Circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*, Zaragoza, 1996.
- CABESTANY I FORT, J. F., 1991-1993
 CABESTANY I FORT, Joan-Francesc, "La Capella de Santa Llúcia", *Lambard*, VI (1991-1993), p. 161-177.
- CABESTANY I FORT, J. F., 1995a
 CABESTANY I FORT, Joan-Francesc, "El castell de Queralt (segles IX-X)", *Recull [Santa Coloma de Queralt]*, 3 (1995), p. 17-25.
- CABESTANY I FORT, J. F., 1995b
 CABESTANY I FORT, Joan-Francesc, "El castell i la parròquia de Santa Maria de Foix. Una aproximació als seus orígens", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 147 (1995), p. 227-228.
- CABESTANY I FORT, J. F., 2000
 CABESTANY I FORT, Joan-Francesc, *La Marca de l'Alt Gaià. El castell de Queralt (segles VIII-XII)*, Barcelona, 2000.
- CABESTANY I FORT, J. F. i MATAS I BLANXART, M. T., 1997
 CABESTANY I FORT, Joan-Francesc i MATAS I BLANXART, Maria Teresa, "Advocació de Sant Miquel a les capelles dels castells de la marca del Gaià i del Penedès (s. X-XI)", *Lambard*, X (1997), p. 141-150.
- CABESTANY I FORT, J. F. i MATAS I BLANXART, M. T., 1998
 CABESTANY I FORT, Joan-Francesc i MATAS I BLANXART, Maria Teresa, "Sant Jaume de Frontanyà", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 171 (1998), p. 179-182.
- CABESTANY I FORT, J. F. i PALAU I BADUPELL, J. M., 2004-2005
 CABESTANY I FORT, Joan-Francesc i PALAU I BADUPELL, Josep Maria, "El Castell i l'Església de Sant Pere Sacama (Segles IX-XII)", *Lambard*, XXVII (2004-2005), p. 157-186.
- CABESTANY I FORT, J. F. et alii, 1997
 CABESTANY I FORT, Joan-Francesc et alii, "Advocació de Sant Miquel a les capelles dels castells de la Marca del Gaià i del Penedès, s. X-XI", *Lambard*, X (1997), p. 141-150.
- CABOT I PAÑACH, J. et alii, 1988
 CABOT I PAÑACH, Joan et alii, "Ermites de la Vall del Tenes", *Ronçana*, 145 (1988), p. 27-33.

- CABRÉ I PAIRET, M., 1985
- CABRÉ I PAIRET, Montserrat, *El monacat femení a la Barcelona de l'Alta Edat Mitjana. Sant Pere de les Puel·les*, Barcelona, 1985 (Universitat de Barcelona, tesi de llicenciatura inèdita).
- CABRÉ I PAIRET, M., 1989-1990
- CABRÉ I PAIRET, Montserrat, "Les Monges de Sant Pere de les Puel·les, propietàries al Pla de Barcelona (segles X i XI)", a *Historia urbana del Pla de Barcelona: actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, Barcelona, 1989-1990, I, p. 37-44.
- CAILLET, J. P., 2000
- CAILLET, Jean-Pierre, "Le mythe du renouveau architectural roman", *Cahiers de civilisation médiévale*, 43 (2000), p. 341-369.
- CAIXAL MATA, À., 1986
- CAIXAL MATA, Àlvar, *Memòria d'excavació de la recerca arqueològica d'urgència realitzada a l'església de Santa Coloma de Marata*, Barcelona, 1986.
- CAIXAL MATA, À., 1989
- CAIXAL MATA, Àlvar, "Informe de la Diputació de Barcelona", *Tagamanent*, 21 (1989), p. 5-8.
- CAIXAL I MATA, À., 1990
- CAIXAL I MATA, Àlvar, *Restauració de la capella de Sant Bartomeu. Navarcles (Bages)*, Barcelona, 1990.
- CAIXAL MATA, À. i AMIGÓ BARBETA, J., 1991
- CAIXAL MATA, Àlvar i AMIGÓ BARBETA, Jordi, "Excavacions a l'església de Santa Maria de Tagamanent", a *Simposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (Segles X-XVIII)*, Barcelona, 1991, p. 191-196 (col. Quaderns Científics i Tècnics, 3).
- CAIXAL MATA, À. i CASTELLANO I TRESSERRA, A., 1993
- CAIXAL MATA, Àlvar i CASTELLANO I TRESSERRA, Anna, "Església de Santa Maria de Tagamanent. Recerca històrico-arqueològica", a *III Simposi sobre Restauració Monumental: Barcelona, del 19 al 21 de novembre de 1992*, Barcelona, 1993, p. 363-370.
- CAIXAL MATA, À. i CASTELLANO I TRESSERRA, A., 2000
- CAIXAL MATA, Àlvar i CASTELLANO I TRESSERRA, Anna, "Noves dades sobre el sisme de 1448 al turó del Tagamanent", a *Estudis històrics sobre patrimoni arquitectònic: Sant Pere de Torelló, Copons, Terrassa, Esparreguera, Sant Feliu de Llobregat, Tagamanent, Segur de Calafell*, Barcelona, 2000, p. 265-268.
- CAIXAL MATA, À. i LACUESTA CONTRERAS, R., 2010
- CAIXAL MATA, Àlvar i LACUESTA CONTRERAS, Raquel, *Recuperació i restauració de l'església de Santa Maria de Matadars o del Marquet*, Barcelona, 2010.
- CAIXAL I MATA, À. i PANCORBO I PICÓ, A., 2004
- CAIXAL I MATA, Àlvar i PANCORBO I PICÓ, Ainhoa, "El castell de Godmar (Callús, Bages). Evidències arqueològiques i estudi dels materials", a *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, La Garriga, 29 y 30 de noviembre y diciembre de 2004*, Barcelona, 2004, III, p. 1015-1025.
- CAIXAL I MATA, À., FIERRO MACÍA, J. i LÓPEZ MULLOR, A., 1992
- CAIXAL I MATA, Àlvar, FIERRO MACÍA, Javier i LÓPEZ MULLOR, Alberto, "Vestigis pre-romànics localitzats en excavacions recents a les comarques de Barcelona", a *Actuacions en el patrimoni edificat: la restauració de l'arquitectura dels segles IX-X*, Barcelona, 1992.
- CAIXAL I MATA, À., PANCORBO I PICÓ, A. i LÓPEZ I MULLOR, A., 2004
- CAIXAL I MATA, Àlvar, PANCORBO I PICÓ, Ainhoa i LÓPEZ I MULLOR, Albert, "Excavacions recents a castells del centre del límit meridional de la Marca Hispànica", a *Actes del Congrés: Els Castells Medievals a la Mediterrània nord-occidental, Arbúcies*, 2004, p. 141-178.
- CAIXAL I MATA, À., PANCORBO I PICÓ, A. i LÓPEZ I MULLOR, A., 2004-2005
- CAIXAL I MATA, Àlvar, PANCORBO I PICÓ, Ainhoa i LÓPEZ I MULLOR, Albert, "Estudi arqueològic de tres castells de la Marca Hispànica", *Lambard*, 17 (2004-2005), p. 85-124.
- CALDERER I SERRA, J., 1994-1995
- CALDERER I SERRA, Joaquim, "Trobada, a l'església de Santa Maria de la Torreta, d'una lipsanoteca i dos pergamins", *Urgellia*, 12 (1994-1995), p. 565-569.
- CALDERER I SERRA, J. i TRULLÉN I THOMAS, J. M., 1989
- CALDERER I SERRA, Joaquim TRULLÉN I THOMAS, Josep Maria (dirs.), *Museu Diocesà i Comarcal de Solsona. Romànic i Gòtic*, Solsona, 1989.
- CAMÓS, N., 1657
- CAMÓS, Narcís, *Jardín de Maria plantado en el Principado de Cataluña: enriquecido con muchas imagenes de esta celestial Señora, que como plantas divinas descubrió en él milagrosamente el cielo y adornado con muchos templos y capillas dedicadas a su sabrosissimo nombre*, Barcelona, 1657 (1772, 1949, 1992).

- CAMP I CORDOMÍ, A., 1996
 CAMP I CORDOMÍ, Abel, "Breu història de Sant Pere de Bigues i de la seva església", *Amíndola*, 24 (1996), p. 23-24; 25 (1996), p. 22-23.
- CAMPMANY I GUILLLOT, J., 2000
 CAMPMANY I GUILLLOT, Josep, "Campdàsens, Garraf i Jafre. Els confins occidentals del terme d'Eramprunyà de l'alta edat mitjana al segle XV", a *III Trobada d'Estudiosos del Garraf*, Barcelona, 2000, p. 193-206.
- CAMPRUBÍ, F., 1964
 CAMPRUBÍ, Francisco, "El Museo Diocesano de Barcelona", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 3 (1964), p. 37.
- CAMPRUBÍ I AGULLÓ, R., 1982
 CAMPRUBÍ I AGULLÓ, Ramon, *Bulletí de Foment Arqueològic Excursionista Sallentí*, 6 (1982), p. 10.
- CAMPRUBÍ I DARNA, F., 1977
 CAMPRUBÍ I DARNA, F., Fèlix, "Sant Miquel de l'Arn (o de l'Arnó)", *Full Informatiu del Romànic*, 8 (1977).
- CAMPRUBÍ I DARNA, F., 1978a
 CAMPRUBÍ I DARNA, Fèlix, "Sant Feliu de Canovelles", *Full Informatiu del Romànic*, 13 (1978).
- CAMPRUBÍ I DARNA, F., 1978b
 CAMPRUBÍ I DARNA, Fèlix, "Sant Joan del Pla", *Full informatiu del Romànic*, 11 (1978).
- CAMPRUBÍ I DARNA, F., 1980a
 CAMPRUBÍ I DARNA, Fèlix, "Sant Esteve de la Costa del Montseny", *Full Informatiu del Romànic*, 21 (1980).
- CAMPRUBÍ I DARNA, F., 1980b
 CAMPRUBÍ I DARNA, Fèlix, "Sant Feliu de Savassona", *Full Informatiu del Romànic*, 22 (1980).
- CAMPRUBÍ I DARNA, F., 1980c
 CAMPRUBÍ I DARNA, Fèlix, "Sant Mateu de Premià", *Full informatiu del Romànic*, 23 (1980).
- CAMPRUBÍ I DARNA, F., 1981
 CAMPRUBÍ I DARNA, Fèlix, "Santa Magdalena de Mosqueroles", *Full informatiu del romànic*, 25 (1981).
- CAMPRUBÍ I DARNA, F., 1983
 CAMPRUBÍ I DARNA, Fèlix, "Sant Llorenç del Munt o de Cerdans", *Full Informatiu del Romànic*, 35 (1983).
- CAMPRUBÍ I DARNA, F., 1984
 CAMPRUBÍ I DARNA, Fèlix, "Sant Feliu de Planeses", *Full informatiu del romànic*, 36 (1984).
- CAMPRUBÍ SENSADA, J., 2001
 CAMPRUBÍ SENSADA, Josep, "Los castra en el nuevo modelo de organización territorial del pagus Berguedà a finales del siglo IX e inicios del X", a *II congreso de castellología Ibérica*, Alcalá de la Selva, 2001, p. 197-216.
- CAMPRUBÍ SENSADA, J., 2006
 CAMPRUBÍ SENSADA, Josep, *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, Lleida, 2006.
- CAMPRUBÍ SENSADA, J. i MARTÍ I CASTELLÓ, R., 2008
 CAMPRUBÍ SENSADA, Josep i MARTÍ I CASTELLÓ, Ramon, "El monestir carolingi de Sant Salvador de Mata (L'Espunyola, Berguedà)", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 29 (2008), p. 547-573.
- CAMPS I SÒRIA, J., 1990
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Reflexions sobre l'escultura de filiació rossellonesa a la zona de Ripoll, Besalú, Sant Pere de Rodes i Girona vers la segona meitat del segle XII", a ROIG I TORRENTÓ, Assumpta (ed.), *Girona revisitada. Estudis d'art medieval i modern*, Girona, 1990, p. 45-69.
- CAMPS I SÒRIA, J., 1991-1993
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "El claustre de Sant Pau del Camp en el context de l'escultura barcelonina del segle XIII", *Lam-bard*, VI (1991-1993), p. 87-111.
- CAMPS I SÒRIA, J., 1992a
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Crist de 1147", a *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 143-145.
- CAMPS I SÒRIA, J., 1992b
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Crist de Cubells", a *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 156-157.
- CAMPS I SÒRIA, J., 1992c
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Pica Beneitera amb decoració", a *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 182-183.
- CAMPS I SÒRIA, J., 1992d
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Semicapitell o mènsula amb rínxols i figuració", a *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 185-186.

- CAMPS I SÒRIA, J., 1997
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, *Barcelone-Carcassonne: destins croisés des deux comtés. IX-XIIIe siècles*, Barcelona-Carcassonne, 1997.
- CAMPS I SÒRIA, J., 1999
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Tavole di Sant Martí Sarroca", a *Bagliori del Medioevo. Arte romanica e gotica dal Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Roma, 1999, p. 86.
- CAMPS I SÒRIA, J., 2001
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Capitel del primer cuarto del siglo XIII", a *Mil años del caballo en el arte hispánico*, Sevilla, 2001, p. 62-63.
- CAMPS I SÒRIA, J., 2003
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "La imatge de la Mare de Déu de Montserrat com a talla en fusta de l'Època Romànica", a *La Imatge de la Mare de Déu de Montserrat*, Barcelona, 2003, p. 47-61.
- CAMPS I SÒRIA, J., 2004a
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Copó de la Cerdanya", a *Guia. Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 2004, p. 66-67.
- CAMPS I SÒRIA, J., 2004b
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Encenser", a *Guia. Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 2004, p. 44-45.
- CAMPS I SÒRIA, J., 2007
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Els precedents immediats de l'escultura gòtica", a *L'Art gòtic a Catalunya. Escultura I: La configuració de l'estil*, Barcelona, 2007, p. 34-42.
- CAMPS I SÒRIA, J., 2008a
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Capitel de San Nicolás", a *Alfonso IX e a sua época. Pro utilitate regne mei*, A Corunha-Madrid, 2008, p. 417-419.
- CAMPS I SÒRIA, J., 2008b
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "L'escultura en fusta", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi, *El romànic a les col·leccions del MNAC*, Barcelona, 2008, p. 137-163.
- CAMPS I SÒRIA, J., 2008c
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "L'escultura en pedra", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi, *El romànic a les col·leccions del MNAC*, Barcelona, 2008, p. 165-183.
- CAMPS I SÒRIA, J., 2008d
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Le mobilier d'autel en Catalogne à l'époque romane: devants d'autel et structures de retables sculptés", a GUARDANS I CAMBÓ, Francesc i BOYER, Denise (coords.), *Autour de l'autel roman catalan. Journée d'étude du 29 mai 2006. Institut Cambó & Centre d'études catalanes de l'Université Paris-Sorbonne*, Paris, 2008, p. 125-148.
- CAMPS I SÒRIA, J., 2009a
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Le décor de l'église d'Artés: un reflet tardif de la tradition sculptée du XIe siècle en Catalogne", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XL (2009), p. 275-285.
- CAMPS I SÒRIA, J., 2009b
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "La reutilización de la escultura de la Antigüedad romana en la Cataluña del románico", a QUINTAVALLE, Arturo Carlo (ed.), *Medioevo: immagine e memoria: atti del Convegno internazionale di studi, Parma, 23-28 settembre 2008*, Milà, 2009, p. 37-44.
- CAMPS I SÒRIA, J., 2011a
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Imágenes para la devoción: crucifijos, descendimientos y vírgenes en la Cataluña románica. Tipología y talleres", a *Mobiliario y ajuar litúrgico en las iglesias románicas*, Aguilar de Campoo, 2011, p. 79-103.
- CAMPS I SÒRIA, J., 2011b
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Tarragona, Barcelona y la iglesia del castillo de Camarasa. Comitentes y talleres de escultura en Cataluña a finales del siglo XII", a QUINTAVALLE, Arturo Carlo (ed.), *Medioevo: I committenti, Atti del convegno internazionale di studi, Parma, 21-26 settembre 2010*, Milà, 2011, p. 352-358.
- CAMPS I SÒRIA, J., 2012
 CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Le 'premier art roman' en Catalogne", a VERGNOLLE, Éliane y BULLY, Sébastien (dirs.), *Le "premier art roman" cent ans après. La construction entre Saône et Pô autour de l'an mil. Études comparatives, Actes du colloque international de baume-les-Messieurs et saint-Claude. 17-21 juin 2009*, Besançon, 2012, p. 175-186.
- CAMPS I SÒRIA, J. i DECTOT, X., 2004
 CAMPS I SÒRIA, Jordi i DECTOT, Xavier (eds.), *Obres mestres del romànic. Escultures de la Vall de Boí*, Barcelona, 2004.
- CAMPS I SÒRIA, J. i LORÉS I OTZET, I., 1991-1993
 CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÉS I OTZET, Immaculada, "El Claustre de Sant Pau del Camp en el context de l'escultura Barcelona del segle XIII", *Lambard*, VI (1991-1993), p. 87-111.

- CAMPS I SÒRIA, J. i LORÈS I OTZET, I., 2002
- CAMPS I SÒRIA, Jordi i LORÈS I OTZET, Immaculada, "Sant Joan Evangelista", a *La col·lecció somiada. Escultura medieval a les col·leccions catalanes*, Barcelona, 2002, p. 166-169.
- CAMPS I SÒRIA, J. i MANCHO SUÁREZ, C., 1999
- CAMPS I SÒRIA, Jordi i MANCHO SUÁREZ, Carles, "La escultura en Catalunya en los siglos IX y X", a CAMPS I SÒRIA, Jordi (dir.), *Cataluña en la época carolingia. Arte y cultura antes del románico (siglos IX y X)*, Barcelona, 1999, p. 215-218.
- CAMPS I SÒRIA, J. i PAGÈS I PARETAS, M., 2004
- CAMPS I SÒRIA, Jordi i PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *Guia visual art romànic*, Barcelona, 2004.
- CAMPS I SÒRIA, J. i YLLA-CATALÀ, G., 2011
- CAMPS I SÒRIA, Jordi i YLLA-CATALÀ, Gemma (dirs.), *El esplendor del romànic: obras maestras del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Madrid, 2011.
- CAMPS I SÒRIA, J., LORÈS I OTZET, I. i MANCHO SUÁREZ, C., 1999
- CAMPS I SÒRIA, Jordi, LORÈS I OTZET, Immaculada i MANCHO SUÁREZ, Carles, "L'escultura preromànica", a *Del Romà al Romànic, Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 1999, p. 416-423.
- CANAL I RIUS, P., 1971
- CANAL I RIUS, Pere, *St. Vicenç de Castellet de l'antiguitat fins als nostres dies*, Sant Vicenç de Castellet, 1971, p. 47-50.
- CANALS I LAMIEL, J. M., 1973
- CANALS I LAMIEL, Josep Maria, *Sant Pau de Riusec de Sabadell: dades cronològiques*, Sabadell, 1973.
- CANYAMERES I RAMONEDA, E., 1991
- CANYAMERES I RAMONEDA, Esteve, "Els orígens familiars del senescal de Barcelona", *Paratge*, 2 (1991), p. 7-18.
- CANYELLAS I VILAR, N., 1990
- CANYELLAS I VILAR, Núria, "La marca del Penedès. Avenç de la frontera i repoblació al Baix Penedès. Problemes jurisdiccionals, s. XI-XII", *Miscel·lània Penedesenca*, XIV (1990), p. 215-226.
- CAPDEVILA I PLANS, J., 2006
- CAPDEVILA I PLANS, Jaume, *Castell de Guardiola. Els orígens de Sant Salvador de Guardiola. Segles X-XIV*, Manresa, 2006.
- CAPMANY, A. de, 1931
- CAPMANY, Aurelio de, *La iglesia de San Pablo del Campo de Barcelona*, Barcelona, 1931.
- CAPMANY I GUILLLOT, J., 2000
- CAPMANY I GUILLLOT, Josep, "Campdàsens, Garraf i Jafre. Els confins occidentals del terme d'Eramprunyà de l'alta edat mitjana al segle XV", a *III Trobada d'Estudiosos del Garraf*, Barcelona, 2000, p. 193-206.
- CAPMANY I GUILLLOT, J., 2006
- CAPMANY I GUILLLOT, Josep, *Gavà: Histories medievals*, Gavà, 2006.
- CAPMANY I GUILLLOT, J., 2009
- CAPMANY I GUILLLOT, Josep, *Història del culte a la Mare de Déu de Bruguers. 500 anys de la inauguració de l'actual ermita de Bruguers*, Gavà, 2009.
- CAPMANY I GUILLLOT, J. et alii, 2001
- CAPMANY I GUILLLOT, Josep et alii, *Gavà*, Valls, 2001.
- CAPMANY I GUILLLOT, J., 2003
- CAPMANY I GUILLLOT, Josep et alii, *Castelldefels. Temps d'Història*, Castelldefels, 2003.
- CARABASA I VILLANUEVA, L. et alii, 1994
- CARABASA I VILLANUEVA, Lluïsa et alii, *Inventari del patrimoni arquitectònic de Catalunya: Berguedà*, Barcelona, 1994.
- CARAFÍ I MORERA, E. i CÍCIL I VALLÉS, J., 1974
- CARAFÍ I MORERA, Enric i CÍCIL I VALLÉS, Joan, *Cinc esglésies gelidenques. Més de mil anys d'història*, Gelida, 1974.
- CARAFÍ I MORERA, E. i MAURI I MARTÍ, A., 1990
- CARAFÍ I MORERA, Enric i MAURI I MARTÍ, Alfred, *El castell de Gelida. Síntesi arquitectònica, històrica i literària per al seu millor coneixement*, Gelida, 1990.
- CARBÓ I BERTHOLD, P., 1991
- CARBÓ I BERTHOLD, Pablo, "Intervenció arquitectònica a l'església de santa Magdalena del Pla. El Pont de Vilomara (Bages)", a *Simposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Barcelona, 1991, pp 153-154 (col. Quaderns Científics i Tècnics, 3).
- CARBÓ, M., VENTURA, E. i COMELLAS, S., 2000
- CARBÓ, Montse, VENTURA, Eva i COMELLAS, Sílvia, *La Salut: el santuari i la vil·la romana (Sabadell, Vallès Occidental)*, Sabadell, 2000.

- CARBONELL I ESTELLER, E., 1974-1975
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, *L'Art romànic a Catalunya. Segle XII*, Barcelona, 1974-1975, 2 vols.
- CARBONELL I ESTELLER, E., 1975
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, *L'Art romànic a Catalunya. Segle XII: de Santa Maria de Ripoll a Santa Maria de Poblet*, Barcelona, 1975.
- CARBONELL I ESTELLER, E., 1976
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, *El romànic català*, Barcelona, 1976.
- CARBONELL I ESTELLER, E., 1980
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, "Notes sobre unes pintures murals descobertes a Sant Pau de Casserres", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 1 (1980), p. 61-62.
- CARBONELL I ESTELLER, E., 1981
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, *L'ornamentació en la pintura romànica catalana*, Barcelona, 1981.
- CARBONELL I ESTELLER, E., 1984
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, *La pintura mural romànica*, Barcelona, 1984.
- CARBONELL I ESTELLER, E., 1986a
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, "Frontal de sant Sadurní de Rotgers", a *Thesaurus/estudis. L'art als bisbats de Catalunya, 1000-1800*, Barcelona, 1986, p. 47-48.
- CARBONELL I ESTELLER, E., 1986b
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, "Pintura mural i pintura sobre taula romàniques", a *Art Català: estat de la qüestió. Vè Congrés Espanyol d'Història de l'Art (C.E.H.A.)*, Barcelona, 1986, p. 123-146.
- CARBONELL I ESTELLER, E., 1987
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, "La razzia d'Almansur a Catalunya l'any 985. Afectà l'arquitectura de finals del segle X", a *Études Roussillonaises offertes à Pierre Ponsich*, Perpinyà, 1987, p. 279-283.
- CARBONELL I ESTELLER, E., 1989
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, "El camino de Almansur en Cataluña en el 985. ¿Repercusiones en el arte de fines del siglo X?", a *Los caminos y el Arte. VI Congreso del CEHA (Santiago de Compostela, 1986)*, Santiago de Compostela, 1989, III, p. 155-161.
- CARBONELL I ESTELLER, E., 1990a
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, "A l'entorn de la producció artística a l'Edat Mitjana: els grafitos", a BARRAL I ALLET, Xavier (ed.), *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age. Colloque international*, París, 1990, III, p. 547-556.
- CARBONELL I ESTELLER, E., 1990b
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, "Les taules laterals de Sagàs", a *Museu Diocesà i Comarcal de Solsona. Catàleg d'art romànic i gòtic*, Barcelona, 1990, p. 77-80.
- CARBONELL I ESTELLER, E., 1992
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, "Evolució arquitectònica de les esglésies (s. IV-XI): estat de la qüestió i plantejament actualitzat de la problemàtica", a *Actes del I Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, 1992, p. 11-16.
- CARBONELL I ESTELLER, E., 1993
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, "Cardona", a *Enciclopedia dell'arte medievale, vol. IV*, Roma, 1993, p. 262.
- CARBONELL I ESTELLER, E., 1999
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, "La arquitectura religiosa en la Cataluña del siglo IX al X", a CAMPS I SÒRIA, Jordi (dir.), *Cataluña en la época carolingia. Arte y cultura antes del románico (siglos IX y X)*, Barcelona, 1999, p. 207-213.
- CARBONELL I ESTELLER, E. i SUREDA I PONS, J., 1997
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard i SUREDA I PONS, Joan, *Tesoros medievales del Museo Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona-Madrid, 1997.
- CARBONELL I ESTELLER, E. i VIGUÉ I VIÑAS, J., 1975
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard i VIGUÉ I VIÑAS, Jordi, *L'església romànica de Santa Maria de Barberà*, Barcelona, 1975.
- CARBONELL I ESTELLER, E., MARCET, R. i ROIG DEULOFEU, A., 1980
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, MARCET, Roger i ROIG DEULOFEU, Albert, "Sant Pau de Riu-Sec. Resultats d'una primera etapa d'excavacions. Juliol-setembre 1979", *Arrabona*, 9 (1980), p. 31-40.
- CARBONELL I ESTELLER, E., MARCET, R. i ROIG DEULOFEU, A., 1982
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard, MARCET, Roger i ROIG DEULOFEU, Albert, "Sant Pau de Riu-sec", a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 1982, p. 383-384.

- CARBONELL I ESTELLER, E. *et alii*, 1981
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard *et alii*, "Els grafits de Castellfollit de Riubregós. Primeres aportacions", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 5 (1981), p. 278-310.
- CARBONELL I ESTELLER, E. *et alii*, 1986
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard *et alii*, "Problemática de la interpretación de los graffiti medievales catalanes", a *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española. Celebrado en Huesca del 17 al 19 de abril de 1985*, Zaragoza, 1986, I, p. 257-271.
- CARBONELL I ESTELLER, E. *et alii*, 1997
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard *et alii*, *Guia Art Romànic*, Barcelona, 1997.
- CARBONELL I ESTELLER, E. *et alii*, 1998
 CARBONELL I ESTELLER, Eduard *et alii*, *Guía arte románico. Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1998.
- CARBONELL-LAMOTHE, Y., 1974
 CARBONELL-LAMOTHE, Yvette, "Les devants d'autels peints en Catalogne: bilan et problèmes", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 5 (1974), p. 71-86.
- CARBONELL I VIRELLA, V., 2001
 CARBONELL I VIRELLA, Vicenç, *Noms de lloc de Vilanova i la Geltrú*, Barcelona, 2001.
- CARBONELL I VIRELLA, V., CASTELLS I URGELLÈS, A. i SABATER I NAVARRO, J. M., 2006
 CARBONELL I VIRELLA, Vicenç, CASTELLS I URGELLÈS, Alfred i SABATER I NAVARRO, Josep Maria, *Enveja, el Llimonet, Masia d'En Barreres, Masia Frederic*, Vilanova i la Geltrú, 2006.
- CARDÚS, J., 1961
 CARDÚS, Josep, "La parroquia de Santa Coloma de Marata de les Franqueses del Vallès", a *Ponències. Anuari del Centre d'Estudis de Granollers, Granollers*, 1961 (inèdit).
- CARDÚS I FLORENSA, S., 1927
 CARDÚS I FLORENSA, Salvador, "Monestir de Sta. Magdalena de Puigbarral", *Butlletí del Club Pirenenc de Terrassa*, 25 (1927), p. 9-11.
- CARDÚS I FLORENSA, S., 1928
 CARDÚS I FLORENSA, Salvador, "La casa de Sant Cristófol", *Butlletí del Club Pirenenc de Terrassa*, 26 (1928), p. 40-43.
- CARDÚS I FLORENSA, S., 1955
 CARDÚS I FLORENSA, Salvador, *Belleses i records del temple del Sant esperit de Terrassa*, Terrassa, 1955.
- CARDÚS I FLORENSA, S., 1957
 CARDÚS I FLORENSA, Salvador, *L'escultor Arnau Cadell i el seu claustre de Sant Cugat, ponencia leída en la sesión plenaria del día 4 de mayo de 1957*, Sabadell, 1957 (1993).
- CARDÚS I FLORENSA, S., 1969
 CARDÚS I FLORENSA, Salvador, *El castillo cartuja de Vallparadís*, Terrassa, 1969.
- CARDÚS I FLORENSA, S., 1999
 CARDÚS I FLORENSA, Salvador, "Terrassa medieval: Castells, esglésies i masos", *Terme*, 14 (1999), p. 52-62.
- CARLÚS I MARTÍN, X. i TERRATS I JIMÉNEZ, N., 2003
 CARLÚS I MARTÍN, Xavier i TERRATS I JIMÉNEZ, Noemí, *Arraona*, 27 (2003), p. 26-45.
- CARMONA, P. *et alii*, 1984a
 CARMONA, Pere *et alii*, "Castell d'Argençola", *Aiona. El periòdic de la comarca*, 75 (27/01/1984), p. 23.
- CARMONA, P. *et alii*, 1984b
 CARMONA, Pere *et alii*, "Castell de Calaf", *Aiona. El periòdic de la comarca*, 83 (23/03/1984), p. 22.
- CARMONA, P. *et alii*, 1984c
 CARMONA, PERE *et alii*, "Castell de Calonge", *Aiona. El periòdic de la comarca*, 85 (06/04/1984), p. 31.
- CARMONA, P. *et alii*, 1984d
 CARMONA, Pere *et alii*, "Castell de Clariana", *Aiona. El periòdic de la comarca*, 76 (03/02/1984), p. 18.
- CARMONA, P. *et alii*, 1984e
 CARMONA, Pere *et alii*, "Castell de la Guàrdia o de Bonifaci", *Aiona. El periòdic de la comarca*, 79 (24/02/1984), p. 22.
- CARMONA, P. *et alii*, 1984f
 CARMONA, Pere *et alii*, "Castell de Mirambell", *Aiona. El periòdic de la comarca*, 86 (13/04/1984), p. 16.
- CARMONA, P. *et alii*, 1984g
 CARMONA, Pere *et alii*, "Castell de Queralt", *Aiona. El periòdic de la comarca*, 78 (17/02/1984), p. 18.

- CARMONA, P. *et alii*, 1984h
 CARMONA, Pere *et alii*, "Sant Salvador de Cabrera", *Aiona. El periòdic de la comarca*, 81 (09/03/1984), p. 23.
- CARNER I BORRÀS, A., 1942
 CARNER I BORRÀS, Antoni, "Arqueología comarcal. Nuestras bellas ermitas románicas", *Igualada. Periòdic de l'Anoia* (1942).
- CARRASCO MARTÍ, M. A., GUIASCH MOLIN, M. i UMBERT SERRA, J., 1995
 CARRASCO MARTÍ, Maria Antònia, GUIASCH MOLIN, Manel i UMBERT SERRA, Josep, *L'església de Santa Maria de Montmeló*, Montmeló, 1995.
- CARRASCO MARTÍ, M. A., CASTELLANO, A. i LACUESTA CONTRERAS, R., 1996
 CARRASCO MARTÍ, Maria Antònia, CASTELLANO, Anna i LACUESTA CONTRERAS, Raquel, "Anàlisi d'una estela funerària o frontal de sarcòfag trobat a l'església de Sant Vicenç de Malla", a *Estudis informes i textos del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local*, Barcelona, 1996, p. 162-167.
- CLAVEROL CARRERA, A. M., 1990
 CLAVEROL CARRERA, Anna Maria, "La Virgen románica de Sant Cugat del Vallés", a *VIII Congreso de conservación de bienes culturales*, Valencia, 1990, p. 249-255.
- CARRERAS I BALAGUER, J., 1999
 CARRERAS I BALAGUER, Josep, "Una sepultura medieval al poble de Montclar", *L'Erol*, 61 (1999), p. 14-17.
- CARRERAS I CANDI, F., 1890a
 CARRERAS I CANDI, Francesc, *Los Castells de Montserrat. Ensaig crítich històrich*, Barcelona, 1890.
- CARRERAS I CANDI, F., 1890b
 CARRERAS I CANDI, Francesc, "Catalunya Antiga. Aclaracions sobre la nota del senyor M. al article de nostra Senyora del Camí", *La Veu del Montserrat*, XIII, 39 (1890), p. 312; XIII, 40 (1890), p. 319-320.
- CARRERAS I CANDI, F., 1890c
 CARRERAS I CANDI, Francesc, "Catalunya Antiga. Capella heremítica de Sta Maria del Camí, vulgarment dita de Santa Margarida, a Riudeperas", *La Veu del Montserrat*, XIII, 41 (1890), p. 327-328; XIII, 42 (1890), p. 335-336; XIII, 43 (1890), p. 343-344.
- CARRERAS I CANDI, F., 1890d
 CARRERAS I CANDI, Francesc, "Itinerari excursionista: Sant Cristòfol de Monteugues", *Butlletí de la Unió Excursionista de Sabadell*, 58 (1980), p. 22-23.
- CARRERAS I CANDI, F., 1891
 CARRERAS I CANDI, Francesc, "Lo castell de la Roca del Vallès", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 1 (1891), p. 9-13.
- CARRERAS I CANDI, F., 1892a
 CARRERAS I CANDI, Francesc, *Lo Castell de Bellpuig y la Casa d'Altarriba á Vilatorra*, Barcelona, 1892.
- CARRERAS I CANDI, F., 1892b
 CARRERAS I CANDI, Francesc, "Lo Castell de Besora. Recull de notas y documents á ell referents", a CARRERAS I CANDI, Francesc, *Petit Aplech de Monografias Històricas*, Barcelona, 1892, p. 29-51.
- CARRERAS I CANDI, F., 1901
 CARRERAS I CANDI, Francesc, *Notas históricas de Sarriá*, Barcelona, 1901.
- CARRERAS I CANDI, F., 1906
 CARRERAS I CANDI, Francesc, "Notes dotzentistes d'Ausona", a *Miscelanea històrica catalana: Sèrie II*, Barcelona, 1906, p. 361-463.
- CARRERAS I CANDI, F., 1908
 CARRERAS I CANDI, Francesc, *Lo castell de Burriach o de Sant Vicents*, Mataró, 1908.
- CARRERAS I CANDI, F., 1911
 CARRERAS I CANDI, Francesc, "Los Castells de Montserrat", *Narracions Montserratines*, Barcelona, 1911.
- CARRERAS I CANDI, F., 1913
 CARRERAS I CANDI, Francesc, *La Via Layetana, substituint als carrers de la Barcelona mitgeval*, Barcelona, 1913.
- CARRERAS I CANDI, F., 1916
 CARRERAS I CANDI, Francesc, *Geografia general de Catalunya. La ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1916 (ed. facsímil, 1980).
- CARRERAS COSTAJUSSÀ, M., 1932
 CARRERAS COSTAJUSSÀ, Miquel, *Elements d'història de Sabadell*, Sabadell, 1932 (1988).

- CARRERO SANTAMARÍA, E., 2007
 CARRERO SANTAMARÍA, Eduardo, "La acogida a los peregrinos en las catedrales. Hospitales, alberguerías y limosnas capitulares en los Reinos Hispanos del Medievo", a *El Camí de Sant Jaume i Catalunya Actes del Congrés internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003*, Barcelona, 2007, p. 319-332.
- CARRERO SANTAMARÍA, E., 2008
 CARRERO SANTAMARÍA, Eduardo, "Centro y periferia en la ordenación de espacios litúrgicos: Las estructuras corales", *Hortus Artium Medievalium*, 14 (2008), p. 159-178.
- CARRERO SANTAMARÍA, E., 2009a
 CARRERO SANTAMARÍA, Eduardo, "La arquitectura al servicio de las necesidades litúrgicas. Los conjuntos de iglesias", *Anales de Historia del Arte*, vol. extra (2009), p. 61-97.
- CARRERO SANTAMARÍA, E., 2009b
 CARRERO SANTAMARÍA, Eduardo, "Presbiterio y coro en la catedral de Toledo. En busca de unas circunstancias", *Hortus Artium Medievalium*, 15 (2009), p. 315-327.
- CARRERO SANTAMARÍA, E., 2010
 CARRERO SANTAMARÍA, Eduardo, "La Seu d'Urgell, el último conjunto de iglesias. Liturgia, paisaje urbano y arquitectura", *Anuario de Estudios Medievales*, 40, 1 (2010), p. 251-291.
- CARRION I ROIG, R. et alii, 2005
 CARRION I ROIG, Roc et alii, *Sant Jaume de Frontanyà: natura, art i pau*, Sant Jaume de Frontanyà, 2005.
- CARTA COM LO BISBE DE BARCELONA, (s. XIX)
 Carta com lo Bisbe de Barcelona [comcecra] la Esglesia de Sancta Maria de Vilarestau en l'any DXXXVI, II. Kalen. Februari regni Regis Philippi. En lo qual dia alguns Parroquians donaren terres y vinyes, á la dita Esglesia é per tots temps, s.l. (s. XIX).
- CARTOIXA DE SANT JALUME, 2004
 La Cartoixa de Sant Jaume de Vallparadís, Terrassa, 2004.
- CASADEMUNT VIDAL, A., 1886
 CASADEMUNT VIDAL, Adriano, *Santa Catalina: recopilación y ampliación de los borradores de la monografía de la iglesia y claustro del derruido convento de Padres Dominicos de Barcelona, (practicado en 1837)*, Barcelona, 1886.
- CASADES I GRAMATXES, P., 1883
 CASADES I GRAMATXES, Pelegrí, "Excursió a Olesa de Montserrat y ermita de Sant Salvador de las Espasas", *Memorias de l'Associació Catalanista d'Excursions científiques*, VII (1883), p. 116-135.
- CASADES I GRAMATXES, P., 1891
 CASADES I GRAMATXES, Pelegrí, "Lo castell dels Moncadas en la ciutat de Vich (recort històrich)", *Boletín de la Asociación Artística Arqueológica Barcelonesa*, 9 (1891), p. 98-102.
- CASADES I GRAMATXES, P., 1932
 CASADES I GRAMATXES, Pelegrí, "Campanar de l'església de Sant Pere de Reixac", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 451 (1932), p. 370-371.
- CASADO AIJÓN, I., 2001
 CASADO AIJÓN, Irina, *Sant Quirze del Vallès*, Valls, 2001.
- CASALLARCH I MONTRÀS, R., 1986
 CASALLARCH I MONTRÀS, Rossend, "Moià", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), II, p. 23-56.
- CASALS I GINESTA, E., 1968
 CASALS I GINESTA, Enrique, "Arbucias: El templo románico de Espineltas precisa una adecuada restauración", *La Vanguardia* (21/03/1968), p. 34.
- CASALS I GINESTA, E., 1972
 CASALS I GINESTA, Enrique, "Espineltas: Restauración del templo románico", *La Vanguardia* (22/08/1972), p. 26.
- CASALS I SUADES, M. i VICENÇ I LLAURADÓ, A., 2004
 CASALS I SUADES, Miquel i VICENÇ I LLAURADÓ, Albert, *El vessant desconegut de Sant Llorenç del Munt*, Sant Vicenç de Castellet, 2004.
- CASANOVAS I FOLCH, J., 1990
 CASANOVAS I FOLCH, Jaume, *Els mosaics del Conjunt Monumental de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, 1990.
- CASANOVAS I INSENSER, P. i ÀLVAREZ I GALERA, M. À., 1992
 CASANOVAS I INSENSER, Pere i ÀLVAREZ I GALERA, Miquel Àngel, *La Granada mil·lenària*, La Granada, 1992.

- CASANOVAS I MIRÓ, J., 2001
- CASANOVAS I MIRÓ, Jordi, "Apuntes sobre la formació de la col·lecció de arte románico del Museu Nacional d'Art de Catalunya", a *Arte románico y escultura de vanguardia. Colecciones del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 2001, p. 9-17.
- CASANOVAS I MIRÓ, J., 2009a
- CASANOVAS I MIRÓ, Jordi, "Materials procedents de la Reforma al MNAC", *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 10 (2009), p. 151-159.
- CASANOVAS I MIRÓ, J., 2009b
- CASANOVAS I MIRÓ, Jordi, *El Museu de l'Acadèmia de Bones Lletres. Dades per a una Història*, Barcelona, 2009.
- CASAS BLASI, J., 2005
- CASAS BLASI, Joan, *Memòria de la intervenció arqueològica a l'Església Vella de Sant Bartomeu del Grau i Sant Jaume d'Alboquers, Sant Bartomeu del Grau*, 2005 (inèdita).
- CASAS I NADAL, M., 1992
- CASAS I NADAL, Montserrat, *La Canònica de Sant Vicenç de Cardona a l'Edat Mitjana. Alguns aspectes de la seva història des dels seus orígens fins al 1311*, Cardona, 1992 (col. Història de Cardona, 3).
- CASSADOR, J., 1910
- CASSADOR, Just (Josep GUDIOL I CUNILL, pseud.), "Excursió a Sant Tomàs de Riudeperes", *Gazeta Montanyesa*, 516 (1910).
- CASASSAS I CANTÓ, E., 1943
- CASASSAS I CANTÓ, Enric, *Tona, descripció històrica i geogràfica*, Barcelona, 1943.
- CASCANTE I TORRELLA, P., 2004
- CASCANTE I TORRELLA, Pere, "El castell de Saldes", *L'Erol*, 80 (2004), p. 22-27.
- CASCANTE I TORRELLA, P., 2006
- CASCANTE I TORRELLA, Pere (dir.), *Informe de la primera campanya d'intervenció arqueològica portada a terme al santuari de Nostra Sra. dels Tossals (Capolat-Berguedà)*, Capolat-Berga, 2006 (inèdit).
- CASELLAS I CASANOVAS, J., 1999
- CASELLAS I CASANOVAS, Joan, *Pontons. Imatges d'abans-d'ahir. 1895-1975*, Pontons, 1999.
- CASELLAS I DOU, R., s.d.
- CASELLAS I DOU, Ramon, *Catálogo descriptivo parcial de las secciones de pintura románica y gótica del Museo de Arte y Arqueología de Barcelona*, Barcelona, s.d.
- CASELLES PLA, I., ROSINYOL LOCUBICHE, J. M. i SANTANDREU SOLER, M. D., 1998-1999
- CASELLES PLA, Isabel, ROSINYOL LOCUBICHE, Josep Maria i SANTANDREU SOLER, Maria Dolors, *Castells Medievals del Berguedà*, Berga, 1998-1999, 2 vols.
- CASES I BLASI, J., 2009
- CASES I BLASI, Joan, *Inventari patrimoni cultural de Callús. Memòria tècnica*, Callús, 2009.
- CASSAGNES-BROUQUET, S., 2000
- CASSAGNES-BROUQUET, Sophie, *Vierges noires*, Rodez, 2000.
- CASTELLS I MANENT, T., 1991
- CASTELLS I MANENT, Tomàs, *Castell de Plegamans, breu història*, Palau-Solità i Plegamans, 1991.
- CASTELL CARTOIXA DE VALLPARADÍS, EL, 1996
- El castell cartoixa de Vallparadís*, Terrassa, 1996 (col. Quaderns del Museu, 1).
- CASTELLÀ-GASSOL, J., 1989
- CASTELLÀ-GASSOL, Joan, *Castellolí. Mil anys d'història*, Castellolí, 1989.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1932
- CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "El Castell de Claramunt", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 5 (1932), p. 4-5.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1933a
- CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "El Bruc", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 15 (1933), p. 2-3.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1933b
- CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "El castell de Tous", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 13 (1933), p. 3-4.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1933c
- CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "De Rubió", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 19 (1933), p. 3-5.

- CASTELLÀ I RAICH, G., 1933d
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "Jorba i el seu castell", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 9 (1933), p. 2-3.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1934a
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "Cabrera", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 26 (1934), p. 53-54.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1934b
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "L'ermita de la Sala", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 32 (1934), p. 113-114.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1934c
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "La Manresana", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 29 (1934), p. 84-85.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1934d
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "Miralles", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 28 (1934), p. 72-73.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1934e
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "Sant Martí de Sesaigales", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 30 (1934), p. 93-94.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1935a
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "Castellolí", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 38 (1935), p. 54-55.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1935b
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "Sant Pau de la Guàrdia", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 41 (1935), p. 85-86.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1935c
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "Sant Pubim", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 37 (1935), p. 44-45.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1936a
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "Calonge", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 45 (1936), p. 2-3.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1936b
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "L'ermita de sant Miquel", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 50 (1936), p. 67-68.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1936c
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "Masquefa", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 47 (1936), p. 25-26.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1936d
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "Veciana", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 49 (1936), p. 55-56.
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1942
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "San Jaime Ses-Oliveres", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, 9 (1942).
- CASTELLÀ I RAICH, G., 1944
 CASTELLÀ I RAICH, Gabriel, "Pujalt", *Butlletí de l'Agrupació Fotogràfica d'Igualada*, segona època, 29 (1944), p. 2-3.
- CASTELLANO I TRESSERRA, A., 1991-1993
 CASTELLANO I TRESSERRA, Anna, "L'Església de Sant Llätzer i l'Hospital de leprosos de Barcelona a través de la documentació històrica", *Lambard*, VI (1991-1993), p. 41-50.
- CASTELLANO I TRESSERRA, A., 1993
 CASTELLANO I TRESSERRA, Anna, "Església de Sant Llätzer de Barcelona. Notícia històrica del conjunt de l'Hospital i l'església", a *III Simposi sobre Restauració Monumental: Barcelona, del 19 al 21 de novembre de 1992. Estudis, informes i textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local*, Barcelona, 1993, p. 275-283 (col. Quaderns Científics i Tècnics, 5).
- CASTELLANO I TRESSERRA, A., 1997
 CASTELLANO I TRESSERRA, Anna, "La història de Sant Quirze de Pedret a través dels testimonis documentals", *L'Erol*, 55 (1997), p. 8-10.
- CASTELLANO I TRESSERRA, A. i SALVADÓ I MONTURIOL, J., 1990
 CASTELLANO I TRESSERRA, Anna i SALVADÓ I MONTURIOL, Joan, "La documentació històrica sobre l'església de Sant Valentí de les Cabanyes", *Miscel·lània Penedesenca*, 14 (1990), p. 149-166.
- CASTELLANO I TRESSERRA, A. i VILA, J. M., 1996
 CASTELLANO I TRESSERRA, Anna i VILA, Josep Maria, "L'església de Sant Quirze i Santa Julita de Muntanyola. Notícia històrica", a *Estudis, informes i textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local*, 1996, p. 71-91 (col. Quaderns científics i tècnics, 8).
- CASTELLANO I TRESSERRA, A. i VILAMALA I ALIGUER, I., 1993
 CASTELLANO I TRESSERRA, Anna i VILAMALA I ALIGUER, Imma, *Les restauracions de les esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Barcelona, 1993.

- CASTELLET, E., 1878-1881
- CASTELLET, Eduard, "Excursió a Martorell y al Castell de S. Jaume de Castellví de Rosanes", *Memòries de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas*, I (1878-1881), p. 557-558.
- CASTELLET I RAMON, L. de, 2010
- CASTELLET I RAMON, Laura de, *Inventari Patrimoni Cultural de Sant Llorenç Savall. Memòria tècnica*, Sant Llorenç Savall, 2010.
- CASTELLS CATALANS, ELS, 1967-1979
- CASTELLS CATALANS, ELS, Barcelona, 1967-1979, 6 vols.
- CASTELLS I MANENT, T., 1991
- CASTELLS I MANENT, Tomàs, *Castell de Plegamans, breu història*, Palau-Solità i Plegamans, 1991.
- CASTELLS I URGELLÈS, A., SABATER I NAVARRO, J. M. i VIRELLA I TORRAS, X., 1988
- CASTELLS I URGELLÈS, Alfred, SABATER I NAVARRO, Josep Maria i VIRELLA I TORRAS, Xavier, *Les viles medievals. Vilanova i la Geltrú, Vilanova i la Geltrú*, 1988.
- CASTILLO-CARTUJA DE VALLPARADÍS, (196?)
- Castillo-Cartuja de Vallparadís. Museo Municipal de Arte, Terrassa, (196?).
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 1996
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, *El calendario medieval hispano*, Valladolid, 1996.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2006b
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Capitolo con il corteo liturgico di san Nicola dopo la resurrezione dei tre chierici", a BACCI, Michele (cur.), *San Nicola. Splendori d'arte d'Oriente e d'Occidente*, Milà, 2006, p. 295-296.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2006c
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "La cuestión lombarda en el primer románico catalán", a QUINTAVALLE, Arturo Carlo (ed.), *Il Medioevo delle Cattedrali. Chiesa e Impero: la lotta delle immagini (secoli XI e XII)*, Milà, 2006, p. 345-355.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2006d
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "San Nicola attraverso e al di là del Cammino di Santiago", a *San Nicola: splendori d'arte d'Oriente e d'Occidente*, Milà, 2006, p. 127-136.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2007a
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Cremona y Compostela: de la performance a la piedra", a *Immagine e Ideologia. Studi in onore di Arturo Carlo Quintavalle*, Milà, 2007, p. 173-179.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2007b
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "The Catalan Romanesque Painting Revisited (with Technical Report by A. Morer and J. Badia)", a *Spanish medieval Art, Recent Studies*, Tempe, 2007, p. 119-153.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2008a
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "El baldaquí de Tost: una obra mestra de la pintura sobre taula", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel (dir.), *El cel pintat. El Baldaquí de Tost*, Vic, 2008, p. 33-54.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2008b
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, *El cel pintat. El baldaquí de Tost*, Vic, 2008.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2008c
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Entorn als orígens de la pintura romànica sobre taula a Catalunya: els frontals d'Urgell, Ix, Esquius i Planès", *Butlletí del MNAC*, 9 (2008), p. 16-41.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2008d
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "La pintura sobre tabla", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SORIA, Jordi (dirs.), *El románico en las colecciones del MNAC*, Barcelona, 2008, p. 89-135.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2009a
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Iconografia e culto di San Nicola nella sponda occidentale del Mediterraneo (XI-XIII secolo)", a *I Santi venuti dal mare. Atti del V Convegno Internazionale di Studio* (Bari-Brindisi, 14-18 dicembre 2005), Bari, 2009, p. 131-154.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2009b
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Il maestro di Pedret e la pittura lombarda: mito o realtà?", *Arte Lombarda*, CLVI, 3 (2009), p. 48-66.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2009c
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "La pintura mural y sobre tabla en la España del siglo XIII. Una aproximación a partir del caso catalán", a BANGO TORVISO, Isidro G. (ed.), *Alfonso X el Sabio*, Murcia, 2009, p. 282-291.

- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2010
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "De l'obra vista al revestiment de l'arquitectura: l'església pintada a la Catalunya romànica", a FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SÒRIA, Jordi (eds.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 2010, p. 133-149.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2011a
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "El altar románico y su mobiliario litúrgico: frontales, vigas y baldaquinos", a HUERTA HUERTA, Pedro Luis (coord.), *Mobiliario y ajuar litúrgico en las iglesias románicas*, Aguilar de Campoo, 2011, p. 11-75.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2011b
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Apostillas al *Iter picturae sancti Iacobi*: Las pinturas murales de San Martiño de Mondoñedo, el *scriptorium* compostelano y el tesorero Bernardo", *Compostellanum*, 56, 1-4 (2011), p. 303-340.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2011c
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "El románico catalán en el contexto hispánico de la Edad Media. Aportaciones, encuentros y divergencias", a CAMPS I SÒRIA, Jordi i YLLA-CATALÀ, Gemma (dirs.), *El Esplendor del Románico. Obras maestras del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Madrid, 2011, p. 47-69.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M., 2012
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Artiste-clericus ou artiste-laïque? Apprentissage et *curriculum vitae* du peintre en Catalogne et en Toscane", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLIII (2012), p. 15-30.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M. (en premsa)
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel, "Catalan Panel Painting around 1200: the Eastern Mediterranean and Byzantium", a *Romanesque and the Mediterranean. II International Romanesque Conference BAA, Palermo, 2012* (en premsa).
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M. i CAMPS I SÒRIA, J., 2008a
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi (dirs.), *El Romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse, Pisa, 1120-1180*, Barcelona, 2008.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M. i CAMPS I SÒRIA, J., 2008b
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi, *El Romànic a las col·leccions del MNAC*, Barcelona, 2008.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M. i VERDAGUER SERRAT, J., 2009
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i VERDAGUER SERRAT, Judit (dirs.), *La princesa sàvia. Les pintures de santa Caterina de la Seu d'Urgell*, Barcelona-Vic, 2009.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M. i VERDAGUER SERRAT, J., 2011-2012
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i VERDAGUER SERRAT, Judit, "Noves aportacions sobre la història i la tècnica de les pintures murals de Santa Caterina de la Seu d'Urgell: el Sant Sopar (MEV) i el Martiri de santa Caterina (Fundació Abegg)", *Quaderns del MEV*, V (2011-2012), p. 49-77.
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, M. i YLLA-CATALÀ, G., 2006
- CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i YLLA-CATALÀ, Gemma, "Domènec i Montaner i la descoberta del romànic: Idea d'una exposició", a GRANELL TRIAS, Enric i RAMON GRAELLS, Antoni (eds.), *Lluís Domènec i Montaner. Viatges per l'arquitectura romànica*, Barcelona, 2006, p. 287-303.
- CASTLANS DE FALS, ELS, 2008
- "Els castlans de Fals", *Falchs. Fulls de divulgació de la història de Fals*, 55 (2008), p. 453-456.
- CASTRO I BORRÓS, P. et alii, 1993
- CASTRO I BORRÓS, Pere et alii, *Dates i dades històriques de Jorba*, Jorba, 1993.
- CATALÀ I ROCA, P., 1971
- CATALÀ I ROCA, Pere, "Los castillos de la Reconquista en Cataluña", *Boletín de la Asociación Española de Amigos de los Castillos*, 71 (1971), p. 18-31.
- CATALÀ I ROCA, P. i PLADEVALL I FONT, A., 1988
- CATALÀ I ROCA, Pere i PLADEVALL I FONT, Antoni, "El Castell de Tagamanent", *Monografies del Montseny*, 3 (1988), p. 63-74.
- CATÀLEG, 1987
- Catàleg del Patrimoni Arquitectònic Històric-Artístic de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1987.
- CATÀLEG, 1990
- Catàleg de monuments i conjunts històric-artístics de Catalunya*, Barcelona, 1990.
- CATÁLOGO, 1868
- Catálogo de la Exposición Arqueológico-artística celebrada en la ciudad de Vich*, Vic, 1868.

- CATÁLOGO, 1877
Catálogo de la Exposición de Artes Suntuarias Antiguas y Modernas, Barcelona, 1877.
- CATÁLOGO, 1893
Catálogo del Museo Arqueológico-Artístico Episcopal de Vich, Fundado y solemnemente inaugurado en 7 de julio de 1891 por el Excmo. é Ilmo. Sr. Dr. D. José Morgades y Gili, Vic, 1893.
- CATÁLOGO, 1906
Catálogo del Museo de Bellas Artes de Barcelona, Barcelona, 1906.
- CATALUNYA ROMÀNICA
 CATALUNYA ROMÀNICA, 1984-1998, 27 vols.
- CATEDRAL DE BARCELONA, LA, 1913
 "La catedral de Barcelona", *Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros*, IV (1913), p. 28-29, 47.
- CAVALLO, G., 1994
 CAVALLO, Guglielmo (dir.), *Exultet. Rotoli liturgici del medioevo meridionale*, Roma, 1994.
- CAYETANO I SANCHO, L., 1977
 CAYETANO I SANCHO, Lourdes, "La pica de Santa Maria de Badalona", *Carrer dels Arbres* (1977).
- CENTELLES, R., 1983
 CENTELLES, Ramon, "Capella de Sant Vicenç Màrtir del castell de Rocafort", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 23 (1983), p. 273-276.
- CENTRE D'ESTUDIS I DIVULGACIÓ DEL PATRIMONI, 1995
 CENTRE D'ESTUDIS I DIVULGACIÓ DEL PATRIMONI, *Guia del Patrimoni històrico-artístic. Cervelló i la Palma*, Cervelló, 1995.
- CENTRE D'ESTUDIS I DIVULGACIÓ DEL PATRIMONI, 1997a
 CENTRE D'ESTUDIS I DIVULGACIÓ DEL PATRIMONI, *Cornellà de Llobregat. Guia del patrimoni històrico-artístic*, Molins de Rei, 1997.
- CENTRE D'ESTUDIS I DIVULGACIÓ DEL PATRIMONI, 1997b
 CENTRE D'ESTUDIS I DIVULGACIÓ DEL PATRIMONI, Martorell. *Guia del patrimoni històric i artístic*, Molins de Rei, 1997.
- CENTRE D'ESTUDIS I DIVULGACIÓ DEL PATRIMONI, 1998
 CENTRE D'ESTUDIS I DIVULGACIÓ DEL PATRIMONI, *Vallirana*, Molins de Rei, 1998.
- CENTRE D'ESTUDIS I DIVULGACIÓ DEL PATRIMONI, 1999
 CENTRE D'ESTUDIS I DIVULGACIÓ DEL PATRIMONI, *Sant Joan Despí*, Molins de Rei, 1999.
- CENTRE MUNTANYENC I DE RECERQUES OLESÀ, 1986
 CENTRE MUNTANYENC I DE RECERQUES OLESÀ, "Sant Pere Sacama, cronologia històrica", *Butlletí del C.M.R.O.*, 34 (1986), p. 131-142.
- CENTRE MUNTANYENC I DE RECERQUES OLESÀ, 1987
 CENTRE MUNTANYENC I DE RECERQUES OLESÀ, "Sant Pere Sacama", *Baix Llobregat. Butlletí del Centre d'Estudis Comarcals*, 11 (1987), p. 3-5.
- CENTRE MUNTANYENC I DE RECERQUES OLESÀ, 1992
 CENTRE MUNTANYENC I DE RECERQUES OLESÀ, *Sant Pere Sacama. Els primers pobladors (s. VI aC-s. XIV)*, Barcelona, 1992.
- CENTRE MUNTANYENC I DE RECERQUES OLESÀ, 2003
 CENTRE MUNTANYENC I DE RECERQUES OLESÀ, "Excavacions al Mas Vilar", *Butlletí del C.M.R.O.*, 64 (2003).
- CENTRE MUNTANYENC I DE RECERQUES OLESÀ, 2005
 CENTRE MUNTANYENC I DE RECERQUES OLESÀ, "Sant Pere Sacama", *Butlletí del C.M.R.O.*, 66 (2005).
- CHALYVOPOULOU, E., 2005
 CHALYVOPOULOU, Evanthia, *Relaciones entre la pintura románica y la pintura bizantina, las pinturas murales del siglo XII en España y Grecia: un estudio comparativo e intercultural de las figuras de la iconografía religiosa*, Madrid, 2005.
- CHARBONNEAU-LASSAY, L., 1940
 CHARBONNEAU-LASSAY, Louis, *El Bestiario de Cristo: el simbolismo animal en la Antigüedad y la Edad Media*, Bruges, 1940 (Palma de Mallorca, 1997), 2 vols.
- CHRISTE, Y., 1996
 CHRISTE, Yves, *L'Apocalypse de Jean. Sens et développements de ses visions synthétiques*, París, 1996.
- CIERVO, J., 1956
 CIERVO, Joaquín, "En la calle Correo Viejo. La Barcelona antigua al descubierto", *La Vanguardia* (10/06/1956).

- CIFUENTES COMAMALA, L. *et alii*, 1998
 CIFUENTES COMAMALA, Lluís *et alii*, "El monopoli de la paraula: cura d'ànimes, educació i fe pública a la parròquia de Santa Maria de Piera, durant la Baixa Edat Mitjana", *Anuario de Estudios Medievales*, 28 (1998), p. 789-820.
- CINGOLANI, S., 2005-2006
 CINGOLANI, Stefano, "Historiografia al temps de Pere II i Alfons II (1276-1291). Edició i estudi de textos inèdits: 5. La Crònica de Sant Pere de les Puel·les i les Gesta Comitum Barcinonensium IV", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 50 (2005-2006), p. 143-196.
- CIRICI I PELLICER, A., 1973a
 CIRICI I PELLICER, Alexandre, *Barcelona: ciutat d'art*, Barcelona, 1973.
- CIRICI I PELLICER, A., 1973b
 CIRICI I PELLICER, Alexandre, *Barcelona Pam a Pam*, Barcelona, 1973.
- CIRICI I PELLICER, A., 1977
 CIRICI I PELLICER, Alexandre, *L'Art gòtic català (s. XIII, XIV)*, Barcelona, 1977.
- CIURANS I VINYETA, X., 2000
 CIURANS I VINYETA, Xavier, "El singular cas del casal dels Villar", *Ronçana*, 203 (2000), p. 44-45.
- CLAPÉS I CORBERA, J., 1931
 CLAPÉS I CORBERA, Joan, *Fulles històriques de Sant Andreu del Palomar*, Barcelona, 1931.
- CLARÀ I ARISA, J., 2009
 CLARÀ I ARISA, Jaume, *Moià. Una història per conèixer*, Moià, 2009.
- CLARAMUNT, J., MASSANA, M. i VALLS, J., 1996
 CLARAMUNT, Jaume, MASSANA, Montserrat i VALLS, Jordi, *Campanars i campanes de l'Alt i el Baix Penedès*, Vilafranca del Penedès, 1996.
- CLAVELL I MEJIMOLLE, M., 1988
 CLAVELL I MEJIMOLLE, Magda, *Santa Coloma de Gramenet. Dels primers pobladors a l'Edat Mitjana*, Santa Coloma de Gramenet, 1988.
- CLAVELL I NOGUERAS, J., 1990
 CLAVELL I NOGUERAS, Jaume, *Argentona. Història i records*, Argentona, 1990.
- CLAVERIA NADAL, M., MORO GARCÍA, A. i RODÀ DE LLANZA, I., 2008
 CLAVERIA NADAL, Montserrat, MORO GARCÍA, Antonio i RODÀ DE LLANZA, Isabel, "Sarcòfags e inscripciones hallados en las recientes excavaciones de Sant Pere de Terrassa (Ègara, Barcelona)", a *Le Due Patrie Acquisite. Studi di Archeologia dedicata a Walter Trillmich*, Roma, 2008, p. 129-147.
- CLEMENTE HERNÁNDEZ, J., 2004
 CLEMENTE HERNÁNDEZ, Javier, *Castelldefels*, Valls, 2004.
- CLOPAS I BATLLE, I., 1950
 CLOPAS I BATLLE, Isidre, "Un monumento histórico del Penedés abandonado: el castillo de Castellvell de Rosanes", a *I Asamblea Intercomarcal del Penedés y Conca de Odena*, Martorell, 1950, p. 103-106.
- CLOPAS I BATLLE, I., 1963
 CLOPAS I BATLLE, Isidre, *Historia y leyenda del Puente del Diablo de Martorell*, Martorell, 1963.
- CLOPAS I BATLLE, I., 1985
 CLOPAS I BATLLE, Isidre, *Notes Històriques de Corbera de Llobregat*, Corbera de Llobregat, 1985.
- CLOSA PUJABET, J., 2010
 CLOSA PUJABET, Joan, "L'església de Sant Pere de Madrona. La restauració de l'SPAL al segle XXI", *L'Erol*, 104 (2010), p. 10-13.
- CLOSAS I JUNYENT, J. i GRIERA I CORS, J., 1986 (1987-1988)
 CLOSAS I JUNYENT, Joan i GRIERA I CORS, Jordi, "El Pont de Vilomara i Rocafort", a *Història del Bages*, 1986 (1987-1988), II (col. Història de les comarques de Catalunya).
- CLUA I MERCADAL, M., 1993
 CLUA I MERCADAL, Maria, "Excavacions a l'església de Sant Quirze de Muntanyola", a *III Simposi sobre Restauració Monumental: Barcelona, del 19 al 21 de novembre de 1992. Estudis, informes i textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local*, Barcelona, 1993, p. 73-84 (col. Quaderns científics i tècnics, 5).
- COCA I CIRERA, B., 1985
 COCA I CIRERA, Blanca, "L'església de Sant Miquel d'Olèrdola. Estudi monogràfic", *Miscel·lània Penedesenca*, VII (1985), p. 75-104.

- CODINA I PUIGSAULENS, J., 1932
 CODINA I PUIGSAULENS, Joan, *El monestir de Santa Maria de l'Estany, història documentada amb 50 gravats amb un resum en castellà, francès i anglès*, Barcelona, 1932.
- CODINA I VILÀ, J., 1987-1988
 CODINA I VILÀ, Jaume, *Els Pagesos de Provençana: 984-1807: societat i economia a l'Hospitalet pre-industrial*, Barcelona, 1987-1988.
- CODINACHS I PARÉS, D., 1988
 CODINACHS I PARÉS, Dolors, "Breu història de Granollers de la Plana", a *Granollers de la Plana. Nou-cents anys d'història*, Vic, 1988, p. 11-80.
- COLECCIÓN MUNTADAS, 1931
La colección Muntadas, Barcelona, 1931.
- COLECCIÓN MUNTADAS, 1957
Colección Matías Muntadas. Catálogo-guía, Barcelona, 1957.
- COLL I ALENTORN, M., 1962
 COLL I ALENTORN, Miquel, "El Cronicle de Sant Cugat", *Analecta Montserratensia*, IX (1962), p. 245-259 (Miscel·lània Anselm Maria Albareda, I).
- COLL I ALENTORN, M., 1969
 COLL I ALENTORN, Miquel, "La crònica de Sant Pere de les Puelles", a *I Col·loqui d'història del monaquisme català*, Santes Creus, 1969, II, p. 35-50.
- COLL I ALENTORN, M., 1992
 COLL I ALENTORN, Miquel, *Història*, Barcelona, 1992, 2 vols.
- COLL COLOMER, C. et alii, 2000
 COLL COLOMER, Carles et alii, *Història de Gualba: la vall de les aigües blanques*, Barcelona, 2000.
- COLL I RIERA, J. M., 1998
 COLL I RIERA, Joan-Manuel, "L'església vella de Sant Menna (Sentmenat, Vallès Occidental). Estudi arqueològic d'una església parroquial del Vallès (ss. XI-XIV)", Barcelona, 1998 (treball de recerca inèdit).
- COLL I RIERA, J. M. i ROIG I BUXÓ, J., 2008
 COLL I RIERA, Joan-Manuel i ROIG I BUXÓ, Jordi, *Informe tècnic de la intervenció arqueològica a l'església de Santa Maria l'Antiga o Santiga (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occ.), juliol-agost-setembre 2008*, s.l., 2008.
- COLL I RIERA, J. M., MOLINA I VALLMITJANA, J. A. i ROIG I BUXÓ, J., 1995
 COLL I RIERA, Joan-Manuel, MOLINA I VALLMITJANA, Josep-Anton i ROIG I BUXÓ, Jordi, *L'església vella de Sant Menna: Sentmenat del segle v al segle xx*, Sentmenat, 1995.
- COLL I RIERA, J. M., MOLINA I VALLMITJANA, J. A. i ROIG I BUXÓ, J., 1996-1997
 COLL I RIERA, Joan-Manuel, MOLINA I VALLMITJANA, Josep-Anton i ROIG I BUXÓ, Jordi, "L'església vella de Sant Menna (Sentmenat, Vallès Occidental): fase I", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 38 (1996-1997), p. 1331-1345.
- COLL I RIERA, J. M., MOLINA I VALLMITJANA, J. A. i ROIG I BUXÓ, J., 2004
 COLL I RIERA, Joan-Manuel, MOLINA I VALLMITJANA, Josep-Anton i ROIG I BUXÓ, Jordi, "Església vella de Sant Menna: Sentmenat, Vallès Occidental", a *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona 1996-2001*, Barcelona, 2004.
- COLL I RIERA, J. M. et alii, 1991
 COLL I RIERA, Joan Manuel et alii, "Una sitja altomedieval a Castellar Vell (Castellar del Vallès)", *Plaça vella*, 32 (1991), p. 25-57.
- COLL I VILA CLARA, J., 1907
 COLL I VILA CLARA, Josep, "Sant Benet de Bages", *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XVII (1907), p. 289-306, 321-339.
- COL·LECTIU ESPARREGUERÍ DE RECERQUES, 1996
 COL·LECTIU ESPARREGUERÍ DE RECERQUES, *Santa Maria del Puig*, Esparreguera, 1996.
- COL·LECTIU ESPARREGUERÍ DE RECERQUES, 2003
 COL·LECTIU ESPARREGUERÍ DE RECERQUES, *Esglésies i capelles d'Esparreguera*, Esparreguera, 2003.
- COLLELL I POUS, P., 2001
 COLLELL I POUS, Pere, *Sant Esteve de Granollers de la Plana*, Vallgorguina, 2001.
- COMAS, R., 1896-1897
 COMAS, Ramon, "Recorts del Palau", *Revista de Catalunya*, I (1896-1897), p. 24.

- COMAS I CLOSAS, F., 1984
 COMAS I CLOSAS, Francesc, *Recopilació de la història del municipi de Sant Joan de Vilatorrada*, Sant Joan de Vilatorrada, 1984, p. 61-65.
- COMAS I DURAN, P. i CASTELLS I PUBILL, J., 1994
 COMAS I DURAN, Pere i CASTELLS I PUBILL, Josep, *Esglésies i ermites del Montseny i del seu entorn*, Cardedeu, 1994.
- COMELLAS I NOVELL, J., 1977
 COMELLAS I NOVELL, Jordi, "Quan restaurar és sinònim de destruir", *Oriflama*, 9 (1977), p. 35-37.
- COMPANYS I FARRERONS, I. i MONTARDIT BOFARULL, N., 1987
 COMPANYS I FARRERONS, Isabel i MONTARDIT BOFARULL, Núria, *Embigats gòtico-mudèixars al Tarragonès*, Tarragona, 1987.
- COMPANYS FARRERONS, I. *et alii*, 1991
 COMPANYS FARRERONS, Isabel *et alii*, "Un intento de clasificación de los canecillos de cornisa del románico tardío, a través de cuatro ejemplares catalanes", *Cuadernos de Arte e Iconografía*, 7/4 (1991), p. 45-61.
- COMPTE I ROUX, E. E., 1964
 COMPTE I ROUX, Efrém E., "Els necrològics antics de Sant Cugat del Vallès", *Analecta Montserratensia*, X (1964), p. 131-164 (Miscel·lània Anselm M. Albareda, I).
- COMPTE I ROUX, E. E., 1975
 COMPTE I ROUX, Efrém E. (ed.), *El Costumari del monestir de Sant Cugat del Vallès*, Barcelona, 1975 (2009).
- COMPTE I FIGUERAS, J. i HOMS I CARALT, M., 2008
 COMPTE I FIGUERAS, Jordi i HOMS I CARALT, Marta, *Maça Patrimoni Cultural de Santa Maria de Merlès. Memòria tècnica*, Santa Maria de Merlès, 2008.
- CONTESSA, A., 2008
 CONTESSA, Andreina, "Migrazioni di motivi iconografici in epoca romanica tra Catalogna, Italia e Britannia", a GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles (eds.), *Les Fonts de la Pintura romànica*, Barcelona, 2008, p. 177-194.
- COOK, W. W. S., 1924
 COOK, Walter William Spencer, *The Stucco Altar-Frontals of Catalonia*, Princeton, 1924.
- COOK, W. W. S., 1925
 COOK, Walter William Spencer, "The earliest painted pannels of Catalonia (III)", *The Art Bulletin*, VIII, 2 (1925), p. 57-104.
- COOK, W. W. S., 1926
 COOK, Walter William Spencer, "The Earliest Painted Panels of Catalonia (IV)", *The Art Bulletin*, VIII, 4 (1926), p. 195-234.
- COOK, W. W. S., 1927
 COOK, Walter William Spencer, "The Earliest Painted Panels of Catalonia (V)", *The Art Bulletin*, X, 2 (1927), p. 153-204.
- COOK, W. W. S., 1928
 COOK, Walter William Spencer, "The Earliest Painted Panels of Catalonia (VI)", *The Art Bulletin*, X, 4 (1928), p. 305-365.
- COOK, W. W. S., 1929
 COOK, Walter William Spencer, "Romanesque Spanish Mural Painting (I)", *The Art Bulletin*, XI/4 (1929), p. 327-356.
- COOK, W. W. S., 1955
 COOK, Walter William Spencer, "Romanesque Altar Frontals from Solsona", a *Actes du XVIIème Congrès international d'histoire de l'art*, La Haia, 1955, p. 179-198.
- COOK, W. W. S., 1956
 COOK, Walter William Spencer, *La pintura mural románica en Cataluña*, Madrid, 1956.
- COOK, W. W. S., 1960a
 COOK, Walter William Spencer, *La pintura románica sobre tabla en Cataluña*, Madrid, 1960.
- COOK, W. W. S., 1960b
 COOK, Walter William Spencer, "A Stucco Altar Frontal from Betesa", *Speculum*, 35, 35 (1960), p. 394-400.
- COOK, W. W. S. i GUDIOL RICART, J., 1950
 COOK, Walter William Spencer i GUDIOL RICART, José, *Pintura e imagerie románicas*, Madrid, 1950 (col. *Ars Hispaniae*, VI).

- COOK, W. W. S. i GUDIOL RICART, J., 1980
 COOK, Walter William Spencer i GUDIOL RICART, José, *Pintura e imageria románicas*, Madrid, 1980 (col. *Ars Hispaniae*, VI, edición revisada).
- CLOPAS I BATLLE, I., 1985
 CLOPAS I BATLLE, Isidre, *Notes Històriques de Corbera de Llobregat*, Corbera de Llobregat, 1985.
- CORBATERA I ROCA, J., 1916
 CORBATERA I ROCA, Jaume, *Recort de la Santa Missió predicada pe'ls pares missionistes del Immaculat Cor de Maria en la parroquial eglèsia de Sant Andreu de Pujalt desde'l dia 22 de mars al 2 d'abril de 1916*, Manresa, 1916.
- CORBATERA I ROCA, J., 1924
 CORBATERA I ROCA, Jaume, *Notes històriques documentades de la parròquia de Sant Andreu de Pujalt. Bisbat de Vich i rectorologi desde'l segle XIV acompanyat d'una ressenya de l'invençió i culte a la verge de Pujalt*, Tàrraga, 1924.
- CORNET I MAS, G., 1858
 CORNET I MAS, Gaietà, *Tres dias en Montserrat. Guia hitorico-descriptiva de todo cuanto contiene y encierra esta montaña*, Barcelona, 1858.
- CORNET I MAS, G., 1906
 CORNET I MAS, Gaietà, "Una Mirada restrospectiva. Transformació de Barcelona en mitx sigle (1830 a 1880)", a *Barcelona Vella. Escenes y costums de la primera meytat del sigle XIX per tres testimonis de vista*, Barcelona, 1906, p. 159-278.
- COROLEU I INGLADA, J., 1878
 COROLEU I INGLADA, José, *Historia de Villanueva y Geltrú, Vilanova i la Geltrú*, 1878 (1979).
- CORTADA I JORDÀ, F. X., 1992
 CORTADA I JORDÀ, Francesc Xavier, *Prats de Lluçanès*, Prats de Lluçanès, 1992.
- CORTÉS ELÍA, M. del A., 2002
 CORTÉS ELÍA, María del Agua, *Inventari Patrimoni Cultural d'Avià*, Avià, 2002.
- CORTÉS ELÍA, M. del A., 2003
 CORTÉS ELÍA, María del Agua, *Inventari patrimoni cultural de Montmajor. Memòria tècnica*, Montmajor, 2003.
- CORTÉS ELÍA, M. del A., 2006
 CORTÉS ELÍA, María del Agua, *Inventari Patrimoni Cultural de Castellgalí. Memòria tècnica*, Castellgalí, 2006.
- CORTÉS ELÍA, M. del A., 2007
 CORTÉS ELÍA, María del Agua, "Els Castells i les cases fortes", *Avià, notes històriques d'un poble del Berguedà*, Avià, 2007, p. 71-78.
- CORTÉS I GARCÍA, J. J., 1999
 CORTÉS I GARCÍA, Joan Josep, "La consagració i dotació de l'església de Sant Cebrià d'Aqualonga", *Valldaurex*, 1 (1999), p. 25-36.
- CORTS I BLAY, R., 1989
 CORTS I BLAY, Ramon, "Lápida sepulcral de Sant Pere de Vilamajor", a *Millenium. Història i art de l'Església catalana*, Barcelona, 1989, p. 93.
- CORTS I BLAY, R. et alii, 1999-2001
 CORTS I BLAY, Ramon et alii, *Diccionari d'història eclesàstica de Catalunya*, Barcelona, 1999-2001, 3 vols.
- COSTA I BOFARULL, D., 1959
 COSTA I BOFARULL, Domingo, *Memorias de la Ciudad de Solsona y su iglesia*, Barcelona, 1959, 2 vols.
- COSTA TROST, M., 2010
 COSTA TROST, Margarita, "Conjunt monumental de Santa Maria l'Antiga", *L'Ordit*, 3 (2010), p. 51-68.
- COSTA TROST, M., 2010
 COSTA TROST, M., "Conjunt parroquial de Santa Maria l'Antiga", *L'Ordit*, 3 (2010), p. 51-68.
- CREIXELL, R. M., 2008
 CREIXELL, Rosa Maria (coord.), *Monestir de Sant Pere de les Puel·les: en el marc del monacat femení, hereves de tota una tradició*, Barcelona 2008.
- CRESSIER, P., 2004
 CRESSIER, Patrice, "Historias de capiteles ¿hubo talleres califales provinciales?", *Cuadernos de Madinat al-Zabra*, 5 (2004), p. 355-375.
- CREUS I COROMINES, T., 1893
 CREUS I COROMINES, Teodor, *Set contalles del temps vell*, Vilanova i la Geltrú, 1893 (1986).

- CREUS I MARCH, L., 1931
 CREUS I MARCH, Lluís, "De la història i de les construccions del monestir de Sant Cugat del Vallès", *Butlletí del Centre Excursionista 'Sabadell'*, III, 38-39 (1931), p. 46-53, 68-72.
- CRÒNICA, 1909-1910
 "Crònica de la secció arqueològica", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, III (1909-1910), p. 715.
- CRONISTA, EL, 1964
 CRONISTA, EL, "Capella de Sant Pere d'Ullastre", *Forja*, 901 (1964), p. 2.
- CROSAS I CASADESÚS, J., 1985
 CROSAS I CASADESÚS, Jaume, *Montserrat. Muntanya. Història. Llegendes*, Terrassa, 1985.
- CRUAÑES I OLIVER, E., 1980
 CRUAÑES I OLIVER, Esteve, *Esglésies romàniques del Penedès*, Vilafranca del Penedès, 1980 (1994).
- CRUAÑES I OLIVER, E. i VIRELLA I TORRAS, X., 1984
 CRUAÑES I OLIVER, Esteve i VIRELLA I TORRAS, Xavier, *Piques baptismals d'immersió del Penedès i el seu entorn*, Vilafranca del Penedès, 1984.
- CRUSPINERA I FONT, L., 1978
 CRUSPINERA I FONT, Lluís, *La Garriga. Guia arquitectònica*, Barcelona, 1978.
- CRUSPINERA I FONT, L. i CLUSELLAS I PAGÈS, C., 2002
 CRUSPINERA I FONT, Lluís i CLUSELLAS I PAGÈS, Carme, *Patrimoni arquitectònic de les Franqueses*, Les Franqueses, 2002.
- CUADRADA MAJÓ, C., 1988
 CUADRADA MAJÓ, Coral, "El Castell de Burriac: origen i evolució durant l'Edat Mitjana", a *Burriac. Catàleg Exposició*, Mataró, 1988, p. 9-40.
- CUBELLES I BONET, A. i PUIG I VERDAGUER, F., 2004
 CUBELLES I BONET, Albert i PUIG I VERDAGUER, Ferran, "Les fortificacions de Barcelona", a *Abajo las murallas!!! 150 anys de l'enderroc de les muralles de Barcelona*, Barcelona, 2004, p. 49-72.
- CUCURELLA I PINILLA, M., 2008
 CUCURELLA I PINILLA, Marc, *Mapa Patrimoni Cultural d'Avinyó. Memòria tècnica*, Avinyó, 2008.
- CUESTA ESCUDERO, P., 1976
 CUESTA ESCUDERO, Pedro, *L'església romànica de Sant Martí Sarroca*, Barcelona, 1976.
- CUNILL I FONTFREDA, S., 1912-1914
 CUNILL I FONTFREDA, Segimon, "Excursió a Sant Llorens de Cerdans", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, I (1912-1914), p. 142-143.
- CUNQUEIRO, Á., 1979
 CUNQUEIRO, Álvaro, *Laude de Vírgenes romàniques*, Barcelona, 1979.
- CURZI, G., 2002
 CURZI, Gaetano, *La Pittura dei Templari*, Milán, 2002.
- CUSACHS I CORREDOR, M., 2003
 CUSACHS I CORREDOR, Manuel, *El Mataró d'abir i d'avui*, Mataró, 2003.
- CUYÀS, E., 1986
 CUYÀS, Emmanuel, *Mataró, una ciutat*, Barcelona, 1986.
- CUYÀS I TOLOSA, J. M., 1936
 CUYÀS I TOLOSA, Josep Maria, *La Badalona del Segle divuitè*, Badalona, 1936.
- CUYÀS I TOLOSA, J. M., 1942
 CUYÀS I TOLOSA, Josep Maria, *Notas históricas de la parroquia de Santa Maria de Badalona*, Badalona, 1942.
- CUYÀS I TOLOSA, J. M., 1948
 CUYÀS I TOLOSA, Josep Maria, *Badalona en las postrimerías del siglo XVIII y en los albores del XIX*, Badalona, 1948.
- CUYÀS I TOLOSA, J. M., 1977-1978
 CUYÀS I TOLOSA, Josep Maria, *Història de Badalona*, Badalona, 1977-1978.
- DALMASES I BALANÀ, N. de, 1989
 DALMASES I BALANÀ, Núria de, "Bàcul", a *Millenium. Historia y Arte de la Iglesia catalana*, Barcelona, 1989, p. 221.
- DALMASES I BALANÀ, N. de, 2003
 DALMASES I BALANÀ, Núria de, "Encenser", a *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007), p. 282-283.

- DALMASES I BALANÀ, N. de i GIRALT-MIRACLE, D., 1985
 DALMASES I BALANÀ, Núria de i GIRALT-MIRACLE, Daniel, *Argenters i joiers de Catalunya*, Barcelona, 1985.
- DALMASES I BALANÀ, N. de i JOSÉ I PITARCH, A., 1985
 DALMASES I BALANÀ, Núria de i JOSÉ I PITARCH, Antoni, *L'època del Cister. S. XIII*, Barcelona, 1985 (col. Història de l'art català, 2).
- DALMASES I BALANÀ, N. de i JOSÉ I PITARCH, A., 1986
 DALMASES I BALANÀ, Núria de i JOSÉ I PITARCH, Antoni, *Els inicis i l'art romànic. S. IX-XII*, Barcelona, 1986 (col. Història de l'art català, 1).
- DALMASES I PONS, D., 1989-1991
 DALMASES I PONS, David, "Bibliografia sobre Sant Pau del Camp de Barcelona. Aproximació a la seva fundació", *Lambard*, V (1989-1991), p. 89-111.
- DALMASES I PONS, D., 1991-1993
 DALMASES I PONS, David, "La Capella d'En Marcús, els antecedents del seu fundador i l'advocació a la Mare de Déu de la Guia", *Lambard*, VI (1991-1993), p. 113-159.
- DALMAU I ARCEMIR, D., 2004
 DALMAU I ARCEMIR, Delfí, *Campanars del Bages. Parroquials de Torre*, Manresa, 2004.
- DALMAU I FONT, A., 1994
 DALMAU I FONT, Agustí, *L'essència de Sant Pere de Torelló. Retalls i fets de la seva història*, Sant Pere de Torelló, 1994.
- DALMAU I RIBALTA, A., 1982
 DALMAU I RIBALTA, Antoni, "Castell i església de Màger", *Igualada. Periòdic de l'Anoia* (30/01/1982), p. 11.
- DALMAU I RIBALTA, B., 1988
 DALMAU I RIBALTA, Bernabé, *El monestir de Montserrat*, León, 1988.
- DANÉS I TORRAS, J., 1922
 DANÉS I TORRAS, Josep, "Documents comunicats", *Analecta montserratensis*, V (1922), p. 441-448.
- DANÉS I TORRAS, J., 1932
 DANÉS I TORRAS, Josep, *Antiguitats de Tona*, Barcelona, 1932.
- DANÉS I TORRAS, J., 1936
 DANÉS I TORRAS, Josep, "Roca Rossa", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XLVI, 499 (1936), p. 445-449.
- DANTÍ I RIU, J., 1981
 DANTÍ I RIU, Jaume, "Notes històriques: Sant Cristòfol de Pallars", *Ronçana*, 108 (1981), p. 23.
- DANTÍ I RIU, J., 1982
 DANTÍ I RIU, Jaume, "El castell de Montbui", *Ronçana*, 111 (1982), p. 7.
- DANTÍ I RIU, J., 1993
 DANTÍ I RIU, Jaume, *Castellcir (segles X a XVIII). Origen i evolució d'un poble de la Catalunya Vella*, Barcelona, 1993.
- DANTÍ I RIU, J., 2004
 DANTÍ I RIU, Jaume (dir.), *Parets 904-2004. Un poble, una parròquia*, Parets del Vallès, 2004.
- DANTÍ I RIU, J. i RUIZ I CALONJA, J., 1993
 DANTÍ I RIU, Jaume i RUIZ I CALONJA, Joan, *Castellcir (segles X a XVIII). Origen i evolució d'un poble de la Catalunya Vella*, Barcelona, 1993.
- DAURA I JORBA, A., 1992
 DAURA I JORBA, Antoni, "Recull gràfic: imatges d'arqueologia bagenca pertanyents a l'arxiu de Mn. Santamaria", a *Arqueologia i patrimoni a la Catalunya Interior*, Manresa, 1992, p. 247-265.
- DAURA I JORBA, A. i GALOBART I BADAL, J., 1982
 DAURA I JORBA, Antoni i GALOBART I BADAL, Joan, "Les tombes medievals excavades a la roca, el cas del Bages", *Dovella*, 5 (1982), p. 13-23.
- DAURA I JORBA, A. i GALOBART I BADAL, J., 1983
 DAURA I JORBA, Antoni i GALOBART I BADAL, Joan, *L'arqueologia al Bages (II)*, Manresa, 1983 (col. Les Fonts: quaderns de recerca i divulgació, 6).
- DAURA I JORBA, A., GALOBART I BADAL, J. i PIÑERO I SUBIRANA, J., 1995
 DAURA I JORBA, Antoni, GALOBART I BADAL, Joan i PIÑERO I SUBIRANA, Jordi, *L'arqueologia al Bages*, Manresa, 1995.
- DEL CAMPO I CAPILLA, J. L., MARÍN I MARTÍNEZ, D. i GARCÍA I AGUILAR, R., 2001
 DEL CAMPO I CAPILLA, Juan Luis, MARÍN I MARTÍNEZ, Dionisio i GARCÍA I AGUILAR, Rosario, *Santa Maria de Toudell, Viladecavalls*, 2001.

- DEL ROMÀ AL ROMÀNIC, 1999
Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X, Barcelona, 1999.
- DELCOR, M., 1970
 DELCOR, Mathias, *Les verges romàniques a la Cerdanya i el Conflent en la història de l'art*, Barcelona, 1970.
- DELCOR, M., 1983
 DELCOR, Mathias, "Préhistoire du culte marial et répercussion éventuelle sur l'iconographie romane de Catalogne", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 14 (1983), p. 23-57.
- DELCOR, M., 1986
 DELCOR, Mathias, "Un monastère aux portes de la Seu d'Urgell: Sant Sadurni de Tabernoles", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 17 (1986), p. 43-70.
- DELCOR, M., 1988
 DELCOR, Mathias, "Trois monastères du pays de Berga aux Xe et XIe siècles: Sant Sebastià del Sull, Sant Llorenç prop Bagà et Santa Maria de Serrateix", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 19 (1988), p. 33-54.
- DELCOR, M., 1990
 DELCOR, Mathias, "Quelques exemples d'églises des premiers arts romans en Cerdagne et en Berguedà", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 21 (1990), p. 29-50.
- DELGADO RUIZ, M., 1995
 DELGADO RUIZ, Manuel, "Culte i profanació del Sant Crist de Piera", *Miscellanea Aqualatensia*, 7 (1995), p. 87-114.
- DENOËL, C., 2004
 DENOËL, Charlotte, *Saint André. Culte et iconographie en France (V^e-XVe siècles)*, Paris 2004.
- DIAGO, F., 1599
 DIAGO, Francisco, *Historia de la provincia de Aragón de la orden de predicadores desde su origen y principio hasta el año mil y seiscientos*, Barcelona, 1599.
- DÍAZ TORRECILLAS, A. i SANTIAGO GONZÁLEZ, N., 2005
 DÍAZ TORRECILLAS, Alba i SANTIAGO GONZÁLEZ, Núria, "Estudi de les primeres fonts publicades de Parets del Vallès (s. X-II)", *Notes*, 20 (2005), p. 63-74.
- DICCIONARI BIOGRÀFIC, 1966-1970
Diccionari biogràfic, Barcelona, 1966-1970, 4 vols.
- DÍEZ I QUIJANO, D., 1986
 DÍEZ I QUIJANO, Desideri, *Les Masies d'Horta*, Barcelona, 1986.
- DIVERSOS AUTORS, 1880
 DIVERSOS AUTORS, "Dietari del Principat", *La Veu de Montserrat*, III, 30 (1880), p. 250.
- DIVERSOS AUTORS, 1888
 DIVERSOS AUTORS, "Visita á las colecciones artísticas de D. Elías Rogent", *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, III (1888), p. 61-63.
- DIVERSOS AUTORS, 1893-1896
 DIVERSOS AUTORS, *Catálogo del Museo Arqueológico Artístico Episcopal de Vich*, Vic, 1893-1896.
- DIVERSOS AUTORS, 1929
 DIVERSOS AUTORS, "Espinelves", *Revista il·lustrada Jorba*, 237 (1929), p. 268-269.
- DIVERSOS AUTORS, 1929-1936
 DIVERSOS AUTORS, *Àlbum Meravella. Llibre De Prodigis d'Art i Natura*, Barcelona, 1929-1936, 6 vols.
- DIVERSOS AUTORS, 1936
 DIVERSOS AUTORS, *Catàleg del Museu d'Art de Catalunya. Primera part. Art Romànic-Art Gòtic-Art del Renaixement-Art Barroc*, Barcelona, 1936.
- DIVERSOS AUTORS, 1944
 DIVERSOS AUTORS, *Frontales románicos*, Barcelona, 1944.
- DIVERSOS AUTORS, 1961
 DIVERSOS AUTORS, *El Arte Románico. Catálogo. Exposición organizada por el Gobierno español bajo los auspicios del Consejo de Europa*, Barcelona, 1961.
- DIVERSOS AUTORS, 1963
 DIVERSOS AUTORS, *Christis Romans. Les Christs en croix*, La Pierre-qui-Vire (Yonne), 1963.

- DIVERSOS AUTORS, 1965
 DIVERSOS AUTORS, *Museu Diocesà de Solsona, Inventari catàleg*, Solsona, 1965 (inèdit).
- DIVERSOS AUTORS, 1976
 DIVERSOS AUTORS, *Història dels castells d'Esparreguera i de les Espases*, Olesa de Montserrat, 1976.
- DIVERSOS AUTORS, 1978a
 DIVERSOS AUTORS, "Església de Sant Jaume Sesoliveres", *Igualada. Periòdic de l'Anoia*, 2529 (21/10/1978), p. 9.
- DIVERSOS AUTORS, 1978b
 DIVERSOS AUTORS, *Museu de Granollers. Peces de Museu. 1ª fase*, Granollers, 1978.
- DIVERSOS AUTORS, 1981
 DIVERSOS AUTORS, *Itineraris per la comarca de l'Anoia. Els Prats de Rei, Calaf, Sant Pere Sallavinera*, Igualada, 1981.
- DIVERSOS AUTORS, 1982a
 DIVERSOS AUTORS, *Guia del romànic del Maresme*, Mataró, 1982.
- DIVERSOS AUTORS, 1982b
 DIVERSOS AUTORS, *Itineraris per la comarca de l'Anoia. Rubió, Copons, Veciana*, Igualada, 1982.
- DIVERSOS AUTORS, 1982c
 DIVERSOS AUTORS, *Sallent a l'abast*, Sallent, 1982.
- DIVERSOS AUTORS, 1983
 DIVERSOS AUTORS, *Diputació de Barcelona. Memòria 1981-1982. Actuació del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments*, Barcelona, 1983.
- DIVERSOS AUTORS, 1987a
 DIVERSOS AUTORS, *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic Històric-Artístic de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1987.
- DIVERSOS AUTORS, 1987b
 DIVERSOS AUTORS, "Ermida de Santa Margarida", *Full de Perafita* (26/04/1987).
- DIVERSOS AUTORS, 1987c
 DIVERSOS AUTORS, *Iniciació a l'art romànic de la comarca*, Mataró, 1987.
- DIVERSOS AUTORS, 1987d
 DIVERSOS AUTORS, *Itineraris per la comarca de l'Anoia. Calonge de Segarra, la Molsosa, Castellfolit de Riubregós*, Igualada, 1987.
- DIVERSOS AUTORS, 1988a
 DIVERSOS AUTORS, "Darreres intervencions del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona a la comarca del Bages", *Dovella*, 26 (1988), p. 47-51.
- DIVERSOS AUTORS, 1988b
 DIVERSOS AUTORS, *L'època de les catedrals. Romànic/Gòtic*, Girona, 1988.
- DIVERSOS AUTORS, 1989
 DIVERSOS AUTORS, *Martorell. La Vila de Pont a Pont*, Martorell, 1989.
- DIVERSOS AUTORS, 1989-1990
 DIVERSOS AUTORS, *Entorn a Jaume I. De l'art romànic a l'art gòtic*, València, 1989-1990.
- DIVERSOS AUTORS, 1990a
 DIVERSOS AUTORS, *Borredà*, Berga, 1990.
- DIVERSOS AUTORS, 1990b
 DIVERSOS AUTORS, *Diputació de Barcelona. Memòria 1985-1989. Actuació del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments*, Barcelona, 1990.
- DIVERSOS AUTORS, 1990c
 DIVERSOS AUTORS, *Sagàs, Berguedà*, Barcelona, 1990.
- DIVERSOS AUTORS, 1991a
 DIVERSOS AUTORS, *El Baix Penedès. El Garraf. Inventari de Patrimoni Arquitectònic de Catalunya*, Barcelona, 1991.
- DIVERSOS AUTORS, 1991b
 DIVERSOS AUTORS, *Catàleg del patrimoni històric-artístic, arquitectònic i d'interès cultural de Llinars del Vallès*, Llinars del Vallès, 1991.
- DIVERSOS AUTORS, 1991c
 DIVERSOS AUTORS, *Oló, un poble, una història*, Santa Maria d'Oló, 1991.
- DIVERSOS AUTORS, 1991d
 DIVERSOS AUTORS, *Splendor Vallès. art cristià del Vallès (872-1880)*, Sabadell, 1991.

- DIVERSOS AUTORS, 1992
 DIVERSOS AUTORS, *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992.
- DIVERSOS AUTORS, 1993-1994
 DIVERSOS AUTORS, "Arqueologia medieval a Catalunya: recull d'intervencions", *Acta historica et archaeologia Mediaevalia*, 14-15 (1993-1994), p. 426-427.
- DIVERSOS AUTORS, 1994a
 DIVERSOS AUTORS, *Esglésies romàniques de l'Anoia*, Barcelona, 1994.
- DIVERSOS AUTORS, 1994b
 DIVERSOS AUTORS, "El molí de Llobateres. Patrimoni de Catalunya", *Espais: revista del Departament de Política Territorial i Obres Públiques*, 38 (1994), p. 59-60.
- DIVERSOS AUTORS, 1994c
 DIVERSOS AUTORS, *Patrimoni del Baix Llobregat*, Sant Feliu de Llobregat, 1994.
- DIVERSOS AUTORS, 1995a
 DIVERSOS AUTORS, *El castell de les Espases i l'ermita de Sant Salvador. Bressol d'Esparreguera*, Esparreguera, 1995.
- DIVERSOS AUTORS, 1995b
 DIVERSOS AUTORS, "Les excavacions al monestir de St. Cugat del Vallès", a *Tribuna d'arqueologia. 1993-94*, Barcelona, 1995, p. 99-120.
- DIVERSOS AUTORS, 1995c
 DIVERSOS AUTORS, "Monestir de Sant Llorenç prop Bagà", a GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni (dir.), *Investigacions arqueològiques i històriques al Berguedà (II): Sant Llorenç prop Bagà, Sant Quirze de Pedret*, Barcelona, 1995, p. 3-177.
- DIVERSOS AUTORS, 1995d
 DIVERSOS AUTORS, *Restauració de l'església de Sant Quirze de Pedret. Cercs (Berguedà). 1989-1995*, Barcelona, 1995.
- DIVERSOS AUTORS, 1996
 DIVERSOS AUTORS, *L'Abans. El Papiol. Recull Gràfic 1890-1960*, El Papiol, 1996.
- DIVERSOS AUTORS, 1996-1997
 DIVERSOS AUTORS, "La fortalesa romana, la basílica i el monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (Catalunya). Les excavacions de 1993-95", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII (1996-1997), p. 1081-1115.
- DIVERSOS AUTORS, 1997a
 DIVERSOS AUTORS, *Entra a l'església gòtica de Granollers*, Granollers, 1997.
- DIVERSOS AUTORS, 1997b
 DIVERSOS AUTORS, "Les excavacions arqueològiques al monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (1993-1994). La fortalesa romana, la basílica i la implantació del monestir", *Gausac*, 10 (1997), p. 15-76.
- DIVERSOS AUTORS, 1998A
 DIVERSOS AUTORS, "Història d'Abdera", *Abdera. Revista Informativa*, Abdera, 1998.
- DIVERSOS AUTORS, 1998b
 DIVERSOS AUTORS, *Els Marc. Cavallers i Poetes al castell d'Eramprunyà*, Gavà, 1998.
- DIVERSOS AUTORS, 1999a
 DIVERSOS AUTORS, *El Baix Llobregat. Guia per al coneixement del patrimoni*, Sant Feliu de Llobregat, 1999.
- DIVERSOS AUTORS, 1999b
 DIVERSOS AUTORS, *Recordant... l'Allella d'abans*, Alella, 1999.
- DIVERSOS AUTORS, 2000a
 DIVERSOS AUTORS, *La Construcció d'un somni: 1990-2000: espai natural de Sant Miquel del Fai*, Barcelona, 2000.
- DIVERSOS AUTORS, 2000b
 DIVERSOS AUTORS, "Una nau gòtica inacabada al monestir de Sant Cugat del Vallès", a *I Congrés arqueologia medieval i moderna, 13-15 novembre 1998*, Igualada, 2000, p. 432-441.
- DIVERSOS AUTORS, 2000c
 DIVERSOS AUTORS, "Vestigis preromànics i alt-medievals de l'ala NE al monestir de Sant Cugat del Vallès (el Vallès Occidental)", a *I Congrés arqueologia medieval i moderna, 13-15 novembre 1998*, Igualada, 2000, p. 350-355.
- DIVERSOS AUTORS, 2001a
 DIVERSOS AUTORS, *Arte románico y escultura de Vanguardia: colecciones del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 2001.
- DIVERSOS AUTORS, 2001b
 DIVERSOS AUTORS, "El campanar de Sant Pere de Bertí", *Amíndola*, 46 (2001), p. 22.

- DIVERSOS AUTORS, 2001c
 DIVERSOS AUTORS, *Les esglésies de Sant Pere de Terrassa: de seu episcopal a conjunt monumental*, Barcelona, 2001.
- DIVERSOS AUTORS, 2002a
 DIVERSOS AUTORS, *L'església romànica de Sant Pere de Riu (Tordera. El Maresme)*, Mataró, 2002.
- DIVERSOS AUTORS, 2002b
 DIVERSOS AUTORS, *Rubricatum*, 3 (El territori d'Eramprunyà entre els segles x-xvi), Gavà, 2002.
- DIVERSOS AUTORS, 2002c
 DIVERSOS AUTORS, *Sant Feliu de Llobregat. Identitat i Història*, Sant Feliu de Llobregat, 2002.
- DIVERSOS AUTORS, 2002d
 DIVERSOS AUTORS, "Tres bisbes van presidir la restauració del culte a Sant Pere de Casseres", *La Marca*, Vic, 2002, p. 26.
- DIVERSOS AUTORS, 2003
 DIVERSOS AUTORS, *Sant Pere de Torelló abans d'abir*, Sant Pere de Torelló, 2003.
- DIVERSOS AUTORS, 2004a
 DIVERSOS AUTORS, *Aproximació al patrimoni històric i arquitectònic de Tordera*, Tordera, 2004.
- DIVERSOS AUTORS, 2004b
 DIVERSOS AUTORS, "Balanç de 10 anys del Centre d'Estudis Santfostencs-Amics de Cabanyes", *Campsentelles*, 7 (2004), p. 133-137.
- DIVERSOS AUTORS, 2006
 DIVERSOS AUTORS, *Història de Sant Cugat*, Sant Cugat del Vallès, 2006.
- DOLS I RUSIÑOL, J., 1972
 DOLS I RUSIÑOL, Joaquim, "El maestro de Osormort", *D'Art*, 1 (1972), p. 12-70.
- DOMEDÉL PORTABELLA, L., 2010
 DOMEDÉL PORTABELLA, Lourdes, *Sant Pere Desvím. Memòria*, s.l., 2010 (inèdit).
- DOMÈNECH CASADEVALL, G. i GIL TORT, R. M., 2010
 DOMÈNECH CASADEVALL, Gemma i GIL TORT, Rosa Maria, *El Monestir de Sant Pere de Galligants*, Girona, 2012.
- DOMÈNECH I MANSANA, J., 1913
 DOMÈNECH I MANSANA, Josep, "El castell de Centelles. Estudi gràfic i nota descriptiva", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 218 (1913), p. 65-71.
- DOMÈNECH I MANSANA, J., 1913
 DOMÈNECH I MANSANA, Josep, "Curiositats arqueològiques. Esglésies rodones catalanes", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 465 (1934), p. 68-69.
- DOMÈNECH I MONTANER, L., 1878
 DOMÈNECH I MONTANER, Lluís, "Monastir de Sant Cugat del Vallès. Claustre", a *Album pintoresch-monumental de Catalunya*, 18 (1878).
- DOMÈNECH VIVES, I., 2009
 DOMÈNECH VIVES, Ignasi, "Utrillo, Deering i Maricel: la construcció d'una col·lecció", *Serra d'or*, 592 (2009), p. 76-80.
- DOMÍNGUEZ PERELA, E., 1987
 DOMÍNGUEZ PERELA, Enrique, *Capiteles hispánicos altomedievales*, Madrid, 1987, 4 vols (Universidad Complutense de Madrid, tesi doctoral inèdita).
- DURAN CANYAMERES, F., 1914
 DURAN CANYAMERES, Félix, *Notas arqueológicas-históricas sobre los castillos feudales de Cataluña*, Barcelona, 1914.
- DURAN CANYAMERES, F., 1926-1927
 DURAN CANYAMERES, Félix, *El Señorío de Castellvell*, Tarragona, 1926-1927.
- DURAN CANYAMERES, F., 1933
 DURAN CANYAMERES, Félix, "L'escultura medieval en la col·lecció Plandiura", *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, III, 24 (1933), p. 129-134; III, 28 (1933), p. 264-273; III, 31 (1933), p. 353-359.
- DURAN CANYAMERES, F., 1936
 DURAN CANYAMERES, Félix, "Exemplars d'escultura medieval ingressats al Museu d'Art de Catalunya", *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, VI, 61 (1936), p. 161-168.
- DURÁN PENEDO, M., HUNTINGFORD I ANTIGAS, E. i DIAZ AGUILERA, J. J., 1987
 DURÁN PENEDO, Mercedes, HUNTINGFORD I ANTIGAS, Elisabet i DIAZ AGUILERA, Juan José, *Montcada i Reixac i el seu entorn: guia històrico-artística*, Montcada i Reixac, 1987.

- DURAN-PORTA, J., 2008a
 DURAN-PORTA, Joan, "Crist de 1147", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SORIA, Jordi (dirs.), *El romànic i la Mediterrània. Barcelona, Toulouse i Pisa (1120-1180)*, Barcelona, 2008, p. 412-143.
- DURAN-PORTA, J., 2008b
 DURAN-PORTA, Joan, "Orfebrería. El tesoro románico", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi, *El Románico en las colecciones del MNAC*, Barcelona, 2008, p. 184-203.
- DURAN-PORTA, J., 2009a
 DURAN-PORTA, Joan, "Les cryptes monumentales dans la Catalogne d'Oliba. De Sant Pere de Rodes à la diffusion du modèle de crypte à salle", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XL (2009), p. 325-339.
- DURAN-PORTA, J., 2009b
 DURAN-PORTA, Joan, "The Lombard masters as a *deus ex machina* in Catalan First Romanesque", *Arte Lombarda*, 156 (2009), p. 99-119.
- DURAN-PORTA, J., 2009c
 DURAN-PORTA, Joan, "¿Lombardos en Cataluña? Construcción y pervivencia de una hipótesis controvertida", *Anales de Historia del Arte*, vol. extra. (2009), p. 231-245.
- DURAN-PORTA, J., 2009d
 DURAN-PORTA, Joan, "Precisiones sobre l'origen de l'anomenada 'naveta d'Ars'", *Bulletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 10 (2009), p. 143-149.
- DURAN-PORTA, J., 2011
 DURAN-PORTA, Joan, "Cristo de 1147", a *El Esplendor del románico: obras maestras del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Madrid, 2011, p. 192-193.
- DURAN I SANPERE, A., 1931
 DURAN I SANPERE, Agustí, "En la restauració de Sant Pau del Camp", *Revista de Catalunya*, 14 (1931), p. 13-21.
- DURAN I SANPERE, A., 1932
 DURAN I SANPERE, Agustí, *Els retaules de pedra*, Barcelona, 1932, 2 vols (col. Monumenta Cataloniae, 1-2)
- DURAN I SANPERE, A., 1946
 DURAN I SANPERE, Agustí, "Visita a la catedral. Segunda jornada: la capilla de Santa Lucía", *Barcelona Divulgación Histórica*, II (1946), p. 244-348.
- DURAN I SANPERE, A., 1951
 DURAN I SANPERE, Agustí, "La puerta de la capilla de Santa Lucía", *Barcelona. Divulgación Histórica*, VIII (1951), p. 280-285.
- DURAN I SANPERE, A., 1952a
 DURAN I SANPERE, Agustí, *Catedral de Barcelona*, Barcelona, 1952.
- DURAN I SANPERE, A., 1952b
 DURAN I SANPERE, Agustí, *Itinerarios artísticos. El Barrio Gótico de Barcelona*, Barcelona, 1952.
- DURAN I SANPERE, A., 1954
 DURAN I SANPERE, Agustí, "Barcelona capital histórica de los correos de España", *Barcelona, divulgación histórica*, VI (1954), p. 165-171.
- DURAN I SANPERE, A., 1960
 DURAN I SANPERE, Agustí, "Federico Marès coleccionista", *Ensayo, Boletín de la Escuela de Artes y oficios artísticos de Barcelona*, II/12 (1960), p. 23-25.
- DURAN I SANPERE, A., 1972a
 DURAN I SANPERE, Agustí, *Barcelona i la seva història*, Barcelona, 1972, 2 vols.
- DURAN I SANPERE, A., 1972b
 DURAN I SANPERE, Agustí, "La Capella de Santa Llúcia", a *Barcelona i la seva història. I. La formació d'una gran ciutat*, Barcelona, 1972, I, p. 334-338.
- DURAN I SANPERE, A., 1972-1975
 DURAN I SANPERE, Agustí, *Barcelona i la seva història*, Barcelona, 1972-1975, 3 vols.
- DURAN I SANPERE, A., 1975a
 DURAN I SANPERE, Agustí, *Historia de Barcelona. De la prehistòria al segle XVI*, Barcelona, 1975.
- DURAN I SANPERE, A., 1975b
 DURAN I SANPERE, Agustí, "El portal de la capella de Santa Llúcia", a *Barcelona i la seva història. III. L'Art i la Cultura*, Barcelona, 1975, p. 207-210.

- DURBÀ I ALEMANY, R., 1983
 DURBÀ I ALEMANY, Robert, "De l'anada al Berguedà", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 24 (1983), p. 280-281.
- DURBÀ I ALEMANY, R., 1984
 DURBÀ I ALEMANY, Robert, "Santa Maria de Tagamanent", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 29 (1984), p. 38-39.
- DURLIAT, M., 1956
 DURLIAT, Marcel, *Christis romans. Roussillon. Cerdagne*, Perpignan, 1956.
- DURLIAT, M., 1961
 DURLIAT, Marcel, "La peinture romane en Roussillon et en Cerdagne", *Cahiers de civilisation médiévale*, IV (1961), p. 1-14.
- DURLIAT, M., 1963
 DURLIAT, Marcel, *El arte catalán*, Barcelona, 1963.
- DURLIAT, M., 1964
 DURLIAT, Marcel, *L'art en el regne de Mallorca*, Mallorca, 1964.
- DURLIAT, M., 1972
 DURLIAT, Marcel, "Problèmes posés par l'histoire de l'architecture religieuse en Catalogne dans la première moitié du XIe siècle", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, III (1972), p. 43-49.
- DURLIAT, M., 1976
 DURLIAT, Marcel, "La fortune des Beatus", *Bulletin Monumental*, 3, 134 (1976), p. 263-264.
- DURLIAT, M., 1988
 DURLIAT, Marcel, *Existeix un art romànic català? Reflexions sobre l'arquitectura catalana del segle XI*, Barcelona, 1988.
- DURLIAT, M., 1989a
 DURLIAT, Marcel, "La Catalogne et le 'premier art roman'", *Bulletin Monumental*, 147 (1989), p. 209-238.
- DURLIAT, M., 1989b
 DURLIAT, Marcel, "La signification des majestés catalanes", *Cahiers Archéologiques. Fin de l'antiquité et moyen âge*, 37 (1989), p. 69-95.
- DURLIAT, M., 1995
 DURLIAT, Marcel, "Les chantiers de construction des églises romanes", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XVI (1995), p. 9-25.
- DUVAL, N., 1992
 DUVAL, N., "La place de l'ensemble de Terrassa dans l'histoire de l'architecture paléochrétienne", a *Actes del I Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, 1992, p. 91-94.
- EIXARCH I FRASNO, J., 1989
 EIXARCH I FRASNO, Josep, *Les arrels històriques de Viladecans*, Viladecans, 1989.
- ELIAS I BRACONS, F., 1926
 ELIAS I BRACONS, Feliu, *La Catedral de Barcelona*, Barcelona, 1926.
- ELÍAS DE MOLINS, A., 1888
 ELÍAS DE MOLINS, Antonio, *Catálogo del Museo Provincial de Antigüedades*, Barcelona, 1888.
- ENRICH I HOJA, J., 1974
 ENRICH I HOJA, Jordi, "Sepulturas medievales en el Collet de Sant Pere Màrtir", *Informació Arqueològica*, 15 (1974), p. 71-75.
- ENRICH I HOJA, J., 1978
 ENRICH I HOJA, Jordi, "Fons de cabanya alto-medievals a la Tossa de Montbui", *Informació Arqueològica*, 27-28 (1978), p. 75-82.
- ENRICH I HOJA, J. et alii, 1998
 ENRICH I HOJA, Jordi et alii, "El collet de Sant Pere Màrtir (Òdena)", a *Arqueologia medieval a l'Anoia. Museu de la Pell d'Igualada i Comarcal de l'Anoia, del 13 al 17 de novembre de 1998. Castell de Claramunt, exposició permanent*, Barcelona, 1998, p. 50-51.
- ENRICH I VILADOMS, M., 1984
 ENRICH I VILADOMS, Montserrat, *El poble de Sant Crisòfol*, Castellbell i el Vilar, 1984.
- ERRA I GALLACH, M., 1995
 ERRA I GALLACH, Miquel (coord.), *Calldetenes, imatges en el temps: primera part 1911-1960*, Calldetenes, 1995.

- ESCALÉ, J., 1981
 ESCALÉ, Joan, "L'ermita romànica de Sant Bartomeu de Navarcles", *Full informatiu del Romànic*, 28 (1981), p. 2-3.
- ESCUADERO, A., 1961
 ESCUDERO, Asunción, "Frontal dedicado a la Virgen", a *El Arte Románico. Catálogo de la Exposición organizada por el Gobierno Español bajo los Auspicios del Consejo de Europa*, Barcelona, 1961, p. 138.
- ESCUADERO I COSTA, A., 1981
 ESCUDERO I COSTA, Antoni, *El Terme municipal de Piera*, Piera, 1981.
- ESCURA I DALMAU, X., 2007
 ESCURA I DALMAU, Xavier, *Cabrera de Mar. Imatge i història*, Cabrera de Mar, 2007.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F., 1980
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "El tema de la psicostasi arran d'un portal romànic de la Catalunya Nova: Saint Miquel de la Portella", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 2 (1980), p. 94-101.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F., 1988
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "El Mestre del frontal de Santa Tecla i l'escultura romànica tardana a la Catalunya Nova", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 23-24 (1988), p. 81-103.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F., 1991
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, *L'Arquitectura religiosa romànica a la Conca de Barberà i Segarra tarragonina*, Tarragona, 1991.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F., 1992
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "Sant Sebastià dels Gorgs", a *Catalunya Romànica*, vol. XIX, Barcelona, 1992, p. 85-93.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F., 1995
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, *Sant Benet de Bages*, Manresa, 1995.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F., 1996a
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "L'escultura romànica catalana en el marc dels intercanvis hispanollengüedocians", a *Gombau de Camporrells, bisbe de Lleida a l'alba del segle XIII*, Lleida, 1996, p. 43-81.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F., 1996b
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "Massifs occidentaux dans l'architecture romane catalane", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuixa*, XXVII (1996), p. 57-77.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F., 1997
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "Culte et iconographie de l'architecture dédiés à saint Michel en Catalogne", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXVIII (1997), p. 175-186.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F., 2001
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, *Sant Benet de Bages*, Manresa, 2001.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F., 2003a
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "Los claustros benedictinos catalanes", a YARZA LUACES, Joaquín i BOTO VARELA, Gerardo (coords.), *Claustros románicos hispanos*, León, 2003, p. 271-279.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F., 2003b
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "Sant Pau del Camp", a YARZA LUACES, Joaquín i BOTO VARELA, Gerardo (coords.), *Claustros románicos hispanos*, León, 2003, p. 281.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F., 2003c
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "Sant Sebastià dels Gorgs", a YARZA LUACES, Joaquín i BOTO VARELA, Gerardo (coords.), *Claustros románicos hispanos*, León, 2003, p. 280.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F., 2008
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "L'àmbit presbiteral i el cor en els edificis romànics catalans", a *Art i litúrgia a l'Occident medieval*, Barcelona, 2008, p. 29-36.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F., 2012
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, "Sant Joan de les Abadesses durant els segles del romànic", a CRISPÍ I CANTÓN, Marta i MONTRAVETA RODRÍGUEZ, Míriam (eds.), *El monestir de Sant Joan de les Abadesses*, Sant Joan de les Abadesses-Ripoll, 2012, p. 29-60.
- ESPAÑOL BERTRÁN, F. i YARZA LUACES, J., 2007
 ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca i YARZA LUACES, Joaquín, *El romànic català*, Manresa, 2007.
- ESPINALT I SELLARÈS, J., 1981
 ESPINALT I SELLARÈS, Jaume "Les excavacions de la Seu", *Dovella*, 2 (1981), p. 25-29.

- ESTAPÉ I FERRER, A., 1993
 ESTAPÉ I FERRER, Antoni, "Esglésies romàniques de la vall de Marganell", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 125 (1993), p. 51-53.
- ESTEBAN FARRÉ, M., 2002
 ESTEBAN FARRÉ, Maria, "L'església de Sant Bartomeu de Monràs", *Amindola*, 50 (2002), p. 11-13.
- ESTEBAN FARRÉ, M., 2003
 ESTEBAN FARRÉ, Maria, "L'església de Sant Bartomeu de Monràs. II part", *Amindola*, 51 (2003), p. 12-15.
- ESTEBAN LORENTE, J. F. *et alii*, 1978
 ESTEBAN LORENTE, Juan Francisco *et alii*, "Fortificaciones cristianas y ordenación fronteriza en el siglo XI. Forma y función de la arquitectura militar", a *Primer Coloquio de Arte Aragonés*, Teruel, 1978, p. 95-123.
- ESTEVE I CUBÍ, J., FONT I MONTANYÀ, D. i RIAL I CARBONELL, R., 1996
 ESTEVE I CUBÍ, Josep, FONT I MONTANYÀ, Dani i RIAL I CARBONELL, Ramon, *L'albergueria, un espai retrobat*, Vic, 1996.
- ESTEVE, A., 1997
 ESTEVES, Albert, *Pineda de Mar. Maresme: guia del patrimoni històric i artístic*, Molins de Rei, 1997.
- ESTRADA I PLANELL, G., 1983
 ESTRADA I PLANELL, Gemma, *Santa Maria del Bruc. Pintures, absis i campanar*, s.l., 1983.
- ESTRADA I PLANELL, G., 1991
 ESTRADA I PLANELL, Gemma, *El Bruc. El medi, la història, l'art*, El Bruc, 1991.
- ESTRADA I PLANELL, G. *et alii*, 1997
 ESTRADA I PLANELL, Gemma *et alii*, *Inventari del patrimoni arquitectònic de Catalunya: L'Anoia*, Barcelona, 1997,
- ESTRADA I RIUS, A., 1994
 ESTRADA I RIUS, Albert, "Sant Feliu de Savassona", *Revista Vic* (1994), p. 47-50.
- ESTREMS LÓPEZ, F. I., 2008
 ESTREMS LÓPEZ, Francesc Ignasi, "El castillo de Palafolls", *Castillos de España*, 150 (2008), p. 53-63.
- EXCURSIÓ A MANRESA, 1878-1881
 "Excursió a Manresa y al monestir de Sant Benet de Bages", *L'Excursionista*, I (1878-1881), p. 73-78.
- EXCURSIÓ A SANT CUGAT, 1876-1877
 "Excursió a Sant Cugat del Vallés. 21 octubre de 1877", *Memorias de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, 1 (1876-1877), p. 137-144.
- EXCURSIÓ A SANT JULIÀ DE VILAMIROSA, 1911
 "Excursió a Sant Julià de Vilamirosa", *Gazeta Montanyesa*, 551 (25/2/1911).
- EXPEDIENT, 1995
Expedient de Declaració BCIN-Monument Històric. Monestir de Santa Maria de Serrateix, Barcelona, 1995 (inèdit).
- EYGUN, F., 1965
 EYGUN, F., *Art des Pays d'ouest*, París, 1965.
- FABRÉ, G., MAYER I OLIVÉ, M. i RODÀ DE LLANZA, I., 1981
 FABRÉ, Georges, MAYER I OLIVÉ, Marc, i RODÀ DE LLANZA, Isabel, *Epigrafia romana de Terrassa*, Terrassa, 1981.
- FABRÉ, J. i HUERTAS, J. M., 1980
 FABRÉ, Jaume i HUERTAS, Josep Maria, "Horta-Guinardó", a *Tots els barris de Barcelona*, Barcelona, 1980.
- FÀBREGA I ENFEDAQUE, A., 2005
 FÀBREGA I ENFEDAQUE, Albert, "Sobre les esglésies de Coaner", *Dovella*, 90 (2005), p. 5-9.
- FÀBREGA I ENFEDAQUE, A. i SERRA I SELLARÈS, F., 2008
 FÀBREGA I ENFEDAQUE, Albert i SERRA I SELLARÈS, Francesc, "Claret dels cavallers (Sant Mateu de Bages)", *Dovella*, 96 (2008), p. 5-19.
- FÀBREGA I GRAU, A., 1954
 FÀBREGA I GRAU, Àngel, *Santuarios marianos de Barcelona: historia, leyenda, folklore*, Barcelona, 1954.
- FÀBREGA I GRAU, A., 1955
 FÀBREGA I GRAU, Àngel, *Diplomatari de la catedral de Barcelona: documents del anys 844-1000*, Barcelona, 1995.
- FADRIQUE, T., CARRASCAL, S. i MALGOSA, A., 2005
 FADRIQUE, Thaïs, CARRASCAL, Susana i MALGOSA, Assumpció, "La necròpolis medieval de Granollers", *Lauro*, 29 (2005), p. 13-20.

- FALCÓN PÉREZ, M. I., 1973
 FALCÓN PÉREZ, María Isabel, "Una noticia acerca de las pinturas románicas de Bagüés (Zaragoza)", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, IX (1973), p. 443-453.
- FALGÀS CASANOVAS, J., 2006
 FALGÀS CASANOVAS, Jordi, "Picasso in Gòsol: Savouring the Secrets of the Mysterious Land", a ROBINSON, William H. et alii, *Barcelona and Modernity: Picasso, Gaudí, Miró, Dalí*, Cleveland-New Haven, 2006, p. 236-248.
- FARELL I DOMINGO, J., 1992
 FARELL I DOMINGO, Joan, *El Priorat de Santa Maria de Castellfollit de Riubregós*, s.l., 1992 (manuscrit inèdit).
- FARELL I DOMINGO, J., 1994
 FARELL I DOMINGO, Joan, *Castellfollit de Riubregós. Resum històric: folklore, llegendes, tradicions*, Barcelona, 1994.
- FARELL I GARRIGÓS, D., 1996
 FARELL I GARRIGÓS, David, "La recerca arqueològica al castell de Burriac. Antecedents a les excavacions de 1993", a *Primeres Jornades d'Arqueologia de Cabrera de Mar i del Maresme*, Cabrera de Mar, 1996, p. 77-80.
- FARELL I GARRIGÓS, D., 2000
 FARELL I GARRIGÓS, David, "La intervenció arqueològica de 1993 al castell de Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme)", a *L'arquitectura militar medieval. Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró, 2000, p. 47-56.
- FARÍAS ZURITA, V., 2002
 FARÍAS ZURITA, Víctor, "Las fortificaciones medievales del Vallès (siglos IX-XIII). Un inventario a partir de las fuentes escritas", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 23-24 (2002), p. 23-48.
- FARRÉ I SANPERA, M. C., 1983
 FARRÉ I SANPERA, Maria Carme, *El Museu d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1983.
- FARRENY, M., MAURI, A. i VIVES, M., 1994
 FARRENY, Montserrat, MAURI, Alfred i VIVES, Miquel, "La seqüència històrica del pont del diable i el seu context territorial", a *Miscel·lània d'Homenatge a Jaume Codina*, El Prat de Llobregat, 1994, p. 219-250.
- FARRERAS MUNNEN, M., 1904
 FARRERAS MUNNEN, Miquel, *Monografia del monastir de Sant Cugat del Vallès*, Barcelona, 1904.
- FARRÉS-TRIAS, J. M., 1994a
 FARRÉS-TRIAS, Josep Maria, "Fugaç història de la masia de l'Obac", a *XV Ronda Vallesana (Els cingles de Vacarisses)*, Sabadell, 1994, p. 78-82.
- FARRÉS-TRIAS, J. M., 1994b
 FARRÉS-TRIAS, Josep Maria, "La Torrota de Vacarisses", a *XV Ronda Vallesana (Els cingles de Vacarisses)*, 1994, p. 99-101.
- FARRÉS-TRIAS, J. M., 2007
 FARRÉS-TRIAS, Josep Maria, "Consolidació de la Torrota", a *XXVIII Ronda Vallesana*, Sabadell, 2007, p. 59-60.
- FARRIOL I VINYES, P., 1982a
 FARRIOL I VINYES, Pere, "Campanya de restauració de l'església de Santa Justa", *Ronçana*, 112 (1982), p. 14-15.
- FARRIOL I VINYES, P., 1982b
 FARRIOL I VINYES, Pere, "Santa Justa, pedres velles", *Ronçana*, 113 (1982), p. 19.
- FARRIOL I VINYES, P., 1982c
 FARRIOL I VINYES, Pere, "Crònica d'una jornada històrica", *Ronçana*, 115 (1982), p. 26-29.
- FARRIOL I VINYES, P., 1990
 FARRIOL I VINYES, Pere, "El castell de Montbui", *Ronçana*, 154 (1990), p. 12-13.
- FAU, J. C., 1978
 FAU, Jean Claude, "Un decor original: L'entrelac epanoui en palmette sur les capiteaux romans de l'ancienne Septimanie", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 9 (1978), p. 129-139.
- FAUQUET I PALAU, J. et alii, 1993
 FAUQUET I PALAU, Josep et alii, "Coneixement arquitectònic de la Torre del Palau", a *IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola*, 1993, III, p. 727-731.
- FAURA, J. M., 1993
 FAURA, Josep Maria, *Història de la serra de l'Obac. El Parc de Sant Llorenç i la serra de l'Obac*, Barcelona, 1993.
- FAURA I CASANOVAS, E., 1999
 FAURA I CASANOVAS, Esteve, *L'Abir i l'avui del Papiol*, El Papiol, 1999.

- FELIU DE TRAVY, I., 1977
 FELIU DE TRAVY, Ignasi, *El monestir de Santa Maria de Serrateix. Una aproximació a la seva història*, Granollers, 1977.
- FELIU I MONTFORT, G., 1976
 FELIU I MONTFORT, Gaspar, "Els inicis del domini territorial de la Seu de Barcelona", *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, XIV (1976), p. 45-61.
- FELIU I MONTFORT, G., 1982
 FELIU I MONTFORT, Gaspar, "Al-Mansur. Barcelona i Sant Cugat", *Acta historica et archaeologica Medievalia*, 3 (1982), p. 49-54.
- FELIU I MONTFORT, G., 1984
 FELIU I MONTFORT, Gaspar, "Sant Joan de les Abadesses i el repoblament del Vallès", a *Miscel·lania Fort i Cogul. Història monàstica catalana i història del Camp de Tarragona*, Montserrat, 1984, p. 129-135.
- FELIU I MONTFORT, G. i SALRACH I MARÉS, J. M., 1999
 FELIU I MONTFORT, Gaspar i SALRACH I MARÉS, Josep Maria, *Els Pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Barcelona-Lleida, 1999, 3 vols.
- FELIU I PORTABELLA, M. et alii, 1993
 FELIU I PORTABELLA, Margarida et alii, *Viladrau*, Girona, 1993.
- FERNÁNDEZ ARENAS, J., 1972
 FERNÁNDEZ ARENAS, José, *La arquitectura mozárabe*, Barcelona, 1972.
- FERNÁNDEZ BERMÚDEZ, I., 2008
 FERNÁNDEZ BERMÚDEZ, Isidre, "Les reials presons de vic. Obres en els segles XVII i XVIII", *Ausa*, XXIII, 161-162 (2008), p. 609-655.
- FERNÁNDEZ SOMOZA, G., 2001
 FERNÁNDEZ SOMOZA, Gloria, "La influencia poitevina en la pintura mural románica del nordeste de España", a *Aquitaine et Espagne, du VIIIe au XIIIe siècle*, Poitiers, 2001, p. 165-174.
- FERNÁNDEZ SOMOZA, G., 2002
 FERNÁNDEZ SOMOZA, Gloria, "Las pinturas de la 'iglesia baja' de San Juan de la Peña. Vínculos pictóricos entre el Poitou y Aragón durante el siglo XII", *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte (UAM)*, XIV (2002), p. 9-17.
- FERNÁNDEZ SOMOZA, G., 2004
 FERNÁNDEZ SOMOZA, Gloria, *Pintura romànica en el Poitou, Aragón y Cataluña. La itinerancia de un estilo*, Murcia, 2004.
- FERNÁNDEZ SOMOZA, G., 2007
 FERNÁNDEZ SOMOZA, Gloria, "Vías medievales y pintores itinerantes en Cataluña en tiempos del Románico", a *El camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida, els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003*, Barcelona, 2007, p. 387-391.
- FERNÁNDEZ I SUBIRANA, M., 1984
 FERNÁNDEZ I SUBIRANA, Marcial, "Patrimoni i deixadesa del nostre poble. SOS: la capella de Sant Jaume ses Oliveres continua 'criant malves'", *Igualada. Periòdic de l'Anoia*, 3024 (24/3/1984), p. 13.
- FERNÁNDEZ I SUBIRANA, M., 1988
 FERNÁNDEZ I SUBIRANA, Marcial, *Antigues capelles igualadines (dels segles XI al XV)*, Igualada, 1988.
- FERNÁNDEZ TORREGROSA, A., 1946
 FERNÁNDEZ TORREGROSA, Amancio, *Breve historia de Montmeló*, Barcelona, 1946.
- FERNÁNDEZ TORREGROSA, A., PIÑERO, À., i UMBERT, J., 1994
 FERNÁNDEZ TORREGROSA, Amancio, PIÑERO, Àngel i UMBERT, Josep, *Aproximació a la història de Montmeló: segles X-XII*, Montmeló, 1994.
- FERNÁNDEZ I TRABAL, J., 2005
 FERNÁNDEZ I TRABAL, Josep, *Política, Societat i Economia en una Vila Catalana medieval*, Molins de Rei, 2005.
- FERNIE, E., 1994
 FERNIE, Eric, "St. Vincent at Cardona and the Mediterranean dimension of first Romanesque architecture", a *Studies in Medieval Art and Literature presented to Peter Lasko*, Stroud, 1994, p. 24-35.
- FERNIE, E., 2000
 FERNIE, Eric, "Saint-Vincent de Cardona et la dimension méditerranéenne du premier art roman", *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 43 (2000), p. 243-256.
- FERNIE, E., 2010
 FERNIE, Eric, "Sant Vicenç at Cardona and Byzantine Architecture revisited", a FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SORIA, Jordi (dirs.), *Els Comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 2010, p. 33-40.

- FERRAN I GOMEZ, D., 1999
 FERRAN I GOMEZ, Domènec, *Terrassa, Conjunt Monumental de les esglésies de Sant Pere*, Terrassa, 1999.
- FERRAN I GOMEZ, D., 2001
 FERRAN I GOMEZ, Domènec, "Museu de Terrassa. Pla director del conjunt monumental de les Esglésies de Sant Pere", *Terme*, 16 (2001), p. 17-21.
- FERRAN I GOMEZ, D., 2004
 FERRAN I GOMEZ, Domènec (coord.), *La cartoixa de Sant Jaume de Vallparadís*, Terrassa, 2004.
- FERRAN I GOMEZ, D., 2009
 FERRAN I GOMEZ, Domènec, *Ecclesiae Egarenses. Les esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Barcelona, 2009.
- FERRAN I GÓMEZ, D. i MASSAGUÉ I TORNÉ, J. M., 1992
 FERRAN I GÓMEZ, Domènec i MASSAGUÉ I TORNÉ, Josep Maria, "Sant Pere de Terrassa. Proposta per una seqüència arquitectònica", a *Actes del I Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, 1992, p. 133-138.
- FERRAN I GOMEZ, D. et alii, 1991
 FERRAN I GOMEZ, Domènec et alii, *Història de Viladecavalls*, Viladecavalls, 1991.
- FERRANDO I ROIG, A., 1983
 FERRANDO I ROIG, Antoni, *El Parc natural de Sant Llorenç del Munt i Serra de l'Obac: història i arqueologia vistes per un excursionista*, Sabadell, 1983.
- FERRANDO I ROIG, A., 1987
 FERRANDO I ROIG, Antoni, *El monestir de Sant Llorenç del munt i les seves possessions*, Barcelona, 1987.
- FERRER, M. A., 1998
 FERRER, Maria Àngels, "El romànic recupera sus raíces", *La Vanguardia* (12/07/1998), *La Revista*, p. 12-13.
- FERRER I ALÒS, L., 1986
 FERRER I ALÒS, Llorenç, "Navarcles" a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), II, p. 151 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- FERRER I ALÒS, L., 1997
 FERRER I ALÒS, Llorenç, *La capella i el barri de Sant Bartomeu*, Navarcles, 1997.
- FERRER I ALÒS, L. i PLANS I MAESTRA, J., 2008
 FERRER I ALÒS, Llorenç i PLANS I MAESTRA, Jaume, *Sant Jaume d'Olzinelles i el Pont de Cabrianes: una ullada a la seva història*, Sant Fruitós de Bages, 2008.
- FERRER I GODOY, J., 2009
 FERRER I GODOY, Joan, *Diplomatari del monestir de Sant Joan de les Abadesses (995-1273)*, Barcelona, 2009.
- FERRER SOLER, A., 1951
 FERRER SOLER, Albert, "La iglesia de San Miguel de Olérdola", *Archivo Español de Arte*, 24 (1951), p. 113-123.
- FELI, A. i MONFORT, J. M., 1902
 FELI, Antoni i MONFORT, Josep Maria, *Estudi històric y arquitectònic del monestir de Sant Pau del Camp*, Barcelona, 1902.
- FIERRO MACÍA, J., 1987
 FIERRO MACÍA, Javier, "Excavaciones en una torre del recinto fortificado de Ódena", a *Arqueología medieval española. II Congreso (Madrid 19-24 Enero 1987)*, Madrid, 1987, II, p. 169-175.
- FIERRO MACÍA, J., 1991
 FIERRO MACÍA, Javier, "Arqueología y espacio de la torre albarrana del castillo de Ódena", a *Simposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (Segles X-XVIII)*, Barcelona, 1991, p. 22-26 (col. Quaderns científics i tècnics, 3).
- FIERRO MACÍA, J., 1996
 FIERRO MACÍA, Javier, "Resultats de la Campanya realitzada l'any 1995 a un sector de la pars rustica de la vil·la romana de Sales", a *Estudis, informes i textos del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local*, Barcelona, 1996, p. 291-298 (col. Quaderns Científics i Tècnics, 8).
- FIERRO MACÍA, J., 2004
 FIERRO MACÍA, Javier, "Resultat de les excavacions realitzades a l'església de Sant Pere de Serrallonga (Alpens, Barcelona)", a *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2004, Comarques de Barcelona (1996-2004)*, Barcelona, 2004, III, p. 1232-1241.
- FIERRO MACÍA, J., 2010
 FIERRO MACÍA, Javier, "La recerca arqueològica del monument: el castell i l'església", *L'Erol*, 104 (2010), p. 14-20.

- FIERRO MACÍA, J. i CAIXAL I MATA, À., 1999
 FIERRO MACÍA, Javier i CAIXAL I MATA, Àlvar, *Memòria de l'excavació realitzada l'any 1998 a l'església de la Mare de Déu i a la pars rustica de la vil·la romana de Sales*, Viladecans, Barcelona, 1999 (inèdit).
- FIERRO MACÍA, J. i CAIXAL I MATA, À., 2001
 FIERRO I MACÍA, Javier i CAIXAL I MATA, Àlvar, "Darreres campanyes d'excavació a la vil·la romana i a l'església de la Mare de Déu de Sales, Viladecans, Barcelona", a *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, La Garriga, 29 y 30 de noviembre y diciembre de 2001*, La Garriga, 2001.
- FIERRO MACÍA, J. i CLUA I MERCADAL, M., 1991
 FIERRO MACÍA, Javier i CLUA I MERCADAL, Maria, "La interpretació de la iglesia de Sant Pere de Castellfollit del Boix a la luz de la excavació de la capilla gòtica adosada a la fachada septentrional del templo", a *Símposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Barcelona, 1991, p. 207-212 (col. Quaderns científics i tècnics, 3).
- FIERRO MACÍA, J. i SOLÉ I PALACÍN, X., 1991
 FIERRO MACÍA, Javier i SOLÉ I PALACÍN, Xavier, "Evolución arquitectónica de la iglesia del santuario de Santa Maria de Foix (Torrelles de Foix, Alt Penedès)", a *Símposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Barcelona, 1991, p. 109-114 (col. Quaderns científics i tècnics, 3).
- FIERRO MACÍA, J. et alii, 2010
 FIERRO MACÍA, Javier et alii, *Església de Sant Pere de Serrallonga (Alpens). Arqueologia i història*, Barcelona, 2010.
- FIGUEROLA I GARRETA, P. J., 1991
 FIGUEROLA I GARRETA, P. J., *Guia del Museu Diocesà de Barcelona*, Barcelona, 1991.
- FIGUEROLA I GARRETA, P. J., 1994
 FIGUEROLA I GARRETA, P. J., *El bisbe Morgades i la formació de l'església catalana contemporània*, Abadia de Montserrat, 1994.
- FILGUEIRA GANZO, M. D., 1993
 FILGUEIRA GANZO, Maria Dolors, "Capitells pre-romànics a Sant Feliu de Codines", *Gala. Revista d'arqueologia, antropologia i patrimoni*, 2 (1993), p. 247-250.
- FITA I COLOMÉ, F., 1896
 FITA I COLOMÉ, Fidel, "San Andrés de Llanereras", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 28 (1896), p. 168-172.
- FITÉ I LLEVOT, F., 1987
 FITÉ I LLEVOT, Francesc, "Les torres rodones de guaita en la Catalunya Occidental (s. X-XI). Una hipòtesi sobre el seu origen", a *Vè Congrés Espanyol d'Història de l'Art, Barcelona, 29 d'octubre al 3 de novembre de 1984*, Barcelona, 1987, I, p. 159-170.
- FITÉ I LLEVOT, F., 1988
 FITÉ I LLEVOT, Francesc, "Arquitectura militar y repoblación en Cataluña (siglos VIII al XI)", a *III Congreso de Arqueología Medieval Española. Actas. Oviedo, 27 marzo-1 abril 1989*, Oviedo, 1988, p. 193-235.
- FITÉ I LLEVOT, F., 1993
 FITÉ I LLEVOT, Francesc, *Arquitectura i repoblació en la Catalunya dels segles VIII-XI. Els orígens i l'evolució de l'arquitectura militar en les àrees de frontera, amb una atenció preferent per la zona del Montsec, a la Catalunya de Ponent*, Lleida, 1993.
- FITÉ I LLEVOT, F., 1995
 FITÉ I LLEVOT, Francesc, "Consideracions sobre el romànic en l'àmbit del comtat d'Urgell", a *El comtat d'Urgell*, Lleida, 1995, p. 119-148.
- FITÉ I LLEVOT, F., 1999
 FITÉ I LLEVOT, Francesc, "Sobre els mestres d'obra i la construcció medieval a Catalunya", a FITÉ I LLEVOT, Francesc i YARZA LUACES, Joaquín (eds.), *L'Artista-artesà Medieval a la Corona d'Aragó (Actes del col·loqui celebrat a Lleida, 14, 15 i 16 de gener de 1998)*, Lleida, 1999, p. 211-238.
- FITÉ I LLEVOT, F., 2003-2004
 FITÉ I LLEVOT, Francesc, "La Seu Vella de Lleida i la introducció de l'arquitectura gòtica a Catalunya", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 25 (2003-2004), p. 1071-1109.
- FITER I INGLÉS, J., 1881
 FITER I INGLÉS, Josep, "Nuestros grabados. Viladecans. La Torre del Baró", *La Ilustración*, 25 (1881), p. 196.
- FLORENSA I FERRER, A., 1954
 FLORENSA I FERRER, Adolf, "La capilla románica de San Lázaro", *Barcelona: Suplemento ilustrado de Gaceta Municipal*, 5 (1954), p. 13-16.

- FLORENSA I FERRER, A., 1955a
 FLORENSA I FERRER, Adolf, "Dos monumentos recuperados: Capilla Marcús y Capilla de San Lázaro", *Barcelona: Suplemento ilustrado de Gaceta Municipal*, 1 (1955).
- FLORENSA I FERRER, A., 1955b
 FLORENSA I FERRER, Adolf, "Testigos mudos", *Barcelona. Suplemento ilustrado de la Gaceta Municipal*, 8 (1955), p. 315-316.
- FLORES, C. i AMANN, E., 1964-1965
 FLORES, Carlos i AMANN, Eduardo, *La arquitectura de Barcelona*, Madrid, 1964-1965.
- FLÓREZ, E., 1774
 FLÓREZ, Enrique, *España sagrada. Tomo XXVIII. Contiene el estado antiguo de la iglesia ausonense, hoy Vique*, Madrid, 1774.
- FLOTATS I LLAGOSTERA, A., 1979
 FLOTATS I LLAGOSTERA, Antoni, *Vacarisses. Assaig històric d'un poble*, Vacarisses, 1979.
- FLUVIÀ I ESCORSA, A. de, 1999
 FLUVIÀ I ESCORSA, Armand de, "La domus de Palau (o Castell de Fluvià) i els seus senyors", a *XX Ronda Vallesana. Sant Esteve de Palautordera*, Sabadell, 1999, p. 82-85.
- FOLCH I IGLESIAS, C., GIBERT I REBULL, J. i MARTÍ I CASTELLÓ, R., 2010
 FOLCH I IGLESIAS, Cristian, GIBERT I REBULL, Jordi i MARTÍ I CASTELLÓ, Ramon, "El jaciment altmedieval de les Feixes de Monistrol (Gaià, El Bages)", a *Preactes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya. Tarragona 10-13 de juny de 2010*, Tarragona, 2010, p. 4-5.
- FOLCH I TORRES, J., 1911
 FOLCH I TORRES, Joaquim [Flama], "Sant Pere de les Puelles", *La Veu de Catalunya* (12/01/1911), p. 56.
- FOLCH I TORRES, J., 1920
 FOLCH I TORRES, Joaquim, "Copó esmaltat del Rin", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI (1920), p. 774-780.
- FOLCH I TORRES, J., 1925a
 FOLCH I TORRES, Joaquim, "De com eren disposades les imatges escultòriques en l'altar romànic", *Gasetta de les Arts*, 21 (1925), p. 4-7.
- FOLCH I TORRES, J., 1925b
 FOLCH I TORRES, Joaquim, "La doctrina de la conservació de les pintures murals", *Gasetta de les arts*, II, 29 (1925), p. 3.
- FOLCH I TORRES, J., 1926
 FOLCH I TORRES, Joaquim, *Museo de la Ciudadela. Catalogo de la secció de Arte Románico*, Barcelona, 1926.
- FOLCH I TORRES, J., 1929
 FOLCH I TORRES, Joaquim, "La Vera Creu bizantina de Bagà", *La Veu de Catalunya* (09/08/1929), p. 5.
- FOLCH I TORRES, J., 1956
 FOLCH I TORRES, Joaquim, *La Pintura romànica sobre fusta*, Barcelona, 1956 (col. Monumenta Cataloniae, IX).
- FOLCH I TORRES, J., 1957
 FOLCH I TORRES, Joaquim, *L'art català, vol. I*, Barcelona, 1957.
- FOLCH I TORRES, J., 1961
 FOLCH I TORRES, Joaquim, "La colección de esmaltes románicos del Museo de Arte de Cataluña de Montjuich se halla totalmente expuesta", *Destino* (15/04/1961), p. 1236.
- FOLDA, J., 2005
 FOLDA, Jaroslav, *Crusader Art in the Holy Land. From the Third Crusade to the Fall of Acre, 1187-1291*, Cambridge, 2005.
- FONT I CARRERAS, A., 1891
 FONT I CARRERAS, August, *La Catedral de Barcelona*, Barcelona, 1891.
- FONT I RIUS, J. M., 1958
 FONT I RIUS, Josep Maria, "Algunes notes sobre els antics costums parroquials de Sant Pere de Bertí", *Ausa*, III, 25 (1958), p. 86-90.
- FONT I RIUS, J. M., 1969-1983
 FONT I RIUS, Josep Maria, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Madrid, 1969-1983, 3 vols.
- FONT I RIUS, J. M., 1973
 FONT I RIUS, Joan, "Santa Maria de la Roqueta", *Igualada. Periòdic de l'Anoia*, 2022 (12/05/1973), p. 5.
- FONT I RIUS, J. M., 1986
 FONT I RIUS, Josep Maria, "La restauració cristiana de Cardona i la seva carta de població (986)", *Cardener*, 3 (1986), p. 17-30.

- FONT I SAGUÉ, N., 1895
 FONT I SAGUÉ, Norbert, "Lo Palau Episcopal de Barcelona", *Jochs Florals*, XXXVII (1895), p. 123-133.
- FONTAINE, J., 1973-1977
 FONTAINE, Jacques, *L'art préroman hispanique*, La Pierre-qui-vire (Yonne), 1973-1977, 2 vols.
- FONTAINE, J., 1978
 FONTAINE, Jacques, *El mozárabe*, 1978 (1977).
- FOREY, A. J., 1973
 FOREY, A. J., *The Templars in the Corona de Aragón*, Londres, 1973.
- FORSYTH, I. H., 1972
 FORSYTH, Ilene H., *The Throne of wisdom. Wood sculptures of the madonna in romanesque France*, Princeton, 1972.
- FORT I COGUL, E., 1967
 FORT I COGUL, Eufemià, "El pretès monestir d'Ancosa", a *I Col·loqui d'Història del Monaquisme Català. Santes Creus (1966)*, Santes Creus, 1967, p. 111-125.
- FORT I COGUL, E., 1972
 FORT I COGUL, Eufemià, *El Senyoriu de Santes Creus*, Barcelona, 1972.
- FORT I GAUDI, J., 1978a
 FORT I GAUDÍ, Jordi, *Mare de Déu de Brugués*, Sant Climent de Llobregat, 1978.
- FORT I GAUDI, J., 1978b
 FORT I GAUDI, Jordi, *La Mare de Déu de Sales (Viladecans)*, Sant Climent de Llobregat, 1978.
- FORT I GAUDI, J., 1979
 FORT I GAUDÍ, Jordi, *Santa Maria de la Salut*, Sant Climent de Llobregat, 1979.
- FORTUNY, E. de, 1973
 FORTUNY, Epifani de, "Les pintures murals romàniques", a *Sentromà*, Tiana, 1973, p. 2-6.
- FORTUNY I CORNET, J. i SERRA I COMA, R., 1986a
 FORTUNY I CORNET, Jordi i SERRA I COMA, Roser, "Calders", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), I (col. Història de les comarques de Catalunya).
- FORTUNY I CORNET, J. i SERRA I COMA, R., 1986b
 FORTUNY I CORNET, Jordi i SERRA I COMA, Roser, "Monistrol de Calders", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), II, p. 57-70 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- FRAGO I PÉREZ, M. P., 1988
 FRAGO I PÉREZ, Maria Pilar, *Els Hospitalers al Berguedà: l'Església de Sant Joan de Berga, 1220-1378*, Barcelona, 1988.
- FRANCÀS I PATSÍ, À., 1997
 FRANCÀS I PATSÍ, Àngel, *La Pobla de Lillet, Història, costums i tradicions de la Vall de Lillet (Berguedà)*, Berga, 1997.
- FRANCÈS FARRÉ, J. i GIL I NEBOT, L., 2001
 FRANCÈS FARRÉ, Joan i GIL I NEBOT, Leopoldo, "Els treballs d'excavació arqueològica i restauració de l'església de Sant Iscle i Santa Victòria de les Feixes (Cerdanyola del Vallès)", *Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi*, XV (2001), p. 343-367.
- FRANCO MATA, À., 2009
 FRANCO MATA, Àngela, "Relaciones entre la iconografía de las Horas de la Pasión y el Oficio Divino", a *Els amics del Pare Llompart. Miscel·lània in honorem*, Palma, 2009, p. 182-191.
- FRANCO MATA, À., 2012
 FRANCO MATA, Àngela, "La contemplación de la pasión de Cristo a través de la liturgia de las horas canónicas, el teatro y la imagen", a *Le plaisir de l'art du Moyen Âge: commande, production et réception de l'oeuvre d'art: mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet*, París, 2012, p. 992-1003.
- FRAUER, M., 1999
 FRAUER, Martina, "Die dominikanerkirche Santa Catalina in Barcelona - Aspekte zur Entstehungsgeschichte", *Gotische Architektur in Spanien*, Frankfurt, 1999, p. 119-142.
- FREEDMAN, P., 1983
 FREEDMAN, Paul, *The Diocese of Vic: tradition and regeneration in medieval Catalonia*, New Brunswick, 1983.
- FREEDMAN, P., 1985
 FREEDMAN, Paul, *Tradició i regeneració a la Catalunya medieval. La diòcesi de Vic*, Barcelona, 1985.

- FREIXA I OLIVAR, J. M., 1959
 FREIXA I OLIVAR, Josep Maria, *Anales de Villanueva y Geltrú (1850-1880)*, Vilanova i la Geltrú, 1959.
- FREIXAS I CAMPS, P., 2005
 FREIXAS I CAMPS, Pere (com.), *El Crist romànic a les terres de Girona*, Girona, 2005.
- FREIXAS I CAMPS, P. i CAMPS I SORIA, J., 2010
 FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SORIA, Jordi (dirs.), *Els Comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya. Simposi internacional (25 i 26 de novembre de 2005)*, Barcelona, 2010.
- FRINTA, M. S., 1981
 FRINTA, Mojmir Svatopluk, "Raised Gilded Adornment of the Cypriot Icons, and the Occurrence of the Technique in the West", *Gesta*, 20 (1981), p. 333-347.
- FUGUET I SANS, J., 1995
 FUGUET I SANS, Joan, *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Barcelona, 1995.
- FUGUET I SANS, J., 2003
 FUGUET I SANS, Joan, "Sant Pau de Riu-sec: priorat hospitaler i possible establiment templer. Noves aportacions al coneixement de la seva història", *Arraona*, 27 (2003), p. 256-265.
- FUGUET I SANS, J., 2004
 FUGUET I SANS, Joan, "La casa del Palau del Temple de Barcelona", *Locus Amoenus*, 7 (2004), p. 99-109.
- FUGUET I SANS, J., 2005
 FUGUET I SANS, Joan, *Templers i hospitalers. IV: Guia de la Catalunya vella, el Penedès, els comtats del Rosselló i Mallorca*, Barcelona, 2005.
- FUGUET I SANS, J., 2006
 FUGUET I SANS, Joan, "Historiografia i estat de la qüestió de l'arquitectura dels ordes del Temple i de l'Hospital a la Corona d'Aragó", a *Templers i hospitalers. Grup de recerques de les Terres de Ponent*, Barbens, 2006, p. 287-308.
- FUSTÉ, R. i SERRA I ROTÉS, R., 1982
 FUSTÉ, Ramon i SERRA I ROTÉS, Rosa, "Les pintures murals de Sant Andreu de Cal Pallo", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 7 (1982), p. 442-448.
- GAIGNEBET, C. i LAJOUX, J. D., 1985
 GAIGNEBET, Claude i LAJOUX, Jean-Dominique, *Art profane et religion populaire au Moyen Age*, París, 1985.
- GAILLARD, G., 1933
 GAILLARD, Georges, "Les chapiteaux du cloître de Sainte-Marie de l'Estany", *Gazette des Beaux Arts*, sèrie 6, X (1933), p. 139-157, 257-271.
- GAILLARD, G., 1938
 GAILLARD, Georges, *Premiers essais de sculpture monumentale en Catalogne au Xe et XIe siècles*, París, 1938.
- GAILLARD, G., 1959
 GAILLARD, Georges, "Sant Benet de Bages", a *Congrès Archéologique de France, CXVII^e session*, París, 1959, p. 208-214.
- GALCERAN I SOLANES, O., 1981
 GALCERAN I SOLANES, Octavi, "Notícia arquitectònica de l'ermita de Sant Vicenç del Bosc", *Arraona*, 2ª època, 12 (1981), p. 47-54.
- GALERA I ISERN, L. i ARTÉS LLOVET, S., 1975
 GALERA I ISERN, Lluís i ARTÉS LLOVET, Salvador, *Notes històriques de la parròquia de Sant Feliu d'Allella*, Allella, 1975.
- GALERA I PEDROSA, A., 1998
 GALERA I PEDROSA, Andreu, *Diplomatari de la Vila de Cardona (anys 966-1276)*, Barcelona, 1998.
- GALERA I PEDROSA, A., 2001a
 GALERA I PEDROSA, Andreu, *El castell de Cardona*, Sant Vicenç de Castellet, 2001.
- GALERA I PEDROSA, A., 2001b
 GALERA I PEDROSA, Andreu, *Territori, senyoriu i jurisdicció a la Catalunya Central: la Batllia de Cardona, duc de Cardona, i la baronia de Santa Maria d'Aguilar: sigles XI-XVI*, Barcelona, 2001 (Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita).
- GALERA I PEDROSA, A., 2003
 GALERA I PEDROSA, Andreu, "L'església dels prohoms. La fundació de beneficis eclesíastics simples a Sant Miquel de Cardona (segles XIII-XVI)", a *L'església parroquial de Sant Miquel de Cardona. El gòtic al mig Cardener*, Manresa, 2003, p. 45-130.

- GALERA I PEDROSA, A., 2006
- GALERA I PEDROSA, Andreu, "Les pintures murals de l'atri de l'església canonical de Sant Vicenç del castell de Cardona", a *El retorn de les pintures murals de l'atri de la Canònica de Sant Vicenç de Cardona*, Cardona, 2006, p. 4-5.
- GALERA I PEDROSA, A., s.d.
- GALERA I PEDROSA, Andreu, "Introducció històrica", a SOCIETAT D'ARQUEOLOGIA DEL BERGUEDÀ, *Catàleg del Patrimoni Cultural Moble i Imoble de Capolat*, Capolat, s.d. (inèdit).
- GALÍ FARRÉ, D., 1999
- GALÍ FARRÉ, David, *Informe sobre el castell de Lluçà*, s.l., 1999 (inèdit).
- GALÍ FARRÉ, D., 2004
- GALÍ FARRÉ, David, *El Castell d'Orís: aproximació històrica*, Barcelona, 2004.
- GALÍ FARRÉ, D., 2008
- GALÍ FARRÉ, David, "Ora et labora a l'entorn del monestir. Els eremitoris, les estructures hidràuliques i l'hostal El Frare", *L'Erol*, 99 (2008), p. 21-24.
- GALÍ FARRÉ, D. i PANCORBO I PICÓ, A., 2005
- GALÍ FARRÉ, David i PANCORBO I PICÓ, Ainoha, "Aproximació històrica i artística a l'església de Sant Vicenç de Fals (Fonollosa, Bages)", *Falchs. Fulls de divulgació de la història de Fals*, Monogràfics, 10 (2005), p. 73-88.
- GALÍ FARRÉ, D. i VENTURA SELLÉS, A. 2010
- GALÍ FARRÉ, David i VENTURA SELLÉS, Anna, "El lloc de Madrona a través dels documents. Castell, parroquians i masies", *L'Erol*, 104 (2010), p. 21-29.
- GALLARDO I GARRIGA, A., 1934
- GALLARDO I GARRIGA, Antonio, "Paseos arqueológicos por Barcelona. Itinerario sexto", *Barcelona Atracción*, XXV (1934), p. 145.
- GALLARDO I GARRIGA, A., 1938
- GALLARDO I GARRIGA, Antoni, *Del Mogent al Pla de la Calma*, Barcelona, 1938 [extret de: *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 514 (1938), p. 58-64; 515 (1938), p. 76-89; 516 (1938), p. 101-114; 518-523 (1938), p. 149-201.]
- GALLARDO I GARRIGA, A., 1942-1943
- GALLARDO I GARRIGA, Antoni, "La iglesia mozárabe de San Pedro de Brunet", *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, 2 (1942), p. 7-10; 3 (1943), p. 7-12.
- GALLIAZZO, V., 1995
- GALLIAZZO, Vittorio, *I ponti romani*, Treviso, 1995.
- GALLICÓ, F. X., 1969
- GALLICÓ, Francesc Xavier, "El triente de Égica hallado en las excavaciones de Sant Vicenç d'Obiols (Berga)", *Gaceta numismática*, 12 (1969), p. 15-16.
- GALOBARDES I PLANAS, J. i PUIGBÓ I CANELLAS, J., 1933
- GALOBARDES I PLANAS, Josep i PUIGBÓ I CANELLAS, Josep, *Notes històriques d'Artés*, Manresa, 1933.
- GALOPART I BADAL, J., 1981
- GALOPART I BADAL, Joan, "Les plantes de les esglésies romàniques del Bages", *Dovella*, 2 (1981), p. 12-15.
- GALOBART I BADAL, J. i VILARMAU I MASFERRER, M., 1986 (1987-1988)
- GALOBART I BADAL, Joan i VILARMAU I MASFERRER, Marc, "Callús", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), I, p. 171-182 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- GALTÉS PUJOL, J., 1985
- GALTÉS PUJOL, Joan, *Guia històrico-artística de l'Església de Sant Vicenç de Mollet*, Mollet del Vallès, 1985.
- GALTÉS PUJOL, J., 1987
- GALTÉS PUJOL, Joan, "Orígens i formacions del municipi de Mollet del Vallès", *Notes*, 1 (1987), p. 15-18.
- GALTÉS PUJOL, J., 1992
- GALTÉS PUJOL, Joan, "Mollet fa mil anys. L'església, la parròquia i el terme de Mollet del Vallès en el Cartulari de Sant Cugat (segles, x-xiii)", *Notes*, 6 (1992), p. 23-31.
- GALTIER MARTÍ, F., 1987
- GALTIER MARTÍ, Fernando, "Les châteaux lombards de l'Aragon, à l'aube de la castellogie romane occidentale. La tour ronde", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XVIII (1987), p. 173-206.
- GALTIER MARTÍ, F., 1988
- GALTIER MARTÍ, Fernando, "L'église ligurienne San Paragorio de Noli et ses rapports avec Santa María de Obarra (Aragon) et San Vicente de Cardona (Catalogne). Trois précoces témoignages artistiques de la 'diaspora lombarde'", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 19 (1988), p. 151-168.

- GALTIER MARTÍ, F., 1991
 GALTIER MARTÍ, Fernando, "Le corps occidental des églises dans l'art roman espagnol du XIe siècle: problèmes de réception d'un modèle septentrional", *Cahiers de civilisation médiévale*, 135-136 (1991), p. 297-307.
- GALTIER MARTÍ, F., 2003
 GALTIER MARTÍ, Fernando, "I maestri lombardi e la nascita dell'arte romanica in Catalogna e Aragona. Problemi del loro apporto alla luce del quadro europeo", a *Medioevo: arte lombarda. Atti del Convegno internazionale di studi (Parma 2001)*, Milà, 2003, p. 593-601.
- GALVAN FREILE, F., 2008
 GALVAN FREILE, Francisco, "Culto e iconografía de Tomás de Canterbury en la Península Ibérica (1173-1300)", a ESPAÑOL BERTRAN, Francesca i FITÉ I LLEVOT, Francesc (eds.), *Hagiografia peninsular en els segles medievals*, Lleida, 2008, p. 197-216.
- GARCÍA, A., 1982
 GARCÍA, Alfons, "Les esglésies de Tagamanent", *Tagamanent*, 2 (1982), p. 6-8.
- GARCÍA BATALLA, P., 2008
 GARCÍA BATALLA, Pere, "Crònica del Grup ProArqueologia i Història", *L'Ordit*, 2 (2008), p. 200-218.
- GARCÍA CARRERA, R., 1986
 GARCÍA CARRERA, Raimundo, *Esglésies i capelles romàniques de Caldes de Montbui*, Terrassa, 1986.
- GARCÍA I LLINARES, G., 1994
 GARCÍA I LLINARES, Gemma, "Memòria inèdita de l'excavació. Rellinars", s.l., 1994.
- GARCÍA I LLINARES, G. i MORO GONZÁLEZ, A., 1997
 GARCÍA I LLINARES, Gemma i MORO GARCÍA, Antonio, "Noves aportacions a la periodització de l'església vella de Rellinars", *Terme*, 12 (1997), p. 15-17.
- GARCÍA I LLINARES, G. i OLESTI I VILA, O., 1997
 GARCÍA I LLINARES, Gemma i OLESTI I VILA, Oriol, "Terrassa i el seu territori a l'edat antiga: estat de la qüestió i noves perspectives de recerca", *Terme* (14), 1999, p. 13-23.
- GARCÍA I LLINARES, G., MORO GARCÍA, A. i Tuset BERTRÁN, F., 2003
 GARCÍA I LLINARES, Gemma, MORO GARCÍA, Antonio i Tuset BERTRÁN, Francesc, "De conjunt paleocristià i catedralici a conjunt parroquial. Transformacions i canvis d'ús de les esglésies de Sant Pere de Terrassa. Segles IV-XVIII.", *Terme*, 18 (2003), p. 29-57.
- GARCÍA I LLINARES, G., MORO GARCÍA, A. i Tuset BERTRÁN, F., 2009
 GARCÍA I LLINARES, Gemma, MORO GARCÍA, Antonio i Tuset BERTRÁN, Francesc, *La seu episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*, Tarragona, 2009.
- GARCÍA I MAJÓ, L., 1995
 GARCÍA I MAJÓ, Lluís, "Sant Pere de Rubí a l'època baix-medieval; segles XII, XIII, XIV i XV", *Butlletí. Grup de Col·laboradors del Museu de Rubí*, 39 (1995), p. 309-318.
- GARCÍA-PEY, E., 2004
 GARCÍA-PEY, Enric, *Granera. Recull toponomàstic*, Barcelona, 2004.
- GARCÍA-PEY, E., 2005
 GARCÍA-PEY, Enric, *Castellcir. Recull onomàstic*, Barcelona, 2005.
- GARCÍA-PEY, E., 2006
 GARCÍA-PEY, Enric, *La Garriga. Noms de casa i lloc*, La Garriga, 2006.
- GARCÍA PIÑOL, R., 1974
 GARCÍA PIÑOL, Ramon, *Rutas Medievales*, Barcelona, 1974.
- GARCÍA I SANZ, A., 1960
 GARCÍA I SANZ, Arcadi, "Arnulfo, obispo de Vich (992-1010)", *Ausa*, 33 (1960), p. 401-411.
- GARCÍA I SANZ, A., 1974
 GARCÍA I SANZ, Arcadi, "La noció d'orde en el monaquisme català antic (segles IX-XIII)", a *II Col·loqui d'història del monaquisme català (Sant Joan de les Abadesses, 1970)*, Abadia de Poblet, 1974, II, p. 25-55.
- GARCÍA I TARGA, J., 1993
 GARCÍA I TARGA, Joan, "El Castell de Miralpeix: un model d'ocupació medieval i moderna al Garraf", *Miscel·lània Penedesenca*, XVIII (1993), p. 143-166.
- GARCÍA I TARGA, J., 1996
 GARCÍA I TARGA, Joan, "La Masía fortificada de Miralpeix (Sitges, Barcelona)", *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología*, 36 (1996), p. 157-170.

- GARCÍA I TARGA, J., 2003
- GARCÍA I TARGA, Joan, "El Castillo de Miralpeix (Sitges, Barcelona): Un modelo de ocupación medieval y moderna en la costa catalana", a *Actas del IV Curso de cultura medieval seminario: la fortificación medieval en la Península Ibérica*, Aguilar de Campoo, 2003, p. 329-338.
- GARCÍA I TARGA, J. i LÓPEZ I MULLOR, A., 2000
- GARCÍA I TARGA, Joan i LÓPEZ I MULLOR, Albert, "La primera campanya d'excavació al despoblat del Puig d'Esparreguera (Esparreguera, Baix Llobregat)", a *Estudis històrics sobre patrimoni arquitectònic*, Barcelona, 2000, p. 167-182. (col. Quaderns científics i tècnics, 11).
- GARCÍA I TARGA, J. i LORIENTE I PÉREZ, A., 1998
- GARCÍA I TARGA, Joan i LORIENTE I PÉREZ, Ana, "Castell de Miralpeix (Sitges): Estudi de Materials ceràmics", *Miscel·lània Penedesenca*, XXIII (1998), p. 55-69.
- GARCÍA I TARGA, J. i ROUND I COLELL, R., 1994
- GARCÍA I TARGA, Joan i ROUND I COLELL, R., "Castell de Miralpeix: Hipòtesis Reconstructives", *Miscel·lània Penedesenca*, XX (1994), p. 157-168.
- GARGANTÉ LLANES, M., 2005
- GARGANTÉ LLANES, Maria, "Església de Santa Fe de Calonge", *Llobregós informatiu*, 10 (2005), p. 19.
- GARGANTÉ LLANES, M., 2007
- GARGANTÉ LLANES, Maria, "El castell de Calonge", *Llobregós informatiu*, 26 (2007), p. 32-33.
- GARÍ DE AGUILERA, B., 1984
- GARÍ DE AGUILERA, Blanca, "Las *querimonias* feudales en la documentación catalana del siglo XII (1131-1178)", *Medievalia*, V (1984), p. 7-50.
- GARÍ DE AGUILERA, B., 1985
- GARÍ DE AGUILERA, Blanca, *El linaje de los Castellvell en los siglos XI y XII*, Bellaterra, 1985.
- GARÍ I SIUMELL, J. A., 1860
- GARÍ I SIUMELL, J. Anton, *Descripción é historia de la villa de Villanueva y Geltrú desde su fundación hasta nuestros días*, Vilanova i la Geltrú, 1860 (1963).
- GARLAND, E., 1997
- GARLAND, Emmanuel, "Le portail de Santa Maria de Covet: une oeuvre élaborée, témoin privilégié de la place des puissances célestes au cours du second âge roman", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXVIII (1997), p. 145-173.
- GARRIGA I PUIG, B., 1929
- GARRIGA I PUIG, Bonfilio, *Descripción del monasterio de San Cugat del Vallés*, Barcelona, 1929.
- GARRIGA I SANÇ, C., 1998
- GARRIGA I SANÇ, Carles, "La creu bizantina de Bagà", *Bagadanum*, I (1998), p. 59-65.
- GARRUT I ROMA, J. M., 1952
- GARRUT I ROMA, Josep Maria, *Itinerarios de Piedad en Barcelona*, Barcelona, 1952.
- GARSABALL I RIVASÉS, J., 2006
- GARSABALL I RIVASÉS, Jordi, *Cerdanyola del Vallès: de la tardoantiguitat al feudalisme*, Cerdanyola del Vallès, 2006.
- GASCÓN CHOPO, C., 2003
- GASCÓN CHOPO, Carles, "Altres esglésies de la diòcesi d'Urgell", a *L'Art gòtic a Catalunya. Arquitectura 2, Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, 2003, p. 150-154.
- GASOL I ALMENDROS, J. M., 1963
- GASOL I ALMENDROS, Josep Maria, "Restos del templo románico de la Seo", *Hoja diocesana* (Vic), 107 (06/01/1963).
- GASOL I ALMENDROS, J. M., 1968
- GASOL I ALMENDROS, Josep Maria, "Sant Cugat del Racó: un monument excepcional", *Bulletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages*, 2ª època, 4 (1968), p. 23.
- GASOL I ALMENDROS, J. M., 1978
- GASOL I ALMENDROS, Josep Maria, *La Seu de Manresa. Monografia històrica i guia descriptiva*, Manresa, 1978, p. 13-56.
- GASOL I ALMENDROS, J. M., 1980
- GASOL I ALMENDROS, Josep Maria, *L'Evangelari de Terrassa, 'Text d'argent' de la Seu de Manresa i Els pergamins ('Additional Charters') nº 62.604-62.681 de la British Library*, Terrassa, 1980.
- GASOL I ALMENDROS, J. M., 2001
- GASOL I ALMENDROS, Josep Maria, "El Romànic a Manresa. La Seu", a *Manresa Medieval, Història, Art i Cultura a l'Edat Mitjana*, Manresa, 2001, p. 135-164.

- GAUTHIER, M. M., 1950
 GAUTHIER, Marie Madeleine, *Émaux limousines champléevées des XII à XIII et XIV siècles*, París, 1950.
- GAUTHIER, M. M., 1972
 GAUTHIER, Marie Madeleine, *Émaux du Moyen Âge occidental*, Friburg, 1972.
- GAUTHIER, M. M., 1987
 GAUTHIER, Marie-Madeleine, *Émaux méridionaux. Catalogue international de l'oeuvre de Limoges, I. L'époque romane*, París, 1987.
- GAUTHIER, M. M., 1998
 GAUTHIER, Marie-Madeleine, "L'Espagne, reconquêtes et pèlerinages de l'Oeuvre de Limoges", a *L'Oeuvre de Limoges. Art et histoire au temps des Plantagenêts, Actes du colloque*, París, 1998, p. 396-397.
- GAUTHIER M. M., ANTOINE, E. i GABORIT-CHOPIN, D., 2011
 GAUTHIER Marie-Madeleine, ANTOINE, Elisabeth i GABORIT-CHOPIN, Danielle, *Corpus des émaux méridionaux, tome II: L'apogée, 11900-1215*, París, 2011.
- GELABERT I AMAT, M., 1998
 GELABERT I AMAT, Marta, *L'Abans. Molins de Rei*, El Papiol, 1998.
- GELABERT I FIET, E., 1973
 GELABERT I FIET, Eduard, *Cornellà de Llobregat. Historia, Arqueologia, Folcklore*, Barcelona, 1973.
- GIAMMARIA, G., 2001
 GIAMMARIA, Gioacchino (coord.), *Un Universo di simboli. Gli affreschi della cripta nella cattedrale di Anagni*, Roma, 2001.
- GIBERT, P., 1975
 GIBERT, Pere, *Palau Solitar: títol de glòria*, Barcelona, 1975.
- GIBERT I ARISA, J., 1981
 GIBERT I ARISA, Jaume, "Reconeixement dels límits del terme d'Artés al segle X", *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 1 (1981), p. 139-149.
- GIBERT REBULL, J., 2006a
 GIBERT REBULL, Jordi, *Evolució del poblament i organització territorial de la Catalunya interior durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana: els casos de la Catalunya Central (Bages, Berguedà i Solsonès) i la Garrotxa (segles V-X)*, s.l. 2006 (Memòria de recerca).
- GIBERT REBULL, J., 2006b
 GIBERT REBULL, Jordi, "La torre sobirana de Castellví de Rosanes, un edifici vinculat a la conquesta islàmica", *Materials del Baix Llobregat*, 12 (2006), p. 23-57.
- GIBERT REBULL, J., 2011
 GIBERT REBULL, Jordi, *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la Conca Mitjana del riu Llobregat*, Barcelona, 2011 (Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral inèdita).
- GIBERT I VALENTÍ, A., 1990
 GIBERT I VALENTÍ, Alfons, *Un segle de vida gavanenca (1840-1940)*, Gavà, 1990.
- GIL, M., 1961
 GIL, Miguel, "Escenas del Apocalipsis", a *El Arte Románico. Catálogo*, Barcelona-Santiago de Compostela, 1961.
- GIMÉNEZ I BLASCO, J., 2003
 GIMÉNEZ I BLASCO, Joan, *Mataró: una vila que s'ha fet ciutat*, Mataró, 2003.
- GINÉ I TORRES, A. M., 1988
 GINÉ I TORRES, Anna Maria, "El convent de Sant Francesc de Barcelona. Reconstrucció hipotètica", *Acta historica et archaeologica Medievalia*, 9 (1988), p. 221-241.
- GINEBRA I MOLINS, R., 1998
 GINEBRA I MOLINS, Rafael, *Manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic*, Barcelona, 1998.
- GINEBRA I MOLINS, R., 1999
 GINEBRA I MOLINS, Rafael, "Les parroquies del Montseny al 1330, segons les visites pastorals del bisbat de Vic", *Monografies del Montseny*, 14 (1999), p. 71-92.
- GINESTA I BATLLORI, S., 1987
 GINESTA I BATLLORI, Salvador, *La comarca del Bages*, Barcelona, 1987.
- GIRONA I GALIMANY, J., 1982
 GIRONA I GALIMANY, Jaume, *Santa Margarida i els Monjos. Passeig per la seva història*, Santa Margarida i els Monjos, 1982.

- GISPERT I DE FERRATER, J. de, 1895
 GISPERT I DE FERRATER, Joaquim de, *Una nota d'arqueologia cristiana: la indumentària en los crucifixs*, Barcelona, 1895.
- GISPERT I DE FERRATER, J. de, 1901-1902
 GISPERT I DE FERRATER, Joaquim de, "La Majestat de Sant Romà de la Clusa", *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, III (1901-1902), p. 542-550.
- GISPERT I DE FERRATER, J. de, 1902
 GISPERT I DE FERRATER, Joaquim de, "De Berga a la Pobla de Lillet per la montanya", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XII, 92 (1902), p. 254-260.
- GODOY FERNÁNDEZ, C., 1995
 GODOY FERNÁNDEZ, Cristina, "La Iglesia de Santa Margarida del Priorat de Sant Genís de Rocafort", a *Arqueología y liturgia. Iglesias Hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona, 1995, p. 219-223.
- GOLFERICHS I LOSADA, M., 1891
 GOLFERICHS I LOSADA, Macari, "Capella de Santa Llúcia", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, III (1891), p. 216-223, 246-247.
- GOLFERICHS I LOSADA, M., 1892
 GOLFERICHS I LOSADA, Macari, "Excursió a Corbera", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 7 (1892), p. 1-7.
- GOLOBARDES, J. B., 1831
 GOLOBARDES, Joan Baptista, *Cataluña en la mano*, Barcelona, 1831.
- GÓMEZ BACH, A., 2003
 GÓMEZ BACH, Anna, "Primera campanya d'excavació al Castell d'Orís (Osona)", a *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, celebrat a Sant Cugat del Vallès entre el 18 i el 21 d'abril de 2002*, Sant Cugat del Vallès, 2003, p. 500-506.
- GÓMEZ BACH, A. i LÓPEZ MULLOR, A., 2003
 GÓMEZ BACH, Anna i LÓPEZ MULLOR, Albert, "L'inici de l'excavació del castell d'Orís (Osona)", a *Actes del congrés: Els Castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*, Arbúcies, 2003, p. 547-558.
- GÓMEZ I GÓMEZ, I., 1986
 GÓMEZ I GÓMEZ, Immaculada, "Sant Salvador de Guardiola", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), II, p. 419-428 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- GÓMEZ I GÓMEZ, I. i RODRÍGUEZ I LÓPEZ, A., 1986
 GÓMEZ I GÓMEZ, Immaculada i RODRÍGUEZ I LÓPEZ, Assumpta, "Talamanca", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), II (col. Història de les comarques de Catalunya).
- GOMIS I MESTRES, C., 1882
 GOMIS I MESTRES, Cels, "Excursió particular a Sant Benet de Bages (22 de juliol 1881)", *Butlletí de l'Associació Catalana d'Excursions Científiques*, IV (1882) p. 17-18.
- GÓMEZ-MORENO, M., 1919
 GÓMEZ-MORENO, Manuel, *Iglesias mozárabes. Arte español de los siglos IX a XI*, Madrid, 1919 (1998), p. 53-58.
- GÓMEZ-MORENO, M., 1951
 GÓMEZ-MORENO, Manuel, *El arte árabe español hasta los almohades. Arte mozárabe*, Madrid, 1951 (col. Ars Hispaniae, III).
- GÓMEZ MUNTANÉ, M. i MASSIP BONET, F., 1986
 GÓMEZ MUNTANÉ, Maricarmen i MASSIP BONET, Francesc, "El drama litúrgic de l'Assumpció de Santa Maria de l'Estany", a *Món i misteri de la festa d'Elx*, València, 1986, p. 111-122.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 1985
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni, *32 monuments catalans: el patrimoni arquitectònic de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, 1985.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 1990
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni, "Església parroquial de Santa Eulàlia de Riuprimer. Descripció de les obres", a *Com i per a qui restaurem. Objectius, mètodes i difusió de la restauració monumental. Memòria 1985-1989*, Barcelona, 1990.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 1991a
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni, "La reconstrucció significativa de la iglesia de Sant Bartomeu de Navarcles, Catalunya, Espanya", *Informes de la Construcción*, 42, 411 (1991), p. 77-81.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 1991b
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni, "La restauración de los restos de Sant Bartomeu de Navarcles", a *Simposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Barcelona, 1991, p. 57-58 (col. Quaderns científics i tècnics, 3).

- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 1993a
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni, "Restauración de la iglesia de Sant Quirze i Santa Julita de Muntanyola. Objetivos y criterios", a *III Simposi sobre Restauració Monumental: Barcelona, del 19 al 21 de novembre de 1992. Estudis, informes i textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local*, Barcelona, 1993, p. 177-182. (col. Quaderns científics i tècnics, 5).
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 1993b
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni, "Església de Sant Llätzer. Avantprojecte de restauració i de reordenació de la plaça", a *III Simposi sobre Restauració Monumental: Barcelona, del 19 al 21 de novembre de 1992. Estudis, informes i textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local*, Barcelona, 1993, p. 306-310 (col. Quaderns científics i tècnics, 5).
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 1995
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni, "La restauración de la iglesia de Sant Jaume Sesoliveres. Igualada", *On Diseño*, 168 (1995), p. 118-127.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 1996a
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni, "Los crímenes de Castelldefels (a propósito de la restauración de la iglesia de Santa María del castillo)", a *Estudis, informes i textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local*, Barcelona, 1996, p. 329-338 (col. Quaderns científics i tècnics, 8).
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 1996b
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni, "La restauración de la iglesia de Sant Jaume Sesoliveres. Igualada (Barcelona, España). Restoration of Sant Jaume Sesoliveres Church. Igualada, Barcelona, Spain", *Informes de la Construcción*, 445, 48 (1996), p. 23-32.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 1999a
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni, "Acabar con la magia sin dejar el método: la restauración de Sant Pere de Serrallonga", *Loggia*, 8 (1999), p. 18-31.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 1999b
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni (dir.), "Església de Santa Maria del Castell. Castelldefels", a *La restauració objectiva (Método SCCM de restauración monumental). Memoria SPAL 1993-1998*, Barcelona, 1999, p. 165-194.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 1999c
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni (dir.), *La restauración objetiva (Método SCCM de restauración monumental). Memoria SPAL 1993-1998*, Barcelona, 1999.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 1999d
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni (dir.), "Torre del Baró. Viladecans" a *La restauració objectiva (Método SCCM de restauración monumental). Memoria SPAL 1993-1998*, Barcelona, 1999, p. 89-110.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 2003
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni, "La paradigmàtica reconstrucció afectiva i simbòlica del nostre romànic. Una reflexió i alguns exemples", *Lambard*, XVI (2003-2005), p. 49-78.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 2008a
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni, "Més d'un quart de segle d'una restauració inacabada", *L'Erol*, 99 (2008), p. 25-28.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., 2008b
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni, "El perquè de la reconstrucció del monestir de Sant Llorenç", *L'Erol*, 99 (2008), p. 10-13.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A. i LACUESTA CONTRERAS, R., 1984
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni i LACUESTA CONTRERAS, Raquel, "La Torre del Baró de Viladecans", a *1380-1980, Sis segles de protecció del patrimoni arquitectònic de Catalunya. Memòria de 1983*, Barcelona, 1984, p. 161-166.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A. i LÓPEZ MULLOR, A., 1984
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni i LÓPEZ MULLOR, Albert, "Església de Sant Vicenç de Torelló (I Fase)", a *Memòria 1983. Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, 1984, p. 134-140, 255-259.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A., LÓPEZ MULLOR, A. i SUREDA, M. J., 1984
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni, LÓPEZ MULLOR, Albert i SUREDA, Maria Josep, "Església de Sant Vicenç de Malla (II fase). Les fonts arqueològiques", a *Memòria 1983. Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, 1984, p. 87-108.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A. et alii, 1983
 GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni et alii, *La Restauració, ara i aquí. Memòria 1981-1982. Actuació del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, 1983.

- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A. et alii, 1984
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni et alii, *Memòria 1983: 1380-1980, Sis segles de protecció del patrimoni arquitectònic de Catalunya*, Barcelona, 1984.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A. et alii, 1990
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni et alii, *Com i per a qui restaurem. Objectius, mètodes i difusió de la restauració monumental. Memòria 1985-1989*, Barcelona, 1990.
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, A. et alii, 1998
- GONZÁLEZ I MORENO-NAVARRO, Antoni et alii, "Sant Jaume Sesoliveres (Igualada)", a *Arqueologia medieval a l'Anoia. Museu de la Pell d'Igualada i Comarcal de l'Anoia, del 13 al 17 de novembre de 1998. Castell de Claramunt, exposició permanent*, Barcelona, 1998, p. 35-40.
- GORCHS I FONT, A., 2006
- GORCHS I FONT, Anna, *Prats de Lluçanès, 905-2005: cronologia de 1100 anys d'història*, Prats de Lluçanès, 2006.
- GORINA, P., 1922
- GORINA, Pau, "Apunts d'arqueologia i història de l'Ubach", *Arxiu del Centre Excursionista de Terrassa*, 2ª època, IV, 20 (1922), p. 57-62.
- GRABAR, A., 1945
- GRABAR, A., "Un fresque visigothique et l'iconographie du silence", *Cahiers Archéologiques*, I (1945), p. 124-128.
- GRABAR, A., 1958
- GRABAR, André, *La Peinture romane du onzième au treizième siècle*, Ginebra, 1958.
- GRÀCIA I MONT, E., 1984-1985
- GRÀCIA I MONT, Elisenda, "Materials de peltre medievals a Catalunya", *Acta historica et archaeologia Mediaevalia*, 5-6 (1984-1985), p. 313-353.
- GRAHIT I GRAU, J., 1947
- GRAHIT I GRAU, José, *Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos de la Provincia de Barcelona. Memoria de la labor realizada en su primer siglo de existencia (1844-1944)*, Barcelona, 1947.
- GRAN GEOGRAFIA COMARCAL, 1981-1985
- Gran geografia comarcal*, Barcelona, 1981-1985, 19 vols.
- GRANELL TRIAS, E. i RAMON GRAELLS, A., 2006
- GRANELL TRIAS, Enric i RAMON GRAELLS, Antoni (eds.), *Lluís Domènech i Montaner. Viatges per l'arquitectura romànica*, Barcelona, 2006.
- GRAU, M., 1970
- GRAU, Montserrat, "Miscelánea hospitalense (siglos IX-XIII)", *L'Hospitalet*, 68 (1970), p. 9-22.
- GRAUPERA I GRAUPERA, J., 1982
- GRAUPERA I GRAUPERA, Joaquim, *Els graons grafiats de Sant Pere de Riu*, s.l. 1982 (inèdit).
- GRAUPERA I GRAUPERA, J., 2000a
- GRAUPERA I GRAUPERA, Joaquim, "L'arquitectura religiosa dins l'arquitectura militar. Les capelles dels castells en el Baix Maresme", a *Jornades de Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró, 2000, p. 81-86.
- GRAUPERA I GRAUPERA, J., 2000b
- GRAUPERA I GRAUPERA, Joaquim, "Noves aportacions sobre el temple de Sant Andreu d'Òrrius en el temps pre-romànic", a *II Jornades d'Arqueologia de Cabrera de Mar i del Maresme*, Cabrera de Mar, 2000, p. 73-76.
- GRAUPERA I GRAUPERA, J., 2002
- GRAUPERA I GRAUPERA, Joaquim, *L'arquitectura religiosa preromànica i romànica en el Baix Maresme*, Argentona, 2002.
- GRAUPERA I GRAUPERA, J., 2009
- GRAUPERA I GRAUPERA, Joaquim, "Notes sobre l'art medieval a l'alt Maresme", a *Tordera, història d'un poble*, Tordera, 2009, II, p. 19-64.
- GRIERA I GAJA, A., 1943
- GRIERA I GAJA, Antonio, *La cultura de San Cugat del Vallés. Discurso inaugural leído en la solemne apertura del curso académico 1943-1944 en el Seminario Conciliar de Barcelona*, Barcelona, 1943.
- GRIVÉ I MASÓ, M., 1988
- GRIVÉ I MASÓ, Miquel, *Recull de temes d'història local*, Sant Celoni, 1988.
- GROS I PUJOL, M. dels S., 1957
- GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, "L'església de Sant Jaume d'Olzinelles", *Ausa*, II, 19 (1957), p. 393-396.

- GROS I PUJOL, M. dels S., 1983a
 GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, "L'escenificació litúrgica de l'Assumpció de Maria al cel al monestir de l'Estany", a *850è aniversari de la consagració de l'església del monestir de Santa Maria de l'Estany*, L'Estany, 1983, p. 68-71.
- GROS I PUJOL, M. dels S., 1983b
 GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, "El processoner de la catedral de Vic –Vic, Mus. Episc., MS. 117 (CXXIV)–", *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, II (1983), p. 73-130.
- GROS I PUJOL, M. dels S., 1987
 GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, "Fragments de paper pertanyents a les butlles papals de Vic", a *Miscel·lània papirologica Ramon Roca-Puig en el seu vuitantè aniversari*, Barcelona, 1987, p. 141-144.
- GROS I PUJOL, M. dels S., 1989
 GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, "L'antic retaule romànic de la Catedral de Vic. Assaig de reconstrucció", *Studia Vicensia*, 1 (1989), p. 99-126.
- GROS I PUJOL, M. dels S., 1991a
 GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, "Frontal de Sant Vicenç d'Espinelves", a *Museu Episcopal de Vic. Pintura i escultura romànica*, Sabadell, 1991, p. 50-51.
- GROS I PUJOL, M. dels S., 1991b
 GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, *Museu Episcopal de Vic. Pintura i escultura romànica*, Sabadell, 1991.
- GROS I PUJOL, M. dels S., 1992
 GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, "La funcionalitat litúrgica de les Esglésies d'Ègara", a *Actes del I Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, 1992, p. 77-83.
- GROS I PUJOL, M. dels S., 1996a
 GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, "Fragment d'un sacramentari votiu singular procedent de Tavertet –Vic, Mus. Episc. Frag. I/32", *Ausa*, XVII, 137 (1996), p. 225-230.
- GROS I PUJOL, M. dels S., 1996b
 GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, "El *Liber consuetudinum vicensis ecclesiae* del canonge Andreu Salmúnia –Vic, Museu Episcopal, ms. 134 (LXXXIV)–", *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, VII (1996), p. 175-294.
- GRUP D'ANÀLISI I CARACTERITZACIÓ DE MATERIALS, 2005
 GRUP D'ANÀLISI I CARACTERITZACIÓ DE MATERIALS, *Informe de la determinació de la policromia d'una talla*. Ref: 220405, Vilanova i la Geltrú, 2005 (inèdit).
- GRUP D'ESTUDIS I TREBALLS LOCALS, 1993
 GRUP D'ESTUDIS I TREBALLS LOCALS, *Història Gràfica de Tordera (1880-1980)*, Tordera, 1993.
- GRUP D'HISTÒRIA, 1973
 GRUP D'HISTÒRIA, "Sant Esteve de Tavérnoles", a *Recerca*, 17-20 (1972-1973).
- GRUP DE RECERQUES HISTÒRIQUES DE CASTELLDEFELS, 2007
 GRUP DE RECERQUES HISTÒRIQUES DE CASTELLDEFELS, *L'Arxiu de la Baronia d'Eramprunyà. Els documents de Castelldefels*, Castelldefels, 2007.
- GUÀRDIA, F., 1989
 GUÀRDIA, Francesc, "El romànic a Sentmenat", a *X Ronda Vallesana: Sentmenat-El Farell*, Sabadell, 1989, p. 65.
- GUÀRDIA, F., 2001
 GUÀRDIA, Francesc, "Sant Jaume de Vallverd", a *XXII Ronda vallesana: Sant Llorenç Savall*, Sabadell, 2001, p. 74-75.
- GUÀRDIA I FELIP, J. i CORTÉS I GARCÍA, J. J., 2001
 GUÀRDIA I FELIP, Jordi i CORTÉS I GARCÍA, Joan Josep, "Intervenció arqueològica a l'església de Sant Cebrià de Valldoreix", a *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia*, La Garriga, 2001, III, p. 1063-1069.
- GUÀRDIA I FELIP, J. i CORTÉS I GARCÍA, J. J., 2003
 GUÀRDIA I FELIP, Jordi i CORTÉS I GARCÍA, Joan Josep, "Intervenció arqueològica a l'església de Sant Cebrià de Valldoreix", a *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 2003, II, p. 545-550.
- GUARDIA PONS, M., 1992a
 GUARDIA PONS, Milagros, "Ciborio", a *Prefiguración del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 160-161.
- GUARDIA PONS, M., 1992b
 GUARDIA PONS, Milagros, "Incensario", a *Prefiguración del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 142-143.
- GUARDIA PONS, M., 1992c
 GUARDIA PONS, Milagros, "Naveta", a *Prefiguración del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 195.

- GUARDIA PONS, M., 1992d
 GUARDIA PONS, Milagros, "La pintura mural pre-romànica de les esglésies de Sant Pere de Terrassa", a *Actes del I Simposi Internacional sobre de les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, 1992, p. 153-160.
- GUARDIA PONS, M., 1993
 GUARDIA PONS, Milagros (ed.), *La descoberta de la pintura mural romànica catalana. La col·lecció de reproduccions del MNAC*, Barcelona, 1993.
- GUARDIA PONS, M., 1998-1999
 GUARDIA PONS, Milagros, "Sant Tomàs Becket i el programa iconogràfic de les pintures murals de Santa Maria de Terrassa", *Locvs Amoens*, 4 (1998-1999), p. 37-58.
- GUARDIA PONS, M., 1999
 GUARDIA PONS, Milagros, "L'escultura monumental i decorativa", a *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 1999, p. 205-213.
- GUARDIA PONS, M., 2002
 GUARDIA PONS, Milagros, *La decoració pictòrica de la porta d'entrada des del claustre a l'església de Sant Cugat del Vallès*, s.l., 2002 (informe inèdit).
- GUARDIA PONS, M., 2009
 GUARDIA PONS, Milagros, "Il precoce approdo dell'iconografia di Tommaso Becket nella penisola iberica", a CALÒ MARIANI, Maria Stella (ed.), *I Santi venuti del mare. Atti del V Convegno Internazionale di Studi*, Bari-Brindisi, 2009, p. 35-58.
- GUARDIA PONS, M., 2011a
 GUARDIA PONS, Milagros, "La mort de Thomas Becket d'après l'Espagne", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLII (2011), p. 165-176.
- GUARDIA PONS, M., 2011b
 GUARDIA PONS, Milagros, *San Baudelio de Berlanga, una encrucijada*, Barcelona, 2011.
- GUARDIA PONS, M. i LORÈS i OTZET, I., 2007
 GUARDIA PONS, Milagros i LORÈS i OTZET, Immaculada, "La escultura tardorromana y altomedieval en Cataluña", a CABALLERO ZOREDA, Luis i MATEOS CRUZ, Pedro (eds.), *Escultura decorativa tardorromana y altomedieval en la península Ibérica*, Madrid, 2007, p. 191-220.
- GUARDIA PONS, M. i LORÈS i OTZET, I., 2013
 GUARDIA PONS, Milagros i LORÈS i OTZET, Immaculada, *El Pirineu romànic vist per Josep Gudiol i Emili Gandia*, Tremp, 2013.
- GUARDIA PONS, M. i MANCHO SUÁREZ, C., 2008
 GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles, "Pedret, Boí o dels orígens de la pintura mural romànica catalana", a GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles (eds.), *Les Fonts de la pintura romànica*, Barcelona, 2008, p. 117-160.
- GUARDIA PONS, M., CAMPS i SÒRIA, J. i LORÈS OTZET, I., 1993
 GUARDIA PONS, Milagros, CAMPS i SÒRIA, Jordi i LORÈS OTZET, Immaculada, *El descubrimiento de la pintura mural romànica catalana, La colección de reproducciones del MNAC*, Barcelona, 1993, p. 81-84.
- GÜBERN, A., 1983
 GÜBERN, Arseni, "Las pinturas románicas de Sant Vicenç de Rus", *La Vanguardia* (21/08/1983), p. 23.
- GUDIOL i CUNILL, J., 1893
 GUDIOL i CUNILL, Josep, *Catálogo del Museo Arqueológico-Artístico Episcopal de Vich*, Vic, 1893.
- GUDIOL i CUNILL, J., 1896
 GUDIOL i CUNILL, J., "Santa Maria de l'Estany", *La Veu de Montserrat*, 27 (1896), p. 214-216.
- GUDIOL i CUNILL, J., 1900
 GUDIOL i CUNILL, Josep, "Les pintures de Santa Anna de Montral", *La Veu de Montserrat*, 18-21 (1900), p. 139, 154, 164.
- GUDIOL i CUNILL, J., 1901
 GUDIOL i CUNILL, Josep, "La colocació de les santes relíquies als altars", *La Veu de Montserrat*, XXIV, 7-11 (1901), p. 258-264, 290-295, 330-334, 377-381, 412-420.
- GUDIOL i CUNILL, J., 1901-1905
 GUDIOL i CUNILL, Josep, "Sant Pau de Narbona i el bisbat de Vic", *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, VIII (1901-1905), p. 259-582.
- GUDIOL i CUNILL, J., 1902
 GUDIOL i CUNILL, Josep, *Nocions de Arqueologia Sagrada catalana*, Vic, 1902 (ed. revisada, 1931-1933).

- GUDIOL I CUNILL, J., 1904
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Les pintures romàniques del Museu de Vich", *Forma*, I (1904), p. 349-368.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1906
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Una arqueta de relíquies", *Gazeta Montanyesa*, 78 (22/08/1906).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1909a
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Un Calvari de finals del segle XII", *Revista de la Asociación Artístico Arqueológica Barcelonesa*, VII (1909), p. 202.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1909b
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Gurb", *Gazeta Montanyesa*, 349 (27/03/1909).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1909c
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Múnter", *Gazeta Montanyesa*, 416 (07/12/1909).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1909d
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Pintura mural de la Capella de Santa Anna de Monral (Plana de Vich - Parroquia de Gurb)", *Gazeta Montanyesa*, 347 (1909).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1909e
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Descobriments de pintures romàniques en el Bisbat de Vic", *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica barcelonesa*, VIII (1909), p. 142-143.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1909-1910
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "L'església del Brull y les seves pintures", *Estudis Universitaris Catalans*, III (1909-1910), p. 326-330.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1910a
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Saladeures", *Gazeta Montanyesa*, 506 (1910).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1910b
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Santa Eugènia de Berga", *Gazeta Montanyesa*, 518 (1910).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1910c
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Tebèrnoles", *Gazeta Montanyesa*, 513 (1910).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1910d
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Quelcom sobre els Lambarts", *Revista de la Asociación artístico-arqueológica barcelonesa*, 62, II (1910), p. 329-335.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1911a
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Bellmunt", a *Ressenya de les excursions fetes durant l'any 1911 pel Centre Excursionista de Vic*, Vic, 1911, p. 20-23.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1911b
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Riudeperes", *Gazeta Montanyesa*, 535 (1911).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1911c
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Sentfores i al molí d'en Roig", *Gazeta Montanyesa*, 617 (1911).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1911d
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Taradell", a *Ressenya de les excursions fetes durant l'any 1911 pel Centre Excursionista de Vich*, Vic, 1911, p. 17-19.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1911e
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Vilagelans", a *Ressenya de les excursions fetes durant l'any 1911 pel Centre Excursionista de Vic*, Vic, 1911.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1911f
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Vilageriu", *Gazeta Montanyesa*, 660 (1911).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1911g
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "La torre de Saladeures", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 3 (1911), p. 378-384.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1912a
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "La creu processional del Estany", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, I (1912), p. 10.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1912b
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "San Cucufate del Vallés", *Museum*, 12 (1912), p. 437-478.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1912-1914a
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "La dedicació de Lluçà", *Butlletí del Centre Excursionista de Vic*, I (1912-1914), p. 190-191.

- GUDIOL I CUNILL, J., 1912-1914b
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Granera", *Butlletí del Centre Excursionista de Vic*, I (1912-1914), p. 76-77.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1912-1914c
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Vilalleons", *Butlletí del Centre Excursionista de Vic*, I (1912-1914), p. 163-171.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1912-1914d
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Genealogia de la casa Altarriba de Sant Julià de Vilatorrada", *Butlletí del Centre Excursionista de Vic*, I (1912-1914), p. 196-200.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1912-1914e
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Sant Thomàs de Riudeperes", *Butlletí del Centre Excursionista de Vic*, I (1912-1914), p. 158-162.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1914
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "La restauració dels nostres monuments", *Pàgina Artística de la Veu de Catalunya*, 241 (1914).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1915a
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Sant Feliu de Planeses", *Gazeta de Vich*, 181 (1915).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1915b
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Viladrau", *Gazeta de Vich*, 52 (1915).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1915c
 GUDIOL I CUNILL, Josep, *El Museu Arqueològic-artístic episcopal de Vich en 1914*, Vic, 1915.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1915d
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Les pintures murals de Sant Sadurní d'Osormort", *Pàgina Artística de La Veu de Catalunya*, 302 (27/09/1915).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1915-1917a
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Acta de consagració de l'església d'Espinelves", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, II (1915-1917), p. 106-107.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1915-1917b
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "La decoració pictòrica del àbsis de Sant Sadurní d'Osormort", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, II (1915-1917), p. 23-26.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1915-1917c
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Balenyà", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, II (1915-1917), p. 33-35.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1915-1917d
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "L'iglesia de la Mare de Déu del Barri de Tona", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, II (1915-1917), p. 97-100.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1915-1917e
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "L'iglesia de Santa Eulària de Riuprimer", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, II (1915-1917), p. 21-23.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1916a
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Roda i a Santa Magdalena de Conangle", *Gazeta de Vich*, 201 (1916).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1916b
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Excursió a Sant Vicenç de Torelló", *Gazeta de Vich*, 245 (1916).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1917
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Pintures murals a Terrassa", *La Veu de Catalunya*, 402 (01/10/1917), p. 4; 406 (29/10/1917), p. 5-6.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1918
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Notes referents a Sant Pere de Casserres", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich* (1918), p. 4-6.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1919a
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "Les pintures de Polinyà", *La Veu de Catalunya*, 492 (15/09/1919).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1919b
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "El retaule de la Catedral de Vich", *Pàgina artística de La Veu de Catalunya* (03/02/1919).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1920a
 GUDIOL I CUNILL, Josep, *Les creus d'argenteria a Catalunya*, Barcelona, 1920.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1920b
 GUDIOL I CUNILL, Josep, *El mobiliari litúrgic. Resum Arqueològic*, Vic, 1920.

- GUDIOL I CUNILL, J., 1927
 GUDIOL I CUNILL, Josep, *Els Primitius I: Els pintors i la pintura mural*, Barcelona, 1927 (col. La Pintura mig-aval catalana, I).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1928
 GUDIOL I CUNILL, Josep, "La Col·lecció Plandiura", *Gasetta de les Arts*, 2ª època, I, 2 (1928), p. 7-14.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1929
 GUDIOL I CUNILL, Josep, *Els Primitius II: Pintura sobre fusta*, Barcelona, 1929 (col. La pintura mig-aval catalana, II).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1931-1933
 GUDIOL I CUNILL, Josep, *Nocions d'Arqueologia Sagrada catalana*, Vic, 1931-1933, 2 vols.
- GUDIOL I CUNILL, J., 1955
 GUDIOL I CUNILL, Josep, *Els Primitius. Els llibres il·luminats*, Barcelona, 1955 (col. La pintura mig-aval catalana, III).
- GUDIOL I CUNILL, J., 1982
 GUDIOL I CUNILL, Josep, *Els claustres de la catedral de Vic*, Vic, 1982.
- GUDIOL RICART, J. M., 1937
 GUDIOL RICART, Josep Maria, "Pedret", *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XLVII (1937), p. 107-113.
- GUDIOL RICART, J., 1946
 GUDIOL RICART, José, *Guías artísticas de España. Barcelona*, Barcelona, 1946.
- GUDIOL RICART, J., 1954
 GUDIOL RICART, José, *Museo Episcopal de Vich*, Barcelona, 1954.
- GUDIOL RICART, J., 1955
 GUDIOL RICART, José, *Arte en España: Cataluña*, Barcelona, 1955.
- GUDIOL RICART, J., 1956
 GUDIOL RICART, Josep, "Las pinturas de Puigreig y el Maestro del Lluusanés", *Liceo*, 127 (1956), s.p.
- GUDIOL RICART, J., 1974a
 GUDIOL RICART, José, "Arte antiguo y medieval", a *Cataluña*, Barcelona, 1974, p. 217-219 (col. Tierras de España, I).
- GUDIOL RICART, J., 1974b
 GUDIOL RICART, José, *Cataluña*, Barcelona, 1974 (col. Tierras de España, I).
- GUDIOL RICART, J., 1977-1981
 GUDIOL RICART, José, "La pintura romànica: Pintura mural romànica", *Lambard*, I (1977-1981), p. 87-92.
- GUDIOL RICART, J. i ALCOLEA I BLANCH, S., 1986
 GUDIOL RICART, José i ALCOLEA I BLANCH, Santiago, *Pintura gòtica catalana*, Barcelona, 1986.
- GUDIOL RICART, J. i GAYA NUÑO, J. A., 1948
 GUDIOL RICART, José i GAYA NUÑO, Juan Antonio, *Arquitectura y escultura románicas*, Madrid, 1948 (col. Ars Hispaniae, V).
- GUDIOL RICART, J., ALCOLEA I GIL, S. i CIRLOT I LAPORTA, J. E., 1956
 GUDIOL RICART, José, ALCOLEA I GIL, Santiago i CIRLOT I LAPORTA, Juan-Eduardo, *Historia de la pintura en Cataluña*, Madrid, 1956.
- GUIA DESCRIPTIVA, s.d.
Guia descriptiva històrica y artística del monasterio de San Cugat del Vallés, Barcelona, s.d.
- GUIXÉ, A., 1988
 GUIXÉ, Antoni, "El patrimoni artístic baganès", a ROVIRA, Josep et alii, *Bagà: la capital històrica de l'Alt Berguedà*, Bagà, 1988, p. 173-203.
- GUITART I DURAN, J., 1976
 GUITART I DURAN, Josep, *Baetulo. Topografía arqueológica. Urbanismo e Historia*, Badalona, 1976.
- GUITERT I FONTSERÉ, J., 1956
 GUITERT I FONTSERÉ, Joaquim, *Siete flores de una corona condal. Resumen histórico de los grandes monasterios, Santa Maria de Ripoll, San Juan de las Abadesas, San Cucufate del Vallés, San Pedro de Rodas, Montserrat, Santes Creus y Poblet, La Selva del Camp*, 1956.
- GURRI I SERRA, F., 1992-1994
 GURRI I SERRA, Francesc, *Pobles de Catalunya*, Barcelona, 1992-1994, 2 vols.
- GURRI I SERRA, F., 1998
 GURRI I SERRA, Francesc, *Catalunya de poble en poble*, Barcelona, 1998.
- GUSTÀ BONDIA, J., 1887
 GUSTÀ BONDIA, Jaume, *Monasterio de San Benito del Bages*, Barcelona, 1887.

- GUTIÉRREZ I ESPARTERO, D., 2004
 GUTIÉRREZ I ESPARTERO, Daniel, *Memòria de la intervenció arqueològica a la torre del Palau, Terrassa, Vallès Occidental*, s.l., 2004 (inèdit).
- GUTIÉRREZ GARCÍA-MUÑOZ, A., 2007
 GUTIÉRREZ GARCÍA-MUÑOZ, Almudena, "Un plet de 1918 sobre la propietat de Cabanyes", *Campsentelles*, 10 (2007), p. 9-21.
- HEILBRONNER, T., 2007-2008
 HEILBRONNER, Tim, "The wooden chasuble Madonnas from Ger, Ix, Targasona and Talló", *Locus Amoenus*, 9 (2007-2008), p. 31-50.
- HEITZ, C., 1987
 HEITZ, Carol, "Beata Maria Rotunda. À propos de la rotonde occidentale de Saint-Michel de Cuixà", a *Études roussillonaises offertes à Pierre Ponsich*, Perpinyà, 1987, p. 273-277.
- HEREU I PAYET, P., 1986
 HEREU I PAYET, Pere, *L'arquitectura d'Elias Rogent*, Barcelona, 1986.
- HERNÁNDEZ, F., 1930
 HERNÁNDEZ, Félix, "Un aspecto de la influencia del arte califal en Cataluña (basas y capiteles del siglo XI)", *Archivo Español de Arte y Arqueología*, VI (1930), p. 21-49.
- HERNÁNDEZ I CARDONA, À. M., 2003
 HERNÁNDEZ I CARDONA, Àngel Manuel, *Ressons de Sant Salvador de les Espases*, Olesa de Montserrat, 2003.
- HERNÁNDEZ I CARDONA, À. M. i NAVARRO I HERRERÍAS, E., 2007a
 HERNÁNDEZ I CARDONA, Àngel Maria i NAVARRO I HERRERÍAS, Eleuteri, "L'empremta andalusina al tram montserratí del Llobregat", *Dovella*, 93 (2007), p. 5-11.
- HERNÁNDEZ I CARDONA, À. M. i NAVARRO I HERRERÍAS, E., 2007b
 HERNÁNDEZ I CARDONA, Àngel Maria i NAVARRO I HERRERÍAS, Eleuteri, "Un puente andalusí sobre el río Llobregat", *Anaquel de Estudios Árabes*, 18 (2007), p. 137-155.
- HERNÁNDEZ-CROS, J. E. et alii, 1973
 HERNÁNDEZ-CROS, Josep Emili et alii, *Arquitectura de Barcelona*, Barcelona, 1973.
- HIDIGO, G., 1995
 HIDIGO, Guyiène, "La Vierge aux Sept Dons de l'antependium de Lluçà (XIIIe siècle)", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXVI (1995), p. 155-167.
- HILDBURG, W. L., 1955
 HILDBURG, Walter L., *Medieval copper champlevé enamelled images of the Virgin and Child*, Oxford, 1955.
- HOEGER, P., 1975
 HOEGER, Peter, *Die Fresken in der ehemaligen Abteikirche S.Elia bei Nepi. Ein Beitrag zur romanischen Wandmalerei Roms und seiner Umgebung*, Zurich, 1975.
- HORTAL, N., MORAN i OCERINJÁUREGUI, J. i PAGÈS I PARETAS, M., 1980
 HORTAL, Núria, MORAN i OCERINJÁUREGUI, Josep i PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "La Capella de Sant Pere del Castell de Voltretera", *Full Informatiu del Romànic* (1980), s.p.
- HUCH I GUIXER, R., 1955
 HUCH I GUIXER, Ramon, *Notes Històriques de la ciutat de Berga*, Berga, 1955 (1994).
- HUERTAS ARROYO, J., 2008
 HUERTAS ARROYO, Josefa, "La Pisa arcaica i el conjunt ceràmic associat als primers moments del convent de Santa Caterina", *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, Quarbis, 4 (2008), p. 106-114.
- HUERTAS ARROYO, J., 2009
 HUERTAS ARROYO, Josefa, "La Sala capitular del convent de Santa Caterina de Barcelona", a *XI Congrés d'Història de Barcelona - La ciutat en xarxa*, Barcelona, 2009.
- IBÁÑEZ LERÍA, M. P., 1981
 IBÁÑEZ LERÍA, María Pilar, "La fundación y la primera época del monasterio de Junqueras (1212-1389)", *Anuario de Estudios Medievales*, 11 (1981), p. 363-382.
- IGLÉSIES I FORT, J., 1962
 IGLÉSIES I FORT, Josep, "El fogaje de 1365-1370. Contribución al conocimiento de la población de Cataluña en la segunda mitad del siglo XIV", *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, 34 (1962), p. 249-356.

- IGLÉSIES I FORT, J., 1963
 IGLÉSIES I FORT, Josep, *La Reconquesta a les valls de l'Anoia i el Gaià*, Barcelona, 1963 (col. Episodis de la història, 40).
- ILLA I CODINA, J., 1986
 ILLA I CODINA, Josep, "Avinyó", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), I, p. 117-136 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- IMAGO VIRGINIS, 1990
Imago Virginis: Maredeús romàniques de la Garrotxa, Olot, 1990.
- INVENTARI, s.d.
Inventari dels objectes del Museu Episcopal de Vic no enumerats ni descrits en lo catalech, Vic, s.d.
- ÍÑIGUEZ ALMECH, F., 1962
 ÍÑIGUEZ ALMECH, Francisco, "La Iglesia del Santo Sepulcro de Olérdola", *San Jorge, revista de la Excma. Diputación Provincial de Barcelona*, 47 (1962), p. 68-71.
- IRANZO Y EIRAS, U., 1903
 IRANZO Y EIRAS, Ubaldo, "Importancia histórica del Monasterio de San Pedro de la Puellas", *Anuario de la Asociación de Arquitectos de Cataluña* (1903), p. 69-122.
- IVERN, F., 1958-1959
 IVERN, Francesc, "Resumen de historia de Hospitalet", *Hospitalet. Boletín de Información Municipal*, 19-22 (1958-1959).
- IVERN I SALVÓ, J., 1925
 IVERN I SALVÓ, Josep, *Perfils històrics del castell de la Geltrú*, Vilanova i la Geltrú, 1925.
- IZQUIERDO I TUGAS, P., 1994
 IZQUIERDO I TUGAS, Pere, "El terme d'Eramprunyà, de la Baixa Romanitat al Feudalisme. Una revisió crítica", a *Miscel·lania d'Homenatge a Jaume Codina*, El Prat de Llobregat, 1994.
- IZQUIERDO I TUGAS, P., 1997-1998
 IZQUIERDO I TUGAS, Pere, "Intervenció arqueològica al pont del Diable (Martorell, Baix Llobregat; Castellbisbal, Vallès Occidental). Resultats de la primera fase", *Tribuna d'Arqueologia* (1997-1998), p. 39-54.
- JACQUES PI, J., 2007
 JACQUES PI, Jèssica, *Picasso en Gósol, 1906: un verano para la modernidad*, Madrid, 2007.
- JASPERT, N., 1991
 JASPERT, Nikolas, "La estructuración de las primeras posesiones del capítulo del Santo Sepulcro en la Península Ibérica: la génesis del priorado de Santa Ana de Barcelona y sus dependencias", a *La Orden del Santo Sepulcro. I Jornadas de Estudio*, Calatayud-Zaragoza, 1991, p. 93-108.
- JASPERT, N., 1999
 JASPERT, Nikolas, "Un vestigio desconocido de Tierra Santa: La Vera Creu d'Anglesola", *Anuario de Estudios Medievales*, 29 (1999), p. 447-475.
- JÁUREGUI ADELL, J., 2005
 JÁUREGUI ADELL, Juan, "Sellos de los condes de Barcelona y reyes de Aragón", *Hidalguía*, 309 (2005), p. 219-255.
- JIMÉNEZ FERRAN, V., 2006-2007
 JIMÉNEZ FERRAN, Verónica, "El mestre Antoni Valls a la catedral de Vic: noves dades documentals", *Lambard*, XIX (2006-2007), p. 139-141.
- JORBA I VALLS, M. dels À., 1986
 JORBA I VALLS, Maria dels Àngels, "El finestral pre-romànic de l'església de Sant Pere de Rubí", a *Mil·lenari de Rubí: XXXII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Rubí, 1986, I, p. 163-170.
- JORDÀ I CAPDEVILA, J. M., 1985
 JORDÀ I CAPDEVILA, Josep Maria, *L'Ermida de Sant Pere de Romaní i el seu entorn*, Molins de Rei, 1985.
- JORDÀ I CAPDEVILA, J. M., 1988
 JORDÀ I CAPDEVILA, Josep Maria, *L'Ermida de Sant Marçal i el seu Benifet. De l'antic terme de Santa Creu d'Olorda*, Molins de Rei, 1988.
- JORDÀ I CAPDEVILA, J. M., 1990
 JORDÀ I CAPDEVILA, Josep Maria, *Sant Bartomeu de la Quadra i la Rierada*, Molins de Rei, 1990.
- JORDÀ I CAPDEVILA, J. M., 1998
 JORDÀ I CAPDEVILA, Josep Maria, *Albirant la Història de l'Ermida de la Mare de Déu de la Salut del Papiol*, El Papiol, 1998.
- JORDÀ I CAPDEVILA, J. M., 2002
 JORDÀ I CAPDEVILA, Josep Maria, *Santa Creu d'Olorda. Història d'un poble que no pogué reeixir*, Molins de Rei, 2002.

- JOVER I ARMENGOL, A. i LLORENS I RAMS, J. M., 1993
 JOVER I ARMENGOL, Anna i LLORENS I RAMS, Josep Maria, "Corona de Ilum de Sant Martí de Vallmalla", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 26 (1993), p. 374-388.
- JUAN I VERDEJO, M. i SOLÉ I PALACÍN, F. X., 2003
 JUAN I VERDEJO, Mercedes i SOLÉ I PALACÍN, Francesc Xavier, "L'origen i desenvolupament de la vila de Cardona", a *Lesglésia parroquial de Sant Miquel de Cardona. El gòtic al mig Cardener*, Manresa, 2003, p. 19-44.
- JUAN I VERDEJO, M. et alii, 1991
 JUAN I VERDEJO, Mercè et alii, "Excavaciones arqueológicas en la iglesia de Santa María de Rubió (Barcelona)", a *Simpòsi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X-XVIII)*, Barcelona, 1991, p. 44-49 (col. Quaderns Científics i Tècnics, 3).
- JUARISTI SAGARZAZU, V., 1933
 JUARISTI SAGARZAZU, Victoriano, *Esmaltes con especial atención a los españoles*, Barcelona, 1933.
- JULIÀ BRUGUES, R. i RIERA MORA, S., 2010
 JULIA BRUGUES, Ramon i RIERA MORA, Santiago, "Usos del sòl i activitats productives a Barcelona a partir de l'anàlisi paleoambiental de la llacuna litoral medieval del Pla de Palau", *Quaderns d'Arqueologia i Historia de la Ciutat de Barcelona, Quarbis*, 6 (2010), p. 164-177.
- JULIÀ VIÑAMATA, J. R., 1992
 JULIÀ VIÑAMATA, José Ramón, "El Vidrio del poblado medieval de L'Esquerda (Osona, Barcelona)", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 13 (1992), p. 324-341.
- JULIÀ I VIÑAMATA, J. R. i KLIEMANN, K., 1984
 JULIÀ I VIÑAMATA, Josep Ramon i KLIEMANN, Katia, "El temple paleocristià d'Artés", *Dovella*, 14 (1984), p. 7-12.
- JULIÀ I VIÑAMATA, J. R. i KLIEMANN, K., 1986
 JULIÀ I VIÑAMATA, Josep Ramon i KLIEMANN, Katia, *Memoria de las excavaciones realizadas en Santa Maria de Artés*, Barcelona, 1986 (inèdit).
- JULIÀ I VIÑAMATA, J. R. i KLIEMANN, K., 1992
 JULIÀ I VIÑAMATA, Josep Ramon i KLIEMANN, Katia, "Excavacions arqueològiques a la Plaça Vella d'Artés (Bages)", *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 8 (1992), p. 37-74.
- JULLIAN, R., 1945
 JULLIAN, René, *Catalogue de sculptures du Moyen Age et de la Renaissance conservés au Musée de Lyon*, París, 1945.
- JULLIAN, R., 1954
 JULLIAN, René, *Le Musée de Lyon. Sculptures, objets d'art*, París, 1954.
- JUNCÀ I RAMON, J. M., 1982
 JUNCÀ I RAMON, Josep Maria, *L'hospital de Sant Llätzer, notes històriques*, Barcelona, 1982.
- JUNTA DE MUSEUS DE BARCELONA, 1933
 JUNTA DE MUSEUS DE BARCELONA, *Museu del "Cau Ferrat", Fundació Rusiñol: guia sumària*, Barcelona, 1933.
- JUNTA DE MUSEUS DE BARCELONA, 1944
 JUNTA DE MUSEUS DE BARCELONA, *Catálogo de escultura y muebles del "Cau Ferrat"*, Barcelona, 1944.
- JUNYENT, F., 1988
 JUNYENT, Francesc, "Indrets. Santa Fe de Caolnge", *Oliana. Boletín informativo interior de la empresa F.H. del Segre*, 119 (1988), p. 36-37.
- JUNYENT I MAYDEU, F. i MAZCUÑAN I BOIX, A., 1981
 JUNYENT I MAYDEU, Francesc i MAZCUÑAN I BOIX, Alexandre, *El Bages: camins del romànic*, Manresa, 1981.
- JUNYENT I RAFAT, J., 1952-1954
 JUNYENT I RAFAT, Josep, "Sant Pere de Casserres", *Ausa*, II (1952-1954), p. 397-403.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1945a
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Cristóbal de la Castanya", *Hoja Parroquial (Vic)*, 20 (20/05/1945).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1945b
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Esteban de Múnter", *Hoja Parroquial (Vic)*, 40 (07/10/1945).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1945c
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Esteban de Vilace-trú, sufragánea de Manlleu", *Hoja Parroquial (Vic)*, 37 (16/09/1945).

- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1945d
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Fructuoso de Ballyenyà", *Hoja Parroquial (Vic)*, 11 (18/03/1945).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1945e
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Juan de Fábregas", *Hoja Parroquial (Vic)*, 28 (15/07/1945).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1945f
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Julián de Vilamirosa", *Hoja Parroquial (Vic)*, 33 (19/08/1945).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1945g
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Vicente de Malla", *Hoja Parroquial (Vic)*, 35 (02/09/1945).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1945h
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de Santa María de Manlleu", *Hoja Parroquial (Vic)*, 36 (09/09/1945).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1945i
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de los Santos Quirico y Julita de Muntanyola", *Hoja Parroquial (Vic)*, 38 (23/09/1945).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1945j
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado (Sant Julià de Cabrera)", *Hoja Parroquial (Vic)* (29/04/1945).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1945k
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado (Sant Romà de Sau)", *Hoja Parroquial (Vic)* (16/12/1945).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1945-1952
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Itinerario Histórico de las parroquias del Obispado de Vich* (separata de la *Hoja parroquial de Vic*).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946a
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "La consagración de Sant Julià de Vilatorca en 1050", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XIX (1946), p. 279-292.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946b
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Esteban de Vinyoles d'Orís", *Hoja Parroquial (Vic)*, 42 (20/10/1946).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946c
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Jaime de Viladrover", *Hoja Parroquial (Vic)*, 14 (07/04/1946).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946d
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Julián de Vilatorca", *Hoja Parroquial (Vic)*, 17 (28/04/1946).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946e
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Marcelo de Sadera", *Hoja Parroquial (Vic)*, 30 (28/07/1946).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946f
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Martín de Voltregà", *Hoja Parroquial (Vic)*, 21 (26/05/1946).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946g
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Miguel de Ordeig, sufragánea de Vinyoles d'Orís", *Hoja Parroquial (Vic)*, 43 (27/10/1946).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946h
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Tenencia Parroquial de San Martín de Riudeperes", *Hoja Parroquial (Vic)*, 18 (05/05/1946).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946i
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado", *Hoja Parroquial (Vic)* (20/01/1946).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946j
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado", *Hoja Parroquial (Vic)* (27/01/1946).

- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946k
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado", *Hoja Parroquial* (Vic) (10/03/1946).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946l
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado", *Hoja Parroquial* (Vic) (30/06/1946).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946m
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado", *Hoja Parroquial* (Vic) (11/08/1946).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946n
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado" *Hoja Parroquial* (Vic) (25/08/1946).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946o
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado", *Hoja Parroquial* (Vic) (13/10/1946).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1946p
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado de Vich", *Hoja Parroquial* (Vic) (13/11/1946).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1947a
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado", *Hoja Parroquial* (Vic), 39 (28/09/1947).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1947b
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Ginés sa Devesa", *Hoja Parroquial* (Vic), 52 (28/12/1947).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1947c
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de San Salvador de Bellver", *Hoja Parroquial* (Vic), 46 (16/11/1947).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1947d
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado de Vic", *Hoja Parroquial* (Vic), (1947).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1948a
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las Parroquias del Obispado. Antigua parroquia de San Andrés de Llanars", *Hoja Parroquial* (Vic), 11 (14/04/1948).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1948b
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las Parroquias del Obispado. Antigua parroquia de San Nazario de Oristá", *Hoja Parroquial* (Vic), 4, Vic (25/01/1948).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1948c
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las Parroquias del Obispado. Antigua parroquia de San Salvador de Serradellops", *Hoja Parroquial* (Vic), 1 (04/01/1948).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1948d
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las Parroquias del Obispado. Parroquia de San Andrés de Oristá", *Hoja Parroquial* (Vic), 2 (11/01/1948).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1948e
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las Parroquias del Obispado. Parroquia de San Pedro de Perafita", *Hoja Parroquial* (Vic), 6 (08/02/1948).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1948f
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado. Parroquia de Santa Cruz de Jutglar", *Hoja Parroquial* (Vic), 40 (14/04/1948).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1949a
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *La catedral de Vich y la decoración de Sert*, Vic, 1949 (1968).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1949b
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado", *Hoja Parroquial* (Vic), 35 (28/08/1949).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1951
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Itinerario histórico de las parroquias del Obispado de Vich", *Hoja Parroquial* (Vic), 359 (16/12/1951).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1954
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "La Antigua industria del hierro. Notas referentes a la corona de Vic", *Ausa*, I, 8 (1954), p. 340-345.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1955a
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *L'Art Català. El pre-romànic*, Barcelona, 1955.

- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1955b
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Santa Magdalena de Conangle", *Ausa*, II, 12 (1955), p. 63-66.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1955-1956
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Las iglesias de la antigua sede de Egara", *Ampuries*, V, 17-18 (1955-1956), p. 79-96.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1955-1957
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "La restauración de la Iglesia de Santa Eugenia de Berga", *Ausa*, II (1955-1957), p. 520-523.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1955-1958
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "La imatgeria", a *L'art català*, Barcelona, 1955-1958, I.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1955-1960
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Lista de las parroquias del obispado de Vich, según la visita pastoral del obispo Galcerán Sacosta (1330-1339)", a *Miscelanea filológica dedicada a Mons. A. Griera*, Barcelona, 1955-1960, I, p. 367-389.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1957
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "La iglesia de la Rodona", *Ausa*, 20 (1957), p. 447-453 (reed. a: JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Monuments romànics d'Osona*, Vic, 1987, p. 51-61).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1959a
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "El castillo de Montcada", *Ausa*, III, 29 (1959), p. 261-270.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1959b
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "La cathédrale de Vich et le Musée épiscopal", a *Congrès Archéologique de France, CXVII: Catalogne*, París, 1959, p. 165-177.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1959c
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "El retablo mayor de la catedral de Vich", *Ausa*, III, 30 (1959), p. 294-309.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1960a
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "La iglesia de san Felio de Sabassona", *Ausa*, III, 33 (1960), p. 415-419.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1960b
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "El monasterio de l'Estany", *Ausa*, III, 34 (1960), p. 441-463.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1960c
 JUNYENT I SUBIRÀ, E., *El monestir i el claustre de Santa Maria de l'Estany*, Vic, 1960.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1960-1961
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Catalogne romane*, La Pierre-qui-Vire (Yonne), 1960-1961, 2 vols (trad. catalana, 1971).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1962
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "El prerrománico en el condado de Ausona", *San Jorge, Revista de la Excma. Diputación Provincial de Barcelona*, 47 (1962), p. 49-55.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1964
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "La Catedral de Vich en el período de la Reconquista", *Ausa*, V, 50 (1964), p. 121-128.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1965
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *L'arquitectura religiosa en la Catalunya Carolíngia*, Barcelona, 1965.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1966
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "La cripta romànica de la catedral de Vic", *Anuario de Estudios Medievales*, 3 (1966), p. 91-109 (reed. a: JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Monuments romànics d'Osona*, Vic, 1987, p. 15-50).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1967
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "L'antependi de Sant Cebrià de Cabanyes", a *XI Diada de la parroquia de Sant Fost de Campsentelles*, Sant Fost de Campsentelles, 1967.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1969
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *El comtat de Berga en els segles X i XI*, Berga, 1969 (1973).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1970
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Catalogne romane*, La-Pierre-qui-Vire (Yonne), 1970, 2 vols.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1971
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "El sello inédito del conde Bernat Tallaferró", *Destino*, 1772 (18/09/1971), p. 19.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1974a
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "L'església de Sant Sadurn", *Ausa*, VII, 79 (1974), p. 316-318.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1974b
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, "Sant Cristòfol de Borrassers", *Ausa*, VII, 77 (1974), p. 217-222.

- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1975a
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Catalunya romànica. L'arquitectura del segle XI*, Barcelona, 1975.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1975b
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *El Monestir romànic de Santa Maria de Ripoll*, Barcelona, 1975.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1975-1976
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Catalunya romànica*, Barcelona, 1975-1976, 2 vols.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1976a
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Catalunya Romànica. L'arquitectura del segle XII*, Barcelona, 1976.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1976b
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *El monestir de Sant Joan de les Abadesses*, Barcelona, 1976.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1980a
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Cataluña/1*, Madrid, 1980 (col. La España Románica, VI).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1980a-bis
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Cataluña/2*, Madrid, 1980 (col. La España románica, IX).
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1980b
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *La ciutat de Vic i la seva història*, Barcelona, 1980.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1980-1996
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Diplomatari de la Catedral de Vic, segles IX-X*, Vic, 1980-1996.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1983
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Barcelona, 1983.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1992
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Diplomatari i escrits literaris de l'Abat i Bisbe Oliba*, Barcelona, 1992.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E., 1996
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, *Rutas románicas en Cataluña, 1 (provincia de Barcelona)*, Madrid, 1996.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E. et alii, 1956
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard et alii, *Diplomatari de Sant Bernat Calvó, abat de Santes Creus, bisbe de Vich*, Reus, 1956.
- JUNYENT TRASERA, A. i PARERA CASAS, J., 2010
 JUNYENT TRASERA, Anna i PARERA CASAS, Josep, *Mapa de Patrimoni Cultural de Vallcebre, Memòria tècnica*, Vallcebre, 2010.
- KENDALL, C. B., 1998
 KENDALL, Calvin B., *The allegory of the church. Romanesque portals and their verse inscriptions*, Toronto, 1998.
- KENNELLY, S. K., 1968
 KENNELLY, Sister Karen, "Sobre la paz de Dios y la Sagrera en el condado de Barcelona (1030-1130)", *Anuario de Estudios Medievales*, 5 (1968), p. 107-136.
- KESSLER, H., 2002
 KESSLER, Herbert, "The oratory of Thomas Becket in Anagni", a *Old St. Peter's and Church Decoration in Medieval Italy*, Spoleto, 2002, p. 141-157.
- KIRCHNER GRANELL, H., 1992
 KIRCHNER GRANELL, Helena, "El castell de Mediona (Alt Penedès)", *Tribuna d'Arqueologia* (1990-1991), p. 101-103.
- KLEIN, P., 1972
 KLEIN, Peter, "Date et scriptorium de la Bible de Roda", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 3 (1972), p. 91-102.
- KLEIN, P., 1989
 KLEIN, Peter, "Les portails de Saint-Genis-des-Fontaines et de Saint-Andre de-Sorede. I. Le linteau de Saint Genis", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 20 (1989), p. 121-160.
- KLEIN, P., 1990
 KLEIN, Peter, "Les portails de Saint-Genis-des-Fontaines et de Saint-Andre de-Sorede. II. Le linteau et la fenêtre de Saint-Andre-de-Sorede", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 21 (1990), p. 159-198.
- KLEIN, P., 1992
 KLEIN, Peter, "The Apocalypse in Medieval Art", a EMMERSON, Richard Kenneth i MCGINN, Bernard (eds.), *The Apocalypse in the Middle Ages*, Ithaca, 1992, p. 159-199.
- KLEIN, P., 2004
 KLEIN, Peter. (ed.), *Der Mittelalterliche Kreuzgang. Architektur, Funktion und Programm*, Regensburg, 2004.

- KOTTMANN, D., 2007
- KOTTMANN, Delia, "Le cycle apocalyptique de Castel Sant'Elia: problèmes de datation et iconographie", a ROMANO, Serena i ENCKELL JULLIARD, Julie (eds.), *Roma e la Riforma gregoriana*, Roma, 2007, p. 411-432.
- KUHN, C. L., 1930
- KUHN, Charles Louis, *Romanesque mural painting of Catalonia*, Cambridge, 1930.
- KUBACH, H. E., 1974
- KUBACH, Hans Erich, *Arquitectura románica*, Madrid, 1974.
- LABORDE, A., 1806-1820
- LABORDE, Alexandre, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, París, 1806-1820, 4 vols.
- LABORDE, B. i BOULARAND, S., 2010
- LABORDE, Barbara i BOULARAND, Sarah, "Pintures murals de 'la Romànica' de Santa Maria de Barberà: materials i tècniques pictòriques", a GIRÁLDEZ FERNÁNDEZ, Pilar i VENDRELL SAZ, Màrius (coords.), *El Romànic de muntanya: materials, tècniques i colors*, Calella, 2010, p. 121-133.
- LACUESTA CONTRERAS, R., 1995
- LACUESTA CONTRERAS, Raquel, *Restauració de l'església de Sant Jaume de Sesoliveres, Igualada, Anoia, 1993-1995*, Barcelona, 1995.
- LACUESTA CONTRERAS, R., 1998
- LACUESTA CONTRERAS, Raquel, *El Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona. Metodologia, criteris i obra. 1915-1981*, Barcelona, 1998 (Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita).
- LACUESTA CONTRERAS, R., 2000
- LACUESTA CONTRERAS, Raquel, *Restauració monumental a Catalunya (segles XIX-XX). Les aportacions de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, 2000.
- LACUESTA CONTRERAS, R., 2003
- LACUESTA CONTRERAS, Raquel, *Ermida vella de Sant Salvador del Quer, Súria*, 2003.
- LACUESTA CONTRERAS, R., 2008
- LACUESTA CONTRERAS, Raquel, "L'art al monestir, abans i ara", *L'Erol*, 99 (2008), p. 29-33.
- LACUESTA CONTRERAS, R., 2009
- LACUESTA CONTRERAS, Raquel, *Restauració de les restes del castell i de l'església de Sant Pere de Madrona (segles VII-XIII)*, Barcelona-Berga, 2009 (opuscle).
- LACUESTA CONTRERAS, R., 2010a
- LACUESTA CONTRERAS, Raquel (coord.), *Inventari del Patrimoni Històric, Arquitectònic i Ambiental de Vilanova i la Geltrú*, Barcelona, 2010 (inèdit).
- LACUESTA CONTRERAS, R., 2010b
- LACUESTA CONTRERAS, Raquel, "Restauracions de l'església de Sant Pere de Madrona entre els segles XVIII i XX", *L'Erol*, 104 (2010), p. 33-38.
- LACUESTA CONTRERAS, R. i GALÍ I PUJOL, D., 2008
- LACUESTA CONTRERAS, Raquel i GALÍ I PUJOL, David, "Pintures murals a l'absis romànic de la Mare de Déu del Roser de Súria", a *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental. Assaig i Recerca. Monogràfics: Avinyonet del Penedès, Barcelona, Cardona, Muntanyola, Sant Cugat del Vallès, Sant Llorenç de Savall, Súria*, Barcelona, 2008, p. 393-408.
- LACUESTA CONTRERAS, R. et alii, 1998a
- LACUESTA CONTRERAS, Raquel et alii, "L'església de Sant Miquel", a *Arqueologia medieval a l'Anoia. Museu de la Pell d'Igualada i Comarcal de l'Anoia, del 13 al 17 de novembre de 1998. Castell de Claramunt, exposició permanent*, Barcelona, 1998, p. 69-71.
- LACUESTA CONTRERAS, R. et alii, 1998b
- LACUESTA CONTRERAS, Raquel et alii, "L'església de Santa Maria (Rubió)", a *Arqueologia medieval a l'Anoia. Museu de la Pell d'Igualada i Comarcal de l'Anoia, del 13 al 17 de novembre de 1998. Castell de Claramunt, exposició permanent*, Barcelona, 1998, p. 62-66.
- LACUESTA CONTRERAS, R. et alii, 1998c
- LACUESTA CONTRERAS, Raquel et alii, "Torre del castell d'Òdena", a *Arqueologia medieval a l'Anoia. Museu de la Pell d'Igualada i Comarcal de l'Anoia, del 13 al 17 de novembre de 1998. Castell de Claramunt, exposició permanent*, Barcelona, 1998, p. 52-54.
- LAMPÉREZ Y ROMEA, V., 1930
- LAMPÉREZ Y ROMEA, Vicente, *Historia de la arquitectura cristiana española en la Edad Media según el estudio de los elementos y los monumentos*, Madrid, 1930 (2ª edició).

- LANGLOIS, J. C., 1826
 LANGLOIS, Jean-Charles, *Voyage pittoresque et militaire en Espagne*, París, 1826.
- LANTIER, R., 1933
 LANTIER, Raymond, "Les fouilles de San Cugat del Valles (Espagne)", *Revue Archéologique*, II (1933), p. 341-347.
- LAPLANA I PUY, J. de C., 1995a
 LAPLANA I PUY, Josep de C., "La imatge de la Mare de Déu al llarg dels segles", a *Nigra sum. Iconografia de Santa Maria de Montserrat*, Barcelona, 1995, p. 15-39.
- LAPLANA I PUY, J. de C., 1995b
 LAPLANA I PUY, Josep de Calassanç, "1. Santa imatge de la Mare de Déu de Montserrat", a *Nigra sum. Iconografia de Santa Maria de Montserrat*, Barcelona, 1995, p. 52-53.
- LAPLANA I PUY, J. de C., 1995c
 LAPLANA I PUY, Josep de Calassanç, "2. Mare de Déu de Montserrat. Relleu d'aplicació mural", a *Nigra sum. Iconografia de Santa Maria de Montserrat*, Barcelona, 1995, p. 54-55.
- LAPLANA I PUY, J. de C., 1998
 LAPLANA I PUY, Josep de Calassanç, *Montserrat mil anys d'art i història*, Manresa 1998.
- LAPLANA I PUY, J. de C., 2003a
 LAPLANA I PUY, Josep de Calassanç, "Descripció de la imatge de la Mare de Déu de Montserrat", a *La imatge de la Mare de Déu de Montserrat*, Barcelona, 2003, p. 11-17.
- LAPLANA I PUY, J. de C., 2003b
 LAPLANA I PUY, Josep de Calassanç, "La imatge de la Mare de Déu de Montserrat al llarg dels segles", a *La imatge de la Mare de Déu de Montserrat*, Barcelona, 2003, p. 62-91.
- LAVEDAN, P., 1935
 LAVEDAN, Pierre, *L'architecture gothique religieuse en Catalogne, Valence et Baléares*, París, 1935.
- LEGADO ESPONA, 1958
 Legado Espona. *Catálogo-Guía*, Barcelona, 1958.
- LIÉVEAUX-BOCCADOR, J. i BRESSET, É., 1972
 LIÉVEAUX-BOCCADOR, Jacqueline i BRESSET, Édouard, *Statuaire médiévale de collection*, Milán, 1972, 2 vols.
- LLADÓ I RAMONET, J., 1933
 LLADÓ I RAMONET, Josep, "Indrets comarcals. Santa Maria de Serarols", *Butlletí del Centre excursionista de la Comarca de Bages*, 162 (1933), p. 54-57.
- LLADÓ I RAMONET, J., 1993
 LLADÓ I RAMONET, Josep, *Cererols: mil anys d'història, 993-1993*, Súria, 1993.
- LLAGOSTERA FERNÁNDEZ, A., 2007
 LLAGOSTERA FERNÁNDEZ, Antoni, "Dos plànols del monestir de Santa Maria de Ripoll d'inicis del segle XVIII (1728 y 1731)", a *IV Jornades d'Història Medieval del Maresme*, Mataró, 2007, p. 164-170.
- LLENAS I COSTA, R., 1983
 LLENAS I COSTA, Ramon, *Goigs a la Prodigiosa Imatge de Jesucrist. Venerada en l'Església parroquial de Sant Pere de la Vila de Mager, Diòcesi de Barcelona*, Igualada, 1983.
- LLEOPART I COSTA, A., 2005
 LLEOPART I COSTA, Amadeu, *Retalls del passat: per conèixer millor Tona*, Tona, 2005.
- LLOBET I MANUBENS, J., 1990
 LLOBET I MANUBENS, Josep, "Restauració de Sant Vicenç de Vilarassau (Santa Maria d'Oló)", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 66 (1990), p. 252-253.
- LLOBET I MANUBENS, J. i VILARMAU I MASFERRER, M., 1984
 LLOBET I MANUBENS, Josep i VILARMAU I MASFERRER, Marc, "Detall de les excavacions de Santa Maria d'Artés", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 1 (1984), p. 8-9.
- LLOBET I REVERTER, S., 1947
 LLOBET, Salvador, *El medio y la vida en el Montseny*, Barcelona, 1947 (ed. facsímil, 1990).
- LLOBET I REVERTER, S., 1949
 LLOBET, Salvador, "Sant Pere de Bertí", *Butlletí de l'Agrupació Excursionista de Granollers*, 40 (1949), p. 176-178.
- LLOBET I REVERTER, S., 1984
 LLOBET I REVERTER, Salvador, "Sobre la destrucció de l'església parroquial de Tagamanent", *Tagamanent*, 8 (1984), p. 2.

- LLOBET ROIG, C. i MORRAL I ROMEU, E., 1976
 LLOBET ROIG, Cecília i MORRAL I ROMEU, Eulàlia, "Castellar vell", *Arrahona*, 1 (1976), p. 27-31.
- LLOBET ROIG, C., MORRAL I ROMEU, E. i PEIG I GINABREDA, C., 1972
 LLOBET ROIG, Cecília, MORRAL I ROMEU, Eulàlia i PEIG I GINABREDA, Concepció, "L'Església de Sant Feliu del Racó", s.l., 1972 (inèdit).
- LLOBET I ROIG, C., MORRAL I ROMEU, E. i PEIG I GINABREDA, C., 1972
 LLOBET I ROIG, Cecília, MORRAL I ROMEU, Eulàlia i PEIG I GINABREDA, Concepció, "Descoberta d'un atri pre-romànic a Sant Feliu del Racó", *Forja*, 1330 (1973), p. 8-10.
- LLOBET Y VALL-LLOSERA, J. A., 1868
 LLOBET Y VALL-LLOSERA, Josep Antoni, "Observaciones sobre una inscripción del siglo X encontrada en Barcelona", *Memorias de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona*, 1 (1868), p. 181-186.
- LLONCH I PAUSAS, S., 1981
 LLONCH I PAUSAS, Sílvia, *Un capitell del segle X trobat a Castellterçol*, Castellterçol, 1981.
- LLONCH I PAUSAS, S., 2002
 LLONCH I PAUSAS, Sílvia, "Col·leccionistes i antiquaris catalans presents al Museu Frederic Marès", a *La col·lecció somiada. Escultura medieval a les col·leccions catalanes*, Barcelona, 2002, p. 71-123.
- LLONCH I PAUSAS, S. i TARRACÓ PLANAS, E., 1979
 LLONCH I PAUSAS, Sílvia i TARRACÓ PLANAS, Emília, "Dos capiteles inéditos de tipo califal y de procedencia catalana", a *Arte y cultura mozárabe. Ponencias y comunicaciones presentadas al I Congreso Internacional de Estudios Mozárabes (Toledo, 1975)*, Toledo, 1979, p. 161-180.
- LLOP JORDANA, I., 2009
 LLOP JORDANA, Irene, *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres*, Barcelona, 2009.
- LLOPIS, A., 1953
 LLOPIS, Arturo, "Historia y leyenda de la Capilla de Marcús", *Barcelona Atracción*, XXXV, 337 (1953), p. 27-30.
- LLOPIS I BOFILL, J., 1980
 LLOPIS I BOFILL, Joan, *Assaig Històric sobre la vila de Sitges*, Sitges, 1980.
- LLORACH I SANTIS, S., 1967
 LLORACH I SANTIS, Salvador, "La torre de Sant Joan", *Agrupació Excursionista Atalaya. Butlletí Extraordinari* (07/1967), s.p.
- LLORACH I SANTIS, S., 1973
 LLORACH I SANTIS, Salvador, "Descripción e historia del barrio de Sant Juan o Quadra d'Enveja", *Vilanova i la Geltrú* (05-13/01/1973).
- LLORACH I SANTIS, S., 1978a
 LLORACH I SANTIS, Salvador, "Les capelles romàniques del terme dels monjos", *Olerdulae*, 5 (1978), p. 16-17.
- LLORACH I SANTIS, S., 1978b
 LLORACH I SANTIS, Salvador, "El Penedès durant el període romànic", *Miscel·lània penedesenca*, 1 (1978), p. 65-88.
- LLORACH I SANTIS, S., 1980
 LLORACH I SANTIS, Salvador, "Els castells d'arrel romànica de l'Alt i Baix Penedès", *Miscel·lània penedesenca*, 3 (1980), p. 29-60.
- LLORACH I SANTIS, S., 1983
 LLORACH I SANTIS, Salvador, *El Penedès durant el període romànic: relació d'esglésies, castells, personatges, topònims, etc.*, Sant Sadurní d'Anoia, 1983.
- LLORACH I SANTIS, S., 1988
 LLORACH I SANTIS, Salvador, *Subirats: visió general d'un municipi de l'Alt Penedès*, Subirats, 1988.
- LLORACH I SANTIS, S., 1989
 LLORACH I SANTIS, Salvador, *Sant Martí Sarroca, pòsit del temps: descripció general de municipi (Alt Penedès)*, Sant Martí Sarroca, 1989.
- LLORACH I SANTIS, S., 2000
 LLORACH I SANTIS, Salvador, *Castelló de la Marca. Passat, present i paisatge*, Castellví de la Marca, 2000.
- LLORACH I SANTIS, S., 2003
 LLORACH I SANTIS, Salvador, *Torrelavit. Abir i avui d'un poble del Penedès*, Torrelavit, 2003.
- LLORACH I SANTIS, S. i COSTIA I VIA, M., 1993
 LLORACH I SANTIS, Salvador i COSTIA I VIA, Montserrat, *Conèixer Mediona. Un municipi de l'Alt Penedès*, Mediona, 1993.

- LORACH I SANTIS, S. i COSTIA I VIA, M., 1995
 LORACH I SANTIS, Salvador i COSTIA I VIA, Montserrat, "Els sarcòfags medievals del Penedès i el seu entorn", *Miscel·lania Penedesenca*, 19 (1995), p. 201-226.
- LORACH I SANTIS, S. i COSTIA I VIA, M., 1999
 LORACH I SANTIS, Salvador i COSTIA I VIA, Montserrat, *Els sarcòfags medievals del Penedès i el seu entorn (Descripció artística i coneixement històric)*, Vilafranca del Penedès, 1999.
- LLORENS I SOLÉ, A., 1982
 LLORENS I SOLÉ, Antoni, "Vinculació del trobador Guillem de Berguedà, i dels seus pares, els vescomtes de Berga, amb el monestir de Santa Maria de Solsona", a *XXIII Assamblea intercomarcal d'estudiosos celebrada el juny de 1979 a Berga*, Berga, 1982, p. 79-88.
- LLORENS I SOLÉ, A., 1992
 LLORENS I SOLÉ, Antoni, "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, 11 (1992), p. 301-486.
- LLORENS I TRAVÉ, L., LLORET I BLACKBURN, M. i TORNES I BÉS, J., 2008.
 LLORENS I TRAVÉ, Laura, LLORET I BLACKBURN, Marta i TORNES I BÉS, Jordi, *Inventari Patrimoni Cultural de Castellnou de Bages. Memòria tècnica*, Castellnou de Bages, 2008.
- LLORET I BLACKBURN, M., 2008
 LLORET I BLACKBURN, Marta, *Inventari Patrimoni Cultural de Marganell. Memòria tècnica*, Marganell, 2008.
- LLORET I BLACKBURN, M., 2009
 LLORET I BLACKBURN, Marta, "Torre Rodona", a BAÑOS I SORIA, Julio et alii, *Masies de Barcelona*, Barcelona, 2009, p. 115-117.
- LLORET I BLACKBURN, M., 2010
 LLORET I BLACKBURN, Marta, *Inventari Patrimoni Cultural de Viladecavalls. Memòria tècnica*, Viladecavalls, 2010.
- LLOVET, J., 2000
 LLOVET, Joaquim, *Mataró: dels orígens de la vila a la ciutat contemporània*, Mataró, 2000.
- LLURBA I RIGOL, J., 1992
 LLURBA I RIGOL, Josep, *Ennec Bonfill. 1000 anys (992-1992)*, Cervelló, 1992.
- LLURBA I RIGOL, J., 1993
 LLURBA I RIGOL, Josep, *Recull d'Història de Cervelló, La Palma i Vallirana*, Cervelló, 1993.
- LLURBA I RIGOL, J., 2004
 LLURBA I RIGOL, Josep, *Nocions d'Història de Cervelló*, Cervelló, 2004.
- LOMARTIRE, S., 2010
 LOMARTIRE, Saverio, "Comacini, campionesi, antelami, 'lombardi'. Problemi terminologici e storiografici", a FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SÒRIA, Jordi (eds.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 2010, p. 9-31.
- LÓPEZ I GÓMEZ, A., 2004-2005
 LÓPEZ I GÓMEZ, Annabel, "Els elements ornamentals dels conjunts pictòrics romànics dels Penedès", *Del Penedès (2004-2005)*, p. 41-58.
- LÓPEZ MULLOR, A., 1982
 LÓPEZ MULLOR, Albert, "Ermita de la Mare de Déu de Bellvitge, L'Hospitalet de Llobregat", a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 1982, p. 380-382.
- LÓPEZ MULLOR, A., 1988
 LÓPEZ MULLOR, Albert, "Excavacions a l'Ermita de La Mare de Déu de Bellvitge", *Identitats*, 1 (1988), p. 17-40.
- LÓPEZ MULLOR, A., 1989
 LÓPEZ MULLOR, Albert (dir.), *Recerques històrico-arqueològiques al Berguedà (1983-1986). Església de Sant Vicenç de Rus, Església de Santa Eulàlia de Gironella, Pont Vell de la Pobla de Lillet*, Barcelona, 1989.
- LÓPEZ MULLOR, A., 1992
 LÓPEZ MULLOR, Albert, "Les recerques arqueològiques a Sant Bartomeu de Navarcles, Santa Magdalena del Pla, Sant Pere de Castellfollit del Boix i el Pont vell de Castellsbell i el Vilar", a *Arqueologia i patrimoni a la Catalunya interior*, Manresa, 1992, p. 13-34.
- LÓPEZ MULLOR, A., 1993
 LÓPEZ MULLOR, Albert, "Resultados de la investigación histórico-arqueológica en la iglesia de Sant Quirze y Santa Julita de Muntanyola", a *III Simposi sobre restauració monumental. Barcelona, del 19 al 21 de novembre de 1992*, Barcelona, 1993, p. 85-96 (col. Quaderns Científics i Tècnics, 5).

- LÓPEZ MULLOR, A., 1995
- LÓPEZ MULLOR, Albert, "Església de Sant Quirze i Santa Julita. Muntanyola. Notícia històrica. Treballs d'arqueologia", a GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, Antoni, CASTILLA DEL PINO, Carlos i FERNÁNDEZ ALBA, Antonio, *Patrimoni o malson? Memòria 1990-1992*, Barcelona, 1995, p. 144-150.
- LÓPEZ MULLOR, A., 1996
- LÓPEZ MULLOR, Albert, "La excavación del conjunto del castillo de Castelldefels", a *IV Simposi sobre Restauració Monumental: restaurar o conservar?*, Barcelona, 1996, p. 359-374 (Quaderns Científics i Tècnics, 7).
- LÓPEZ MULLOR, A., 1998
- LÓPEZ MULLOR, Albert, "Resultats de l'excavació duta al terme al conjunt del Castell de Castelldefels (Baix Llobregat, Barcelona)", a *Miscel·lània en Homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, Barcelona, 1998, I, p. 53-64.
- LÓPEZ MULLOR, A., 2000a
- LÓPEZ MULLOR, Albert, *El Castell i les Torres*, Castelldefels, 2000.
- LÓPEZ MULLOR, A., 2000b
- LÓPEZ MULLOR, Albert, "Les torres de Castelldefels", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, Barcelona, XIV (2000), p. 85-111.
- LÓPEZ MULLOR, A., 2001
- LÓPEZ MULLOR, Albert, "Resultats de l'excavació al conjunt del Castell de Castelldefels: Baix Llobregat, Barcelona", a *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona 1996-2001*, Barcelona, 2001, II, p. 983-1009.
- LÓPEZ MULLOR, A., 2007a
- LÓPEZ MULLOR, Albert (coord.), *Antiga casa rectoral de Castelnou de Bages. Memòria d'Arqueologia i Història*, Barcelona, 2007.
- LÓPEZ MULLOR, A., 2007b
- LÓPEZ MULLOR, Albert (coord.), *Església de Sant Miquel de Cardona. Memòria d'Arqueologia i Història*, Barcelona, 2007.
- LÓPEZ MULLOR, A., 2011
- LÓPEZ MULLOR, Albert (coord.), *Castell de Godmar (Callús. Arqueologia i història)*, Barcelona, 2011.
- LÓPEZ MULLOR, A. i BELTRÁN DE HEREDIA BECERRO, J., 1991-1993
- LÓPEZ MULLOR, Albert i BELTRÁN DE HEREDIA BECERRO, Julia, "Resultats de l'excavació arqueològica a l'església i a l'hospital de Sant Llätzer", *Lambarà*, VI (1991-1993), p. 51-76.
- LÓPEZ MULLOR, A. i BELTRÁN DE HEREDIA BECERRO, J., 1993
- LÓPEZ MULLOR, Albert i BELTRÁN DE HEREDIA BECERRO, Julia, "Resultats de l'excavació arqueològica", a *III Simposi sobre Restauració Monumental: Barcelona, del 19 al 21 de novembre de 1992. Estudis, informes i textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local*, Barcelona, 1993, p. 291-306 (col. Quaderns científics i tècnics, 5).
- LÓPEZ MULLOR, A. i CAIXAL MATA, À., 1987
- LÓPEZ MULLOR, Albert i CAIXAL MATA, Àlvar, "La época medieval en la iglesia de Sant Vicenç de Rus, Castellar de N'Hug (Barcelona). Resultados de las excavaciones", a *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Madrid, 1987, III, p. 533-544.
- LÓPEZ MULLOR, A. i CAIXAL MATA, À., 1990
- LÓPEZ MULLOR, Albert i CAIXAL MATA, Àlvar, "La evolución arquitectónica de la iglesia de Sant Vicenç de Rus (Castellar de N'Hug, Barcelona) durante el período medieval: resultados de las excavaciones", *Espacio, Tiempo y Forma*, VII, 3 (1990), p. 31-54.
- LÓPEZ MULLOR, A. i CAIXAL MATA, À., 1998
- LÓPEZ MULLOR, Albert i CAIXAL MATA, Àlvar, "Resultats dels darrers treballs d'excavació al monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà)", a *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 1998, p. 472-488.
- LÓPEZ MULLOR, A. i CAIXAL MATA, À., 2008
- LÓPEZ MULLOR, Albert i CAIXAL MATA, Àlvar, "L'evolució històrica del monestir", *L'Erol*, 99 (2008), p. 15-20.
- LÓPEZ MULLOR, A. i CAIXAL MATA, À., 2008
- LÓPEZ MULLOR, Albert i CAIXAL MATA, Àlvar, "La primera campaña de excavación en la iglesia de Santa Maria de Matadars o del Marquet", *Espacio, tiempo y forma. Serie 1. Prehistoria y Arqueología*, nova època, 1 (2008), p. 337-352.
- LÓPEZ MULLOR, A. i FIERRO MACÍA, J., 2000
- LÓPEZ MULLOR, Albert i FIERRO MACÍA, Javier, "Darró i el poblament ibèric al Garraf", a BUXÓ i CAPDEVILA, Ramon i PONS i BRUN, Enriqueta (eds.), *L'hàbitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Llenguadoc Occidental. Actualitat de l'arqueologia de l'edat del Ferro. Actes del XXII Col·loqui Internacional per a l'Estudi de l'Edat de Ferro*, Girona, 2000, p. 43-58.

- LÓPEZ MULLOR, A. i GUTIÉRREZ I GARCÍA-MORENO, A., 2004
- LÓPEZ MULLOR, Albert i GUTIÉRREZ I GARCÍA-MORENO, Anna, "Estudi arqueològic de l'antiga casa rectoral de Sant Andreu de Castellnou de Bages", a *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, La Garriga 29 y 30 de noviembre y 1 de diciembre de 2001*, Barcelona, 2004, III, p. 1186-1206.
- LÓPEZ MULLOR, A., i SUREDA BERNÁ, M. J., 1984
- LÓPEZ MULLOR, Albert i SUREDA BERNÁ, María José, "Església de Sant Vicenç de Rus. Situació geogràfica. Notícia històrica. La recerca arqueològica", a *Memòria del 1983 del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, 1984, p. 174-178.
- LÓPEZ MULLOR, A., CAIXAL I MATA, À. i FIERRO I MACÍA, J., 1997
- LÓPEZ MULLOR, Albert, CAIXAL I MATA, Àlvar i FIERRO I MACÍA, Javier, "Elements per a la difusió i la cronologia de la ceràmica grisa medieval a les comarques de Barcelona", a *La vida medieval als dos vessants del Pirineu, Actes del 4t curs d'Arqueologia d'Andorra 1994, del 26 al 29 de setembre de 1994*, Andorra la Vella, 1997, p. 105-126.
- LÓPEZ MULLOR, A., CAIXAL I MATA, À. i FIERRO I MACÍA, J., 1998
- LÓPEZ MULLOR, Albert, CAIXAL I MATA, Àlvar i FIERRO I MACÍA, Javier, "Alguns materials ceràmics apareguts en contextos de l'època medieval a les comarques de Barcelona", a PADILLA LAPUENTE, José Ignacio, VILA I CARABASA, Josep Maria i AQUILUÉ I BADIA, Xavier (coords.), *Ceràmica medieval i postmedieval: circuits productius i seqüències culturals*, Barcelona, 1998, p. 39-55.
- LÓPEZ MULLOR, A., CAIXAL MATA, À. i JUAN, M., 1991
- LÓPEZ MULLOR, Albert, CAIXAL MATA, Àlvar i JUAN, Mercedes, "La evolución histórica y formal de la iglesia de Sant Vicenç de Rus (Castellar de n'Hug) según los resultados de las excavaciones", a *Simposi sobre actuacions en el patrimoni. edificat medieval i modern, segles X al XVIII*, Barcelona, 1991, p. 221-230 (col. Quaderns Científics i Tècnics, 3).
- LÓPEZ MULLOR, A., CAIXAL MATA, À. i VILA, J. M., 2002
- LÓPEZ MULLOR, Albert, CAIXAL MATA, Àlvar i VILA, Josep Maria, "El monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà). Assaig d'e Vol. ucio històrica", a *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat, 2002, p. 35-48.
- LÓPEZ MULLOR, A., CAIXAL MATA, À. i VILA, J. M., 2006
- LÓPEZ MULLOR, Albert, CAIXAL MATA, Àlvar i VILA, Josep Maria, "El recinte medieval del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà). Campanyes arqueològiques dels anys 2000-2004", a *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2006, p. 585-604.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO I MACÍA, X. i CLUA I MERCADAL, M., 1990
- LÓPEZ MULLOR, Albert, FIERRO I MACÍA, Xavier i CLUA I MERCADAL, Maria, "Resultat de l'excavació duta a terme a l'església de Sant Valentí de les Cabanyes", *Miscel·lània Penedesenca*, 14 (1990), p. 71-100.
- LÓPEZ MULLOR, A. et alii, 1979
- LÓPEZ MULLOR, Albert, "Hornos de cerámica gris medieval en el castell de Cabrera d'Anoia", *Informació Arqueològica*, 30 (1979), p. 154-161.
- LÓPEZ MULLOR, A. et alii, 1991
- LÓPEZ MULLOR, Albert et alii, "Resum de les conclusions de les investigacions històriques a l'església de Sant Vicenç de Malla", a *Simposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Barcelona, 1991, p. 183-192 (col. Quaderns Científics i Tècnics, 3).
- LÓPEZ MULLOR, A. et alii, 1992
- LÓPEZ MULLOR, A. et alii, "L'església de Sant Vicenç de Rus", *L'Erol*, 37 (1992), p. 25-33.
- LÓPEZ MULLOR, A. et alii, 1993
- LÓPEZ MULLOR, Albert et alii, "L'excavació a l'església de Sant Jaume Sesoliveres (Igualada, l'Anoia)", *Gala. Revista d'Arqueologia, Antropologia i Patrimoni*, 2 (1993), p. 259-276.
- LÓPEZ MULLOR, A. et alii, 1995
- LÓPEZ MULLOR, Albert et alii, "Resultats de l'excavació a l'església de Sant Jaume Sesoliveres, Igualada (Anoia)", a *1º Congresso de Arqueologia Peninsular. Porto, 12-18 de outubro de 1993, vol. V (Trabalhos de antropologia e etnologia, 35/1)*, Porto, 1995, V, p. 431-444.
- LÓPEZ MULLOR, A. et alii, 1995-1996
- LÓPEZ MULLOR, Albert et alii, "Resultats de l'excavació a l'església de Sant Jaume Sesoliveres (Igualada/Anoia)", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 16-17 (1995-1996), p. 267-290.
- LÓPEZ MULLOR, A. et alii, 1998
- LÓPEZ MULLOR, Albert et alii, *Torre del Baró. Viladecans. Arqueologia*, Barcelona, 1998.

- LÓPEZ MULLOR, A. *et alii*, 2005a
 LÓPEZ MULLOR, Albert *et alii*, *Castell de Castelldefels. Arqueologia, història, art*, Barcelona, 2005.
- LÓPEZ MULLOR, A. *et alii*, 2005b
 LÓPEZ MULLOR, Albert *et alii*, "Estudi arqueològic de tres castells de la Marca hispànica", *Lambard*, 17 (2005), p. 85-124.
- LÓPEZ MULLOR, A. *et alii*, 2007a
 LÓPEZ MULLOR, Albert *et alii*, *Església de Santa Maria de Rubió. Memòria d'arqueologia i història*, Barcelona, 2007.
- LOPEZ MULLOR, A. *et alii*, 2007b
 LÓPEZ MULLOR, Albert *et alii*, "L'excavació arqueològica a l'entorn immediat de l'església de Santa Maria de Mataró o del Marquet (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages)", ean *III Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 2007, p. 680-688.
- LÓPEZ MULLOR, A. *et alii*, 2008
 LÓPEZ MULLOR, Albert *et alii*, *Castell de Boixadors. Sant Pere de Sallavinera*, Barcelona, 2008.
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, A., 1984-1985
 LÓPEZ RODRÍGUEZ, Artur, "Consideracions sobre la construcció de l'església barcelonina de Santa Maria del Pi", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 5-6 (1984-1985), p. 211-224.
- LÓPEZ SEVILLA, X., 1998
 LÓPEZ SEVILLA, Xavier, *Manlleu*, Barcelona, 1998.
- LORENZO I GALES, N., 1989
 LORENZO I GALES, NEUS, *Entre mar i muntanya. Breu història de la parroquia i vila de Castelldefels*, Barcelona, 1989.
- LORÉS I OTZET, I., 1986
 LORÉS I OTZET, Immaculada, "L'escena de la venda de perfums en la visita de les Maries al Sepulcre i el drama litúrgic pasqual", *Lambard*, II (1986), p. 129-138, 207-208.
- LORÉS I OTZET, I., 1991
 LORÉS I OTZET, Immaculada, *L'escultura dels claustres de la catedral de Girona i del monestir de Sant Cugat del Vallès: formació, desen Vol. upament i difusió*, Barcelona, 1991 (Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita).
- LORÉS I OTZET, I., 1992a
 LORÉS I OTZET, Immaculada, "Capitell amb parelles de grius", a *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 146-147.
- LORÉS I OTZET, I., 1992b
 LORÉS I OTZET, Immaculada, "Pintures dels absis laterals de Pedret", a *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 126-130.
- LORÉS I OTZET, I., 1993
 LORÉS I OTZET, Immaculada, "L'escultura romànica del palau episcopal de Barcelona", *D'Art*, 19 (1993), p. 211-226.
- LORÉS I OTZET, I., 1994
 LORÉS I OTZET, Immaculada, "Semicapitell o mènula de procedència desconeguda", a *Catalunya Romànica, vol. I*, Barcelona, 1994, p. 253.
- LORÉS I OTZET, I., 1995
 LORÉS I OTZET, Immaculada, "Le travail et l'image du sculpteur dans l'art roman catalan", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXVI (1995), p. 27-33.
- LORÉS I OTZET, I., 1999
 LORÉS I OTZET, Immaculada, *L'ermita de Santa Maria de Sales. Viladecans (Baix Llobregat). Estudi històrico-arquitectònic*, Barcelona, 1999 (inèdit).
- LORÉS I OTZET, I., 2000
 LORÉS I OTZET, Immaculada, "La vida en el claustre: iconografia monàstica als capitells de Sant Cugat del Vallès i el Costumari del monestir", *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 6 (2002), p. 35-46.
- LORÉS I OTZET, I., 2002
 LORÉS I OTZET, Immaculada, *El monestir de Sant Pere de Rodes*, Barcelona, 2002.
- LORÉS I OTZET, I., 2008a
 LORÉS I OTZET, Immaculada, "Actualització dels edificis: noves construccions i incorporació de l'escultura", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi (dirs.), *El Romànic i la Mediterrània, Catalunya, Toulouse i Pisa, 1120-1180*, Barcelona, 2008, p. 121-131.

- LORÉS I OTZET, I., 2008b
 LORÉS I OTZET, Immaculada, "Elements de la portada de la catedral de Vic", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SÒRIA, Jordi (dirs.), *El Romànic i la Mediterrània, Catalunya, Toulouse i Pisa, 1120-1180*, Barcelona, 2008, p. 248-252.
- LORÉS I OTZET, I., 2008c
 LORÉS I OTZET, Immaculada, "Percorrere la scultura: nuovi approcci allo studio dei chiostrri romanici catalani", a QUINTAVALLE, Arturo Carlo (ed.), *Medioevo. Arte e Storia*, Parma, 2008, p. 286-302.
- LORÉS I OTZET, I., 2010
 LORÉS I OTZET, Immaculada, "Edificis del segle XI al marge de la influència llombarda: Sant Pere de Rodes i la seva repercussió a Sant Andreu de Sureda", a FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SÒRIA, Jordi. (eds.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 2010, p. 121-132.
- LORÉS I OTZET, I., 2012
 LORÉS I OTZET, Immaculada, "Arnau Cadell", a *The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture*, Nova York, 2012, I, p. 155-156.
- LORÉS I OTZET, I., 2013
 LORÉS I OTZET, Immaculada, "La promoción artística de abades-obispos en monasterios románicos de Cataluña: algunas notas a propósito de Sant Cugat del Vallès y de Sant Miquel de Cuixà", a GARCÍA DE CORTÁZAR, José Ángel i TEJA CASUSO, Ramón (eds.), *Monjes y obispos en la España del románico: entre la convivencia y el conflicto*, Aguilar de Campoo, 2013, p. 149-167.
- LORÉS I OTZET, I. i MANCHO SUÁREZ, C., 2009
 LORÉS I OTZET, Immaculada i MANCHO SUÁREZ, Carles, "Hec domus est sancta quam fecit dominus Oliva: Santa Maria de Ripoll", *Les Cabiers de Saint-Michel de Cuxa*, 40 (2009), p. 205-219.
- LUENGO CARRASCO, M., 1997
 LUENGO CARRASCO, Manuel, *Informe dels antecedents documentals sobre l'ermita de la Mare de Déu de Sales*, s.l., 1997 (inèdit).
- LUNA, G., 2008
 LUNA, Gonçal, *Espai Natural de les Guilleries-Savassona*, Barcelona, Barcelona, 2008.
- MACIAS, J. M., REMOLÀ, J. A. i MESTRE, M., 1994
 MACIAS, Josep Maria, REMOLÀ, Josep Anton i MESTRE, Mireia, "El castell de Gelida: l'excauació arqueològica de l'any 1991", *Miscel·lània Penedesenca*, 18 (1994), p. 167-188.
- MADOZ, P., 1845-1850
 MADOZ, Pascual, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid, 1845-1850, 16 vols.
- MADURELL I MARIMON, J. M., 1937-1940
 MADURELL I MARIMÓN, Josep Maria, "El Palacio Real Mayor de Barcelona. Nuevas notas para su historia", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XIII (1937-1940), p. 89-112.
- MADURELL I MARIMON, J. M., 1976
 MADURELL I MARIMON, Josep Maria, *Miscel·lània de Notes Històriques del Monestir de Valldonzella*, Barcelona, 1976.
- MADURELL I MARIMON, J. M., 1977
 MADURELL I MARIMON, Josep Maria, *Fulls històrics de l'Hospitalet de Llobregat. Notes documentals d'arxiu*, L'Hospitalet de Llobregat, 1977.
- MADURELL I SANCHO, À., 1987
 MADURELL I SANCHO, Àlvar, *Sant Joan Despí, un recorregut per la Història*, Sant Joan Despí, 1987.
- MAESTRE ABAD, V., 1970
 MAESTRE ABAD, Vicente, "El Museo 'Maricel de Mar'", *San Jorge, Revista de la Excma. Diputación Provincial de Barcelona*, 78 (1970), p. 33-42.
- MALLET, G., 2000
 MALLET, Géraldine, *Les cloîtres démontés de Perpignan et du Roussillon*, Perpignan, 2000.
- MALLORQUÍ GARCÍA, E., 2004
 MALLORQUÍ GARCÍA, Elvis, "Els vescomtes de Cabrera, senyors de les Guilleries fins al mar", *Revista de Girona*, 227 (2004), p. 73-78.
- MANCHO SUÁREZ, C., 1999
 MANCHO SUÁREZ, Carles, "Capitell de Sant Sebastià dels Gorgs", a *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 1999, p. 241.

- MANCHO SUÁREZ, C., 2012
 MANCHO SUÁREZ, Carles, *La peinture murale du haut Moyen Âge en Catalogne (IXe-Xe siècle)*, Turnhout, 2012.
- MANCOMUNITAT DE CATALUNYA, 1914-1923
 MANCOMUNITAT DE CATALUNYA, *L'obra realitzada*, Barcelona, 1914-1923.
- MANOTE I CLIVILLES, M. R., 1999
 MANOTE I CLIVILLES, Maria Rosa (dir.), *Baglioni del Medioevo. Arte romanica e gotica del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Roma, 1999.
- MANOTE I CLIVILLES, M. R. i TERÈS TOMÀS, M. R., 2007
 MANOTE I CLIVILLES, Maria Rosa i TERÈS TOMÀS, Maria Rosa, "Els primers testimonis de l'assumpció de l'estil", a *L'Art gòtic a Catalunya. Escultura I: La configuració de l'estil*, Barcelona, 2007, p. 45-52.
- MANUBENS GIL, G., 2011
 MANUBENS GIL, Guillem, *Aixecament arquitectònic de l'ermita de Sant Francesc de Santpedor*, Barcelona, 2011 (Universitat Politècnica de Catalunya, projecte final de Màster, inèdit).
- MANUSCRITS, Els, 1918-1919
 "Els manuscrits dels Sacrae Cathaloniae Antiquitatis Monumenta, del P. Jaume Pasqual", *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, V (1918-1919), p. 198-207.
- MAÑÉ I LLONCH, P., 1981
 MAÑÉ I LLONCH, Pere, *El romànic al radal vallesà*, Sabadell, 1981.
- MARCA, P. de, 1688
 MARCA, Pierre de, *Marca Hispànica*, Barcelona, 1688 (1972).
- MARCÉ I SANABRA, F., 1956
 MARCÉ I SANABRA, Francesc, "Ayer y hoy de Santa María de Bellvitge", a *L'Hospitalet*, Hospitalet de Llobregat, 1956, p. 20-24.
- MARCH I BATLLES, J. M., 1955
 MARCH I BATLLES, Josep Maria, *La Real Capilla del Palau en la ciudad de Barcelona*, Barcelona, 1955.
- MARÈS I DEULOVOL, F., 1977
 MARÈS I DEULOVOL, Frederic, *El mundo fascinante del coleccionismo y de las antigüedades: memorias de la vida de un coleccionista*, Barcelona, 1977.
- MARETTE, J., 1961
 MARETTE, Jacqueline, *Connaissance des primitifs par l'étude du bois du XIIe au XVIe siècle*, París, 1961.
- MARGENAT I RIBAS, F., 1985
 MARGENAT I RIBAS, Francesc, "Els orígens de la parròquia de Sant Pere (3ª part)", *Butlletí. Grup de col·laboradors del Museu de Rubí*, V, 19 (1985), p. 54-64.
- MARGENAT I RIBAS, F., 1995
 MARGENAT I RIBAS, Francesc, "Rubí a l'època alt medieval", *Butlletí. Grup de Col·laboradors del Museu de Rubí*, XIV, 39 (1995), p. 297-308.
- MARIACHER, G., 1966
 MARIACHER, Giovanni, *Scultura lignea nel mondo latino*, Milán, 1966.
- MARISTANY I SABATER, M., 1998
 MARISTANY I SABATER, Manuel, *Els ponts de pedra de Catalunya*, Barcelona, 1998.
- MARQUÈS I PLANAGUMÀ, J. M., 2008
 MARQUÈS I PLANAGUMÀ, Josep Maria, "L'escultor Arnau Cadell i el claustre de la Seu de Girona", *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, XVI (2008), p. 163-168.
- MARSÉ I FERRER, P., ROSSELLÓ I RAVENTÓS, J. i SOLER I BARCELÓ, J., 2003
 MARSÉ I FERRER, Pere, ROSSELLÓ I RAVENTÓS, Joan i SOLER I BARCELÓ, Josep, *Santa Margarida i els Monjos. El nostre patrimoni arquitectònic*, Santa Margarida i els Monjos, 2003.
- MARTÍ ALBANELL, F., 1926
 MARTÍ ALBANELL, Frederic, *Notes històriques del Papiol*, Barcelona, 1926.
- MARTÍ ALBANELL, F., 1931
 MARTÍ ALBANELL, Frederic, *Notes històriques de la parròquia de la Costa del Montseny*, Barcelona, 1931.
- MARTÍ ALBANELL, F., 1933
 MARTÍ ALBANELL, Frederic, *Notes històriques de la parròquia de Sant Feliu de Sabadell*, 1933.

- MARTÍ I BONET, J. M., 1981
 MARTÍ I BONET, Josep Maria (coord), *Catàleg monumental de l'Aquesbisbat de Barcelona*, Barcelona, 1981, 5 vols.
- MARTÍ I BONET, J. M., 1989
 MARTÍ I BONET, Josep Maria, "La Majestat de Caldes de Montbui", a *Millenium. Història i art de l'església catalana*, Barcelona, 1989, p. 202-203.
- MARTÍ I BONET, J. M., 1992
 MARTÍ I BONET, Josep Maria, "Els orígens del Bisbat d'Ègara", a *Actes del I Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, 1992, p. 61-71.
- MARTÍ I BONET, J. M., 1997
 MARTÍ I BONET, Josep Maria, *La Catedral de Barcelona*, Barcelona, 1997.
- MARTÍ I BONET, J. M., 2004
 MARTÍ I BONET, Josep Maria, *Sant Esteve de Parets del Vallès fa mil cent anys*, Parets del Vallès, 2004.
- MARTÍ I BONET, J. M., 2007
 MARTÍ I BONET, Josep Maria, *El Bisbat d'Ègara. Breu Història*, Barcelona, 2007 (col. Episodis de la Història, 347).
- MARTÍ I BONET, J. M. i CARDONER I BLANCH, F. de P., 1980
 MARTÍ I BONET, Josep Maria i CARDONER I BLANCH, Francesc de Paula, *Mil anys d'història de l'església de Santa Maria de Cardedeu. Descripció del seu patrimoni artístic i estudis sobre les prospeccions arqueològiques fetes a les esglésies de Cardedeu*, Cardedeu, 1980.
- MARTÍ I CASTELLÓ, R., 1989
 MARTÍ I CASTELLÓ, Ramon, *Memoria de l'excavació d'urgència de Santa Maria de Lavit (Torrelavit, Alt Penedès)*, Barcelona, 1989.
- MARTÍ I CASTELLÓ, R., 1993
 MARTÍ I CASTELLÓ, Ramon, "Delà, Cesari i Ató, primers arquebisbes dels comtes prínceps de Barcelona", a *I Congrés d'Història de l'Església a Catalunya. Des dels orígens fins ara*, Solsona, 1993, I, p. 369-383.
- MARTÍ SANJAUME, J., 1927
 MARTÍ SANJAUME, Jaime, *Las Vírgenes de Cerdaña*, 1927.
- MARTÍ I VILÀ, C., 1956
 MARTÍ I VILÀ, Carles, *Notes històriques de la vila de Sant Boi de Llobregat*, Sant Boi de Llobregat, 1956.
- MARTÍ I VILÀ, C., 1965
 MARTÍ I VILÀ, Carles, *Mil·lenari de la vila*, Sant Boi de Llobregat, 1965.
- MARTÍN ANSÓN, M. L., 1991
 MARTÍN ANSÓN, María Luisa, *Los esmaltes románicos de Silos*, Madrid, 1991.
- MARTÍN I EXPÓSITO, R., 1986
 MARTÍN I EXPÓSITO, Raquel, "Castellfollit del Boix", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), I, p. 231-238 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- MARTÍN I ROS, R. M., 1991-1993
 MARTÍN I ROS, Rosa Maria, "Teixit del sepulcre del bisbe Arnau de Gurb", *Lambard*, VI (1991-1993), p. 179-188.
- MARTÍN I ROS, R. M., 1993
 MARTÍN I ROS, Rosa Maria, "Els tèxtils medievals a la catedral de Barcelona", *D'Art*, 19 (1993), pp.191-193.
- MARTÍN I ROS, R. M., 1999
 MARTÍN I ROS, Rosa Maria, "Tejidos", *Las Artes Decorativas en España*, Madrid, 1999, II, p. 70-80 (col. Summa Artis, XLV).
- MARTÍN I ROS, R. M., 1999-2000
 MARTÍN I ROS, Rosa Maria, "La dispersió dels teixits medievals: un patrimoni trossejat", *Lambard*, XII (1999-2000), p. 165-182.
- MARTINELL I BRUNET, C., 1935
 MARTINELL I BRUNET, César, *Amics de l'Art Vell. Els sis primers anys, 1929-1935. Memòria de l'obra realitzada per l'entitat des de la seva fundació fins avui*, Barcelona, 1935.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. i BERDEJO I ESTEVAN, L. M., 1991
 MARTÍNEZ PÉREZ, Albert i BERDEJO I ESTEVAN, Lluís Maria, "El monestir de Sant Ponç", a *Estudis de Corbera de Llobregat*, Barcelona, 1991, p. 231-236.
- MARTÍNEZ DE AGUIRRE, J., 2009
 MARTÍNEZ DE AGUIRRE, Javier, "En torno a la arquitectura de las canónicas románicas hispanas no episcopales", a GARCÍA DE CORTÁZAR, José Ángel i TEJA, Ramón (coords.), *Entre el claustro y el mundo. Canónigos regulares y monjes premonstratenses en la Edad Media*, Aguilar de Campoo, 2009, p. 91-124.

- MARTÍNEZ SOLSONA, F., 1967
 MARTÍNEZ SOLSONA, Francesc, *Sant Jaume de Frontanyà: mil anys d'història i geografia*, Granollers, 1967.
- MARTORELL, F., 1929
 MARTORELL, Francesc, *Catedral de Barcelona*, Barcelona, 1929.
- MARTORELL, J., 1935
 MARTORELL, Jeroni, "L'església mossàrab del Marquet", *Esplai*, 199 (1935), p. 1118-1119.
- MARTORELL I CASADÓ, L., 2001
 MARTORELL I CASADÓ, Lídia, "El castell de Claramunt (Anoia)", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 15 (2001), p. 323-342.
- MARTORELL I TERRATS, J., 1915
 MARTORELL I TERRATS, Jeroni, "Dictamen referent al projecte de conservació del Castell de la Geltrú i urbanització de places anexas", *Themis*, VII (1915), p. 3-7.
- MARTORELL I TERRATS, J., 1919
 MARTORELL I TERRATS, Jeroni, *El Castell de la Geltrú. La col·lecció Font i Gumà. Conservació i catalogació de monuments*, Barcelona, 1919 (separata de l'Anuari de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya).
- MARTORELL I TRABAL, F., 1929
 MARTORELL I TRABAL, Francesc, *Catedral de Barcelona*, Barcelona, 1929.
- MARTORELL I TRABAL, F. i PUIG I CADAFALCH, J., 1927-1931
 MARTORELL I TRABAL, Francesc i PUIG I CADAFALCH, Josep, "Noves pintures murals", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (1927-1931), p. 163-174.
- MAS I DOMÈNECH, J., 1901-1902
 MAS I DOMÈNECH, Josep, "Notes històriques del monestir de Sta. Maria de Valldonzella de Barcelona", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 1 (1901-1902), p. 303-308.
- MAS I DOMÈNECH, J., 1906-1921
 MAS I DOMÈNECH, Josep, *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*, Barcelona, 1906-1921, 13 vols.
- MAS I DOMÈNECH, J., 1909
 MAS I DOMÈNECH, Josep, "La parròquia de Sant Feliu d'Alella", a MAS I DOMÈNECH, Josep, *Notes històriques del bisbat de Barcelona*, Barcelona, 1909, III, p. 1-56.
- MAS I DOMÈNECH, J., 1914-1915
 MAS I DOMÈNECH, Josep, *Rúbrica dels "Libri antiquitatum" de la Seu de Barcelona*, Barcelona, 1914-1915.
- MAS I DOMÈNECH, J., 1916
 MAS I DOMÈNECH, Josep, *Guía itinerario de la catedral de Barcelona*, Barcelona, 1916.
- MAS I DOMÈNECH, J., 1921
 MAS I DOMÈNECH, Josep, *Notes històriques del bisbat de Barcelona. XIII: Antiguitat d'algunes esglésies del Bisbat de Barcelona*, Barcelona, 1921.
- MAS I DOMÈNECH, J., 1923
 MAS I DOMÈNECH, Josep, *Nota històrica de l'església parroquial de Santa Agnès de Malenyanes*, Barcelona, 1923.
- MAS I DOMÈNECH, J., 1925
 MAS I DOMÈNECH, Josep, "Santa Maria de Toudell", *Butlletí del Club Pirenenc de Terrassa* (1925), p. 137.
- MAS, V., 2002
 MAS, Vicenç, "Sant Pere de Bertí i el seu entorn", a *XXIII Ronda Vallesana: Sant Quirze de Safaja*, Sabadell, 2002, p. 58-66.
- MAS I BIGAS, A., 2004
 MAS I BIGAS, Antoni (coord.), *Balenyà, més de mil anys d'història*, Balenyà, 2004.
- MAS I SARRÓ, M., 2005
 MAS I SARRÓ, Maria, "Les Planes de Sant Mateu. Estudi d'un mas", *Dovella*, 90 (2005), p. 29-36.
- MASACHS BOLET, J. M., 1974
 MASACHS BOLET, Josep Maria, "Vilademàger. Una parròquia i un castell perduts en la serra de la Llacuna", *Casal*, 69 (1974), p. 5-7.
- MASACHS BOLET, J. M., 1979
 MASACHS BOLET, Josep Maria, "Els vells camins del Penedès", *Miscel·lània penedesenca*, 2 (1979), p. 125-143.

- MASACHS I SURIOL, J. M., 1991
 MASACHS I SURIOL, Josep Maria, *Històries d'abans d'abir: un aplec en la nova ermita de Sant Pau*, Vilafranca, 1991.
- MASAGUÉ I TORNÉ, J. M., 1991
 MASAGUÉ I TORNÉ, Josep Maria, "Més sobre el Castell de Montbui", *Ronçana*, 156 (1991), p. 14.
- MASAGUÉ I TORNÉ, J. M., 1995
 MASAGUÉ I TORNÉ, Josep Maria, *Església de Sant Vicenç de Jonqueres*, Sabadell, 1995.
- MASAGUÉ I TORNÉ, J. M., 1997
 MASAGUÉ I TORNÉ, Josep Maria, "Sant Pere i Sant Fermí de Rellinars", a *XVII Ronda vallesana: Rellinars*, Sabadell, 1997, p. 85-92.
- MASAGUÉ I TORNÉ, J. M., 1999
 MASAGUÉ I TORNÉ, Josep Maria, "El romànic a Sant Esteve de Palautordera", a *XX Ronda Vallesana: Sant Esteve de Palautordera*, Sabadell, 1999, p. 62-72.
- MASAGUÉ I TORNÉ, J. M., 2002a
 MASAGUÉ I TORNÉ, Josep Maria, "Església de Sant Pere de Bert", a *XXIII Ronda Vallesana: Sant Quirze de Safaja*, Sabadell, 2002, p. 67-72.
- MASAGUÉ I TORNÉ, J. M., 2002b
 MASAGUÉ I TORNÉ, Josep Maria, "Església de Sant Quirze Safaja", a *XXIII Ronda Vallesana: Sant Quirze de Safaja*, Sabadell, 2002, p. 35-44.
- MASAGUÉ I TORNÉ, J. M., 2003
 MASAGUÉ I TORNÉ, Josep Maria, "L'església de Sant Pere de Vilamajor", a *XXIV Ronda Vallesana: Sant Pere de Vilamajor*, Sabadell, 2003, p. 27-38.
- MASAGUÉ I TORNÉ, J. M., ROIG I DEULOFEU, A. i FERNÁNDEZ I LÓPEZ, L., 1989.
 MASAGUÉ I TORNÉ, Josep Maria, ROIG I DEULOFEU, Albert i FERNÁNDEZ I LÓPEZ, Lluís, "Pont 'romà' de Caldes", *Butlletí de la Unió Excursionista de Sabadell* (1989), p. 4-11.
- MASATS I LLOVER, J., 1986
 MASATS I LLOVER, Joan, "Castellbell i el Vilar", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), I, p. 217-230 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- MASATS I SURIÑACH, B., 1986
 MASATS I SURIÑACH, Bartomeu, "Marganell", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), I, p. 9-15 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- MASDEU, A., 1991
 MASDEU, Andreu, "El conjunt monumental de l'església i la rectoria de Sant Esteve de Palautordera", a *XX Ronda Vallesana: Sant Esteve de Palautordera*, Sabadell, 1999, p. 73-79.
- MASFERRER I ARQUIMBAU, J., 1873
 MASFERRER I ARQUIMBAU, Josep, "La antiga Tonda", *La Renaixença* (20/11/1873).
- MASFERRER I ARQUIMBAU, J., 1890
 MASFERRER I ARQUIMBAU, Josep, "Nostra opinió sobre Santa Maria del Camí", *La Veu del Montserrat*, XIII (1890), p. 351-352.
- MASFERRER I ARQUIMBAU, J., 1921-1924
 MASFERRER, I ARQUIMBAU, Josep, "La antiga Tonda", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, IV (1921-1924), p. 79-84.
- MASNOLU I PRATDESABA, J. M., 1988
 MASNOLU I PRATDESABA, Josep Maria, *La parròquia d'Aiguafreda a través de les visites pastorals (segles XVI-XVII)*, Barcelona, 1988.
- MASNOLU I PRATDESABA, J. M., 1991
 MASNOLU I PRATDESABA, Josep Maria, *Diplomatari de Ramon Gaufred bisbe d'Osona (1109-1146)*, Barcelona, 1991, 2 vols (Universitat de Barcelona, tesi de llicenciatura inèdita).
- MASNOLU I PRATDESABA, J. M., 2002
 MASNOLU I PRATDESABA, Josep Maria, "El bisbat de Vic durant l'episcopat de Ramon Gaufred (1110-1145)", *Revista Catalana de Teologia*, 27, 2 (2002), p. 257-293.
- MASPONS Y LABRÓS, F. de, 1895
 MASPONS Y LABRÓS, F. de, "Excursió a Sant Jaume de Frontanyà", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, V, 18 (1895), p. 129-143.
- MASRAMON I NOGUERA, R., 1979
 MASRAMON I NOGUERA, Ramon, *Prats de Lluçanès: Mil anys d'història*, Prats de Lluçanès, 1979.

- MASRAMON I NOGUERA, R., 1981
 MASRAMON I NOGUERA, Ramon, "La Trinitat de la Tor", *Estel* (1981), s.p.
- MASRAMON I NOGUERA, 1982
 MASRAMON I NOGUERA, Ramon, "Sant Amanç de Pedrós", *Estel* (1982), s.p.
- MASRAMON I NOGUERA, R., 1990
 MASRAMON I NOGUERA, Ramon, *El Lluçanès central. Història de la baronia de Lluçà*, Prats de Lluçanès, 1990.
- MASSONS RABASSA, E., 2003
 MASSONS RABASSA, Estrella, *La iconografía del diablo en la pintura sobre tabla catalana. Siglo XII*, Bellaterra, 2003 (Universitat Autònoma de Barcelona, treball de recerca inèdit).
- MASSONS RABASSA, E., 2004
 MASSONS RABASSA, Estrella, "La iconografía del diablo en el frontal de altar de Santa Margarita de Vilaseca (1160-1190)", *Locvs Amoenus*, 7 (2004), p. 53-71.
- MATAS I BLANXART, M. T., 1982
 MATAS I BLANCHART, Maria Teresa, *Els esmalts romànics a Catalunya: 1. arquetips*, Barcelona, 1982, p. 291-294.
- MATAS I BLANXART, M. T., 1997
 MATAS I BLANXART, Maria Teresa, "El bàcul del bisbe Arnau de Gurb: una peça litúrgica o funerària", *Lambard*, IX (1997), p. 167-173.
- MATAS I BLANXART, M. T., 1999-2000
 MATAS I BLANXART, Maria Teresa, "Aportació a l'estudi de tres peces d'orfebreria medieval del Museu de Vilafranca", *Lambard*, 12 (1999-2000), p. 183-197.
- MATAS I BLANXART, M. T., 2001a
 MATAS I BLANCHART, Maria Teresa, "Incensario", a *De Limoges a Silos*, Madrid, 2001, p. 295-296.
- MATAS I BLANXART, M. T., 2001b
 MATAS I BLANXART, Maria Teresa, "Els objectes de ferro forjat del món romànic: un art sovint oblidat", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 200 (2001), p. 164-166.
- MATAS I BLANXART, M. T. i CARDONA I MIRET, E., 1981-1983
 MATAS I BLANXART, Maria Teresa i CARDONA I MIRET, Elvira, "Evolució al llarg del temps de tres esglésies a la comarca d'Osona: Transformacions i analogies", *Lambard*, II (1981-1983), p. 165-169.
- MATAS I BLANXART, M. T. i PIQUER I FERRER, E., 1985-1988
 MATAS I BLANXART, Maria Teresa i PIQUER I FERRER, Esperança, "Aproximació a l'estudi tipològic dels campanars de torre de tipus llombard a la Plana de Vic", *Lambard*, IV (1985-1988), p. 97-124.
- MATAS I FOSALBA, À., 1994
 MATAS I FOSALBA, Àngel, *Costumari Masquefa*, Barcelona, 1994.
- MATEOS I RUSILLO, S. M., 2000
 MATEOS I RUSILLO, Santos Miguel, "El patrimoni de l'Hospitalet de Llobregat: proposta para la iglesia de Santa Eulàlia de Provençana", a *Primeres Jornades d'Estudi del Patrimoni del Baix Llobregat*, Cornellà de Llobregat, 2000, p. 241-253.
- MATEOS I RUSILLO, S. M., 2007
 MATEOS I RUSILLO, Santos Miguel, *Respecte, indiferència o menyspreu. La (des)cura del patrimoni històric a Cornellà de Llobregat*, Cornellà de Llobregat, 2007.
- MATEU IBARS, J. i MATEU IBARS, M. D., 1991
 MATEU IBARS, Josefina i MATEU IBARS, Maria Dolors, *Colectánea paleográfica de la Corona de Aragón (siglos IX-XVIII)*, Barcelona, 1991.
- MATHON, J. B., 2011
 MATHON, Jean-Bernard (dir.), *Romanes et gothiques: Vierges à l'Enfant restaurées des Pyrénées orientales*, Milà, 2011.
- MAURI I MARTÍ, A., 1996
 MAURI I MARTÍ, Alfred, *Sant Pau de Riu-sec*, Sabadell, 1996.
- MAURI I MARTÍ, A., 1998
 MAURI I MARTÍ, Alfred (coord.), *L'església de Sant Pere de Masquefa (Anoia). Memòria depositada en el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya*, s.l. 1998.
- MAURI I MARTÍ, A., 2008
 MAURI I MARTÍ, Alfred, *Martorell: 975 anys*, Martorell, 2008.

- MAURI I MARTÍ, A. i REDONDO, S., 2000
 MAURI I MARTÍ, Alfred i REDONDO, Sílvia, *Memòria del seguiment arqueològic dels treballs de restauració de l'església de Sant Pere, Masquefa, Anoia, s.l.*, 2000.
- MAURI I MARTÍ, A. i ROVIRA I TUBELLA, R., 1990
 MAURI I MARTÍ, Alfred i ROVIRA I TUBELLA, Ramon, *Guia del castell de Gelida*, Gelida, 1990.
- MAURÍ I SERRA, J., 1949-1954
 MAURÍ I SERRA, Josep, *Història de la Garriga*, Barcelona, 1949-1954, 3 vols.
- MAYORAL I FRANCO, F., 1985
 MAYORAL I FRANCO, Florencio, *Memoria dels treballs d'excavació duts a terme al jaciment medieval de Sant Pere Sacama*, s.l., 1985 (inèdit).
- MAYORAL I FRANCO, F., 1989
 MAYORAL I FRANCO, Florencio, "Resultats de la intervenció arqueològica feta a Sant Pere Sacama (Olesa de Montserrat)", a *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat. Pre-actes*, Castelldefels, 1989, I, p. 428-433.
- MCMILLIN, L. A., 1990
 MCMILLIN, Linda A., *Cloister and Society in Thirteenth-Century Barcelona: The Women of Sant Pere de les Puelles*, Los Angeles, 1990 (UCLA, tesi doctoral inèdita).
- MCMILLIN, L. A., 1995
 MCMILLIN, Linda A., "Sacred and Secular Politics: The Convent of Sant Pere de les Puelles in Thirteenth-Century Barcelona", a *Iberia and the Mediterranean world of the Middle Ages*, Leiden, 1995, II, p. 225-239.
- MCMILLIN, L. A., 1996
 MCMILLIN, Linda A., "Sant Pere de les Puelles: a Medieval Women's Community", *American Benedictine Review*, 47, 2 (1996), p. 200-222.
- MCMILLIN, L. A., 2001
 MCMILLIN, Linda A., "Gènere i autonomia monacal a la Barcelona del segle tretzè: l'abadessa en front del bisbe", a *Aproximació a la història de Montmeló. Segle XIII. La lluita per l'església*, Montmeló, 2001, p. 47-66.
- MEDIANERO HERNÁNDEZ, J. M. et alii, 2004
 MEDIANERO HERNÁNDEZ, José María et alii, "Iconología del Sol y de la Luna en las representaciones de Cristo en la cruz", *Laboratorio de Arte*, 17 (2004), p. 73-92.
- MELERO MONEO, M., 2005
 MELERO MONEO, Marisa, *La pintura sobre tabla del gótico lineal. Frontales, laterales de altar y retablos en el reino de Mallorca y los condados catalanes*, Bellaterra-Barcelona-Girona-Lleida, 2005.
- MEMBRADO, M., 1927
 MEMBRADO, Manuel, *Memoria Histórica publicada con ocasión del 25º aniversario de la Erección Canónica del Noviciado de los Padres Camilos en el Convento de Santo Tomás Apóstol*, Madrid, 1927.
- MEMÒRIA, 1937
Memòria dels treballs fets per l'Institut d'Estudis Catalans durant el curs 1931-1932, Barcelona, 1937.
- MEMORIAS DEL MONASTERIO OCTAVIANO, 1754
Memorias del monasterio Octaviano de San Cucufate del Valles, de la orden de San Benito en la Congregación Claustral Tarraconense, Sant Cugat, 1754 (manuscrit conservat a la Biblioteca del Centre Borja).
- MENCHON BES, J., 2001
 MENCHON BES, Joan, "Excavacions arqueològiques al castell de Gelida. Campanya de 1996", *Miscel·lania Penedesenca*, 26 (2001), p. 69-94.
- MENCHON BES, J., 2003
 MENCHON BES, Joan, "Resultats de la primera campanya d'excavació al Castell del Brull (Osona)", a *Actes del Congrés Els castells medievals a la mediterrània nord-occidental, celebrat a Arbúcies els dies 5, 6 i 7 de març de 2003*, Arbúcies, 2003, p. 483-490.
- MENÉNDEZ I PABLO, F. X. i SOLÍAS I ARIS, J. M., 1989
 MENÉNDEZ I PABLO, Francesc Xavier i SOLÍAS I ARIS, Josep Maria, "La villa romana de Sant Hilari (Abrera)", a *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat. Pre-actes*, Castelldefels, 1989, I, p. 399-400.
- MERINO I JIMÉNEZ, J. M., 1982
 MERINO I JIMÉNEZ, Joan Miquel, "Sant Pere de Rubí a través de la documentació antiga", *Butlletí. Grup de Col·laboradors del Museu de Rubí*, II, 6 (1982), p. 114-118.
- MERINO I JIMÉNEZ, J. M., 1983a
 MERINO I JIMÉNEZ, Joan Miquel, "Sant Pere de Rubí", *Butlletí. Grup de col·laboradors del Museu de Rubí*, 8 (1983), p. 154-162.

- MERINO I JIMÉNEZ, J. M., 1983b
- MERINO I JIMÉNEZ, Joan Miquel, "Sant Pere a través de la documentació antiga dels segles X, XI, XII i XIII", *Butlletí. Grup de col·laboradors del Museu de Rubí*, III, 10 (1983), p. 191-210.
- MESPLÉ, P., 1960
- MESPLÉ, Paul, "Chapiteaux d'inspiration toulousaine dans les cloîtres catalans", *Revue des Arts*, III (1960), p. 103-108.
- MESTRE I CASANOVA, J. V., 1988
- MESTRE I CASANOVA, Josep Vicenç, *Història del castell d'Òdena. Dels orígens al segle XII*, Òdena, 1988.
- MESTRE I CASANOVA, J. V., 1990a
- MESTRE I CASANOVA, Josep Vicenç, "Capelles romàniques del nostre terme (II): Sant Pere de les Botges o Botxes. Sant Pere de les Cadenes", *Òdena. Butlletí d'Informació Municipal*, 23 (1990), p. 12-13.
- MESTRE I CASANOVA, J. V., 1990b
- MESTRE I CASANOVA, Josep Vicenç, "Capelles romàniques del nostre terme (III): Sant Bernabé d'Aguilera", *Òdena. Butlletí D'informació Municipal*, 24 (1990), p. 17-18.
- MESTRE I CASANOVA, J. V., 1992
- MESTRE I CASANOVA, Josep Vicenç, *Sant Jaume Sesoliveres d'Igualada*, Igualada, 1992.
- MESTRE I GODES, J. i ADELL I GISBERT, J. A., 2001
- MESTRE I GODES, Jesús i ADELL I GISBERT, Joan-Albert, *Monestirs de Catalunya*, Barcelona, 2001.
- MILÀ I FONTANALS, M., 1868
- MILÀ I FONTANALS, Manuel, "Apuntes históricos sobre Olérdola", *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 2 (1868), p. 505-528.
- MILLARES CARLO, A., 1918
- MILLARES CARLO, Agustín, *Documentos pontificios en papiro de archivos catalanes. Primera parte, estudio paleográfico y diplomático*, Madrid, 1918.
- MILLENUM, 1989
- Millenum. Història i Art de l'Església catalana*, Barcelona, 1989.
- MINGUET I BATLLORI, J. M., 1991
- MINGUET I BATLLORI, Joan Maria, "Art i Patrimoni Arquitectònic", a *Cornellà, una ciutat*, Cornellà de Llobregat, 1991, p. 39-46.
- MIQUEL I LÓPEZ, J., 1997
- MIQUEL I LÓPEZ, Júlia, "Aportacions a la història del castell i terme de Font-rubí. Dels orígens fins al segle XV", *Miscel·lània Penedesenca*, 22 (1997), p. 91-134.
- MIQUEL I LÓPEZ, J. i ACHÓN I CASAS, O., 2004-2005
- MIQUEL I LÓPEZ, Júlia i ACHÓN I CASAS, Oriol, "Intervencions arqueològiques a l'església de Santa Maria del Puig (Esparreguera, Baix Llobregat)", *Lambard*, XXVII (2004-2005), p. 187-209.
- MIQUEL I LÓPEZ, J. i ACHÓN I CASAS, O., 2005-2006
- MIQUEL I LÓPEZ, Júlia i ACHÓN I CASAS, Oriol, "Darreres troballes arqueològiques a l'església de Santa Maria del Puig (Esparreguera, Baix Llobregat)", *Lambard*, XXVIII (2005-2006), p. 97-109.
- MIQUEL I ROSELL, F. X., 1937
- MIQUEL I ROSELL, Francesc Xavier, *Catàleg dels llibres manuscrits de la biblioteca del monestir de Sant Cugat del Vallès existents a l'Arxiu de la Corona d'Aragó*, Barcelona, 1937.
- MIQUEL I ROSELL, F. X., 1945-1947
- MIQUEL I ROSELL, Francesc Xavier, *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1945-1947, 2 vols.
- MIQUEL I SERRA, D., 1995
- MIQUEL I SERRA, Domènec, "L'excavació de la torre sud-est de la fortificació romana d'Octavià (1971). Primera aproximació", *Gausac*, 6 (1995), p. 79-82.
- MIQUEL I SERRA, D., 2005
- MIQUEL I SERRA, Domènec, "Els orígens del monestir de Sant Cugat d'Octavià o del Vallès. Repensant teories, sintetitzant coneixements", *Gausac*, 10 (2005), p. 11-52.
- MIQUEL I SERRA, D. i MORRAL I ROMEU, E., 1986
- MIQUEL I SERRA, Domènec i MORRAL I ROMEU, Eulàlia, "Disputes entre l'abat i el poble de Sant Cugat respecte de les muralles del monestir", *Studia Monàstica*, 28/1 (1986), p. 161-186.

- MIQUEL I VIVES, M., SANTESMASES I OLLÉ, J. i SAUMELL I CALAF, D., 1999
 MIQUEL I VIVES, Marina, SANTESMASES I OLLÉ, Josep i SAUMELL I CALAF, Dolors, *Els Castells del Gaià*, Valls, 1999.
- MIQUEL I VIVES, M., VILA I CARABASA, J. M. i CLUA I MERCADAL, M., 1994
 MIQUEL I VIVES, Marina, VILA I CARABASA, Josep Maria i CLUA I MERCADAL, Maria, *L'església de Sant Ponç de Corbera (Cervelló, Baix Llobregat)*, Barcelona, 1994 (Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 10).
- MIRAMBELL I ABANCÓ, M., 2005
 MIRAMBELL I ABANCÓ, Miquel, "La demolició de l'església de Santa Maria de la Rodona de Vic. Un exemple d'actuació sobre el patrimoni eclesiàstic al final del segle XVIII", a *Església, societat i poder a les terres de parla catalana. Actes del IV Congrés de la CCEPS, Vic, 20-24 febrer de 2004*, Valls, 2005, p. 727-743.
- MIRAMBELL I ABANCÓ, M., 2008
 MIRAMBELL I ABANCÓ, Miquel, "La llarga restauració del temple romà de Vic (1882-1959): de les ruïnes a un dels símbols de la ciutat", *Ausa*, XXIII, 161-162 (2008) p. 491-539.
- MIRAMBELL I GIOL, F., 1798
 MIRAMBELL I GIOL, Francisco, *Mapa de la parroquia de S. Martin de Sesgleyoles y sus contornos en el obispado de Vich y corregimiento de Cervera*, Cervera, 1798.
- MIRAMBELL I GIOL, F., 1803
 MIRAMBELL I GIOL, Francisco, *Llibre de les antiquitats o memòries històriques de Sant Martí Sesgueioles, Vilallonga i Quadra de Galt*, 1803.
- MIRET I MESTRE, X., 1983
 MIRET I MESTRE, Xavier, *La Quadra de Miralpeix. Notes sobre la formació del terme municipal de Sitges*, Sitges, 1983.
- MIRET I MESTRE, X., 2002
 MIRET I MESTRE, Xavier, "El Sitges de l'Època medieval i fins al s. XVII", a GARCÍA TARGA, Joan (coord.), *Sitges fa 2000 anys*, Sitges, 2002, p. 19-22.
- MIRET I MESTRES, J., 1987
 MIRET I MESTRES, Josep, "Descobriments de tres sitges a la Torre de Sant Joan (Vilanova i la Geltrú)", *Gran Penedès*, 5 (1987), p. 5-6.
- MIRET I MESTRES, J., 2000
 MIRET I MESTRE, Xavier, "El Sitges de l'Època medieval i fins al s. XVII", a *Sitges fa 2000 anys*, Sitges, 2002, p. 19-22.
- MIRET I SANS, J., 1901
 MIRET I SANS, Joaquim, *Los vescomtes de Cerdanya, Conflent y Bergadà, Memòria llegida a la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona els dies 28 de març i 18 d'abril de 1901*, Barcelona, 1901.
- MIRET I SANS, J., 1910
 MIRET I SANS, Joaquim, *Les cases de Templers i Hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics*, Barcelona, 1910 (ed. facsímil, 2006).
- MIRET I SANS, J., 1914
 MIRET I SANS, Joaquim, "Los noms personals y geografichs de la encontrada de Terrassa en los siglos X^o i XI° (acabament)", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 1914, p. 485-509.
- MIRET I SANS, J. et alii, 1918
 MIRET I SANS, Joaquim et alii, *Itinerari de Jaume I, el Conqueridor*, Barcelona, 1918 (ed. facsímil, 2004).
- MIRÓ I ALAIX, C. i ORENGO, H. A., 2010
 MIRÓ I ALAIX, Carme i ORENGO, Héctor A., 2010, "El cicle de l'aigua a Barçino. Una reflexió entorn de les noves dades arqueològiques", *Quaderns d'Arqueologia i Historia de la Ciutat de Barcelona, Quarbis*, 6 (2010), p. 108-133.
- MIRÓ I ROSINACH, J., 1981
 MIRÓ I ROSINACH, Josep, "Troballes de grafitis medievals a Catalunya", *Diplomatari*, 6 (1981), p. 43-44.
- MISCEL·LÀNIA SOBRE MONTCLAR, 2004
Miscel·lània sobre Montclar de Berguedà, Montclar, 2004.
- MISERACHS I GRAU, V., 1970
 MISERACHS I GRAU, Valentí, "Nota històrica", a *Goigs de Sant Valentí, prevere i màrtir que és venerat a la seva capella de Vilallonga del terme i parròquia de St. Martí de Sesgueioles, Bisbat de Vic*, Igualada, 1970, s.p.
- MISERACHS I GRAU, V., 1971
 MISERACHS I GRAU, Valentí, "Nota històrica", a *Goigs a llaor de l'apòstol St. Andreu, tutelar de Pujalt, Bisbat de Vic*, Igualada, 1971, s.p.

- MISERACHS I GRAU, V., 1972
 MISERACHS I GRAU, Valentí, "Sant Valentí, patró de la capella de Vilallonga del terme i parròquia de Sant Martí de Sesgaoles", *Igalada. Periòdic de l'Anoia* (12/02/1972), p. 5.
- MISERACHS I GRAU, V., 1974
 MISERACHS I GRAU, Valentí, "Ahir, avui i demà de Sant Martí de Sesgueioles", *Miscellanea Aqualatensia*, 2 (1974), p. 255-268.
- MODELELL, J. M., 1993
 MODELELL, Josep M., *Cabrera de Mar. Castell de Sant Vicenç o de Burriac. Síntesi històrica*, Argentona, 1993.
- MOGAS I SALVADÓ, M., 1983
 MOGAS I SALVADÓ, Manuel, *Històries de Ripollet*, Ripollet, 1983 (2008).
- MOLIST, M. i COLOMER, M., 1972
 MOLIST, Miquel i COLOMER, M., "Sant Miquel de Sorerols", *Avencs i Coves: butlletí interior d'informació*, 10-11 (1972).
- MOLIST I CAPELLA, N., 1999a
 MOLIST I CAPELLA, Núria, "Arquitectura domèstica d'època ibèrica a Olèrdola. Estat actual dels coneixements", *Miscel·lània Penedesenca*, 24 (1999), p. 291-330.
- MOLIST I CAPELLA, N., 1999b
 MOLIST I CAPELLA, Núria, *Olèrdola*, Barcelona, 1999.
- MOLIST I CAPELLA, N. i PUIG, F., 1989
 MOLIST I CAPELLA, Núria i PUIG, Ferran, "Excavaciones en el interior del antiguo templo parroquial de Sant Boi de Llobregat", a *III Congreso de Arqueología Medieval*, Oviedo, 1989.
- MOLIST I CAPELLA, Núria, PUIG, Ferran i MELIAN, Rosa, 1989
 MOLIST I CAPELLA, Núria, PUIG, Ferran i MELIAN, Rosa, "El carrer de la Pau (Sant Boi de Llobregat). Evolució històrica d'un edifici", a *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat, Pre-actes*, Castelldefels, 1989, p. 443-457.
- MONCADA, J. L., 1891
 MONCADA, Juan Luis, *Episcopologio de Vich, I, Vic*, 1891.
- MONJAS I MANSO, L., (199-)
 MONJAS I MANSO, Lluís, *Santa Coloma de Cervelló a l'Alta Edat Mitjana*, Santa Coloma de Cervelló, (199-).
- MONRAS I MAS, J., 1883
 MONRAS I MAS, Jaume, "Excursió a Manresa i Sant Benet de Bages", *Butlletí de la Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, V (1883), p. 128-135.
- MONREAL Y TEJADA, L., 1948
 MONREAL Y TEJADA, Luis, *La primitiva iglesia de Montmeló y sus pinturas románicas*, Barcelona, 1948.
- MONREAL Y TEJADA, L., 1957
 MONREAL Y TEJADA, Luis, "Castillos de la Provincia: Palautordera", *San Jorge, Revista de la Excma. Diputación Provincial de Barcelona*, 26 (1957), p. 24-26.
- MONREAL Y TEJADA, L., 1958
 MONREAL Y TEJADA, Luis, "Itinerarios de castillos en la provincia de Barcelona", *San Jorge, Revista de la Excma. Diputación Provincial de Barcelona*, 30 (1958), p. 16-27.
- MONREAL Y TEJADA, L., 1961a
 MONREAL Y TEJADA, Luis, "El castillo de la Poble de Claramunt", *San Jorge, Revista de la Excma. Diputación Provincial de Barcelona*, 42 (1961), p. 24-28.
- MONREAL Y TEJADA, L., 1961b
 MONREAL Y TEJADA, Luis, "Mare de Déu de Santa Maria de Toudell", a *Thesaurus/estudis. L'art als bisbats de Catalunya, 1000-1800*, Barcelona, 1986, p. 64-65.
- MONREAL Y TEJADA, L., 1999
 MONREAL Y TEJADA, Luis, *Castillos medievales en España*, Barcelona.
- MONREAL Y TEJADA, L. i RIQUER MORERA, M. de, 1955-1965
 MONREAL Y TEJADA, Luis i RIQUER MORERA, Martí de, *Els castells medievals de Catalunya*, Barcelona, 1955-1965, 3 vols.
- MONSALVATJE Y FOSSAS, F., 1910
 MONSALVATJE Y FOSSAS, Francisco, *El monasterio de San Pedro de Casserras*, Girona, 1910 (col. Noticias históricas del condado de Besalú, XX).

- MONTAÑA I BUCHACA, D., 1997
MONTAÑA I BUCHACA, Daniel, *La Universitat Carlina a Catalunya: Solsona (1938)-Sant Pere de la Portella (1838-1840)*, Valls, 1997.
- MONTCADA I GRALLA, J. L. de, 1891
MONTCADA I GRALLA, Joan Lluís de, *Episcopologio de Vich*, Vic, 1891, 3 vols.
- MONTE I OCHOA DE ASPURU, M. À., FERRÉ I JANÉ, M. i MUÑOZ I LLORET, J., 1991
MONTE I OCHOA DE ASPURU, Maria Àngels, FERRÉ I JANÉ, Mercè i MUÑOZ I LLORET, Josep, *Inventari de patrimoni arquitectònic de Catalunya: El Baix Penedès, El Garraf*, Barcelona, 1991.
- MONTLLOR I PUJAL, J., 1925
MONTLLOR I PUJAL, Joan, "Barberà", *Nostra comarca, Butlletí del Centre Excursionista del Vallès*, V, 2 (1925), p. 18-19.
- MONTLLOR I PUJAL, J., 1957
MONTLLOR I PUJAL, Joan, "Valra: 'S. Felix in Valrano'", *Alba*, 88 (1957), p. 368-370.
- MONTLLOR I PUJAL, J., 1958
MONTLLOR I PUJAL, Joan, *La devoció mariana en el Vallès: parròquies, santuaris i capelles*, Sabadell, 1958.
- MONTLLOR I PUJAL, J., 1962
MONTLLOR I PUJAL, Joan, *La Parroquia de Jonqueres: la seva antiguitat, el seu nom*, Sabadell, 1962.
- MORALEJO ÁLVAREZ, S., 1985a
MORALEJO ÁLVAREZ, Serafín, "Artistas, patronos y público en el arte del Camino de Santiago", *Compostellanum*, XXX, 3-4 (1985), p. 395-430.
- MORALEJO ÁLVAREZ, S., 1985b
MORALEJO ÁLVAREZ, Serafín, "Le porche de la glorie de la cathédrale de Compostelle: problèmes de sources et d'interprétation", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 16 (1985), p. 92-116.
- MORALES, R., 1966
MORALES, Ramon, *El Camí ral d'Aragó i altres itineraris per la comarca d'Anoia*, Barcelona, 1966.
- MORAN I OCERINJÁUREGUI, J., 1985
MORAN I OCERINJÁUREGUI, Josep, "Notes històriques de la capella de Sant Jaume, de Castellví de Rosanes", a *XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. El Prat: 1980*, El Prat de Llobregat, 1985, p. 444-446.
- MORATÓ, D. et alii, 2000
MORATÓ, David et alii, "El patrimoni historicoartístic", a PONCE I VIVET, Santi (coord.), *Folgueroles: societat i vida d'un poble*, Vic, 2000, p. 188-194.
- MORENA, A. de la, 1983
MORENA, Aurea de la, "La pintura románica en el Camino de Santiago", a *Ciclo de Conferencias sobre el Románico y el Camino de Santiago*, Palencia, 1983, p. 55-64.
- MORENO, I., 2002-2003
MORENO, Iñali, *Informe preliminar de la intervenció arqueològica a la plaça de l'Església de Granollers*, Granollers, 2002-2003 (inèdit).
- MORENO ALBAREDA, M. D., 1986
MORENO ALBAREDA, Maria Dolors, *Rellinars*, Terrassa, 1986.
- MORENO ALBAREDA, M. D., 1995
MORENO ALBAREDA, Maria Dolors, "Església vella Sant Pere i Sant Fermí de Rellinars", s.l., 1995 (opuscle).
- MORENO LUCAS, J. M., 1993
MORENO LUCAS, Josep Maria, "Els sistemes constructius al llarg de l'evolució de la coberta", a *III Simposi sobre Restauració Monumental: Barcelona, del 19 al 21 de novembre de 1992. Estudis, informes i textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local*, Barcelona, 1993, p. 289-290 (Quaderns Científics i Tècnics, 5).
- MORER I MUNT, A. i FONT-ALBADA, M., 1993
MORER I MUNT, Antoni i FONT-ALBADA, M., "Materials pictòrics medievals. Investigació de les pintures murals romàniques a Catalunya", *Butlletí del MNAC*, 1 (1993), p. 71-115.
- MOREU-REY, E., 1962
MOREU-REY, Enric, *La rogalia de Caldes de Montbui. Repertori històric de noms de lloc i de noms de persona*, Barcelona, 1962.
- MOREU-REY, E., 1964
MOREU-REY, Enric, *Caldes de Montbui. Capital degana del Vallès*, Barcelona, 1964.
- MOREU-REY, E., 1967
MOREU-REY, Enric, *Sant Fruitós del mas Fritós de Sentmenat*, s.l., 1967.

- MOREU-REY, E., 1971
 MOREU-REY, Enric, "La dévotion à Saint Michel dans les Pays Catalans", a *Millénaire monastique du Mont Saint-Michel*, vol. 3. *Culte de Saint Michel et pèlerinages au Mont*, París, 1971, p. 369-388.
- MORGADES I GILI, J., 1983
 MORGADES I GILI, José, *Catálogo del Museo Arqueológico, Artístico episcopal de Vich*, Vic, 1983.
- MORGAN, N., 1996
 MORGAN, Nigel, "Devotional aspects of the catalan altar frontals c.1100-1350: a consideration of their iconographic programmes", a *Proceedings of the first symposium on catalonia in Australia*, Melbourne, 1996, p. 101-110.
- MORGAN, N., 2004
 MORGAN, Nigel, "Norwegian altar frontals in European context: form and function", a *Painted Altar Frontals of Norway*, Londres, 2004, p. 3-12.
- MORO I GARCÍA, A., 1987
 MORO I GARCÍA, Antonio, "Revisió i interpretació de les superposicions basilicals de la seu episcopal d'Egara", *Terme*, 2 (1987), p. 42-54.
- MORO I GARCÍA, A., 1993a
 MORO I GARCÍA, Antonio, *El fossat nord del castell cartoixa de Vallparadís*, Barcelona, 1993.
- MORO I GARCÍA, A., 1993b
 MORO I GARCÍA, Antonio, "La Torre del Palau", *Terme*, 8 (1993), p. 19-22.
- MORO I GARCÍA, A., 1994
 MORO I GARCÍA, Antonio, "Activitat arqueològica 1994", *Terme*, 9 (1994), p. 6.
- MORO I GARCÍA, A., 2000
 MORO I GARCÍA, Antonio, "Reconstrucció del recinte emmurallat de la vila medieval de Terrassa dins de l'actual trama urbana. Segles XIII al XVI", a *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, s.l., 2000, p. 24-34.
- MORO I GARCÍA, A., 2005
 MORO I GARCÍA, Antonio, "Activitat arqueològica, any 2005", *Terme*, 20 (2005), p. 25.
- MORO I GARCÍA, A., 2006
 MORO I GARCÍA, Antonio, "La configuració urbana de la vila del palau de Terrassa. Orígens i constatació arqueològica", *Terme*, 21 (2006), p. 127-154.
- MORO I GARCÍA, A., 2007
 MORO I GARCÍA, Antonio, "Activitat arqueològica, 2007", *Terme*, 22 (2007), p. 27-32.
- MORO I GARCÍA, A., 2009
 MORO I GARCÍA, Antonio, "Activitat arqueològica, 2009", *Terme*, 24 (2009), p. 26-27.
- MORO I GARCÍA, A. i Tuset BETRÁN, F., 2009
 MORO I GARCÍA, Antonio i Tuset BETRÁN, Francesc, "Primers resultats de la segona campanya d'excavació arqueològica a les esglésies de Sant Pere de Terrassa", *Terme*, 12 (1997), p. 12-14.
- MORO I GARCÍA, A., RIGO I JUVELLS, A. i Tuset BETRÁN, F., 1996
 MORO I GARCÍA, Antonio, RIGO I JUVELLS, Antoni i Tuset BETRÁN, Francesc, "Resultats de les excavacions arqueològiques a les Esglésies de Sant Pere de Terrassa. Campanya 1995", *Terme*, 11 (1996), p. 17-18.
- MORO I GARCÍA, A. et alii, 1986
 MORO I GARCÍA, Antonio et alii, "La reconstrucció històrica de la muralla de Terrassa del segle XIII", *Al Vent*, 89 (1986), p. 34-35.
- MORRAL I ROMEU, E. i LLOBERT I ROIG, C., 1977-1978
 MORRAL I ROMEU, Eulàlia i LLOBERT I ROIG, Cecília, "Sant Nicolau: resultats d'una prospecció", *Arrabona*, 2ª època, 4-5 (1977-1978), p. 7-52.
- MORRAL I ROMEU, E. i LLOBERT I ROIG, C., 1982
 MORRAL I ROMEU, Eulàlia i LLOBERT I ROIG, Cecília, "Sant Nicolau, Sabadell", a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 1982.
- MORRAL I ROMEU, E. i SEGURA I MAS, A., 1991
 MORRAL I ROMEU, Eulàlia i SEGURA I MAS, Antoni, *La seda a Espanya. Llegenda, poder i realitat*, Barcelona, Madrid, 1991.
- MOSTAZA I VIDAL, J. M., 1999
 MOSTAZA I VIDAL, Josep Maria, *Sant Esteve Sesrovires. D'avui a abir*, Sant Esteve Sesrovires, 1999.
- MOXO Y DE FRANCOLI, B., 1790
 MOXO Y DE FRANCOLI, Benito, *Memorias históricas del Real Monasterio de San Cucufate del Vallés*, Barcelona, 1790.

- MOYA PLANA, J., 1982
 MOYA PLANA, Jaume, "Església i annexes de Santa Eulàlia de Tapioles", *La Vall. Butlletí de l'associació cultural de Vallgo-rguina*, 13 (1982), p. 8-10.
- MOYA I PLANA, J., 2011
 MOYA I PLANA, Jaume, "El Cicle 'Música i Romànic'. El Castell de Balsareny", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 164 (2011), p. 3-12.
- MOYA I PLANA, J., 2011
 MOYA I PLANA, Jaume, "Sant Andreu de Castellnou de Bages", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 164 (2011), p. 3-4.
- MUNDÓ I MARCET, A. M., 1961
 MUNDÓ I MARCET, Anscari Manuel, "El políptic dels béns i censos de Sant Pere de Vilamajor", *Archivo Histórico y Museo Fidel Fita*, IX (1961), p. 48-67.
- MUNDÓ I MARCET, A. M., 1964
 MUNDÓ I MARCET, Anscari Manuel, "Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'Est des Pyrénées du xe au xie siècle", a *Moissac et l'Occident au xie siècle. Actes du Colloque International de Moissac, 3-5 mai 1963*, Tolosa de Llenguadoc, 1964, p. 229-248.
- MUNDÓ I MARCET, A. M., 1968
 MUNDÓ I MARCET, Anscari Manuel, "Manuscrits i miniatures a Barcelona", *Serra d'Or*, III (1968), p. 18.
- MUNDÓ I MARCET, A. M., 1974
 MUNDÓ I MARCET, Anscari Manuel, "Domains and rights of Sant Pere de Vilamajor (Catalonia): a polyptych of c. 950 and c. 1060", *Speculum*, 49 (1974), p. 238-257.
- MUNDÓ I MARCET, A. M., 1992
 MUNDÓ I MARCET, Anscari Manuel, "El bisbat d'Ègara de l'època tardo-romana a la carolíngia", a *Actes del I Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, 1992, p. 41-49.
- MUNDÓ I MARCET, A. M. (inèdit)
 MUNDÓ I MARCET, Anscari Manuel, "Les inscripcions i els primers documents de Santa Cecília", a *Miscel·lània Puig i Cadafalch*, II (inèdit).
- MUNS I CASTELLET, F., 1887
 MUNS I CASTELLET, Francesc, "Sant Quirse de Pedret", *Juventut Catòlica de Barcelona. Certamen catalanista. Junta de MCML-XXXVII*, Barcelona, 1887, p. 305-327.
- MUNS I CASTELLET, F., 1888
 MUNS I CASTELLET, Francesc, "Tres priorats", *Certamen Catalanista de la Joventut Catòlica de Barcelona*, Barcelona, 1888, p. 79-120.
- MUNTADAS I ROMANÍ, M., 1871
 MUNTADAS I ROMANÍ, Miquel, *Montserrat: su pasado, su presente y su porvenir*, Manresa, 1871.
- MUNTANER I PASQUAL, I. M., 1987
 MUNTANER I PASQUAL, Ignasi Maria, "El document de dotació de l'església de Sant Miquel d'Olèrdola", *Butlletí del Grup d'Estudis Sitgetans*, 41-42 (1987), p. 5-7.
- MUNTANER I PASQUAL, I. M., 1995
 MUNTANER I PASQUAL, Ignasi Maria, *El terme d'Olèrdola en el segle x segons el document de dotació de l'església de Sant Miquel*, Barcelona, 1995.
- MUÑOZ, A., 1907
 MUÑOZ, Antonio, "I paliotti dipinti dei Musei de Vich e di Barcellona", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (1907), p. 89-118.
- MUÑOZ I LLORET, J. M., 1986
 MUÑOZ I LLORET, Josep Maria, *Inventari del patrimoni arquitectònic de Catalunya: L'Alt Penedès*, Barcelona, 1986.
- MUSET I PONS, A., 2008
 MUSET I PONS, Assumpta, *El Terme i el castell de Castellolí a l'època moderna (segles XVI-XVIII)*, Barcelona, 2008.
- MUSEU EPISCOPAL DE VIC, 2003
 Museu Episcopal de Vic. *Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007).
- MUSEU FREDERIC MARÈS, 1948
 MUSEU FREDERIC MARÈS, *Museo creado y donado a la ciudad por Federico Marés Deulovol*, Barcelona, 1948.

- MUSEU FEDERIC MARÈS, 1955a
 MUSEU FEDERIC MARÈS, *Catálogo de las nuevas salas del Museo Marès*, Barcelona, 1955.
- MUSEU FEDERIC MARÈS, 1955b
 MUSEU FEDERIC MARÈS, *Museo creado y donado a la ciudad por Federico Marès Deulovol*, Barcelona, 1955.
- MUSEU FEDERIC MARÈS, 1958
 MUSEU FEDERIC MARÈS, *Museo creado y donado a la ciudad por Federico Marès Deulovol*, Barcelona, 1958.
- MUSEU FEDERIC MARÈS, 1979
Museu Frederic Marès i Deulovol, Barcelona, 1979.
- MUSEU FEDERIC MARÈS, 1991
 MUSEU FEDERIC MARÈS, *Catàleg d'escultura i pintura medievals*, Barcelona, 1991.
- MUSEU FEDERIC MARÈS, 2011
 MUSEU FEDERIC MARÈS, *Escultura i col·leccionisme*, Barcelona, 2011.
- MUTGÉ I VIVES, J., 2002
 MUTGÉ I VIVES, Josefina, *Pergamins del monestir benedictí de Sant Pau del Camp de Barcelona de l'arxiu de la Corona d'Aragó (segles XII-XIV)*, Barcelona, 2002.
- NAVARRO I FERRÉ, F., 1981
 NAVARRO I FERRÉ, Francesc, "El castell i l'església de la Roqueta", a *Tous, mil anys d'història*, Barcelona, 1981, p. 99-102.
- NAVARRO SÁEZ, R. i MAURI MARTÍ, A., 1986
 NAVARRO SÁEZ, Rosario i MAURI MARTÍ, Alfred, "La excavación de un silo medieval en Santa Margarida (Martorell, Barcelona)", a *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española (Huesca, 1985)*, Zaragoza, 1986, p. 439-443.
- NAVARRO SÁEZ, R. i MAURI MARTÍ, A., 1987
 NAVARRO SÁEZ, Rosario i MAURI MARTÍ, Alfred, "La secuencia estratigráfica de la necrópolis de Santa Margarida (Martorell)", a *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Madrid, 1987, III, p. 570-580.
- NAVARRO SÁEZ, R., MAURI I MARTÍ, A. i FARRENY I AGRÀS, M., 1999
 NAVARRO SÁEZ, Rosario, MAURI I MARTÍ, Alfred i FARRENY I AGRÀS, Montserrat, "Basílica de Santa Margarida de Martorell", a *Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 1999, p. 186-188.
- NAVARRO SÁEZ, R., MAURI I MARTÍ, A. i FARRENY I AGRÀS, M., 2005
 NAVARRO SÁEZ, Rosario, MAURI I MARTÍ, Alfred i FARRENY I AGRÀS, Montserrat, "L'església tardoantiga de Santa Margarida (Martorell)", a *VI Reunión de Arqueología Cristiana Hispánica: les ciutats tardoantigues d'Hispania: cristianització i topografia (València, 8, 9 i 10 de maig de 2003)*, València, 2005, p. 161-166.
- NELLI, S., 1989
 NELLI, Suzanne, *Les Dufort de Languedoc au Moyen Age*, Tolosa de Llenguadoc, 1989.
- NIÑO I CASALS, V., 1991
 NIÑO I CASALS, Valentín, "Una casa fuerte en el Baix Llobregat: Torre del Baró", a *Simposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X - XVIII)*, Barcelona, 1991, p. 91-98 (Quaderns Científics i Tècnics, 3).
- NIÑO I CASALS, V., 1994
 NIÑO I CASALS, Valentí, "Una visió històrica de Viladecans a partir de les excavacions a la torre del Baró", a *Miscel·lània d'Homenatge a Jaume Codina*, El Prat de Llobregat, 1994, p. 365-381.
- NOËL, T. et alii, 2007
 NOËL, Teresa et alii, "Les butlles pontífices en paper a Catalunya", *Auriga. Revista de divulgació i debat del món clàssic*, 46 (2007), p. 2-18.
- NOGUERA I MASSA, A., 1977
 NOGUERA I MASSA, Antoni, *Les marededéus romàniques de les terres gironines*, Barcelona, 1977.
- NOGUERA I MASSA, A., 1979
 NOGUERA I MASSA, Antoni, *Collsacabra, Olot*, 1979.
- NOGUERA I MASSA, A., 2005
 NOGUERA I MASSA, Antoni, *El Crist romànic a les terres de Girona*, Girona, 2005.
- NOVELL, T., AMORÓS, I i NOVELL, R. L., 1999
 NOVELL, T., AMORÓS, I. i NOVELL, R. L., *Informe sobre les pintures murals de l'ermita de Santa Maria de Sales*, Barcelona, 1999 (inèdit).
- NOVES PINTURES MURALS, 1909-1910
 "Noves pintures murals catalanes", *Anuari d'Estudis Catalans (1909-1910)*, p. 714-716.

- OBIOLS BOU, M., 2006
- OBIOLS BOU, Montserrat, *El monacat femení en la Catalunya medieval: Santa Maria de Valldaura (1241-1399)*, Barcelona, 2006 (Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita).
- OCAÑA I SUBIRANA, M., 1988
- OCAÑA I SUBIRANA, Maria, "L'església parroquial de Sant Pere de Roda", *Roda de Ter* (1988), p. 471.
- OCÓN ALONSO, D., 1989
- OCÓN ALONSO, Dulce, "Ego Sum Ostium, o la puerta del templo como puerta del cielo en el románico navarro-aragonés", *Cuadernos de Arte e Iconografía*, II, 3 (1989), p. 125-136.
- OLAÑETA MOLINA, J. A., 2009
- OLAÑETA MOLINA, Juan Antonio, "Conversando con Joan Raurell i Gès", *Románico*, 9 (2009), p. 61-66.
- OLAÑETA MOLINA, J. A., 2013
- OLAÑETA MOLINA, Juan Antonio, "Puertas y donantes. El anhelo de salvación manifestado con imágenes en las postrimerías del siglo XII", *Codex Aquilarensis*, 28 (2013), p. 97-116.
- OLESTI VILA, O., 2009
- OLESTI VILA, Oriol, "Transformaciones en el paisaje del Alto al Bajo Imperio: Rufinus Octavianus y el Noreste hispano a principios del siglo IV d.C.", a ANTELA-BERNÁRDEZ, Borja i NÁCO DEL HOYO, Toni (eds.), *Transforming Historical Landscapes in the Ancient Empires*, Oxford, 2009, p. 213-224.
- OLIVAR, M., 1964
- OLIVAR, Marcial., *Museo de Arte de Cataluña*. Barcelona, 1964.
- OLIVARES PONTI, D., 1998
- OLIVARES PONTI, David, "Arqueologia medieval a la comarca del Bages. Les intervencions arqueològiques realitzades a Santpedor", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 114 (1998), p. 88-96.
- OLIVARES PONTI, D., 2000
- OLIVARES PONTI, David, "Les excavacions al castell de Palafolls", a *L'arquitectura militar medieval. Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró, 2000, p. 565-573.
- OLIVÉ I PUIG, I., 1991
- OLIVÉ I PUIG, Ignasi, "La creu de Riells torna a casa", *Ronçana*, 156 (1991), p. 23.
- OLIVÉ I BULBENA, L., 1977
- OLIVÉ I BULBENA, Lluís, "L'art romànic del Vallès VIII. Santa Maria del Camí (La Garriga)", *Butlletí de l'Agrupació Excursionista de Granollers*, 12 (1977), p. 164.
- OLIVER I BRUY, J., 1999
- OLIVER I BRUY, Jaume, "Tagamanent: un castell i dues parròquies", *Tagamanent*, 44 (1999), p. 9-25.
- OLIVER I BRUY, J., 2000
- OLIVER I BRUY, Jaume, *Història de Figaró-Montmany. El Figaró abans de ser-ho*, El Figaró, 2000.
- OLIVER I BRUY, J., 2003
- OLIVER I BRUY, Jaume, *Introducció a la història de Premià de Dalt*, Premià de Dalt, 2003.
- OLLICH I CASTANYER, I., 1980
- OLLICH I CASTANYER, Imma, "El jaciment Arqueològic medieval de l'Esquerda a les Masies de Roda de Ter (Osona), I: Informe preliminar i estat de la qüestió", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 1 (1980), p. 5-14.
- OLLICH I CASTANYER, I., 1981a
- OLLICH I CASTANYER, Imma, "El jaciment Arqueològic medieval de l'Esquerda a les Masies de Roda de Ter (Osona), II: sistema i tècniques d'excavació", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 3 (1981), p. 144-154.
- OLLICH I CASTANYER, I., 1981b
- OLLICH I CASTANYER, Imma, "El jaciment Arqueològic medieval de l'Esquerda a les Masies de Roda de Ter (Osona), III: La necròpolis medieval", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 3 (1981), p. 219-234.
- OLLICH I CASTANYER, I., 1982a
- OLLICH I CASTANYER, Immaculada, "Dos exemples d'arqueologia medieval al nucli urba de Vic: la casa de la plaça de Dom Miquel i la necròpolis del Cloquer", *Ausa*, X, 102-104 (1982), p. 375-385.
- OLLICH I CASTANYER, I., 1982b
- OLLICH I CASTANYER, Imma, "El jaciment Arqueològic medieval de l'Esquerda a les Masies de Roda de Ter (Osona), IV: l'església romànica de Sant Pere", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 7 (1982), p. 423-434.

- OLLICH I CASTANYER, I., 1982c
- OLLICH I CASTANYER, Imma, "El jaciment Arqueològic medieval de l'Esquerda a les Masies de Roda de Ter (Osona), V: el material arqueològic", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 10 (1982), p. 609-619.
- OLLICH I CASTANYER, I., 1982d
- OLLICH I CASTANYER, Imma, "Tipologia de les tombes de la necròpolis medieval de l'Esquerda (Osona)", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, Annex 1 (1982), p. 105-153.
- OLLICH I CASTANYER, I., 1983
- OLLICH I CASTANYER, Imma, "El poblat medieval de l'Esquerda (Osona)", *Tribuna d'Arqueologia* (1983), p. 43-50.
- OLLICH I CASTANYER, I., 1984
- OLLICH I CASTANYER, Imma, "Formes i decoració de la ceràmica grisa medieval procedent del jaciment medieval de l'Esquerda (Barcelona)", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, Annex 2 (1984), p. 81-97.
- OLLICH I CASTANYER, I., 1986
- OLLICH I CASTANYER, Imma, "Poblament i formes de vida al jaciment medieval de l'Esquerda a través del seu estudi arqueològic", a *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española (Huesca, 1985)*, Zaragoza, 1986, p. 552-568.
- OLLICH I CASTANYER, I., 1987
- OLLICH I CASTANYER, Imma, "De Laplace a Harris: l'exemple experimental del jaciment de l'Esquerda", a *Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Madrid, 1987, II, p. 60-68.
- OLLICH I CASTANYER, I., 1988
- OLLICH I CASTANYER, Imma, "El graner de l'Esquerda, Roda de Ter, Osona", a *III Jornades d'Arqueologia Medieval a Catalunya*, Barcelona, 1988, p. 22-26.
- OLLICH I CASTANYER, I., 1990
- OLLICH I CASTANYER, Imma, "La fi d'un poblat medieval: deserció o canvi d'assentament? el cas de l'Esquerda", *Cota zero*, 6 (1990), p. 71-78.
- OLLICH I CASTANYER, I., 1991
- OLLICH I CASTANYER, Imma, *L'Esquerda, poblat ibèric i medieval: Roda de Ter, Osona: guia del jaciment i del museu*, Roda de Ter, 1991.
- OLLICH I CASTANYER, I., 1998
- OLLICH I CASTANYER, Imma, *Experimentació Arqueològica sobre conreus medievals a l'Esquerda, 1991-1994: arqueologia experimental i aplicació a l'agricultura medieval mediterrània*, Barcelona, 1998.
- OLLICH I CASTANYER, I., 2001
- OLLICH I CASTANYER, Imma, *L'Esquerda: 2500 anys d'història: 25 anys de recerca*, Roda de Ter, 2001.
- OLLICH I CASTANYER, I., 2002-2003
- OLLICH I CASTANYER, Immaculada, "L'excavació i interpretació d'una casa del segle XIII al jaciment de l'Esquerda: arqueologia i vida quotidiana a l'època medieval", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 23-24 (2002-2003), p. 146-166.
- OLLICH I CASTANYER, I. i OCAÑA I SUBIRANA, M., 2004
- OLLICH I CASTANYER, Imma i OCAÑA I SUBIRANA, Maria, "El Museu Arqueològic de l'Esquerda, a Roda de Ter: un museu de jaciment", *Ausa*, XXI, 153 (2004), p. 299-322.
- OLLICH I CASTANYER, I. i ROCAFIGUERA I ESPONA, M., 1989-1990
- OLLICH I CASTANYER, Imma i ROCAFIGUERA I ESPONA, Montserrat, "Les etapes de poblament al jaciment de l'Esquerda, les Masies de Roda de Ter, Osona (s. VIII a.C. - s. XIV d.C.)", *Tribuna d'Arqueologia* (1989-1990), p. 101-110.
- OLLICH I CASTANYER, I. i ROCAFIGUERA I ESPONA, M., 1998
- OLLICH I CASTANYER, Immaculada i ROCAFIGUERA I ESPONA, Montserrat, "Evolució del sistema de construcció al jaciment de l'Esquerda. De l'època ibèrica a la medieval", a *Simpòsium d'Arqueologia Medieval. Homenatge al prof. Manuel Riu*, Berga, 1998.
- OLLICH I CASTANYER, I. i ROCAFIGUERA I ESPONA, M., 2000-2001
- OLLICH I CASTANYER, Immaculada i ROCAFIGUERA I ESPONA, Montserrat, "El poblat ibèric i medieval de l'Esquerda (les Masies de Roda, Osona): de l'excavació a l'experimentació arqueològica", *Tribuna d'arqueologia* (2000-2001), p. 115-134.
- OLLICH I CASTANYER, I. i ROCAFIGUERA I ESPONA, M., 2004
- OLLICH I CASTANYER, Immaculada i ROCAFIGUERA I ESPONA, Montserrat, "El poblat ibèric i medieval de l'Esquerda, 25 anys d'excavacions. Masies de Roda (Osona)", a *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001, Comarques de Barcelona (1996-2001)*, La Garriga, 2004, III, p. 926-930.

- OLLICH I CASTANYER, I. *et alii*, (1977-1983)
 OLLICH I CASTANYER, Imma *et alii*, *Memòria de les Excavacions Arqueològiques de l'Esquerda. Sector Medieval, campanyes 1977-1983*, Barcelona, (1977-1983, inèdit).
- OLLICH I CASTANYER, I. *et alii*, (1984-1988)
 OLLICH I CASTANYER, Imma *et alii*, *L'Esquerda. Sector Medieval. Memòria de les Excavacions Arqueològiques 1984-1988*, Barcelona, (1984-1988, inèdit).
- OLLICH I CASTANYER, I. *et alii*, 1991
 OLLICH I CASTANYER, Imma *et alii*, *L'Esquerda, poblat ibèric i medieval (Roda de Ter, Osona). Guia del jaciment i del museu*, Roda de Ter, 1991.
- OLLICH I CASTANYER, I. *et alii*, 1995
 OLLICH I CASTANYER, Imma *et alii*, *A banda i banda del Ter: Història de Roda*, Roda de Ter, 1995.
- OLLICH I CASTANYER, I. *et alii*, 2006
 OLLICH I CASTANYER, Imma *et alii*, *Desperta ferro!: vida quotidiana, treball, comerç i guerra a l'Esquerda: catàleg dels metalls del Museu Arqueològic de l'Esquerda*, Roda de Ter, 2006.
- ORDEIG I MATA, R., 1974
 ORDEIG I MATA, Ramon, "La parròquia de Sant Andreu d'Oristà", *Ausa*, VII, 79 (1974), p. 289-304.
- ORDEIG I MATA, R., 1979
 ORDEIG I MATA, Ramon, "Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes, I. Anys 833-950", *Revista catalana de teologia*, IV, 1 (1979), p. 123-165.
- ORDEIG I MATA, R., 1984a
 ORDEIG I MATA, Ramon, "Documents vigatans relatius a l'expedició militar dels catalans a Còrdova l'any 1010", *Ausa*, XI, 108-109 (1984), p. 183-195.
- ORDEIG I MATA, R., 1984b
 ORDEIG I MATA, Ramon, "Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes, IV. Anys 1051-1100", *Revista catalana de teologia*, IX, 1 (1984), p. 117-182.
- ORDEIG I MATA, R., 1987
 ORDEIG I MATA, Ramon, "Un document relatiu a l'Església romànica de Sant Andreu de Castellcir", *Ausa*, XII, 118-119 (1987), p. 197-201.
- ORDEIG I MATA, R., 1988
 ORDEIG I MATA, Ramon, "Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes, V. Anys 1101-125", *Revista catalana de teologia*, XIII, 2 (1988), p. 387-430.
- ORDEIG I MATA, R., 1990
 ORDEIG I MATA, Ramon, "Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes, VI. Anys 1126-1150", *Revista catalana de teologia*, XV, 1 (1990), p. 181-201.
- ORDEIG I MATA, R., 1991a
 ORDEIG I MATA, Ramon, "Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes, VII. Anys 1151-1200", *Revista catalana de teologia*, XVI, 2 (1991), p. 349-382.
- ORDEIG I MATA, R., 1991b
 ORDEIG I MATA, Ramon, "Museus, col·leccions i exposicions en el Vic del segle XIX", *Ausa*, XIV, 127 (1991), p. 325-356.
- ORDEIG I MATA, R., 1993-2004
 ORDEIG I MATA, R., *Les dotalies de les esglésies de Catalunya: segles IX-XII, Vic, 1993-2004*, 7 vols.
- ORDEIG I MATA, R., 1995
 ORDEIG I MATA, Ramon, *Oristà i la seva història*, Vic, 1995.
- ORDEIG I MATA, R., 1999
 ORDEIG I MATA, Ramon, *Els Comtats d'Osona i Manresa*, Barcelona, 1999.
- ORDEIG I MATA, Ramon, 2001
 ORDEIG I MATA, Ramon, "Cel·les monàstiques vinculades a Guifré el Pelós i a la seva obra repobladora (vers 871-897)", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 22 (2001), p. 89-119.
- ORDEIG I MATA, R., 2000-2008
 ORDEIG I MATA, Ramon, *Diplomatari de la Catedral de Vic, segle XI, Vic, 2000-2008*, 4 vols.
- ORDEIG I MATA, R., 2003
 ORDEIG I MATA, Ramon, "Dades sobre la història altmedieval de Centelles, Folgueroles, Gurb i Tona (segles X-XI)", *Ausa*, XXI, 151 (2003), p. 11-21.

- ORDEIG I MATA, R., 2008
- ORDEIG I MATA, Ramon, "Centenari d'un esdeveniment memorable. El descobriment del temple romà el 1882", *Ausa*, XXIII, 161-162 (2008), p. 685-696.
- ORRIOLS I ALSINA, A., 2001a
- ORRIOLS I ALSINA, Anna, "Copó de la Cerdanya", a *De Limoges a Silos*, Madrid, 2001, p. 145-147.
- ORRIOLS I ALSINA, A., 2001b
- ORRIOLS I ALSINA, Anna, "Naveta", a *De Limoges a Silos*, Madrid, 2001, p. 158-159.
- ORRIOLS I ALSINA, A., 2001c
- ORRIOLS I ALSINA, A., "El Romànic a Manresa. La Seu", a *Manresa Medieval, Història, Art i Cultura a l'Edat Mitjana*, Manresa, 2001, p. 33-59.
- ORRIOLS I ALSINA, A., 2006
- ORRIOLS I ALSINA, Anna, *La Seu de Manresa*, Sant Vicenç de Castellet, 2006.
- ORRIOLS I ALSINA, A., 2008a
- ORRIOLS I ALSINA, Anna, "Il·lustració de manuscrits a Girona i a Cuixà (segles XI-XII). Interrogants i propostes", a GUARDIA PONS, Milagros i MANCHO SUÁREZ, Carles (eds.), *Les Fonts de la pintura romànica*, Barcelona, 2008, p. 195-217.
- ORRIOLS I ALSINA, A., 2008b
- ORRIOLS I ALSINA, Anna, "Liber Feudorum Maior", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SORIA, Jordi (dirs.), *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa (1120-1180)*, Barcelona, 2008, p. 230-237.
- ORRIOLS I NAVARRO, F., 2001
- ORRIOLS I NAVARRO, Francesc, "Un capitell a l'església de Sant Cebrià de Valldoreix", *Valldaurex*, 4 (2001), p. 45-49.
- ORRIOLS I VIDAL, M. L., 1984
- ORRIOLS I VIDAL, Maria Lluïsa, "La plana on vivim a l'alta edat mitjana", a *Aspectes de la nostra història*, Vilanova i la Geltrú, 1984, p. 32-39.
- ORRIOLS I VIDAL, M. L., 1987
- ORRIOLS I VIDAL, Maria Lluïsa, *Alguns aspectes de la Geltrú a la Baixa Edat Mitjana*, Vilanova i la Geltrú, 1987.
- ORTÍ I GOST, P., 2000
- ORTÍ I GOST, Pere, *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval. Barcelona, segles XII-XIV*, Barcelona, 2000.
- ORTIZ I CHACÓN, J. C., 2003
- ORTIZ I CHACÓN, Joan Carles, *Santa Maria de Gallecs. Estudi de materials, tècniques constructives i estat de conservació*, Mollet del Vallès, 2003.
- ORTOLL I MARTÍN, E., 1996
- ORTOLL I MARTÍN, Ernest, "Algunas consideraciones sobre la iglesia de Santa Caterina de Barcelona", *Locus Amoenus*, 2 (1996), p. 47-63.
- OTTAWAY, J., 1994
- OTTAWAY, John, *Entre Adriatique et Atlantique. Saint-Lizier au premier age féodal*, Saint Lizier, 1994.
- OTZET CASANOVAS, L. G., 1926
- OTZET CASANOVAS, Lluís G., *La Mare de Déu de la Sala. Notes històriques d'aquesta imatge i la seva capella de la parròquia de Sant Pere de Jorba, bisbat de Vich*, Igualada, 1926.
- OURSEL, R., 1980
- OURSEL, Raymond, *La pintura romànica*, Madrid, 1980.
- PADILLA LAPUENTE, J. I., 1982
- PADILLA LAPUENTE, José Ignacio, "La necròpolis de Santa Creu de Joglars (Osona)", *Acta historica archaeologica Mediaevalia*, anexo 1 (1982), p. 155-176.
- PADILLA LAPUENTE, J. I., 1992
- PADILLA LAPUENTE, José Ignacio (coord.), "Arqueologia medieval a Catalunya. Recull d'intervencions", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 13 (1992), p. 383-430.
- PADILLA LAPUENTE, J. I., 1996
- PADILLA LAPUENTE, José Ignacio (coord.), "Arqueologia medieval a Catalunya: recull d'intervencions, 1994", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 16-17 (1996), p. 311-352.
- PADILLA LAPUENTE, J. I. i VIVES I BALMAÑA, E., 1983
- PADILLA LAPUENTE, José Ignacio i VIVES I BALMAÑA, Elisenda, *Les excavacions a Sant Andreu d'Òrrius*, Barcelona, 1983.

- PADRÓ I MARGÓ, J. i RIQUELME I DOMINGO, J., 2002
 PADRÓ I MARGÓ, Josep i RIQUELME I DOMINGO, Joan, *Santa Coloma de Cervelló*, Valls, 2002.
- PADRÓS I CUYÀS, J. M., 1999
 PADRÓS I CUYÀS, Josep Maria, *Sentromà dos mil anys de vida*, s.l., 1999.
- PADRÓS I MARTÍ, J., 1999
 PADRÓS I MARTÍ, Josepa, "Ciutat de Bètulo", a *Del romà al romànic: història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 1999, p. 89-90.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1978
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *Full Informatiu del Romànic*, 13 (1978).
- PAGÈS I PARETAS, M., 1979
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "El transepte elevat de Sant Nicolau de Sabadell similar als de Sant Pere d'Ègara i Santa Creu d'Olorda", *Arxaona*, 8 (1979), p. 5-10.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1980a
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "El bisbe Vives i les obres de restauració de la basílica de Cornellà de Llobregat al segle X^è", *Butlletí - Amics de l'Art Romànic*, 3 (1980), p. 22-23.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1980b
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "La torre circular i els eremitoris rupestres de Benviure, a Sant Boi de Llobregat", *Acta historica et archeologica Medievalia*, 1 (1980), p. 175-195.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1981a
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "La problemàtica d'identificació de les esglésies del castell de Cervelló", *Studia Monastica*, 23 (1981), Barcelona, p. 59-69.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1981b
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "La Torre rodona de Les Corts", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 1 (1981), p. 155-159.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1982
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Les esglésies pre-romàniques al Baix Llobregat", a *I Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat*, Martorell, 1982, p. 45-54.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1983a
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Cervelló", *Butlletí del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat*, 13 (1983), p. 112-113.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1983b
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Documents fundacionals de Sant Llorenç prop Bagà", *L'Erol*, 5 (1983), p. 45-46.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1983c
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *Les Esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat*, Barcelona, 1983.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1986a
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Collbató", *Butlletí del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat*, 9 (1986), p. 6-7.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1986b
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Valdonzella", *Butlletí del Centre Excursionista del Baix Llobregat*, 10 (1986), p. 12-13.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1988a
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Sant Pere d'Abrera, Voltreia i Sant Hilari", *Butlletí del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat*, 15 (1988), p. 8-9.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1988b
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Una torre romana a Castellví de Rosanes dominant la Via Augusta sobre el pas del Llobregat", *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 7 (1988), p. 163-168.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1989a
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Castelldefels", *Butlletí del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat*, 19 (1989), p. 12-13.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1989b
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "El Castell de Sant Jaume o Castellví de Rosanes", *Butlletí del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat*, 17 (1989), p. 9-10.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1990
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *La Torre Rodona*, Barcelona, 1990.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1992
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*, 1992.

- PAGÈS I PARETAS, M., 1993
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Les pintures romàniques de l'atri de Sant Vicenç de Cardona: els porxos pintats", a *Congrés d'història de l'Església catalana, des dels orígens fins ara*, Solsona, 1993, p. 775-779.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1994a
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "L'iconographie de Marie dans la peinture romane catalane", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 25 (1994), p. 73-78.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1994b
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "La Mare de Déu de Bruguers", a *Miscel·lània d'Homenatge a Jaume Codina*, El Prat de Llobregat, 1994, p. 383-389.
- PAGÈS I PARETAS, M., 1994c
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *Monuments del Baix Llobregat*, Barcelona, 1994.
- PAGÈS I PARETAS, M., 2001
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Les pintures murals del claustre del monestir de Sant Cugat del Vallès. Segle XIII", a *XLII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, Sant Cugat del Vallès 23-25 d'octubre de 1998*, Sant Cugat del Vallès, 2001, p. 141-147.
- PAGÈS I PARETAS, M., 2002
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "La Mare de Déu de Masquefa", *Un Tomb. Masquefa* (08/2002), s.p.
- PAGÈS I PARETAS, M., 2003a
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat", *Institut d'Estudis Catalans. Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica*, XXXIII (2003), p. 135-149.
- PAGÈS I PARETAS, M., 2003b
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Els orígens de les Marededéus romàniques", a *La imatge de la Mare de Déu de Montserrat*, Barcelona, 2003, p. 35-45.
- PAGÈS I PARETAS, M., 2004
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Frontal d'Àvià", a *Guia. Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 2004, p. 62-63.
- PAGÈS I PARETAS, M., 2005
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Sobre els orígens de Pedret i sobre el suposat quart genet de les seves pintures romàniques, el crim de Caïm i altres temes de les seves pintures romàniques", a PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *Sobre pintura romànica catalana*, Barcelona, 2005, p. 47-88.
- PAGÈS I PARETAS, M., 2006
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Una talla romànica del Baix Llobregat al MNAC", *Materials del Baix Llobregat*, 12 (2006), p. 65-69.
- PAGÈS I PARETAS, M., 2006-2007
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "El setge de Balaguer als grafitos de Castellfollit de Riubregós", *Urgellia*, 16 (2006-2007), p. 499-505.
- PAGÈS I PARETAS, M., 2008
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *Provençana, mil-cent anys enrera*, L'Hospitalet de Llobregat, 2008 (conferència inèdita).
- PAGÈS I PARETAS, M., 2011a
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Pintura al fresc del segle XI: de nou, Pedret", *Urtx, Revista d'Humanitats de l'Urgell*, 25 (2011), p. 162-169.
- PAGÈS I PARETAS, M., 2011b
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "Les orígenes de la statue de la Vierge à l'Enfant romane", a MATHON, Jean-Bernard (dir.), *Romanes et gothiques: Vierges à l'Enfant restaurées des Pyrénées-Orientales*, Milán 2011, p. 13-21.
- PAGÈS I PARETAS, M., 2011c
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, "La signatura i una altra inscripció inèdita al frontal romànic de Cardet", *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, 19 (2011), p. 203-211.
- PAGÈS I PARETAS, M., 2012
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat, *Pintura mural sagrada i profana, del romànic al primer gòtic*, Barcelona, 2012, p. 151-176.
- PAGÈS I PARETAS, M. i CAMPS I SÒRIA, J., 1999
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat i CAMPS I SÒRIA, Jordi, "L'arte romanica catalana nel suo contesto internazionale", a *Bagliore del Medioevo. Arte romanica e gotica dal Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Roma, 1999, p. 23-32.
- PAGÈS I PARETAS, M. i CAMPS I SÒRIA, J., 2001
 PAGÈS I PARETAS, Montserrat i CAMPS I SÒRIA, Jordi, "Arte románico de Cataluña. El arte románico catalán en su contexto internacional", a *Arte románico y escultura de vanguardia. Colecciones del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 2001, p. 19-40.

- PALACIO EPISCOPAL, 1928
 "El Palacio Episcopal de Barcelona. La restauración del patio central", *Barcelona. Anuario de la ciudad* (1928).
- PALLÀS ARISA, C., 1955
 PALLÀS ARISA, Camil, "Pinturas románicas en Puig-Reig", *San Jorge, Revista de la Excma. Diputación Provincial de Barcelona*, 20 (1955), p. 69-70.
- PALLÀS ARISA, C., 1958
 PALLÀS ARISA, Camil, "Conservación de monumentos", *San Jorge, Revista de la Excma. Diputación Provincial de Barcelona*, 30 (1958), p. 8-13.
- PALLÀS ARISA, C., 1962
 PALLÀS ARISA, Camil, "Arte prerrománico catalán. Pedret y Obiols", *San Jorge, Revista de la Excma. Diputación Provincial de Barcelona*, 47 (1962), p. 64-67.
- PALLÀS ARISA, V., 1998
 PALLÀS ARISA, Víctor, *El Cos Sant. Sant Pere de Casserres entre el mite i la realitat*, Barcelona, 1998.
- PALLIUM, 1992
Pallium. Exposició d'art i documentació a la Catedral de Tarragona, Tarragona, 1992.
- PALMA DE MALLORCA, A. de, 1942
 PALMA DE MALLORCA, Andrés de, *Santa María de Piera. Notas históricas*, Igualada, 1942.
- PALMA DE MALLORCA, A. de, 1946
 PALMA DE MALLORCA, Andrés de, *Historia de la villa de San Feliu de Codines*, Barcelona, 1946.
- PALOL I SALELLAS, P. de, 1946
 PALOL I SALELLAS, Pere de, "La lápida medieval de Santa María de Rosas", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XIX (1946), p. 273-278.
- PALOL I SALELLAS, P. de i LORÉS I OTZET, I., 1999
 PALOL I SALELLAS, Pere de i LORÉS I OTZET, Immaculada, "L'arquitectura abans del romànic", a *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 1999, p. 409-414.
- PALOU I MIQUEL, H., 1986
 PALOU I MIQUEL, Hug, "Acerca de los restos arqueológicos tardorromanos como lugar de asentamiento de los monasterios medievales. El caso de Sant Pau en Sant Pol de Mar", a *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española (Huesca, 1985)*, Zaragoza, 1986, p. 683-697.
- PALOU I OÑO, M. C., 2001
 PALOU I OÑO, Maria Carme, *L'Església de Sant Baldri. Art i Història*, Sant Boi de Llobregat, 2001.
- PALLIMBO, M. L., 2006-2007
 PALLIMBO, Maria Laura, "L'enigma di Durro. Aggiunte all'iconografia di San Quirico e Santa Giulitta nell'ambito de la pittura romanica catalana", *Matèria*, 6-7 (2006-2007), p. 19-37.
- PANCORBO I PICÓ, A. i LÓPEZ I MULLOR, A., 2008
 PANCORBÓ I PICÓ, Ainhoa i LÓPEZ I MULLOR, Albert, "L'excavació arqueològica a l'església de la Mare de Déu del Roser de Sùria", a *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental. Assaig i Recerca. Monogràfics: Avinyonet del Penedès, Barcelona, Cardona, Muntanyola, Sant Cugat del Vallès, Sant Llorenç de Savall, Sùria*, Barcelona, 2008, p. 365-392.
- PANCORBO I PICÓ, A. et alii, 2004
 PANCORBO I PICÓ, Ainhoa et alii, "L'excavació al Castell de Boixadors: Sant Pere Sallavinera, Anoià", a *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2004, Comarques de Barcelona, 1996-2004. La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2004*, Barcelona, 2004, III, p. 1026-1037.
- PAPELL I TARDIU, J., 2000
 PAPELL I TARDIU, Joan, "El domini del monestir de Santes Creus: un exemple d'organització del territori en època medieval (1150-1233)", *Territori i societat a l'Edat Mitjana*, III (2000), p. 191-254.
- PARASSOLS I PI, P., 1867
 PARASSOLS I PI, Pau, *Historia de San Pedro de Casserras*, Barcelona, 1867.
- PARASSOLS I PI, P., 1881
 PARASSOLS I PI, Pau, *Goigs de Ntra. Sra. del Camí*, s.l., 1881.
- PARASSOLS I PI, P., 1894
 PARASSOLS I PI, Pau, *San Juan de las Abadesas y su mayor gloria, el Santísimo Misterio. Reseña histórica, corregida y aumentada por el autor*, Vic, 1894.

- PARCERISA, F. X, PIFARRER, P. i PI I MARGALL, 1939
 PARCERISA, Francesc Xavier, PIFARRER, Pau i PI I MARGALL, Francesc, *Recuerdos y Bellezas de España. Cataluña II*, Barcelona, 1939.
- PARCERISAS I COLOMER, R., 2000
 PARCERISAS I COLOMER, Roser, *Memòria d'Aguilar de Segarra. Recull de la vida d'un poble*, Manresa, 2000 (2002).
- PARCERISAS I COLOMER, R., 2009
 PARCERISAS I COLOMER, Roser, "El Castell de Castellar en temps de Blanquina de Grevalosa i Vilella", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 157 (2009), p. 3-7.
- PARDO I CIRCUNS, D., 1986
 PARDO I CIRCUNS, Dolors, "Castellgal", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), I, p. 239- 250 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- PARERA I PRATS, M., 1990
 PARERA I PRATS, Montserrat, *El castell de Castellterçol*, Vallgorguina, 1990.
- PARERA I PRATS, M., 1998
 PARERA I PRATS, Montserrat, *Memòria del seguiment Arqueològic de les obres d'estintolament dut a terme a l'ermita de la Mare de Déu de Sales (Viladecans)*, Barcelona, 1998 (inèdit).
- PARÉS I CORRETGÉ, À., 2008
 PARÉS I CORRETGÉ, Àngels, "Bernat de Centelles, castlà 'per dret propi' dels castells de Sitges i Campdàsens" a BENITO I JULIÀ, Roger (ed.), *De la Marca hispànica a les terres de marca: el Penedès, XVII Jornades d'Estudis Penedesencs*, Barcelona, 2008, p. 243-248.
- PASCUAL ALFARAS, A., 2007
 PASCUAL ALFARAS, Annaïs, *Sant Celoni. Descobrir un patrimoni, conèixer una història*, Girona, 2007.
- PASCUAL I RODRÍGUEZ, V. i RIAL I CARBONELL, R., 1985
 PASCUAL I RODRÍGUEZ, Vicenç i RIAL I CARBONELL, Ramon, *Guia del romànic i del gòtic del Museu de Vic*, Vic, 1985.
- PASCUAL I RODRÍGUEZ, V. i RIAL I CARBONELL, R., 1992
 PASCUAL I RODRÍGUEZ, Vicenç i RIAL I CARBONELL, Ramon, *Les col·leccions del Museu Episcopal de Vic*, Barcelona, 1992.
- PASCUAL I RODRÍGUEZ, V. et alii, 1992
 PASCUAL I RODRÍGUEZ, Vicenç et alii, *Les Col·leccions del Museu Episcopal de Vic*, Vic, 1992.
- PASQUAL, J. (s. XVIII)
 PASQUAL, Jaime, *Sacrae Cathaloniae antiquitatis monumenta*, Biblioteca de Catalunya, ms 729.
- PASTOR I BATALLA, I., 1997
 PASTOR I BATALLA, Isidre, "Els dominis occidentals del Castellvell de la Marca", *Miscel·lània Penedesenca*, 22 (1997), p. 67-89.
- PAULÍ MELÉNDEZ, A., 1945
 PAULÍ MELÉNDEZ, Antoni, *El real monasterio de San Pedro de las Puellas de Barcelona*, Barcelona, 1945.
- PAULÍ MELÉNDEZ, A., 1972
 PAULÍ MELÉNDEZ, Antoni, *Santa Maria de Valldonzella*, Barcelona, 1972.
- PAYO HERNANZ, R. J., 1995
 PAYO HERNANZ, René-Jesús, "Incensario", *El scriptorium silense y los orígenes de la lengua castellana*, Valladolid, 1995, p. 72-73.
- PEDEMONTE I FALGUERA, B., 1929
 PEDEMONTE I FALGUERA, Bonaventura, *Notes per a la història de la baronia de Castellvell de Rosanes: Martorell, Castellví de Rosanes, Castellbisbal, Sant Andreu de la Barca i Sant Esteve Sasrovires*, Barcelona, 1929.
- PEIDRÓ I RAMI, E. i REIG, J., 2002
 PEIDRÓ I RAMI, Eliseu i REIG, Joan, "Al voltant de Frontanyà", *Excursionisme*, 311 (2002), p. 10-12.
- PEIDRÓ I RAMI, E. et alii, 1994
 PEIDRÓ I RAMI, Eliseu et alii, *Arquitectura religiosa romànica de la comarca d'Anoia*, Barcelona, 1994.
- PELFORT PUJOL, O., 1979
 PELFORT PUJOL, Onofre, *Notes històriques de Cornellà del Llobregat*, Cornellà de Llobregat, 1979.
- PERARNAU, A., 1998
 PERARNAU, Alba, "Mn. Joan Santamaria i Rovira. Berguedà. Poeta, historiador", *L'Erol*, 57 (1998), p. 27-29.

- PERARNAU I LLORENS, J. i PIÑERO I SUBIRANA, J., 1992
 PERARNAU I LLORENS, Jaume i PIÑERO I SUBIRANA, Jordi, *Catàleg de protecció del patrimoni històric, arquitectònic, natural i ambiental del terme municipal de Cercs*, Cercs, 1992, 5 vols.
- PERARNAU I LLORENS, J. i PIÑERO I SUBIRANA, J., 1993
 PERARNAU I LLORENS, Jaume i PIÑERO I SUBIRANA, Jordi, *Monistrol de Calders. La seva història i el seu patrimoni*, Monistrol de Calders, 1993.
- PERAY Y MARCH, J., 1908
 PERAY Y MARCH, Joseph de, *Monografia històrica-descriptiva de Sant Cugat del Vallès*, Barcelona, 1908.
- PERAY Y MARCH, J., 1931
 PERAY Y MARCH, José, *San Cucufate del Vallés. Su descripción y su historia*, Barcelona, 1931.
- PEREGRINA I PEDROLA, N., 1999
 PEREGRINA I PEDROLA, Neus (coord.), *Art medieval: una col·lecció del Museu, Museu de Terrassa-Castell Cartoixa de Vallparadís*, Terrassa, 1999.
- PÉREZ BACARDIT, E., 1987
 PÉREZ BACARDIT, Enric, *Apunts per a una història de Rocafort de Bages*, s.l., 1987.
- PÉREZ FORNÉS, X., 2003
 PÉREZ FORNÉS, Xavier, "Una nova església", *Un Tomb. Masquefa* (03/2003), s.p.
- PÉREZ I GÓMEZ, F., 1996
 PÉREZ I GÓMEZ, Ferran, "Una excursió a Mollet l'any 1879", *Notes*, 10 (1996), p. 57-72.
- PÉREZ I GÓMEZ, X., 1992
 PÉREZ I GÓMEZ, Xavier, "L'acta de consagració de l'església de Sant Cebrià de Cabanyes", a *Noces d'or del temple parroquial i VIIIè Centenari de l'Església de Cabanyes*, Sant Fost de Campsentelles, 1992, p. 39-46.
- PÉREZ Y PANDO, J., 1930
 PÉREZ Y PANDO, Joaquín, *Iconografía mariana, española*, Madrid, 1930.
- PÉREZ SANTAMARÍA, A., 1980
 PÉREZ SANTAMARÍA, Aurora, "El Hospital de San Lázaro o casa dels malalts o masells", a *La pobresa y la asistencia a los pobres en la Cataluña Medieval*, Barcelona, 1980, p. 77-110.
- PERICAS I MORROS, J. M., 1909
 PERICAS I MORROS, Josep Maria, "Sant Pere de Casserres", *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XIV (1909), p. 228-244.
- PERICOT I GARCÍA, L. et alii, 1944
 PERICOT I GARCÍA, Lluís et alii, *Barcelona a través de los tiempos*, Barcelona, 1944.
- PI I ARIMÓN, A. A., 1854
 PI I ARIMÓN, Andrés Avelino, *Barcelona, antigua y moderna, o descripción e historia de esta ciudad desde su fundación hasta nuestros días*, Barcelona, 1854.
- PIBERNAT SABI, S., 1936
 PIBERNAT SABI, Salvador, *Notes històriques del Vallès: parròquia de Cabanyes*, Sant Fost de Campsentelles, 1936 (1979).
- PICANYOL I PLA, L., 1952
 PICANYOL I PLA, Llogari, *Entorn del mil·lenari de l'església de Moià*, Moià, 1952.
- PICANYOL I PLA, L., 1959
 PICANYOL I PLA, Llogari, *La villa de Moyá desde los tiempos prehistóricos hasta la invasión francesa*, Barcelona, 1959.
- PIFERRER, P. i PARCERISA, F. X., 1839
 PIFERRER, Pau i PARCERISA, Francesc Xavier, *Recuerdos y bellezas de España. Principado de Cataluña, I*, Barcelona, 1839.
- PIFERRER, P. i PI I MARGALL, F., 1850
 PIFERRER, Pau i PI I MARGALL, Francesc, *Recuerdos y bellezas de España. Principado de Cataluña*, Madrid, 1850, 2 vols.
- PIFERRER, P. i PI I MARGALL, F., 1884
 PIFERRER, Pau i PI I MARGALL, Francesc, *España: sus monumentos y artes - Su naturaleza é historia, Cataluña*, Barcelona, 1884, 2 vols.
- PIJOAN I SOTERAS, J., 1907a
 PIJOAN I SOTERAS, Josep, "Noves adquisicions del Museu de Barcelona", *La Il·lustració Catalana*, 236 (1907), p. 799.
- PIJOAN I SOTERAS, J., 1907b
 PIJOAN I SOTERAS, Josep, *Les Pintures murals catalanes. Fascicle I. Pedret*, Barcelona, 1907.

- PIJOAN I SOTERAS, J., 1911
 PIJOAN I SOTERAS, Josep, "A Re-Discovered School of Romanesque Frescoes", *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, XIX, 98 (1911), p. 67-73.
- PIJOAN I SOTERAS, J., 1922
 PIJOAN I SOTERAS, Josep, "La pintura romanica in Spagna e i suoi rapporti con l'arte romanica d'altri paesi", a *L'Italia e l'arte straniera. atti del X Congresso Internazionale di Storia dell'Arte in Roma*, Roma, 1922, p. 143-145.
- PIJOAN I SOTERAS, J., 1925
 PIJOAN I SOTERAS, Josep, "Les pintures murals romàniques de Pedret", *Gasetta de les Arts*, 23 (1925), p. 5-6.
- PIJOAN I SOTERAS, J., 1966
 PIJOAN I SOTERAS, José, *Arte bárbaro y prerrománico desde el siglo IV hasta el año 1000*, Madrid, 1966 (col. Summa Artis, VIII).
- PIJOAN I SOTERAS, J. i GUDIOL RICART, J., 1948
 PIJOAN I SOTERAS, Josep i GUDIOL RICART, José, *Les pintures murals romàniques de Catalunya*, Barcelona, 1948 (col. Monumenta Cataloniae, IV).
- PIN I PLANELLS, M., 1986
 PIN I PLANELLS, Mercè, "Persistència i transformació del clàssic en el romànic català: Ariadna i Tauroboli", *Lombard*, II (1986), p. 139-154.
- PIÑERO SÁENZ, A. i CERRO CALDERÓN, G. del, 2004-2011
 PIÑERO SÁENZ, Antonio i CERRO CALDERÓN, Gonzalo del (eds.), *Hechos apócrifos de los apóstoles*, Madrid, 2004-2011, 3 vols.
- PIÑERO I SUBIRANA, J., 2010
 PIÑERO I SUBIRANA, Jordi, *Inventari Patrimoni Cultural de Vacarisses. Memoria tècnica*, Vacarisses, 2010.
- PIÑERO I SUBIRANA, J., 1994
 PIÑERO I SUBIRANA, Jordi, "Noves dades sobre arqueologia romana a Rajadell; la vil·la de Sant Amanç i altres jaciments", *Dovella*, 47 (1994), p. 29-36.
- PINOS CARRERA, N., 1993
 PINOS CARRERA, Núria, *Capitell de Sant Quirze de Muntanyola*, s.l., 1993 (inèdit).
- PLAÇA VELLA, 1982
 Plaça vella. *Publicació de l'Arxiu d'Història de Castellar*, 5 (1982).
- PLADELASALA I ROQUER, J., 1953
 PLADELASALA I ROQUER, Jaume, "La parroquia de Muntanyola", *Ausa*, I, 4 (1953), p. 153-157.
- PLADELASALA I ROQUER, J., 1954a
 PLADELASALA I ROQUER, Jaume, "La parroquia de Sentfores", *Ausa*, I, 7 (1954), p. 296-301.
- PLADELASALA I ROQUER, J., 1954b
 PLADELASALA I ROQUER, Jaume, "Parroquias Vicenses. Riuprimer", *Ausa*, I, 9 (1954), p. 391-396.
- PLADELASALA I ROQUER, J., 1955
 PLADELASALA I ROQUER, Jaume, "Granollers de la Plana", *Ausa*, II, 12 (1955), p. 53-62.
- PLADEVALL I FONT, A., 1952-1954
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Eugènia de Berga", *Ausa*, I (1952-1954), p. 437-443.
- PLADEVALL I FONT, A., 1954a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El nostre campanar", *Taradell*, 67 (04/1954).
- PLADEVALL I FONT, A., 1954b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "La parroquia de Sant Genís de Taradell", *Ausa*, I, 8 (1954), p. 346-352.
- PLADEVALL I FONT, A., 1955a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "L'ermita de Sant Quirze de Subiradells", *Taradell*, 85-87 (1955).
- PLADEVALL I FONT, A., 1955b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Parroquia de San Martín de Viladrau", *Ausa*, II, 11 (1955), p. 11-17.
- PLADEVALL I FONT, A., 1955c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Maria de Vilalleons", *Ausa*, II, 14 (1955), p. 153-160.
- PLADEVALL I FONT, A., 1956a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "La capella de Sant Joan del Prat", *Taradell*, 80-90 (1956).
- PLADEVALL I FONT, A., 1956b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "La parroquia de San Julián de Vilatorca y su sufragánea de San Martín de Riudeperes", *Ausa*, II, 16 (1956), p. 246-258.

- PLADEVALL I FONT, A., 1956c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Parroquia de Santa Maria de Seva", *Ausa*, II, 15 (1956), p. 199-207.
- PLADEVALL I FONT, A., 1956d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "San Martín de Centelles, San Miguel Sesperxes y San Pedro de Bertí", *Ausa*, II, 18 (1956), p. 357-372.
- PLADEVALL I FONT, A., 1957
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El castillo de Taradell y su primitivo término", *Ausa*, II, 21 (1957), p. 492-501.
- PLADEVALL I FONT, A., 1958a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *El castell de Centelles*, Vic, 1958.
- PLADEVALL I FONT, A., 1958b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Las iglesias de la parroquia de Tona", *Ausa*, III, 24 (1958), p. 44-49.
- PLADEVALL I FONT, A., 1958c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "La parroquia de San Andrés de Tona y su sufragánea de Sant Cugat de Gavadons", *Ausa*, III, 23 (1958), p. 4-15.
- PLADEVALL I FONT, A., 1959-1960
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Mont-rodon. Esbós d'història del casal i família", *Taradell*, número extra (1959-1960), p. 143-153.
- PLADEVALL I FONT, A., 1960a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Les Guilleríes: síntesis histórica y evolución demográfica", *Ausa*, III, 31 (1960), p. 329-345.
- PLADEVALL I FONT, A., 1960b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Mil anys de la parròquia de Sant Hilari de Vidrà. Notes històriques de Vidrà i les seves antigues sufragànies*, Barcelona, 1960.
- PLADEVALL I FONT, A., 1961a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El monasterio de Sant Llorens del Munt (I)", *Ausa*, IV, 37 (1961), p. 95-106.
- PLADEVALL I FONT, A., 1961b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Marçal del Montseny. Antiguo monasterio y parroquia del obispado de Vich", *Ausa*, IV, 35 (1961), p. 9-25.
- PLADEVALL I FONT, A., 1962a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El monasterio de Sant Llorens de Munt (II)", *Ausa*, IV, 38 (1962), p. 133-137.
- PLADEVALL I FONT, A., 1962b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El monasterio de Sant Llorens del Munt (III y último)", *Ausa*, IV, 39 (1962), p. 168-176.
- PLADEVALL I FONT, A., 1962c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Miquel del Fai: Antiguo cenobio y parroquia (I)", *Ausa*, IV, 40 (1962), p. 209-228.
- PLADEVALL I FONT, A., 1964
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Miquel del Fai: Antiguo cenobio y parroquia (II)", *Ausa*, V, 47 (1964), p. 14-20.
- PLADEVALL I FONT, A., 1965
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Noticias históricas sobre la parroquia de Sant Cebrià de La Mora", *Ausa*, V, 51 (1965), p. 167-175.
- PLADEVALL I FONT, A., 1967
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Destrucció de l'antiga església parroquial de Sant Pere de l'Esquerda", *Roda de Ter* (1967), p. 26.
- PLADEVALL I FONT, A., 1968a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El castell de Tona", *Tona* (1968).
- PLADEVALL I FONT, A., 1968b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Castells i cases fortes de l'antic terme de Tona", *Tona* (1968).
- PLADEVALL I FONT, A., 1968c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Els monestirs catalans*, Barcelona, 1968.
- PLADEVALL I FONT, A., 1968d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "La parroquia de Sant Pere de Sora", *Ausa*, VI, 60-61 (1968), p. 63-81.
- PLADEVALL I FONT, A., 1968e
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El santuari de la Mare de Déu de Lourdes, a Tona", a *Programa de la Festa Major*, Tona, 1968.

- PLADEVALL I FONT, A., 1969a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "La canònica de Santa Maria de Manlleu", *Hoja Diocesana* (Vic), 445 (15/06/1969).
- PLADEVALL I FONT, A., 1969c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Llorenç del Munt", *Hoja Diocesana* (Vic), 440 (18/05/1969).
- PLADEVALL I FONT, A., 1969d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Marçal del Montseny", *Hoja Diocesana* (Vic), 447 (1969).
- PLADEVALL I FONT, A., 1969e
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Sant Miquel d'Espinzella*, Barcelona, 1969.
- PLADEVALL I FONT, A., 1969f
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Salvador d'Orís o de Bellver", *Hoja Diocesana* (Vic), 461 (05/10/1969).
- PLADEVALL I FONT, A., 1969g
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Tomás de Riudeperes", *Hoja Diocesana* (Vic), 471 (14/12/1969).
- PLADEVALL I FONT, A., 1969h
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Magdalena de Conangle, a Roda de Ter", *Hoja Diocesana* (Vic), 434 (06/04/1969).
- PLADEVALL I FONT, A., 1969i
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Margarida de Vila-seca de Sescort", *Hoja Diocesana* (Vic), 453 (01/08/1969), p. 8.
- PLADEVALL I FONT, A., 1969j
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Maria del Camí i Sant Pere de Paganell", *Hoja Diocesana* (Vic), 473 (1969).
- PLADEVALL I FONT, A., 1969k
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Maria del Castell de Centelles", *Hoja Diocesana* (Vic), 467 (16/11/1969).
- PLADEVALL I FONT, A., 1969l
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Santa Maria de Lluçà (Guía histórico-artística)*, Vic, 1969.
- PLADEVALL I FONT, A., 1970a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Els casals del Congost i Santa Coloma", *Ausa*, VI, 64-65 (1970), p. 186-193.
- PLADEVALL I FONT, A., 1970b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El monasterio de Santa Maria de l'Estany", *San Jorge*, 78 (1970), p. 93-102.
- PLADEVALL I FONT, A., 1970c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Notícia de la dedicació de Sant Joan de la Muntanya, a Pontons", *Santes Creus*, IV, 32 (1970), p. 143-155.
- PLADEVALL I FONT, A., 1970d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "La pabordia de Palau", *Hoja Diocesana* (Vic) (17/05/1970).
- PLADEVALL I FONT, A., 1970e
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El priorat de Sant Pere dels Arquells, a la Segarra. Notícia històrica i relació d'un plet que va sostenir amb Poblet", a *Miscel·lània històrica catalana. Homenatge al pare Jaume Finestres, historiador de Poblet (†1769)*, L'Espluga de Francolí, 1970, p. 57-83.
- PLADEVALL I FONT, A., 1970f
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Rodalía i consuetud de la parròquia de Sant Martí de Viladrau*, Barcelona, 1970.
- PLADEVALL I FONT, A., 1970g
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Sant Miquel del Fai. Mil anys d'història*, Barcelona, 1970.
- PLADEVALL I FONT, A., 1970h
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Pere de Serrallonga a Alpens", *Hoja Diocesana* (Vic), 520 (15/11/1970).
- PLADEVALL I FONT, A., 1970i
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Maria Savall", *Hoja Diocesana* (Vic), 489 (19/04/1970).
- PLADEVALL I FONT, A., 1971a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *L'antiga església parroquial de Sant Andreu de Castellcir*, Castellcir, 1971.
- PLADEVALL I FONT, A., 1971b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Capelles i santuaris del bisbat de Vic, Sant Jaume de Vilanova", *Full Diocesà* (Vic), 3152 (1971).
- PLADEVALL I FONT, A., 1971b-bis
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Capelles i santuaris del bisbat de Vic, Santa Maria de Matadars o del Marquet", *Full Diocesà* (Vic), 3128 (1971).

- PLADEVALL I FONT, A., 1971c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Notícies històriques sobre el terme i parroquia de Collsuspina i Sant Cugat de Gavadons", a *Programa de la Festa Major*, Collsuspina, 1971.
- PLADEVALL I FONT, A., 1971d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Miquel de la Comanda o del Sant Sepulcre, als Prats de Rei", *Hoja Diocesana* (Vic), 3120 (1971).
- PLADEVALL I FONT, A., 1971-1972
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Dues llistes de parròquies del bisbat de Vic del segle XII", *Boletín arqueológico*, època IV, 113-120 (1971-1972), p. 283-304.
- PLADEVALL I FONT, A., 1972a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "L'antic terme feudal de Besora i les seves parròquies de Santa Maria i de Sant Quirze", *Festa Major* (1972), p. 9-11.
- PLADEVALL I FONT, A., 1972b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Capelles i Santuaris del bisbat de Vic, Sant Miquel de Serrassans", *Hoja Diocesana* (Vic), 3211 (1972).
- PLADEVALL I FONT, A., 1972c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *El comtat d'Osona a mig segle XIV*, Barcelona, 1972.
- PLADEVALL I FONT, A., 1972d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Antoni Abat de les Codines", *Hoja Diocesana* (Vic) (06/02/1972).
- PLADEVALL I FONT, A., 1972e
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Jaume de Fonollet a Sant Bartomeu del Grau", *Hoja Diocesana* (Vic), 3213 (12/11/1972).
- PLADEVALL I FONT, A., 1972f
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Fruitós de Quadres, o del Grau, a Granollers de la Plana", *Hoja Diocesana* (Vic), 3204 (20/09/1972).
- PLADEVALL I FONT, A., 1972g
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Miquel de Canyelles", *Hoja Diocesana* (Vic) (27/09/1972).
- PLADEVALL I FONT, A., 1972h
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Miquel de Vilageriu de la parroquia de Tona", *Hoja Diocesana* (Vic) (10/12/1972).
- PLADEVALL I FONT, A., 1972i
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Nazari d'Oristà", *Hoja Diocesana* (Vic) (15/10/1972).
- PLADEVALL I FONT, A., 1972j
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Quirze de Tor de l'Espai", *Hoja Diocesana* (Vic) (23/01/1972).
- PLADEVALL I FONT, A., 1972k
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Sadurní de Rotgers", *Full diocesà de Vic i Solsona*, 3269 (1972).
- PLADEVALL I FONT, A., 1972l
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Salvador de l'Avançó, a Aiguafreda", *Hoja Diocesana* (Vic) (24/09/1972).
- PLADEVALL I FONT, A., 1972m
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Valentí de Viallonga, al terme de Sant Martí Sesgueioles", *Full diocesà. Tarragona-Vic-Solsona*, 3191 (1972).
- PLADEVALL I FONT, A., 1973a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "La capella de Sant Sixt de Miralplà, del terme de Vic", *Full Diocesà* (Vic), 3253 (18/08/1973), p. 8.
- PLADEVALL I FONT, A., 1973b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "L'església parroquial de Sant Quirze Safaja", a *Programa de Festa Major*, Sant Quirze Safaja, 1973.
- PLADEVALL I FONT, A., 1973c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Nostra senyora del Villar a Sant Feliu de Codines", *Hoja Diocesana* (Vic), 3236 (1973).
- PLADEVALL I FONT, A., 1973d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Andreu de Llanars, antiga parroquial i sufragània de Prats de Lluçanès", *Full Diocesà* (Vic) (05/08/1973).
- PLADEVALL I FONT, A., 1973e
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Joan el Noguer al terme de Sora", *Hoja Diocesana* (Vic), 3247 (22/07/1973).

- PLADEVALL I FONT, A., 1973f
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Joan del Prat o del Colomer, de la parròquia de Tona", *Hoja Diocesana* (Vic) (07/10/1973).
- PLADEVALL I FONT, A., 1973g
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Pau de Colomer. D'Alpens", *Hoja Diocesana* (Vic), 3240 (20/05/1973).
- PLADEVALL I FONT, A., 1973h
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Pere de Boixadors", *Hoja Diocesana* (Vic), 3536 (1973).
- PLADEVALL I FONT, A., 1973i
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Salvador del Prat, del terme de Besora", *Hoja Diocesana* (Vic), 3225 (04/02/1973).
- PLADEVALL I FONT, A., 1973j
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Llúcia de Quer, a Prats de Lluçanès", *Hoja Diocesana* (Vic) (18/02/1973).
- PLADEVALL I FONT, A., 1973k
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Magdalena de la Vall o del Soler, del Terme de Calonge de Segarra", *Hoja Diocesana* (Vic), 3264 (1973).
- PLADEVALL I FONT, A., 1973l
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Maria de Claret", *Full Diocesà* (Vic), 3258 (1973).
- PLADEVALL I FONT, A., 1973m
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Maria de Mont-rodon, a la parroquia de Taradell", *Hoja Diocesana* (Vic) (08/04/1973).
- PLADEVALL I FONT, A., 1973n
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Susanna de l'Abellar", *Full Diocesà* (Vic), 3266 (1973).
- PLADEVALL I FONT, A., 1973o
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El terme històric de Sau", *Ausa*, VII, 74 (1973), p. 108-116.
- PLADEVALL I FONT, A., 1974a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Capella de Sant Francesc, a Santpedor", *Full Diocesà* (Vic), 3322 (1974).
- PLADEVALL I FONT, A., 1974b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Esteve de Sallent, coneguda més tard per Sant Sebastià", *Full Diocesà* (Vic), 3276 (1974).
- PLADEVALL I FONT, A., 1974c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Bartomeu Sesgorgues, Sant Miquel de Sorerols i Sant Vicenç Sarriera", *Ausa*, VII, 80 (1974), p. 330-352.
- PLADEVALL I FONT, A., 1974d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Cristòfol de Monteugues", *Hoja Diocesana* (Vic), 3301 (1974).
- PLADEVALL I FONT, A., 1974e
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Joan de Saldeures", *Hoja Diocesana* (Vic), 3274 (13/01/1974).
- PLADEVALL I FONT, A., 1974f
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Martí Xic o de Vol.tregà", *Hoja Diocesana* (Vic), 3284 (24/04/1974).
- PLADEVALL I FONT, A., 1974g
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Pere d'Ardesa, a Rubió", *Hoja Diocesana* (Vic), 3284 (1974).
- PLADEVALL I FONT, A., 1974h
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Pere de l'Erm, a Tous", *Hoja Diocesana* (Vic), 3308 (1974).
- PLADEVALL I FONT, A., 1974i
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Vicenç del castell de Lluçà", *Hoja Diocesana* (Vic), Vic (10/02/1974).
- PLADEVALL I FONT, A., 1974j
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Anna de Mont-ral", *Hoja Diocesana* (Vic) (16/06/1974).
- PLADEVALL I FONT, A., 1974k
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Eugènia del Gomar prop de Collsuspina", *Ausa*, VII, 78 (1974), p. 264-270.
- PLADEVALL I FONT, A., 1974l
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Maria de la Roqueta", *Hoja Diocesana* (Vic), 3287 (1974).
- PLADEVALL I FONT, A., 1974m
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Maria de la Sala, a Jorba", *Hoja Diocesana* (Vic), 3304 (1974).

- PLADEVALL I FONT, A., 1974n
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Tona: esglésies, santuaris i capelles", *Tona* (1974).
- PLADEVALL I FONT, A., 1974o
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Vilademàger. Una parròquia i un castell perduts en la serra de la Llacuna", *Casal*, 71 (1974), p. 5-13, 19.
- PLADEVALL I FONT, A., 1975a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "L'antiga parroquia de Sant Llogari de Castellet del terme municipal de Castellet", a *Miscel·lània Pau Vila: biografia, bibliografia, treballs d'homenatge*, Granollers, 1975, p. 337-341.
- PLADEVALL I FONT, A., 1975a-bis
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Els monestirs dels nostres bisbats. Santa Llúcia i Santa Caterina de Cervera", *Hoja Diocesana* (Vic), 459 (21/09/1975).
- PLADEVALL I FONT, A., 1975b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Bartomeu de Covildases", *Hoja Diocesana* (Vic), 3350 (30/06/1975).
- PLADEVALL I FONT, A., 1975c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Esteve de Vinyoles d'Orís", *Hoja Diocesana* (Vic), 3357 (17/08/1975).
- PLADEVALL I FONT, A., 1975d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Jaume dels Malalts", *Full Diocesà* (Vic), 3348 (15/06/1975), p. 8.
- PLADEVALL I FONT, A., 1975e
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Miquel de Gallifa", *Hoja Diocesana*, 3332 (23/02/1975).
- PLADEVALL I FONT, A., 1975f
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Miquel de les Planes", *Full Diocesà* (Vic), 3353 (20/07/1975).
- PLADEVALL I FONT, A., 1975g
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Salvador de Serradellops", *Hoja Diocesana* (Vic), Vic (29/09/1975).
- PLADEVALL I FONT, A., 1975h
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Eugènia de Goberna, a Castelltallat", *Full Diocesà* (Vic), 3327 (19/01/1975).
- PLADEVALL I FONT, A., 1975i
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Margarida de Cabagès", *Hoja Diocesana* (Vic), 3340 (20/04/1975).
- PLADEVALL I FONT, A., 1975j
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Maria de Besora", *Hoja Diocesana* (Vic), 3350 (31/07/1975).
- PLADEVALL I FONT, A., 1975k
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Maria de Folgueroles", a *Amics de Verdaguer*, Folgueroles, 1975.
- PLADEVALL I FONT, A., 1975l
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Maria del Barri o Lurdes de Tona", *Hoja Diocesana* (Vic) (14/12/1975).
- PLADEVALL I FONT, A., 1975m
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Capelles i Santuaris del bisbat de Vic, Sant Jaume d'Olzinelles", *Hoja Diocesana* (Vic) 3368 (1975).
- PLADEVALL I FONT, A., 1976a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El Bisbat de Vic entre els anys 1685 i 1688", *Ausa*, 82-83 (1976), p. 44-62.
- PLADEVALL I FONT, A., 1976b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *El castell de Centelles*, Vic, 1976.
- PLADEVALL I FONT, A., 1976c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El castell de s'Avellana", *Roda de Ter*, 35 (1976).
- PLADEVALL I FONT, A., 1976d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Guillem de Mont-rodon, mestre del temple i tutor de Jaume I*, Barcelona, 1976.
- PLADEVALL I FONT, A., 1976e
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Feliu de Planeses", *Hoja Diocesana* (Vic) (25/01/1976).
- PLADEVALL I FONT, A., 1976f
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Iscle de Bages", *Hoja Diocesana* (Vic), 3384 (1976).
- PLADEVALL I FONT, A., 1976g
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Martí de Bertrams", *Full Diocesà* (Vic), 3463 (28/08/1976).
- PLADEVALL I FONT, A., 1976h
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Miquel d'Espinella", *Hoja Diocesana* (Vic) (02/04/1976).

- PLADEVALL I FONT, A., 1976i
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Vicenç Sarriera", *Hoja Diocesana* (Vic), 3396 (16/05/1976).
- PLADEVALL I FONT, A., 1976j
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Cecília de Granera", *Hoja Diocesana* (Vic), 3423 (1976).
- PLADEVALL I FONT, A., 1976k
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Maria de Bellmunt", *Hoja Diocesana* (Vic) (30/10/1976).
- PLADEVALL I FONT, A., 1977a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Arqueología comarcal. Nuestras bellas ermitas", *Hoja Diocesana* (Vic), 3453 (1977).
- PLADEVALL I FONT, A., 1977b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "La Mare de Déu del Castellet de Bages", *Full Diocesà* (Vic), 3459 (1977).
- PLADEVALL I FONT, A., 1977c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "La Mare de Déu de la Salut, Viladordis", *Full Diocesà* (Vic), 3403 (04/07/1977).
- PLADEVALL I FONT, A., 1977d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Fe de Vilagelans", *Hoja Diocesana* (Vic) (18/12/1977).
- PLADEVALL I FONT, A., 1978a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Arnulf abat de Ripoll i bisbe de Girona", *Revista de Girona*, 83 (1978), p. 149-155.
- PLADEVALL I FONT, A., 1978b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Les esglésies romàniques del terme de Gurb", a *Programa de la festa major de Sant Andreu de Gurb*, Vic, 1978.
- PLADEVALL I FONT, A., 1978c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Notícies històriques d'Espinelves", *Ausa*, VIII, 87-88 (1978), p. 225-237.
- PLADEVALL I FONT, A., 1978d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Parròquia de Sant Martí de Sentfores. Centenari de la nova església (1879-1978)*, Vic, 1978.
- PLADEVALL I FONT, A., 1978e
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Joan de Fàbregues", *Hoja Diocesana* (Vic), 3527 (19/11/1978).
- PLADEVALL I FONT, A., 1978f
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Maure de Contrast", *Hoja Diocesana* (Vic), 3487 (1978).
- PLADEVALL I FONT, A., 1978g
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Miquel d'Oló", *Full Diocesà* (Vic), 3500 (1978).
- PLADEVALL I FONT, A., 1978h
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Miquel d'Ordeig", a *Hoja Diocesana* (Vic), 3505 (18/06/1978).
- PLADEVALL I FONT, A., 1978i
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Pere de Vallhonestà", *Full Diocesà* (Vic), 3491 (1978).
- PLADEVALL I FONT, A., 1979a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "La capella de Sant Corneli", *Els Cingles de Collsacabra*, 2 (1979), p. 9-10.
- PLADEVALL I FONT, A., 1979b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Els falsos d'Olost", *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos*, VII (1979), p. 7-28.
- PLADEVALL I FONT, A., 1979c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "La Mare de Déu de la Popa", *La Popa*, 2 (1979).
- PLADEVALL I FONT, A., 1979d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Benet de Vilaplana o Casamitjana", *La Popa. Portaveu de l'església de Borredà*, 9 (1979).
- PLADEVALL I FONT, A., 1979e
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Mamet, antiga sufragània de Balenyà", a *Balenyà, Festa Major*, Balenyà, 1979.
- PLADEVALL I FONT, A., 1979f
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Pau de Gèmenes", *Hoja Diocesana* (Vic) (15/07/1979).
- PLADEVALL I FONT, A., 1979g
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Sadurní de Rotgers. Noves descobertes", *La Popa. Portaveu de l'església de Borredà*, 7 (1979).
- PLADEVALL I FONT, A., 1979h
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Magdalena de Mosqueroles", *Esclat. Butlletí Informatiu del C.E.A.S.C.*, 17 (1979), p. 26-28.
- PLADEVALL I FONT, A., 1980
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Feliu de Terrassola", *Full Diocesà* (Vic), 3611 (1980).

- PLADEVALL I FONT, A., 1981a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Evocació històrica", a *II Ronda Vallesana: Gallifa*, Sabadell, 1981.
- PLADEVALL I FONT, A., 1981b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Inauguració de l'església restaurada romànica de Sant Miquel de Vilageriu", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 11 (1981), p. 112.
- PLADEVALL I FONT, A., 1981c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Miquel de Vilageriu, restaurat", *El 9 Nou* (08/05/1981), p. 31.
- PLADEVALL I FONT, A., 1982
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Julià de Vilamirosa", *Hoja Diocesana (Vic)* (14/11/1982).
- PLADEVALL I FONT, A., 1984
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Llúcia de Sobremunt", *Hoja Diocesana (Vic)* (25/08/1984).
- PLADEVALL I FONT, A., 1987a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Parròquies i termes que formaven la Baronia de Centelles", a PLADEVALL I FONT, Antoni, *Centelles. Aproximació a la seva història*, Centelles, 1987, p. 73-75.
- PLADEVALL I FONT, A., 1987b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *El Primer document conegut sobre Calaf (30 d'abril de 1015)*, Calaf, 1987.
- PLADEVALL I FONT, A., 1987c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Magdalena de Mosqueroles", *Monografies del Montseny*, 2 (1987), p. 37-44.
- PLADEVALL I FONT, A., 1987d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Síntesi històrica i geogràfica dels municipis de les vessants Vallesana i Selvatana del Montseny", *Monografies del Montseny*, 2 (1987), p. 89-94.
- PLADEVALL I FONT, A., 1988
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Síntesi històrica i geogràfica dels municipis de les vessants vallesana, del Congost i Osonenca", *Monografies del Montseny*, 3 (1988), p. 101-150.
- PLADEVALL I FONT, A., 1989a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Història de l'església a Catalunya*, Barcelona, 1989.
- PLADEVALL I FONT, A., 1989b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El Monestir de Sant Marçal del Montseny", *Monografies del Montseny*, 4 (1989), p. 11-37.
- PLADEVALL I FONT, A., 1989c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Síntesi històrica i geogràfica dels municipis de les vessants Vallesana i Selvatana del Montseny", *Monografies del Montseny*, 2 (1989), p. 89-94.
- PLADEVALL I FONT, A., 1989d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Tona. Mil cent anys d'història*, Vic, 1989.
- PLADEVALL I FONT, A., 1990
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Tona. Mil cent anys d'història*, Vic, 1990.
- PLADEVALL I FONT, A., 1991a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Balenyà, un terme històric: els Hostalets de Balenyà i el seu municipi*, Balenyà, 1991.
- PLADEVALL I FONT, A., 1991b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Castellterçol. Història de la vila i el seu terme*, Vic-Castellterçol, 1991.
- PLADEVALL I FONT, A., 1991c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El Montseny a l'època medieval, dominis i jurisdiccions", *Monografies del Montseny*, 6 (1991), p. 83-106.
- PLADEVALL I FONT, A., 1991d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Miquel de Sorerols (o Serarols)", *Els Cingles de Collsacabra*, 27 (1991), p. 1.
- PLADEVALL I FONT, A., 1992a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *La Mare de Déu de Bellmunt. Història i tipisme d'un vell santuari marià*, Barcelona, 1992.
- PLADEVALL I FONT, A., 1992b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Origen i formació del municipi de Sant Martí de Centelles (Osona)*, Sant Martí de Centelles, 1992.
- PLADEVALL I FONT, A., 1993a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *La Mare de Déu de Cabrera*, Barcelona, 1993.
- PLADEVALL I FONT, A., 1993b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El Montseny a l'època medieval. L'organització religiosa", *Monografies del Montseny*, 8 (1993), p. 101-124.

- PLADEVALL I FONT, A., 1994
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Puig-l'agulla i Vilalleons. Un santuari i una parròquia mil·lenària*, Barcelona, 1994.
- PLADEVALL I FONT, A., 1995a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El castell de Taradell i el seu terme primitiu", a *Taradell. Passat i present d'un terme i vila d'Osona. I. Dels orígens a finals del segle XVIII*, Taradell, 1995, p. 51-70.
- PLADEVALL I FONT, A., 1995b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "La Pabordia de Palau, una dignitat i administració del monestir de Ripoll", *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès* (1995), p. 33-88.
- PLADEVALL I FONT, A., 1995c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Genís de Taradell", a *Taradell. Passat i present d'un terme i vila d'Osona. I. Dels orígens a finals del segle XVIII*, Taradell, 1995, p. 147-169.
- PLADEVALL I FONT, A., 1995d
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Quirze de Subiradells", a *Taradell. Passat i present d'un terme i vila d'Osona. I. Dels orígens a finals del segle XVIII*, Taradell, 1995, p. 175-180.
- PLADEVALL I FONT, A., 1995e
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Sixt de Miralplà: les velles capelles romàniques rurals del terme de Vic", *Vic: publicació anyal de divulgació vigatana* (1995), p. 20-26.
- PLADEVALL I FONT, A., 1995f
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Santa Maria del Camí del Vallès, de la Garriga. Noves notícies històriques", *Analecta*, 3 (1995), p. 2-8.
- PLADEVALL I FONT, A., 1996
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Un molí senyorial dels Centelles o els molins de Llobateres", *Lauro*, 12 (1996), p. 11-22.
- PLADEVALL I FONT, A., 1997
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Algunes precisions d'història comarcal arran del testament d'Arbert de Pere del 1162", *Terme*, 12 (1997), p. 23-25.
- PLADEVALL I FONT, A., 1998a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *El Brull, un terme entre la Plana de Vic i el Montseny*, Barcelona, 1998.
- PLADEVALL I FONT, A., 1998b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El culte a la Mare de Déu a Catalunya dels segles XI al XIII, a través de les notícies històriques i del testimoni de la iconografia romànica", a *Miscel·lània en Homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, Barcelona, 1998, I, p. 151-159.
- PLADEVALL I FONT, A., 1998c
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Cebrià de la Mora. Una antiga parròquia del Montseny", *Monografies del Montseny*, 13 (1998), p. 87-99.
- PLADEVALL I FONT, A., 1999
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El Castell de Taradell conegut, avui dia, pel Castell de Can Boix", *Taradell*, 131, 132, 133 (1999).
- PLADEVALL I FONT, A., 2000
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El moianès i la sots-vegueria de Moià en els segles medievals", *Modilianum*, 22 (2000), p. 29-46.
- PLADEVALL I FONT, A., 2001a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Art de les parròquies de Sant Bartomeu del Grau i Sant Jaume d'Alboquers*, Sant Bartomeu del Grau, 2001.
- PLADEVALL I FONT, A., 2001b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Mont-rodó: passat i present d'un gran llinatge i d'un casal osonenc*, Vic, 2001.
- PLADEVALL I FONT, A., 2002a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El molí de Llobateres", a *XXIII Ronda Vallesana: Sant Quirze de Safaja*, Sabadell, 2002, p. 87-90.
- PLADEVALL I FONT, A., 2002b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Sant Pere de Casserres. Guia del visitant*, Vic-Manlleu, 2002.
- PLADEVALL I FONT, A., 2003
 PLADEVALL I FONT, Antoni (dir.), *L'Art gòtic a Catalunya. Arquitectura 2, Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, 2003.
- PLADEVALL I FONT, A., 2004a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Sant Marcel de Saderra*, Sant Quirze de Besora, 2004.

- PLADEVALL I FONT, A., 2004b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *Sant Pere de Casserres o la presència de Cluny a Catalunya*, Manlleu, 2004.
- PLADEVALL I FONT, A., 2004-2005a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "Savassona i la seva història", *El Butlletí, Unió Excursionista de Vic*, 250 (2004-2005), p. 9-14.
- PLADEVALL I FONT, A., 2004-2005b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, "El terme de Savassona i la seva gent", *El Butlletí, Unió Excursionista de Vic*, 250 (2004-2005), p. 97-110.
- PLADEVALL I FONT, A., 2005
 PLADEVALL I FONT, Antoni (dir.), *Santa Eulàlia de Riuprimer. La terra i la gent al llarg de la seva història*, Vic, 2005.
- PLADEVALL I FONT, A., 2008
 PLADEVALL I FONT, Antoni, *La canònica de Santa Maria de Manlleu*, Manlleu, 2008.
- PLADEVALL I FONT, A. i ADELL I GISBERT, J. A., 1980
 PLADEVALL I FONT, Antoni i ADELL I GISBERT, Joan-Albert, *El monestir romànic de Sant Llorenç del Munt*, Barcelona, 1980.
- PLADEVALL I FONT, A. i VIGUÉ I VIÑAS, J., 1978
 PLADEVALL I FONT, Antoni i VIGUÉ I VIÑAS, Jordi, *El monestir romànic de Santa Maria de l'Estany*, Barcelona, 1978.
- PLADEVALL I FONT, A., ADELL I GISBERT, J. A. i ESPAÑOL BERTRÁN, F., 1982
 PLADEVALL I FONT, Antoni, ADELL I GISBERT, Joan-Albert i ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, *El Monestir de Sant Sebastià dels Gorgs*, Barcelona, 1982.
- PLADEVALL I FONT, A., CASAS I FONT, P. i DALMAU I FONT, A., 1997a
 PLADEVALL I FONT, Antoni, CASAS I FONT, Pere i DALMAU I FONT, Agustí, "La capella de Sant Joan d'Heures", a PLADEVALL I FONT, Antoni (dir.), *Santa Eugènia de Berga. Història i vida d'un vell poble osonenc*, Vic, 1997, p. 98-101.
- PLADEVALL I FONT, A., CASAS I FONT, P. i DALMAU I FONT, A., 1997b
 PLADEVALL I FONT, Antoni, CASAS I FONT, Pere i DALMAU I FONT, Agustí, "El casal d'Heures o de Sala-D'Heures", a PLADEVALL I FONT, Antoni (dir.), *Santa Eugènia de Berga. Història i vida d'un vell poble osonenc*, Vic, 1997, p. 77-98.
- PLADEVALL I FONT, A., COLL I FERRET, F. X. i SERRA I CLOTA, A., 2002
 PLADEVALL I FONT, Antoni, COLL I FERRET, Francesc Xavier i SERRA I CLOTA, Assumpta, *Història de la parroquia i poble de Santa Maria de Corcó*, Santa Maria de Corcó, 2002.
- PLADEVALL I FONT, A. et alii, 1974
 PLADEVALL I FONT, Antoni et alii, "Síntesi històrica de Taradell", *Taradell*, 304 (1974), p. 8-9.
- PLADEVALL I FONT, A. et alii, 1978
 PLADEVALL I FONT, Antoni et alii, *El monestir romànic de Santa Maria de l'Estany*, Barcelona, 1978.
- PLADEVALL I FONT, A. et alii, 1980
 PLADEVALL I FONT, Antoni et alii, *El Monestir romànic de Sant Llorenç de Munt*, Barcelona, 1980.
- PLANAS, J., 1948
 PLANAS, Josep, *Antics convents, esglésies i capelles de Vilafranca*, Vilafranca, 1948.
- PLANAS I BORT, E., 1989
 PLANAS I BORT, Ester, "Estudi d'una sepultura alto-medieval de Cadafalc", *Plaça vella*, 28 (1989), p. 13-19.
- PLANAS I BORT, E. i PORTOLÉS DA SILVA, À., 1995
 PLANAS I BORT, Ester i PORTOLÉS DA SILVA, Àlex, *Castellar del Vallès. Recull històric*, Castellar del Vallès, 1995.
- PLANAS I IZABAL, R., 1952
 PLANAS I IZABAL, Ramon, *Llibre de Sitges*, Barcelona, 1952.
- PLANES I BALL, J. A. i SERRA I OLIVA, J., 1986
 PLANES I BALL, Josep Albert i SERRA I OLIVA, Josep, "Sant Feliu Sasserra", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), II (col. Història de les comarques de Catalunya).
- POGAM, P. Y., 2009
 POGAM, Pierre-Yves (dir.), *Les premiers retables: XIIe-début du XVe siècle: une mise en scène du sacré*, Paris, 2009.
- POISSON, O., 2012
 POISSON, Olivier, "L'église Saint-Michel de Cuxa, de Garin à Oliba", a BULLY, Sébastien i VERGNOLLE, Éliane (eds.), *Le 'premier art roman' cent ans après: la construction entre Saône et Pô autour de l'an mil. Études comparatives. Actes du colloque international de Baume-les-Messieurs et Saint-Claude (18-21 juin 2009)*, Besançon, 2012, p. 287-298.
- PONCE I VIVET, S., 2002
 PONCE I VIVET, Santi (coord.), *Gurb. Un poble arrelat a la terra*, Gurb, 2002.

- PONS I GURI, J. M., 1931
 PONS I GURI, Josep Maria, "El monestir de Sant Pol del Maresme", *Paraula Cristiana*, 13 (1931), p. 413-433.
- PONS I GURI, J. M., 1963-1964
 PONS I GURI, Josep Maria, "Un fogatjament desconegut de l'any 1358", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 30 (1963-1964), p. 323-498.
- PONS I GURI, J. M., 1965
 PONS I GURI, Josep Maria, "Nomenclátors de la diócesis gerundense en el siglo XIV", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XVII (1965), p. 5-78.
- PONS I GURI, J. M., 1966
 PONS I GURI, Josep M., "Diplomatari del monestir de Sant Pol", *Circular de l'Arxiu Històric i Museu Fidel Fita*, 22 (1966), p. 2-48.
- PONS I GURI, J. M., 1984
 PONS I GURI, Josep Maria, *El cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*, Barcelona, 1984.
- PONS I GURI, J. M., 1999
 PONS I GURI, Josep Maria, "Com el terme del castell de Montclús va ser vescomtat de Cabrera", a *XX Ronda Vallesana. Sant Esteve de Palautordera*, Sabadell, 1999.
- PONS I GURI, J. M. i RODRÍGUEZ BLANCO, J., 2000
 PONS I GURI, Josep Maria i RODRÍGUEZ BLANCO, Jesús, *Els noms de lloc a l'Alt Maresme dels segles IX-XII. Antics termes de Monpau, Palafolls i Tordera*, Arenys de Mar, 2000.
- PONSICH, P., 1990
 PONSICH, Pere, "Complexité et originalité de l'art roman en Roussillon au XIe siècle. Saint-Martin de Tatzo-d'Avall en Roussillon propre. L'avenement de l'architecture lombarde en Conflent", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 21 (1990), p. 7-27.
- PONSICH, P., 1994
 PONSICH, Pere, "L'arquitectura pre-romànica i la introducció de l'art romànic als comtats catalans del nord del Pirineu", a *Simposi internacional d'Arquitectura a Catalunya: segles IX, X i primera meitat de l'XI*, Girona, 1994, p. 105-120.
- PONSICH, P., 1995
 PONSICH, Pere, "Sant Miquel de Cuixà", a *Catalunya Romànica, vol. VII: La Cerdanya, El Conflent*, Barcelona, 1995, p. 357-368, 371-376.
- PORCHER, J., 1950
 PORCHER, Jean, "Les manuscrits à peintures de Saint-Martial", a *L'Art roman à Saint-Martial de Limoges. Catalogue de l'Exposition, 17 juin-17 set. 1950*, Limoges, 1950, p. 43-57.
- PORTALS I MARTÍ, J., 1999
 PORTALS I MARTÍ, Josep, "Els documents en què per primera vegada apareix el nom de Sant Esteve de Palautordera", a *XX Ronda Vallesana. Sant Esteve de Palautordera*, Sabadell, 1999, p. 58-61.
- PORTALS I MARTÍ, J., 2000
 PORTALS I MARTÍ, Joan, *La Costa del Montseny. Entre el Turó de l'Home i la Tordera. Història d'una parròquia*, Arenys de Mar, 2000.
- PORTALS I MARTÍ, J., 2007
 PORTALS I MARTÍ, Joan, "Parròquies i ermites sota l'advocació de Sant Martí al Montseny", *Monografies del Montseny*, 22 (2007), p. 81-100.
- PORTER, A. K., 1928
 PORTER, Arthur Kingsley, *Spanish romanesque sculpture*, Florència-París, 1928, 2 vols.
- PORTERO I MORAL, G., 1988
 PORTERO I MORAL, Gregorio, "El Castell de Collbató", *Butlletí del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat*, 15 (1988), p. 6-7.
- PORTELL, J., 2004
 PORTELL, Joan, "Per castells, masies i coves de la Segarra: descobrint el passat de Torà i Castellfollit de Riubregós", *Descobrir Catalunya*, 77 (2004), p. 112.
- POST, C. R., 1930
 POST, Chandler Rathfon, *Pre-Romanesque Style. The Romanesque Style*, Cambridge, 1930 (col. A History of Spanish Painting, I).
- POST, C. R., 1930-1966
 POST, Chandler Rathfon, *A History of Spanish Painting*, Cambridge, 1930-1966 (1970-1976), 14 vols.

- POST, C. R., 1938
 POST, Chandler Rathfon, "The Master of the Llusanés", a *The Catalan school in the late middle ages*, Cambridge, 1938, p. 725 (col. A History of Spanish Painting, VII).
- POU Y COMELLA DE PALAU, S., 1803
 POU Y COMELLA DE PALAU, Segismundo, *Relación de las festivas demostraciones con que la ciudad de Vich manifestó su religión, su piedad y su regocijo con motivo de la consagración de su nueva Iglesia Catedral, que se hizo el día 15 de septiembre de 1803*, Vic, 1803.
- PRADELL I VENTURA, J., 1984
 PRADELL I VENTURA, Joaquim, "Restauració de les pintures murals a l'Església de Sant Vicenç de Rus", a *Memòria del 1983 del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, 1984, p. 178-180.
- PRAT, J., 1989
 PRAT, Jaume, "Sobre les transformacions del temple parroquial", *Santpedor*, 82-84 (1980), p. 10-12, 16-17.
- POU, A. i VINYETA I LEYES, R., 1974
 POU, Aureli i VINYETA I LEYES, Ramon, *L'Estany. Guia Turística*, Barcelona, 1974.
- PUIG I BOADA, I., 1913
 PUIG I BOADA, Isidre, "Castell de Palafolls. Estudi gràfic i nota descriptiva", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 217 (1913), p. 34-40.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1889
 PUIG I CADAVALCH, J., *Notes arquitectòniques sobre les esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Barcelona, 1889.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1906
 PUIG I CADAVALCH, Josep, "La restauració de l'iglesia de Sant Martí Sarroca", *La Il·lustració Catalana*, VI (1906), p. 757-761.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1907
 PUIG I CADAVALCH, Josep, "Les influences lombardes en Catalogne", a *Congrès Archéologique de France, LXXIIIe Session tenue en 1906 à Carcassonne et Perpignan*, París-Caen, 1907, p. 684-703.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1915-1920a
 PUIG I CADAVALCH, Josep, "La catedral visigòtica d'Egara", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* VI (1915-1920), p. 747-752.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1915-1920b
 PUIG I CADAVALCH, Josep, "Noves pintures murals", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI (1915-1920), p. 770-774.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1918
 PUIG I CADAVALCH, Josep, *Santa Maria de la Seu d'Urgell*, Barcelona, 1918.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1927-1931a
 PUIG I CADAVALCH, Josep, "Estudis sobre l'escultura romànica del segle XI", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VIII (1927-1931), p. 154-163.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1927-1931b
 PUIG I CADAVALCH, Josep, "Les pintures del segle VI de la catedral d'Egara (Terrassa)", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VIII (1927-1931), p. 141-149.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1928
 PUIG I CADAVALCH, Josep, *Le premier art roman. L'architecture en Catalogne et dans l'Occident méditerranéen au Xe et XIe siècles*, París, 1928.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1930
 PUIG I CADAVALCH, Josep, *La geografia i els orígens del Primer Art Romànic*, Barcelona, 1930 (trad. francesa, 1935).
- PUIG I CADAVALCH, J., 1931
 PUIG I CADAVALCH, Josep, "Els temes de la ceràmica de Paterna en el claustre de Santa Maria de l'Estany", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VII (1931), p. 120-122.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1932
 PUIG I CADAVALCH, Josep, "Les pintures del segle VI de la catedral d'Egara (Terrassa)", *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, II, 11 (1932), p. 97-105.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1933
 PUIG I CADAVALCH, Josep, "Un relleu romànic de Vich emigrat a Londres", *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, III (1933), p. 220-224.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1936a
 PUIG I CADAVALCH, Josep, "Carreus treballats en ziga-zaga a Sant Cugat del Vallès", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VIII (1936), p. 149-150.

- PUIG I CADAVALCH, J., 1936b
- PUIG I CADAVALCH, Josep, "Les Columnes i bases de Cornellà i les de Ripoll. Les bases de Sant Pere de Roda", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VIII (1936), p. 158-161.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1936c
- PUIG I CADAVALCH, Josep, "Finestrals de Sant Cugat del Vallès", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VIII (1936), p. 152-153.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1936d
- PUIG I CADAVALCH, Josep, "Jurgis Baltrusaitis, 'Les chapiteaux de Sant Cugat del Vallès'. Université de Paris. Bibliothèque d'art catalan. Fondation Cambó. Paris, 1931", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VIII (1936), p. 272-273.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1939
- PUIG I CADAVALCH, Josep, "Un chapiteau du xe siècle orné de représentations iconographiques au cloître de Sant Benet de Bages", a *Medieval Studies in Memory of A. Kingsley Porter*, Harvard, 1939, p. 267-271.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1947
- PUIG I CADAVALCH, Josep, "De la pintura romana a la romànica catalana", *Orientalia Christiana Periodica*, XI, 3-4 (1947), p. 636-647.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1948
- PUIG I CADAVALCH, Josep, "Noves descobertes a la Catedral d'Egara", a *Memòria IX de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1948.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1949-1954
- PUIG I CADAVALCH, Josep, *L'escultura romànica a Catalunya*, Barcelona, 1949-1954, 3 vols (Monumenta Cataloniae, VI-VII).
- PUIG I CADAVALCH, J., 1954
- PUIG I CADAVALCH, Josep, "Un relleu de Vic", a *Spanish Medieval Art. The Cloisters*, Nova York, 1954, p. 330.
- PUIG I CADAVALCH, J., 1961
- PUIG I CADAVALCH, Josep, *L'Art wisigothique et ses survivances. Recherches sur les origines et le développement de l'art en France et en Espagne du IVe au XIIe siècle*, París, 1961.
- PUIG I CADAVALCH, J., 2003
- PUIG I CADAVALCH, Josep, *Ecrits d'arquitectura, art i política*, Barcelona, 2003.
- PUIG I CADAVALCH, J., FALGUERA, A. de i GODAY, J., 1909-1918
- PUIG I CADAVALCH, Josep, FALGUERA, Antoni de i GODAY, Josep, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 1909-1918, 3 toms en 4 vols (ed. facsímil: 1983, 2001).
- PUIG I FERRATÉ, I., 1982
- PUIG I FERRATÉ, Ignasi, "La casa comtal de Pallars, senyora de Berga i de la Baronia de Mataplana als segles XIII-XIV", a *XXIII Assemblea intercomarcal d'estudiosos celebrada el juny de 1979 a Berga*, Berga, 1982, p. 119-136.
- PUIG I PUIG, S., 1929
- PUIG I PUIG, Sebastià, *Episcopologio de la Sede Barcinonense. Apuntes para la historia de la iglesia de Barcelona y de sus preladados*, Barcelona, 1929.
- PUIG I ROIG, P., 1978
- PUIG I ROIG, Pere, *Apunts d'història de Sant Pere de Ribes*, Vilafranca del Penedès, 1978.
- PUIG I USTRELL, P., 1979
- PUIG I USTRELL, Pere, *Pergamins del Priorat de Santa Maria de Terrassa (anys 977-1633)*, Terrassa, 1979.
- PUIG I USTRELL, P., 1992
- PUIG I USTRELL, Pere, "Els fragments de manuscrits més antics de Sant Pere d'Ègara (Terrassa), segles IX i XI", a *Actes del I Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, 1992, p. 161-168.
- PUIG I USTRELL, P., 1995
- PUIG I USTRELL, Pere (ed.), *El Monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa: diplomataris dels segles X i XI*, Barcelona, 1995, 3 vols.
- PUIG I USTRELL, P., 1998
- PUIG I USTRELL, Pere, "El Castell de Castellar del Vallès al segle XI: nova lectura d'antics documents del monestir de Sant Llorenç del Munt", *Terme*, 13 (1998), p. 24-36.
- PUIGFERRAT I OLIVA, C., 1997
- PUIGFERRAT I OLIVA, Carles, "La Quadra d'Aiguafreda. Història d'un senyoriu del Montseny", *Monografies del Montseny*, 12 (1997), p. 83-97.

- PUIGGARÍ I LLOBET, J., 1862
 PUIGGARÍ I LLOBET, Josep, "S. Cucufate del Vallés", *Revista de Catalunya*, I (1862), p. 343-351.
- PUIGGARÍ I LLOBET, J., 1879
 PUIGGARÍ I LLOBET, Josep, *Garlanda de joyells: estudis è impressions de Barcelona monumental*, Barcelona, 1879.
- PUIGGARÍ I LLOBET, J., 1888
 PUIGGARÍ I LLOBET, Josep, "Catálogo Razonado de las Láminas de este Álbum", a *Álbum de la Sección Arqueológica de la Exposición Universal de Barcelona*, Barcelona, 1888, p. 107-109.
- PUIGGARÍ I LLOBET, J., 1889
 PUIGGARÍ I LLOBET, Josep, "Pinturas murals de Pedret. Sigle XI-XII", *L'Avenç*, 7 (1889), p. 105-110.
- PUJADES, J., 1829-1832
 PUJADES, Jeroni, *Corónica Universal del Principado de Cataluña*, Barcelona, 1829-1832, 8 vols.
- PUJADES I CAVALLERIA, J., 2001
 PUJADES I CAVALLERIA, Josep, *Memòria de l'excavació arqueològica realitzada l'any 2001 al Castell de Coaner, Sant Mateu de Bages*, Barcelona, 2001 (inèdit).
- PUJADES I CAVALLERIA, J. i BRU I TURULL, R., 2002
 PUJADES I CAVALLERIA, Josep i BRU I TURULL, Ricard, *Estudi dels grafits medievals de la torre mestra del castell de Coaner, Sant Mateu de Bages*, Barcelona, 2002 (inèdit).
- PUJADES I CAVALLERIA, J. i BRU I TURULL, R., 2003
 PUJADES I CAVALLERIA, Josep i BRU I TURULL, Ricard, "Torre i castell de Coaner. L'excavació. Els grafits", a *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Actes*, Barcelona, 2003, II, p. 765-774.
- PUJADES CAVALLERIA, J. i SUBIRANAS I FÀBREGAS, C., 1993
 PUJADES CAVALLERIA, Josep i SUBIRANAS I FÀBREGAS, Carme, *Projecte d'intervenció arqueològica al castell de Lluçà (Osona)*, s.l., 1993 (inèdit).
- PUJOL, F., 1957
 PUJOL, Francesc, "El monestir de Santa Maria", a *Lletres Amicals*, 14, Manlleu, 1957.
- PUJOL I GÓMEZ, J., 1990
 PUJOL I GÓMEZ, Josep, *L'Obra de Jacme March: edició i estudi*, Bellaterra, 1990 (Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral inèdita).
- PUJOL I MASSAGUÉ, M. T., 1992
 PUJOL I MASSAGUÉ, Maria Teresa, *Els Nostres Ponts del Diable*, Martorell, 1992.
- PUJOL MAURI, J., 2003
 PUJOL MAURI, Jordi, *Viatge fotogràfic pel romànic d'Osona*, Vic, 2003.
- QUEROL I ROVIRA, C. 2008
 QUEROL I ROVIRA, Carles, *Subirats: conèixer el seu atractiu, viure'l i gaudir-lo*, Subirats, 2008.
- R. G., J., 1967
 R. G., J., "Una iglesia románica que será restaurada, la de San Salvador de Espoia", *El Correo catalán* (14/12/1967).
- RAFAT I SELGA, F., 1990
 RAFAT I SELGA, Francesc, "Capella de Sant Miquel i Santa Llúcia de Rajadell", *Dovella*, 34 (1990), p. 23-25.
- RAIS, J., 1979
 RAIS, Joan, "Santa Maria de Periques", *Full informatiu de romànic*, 18 (1979).
- RAIS, J., 1982
 RAIS, Joan, "Sant Pau de Sant Pol de Mar", *Full informatiu del romànic* (1982), p. 30.
- RAMS, E. i TARRÉS, J., 2001
 RAMS, Emili i TARRÉS, Josep, *Les Guilleries*, Girona, 2001 (col. Quaderns de la Revista de Girona, 91).
- RAVENTÓS I ESCOFET, J., 1976
 RAVENTÓS I ESCOFET, Josep, *El castell de Subirats*, Barcelona, 1976.
- RECOPILACIÓN DE DATOS HISTÓRICOS, 1941
Recopilación de datos históricos de las Arenas, s.l., 1941.
- RECORDÀ, J. R. i PLADEVALL I FONT, A., 1980
 RECORDÀ, Josep Ramon i PLADEVALL I FONT, Antoni, "Sant Esteve de Castellar Vell", a PLADEVALL I FONT, Antoni i ADELL I GISBERT, Joan-Albert (eds.), *El Monestir romànic de Sant Llorenç del Munt*, Barcelona, 1980, p. 245-263.

- REDACCIÓ, 1987
 REDACCIÓ, "El Berguedà als Museus: el Museu Episcopal de Vic", *L'Erol*, 21 (1987), p. 45-47.
- REDÓ I MARTÍ, S., 1986
 REDÓ I MARTÍ, Salvador, "Monistrol del Montserrat", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), II, p. 71-111 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- REED, P., 2000
 REED, Peter, "Structural Rationalism and the Case of Sant Vicenç de Cardona", *Architectural History*, 23 (2000), p. 24-41.
- REIAL MONESTIR, 1929
Reial Monestir de Sant Pere de les Puel·les. Aputs històrics commemorant el cinquèenari de l'inauguració del susdit monestir, Barcelona, 1929.
- REVILLA GARCÍA, F., 1989
 REVILLA GARCÍA, Federico, "Hacia una interpretación de los claustros románicos: el discurso edificante en Sant Cugat del Vallés", *Goya*, 208 (1989), p. 200-208.
- REYNOLDS, R. E., 2001
 REYNOLDS, R. E. "An early Rule for Canons Regular from Santa Maria de l'Estany (New York, Hispanic Society of America, MS HC 380/819)", *Miscelània Litúrgica Catalana*, X (2001), p. 165-191.
- RIANO PÉREZ, E., 1995
 RIAÑO PÉREZ, Eugenio, "Eremitorios rupestres y colonización altomedieval", *Estudios de Historia Medieval. Universidad de Salamanca*, 13 (1995), p. 47-58.
- RIBA, J., 1968
 RIBA, Jaume, "Vilanova d'Espoia", *El Noticiero Universal* (26/08/1968).
- RIBA I GABARRÓ, J., 1989
 RIBA I GABARRÓ, Josep, *La Pobla de Claramunt. Evolució econòmico-social d'un municipi de la comarca d'Igualada*, Barcelona, 1989.
- RIBAS I BERTRAN, M., 1988
 RIBAS I BERTRAN, Marià, *Els Orígens de Mataró*, Mataró, 1988.
- RIBAS I CALAF, B., 1990
 RIBAS I CALAF, Benet, *Història de Montserrat (888-1258)*, Barcelona, 1990.
- RIBÉ I MONGE, G., 1995
 RIBÉ I MONGE, Genís, *La capella de Sant Nicolau. Sabadell, Vallès Occidental*, Sabadell, 1995.
- RICART, M., 1999
 RICART, Marta, "La obra de Santa Caterina saca a la luz los cimientos de un convento", *La Vanguardia. Vivir en Barcelona* (07/11/1999), p. 5.
- RICHERT, G., 1926
 RICHERT, Gertrud, *La pintura medieval en España. Pinturas murales, tablas catalanas*, Barcelona, 1926.
- RIERA I BAGUÉ, J. M., 1987
 RIERA I BAGUÉ, Josep Maria, *Documents de la Història de Corbera de Llobregat. Basat en la investigació històrica de Josep Mª Simon i de Guilleuma. Arxiu a Cura de Joan Costa i Simon*, Corbera de Llobregat, 1987.
- RIERA I MILÀ, J., 1989
 RIERA I MILÀ, Josep, "67. Làpida amb inscripció: Badalona", a *Millenum. Història i Art de l'Eglésia Catalana*, Barcelona, 1989, p. 130.
- RIPOLL I PERELLÓ, E., 1971
 RIPOLL I PERELLÓ, Eduard, *Olèrdola. Historia de la ciudad y guía del conjunto monumental y museo monográfico*, Barcelona, 1971.
- RIPOLL I VILAMAJOR, J., 1823
 RIPOLL I VILAMAJOR, Jaume, *Extracto de varios documentos que publica D. J.R.V. para demostrar la antigüedad y vicisitudes del monasterio de S. Pedro de Casserras, en la diócesi y corregimiento de Vich*, Vic, 1818.
- RIPOLL I VILAMAJOR, J., 1823
 RIPOLL I VILAMAJOR, Jaume, *Document demostratiu de l'origen y antiguitat del monestir de Religiosos de Santa Margarida, en la parròquia de S. Martí sescorts, bisbat i corregiment de Vich*, Vic, 1823.
- RIPOLL I VILAMAJOR, J., 1832
 RIPOLL I VILAMAJOR, Jaume, *Documentos que prueban la antigüedad de las dos capillas de S. Lorenzo mártir y de S. Sixto*, Vic, 1832.

- RIPOLL I VILAMAJOR, J., 1833
- RIPOLL I VILAMAJOR, Jaume, *Documento inédito con que puede ilustrarse la historia del monasterio de canónigos regulares de S. Agustín de Sto. Tomás de Riudeperas...*, Vic, 1833.
- RIQUIER I MORERA, M. de, 1971
- RIQUIER I MORERA, Martí de, *Guillem de Berguedà*, Poblet, 1971, 2 vols.
- RIQUIER I MORERA, M. de, 1983
- RIQUIER I MORERA, Martí de, *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*, Barcelona, 1983, 2 vols.
- RIQUIER I MORERA, M. de, 1996
- RIQUIER I MORERA, Martí de (ed.), *Les poesies del trobador Guillem de Berguedà*, Barcelona, 1996.
- RIU-BARRERA, E., 1987a
- RIU-BARRERA, Eduard, "L'església dels sants Esteve i Sebastià de Sallent", *Dovella*, 23 (1987), p. 17-19.
- RIU-BARRERA, E., 1987b
- RIU-BARRERA, Eduard, *Memòria de l'excavació de Sant Andreu de Sagàs*, Barcelona 1987.
- RIU-BARRERA, E., 1999
- RIU-BARRERA, Eduard, "Sant Cugat d'Octavià o del Vallès", a *Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 1999, p. 184-186.
- RIU Y CABANAS, R., 1891
- RIU Y CABANAS, Ramon, *Memoria histórica de la imagen de Nuestra Señora del Claustro que se venera en la iglesia catedral de Solsona*, Lleida, 1891.
- RIU I RIU, M., 1967
- RIU I RIU, Manuel, *Santa Maria de Montbenet. Notes documentals d'un antic monestir cistercenc de monges radicat a Berga*, Berga, 1967.
- RIU I RIU, M., 1974
- RIU I RIU, Manuel, "Posesiones del monasterio de Sant Joan de les Abadesses en el obispado de Urgell", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 22 (1974), p. 445-453.
- RIU I RIU, M., 1977
- RIU I RIU, Manuel, "El monasterio de Sant Sebastià del Sull", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 5 (1977), p. 367-374.
- RIU I RIU, M., 1979
- RIU I RIU, Manuel, "La canònica de Santa Maria de Solsona: precedents medievals d'un bisbat modern", *Urgellia*, 2 (1979), p. 211-256.
- RIU I RIU, M., 1981a
- RIU I RIU, Manuel, "Diplomatari del monestir de Sant Llorenç de Morunys (971-1613)", *Urgellia*, IV (1981), p. 187-259.
- RIU I RIU, M., 1981b
- RIU I RIU, Manuel, "Excavacions arqueològiques a Santa Maria de Sorba", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 6 (1981), p. 323-344.
- RIU I RIU, M., 1982a
- RIU I RIU, Manuel, "Alguns costums funeraris de l'Edat Mitjana a Catalunya", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, anexo 1 (1982), p. 29-57.
- RIU I RIU, M., 1982b
- RIU I RIU, Manuel, "Martyrium de Sant Eudald, Santa Maria, Sorba", a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 1982, p. 408-411.
- RIU I RIU, M., 1982c
- RIU I RIU, Manuel, "Sant Sebastià del Sull, Saldes", a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 1982.
- RIU I RIU, M., 1983a
- RIU I RIU, Manuel, "L'eremitisme entorn de Sant Llorenç prop Bagà", *L'Erol*, 5 (1983), p. 17-18.
- RIU I RIU, M., 1983b
- RIU I RIU, Manuel, "El monestir de Sant Sebastià del Sull, al municipi de Saldes, i la seva rotonda", *Urgellia*, 6 (1983), p. 245-284.
- RIU I RIU, M., 1983c
- RIU I RIU, Manuel, "La rotonda sepulcral de Sorba (Montmajor, Barcelona), possible martyrium de Sant Eudaldo", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 17 (1983), p. 333-410.

- RIU I RIU, M., 1984
 RIU I RIU, Manuel, "Ceràmica grisa i terrissa popular a la Catalunya Medieval", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, anexo II (1984), p. 13-28, 79-97.
- RIU I RIU, M., 1991a
 RIU I RIU, Manuel, "Castells i fortificacions menors: llurs orígens, paper, distribució i formes de possessió", a BARRAL I ALTET, Xavier (dir.), *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil. La Catalogne et la France meridionale autour de l'an mil. Actes del col·loqui internacional Hug Capet 2-5 juliol 1987*, Barcelona, 1991, p. 248-260.
- RIU I RIU, M., 1991b
 RIU I RIU, Manuel, "Sant Bartomeu de la Valldan i Sant Pere de Madrona (1599-1936)", *Quaderns de l'Àmbit de Recerques del Berguedà*, 1 (1991), p. 11-24.
- RIU I RIU, M., 1992
 RIU I RIU, Manuel, "Les dificultats del coneixement des de la documentació escrita: Exemples de Saldes (el Sull) i Sorba", a *II Simposi sobre actuacions en el patrimoni edificat: la restauració de l'arquitectura dels segles IX i X: investigació històrica i disseny arquitectònic*, Barcelona, 1992, p. 21-29 (col. Quaderns Científics i Tècnics, 4).
- RIU I RIU, M., 1999
 RIU I RIU, Manuel, "El martyrium de Sant Eudald, a Sorba", *L'Erol*, 63 (1999), p. 28-31.
- RIU I RIU, M., 2002-2005
 RIU I RIU, Manuel, "Fundació del monestir de Santa Maria de Serrateix", *Urgellia*, XV (2002-2005), p. 175-187.
- RIU I RIU, M., 2004-2005
 RIU I RIU, Manuel, "Els inicis de l'arqueologia medieval a Catalunya", *Lambard*, XVII (2004-2005), p. 125-141.
- RIUS I SERRA, J., 1945-1981
 RIUS I SERRA, José, *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, Barcelona, 1945-1981, 4 vols.
- RIVERA GARRETAS, M. M., 2000
 RIVERA GARRETAS, Maria Milagros, "El monacato femenino. Siglos VIII-XII", a *Tiempo de monasterios. Los monasterios de Cataluña en torno al año 1000*, Barcelona, 2000, p. 106-119.
- ROCA, J. M., 1920
 ROCA, Josep Maria, *Ordinacions del Hospital general de la Santa Creu de Barcelona: any MCCCCXVII*, Barcelona, 1920.
- ROCA I GARRIGA, P., 1981
 ROCA I GARRIGA, Pere, *Índex toponímic del Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, Sabadell, 1981.
- ROCAFIGUERA I GARCÍA, F. de, 1983
 ROCAFIGUERA I GARCÍA, Francesc de, "Cinc documents de Centelles dels segles X i XI", *Ausa*, XI, 106-107 (1983), p. 77-86.
- ROCAFIGUERA I GARCÍA, F. de, 1985
 ROCAFIGUERA I GARCÍA, Francesc de, *La Documentació dels segles IX-XII sobre Aiguafreda*, Aiguafreda, 1985.
- ROCAFIGUERA I GARCÍA, F. de, 1989
 ROCAFIGUERA I GARCÍA, Francesc de, "Documents del monestir de l'Estany existents a l'Arxiu Episcopal de Vic (1106-1498)", *Studia Vicensia*, 1 (1989), p. 127-136.
- ROCAFIGUERA I GARCÍA, F. de, 1991
 ROCAFIGUERA I GARCÍA, Francesc de, *Parròquia de Sant Julià Sassorba. 1091-1991. Notes per a la història de la parròquia de Sant Julià Sassorba*, Vic, 1991.
- ROCAFIGUERA I GARCÍA, F. de, 1995
 ROCAFIGUERA I GARCÍA, Francesc de, *La Crònica de Santa Maria de l'Estany. Orígens i primera expansió (1080-1157). El seu diplomatar*, Barcelona, 1995 (Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita).
- RODÓN BELLALTA, J. A., 1994
 RODÓN BELLALTA, Joan Antoni, "Informe: Les obres de restauració i consolidació al Castell de Burriac", a *El Col·leccionable de la Fundació Burriac. La restauració del Castell de Burriac*, 4 (1994), p. 12-13.
- RODRÍGUEZ, A., 2003
 RODRÍGUEZ, Alba, "El castell de Canals (Valldoreix, Sant Cugat del Vallès). Aproximació a través dels documents escrits i l'arqueologia", *Gausac*, 23 (2003), p. 41-62.
- RODRÍGUEZ BARRAL, P., 2007
 RODRÍGUEZ BARRAL, Paulino, *La justicia del Más Allá: iconografía en la Corona de Aragón en la baja Edad Media*, Valencia, 2007.
- RODRÍGUEZ BERNAL, F., 2009
 RODRÍGUEZ BERNAL, Francesc, *Els vescomtes de Cardona al segle XII. Una història a través dels seus testaments*, Lleida, 2009.

- RODRÍGUEZ LÁZARO, A., 1996
 RODRÍGUEZ LÁZARO, Alba, "La vila de Sant Cugat del Vallès a l'època baix medieval", *Gausac*, 9 (1996), p. 51-63.
- ROGENT I AMAT, E., 1881
 ROGENT I AMAT, Elies, *San Cugat del Vallès. Apuntes histórico-críticos*, Barcelona, 1881.
- ROGENT I AMAT, E., 1887
 ROGENT I AMAT, Elies, *Santa María de Ripoll: informe sobre las obras realizadas en la basílica y las fuentes de la restauración*, Barcelona, 1887.
- ROGENT I AMAT, E., 1901
 ROGENT I AMAT, Elies, "Monasterio de Sant Llorenç del Munt", a *Anuario de la Asociación de Arquitectos de Catalunya para 1900*, Barcelona, 1901.
- ROGENT I PEDROSA, F. i SOLER, G., 1898
 ROGENT I PEDROSA, Francesc i SOLER, Caietà, *La Catedral de Barcelona. Descripción artístico-arqueológica de Francisco Rogent y Pedrosa, precedida de un resumen histórico por Cayetano Soler*, Barcelona, 1898.
- ROIG I GRAU, J., 2006
 ROIG I GRAU, Jesús, *Les fortificacions medievals del Maresme*, Argentona, 2006.
- ROIG I BUXÓ, J. i COLL I RIERA, J. M., 1987
 ROIG I BUXÓ, Jordi i COLL I RIERA, Joan Manuel, "Inventari arqueològic del terme de castellar", *Plaça vella*, 20 (1987), p. 33-34.
- ROIG I BUXÓ, J. i COLL I RIERA, J. M., 2003a
 ROIG I BUXÓ, Jordi i COLL I RIERA, Joan Manuel, "El conjunt de Sant Esteve de Castellar Vell: el vilatge i l'església d'època carolíngia i comtal (segles IX-X i XI-XII)", *Recerca*, 2 (2003), p. 153-175.
- ROIG I BUXÓ, J. i COLL I RIERA, J. M., 2003b
 ROIG I BUXÓ, Jordi i COLL I RIERA, Joan Manuel, "L'església de St. Julià d'Altura (Sabadell, Vallès Occidental)", a *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 2003, II, p. 598-616.
- ROIG I BUXÓ, J. i COLL I RIERA, J. M., 2007
 ROIG I BUXÓ, Jordi i COLL I RIERA, Joan Manuel, "El jaciment altmedieval de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental): darreres aportacions de les intervencions 2000-2001 i 2007", *Recerca*, 6 (2007), p. 125-152.
- ROIG I BUXÓ, J., COLL I RIERA, J. M. i MOLINA I VALLMITJANA, J. A., 1996
 ROIG I BUXÓ, Jordi, COLL I RIERA, Joan Manuel i MOLINA I VALLMITJANA, Josep Anton, "L'assentament altomedieval de Castellar Vell", *Plaça vella*, 41 (1996), p. 5-55.
- ROIG I BUXÓ, J., COLL I RIERA, J. M. i MOLINA I VALLMITJANA, J. A., 2001
 ROIG I BUXÓ, Jordi, COLL I RIERA, Joan Manuel i MOLINA I VALLMITJANA, Josep Anton, "El conjunt arqueològic de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental)", a *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, La Garriga, 29 i 30 de novembre i desembre de 2001*, La Garriga, 2001, III, p. 1114-1129.
- ROIG I BUXÓ, J., COLL I RIERA, J. M. i MOLINA I VALLMITJANA, J. A., 2002a
 ROIG I BUXÓ, Jordi, COLL I RIERA, Joan Manuel i MOLINA I VALLMITJANA, Josep Anton, "El conjunt arqueològic de Sant Esteve de Castellar Vell. Primers resultats de les campanyes d'excavació de 1996-7 i 2000", *Recerca*, 1 (2002), p. 59-85.
- ROIG I BUXÓ, J., COLL I RIERA, J. M. i MOLINA I VALLMITJANA, J. A., 2002b
 ROIG I BUXÓ, Jordi, COLL I RIERA, Joan Manuel i MOLINA I VALLMITJANA, Josep Anton, "El vilatge medieval i l'església de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental)", *Tribuna d'arqueologia (1998-1999)*, p. 305-321.
- ROIG I BUXÓ, J., MOLINA I VALLMITJANA, J. A. i COLL I RIERA, J. M., 1992
 ROIG I BUXÓ, Jordi, MOLINA I VALLMITJANA, Josep Anton i COLL I RIERA, Joan Manuel, "Els vidres litúrgics de Sant Nicolau (Sabadell)", *Arraona*, 11 (1992), p. 73-78.
- ROIG I DEULOFEU, A., 1981
 ROIG I DEULOFEU, Albert, "Grafitis Medievals de Castellfollit de Riubregós", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 8 (1981), p. 66-67.
- ROIG I DEULOFEU, A., 1982
 ROIG I DEULOFEU, Albert, "El món de l'església. Sant Pau de Riu-sec", a *L'arqueologia a Catalunya, avui*, Barcelona, 1982, p. 166.
- ROIG I DEULOFEU, A., 1993
 ROIG I DEULOFEU, Albert, "Sant Pau de Riu-sec", a *Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989. Anuari d'intervencions arqueològiques 1*, Barcelona, 1993, p. 273.

- ROIG I DEULOFEU, A., 1994
- ROIG I DEULOFEU, Albert, "Sant Pau de Riusec. Intervenció arqueològica 1979-1985", Sabadell, 1994 (inèdit).
- ROIG I DEULOFEU, A. i ROIG I BUXÓ, J., 1996-1997
- ROIG I DEULOFEU, Albert i ROIG I BUXÓ, Jordi, "Sant Pau de Riu-Sec (Sabadell, Vallès Occ.): una capçalera d'època paleocristiana de model oriental", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVIII (1996-1997), p. 1347-1359.
- ROIG I DEULOFEU, A. i ROIG I BUXÓ, J., 2002
- ROIG I DEULOFEU, Albert i ROIG I BUXÓ, Jordi, *La vila medieval de Sabadell (segles XI-XVI)*, Sabadell, 2002.
- ROIG I DEULOFEU, A., MASSAGUÉ I TORNER, J. M. i FERNÁNDEZ I LÓPEZ, L., 1988
- ROIG I DEULOFEU, Albert, MASSAGUÉ I TORNER, Josep Maria i FERNÁNDEZ I LÓPEZ, Lluís, "Sant Julià d'Altura", *Arrabona*, 2ª època, 3 (1988), p. 35-59.
- ROIG I DEULOFEU, A., ROCA I GARRIGA, P. i MAÑÉ, P., 1979
- ROIG I DEULOFEU, Albert, ROCA I GARRIGA, Pere i MAÑÉ, Pere, "Estudis sobre Sant Pau de Riu-sec", *Arrabona*, 2ª època, 7 (1979), p. 19-38.
- ROIG I LLORT, A. i SIMÓ I TARRAGÓ, M., 2001
- ROIG I LLORT, Anna i SIMÓ I TARRAGÓ, Manuel, *Sant Mateu de Vallirana 150 anys*, Vallirana, 2001.
- ROMA, J. M., 1990
- ROMA, Josep Maria, *Manlleu*, Manlleu, 1990.
- ROMEU I BISBE, J., 1992
- ROMEU I BISBE, Josep, *Història de Sant Julià de Vilatorrada*, Vic, 1992.
- ROONTHIVA, V., 2009
- ROONTHIVA, Voravit, "Les pintures murals de Santa Maria del Bruc. Estat de la qüestió", a ALCOY I PEDRÓS, Rosa (ed.), *El Trecento en obres. Art de Catalunya i art d'Europa al segle XIV*, Barcelona, 2009, p. 363-373.
- ROSÀS I REVERTÉ, J. i GUITART I DURAN, J., 1977
- ROSÀS I REVERTÉ, Joan i GUITART I DURAN, Josep, "Excavacions a l'Església de Santa Maria. Apareixen restes d'un temple de la Baetulo romana. Precisions sobre l'església romànica de Santa Maria", *Amistat*, 89 (1977), p. 4-7.
- ROSINYOL LOCUBICHE, J. M., 1996
- ROSINYOL LOCUBICHE, Josep Maria, *Les Marededéus del Berguedà (s. XII al XV)*, Berga, 1996.
- ROSIÑOL I ORRIOLS, J., 1988
- ROSIÑOL I ORRIOLS, Joan, *El passat de la nostra vila. La Pobra de Lillet, recull històric, geogràfic i cultural*, Barcelona, 1988.
- ROSSELL, R., 1997
- ROSSELL, Ramon, "L'església vella", a *XVII Ronda vallesana: Rellinars*, Sabadell, 1997, p. 93-97.
- ROTGER I SINTES, P., s.d.
- ROTGER I SINTES, Pere, *L'art romànic a Catalunya*, Barcelona, s.d.
- ROULIN, E., 1903
- ROULIN, E., "Orfèvrerie et émailerie. Orfèvrerie liturgique en Espagne", *Revue de l'art chrétien*, XIV (1903), p. 201-206.
- ROURA, P., 1927
- ROURA, Pere, "s.t. (planta de Sant Pere de Rubí)", *Endavant*, VII (29/06/ 1927), p. 5.
- ROVIA I MONTELLS, J. M., 2005
- ROVIA I MONTELLS, Josep Maria, *Les Masies de Roda: història del nostre poble*, Masies de Roda, 2005.
- ROVIRA PEY, J., 1991
- ROVIRA PEY, Josep, "Intervenció arquitectònica a l'església de Sant Cristòfol de la Castanya", a *Simposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (Segles X-XVIII)*, Barcelona, 1991, p. 135-137 (col. Quaderns Científics i Tècnics, 3).
- ROVIRA I PORT, J., BATISTA I NOGUERA, R. i MOLIST I CAPELLA, N., 1989-1990
- ROVIRA I PORT, Jordi, BATISTA I NOGUERA, Ricard i MOLIST I CAPELLA, Núria, "El conjunt monumental d'Olèrdola. Les darreres campanyes d'excavacions", *Tribuna d'Arqueologia* (1989-1990), p. 87-100.
- ROVIRA I SOLÀ, M., 1980a
- ROVIRA I SOLÀ, Manuel, "L'acta de consagració i dotació de l'església del castell de Tona", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 1 (1980), p. 25-29.
- ROVIRA I SOLÀ, M., 1980b
- ROVIRA I SOLÀ, Manuel, "Un bisbe d'Urgell al segle X, Radulf", *Urgellia*, 3 (1980), p. 167-184.
- ROVIRÓ I ALEMANY, X. et alii, 2007
- ROVIRÓ I ALEMANY, Xavier et alii, "Santa Maria de Folgueroles", a *Els picapedrers de Folgueroles*, Folgueroles, 2007, p. 167-172.

- RUBÍ I CASALS, M. G. i VICENTE I VELASCO, I., 1986
- RUBÍ I CASALS, Maria Gemma i VICENTE I VELASCO, Isabel, "Castellnou de Bages", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), I, p. 251-260 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- RUBIO GARCÍA, L., 1979
- RUBIO GARCÍA, Luis, *Documentos lingüísticos catalanes: s. X-XII*, Múrcia, 1979.
- RUBIRALTA I GARRIGA, L., 1981
- RUBIRALTA I GARRIGA, Lluís, "Memòries de Lluís Rubiralta. El salvament del patrimoni a comarques (cap. 20). Prats de Rei", *Regió 7* (10/09/1981), p. 12.
- RUFÉ I MAJÓ, M., 1995
- RUFÉ I MAJÓ, Miquel, *Santa Maria de Campanyà*, Rubí, 1995.
- RUIZ LARREA, E., 1999
- RUIZ LARREA, Elena, "La iconografía apocalíptica en los beatos", a *Milenarismos y milenaristas en la Europa medieval. IX Semana de Estudios Medievales. Nájera, del 3 al 7 de agosto de 1998*, Logroño, 1999, p. 101-136.
- RUMBAU, M., 1994
- RUMBAU, Montserrat, "Sant Adjutori", *Gausac*, 4 (1994), p. 101-102.
- RUMBO I SOLER, A. i SOCA I TORRES, I., 2002
- RUMBO I SOLER, Albert i SOCA I TORRES, Isaac, *Vilada. Inventari del Patrimoni Local, memòria i estudi inèdit*, Vilada-Barcelona, 2002.
- SABALA I SANFONT, J. M., 1972
- SABALA I SANFONT, Josep Maria, "La Comtessa Guisla de Barcelona: Noves dades genealògiques", *Estudis d'història medieval*, 5 (1972), p. 31-43.
- SABATÉ I CURULL, F., 1992
- SABATÉ I CURULL, Flocel, "Estructura socio-econòmica de l'Anoia (segles X-XIII)", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 13 (1992), p. 175-238.
- SABATÉ I CURULL, F., 1995
- SABATÉ I CURULL, Flocel, "L'Anoia durant l'època romànica (segles X-XIII)", *Miscellanea Aqualatensia*, 7 (1995), p. 411-420.
- SABATÉ I CURULL, F., 1998
- SABATÉ I CURULL, Flocel, "Història Medieval", a *Història de Piera*, Lleida, 1998, p. 111-253.
- SABATER, I., 1928
- SABATER, Isidro, "El Palacio Episcopal de Barcelona. La restauración del patio central", *Barcelona Atracción*, 203 (1928), p. 145-148.
- SACS, J., 1926
- SACS, Joan (pseud. de Feliu ELIES I BRACONS), "Les collections Plandiura", *L'Amour de l'art* (1926), p. 221.
- SAINT-GIRMIER, C., 1973
- SAINT-GIRMIER, Claire, *Les peintures d'Osormort, d'El Brull, de Belcaire et leurs relations avec l'art de l'ouest de la France*, Toulouse, 1973 (Universitè de Toulouse-Le Mirail, Memoria de maîtrise inèdita).
- SÀIZ I XIQUÉS, C., 2003
- SÀIZ I XIQUÉS, Carles, *Guia històrica de Canet de Mar*, Canet de Mar, 2003.
- SALA, R. i LAFUENTE, M., 2008
- SALA, Roger i LAFUENTE, Maria, "Prospecció georadar a l'església de la Pietat de Vic", *Ausa*, XXIII, 161-162 (2008) p. 669-682.
- SALA I MOLAS, J., 1912-1914
- SALA I MOLAS, Josep, "Quelcom referent al Castell de Sant Hipòlit de Voltregà", *Butlletí del Centre Excursionista de Vic*, I (1912-1914), p. 64-67.
- SALADRIGAS I CHENG, S., 2006
- SALADRIGAS I CHENG, Sílvia, "Sedes, Sants i relíquies: els teixits medievals del Centre de Documentació i Museu textil", *Terme*, 21 (2006), p. 35-42.
- SALADRIGUES I ORTÍS, R., 1997
- SALADRIGUES I ORTÍS, Robert, "Guerau de Poblet i Pong de Monserrat i la fundació del Monestir de Poblet (1150-1153)", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 18 (1997), p. 545-556.
- SALARICH I VERDAGUER, J., 1854
- SALARICH I VERDAGUER, Joaquim, *Vich, su historia, sus monumentos, sus hijos y sus glorias*, Vic, 1854.

- SALARICH I VERDAGUER, J., 1879
 SALARICH I VERDAGUER, Joaquim, *Lo castell de Sabassona. Narració de costums de la Edat Mitjana*, Vic, 1879.
- SALAZAR ORTIZ, N., 2002
 SALAZAR ORTIZ, Natàlia, *Estudi històric-arquitectònic de la torre del Castell d'Orpí (Anoia). Memòria preliminar*, s.l., 2002 (inèdit).
- SALAZAR ORTIZ, N., 2005
 SALAZAR ORTIZ, Natàlia, "Arqueologia al castell de Sant Esteve", *Llobregós informatiu*, 11 (2005), p. 18-19.
- SALES CARBONELL, J., 1993-1994
 SALES CARBONELL, Jordina, "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de L'Anoia", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 14-15 (1993-1994), p. 317-336.
- SALES CARBONELL, J., 1999
 SALES CARBONELL, Jordina, *Informe de la primera campanya d'excavacions a l'ermita romànica de Sant Pere Sacama. Setembre-Octubre 1999*, Igualada, 1999, (inèdit).
- SALES CARBONELL, J., 2004
 SALES CARBONELL, Jordina, "La necròpolis baixmedieval i l'ermita de Sant Pere Sacama: Olesa de Montserrat, Baix Llobregat", a *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona 1996-2001*, La Garriga, 2004, III, p. 1053-1062.
- SALES I MASFERRER, J., 1976
 SALES I MASFERRER, Jordi, *La Capella Romànica de Santa Maria de Malanyanes*, La Roca del Vallès, 1976.
- SALES I MASFERRER, J., 1985
 SALES I MASFERRER, Jordi, *La parròquia de Sant Cebrià de Valldoreix*, Barcelona, 1985.
- SALET, F., 1959
 SALET, Francis, "Chapiteaux catalans conservés au Musée de Cluny", a *Congrès Archéologique de France. Catalogne 1959*, París, 1959, p. 225-228.
- SALICRÚ I LLUCH, R., 2001
 SALICRÚ I LLUCH, Roser, "Propter vetustatem et terremotum: els terratrèmols de 1427-1428 i el castell de Castellví de Rosanes", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 22 (2001), II, p. 565-600.
- SALRACH I MARÈS, J. M., 1977
 SALRACH I MARÈS, Josep Maria, "La repoblació i la restauració eclesialística en el 'Pagus' de Berga", *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, XVII (1977), p. 10-23.
- SALRACH I MARÈS, J. M., 1992
 SALRACH I MARÈS, Josep Maria, "Formació, organització i defensa del domini de Sant Cugat en els segles X-XII", *Acta històrica et archaeologica Mediaevalia*, 13 (1992), p. 129-173.
- SALVÀ PICÓ, M. G., 1990
 SALVÀ PICÓ, Maria Gràcia, "Els frescos gòtics inicials de l'església de Sant Valentí de les Cabanyes (Alt Penedès, Barcelona)", *Miscel·lània Penedesenca*, 14 (1990), p. 101-148.
- SALVÀ PICÓ, M. G., 1992
 SALVÀ PICÓ, Maria Gràcia "Los frescos góticos lineales de la iglesia de Sant Valentí de les Cabanyes (Barcelona)", *Espacio, tiempo y forma. Serie VII, Historia del arte*, 5 (1992), p. 53-96.
- SALVADÓ I MONTORIOL, J., 2003
 SALVADÓ I MONTORIOL, Joan, *Historia medieval d'un territori: Sant Fruitos de Bages (segles X-XVI)*, Barcelona, 2003.
- SANAHUJA I TORRES, D., 1992
 SANAHUJA I TORRES, Dolors, "El Sistema defensiu d'Eramprunyà entre els segles X i XIV", *L'Avenç*, 155 (1992), p. 16-20.
- SANAHUJA I TORRES, D., 1996
 SANAHUJA I TORRES, Dolors, *El castell d'Eramprunyà i el seu territori, segles X-XVI*, Barcelona, 1996 (Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita).
- SANAHUJA I TORRES, D., 2002a
 SANAHUJA I TORRES, Dolors, "El Sistema defensiu en el territori del castell d'Eramprunyà", a *Gavà mil anys, Actes de les Jornades (Gavà, 2001)*, Gavà, 2002, p. 19-25.
- SANAHUJA I TORRES, D., 2002b
 SANAHUJA I TORRES, Dolors (coord.), *Viladecans, terra de pagesos i senyors. Els temps medievals*, Viladecans, 2002.
- SANAHUJA I TORRES, D. i PÉREZ I SÁNCHEZ, M., 1987
 SANAHUJA I TORRES, Dolors i PÉREZ I SÁNCHEZ, Miquel, *Recorregut per l'arquitectura històrica de Gavà*, Gavà, 1987.

- SÁNCHEZ, E. i GUERRERO I SALA, L., s.d.
 SÁNCHEZ, Eduard i GUERRERO I SALA, Lluís, *Memòria de l'excavació arqueològica a l'església de Periques*, s.l., s.d.
- SÁNCHEZ I AGUSTÍ, F., 1981
 SÁNCHEZ I AGUSTÍ, Ferran, "Voluntat restauradora per a l'ermita de Sant Esteve", *Regio* 7 (31/01/1981), p. 13.
- SÁNCHEZ I AGUSTÍ, F. i BENET I CLARÀ, A., 1981
 SÁNCHEZ I AGUSTÍ, Ferran i BENET I CLARÀ, Albert, "El castell de Cornet", a *Homenatge al Dr. Antoni Esteve i Subirana: 1902-1979*, Manresa, 1981, p. 205-210.
- SÁNCHEZ-CID, E., 2001
 SÁNCHEZ-CID, Enric, *Ermites i temples insòlits de Catalunya*, Valls, 2001.
- SÁNCHEZ I CAMPOY, E. i ARBUÏS GARCÍA, C., 1999
 SÁNCHEZ I CAMPOY, Eduard i ARBUÏS GARCÍA, Clara, *Memòria de l'excavació arqueològica al castell de les Planes de Sant Mateu de Bages. Campanyes: 1995, 1996, 1997*, Sant Mateu de Bages, 1999 (inèdit).
- SÁNCHEZ I GONZÁLEZ, M., 1996
 SÁNCHEZ I GONZÁLEZ, Miquel, "Sant Iscle de les Feixes: història d'una parròquia de muntanya (ss. x-xix)", a *Mil·lenari de Sant Iscle i Santa Victòria de les Feixes*, Barcelona, 1996, I, p. 51-72.
- SÁNCHEZ I GONZÁLEZ, M., 2001
 SÁNCHEZ I GONZÁLEZ, Miquel, *El Císter: i al principi fou Valldaura. Santa Maria de Valldaura, 1150-1169*, Valls, 2001.
- SÁNCHEZ I MARTÍNEZ, M., 1991
 SÁNCHEZ I MARTÍNEZ, Manuel, "La seda a la Catalunya medieval", a *El món de la seda i Catalunya*, Terrassa, 1991, p. 169-188.
- SÁNCHEZ MÁRQUEZ, C., 2011a
 SÁNCHEZ MÁRQUEZ, Carles, "La peregrinación a Montserrat en los siglos XII y XIII: génesis de una cultura devocional mariana", *Porticvm. Revista d'Estudis Medievals*, 1 (2011), p. 28-43.
- SÁNCHEZ MÁRQUEZ, C., 2011b
 SÁNCHEZ MÁRQUEZ, Carles, "María es la puerta: la antigua portada románica y los orígenes de la peregrinación a Montserrat", *Ad Limina*, 2 (2011), p. 177-209.
- SÁNCHEZ MÁRQUEZ, C., 2012a
 SÁNCHEZ MÁRQUEZ, Carles, "Docere necessatis est, delectare sua uitatis, flectere victoriae. El claustro de Santa María de l'Estany y la cultura visual profana del siglo XIII", *Códex Aquiralensis*, 27 (2012), p. 139-154.
- SÁNCHEZ MÁRQUEZ, C., 2012b
 SÁNCHEZ MÁRQUEZ, Carles, "Les pintures murals romàniques de Thomas Becket", *Merlet, Butlletí del Museu de Terrassa*, 40 (2012).
- SÁNCHEZ MÁRQUEZ, C. (en premsa)
 SÁNCHEZ MÁRQUEZ, Carles, "Un claustro para la vida apostólica: Santa María de l'Estany, las Ciudades de San Agustín y el *Liber consuetudinum sancti Ruphi*" (en premsa).
- SANCHO I PLANAS, M., 1990
 SANCHO I PLANAS, Marta, *Memòria d'excavació d'urgència a Sant Julià d'Altaura*, Sabadell, 1990.
- SANCHO I PLANAS, M., RAURICH I SANTALÓ, X. i MESTRE, A. M., 1994
 SANCHO I PLANAS, Marta, RAURICH I SANTALÓ, Xim i MESTRE, Anna Maria, *Memòria de l'excavació de l'ermita de Sant Sadurní de Gallifa*, s.l., 1994 (inèdit).
- SANMARTÍ I GRECO, E. i BARBERÀ I FARRÀS, J., 1976-1978
 SANMARTÍ I GRECO, Enric i BARBERÀ I FARRÀS, Josep, "El poblado ibérico de la Peña del Moro (Sant Just Desvern, Barcelona)", *Ampurias: revista de arqueología, prehistoria y etnografía*, 38-40 (1976-1978), p. 295-306.
- SANPERE Y MIQUEL, S., 1908
 SANPERE Y MIQUEL, Salvador, *L'Art Barbre*, Barcelona, 1908 (col. La pintura mig-eval catalana, I).
- SANS, J. 2004
 SANS, Josep, *La capella de Santa Anna de Montra (Informe sobre la situació històrica i jurídica de la capella de Santa Anna de Montra, dins el municipi de Gurb)*, s.l., 2004 (inèdit).
- SANS, J. 2006
 SANS, Josep, *Capella de Sant Feliu de Savassona (Informe sobre la situació històrica i jurídica de la capella de Sant Feliu de Savassona, dins el municipi de Tavèrnoles)*, s.l. 2006.
- SANS I FÀBREGAS, L., 1983
 SANS I FÀBREGAS, Llorenç, *Història de Sant Feliu. Quadern 1. L'Església i la Parròquia*, Sant Feliu de Llobregat, 1983.

- SANT BENET DE BAGES, 1882-1886
 "Sant Benet de Bages. 25 de maig de 1884", *L'Excursionista*, II (1882-1886), p. 310-311.
- SANTA MARIA DEL GRAU DE FALS, 2009
 "Santa Maria del Grau de Fals", *Falchs. Fulls de divulgació de la història de Fals*, 58 (2009), p. 474-485.
- SANTACANA ROMEU, F., 1909
 SANTACANA ROMEU, Francesc, *Catàleg Il·lustrat del Museu Santacana de Martorell*, Barcelona, 1909.
- SANTA MARIA DE CARDEDEU, 1998
 Santa Maria de Cardedeu. *Excavació arqueològica a la capçalera de l'església parroquial de Santa Maria de Cardedeu, Vallès Oriental, Cardedeu*, 1998.
- SANTAMARIA I ROVIRA, J., 1935
 SANTAMARIA I ROVIRA, Joan, *Memòries del monestir de Sant Pere de la Portella i de tot el seu abaciat i baronia*, Solsona, 1935 (1957, 1986).
- SANTANDREU I SOLER, M. D., 1982
 SANTANDREU I SOLER, Maria Dolors, "Els castells del Berguedà en un document de 1309", a *XXIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos celebrada el juny de 1979. Berga*, Berga, 1982, p. 101-118.
- SANTANDREU I SOLER, M. D., 1997a
 SANTANDREU I SOLER, Maria Dolors, "Sepultures, necròpolis i sarcòfags medievals del Berguedà (i IV)", *Butlletí dels Amics del Romànic del Berguedà*, 36 (1997).
- SANTANDREU I SOLER, M. D., 1997b
 SANTANDREU I SOLER, Maria Dolors, "Vallcebre a l'edat mitjana", *L'Erol*, 56 (1997), p. 17-19.
- SANTANDREU I SOLER, M. D., 1998
 SANTANDREU I SOLER, Maria Dolors, "El monestir de Sant Pere de la Portella: mil anys d'història", *L'Erol*, 57 (1998), p. 8-10.
- SANTANDREU I SOLER, M. D., 2006
 SANTANDREU I SOLER, Maria Dolors, *La vila de Berga a l'Edat Mitjana. La família dels Berga*, Barcelona, 2006, 3 vols.
- SANTANDREU I SOLER, M. D., SERRA I ROTÉS, R. i PEDRALS I COSTA, X., 1983
 SANTANDREU I SOLER, Maria Dolors, SERRA I ROTÉS, Rosa i PEDRALS I COSTA, Xavier, "La Baronia de Guardiola i el monestir de Sant Llorenç", *L'Erol*, 5 (1983), p. 36-39.
- SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de, 2003
 SANTIAGO FERNÁNDEZ, Javier de, *La epigrafía latina medieval en los condados catalanes (815-circ. 1150)*, Madrid, 2003.
- SANTIAGO DE LA VORÁGINE, 1987
 SANTIAGO DE LA VORÁGINE, *La Leyenda Dorada*, Madrid, 1987, 2 vols.
- SARAGOSSA I PASCUAL, E., 2005-2006
 SARAGOSSA I PASCUAL, Ernesto. "Documentació inèdita sobre la reforma de Sant Pere de les Puel·les (1563-1602)", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 78-79 (2005-2006), p. 309-321.
- SARRET I ARBÓS, J., 1900
 SARRET I ARBÓS, Joaquim, *Breu relació al Santuari e imatge de Nostra Senyora de Castellet*, Manresa, 1900.
- SARRET I ARBÓS, J., 1924
 SARRET I ARBÓS, Joaquim, *Història religiosa de Manresa. Esglésies i Convents*, Manresa, 1924 (1987).
- SARRET I ARBÓS, J., 1925
 SARRET I ARBÓS, Joaquim, *Història de l'estat polític-social de Manresa*, Manresa, 1925 (1987).
- SARTHOU CARRERES, C., 1930
 SARTHOU CARRERES, Carlos, "San Cucufate del Vallès", *Barcelona Atracción*, 227 (1930), p. 141-144.
- SARTHOU CARRERES, C., 1978
 SARTHOU CARRERES, Carlos, *Castillos de España*, Madrid, 1978.
- SAUVEL, T., 1955
 SAUVEL, Tony, "A propos d'une exposition récente. Les Manuscrits poitevins ornés des peintures", *Bulletin de la Société des Antiquaires de l'Ouest et des Musées de Poitiers*, IV-III (1955), p. 257-271.
- SAXER, V., 2002
 SAXER, Victor, *Saint Vincent diacre et martyr: culte et légendes avant l'An Mil*, Bruselas, 2002.
- S. C. y F., 1912-1914
 S. C. y F., "Excursió a Sant Llorenç de Cerdans", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, I (1912-1914), p. 142-143.

- S. C. y F., 1915-1917
- S. C. y F., "Dedicació de l'iglesia parroquial de Sant Fructuós de Balenyá", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, II (1915-1917), p. 35-37.
- SCHLUNK, H., 1947
- SCHLUNK, Helmut, *Arte visigodo. Arte asturiano*, Madrid, 1947 (col. *Ars Hispaniae*, II).
- SCHMIDDUNSER, A., 1990
- SCHMIDDUNSER, Agathe, *Die Wandmalereien von St. Quirze de Pedret. Das ikonologische Programm und dessen Einbindung in das historische Umfeld*, Munic, 1990.
- SCHNEIDER, M., 1946
- SCHNEIDER, Marius, *El origen musical de los animales-símbolos en la mitología y la escultura antiguas*, Barcelona, 1946.
- SCHULER, K. F., 1993
- SCHULER, K. F., "Antependium with enthroned Virgin and the Child", a *The Art of Medieval Spain, a. d. 500-1200*, Nova York, 1993.
- SEGLE NOU, 2000
- SEGLE NOU, "Preservar les arrels mirant cap al futur: la tasca de segle nou de Cervelló", a *1es Jornades d'Estudi del Patrimoni del Baix Llobregat*, Cornellà de Llobregat, 2000, p. 285-294.
- SEGURA I MAS, A., 1991
- SEGURA I MAS, Antoni, "La seda a Catalunya", a *El món de la seda i Catalunya*, Terrassa, 1991, p. 149-168.
- SEGURA I VALLS, J., 1971
- SEGURA I VALLS, Joan, *Història de Santa Coloma de Queralt. Refosa i ordenada en la seva ampliació per Joaquim Segura Lamich*, Santa Coloma de Queralt, 1971.
- SEGURA I VALLS, J. et alii, 1907-1908
- SEGURA I VALLS, Joan et alii, *Història d'Igualada*, Barcelona, 1907-1908, 2 vols.
- SEMIR I ZIVOJNOVIC, V. de, 2005
- SEMIR I ZIVOJNOVIC, Vladimir de, "Sant Jaume de Frontanyà compleix 1100 anys", *L'Erol*, 84 (2005), p. 6-8.
- SENDRA, M. P., 1997
- SENDRA, Maria Pilar, "Sant Tomàs de Riudeperes i els franciscans", a *Sant Francesc a Catalunya*, Barcelona, 1997, p. 175-180.
- SENDRA, M. P., 1999a
- SENDRA, Maria Pilar, "Al voltant de l'edifici de la canònica regular de Sant Tomàs de Riudeperes", *Revista de Catalunya*, 137 (1999), p. 79-97.
- SENDRA, M. P., 1999b
- SENDRA, Maria Pilar, "La canònica agustiniana de Sant Tomàs de Riudeperes (Osona): un treball pendent", *Lambard*, 11 (1999), p. 79-85.
- SENDRA, M. P., 1999c
- SENDRA, Maria Pilar, "Formació del primer patrimoni de la Canònica de Sant Tomàs de Riudeperes (Osona) al llarg del segle XI", a *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps. Catalunya i Europa a la fi del tr. mil·lenni*, Vic, 1999, p. 763-781.
- SERDÀ I ROMA, P., 1916
- SERDÀ I ROMA, Pere, *Cervelló*, Barcelona, 1916.
- SERRA CIRE, J., 1968
- SERRA CIRE, José, "Restauraciones del románico en la cuenca del Anoiá", *El Eco de Sitges. Semanario de información local, arte, literatura y turismo*, 3955 (11/02/1968), p. 1-2.
- SERRA I COMA, R., 1996
- SERRA I COMA, Roser, "Els segles medievals (s. IX-XV)", a *Calders. Un municipi entre el Pla de Bages i el Moianés*, Calders, 1996, p. 53-88.
- SERRA I GAJA, J., 1983
- SERRA I GAJA, Josep, "Referències antigues de Tagamanent", *Tagamanent*, 5 (1983), p. 6-7.
- SERRA I JUNYENT, M., 1986
- SERRA I JUNYENT, Marina, "Santa Maria de Viladellva", *Dovella*, 18 (1986), p. 55-56.
- SERRA I POSTIUS, P., 1747
- SERRA I POSTIUS, Pere, *Epístome històric del portentoso Santuario y real Monasterio de Nuestra Señora de Monserrate*, Barcelona, 1747.

- SERRA I RÀFOLS, J. de C., 1935
 SERRA I RÀFOLS, Josep de Calassanç, "Restauració de l'església de Sant Miquel de la Pobla de Lillet", *La Veu de Catalunya* (29/11/1935).
- SERRA I RÀFOLS, J. de C. i FORTUNY, E. de, 1935
 SERRA I RÀFOLS, Josep de Calassanç i FORTUNY, Epifanio de, *Excavaciones en Santa Maria de Egara, Terrassa*, Madrid, 1949.
- SERRA I ROSSELLÓ, J., 1953
 SERRA I ROSSELLÓ, Josep, "La desapareguda ermita de Sant Vicens del Bosc", *Guia, crònica parroquial*, 52 (1953), p. 28-29.
- SERRA I ROSSELLÓ, J., 1961
 SERRA I ROSSELLÓ, Josep, *Ermites del Vallès*, Barcelona, 1961.
- SERRA I ROTÉS, R., 1983
 SERRA I ROTÉS, Rosa, "El monestir de Sant Salvador de la Vedella", *L'Erol*, 6 (1983), p. 14-15.
- SERRA I ROTÉS, R., 1984
 SERRA I ROTÉS, Rosa: "Les pintures romàniques de Sant Pau de Casserres", *L'Erol*, 10 (1984), p. 27-29.
- SERRA I ROTÉS, R., 1986
 SERRA I ROTÉS, Rosa, "Els templers al Berguedà", *L'Erol*, 15 (1986), p. 18-23.
- SERRA I ROTÉS, R., 1988
 SERRA I ROTÉS, Rosa, "El Berguedà als Museus: el Museu Diocesà i Comarcal de Solsona (5)", *L'Erol*, 24 (1988), p. 47-48.
- SERRA I ROTÉS, R., 1991
 SERRA I ROTÉS, Rosa, "El castell de Merola (Puig-Reig)", *L'Erol*, 33 (1991), p. 46-48.
- SERRA I ROTÉS, R., 1996
 SERRA I ROTÉS, Rosa, "Guillem de Berguedà, un senyor feudal", *L'Erol*, 52 (1996), p. 13-17.
- SERRA I ROTÉS, R., 1998
 SERRA I ROTÉS, Rosa, "Les possessions del monestir de Santa Maria de Ripoll al Berguedà", *L'Erol*, 57 (1998), p. 34-39.
- SERRA I ROTÉS, R., 2006
 SERRA I ROTÉS, Rosa, "Els dominis de l'orde militar del temple a Puig-Reig a partir d'un capbreu de finals del segle XIII", *L'Erol*, 88 (2006), p. 36-40.
- SERRA I ROTÉS, R., BERNADICH, A. i ROTA, M., 1991
 SERRA I ROTÉS, Rosa, BERNADICH, Anna i ROTA, Montserrat, *Guia d'art del Berguedà: el patrimoni arquitectònic i artístic a la comarca*, Berga, 1991.
- SERRA I SALA, J. M., 1986
 SERRA I SALA, Joan Maria, "Balsareny", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), I, p. 137-156 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- SERRA I VILARÓ, J., 1907
 SERRA I VILARÓ, Joan, "Origen d'algunes localitats catalanes", *Estudis universitaris catalans*, 4 (1907), p. 7-8, 11-13.
- SERRA I VILARÓ, J., 1908
 SERRA I VILARÓ, Joan, "Missió històrica a l'arxiu de Bagà", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (1908), p. 576-579.
- SERRA I VILARÓ, J., 1910
 SERRA I VILARÓ, Joan, "Origen d'algunes localitats catalanes: Fuliola, Castell de Frexa, Canalda-Isanta i Castell de Privà", *Estudis universitaris catalans*, 4 (1910), p. 4-25.
- SERRA I VILARÓ, J., 1922
 SERRA I VILARÓ, Joan, "Excavaciones en el poblado ibérico de San Miguel de Sorba", *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 44 (1922).
- SERRA I VILARÓ, J., 1930-1950
 SERRA I VILARÓ, Joan, *Les baronies de Pinós i Mataplana*, Barcelona, 1930-1950, 3 vols.
- SERRA I VILARÓ, J., 1954
 SERRA I VILARÓ, Joan, *El Castillo de Cardona*, Cardona, 1954.
- SERRA I VILARÓ, J., 1960
 SERRA I VILARÓ, Joan, *Santa Tecla la Vieja*, Tarragona, 1960.
- SERRA I VILARÓ, J., 1962
 SERRA I VILARÓ, Joan, *Història de Cardona. IV, L'església i parròquia de Sant Miquel de Cardona*, Tarragona, 1962.

- SERRA I VILARÓ, J., 1966
 SERRA I VILARÓ, Joan, *Història de Cardona. I, Els senyors de Cardona*, Tarragona, 1966.
- SERRA I VILARÓ, J., 1962-1968
 SERRA I VILARÓ, Joan, *Historia de Cardona*, Tarragona, 1962-1968, 3 vols.
- SERRA I VILELLA, J., 1976
 SERRA I VILELLA, Joaquim, "Sant Feliu de Savassona", *Hoja Diocesana (Vic)* (20/06/ 1976).
- SERRALLONGA, J., VILA, A. i ESPADALER, R., 1986
 SERRALLONGA, Joan, VILA, Assumpta i ESPADALER, Ramon, *Sant Hipòlit de Voltregà dins la història*, Sant Hipòlit de Voltregà, 1986, p. 62-65.
- SERRANO-CODINA I MUNNÉ, M., 1983
 SERRANO-CODINA I MUNNÉ, Marià, *Memòria de l'estat actual del castell de Plegamans*, s.l., 1983 (inèdit).
- SERVEI DEL PATRIMONI ARQUITECTÒNIC LOCAL, 1995
 SERVEI DEL PATRIMONI ARQUITECTÒNIC LOCAL, *Restauració de la Torre del Baró. Viladecans (Baix Llobregat. Barcelona), 1979-1994*, Barcelona, 1995.
- SEVCENKO, N. P., 1983
 SEVCENKO, Nancy Patterson, *The life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Turín, 1983.
- SHEPERD, D., 1978
 SHEPERD, Dorothy, "A Treasure from a Thirteenth-Century Spanish Tomb", *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, LXV (1978), p. 111-134.
- SICÍLIA CRUELLS, A. de, 2006
 SICÍLIA CRUELLS, Albert de, "Les ermites del Montseny. San Salvador d'Avençó a Aiguafreda", *Monografies del Montseny*, 21 (2006), p. 47-62.
- SIERRA I FARRERAS, R., 2007
 SIERRA I FARRERAS, Roland, *Cau Ferrat: guia*, Sitges, 2007.
- SILOS, 1974
Silos y su época, Madrid, 1974.
- SITJES I MOLINS, X., 1955
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Sant Pere de Vallhonestà en vías de restauración", *Bages*, 28 (1955), p. 6.
- SITJES I MOLINS, X., 1958a
 SITJES I MOLINS, Xavier, "El arte antiguo en la comarca de Bages. Sant Pere del Brunet", *Bages*, 69 (1958), p. 8.
- SITJES I MOLINS, X., 1958b
 SITJES I MOLINS, Xavier, "El arte antiguo en la Comarca de Bages. Santa María de Matadars", *Bages*, 70 (1958), p. 10.
- SITJES I MOLINS, X., 1959a
 SITJES I MOLINS, Xavier, "El arte antiguo en la Comarca de Bages. Sant Cugat del Racó", *Bages*, 77 (1959), p. 11.
- SITJES I MOLINS, X., 1959b
 SITJES I MOLINS, Xavier, "El arte antiguo en la Comarca de Bages. La Virgen de Castellet", *Bages*, 81-82 (1959), p. 15.
- SITJES I MOLINS, X., 1959c
 SITJES I MOLINS, Xavier, "El Cristo de Manresa", *Bages*, 80 (1959), p. 8.
- SITJES I MOLINS, X., 1960a
 SITJES I MOLINS, Xavier, "L'art antic a la Comarca de Bages. Sant Martí de Mura", *Bages*, 92-93-94 (1960), p. 14.
- SITJES I MOLINS, X., 1960b
 SITJES I MOLINS, Xavier, "L'art antic a la Comarca de Bages. Santa Maria de Talamanca", *Bages*, 90-91 (1960), p. 14.
- SITJES I MOLINS, X., 1960c
 SITJES I MOLINS, Xavier, "L'art antic a la Comarca de Bages. Santpedor", *Bages*, 88-89 (1960), p. 12.
- SITJES I MOLINS, X., 1960d
 SITJES I MOLINS, Xavier, "El arte antiguo en la comarca de Bages. La iglesia románica de Montserrat", *Bages*, 85 (1960), p. 7.
- SITJES I MOLINS, X., 1961a
 SITJES I MOLINS, Xavier, "L'art antic a la Comarca de Bages. Santa Maria de Cornet", *Bages*, 95 (1961), p. 12.
- SITJES I MOLINS, X., 1961b
 SITJES I MOLINS, Xavier, "L'art antic a la Comarca de Bages. Santa Maria de la Sala", *Bages*, 96 (1961), p. 8.

- SITJES I MOLINS, X., 1961c
 SITJES I MOLINS, Xavier, "El castell de Balsareny", *Bages*, 100 (1961), p. 23.
- SITJES I MOLINS, X., 1968
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Inicis del monaquisme al Bages", *Ausa*, VI, 58-59 (1968), p. 20-24.
- SITJES I MOLINS, X., 1973
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Esglésies romàniques singulars al Bages", *Ausa*, VII, 75 (1973), p. 142-149.
- SITJES I MOLINS, X., 1975
 SITJES I MOLINS, Xavier, *Sant Benet de Bages. Estudi arqueològic*, Manresa 1975.
- SITJES I MOLINS, X., 1976
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Trobada de tres làpides romanes a Artés", *Ausa*, VIII, 84 (1976), p. 85-89.
- SITJES I MOLINS, X., 1977a
 SITJES I MOLINS, Xavier, *Les Esglésies pre-romàniques de Bages, Berguedà i Cardener*, Manresa, 1977.
- SITJES I MOLINS, X., 1977b
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Sant Feliu de Terrassola, església de doble nau", *Ausa*, VIII, 85 (1977), p. 146-148.
- SITJES I MOLINS, X., 1979a
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Una església pre-romànica a Castellet", *El Breny*, 56 (1979), p. 10.
- SITJES I MOLINS, X., 1979b
 SITJES I MOLINS, Xavier, "La restauració del temple de Sant Esteve de Sallent", *Regio 7* (03/04/1979), p. 17.
- SITJES I MOLINS, X., 1982a
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Simbologia religiosa funerària medieval al Bages", *Dovella*, 6 (1982), p. 23-26.
- SITJES I MOLINS, X., 1982b
 SITJES I MOLINS, Xavier, "El sistema defensiu de Castellar a principis del segle XI", *Miscel·lania d'Estudis Bagenques*, 2 (1982), p. 151-157.
- SITJES I MOLINS, X., 1982-1983
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Castells, guàrdies i torres del Bages, dels segles IX al XI" a *1a. Trobada dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, Manresa, 1982-1983, p. 7-8.
- SITJES I MOLINS, X., 1983a
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Les esglésies manresanes del comte Guifre", *Dovella*, 11 (1983), p. 25-31.
- SITJES I MOLINS, X., 1983b
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Sobre Sant Vicenç de Ladernet", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 23 (1983), p. 271-272.
- SITJES I MOLINS, X., 1985a
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Sant Miquel de Castellgalí", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 11 (1985), p. 116-118.
- SITJES I MOLINS, X., 1985b
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Trobada de sarcòfags d'època romànica", *Dovella*, 15 (1985), p. 49.
- SITJES I MOLINS, X., 1986a
 SITJES I MOLINS, Xavier, *El castell de Balsareny*, Manresa, 1986.
- SITJES I MOLINS, X., 1986b
 SITJES I MOLINS, Xavier, *Esglésies romàniques de Bages, Berguedà i Cardener*, Manresa, 1986.
- SITJES I MOLINS, X., 1986c
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Reconditoris i lipsanoteques de les velles esglésies bagenques", *Dovella*, 19 (1986), p. 7-11.
- SITJES I MOLINS, X., 1987
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Sarcòfags d'època romànica", *L'Erol*, 21 (1987), p. 35-37.
- SITJES I MOLINS, X., 1988a
 SITJES I MOLINS, Xavier, "L'església de Sant Joan de Vilatorrada", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 38 (1988), p. 431-434.
- SITJES I MOLINS, X., 1988b
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Intercomunicacions dels castells del Bages", *Dovella*, 39 (1988), p. 9-11.
- SITJES I MOLINS, X., 1988c
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Romànic bagenç en la diàspora (V)", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 45 (1988), p. 506-507.
- SITJES I MOLINS, X., 1990
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Sant Cristòfol de Súrria", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 65 (1990), p. 231-234.

- SITJES I MOLINS, X., 1991a
 SITJES I MOLINS, Xavier, "L'església romànica de Santa Maria", a *Manresa i la Seu*, Manresa, 1991, p. 95-97.
- SITJES I MOLINS, X., 1991b
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Els portals de les esglésies de Santa Maria de Balsareny i de Valldaura de Berguedà", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 76 (1991), p. 107-108.
- SITJES I MOLINS, X., 1991c
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Retaules desapareguts, inèdits", *Dovella*, 39 (1991), p. 32-38.
- SITJES I MOLINS, X., 1994a
 SITJES I MOLINS, Xavier, *L'art funerari medieval a la conca alta del Llobregat*, Manresa, 1994.
- SITJES I MOLINS, X., 1994b
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Mencions d'esglésies bagenques en construcció en testaments de 1117", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 93 (1994), p. 257-259.
- SITJES I MOLINS, X., 1998a
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Imatgeria bagenca de la Mare de Déu de Montserrat", *Dovella*, 5 (1998), p. 19-21.
- SITJES I MOLINS, X., 1998b
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Tres notes sobre la Seu de Manresa", *Dovella*, 62 (1998), p. 43-45.
- SITJES I MOLINS, X., 2003
 SITJES I MOLINS, Xavier, "Inventaris dels castells de Talamanca i Rodors, de l'any 1332", *Dovella*, 82 (2003), p. 29-32.
- SITJES I MOLINS, X., 2010
 SITJES I MOLINS, Xavier, *Arquitectura civil medieval al Bages*, Manresa, 2010.
- SITJES I MOLINS, X. i PLADEVALL I FONT, A., 1979
 SITJES I MOLINS, Xavier i PLADEVALL I FONT, Antoni, "El castell bisbal d'Artés", *Ausa*, VIII, 89-90 (1979), p. 334-347.
- SKUBISZEWSKI, P., 1985
 SKUBISZEWSKI, Piotr, "Ecclesia, Christianitas, Regnum et Sacerdotium dans l'art des x-xi s. Idées et structures des images", *Cahiers de civilisation médiévale*, 28 (1985), p. 133-179.
- SOBERÓN RODRÍGUEZ, M., 2012
 SOBERÓN RODRÍGUEZ, Mikel, "Que en ell stara segura la major nau del mon. Tràfic i evolució al port de Barcelona al segle xv", *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, *Quarbis*, 08 (2012), p. 54-78.
- SOBREQUÉS VIDAL, S., 1957
 SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, *Els Barons de Catalunya*, Barcelona, 1957.
- SOCA I TORRES, I., 2000
 SOCA I TORRES, Isaac, "Un oratori desconegut de possible origen medieval: Sant Marc de Borredà", *L'Erol*, 64 (2000), p. 33-39.
- SOCIETAT D'ARQUEOLOGIA DEL BERGUEDÀ, s.d.
 SOCIETAT D'ARQUEOLOGIA DEL BERGUEDÀ, *Catàleg del Patrimoni Cultural Moble i Imoble de Capolat*, Capolat, s.d. (inèdit).
- SOLÀ, J., s.d.
 SOLÀ, Joan, *Sant Pere Sacama*, s.l., s.d. (inèdit).
- SOLÀ, J., 1924
 SOLÀ, Joan, *Sant Salvador de les Espases*, Terrassa, 1924 (1990).
- SOLÀ I CARRIÓN, A., 1999
 SOLÀ I CARRIÓN, Antònia, *Abrera: poble per a tothom*, Abrera, 1999.
- SOLÀ I MORETA, F., 1910
 SOLÀ I MORETA, Fortià, *Navarcles. Notes històriques*, Manresa, 1910.
- SOLÀ I MORETA, F., 1920
 SOLÀ I MORETA, Fortià, *Historia de Sallent, Vic*, 1920 (1987).
- SOLÀ I MORETA, F., 1932
 SOLÀ I MORETA, Fortià, *Aiguafreda, la parròquia antiga i el poble modern*, Barcelona, 1932 (1987).
- SOLÀ I MORETA, F., 1933
 SOLÀ I MORETA, Fortià, *La parroquia de Nostra Senyora del Carme de Barcelona*, Barcelona, 1933.
- SOLÀ I MORETA, F., 1934
 SOLÀ I MORETA, Fortià, *La Santa Majestat de Caldes de Montbui*, Barcelona, 1934.

- SOLÀ I MORETA, F., 1935
 SOLÀ I MORETA, Fortià, *Nostra Senyora de Cabrera*, 1935.
- SOLÀ I MORETA, F., 1947
 SOLÀ I MORETA, Fortià, *Història de Torelló*, Barcelona, 1947, 2 vols.
- SOLÀ I MORETA, F., 1955
 SOLÀ I MORETA, Fortià, *El Monestir de Sant Benet de Bages*, Manresa, 1955.
- SOLÀ I MORETA, F., 1968
 SOLÀ I MORETA, Fortià, *Sant Andreu de Llavaneres: monografia històrica de la Parròquia en el primer centenari de la benedicció del temple actual: 1836-1936*, Mataró, 1968.
- SOLÀ SOLÉ, J. M., 1949
 SOLÀ SOLÉ, Josep Maria, "Etimología árabe de Masquefa (meskéfe)", *Miscellanea Aqualatensis*, 1 (1949), p. 148-152.
- SOLDEVILA, F., 1980
 SOLDEVILA, Felip, "St. Miquel de Sorerols", *Els Cingles de Collsacabra*, 5 (1980), p. 9-10.
- SOLDEVILA I GARCÍA, T., 1998
 SOLDEVILA I GARCÍA, Teresa, *Sant Pere de Casserres. Història i llegenda*, Vic, 1998.
- SOLDEVILA I GARCÍA, T., 1999
 SOLDEVILA I GARCÍA, Teresa, *Sant Pere de Casserres. Pels camins de la historia. Guia*. Vic, 1999.
- SOLER, N., 1999
 SOLER, Narcís, "L'arquitectura religiosa d'època preromànica i romànica", a BARRAL I ALTET, Xavier (dir.), *Arquitectura religiosa antiga i medieval*, Barcelona, 1999 (col. Art de Catalunya, Ars Cataloniae, 4).
- SOLER I JIMÉNEZ, J., 2003
 SOLER I JIMÉNEZ, Joan, "El territori d'Ègara, des de la Seu Episcopal fins al Castrum Terracense (segles v-x). Alguns residus antics en la toponímia altmedieval", *Terme*, 18 (2003), p. 59-95.
- SOLER I JIMÉNEZ, J., 2004
 SOLER I JIMÉNEZ, Joan, "La cartoixa de Sant Jaume de Vallparadís: Terrassa i els solitaris per a Déu (1344-1413)", a *La cartoixa de Sant Jaume de Vallparadís*, Terrassa, 2004, p. 17-27.
- SOLER GARCÍA, J., 1960-1962
 SOLER GARCÍA, Josefina, "El cartulario de Tavèrnoles", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXVI (1960), 196-216, 248-79; XXXVII (1961), p. 65-80, 149-206; XXXVIII (1962), p. 110-126, 218-238, 319-346, 428-442.
- SOLER GARCÍA, J., 1961
 SOLER GARCÍA, Josefina, *El Cartulario de Tavèrnoles*, Castelló de la Plana, 1961.
- SOLER I MARCH, A., 1926
 SOLER I MARCH, Alexandre, "L'escultura romànica a les esglésies de Manresa i Santpedor", *Ciutat*, 1 (1926), p. 7-14.
- SOLER I PALET, J., 1893
 SOLER I PALET, Josep, *Monografia de la parroquia de Sant Julià d'Altura*, Terrassa, 1893.
- SOLER I PALET, J., 1917
 SOLER I PALET, Josep, "Descubrimiento de pinturas murales románicas en Santa María de Terrassa", *Museum*, V (1917), p. 295-298.
- SOLER I PALET, J., 1918
 SOLER I PALET, Josep, "De les pintures murals romàniques i especialment de les recentment descobertes a Santa Maria de Terrassa", *Butlletí del Centre Excursionista*, 277 (1918), p. 24-36.
- SOLER I PEREJOAN, G., 1890
 SOLER I PEREJOAN, Gaietà, *Badalona*, Badalona, 1890.
- SOLER QUINTANA, F., 1951
 SOLER QUINTANA, F., "Hallazgo de un ara romana en San Juan de Vilatorrada", *Empúries: revista de món clàssic i d'antiguitat tardana*, 13 (1951), p. 195-198.
- SOLER I SALA, M., 2000
 SOLER I SALA, Maria, *L'Església de Sant Pere d'Abrera. Estudi sobre la seva evolució històrica*, Abrera, 2000.
- SOLIAS I ARÍS, J. M., 1983
 SOLIAS I ARÍS, Josep Maria, *Excavacions a l'ermita de Nostra Senyora de Sales (Viladecans)*, Barcelona, 1983.
- SOLSONA I PINYA, E., 1987
 SOLSONA I PINYA, Enric, "La capella gòtica de l'església de Sant Pere de Castellfollit del Boix", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 29 (1987), p. 329-331.

- SORIANO, R., 1892
 SORIANO, Ramon, *Apuntes para la monografía de la catedral*, Barcelona, 1892.
- SOSPEDRA I BUYÉ, A., 2008
 SOSPEDRA I BUYÉ, Antoni, *Orígens d'un poble: La Palma de Cervelló*, Barcelona, 2008.
- SPLENDOR VALLÈS, 1991
Splendor Vallès. Art cristià del vallès (872-1880), Sabadell, 1991.
- STOKSTAD, M., 1970
 STOKSTAD, Marilyn, "Three Apostles from Vich", *The Nelson Gallery and Atkins Museum Bulletin*, IV, 11 (1970), p. 2-24.
- SUADES I MARIGOT, J., 1987
 SUADES I MARIGOT, Jordi, "El poblament de Vallhonesta dels anys 1750-1775: venda de masos deshabitats, aposentos i la construcció d'un molí fariner", *Dovella*, 22 (1987), p. 15-18.
- SUAU LLEAL, L. i LÓPEZ MULLOR, A., 2001
 SUAU LLEAL, Laura i LÓPEZ MULLOR, Albert, "L'excavació a l'església i el forn de Sant Adjutori (Sant Cugat del Vallès)", a *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, La Garriga, 29 i 30 de novembre i desembre de 2001*, La Garriga, 2001, III, p. 1137-1149.
- SUAU LLEAL, L. i LÓPEZ MULLOR, A., 2003
 SUAU LLEAL, Laura i LÓPEZ MULLOR, Albert, "Excavació a les ruïnes de Sant Adjutori (Sant Cugat del Vallès)", a *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, Sant Cugat del Vallès, 2003*, II, p. 513-521.
- SUBIRANAS I FÀBREGAS, C., 1997
 SUBIRANAS I FÀBREGAS, Carme, *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència a les dependències de l'antiga presó del Palau Episcopal, a Vic (Osona)*, Manlleu-Vic, 1997.
- SUBIRANAS I FÀBREGAS, C., 2004-2005
 SUBIRANAS I FÀBREGAS, Carme, "L'excavació arqueològica a la plaça de la catedral de Vic (Osona): l'església de Santa Maria la Rodona", *Tribuna d'arqueologia* (2004-2005), p. 313-340.
- SUBIRANAS I FÀBREGAS, C., 2005
 SUBIRANAS I FÀBREGAS, Carme, "L'església de Santa Maria la Rodona, Osona", *Arqueologia Medieval. Revista catalana d'arqueologia medieval*, 1 (2005), p. 8-31.
- SUBIRANAS I FÀBREGAS, C., 2009
 SUBIRANAS I FÀBREGAS, Carme, "Les églises de Vic au temps de l'évêque Oliba. Santa Maria la Rodona", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 40 (2009), p. 187-203.
- SUBIRANAS I FÀBREGAS, C. i PUJADES I CAVALLERIA, J., s.d.
 SUBIRANAS I FÀBREGAS, Carme i PUJADES I CAVALLERIA, Josep, *Memòria de l'excavació realitzada a l'Església de Sant Esteve de Vilasetrú, a Manlleu (Osona)*, Barcelona, s.d.
- SUBIRANAS I FÀBREGAS, C., BELMONTE, C. i MORET I PUJOL, L., 2008
 SUBIRANAS I FÀBREGAS, Carme, BELMONTE, Cristina i MORET I PUJOL, Lourdes, *Memòria de l'estudi històric i arqueològic de la torre de guaita i la masia de ca n'Altimira, 30 de juliol-18 d'agost de 2008*, Manresa, 2008 (inèdit).
- SUNYOL I BUSQUETS, M., 1988
 SUNYOL I BUSQUETS, Martí, "Santa Maria del Camí (La Garriga)", *Monografies del Montseny*, 3 (1988), p. 191-199.
- SUREDA BERNÀ, M. J., 1989
 SUREDA BERNÀ, María José, "Les fonts documentals de Sant Vicenç de Rus", a *Recerques històrico-arqueològiques al Berguedà (1983-1986). Església de Sant Vicenç de Rus, Església de Santa Eulàlia de Gironella, Pont Vell de la Pobla de Lillet*, Barcelona, 1989, p. 9-11.
- SUREDA BERNÀ, M. J., 1983-1984
 SUREDA BERNÀ, María José, "Las fuentes documentales sobre las Iglesias de Santa Cándia d'Orpí y Sant Vicenç de Torelló", *Empúries*, 45-46 (1983-1984), p. 264-269.
- SUREDA BERNÀ, M. J., 1984
 SUREDA BERNÀ, María José, "Església de Sant Vicenç de Torelló. Les fonts documentals", a *Memòria 1983, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, 1984.
- SUREDA BERNÀ, M. J., 1991-1993
 SUREDA BERNÀ, María José, "Espai i decoració a l'Església de Sant Llützer (Barcelona)", *Lambard*, VI (1991-1993), p. 77-80.
- SUREDA BERNÀ, M. J., 1993
 SUREDA BERNÀ, María José, "Espai i decoració Medievals", a *III Simposi sobre Restauració Monumental: Barcelona, del 19 al 21 de novembre de 1992. Estudis, informes i textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local*, Barcelona, 1993, p. 284-288 (col. Quaderns Científics i Tècnics, 5).

- SUREDA BERNÁ, M. J., 2003
 SUREDA BERNÁ, María José, "Nota sobre el capitell esculpit trobat al castell del Brull (Osona)", a *Actes del Congrés Els castells medievals a la mediterrània nord-occidental, celebrat a Arbúcies els dies 5, 6 i 7 de març de 2003*, Arbúcies, 2003, p. 491-494.
- SUREDA BERNÁ, M. J., 2008
 SUREDA BERNÁ, María José, "Un hipotètic Camí de Sant Jaume. Els elements arquitectònics i litúrgics del monestir de Sant Llorenç prop Bagà i la seva possible relació amb la iconografia i culte jacobeus", *L'Erol*, 99 (2008), p. 35-37.
- SUREDA BERNÁ, M. J., 2010
 SUREDA BERNÁ, María José, "Esglésies berguedanes coetànies de Sant Pere de Madrona", *L'Erol*, 104 (2010), p. 39-43.
- SUREDA I JUBANY, M., 2008
 SUREDA I JUBANY, Marc, *Els precedents de la catedral Santa Maria de Girona. De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (ss. I a.C.-XIV d.C.)*, Girona, 2008 (Universitat de Girona, tesi doctoral inèdita).
- SUREDA I JUBANY, M., 2010
 SUREDA I JUBANY, Marc, "Las reliquias del altar. Colección de lipsanotecas del Museu Episcopal de Vic", *Feuillets de la Cathedrale de Liège*, 102-112 (2010), p. 47-62.
- SUREDA I JUBANY, M., 2010
 SUREDA I JUBANY, Marc, "La catedral de Vic a les darreries del segle XIV. Edició i comentari de la visita pastoral de 1388", *Miscel·lània litúrgica catalana*, 18 (2010), p. 323-361.
- SUREDA I JUBANY, M., 2012
 SUREDA I JUBANY, Marc, "Cartographies d'une disparition. Plans anciens de la cathédrale romane de Vic", a *Le plaisir de l'Art au Moyen Âge. Mélanges offerts à Xavier Barral i Altet*, París, 2012, p. 384-393.
- SUREDA I JUBANY, M. i CAO COSTOYA, D., 2011-2012
 SUREDA I JUBANY, Marc i CAO COSTOYA, David, "Del Círcol al MEV. La col·lecció d'art i la documentació del Museu del Cercle Literari de Vic (1879-1888)", *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, 5 (2011-2012), p. 143-190.
- SUREDA I JUBANY, M. i FREIXAS I CAMPS, P., 2010
 SUREDA I JUBANY, Marc i FREIXAS I CAMPS, Pere, "Esglésies de nau única en el primer romànic català. Les catedrals de Girona i Vic, escenari de continuïtats i ruptures en l'arquitectura del segle XI a Catalunya", a FREIXAS I CAMPS, Pere i CAMPS I SÒRIA, Jordi (eds.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 2010, p. 61-76.
- SUREDA I PONS, J., 1975
 SUREDA I PONS, Joan, *Notas y documentos para el estudio del claustro de Santa Maria de l'Estany*, Barcelona, 1975 (Universitat de Barcelona, tesi de llicenciatura inèdita).
- SUREDA I PONS, J., 1981a
 SUREDA I PONS, Joan, *La pintura románica en Cataluña*, Madrid, 1981.
- SUREDA I PONS, J., 1981b
 SUREDA I PONS, Joan, "Les pintures murals de Sant Valentí de les Cabanyes", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 6 (1981), p. 364-381.
- SUREDA I PONS, J., 1981c
 SUREDA I PONS, Joan, "Les pintures murals romàniques tardanes de Santa Maria del Bruc", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 3 (1981), p. 160-172.
- SUREDA I PONS, J., 1981d
 SUREDA I PONS, Joan, "Tipología de la crucifixión en la pintura protogótica catalana", *Boletín de la Fundación Camón Aznar*, II-III (1981), p. 5-37.
- SUREDA I PONS, J., 1984
 SUREDA I PONS, Joan, "Pintura mural románica. Recientes descubrimientos en Catalunya", *Goya*, 183 (1984), p. 132-139.
- SUREDA I PONS, J., 1985
 SUREDA I PONS, Joan, *La pintura románica en España*, Madrid, 1985.
- SUREDA I PONS, J., 1987
 SUREDA I PONS, Joan, "Comandarismo y vías de penetración y expansión de la pintura románica", a BARRAL I ALTET, Xavier (ed.), *Artistes, Artisans et Production Artistique au Moyen Age*, París, 1987, II, p. 51-63.
- SUREDA I PONS, J., 1995
 SUREDA I PONS, Joan, *La pintura románica en Cataluña*, Madrid, 1995.

- SUREDA I PONS, J. i ALCOLEA I BLANCH, S., 1975
 SUREDA I PONS, Joan i ALCOLEA I BLANCH, Santiago, *El Romànic Català. Pintura*, Barcelona, 1975.
- SUREDA I PONS, J. *et alii*, 2001
 SUREDA I PONS, Joan *et alii*, *El esplendor de la Edad Media*, Madrid, 2001 (Col. Summa Pictorica. Historia Universal de la Pintura, II).
- SWANSON, R., 2008
 SWANSON, Rebecca, "Sant Miquel de Moror: un ejemplo inaudito de pintura mural románica en el siglo XII", *Románico, Revista de arte de amigos del románico (AdR)*, 16 (2008), p. 8-17.
- TÁMARO I FABRICIAS, E., 1882
 TÁMARO I FABRICIAS, Eduard, *Guía histórico-descriptiva de la Santa Iglesia Catedral de Barcelona*, Barcelona, 1882.
- TÁMARO I FABRICIAS, E., 1915
 TÁMARO I FABRICIAS, Eduard, "El monestir de Sant Pau del Camp", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 250-251 (1915), p. 322-330.
- TAGAMANENT, 1984
Tagamanent, 7 (1984), p. 5-6.
- TARRACÓ PLANAS, E., 1980
 TARRACÓ PLANAS, Emilia, "8. Anónim", *Barcelona Restaura*, Barcelona, 1980, p. 31-32.
- TARTER I FONTS, R., 2006
 TARTER I FONTS, Ramon, "Els castells de Moià", *Modilianum*, 34 (2006), p. 117-130.
- TEIXIDOR I PALAU, R., 2002
 TEIXIDOR I PALAU, Ricard, "Els orígens del castell de Brunyola", *Quaderns de la Selva*, 14 (2002), p. 247-258.
- TENAS I BUSQUETS, M. i ROBLES, L., 2003
 TENAS I BUSQUETS, Montse i ROBLES, Lola, "Espai obert. El museu municipal de Montmeló", *Lauro*, 25 (2003), p. 60-65.
- TENAS I BUSQUETS, M., 2006
 TENAS I BUSQUETS, Montse, "El Museu Municipal de Montmeló", *Notes*, 21 (2006), p. 299-310.
- TERÉS I TOMÀS, M. R., 2003
 TERÉS I TOMÀS, Maria Rosa, "Les obres de la catedral de Barcelona i la intervenció de Francesc Marata, un escultor del gòtic internacional", *Barcelona quaderns d'història*, 8 (2003), p. 201-231.
- THÉREL, M. L., 1984
 THÉREL, Marie-Louise, *A l'origine du décor du poratail occidental de Notre-Dame de Senlis. Le triomphe de la Vierge-Eglise. Sources historiques, littéraires et iconographiques*, París, 1984.
- THESAURUS, 1986
Thesaurus/estudis. L'art als bisbats de Catalunya: 1000-1800, Barcelona, 1986.
- THOBY, P., 1959
 THOBY, Paul, *Le Crucifix des origines au Concile de Trente. Étude iconographique*, Nantes, 1959.
- THOMASA DE SUBIRÀ, L., 1963
 THOMASA DE SUBIRÀ, Lluís, *La Vall de Torelló*, Barcelona, 1963.
- TONNOCHY, A. B., 1937
 TONNOCHY, Alec Bain, "The Censer in the Middle Ages", *British Archaeological Association Journal*, sèrie 3, 2 (1937), p. 47-62.
- TORNER I GRANDIA, J., 1997
 TORNER I GRANDIA, Josep, "Arquitectura", *L'Erol*, 56 (1997), p. 12.
- TORNER I PLANELL, J., 1995
 TORNER I PLANELL, Jordi, "La moneda medieval. Un exemple, la moneda vescomtal de Cardona-Calaf", *Miscellanea Aqualatensia*, 7 (1995), p. 422-428.
- TORRAS I BACARDIT, C., 1986
 TORRAS I BACARDIT, Carme, "Restauració de l'església romànica de Santa Maria de Viladelleva", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 19 (1986), p. 202-203.
- TORRAS I BACARDIT, C. *et alii*, 2001
 TORRAS I BACARDIT, Carme *et alii*, "S.O.S. Romànic. Sant Jaume d'Olzinelles", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 124 (2001), p. 165-168.

- TORRAS I FERRERI, C. A., 1902-1903
 TORRAS I FERRERI, Cèsar August, "Excursió a Alps, santuari de la Quar i Sant Jaume de Frontanyà", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XII, 89 (1902), p. 186; 102 (1903), p. 169-187.
- TORRAS I FERRERI, C. A., 1905
 TORRAS I FERRERI, Cèsar August, *Berguedà, Valls altes del Llobregat*, Barcelona, 1905. (col. Pirineu Català, V).
- TORRAS I RIBÉ, J. M., 1986-1990
 TORRAS I RIBÉ, Josep Maria (cur.), *Anoia*, Manresa, 1986-1990, 2 vols (col. Història de les comarques de Catalunya).
- TORRAS I RIBÉ, J. M., 1992
 TORRAS I RIBÉ, Josep Maria, "Inventari de les Jurisdiccions Senyoriala a la Comarca de l'Anoia en els segles Moderns", *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 12 (1992), p. 39-70.
- TORRES, J. M., 1996
 TORRES, Josep Maria (ed.), *Sant Pere de Reixac: Montcada i Reixac, Vallès Occidental*, Montcada i Reixac, 1996.
- TORRES Y REYETÓ, J., 1887
 TORRES Y REYETÓ, Jacinto, "Lo castell d'Aramprunyà", *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions científiques*, III (1887), p. 33-64.
- TORRES I SERRA, M., 1989
 TORRES I SERRA, Marc, "Les marques de picapedrer de les Torres de Fals", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 58 (1989), p. 119-121.
- TORRES I SERRA, M., 2001
 TORRES I SERRA, Marc, "El convent de Santa Clara", a *Manresa Medieval, Història, Art i Cultura a l'Edat Mitjana*, Manresa, 2001, p. 271-272.
- TORT I MENSA, J., 1981
 TORT I MENSA, Joan, *Breu Història de Molins de Rei*, Molins de Rei, 1981.
- TRAMOYERES BLASCO, L., 1913
 TRAMOYERES BLASCO, Lluís, "La Virgen de la Leche en el Arte", *Museum. Revista mensual de arte español antiguo y moderno y de la vida artística contemporánea*, 3 (1913), p. 79-118.
- TRASSERRA, J., 1920
 TRASSERRA, J., *Reseñilla històrica del monestir i el claustre de l'Estany*, Vic, 1920.
- TRENS I RIBAS, M., 1919
 TRENS I RIBAS, Manuel, "Les pintures murals de Barberà", *La Veu de Catalunya* (17-18/02/1919), p. 469.
- TRENS I RIBAS, M., 1920
 TRENS I RIBAS, Manuel, "Les pintures murals de Barberà", *Vell i Nou*, 1, 9 (1920), p. 318-328.
- TRENS I RIBAS, M., 1921
 TRENS I RIBAS, Manuel, "Un sarcòfag important", *Penedès*, III, 6 (1921), p. 238-240.
- TRENS I RIBAS, M., 1923
 TRENS I RIBAS, Manuel, *Las "Majestats" catalanas y su filiación iconográfica. Discurso leído en la solemne apertura del curso académico de 1923-1924 en el Seminario Conciliar de Barcelona*, Barcelona, 1923.
- TRENS I RIBAS, M., 1925a
 TRENS I RIBAS, Manuel, "Les pintures murals romàniques de Barberà", *Gasetta de les Arts*, 2, 29 (1925), p. 1-3.
- TRENS I RIBAS, M., 1925b
 TRENS I RIBAS, Manuel, "Les pintures murals romàniques de Barberà", *Nostra comarca*, 5, 2 (1925), p. 28-32.
- TRENS I RIBAS, M., 1933
 TRENS I RIBAS, Manuel, "La peinture gothique jusqu'à Ferrer Bassa", *La peinture catalane a la fin du moyen age*, París, 1933, p. 2-12.
- TRENS I RIBAS, M., 1947
 TRENS I RIBAS, Manuel, *María. Iconografía de La Virgen en el arte español*, Madrid, 1947.
- TRENS I RIBAS, M., 1962
 TRENS I RIBAS, Manuel, "Museo diocesano", *Barcelona* (1962), p. 175.
- TRENS I RIBAS, M., 1963
 TRENS I RIBAS, Manuel, *Les majestats catalanes*, Barcelona, 1963 (1966) (col. Monumenta Cataloniae, XIII).
- TRENS I RIBAS, M., 1994
 TRENS I RIBAS, Manuel, "Col·lecció Mn. Trens. Autopresentació de la col·lecció i guia de la col·lecció", *Olerdulae*, XIX (1994), p. 5-40.

- TRESSERRA, J., 1932
 TRESSERRA, Josep, *Notes històriques de Sant Joan d'Avinyó*, Manresa, 1932.
- TRIAI OLIVES, V., 2012
 TRIAY OLIVES, Vanesa, "L'ocupació altmedieval de la Vilanova dels Arcs Vells", *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona, Quarbis*, 9 (2012), p. 112-129.
- TRULLÉN I THOMÀS, J. M., 2003a
 TRULLÉN I THOMÀS, Josep Maria, "Altar de Santa Maria de Lluçà", a *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007), p. 103-104.
- TRULLÉN I THOMÀS, J. M., 2003b
 TRULLÉN I THOMÀS, Josep Maria, "Crist pantocràtor de Sant Salvador de la Vedella", a *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007), p. 168.
- TRULLÉN I THOMÀS, J. M., 2003c
 TRULLÉN I THOMÀS, Josep Maria, "Majestat de Sant Boi de Lluçanès", a *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007), p. 172-174.
- TRULLÉN I THOMÀS, J. M., 2003d
 TRULLÉN I THOMÀS, Josep Maria, "Marededéu de Santa Maria del Pla del Penedès", a *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007), p. 176.
- TRULLÉN I THOMÀS, J. M., 2003e
 TRULLÉN I THOMÀS, Josep Maria, "Mestre de Cardona. Pintures murals de l'absis de Sant Martí Sescorts", a *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007), p. 90.
- TRULLÉN I THOMÀS, J. M., 2003f
 TRULLÉN I THOMÀS, Josep Maria, "Mestre d'Osormort. Pintures murals de l'absis de Sant Martí del Brull", a *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007), p. 93-94.
- TRULLÉN I THOMÀS, J. M., 2003g
 TRULLÉN I THOMÀS, Josep Maria, "Mestre d'Osormort. Pintures murals de l'absis de Sant Sadurn d'Osormort", a *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007), p. 91-92.
- TRULLÉN I THOMÀS, J. M., 2003h
 TRULLÉN I THOMÀS, Josep Maria (dir.), *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003 (2007).
- TRULLÉN I THOMÀS, J. M., 2007
 TRULLÉN I THOMÀS, Josep Maria, "Bottega di Vic. Majestat", a CASTRI, Serenella (coord.), *Apocalisse: l'ultima rivelazione, Catálogo de la exposición en Ciudad del Vaticano, Musei Vaticani Salone Sistino, octubre-diciembre 2007*, Cutat del Vaticà, 2007, p. 150-151, 194-195.
- UBACH I VINYETA, F., 1931
 UBACH I VINYETA, Francesc, "Sant Pere de Rexac", *Butlletí del Centre Excursionista de Terrassa*, 70 (1931), p. 114-118.
- UDINA I ABELLÓ, A. M., 1984
 UDINA I ABELLÓ, Antoni Maria, *La Successió testada a la Catalunya Altomedieval*, Barcelona, 1984.
- UDINA I ABELLÓ, A. M., 2001
 UDINA I ABELLÓ, Antoni Maria, *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Joan II*, Barcelona, 2001.
- UDINA I MARTORELL, F., 1945
 UDINA I MARTORELL, Frederic, "El Milenario de San Pedro de las Puellas y el acta de consagracion de su primitivo templo", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 18 (1945), p. 217-243.
- UDINA I MARTORELL, F., 1947
 UDINA I MARTORELL, Frederic, *El "Llibre Blanch" de Santas Creus. Cartulario del siglo XII*, Barcelona, 1947.
- UDINA I MARTORELL, F., 1951
 UDINA I MARTORELL, Frederic, *El Archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X*, Barcelona, 1951.
- UDINA I MARTORELL, F., 1960
 UDINA I MARTORELL, Frederic, "El abaciologio del monasterio de San Cugat en los siglos X, XI y XII según su Cartulario", *Hispania Sacra*, 13 (1960), p. 191-203.
- UDINA I MARTORELL, F., 1971
 UDINA I MARTORELL, Frederic, *L'Hospital de Santa Creu i Sant Pau. L'Hospital de Barcelona*, Barcelona, 1971.
- UNIÓ EXCURSIONISTA DE SABADELL, 1994
 UNIÓ EXCURSIONISTA DE SABADELL, *XV Ronda Vallesana: Els Cingles de Vacarisses*, Sabadell, 1994.

- UNIÓ EXCURSIONISTA DE SABADELL, 2001
 UNIÓ EXCURSIONISTA DE SABADELL, *XXII Ronda Vallesana: Sant Llorenç Savall*, Sabadell, 2001.
- UNIÓ EXCURSIONISTA DE SABADELL, 2007
 UNIÓ EXCURSIONISTA DE SABADELL, *XXVIII Ronda Vallesana: Vacarisses: Sant Salvador de les Espases*, Sabadell, 2007.
- URANGA GALDIANO, J. E. i ÍÑIGUEZ ALMECH, F., 1971-1973
 URANGA GALDIANO, José Esteban i ÍÑIGUEZ ALMECH, Francisco, *Arte medieval Navarro. Arte románico*, Pamplona, 1971-1973, 5 vols.
- URCELLÉS DEPARES, M. de, 1894
 URCELLÉS DEPARES, Manuel de, "Excursió particular de Castellet al Vendrell per Sant Esteve, Arbós, Llorens y Santa Oliva", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, IV, 12 (1894).
- VALDENEBRO MANRIQUE, R., 1994
 VALDENEBRO MANRIQUE, Raquel, *El castell i el poble de Talamanca*, Manresa, 1994.
- VALDENEBRO MANRIQUE, R., 2005
 VALDENEBRO MANRIQUE, Raquel, *Inventari Patrimoni Cultural de Fonollosa. Memòria tècnica*, Fonollosa, 2005.
- VALENZANO, G., 2000
 VALENZANO, Giovanna, "Il duomo di Modena dal 1099 al XIII secolo", a *Il duomo di Modena e la basilica di San Zenò*, Verona, 2000, p. 37-119.
- VALERO MOLINA, J., 1996
 VALERO MOLINA, Joan, "Bernat Despujol: un destacat benefactor de la Seu de Vic", *Lambard*, VIII (1996), p. 161-167.
- VALERO MOLINA, J., 2007
 VALERO MOLINA, Joan, "Pere Oller", a *L'Art gòtic a Catalunya. Escultura II. De la plenitud a les darreres influències foranes*, Barcelona, 2007, p. 107-123.
- VALL I RIMBLAS, R., 1972
 VALL I RIMBLAS, Ramon, *Les Pintures de Sant Feliu del Racó*, Sabadell, 1972 (manuscrit de la ponència llegida la Fundació Bosch i Cardellach).
- VALL I RIMBLAS, R., 1973
 VALL I RIMBLAS, Ramon, "Entorn d'unes troballes a l'església de Sant Feliu del Racó", *Butlletí de la Unió Excursionista de Sabadell*, 16 (1973), p. 6-7.
- VALL I RIMBLAS, R., 1975
 VALL I RIMBLAS, Ramon, *Opus Spicatum al Vallès*, Sabadell, 1975.
- VALL I RIMBLAS, R., 1977
 VALL I RIMBLAS, Ramon, "L'església pre-romànica de Sant Martí de Rovinyó", *Butlletí de la Unió Excursionista de Sabadell*, 43 (1977), p. 10-13.
- VALL I RIMBLAS, R., 1980
 VALL I RIMBLAS, Ramon, "Sant Tomàs Becket i Catalunya", *Quadern*, 12 (1980), p. 14-15.
- VALL I RIMBLAS, R., 1981a
 VALL I RIMBLAS, Ramon, "Notícies de restes romàniques a Cardedeu", *Arraona*, 2ª època, 9 (1980), p. 5-10.
- VALL I RIMBLAS, R., 1981b
 VALL I RIMBLAS, Ramon, "Sant Vicenç de Jonqueres", *Arraona*, 2ª època, 11 (1981), p. 13-20.
- VALL I RIMBLAS, R., 1983
 VALL I RIMBLAS, Ramon, *El romànic del Vallès*, Sabadell, 1983.
- VALL I RIMBLAS, R., 1986-1987
 VALL I RIMBLAS, Ramon, "Sant Martí de Tagamanent", *Tagamanent*, 14 (1986-1987), p. 3.
- VALLE, X. C., 1991
 VALLE, X. C., "A descendencia do Pórtico da Gloria fóra de Santiago", a *Actas del Simposio Internacional sobre O Pórtico da Gloria e a Arte do seu tempo*, Santiago de Compostela, 1991, p. 130-132.
- VALLÈS I ALTÉS, J., 1997
 VALLÈS I ALTÉS, Joan, *Els Senyors de Collbató*, Barcelona, 1997.
- VALLICROSA I MAYNOU, J. J., 1990
 VALLICROSA I MAYNOU, Joan J., *Santa Maria de Llerona. Un poble amb arrels*, Barcelona, 1990.
- VALLS I BROQUETAS, O., 1961
 VALLS I BROQUETAS, Orenç, *La vila d'Esparraguera i el seu terme*, Igualada, 1961.

- VALLS I PUEYO, J., 1993
 VALLS I PUEYO, Joan, *El castell i el seu terme. Notícies històriques de Castellbell i el Vilar*, Castellbell i el Vilar, 1993.
- VALLS I PUEYO, J., 2003
 VALLS I PUEYO, Joan, *Castelobello. De Viladoms a Vilamarics passant pel Vilar o els primers pobladors amb nom conegut de Castellbell i el Vilar*, Sant Vicenç de Castellet, 2003.
- VALLS I PRAT, M., 1984
 VALLS I PRAT, Marcel·lí, *Cronologia històrica de la Llacuna*, Capellades, 1984.
- VALLS I VILA, J., 2007
 VALLS I VILA, Jaume, "El castell de Pera. Unes ruïnes mil·lenàries que cal preservar", a *VI Trobada d'Estudiosos de Sant Llorenç del Munt i l'Obac*, Barcelona, 2007, p. 173-180.
- VÁZQUEZ DE PARGA, L. i LACARRA Y DE MIGUEL, J. M., 1949
 VÁZQUEZ DE PARGA, Luis i LACARRA Y DE MIGUEL, José María, *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*, Madrid, 1949.
- VELLVEHÍ I ALTIMIRA, J. i GRAUPERA I GRAUPERA, J., 1997
 VELLVEHÍ I ALTIMIRA, Jaume i GRAUPERA I GRAUPERA, Joaquim, "Notes sobre la localització de les capelles romàniques de Sant Martí de Montgat i Santa Susanna d'Alella", a *XIII Sessió d'Estudis Mataronins*, 28 de novembre de 1996. *Comunicacions presentades*, Mataró, 1997, p. 79-97.
- VENDRELL I FÀBREGAS, S., 1975
 VENDRELL I FÀBREGAS, Salvador, *Tordera, puerta del Maresme*, Tordera, 1975.
- VENDRELL I FÀBREGAS, S., 1988
 VENDRELL I FÀBREGAS, Salvador, *Tordera, arrels d'un poble*, Tordera, 1988.
- VENDRELL I VENDRELL, R., 1994
 VENDRELL I VENDRELL, Remei, *Moja. Apunts històrics*, Moja, 1994.
- VENTURA I MAYNOU, J., 1989
 VENTURA I MAYNOU, Joan, "Francesc Folguera i Grassi, arquitecte", *Notes*, 3 (1989), p. 63-71.
- VENTURA I SELLÉS, A., 2008
 VENTURA I SELLÉS, Anna, "Inventari dels castells medievals a la comarca del Berguedà", *L'Erol*, 96 (2008), p. 18-21.
- VERDAGUER FELU, R., 1992
 VERDAGUER FELU, Ramon, "El calvari de l'església romànica de S. Vicenç Sarriera o de Verders", *Els Cingles del Collsacabra*, 28 (1992), p. 18-19.
- VERDAGUER FELU, R., 1993
 VERDAGUER FELU, Ramon, "Pinzellades d'una història i uns records: a l'entorn de Sant Vicenç de Verders", *Els Cingles del Collsacabra*, 29 (1993), p. 4-6.
- VERGES, T., 1992
 VERGES, Tomàs, *Santa Maria del Pi i la seva història*, Barcelona, 1992.
- VERGÉS I MIRASSÓ, A., 1871
 VERGÉS I MIRASSÓ, Antoni, *Sant Llorenç del Munt, son passat, son present y venider*, Barcelona, 1871.
- VERGÉS I MIRASSÓ, A., 1974
 VERGÉS I MIRASSÓ, Antoni, *Història de Castellar del Vallès: segons el seu manuscrit del 1872, guardat a l'arxiu parroquial de Castellar i fins ara inèdit*, Granollers, 1974.
- VERGÉS Y MOREU, P., 1911
 VERGÉS Y MOREU, Pedro, *Gualba: su nombre, situación, producción, geología, fuentes, aguas, salto, Gorch Negre, iglesia, historia y excursiones*, Barcelona, 1911.
- VERGÉS I TRIAS, M. i VINYOLES I VIDAL, M. T., 1983-1985
 VERGÉS I TRIAS, Martí i VINYOLES I VIDAL, Maria Teresa, "La catedral romànica de Barcelona", *Lambard*, III (1983-1985), p. 97-102.
- VERGNOLLE, É., 2009
 VERGNOLLE, Éliane, "Saint-Martin du Canigou. L'église du XIe siècle", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 40 (2009), p. 133-143.
- VERRIÉ I FAGET, F. P., s.d.
 VERRIÉ I FAGET, Frederic-Pau, *Montserrat*, Madrid, s.d. (col. Los Monumentos cardinales de España, IX).
- VERRIÉ I FAGET, F. P., 1947
 VERRIÉ I FAGET, Frederic-Pau, "La capilla de San Lázaro", a *Barcelona. Divulgación histórica, tomo III*, Barcelona, 1947.

- VERRIÉ I FAGET, F. P., 1948
 VERRIÉ I FAGET, Frederic-Pau, "Breve síntesis histórica de St. Pau del Camp", a *Barcelona. Divulgación histórica, tomo IV*, Barcelona, 1948, p. 289-291.
- VERRIÉ I FAGET, F. P., 1952
 VERRIÉ I FAGET, Frederic-Pau, *Barcelona antigua*, Madrid, 1952.
- VERRIÉ I FAGET, F. P., 1954
 VERRIÉ I FAGET, Frederic-Pau, "Los monumentos arqueológicos del Vallés", *San Jorge, Revista de la Excma. Diputación Provincial de Barcelona*, 16 (1954), p. 50-56.
- VERRIÉ I FAGET, F. P., 1955
 VERRIÉ I FAGET, Frederic-Pau, *L'art català, I*, Barcelona, 1955.
- VERRIÉ I FAGET, F. P., 1980
 VERRIÉ I FAGET, Frederic-Pau, "Els últims marbres del Forum de Barcino?", *Rivista di studi liguri*, XLVI, 1-3 (1980), p. 167-176.
- VIAPLANA, C., 1991
 VIAPLANA, Carme, "Sant Miquel més que mai", *Ronçana*, 158 (1991), p. 23.
- VICENS, T., 1978
 VICENS, Tomàs, *Transcripció dels pergamins de Sant Pere de Casserres*, Barcelona, 1978 (inèdit).
- VICENS I SOLER, T., 1998-1999
 VICENS I SOLER, Teresa, "Les taules procedents de Lluçà: algunes qüestions d'iconografia", *Lambard*, XI (1998-1999), p. 112-127.
- VICENTE CASCANTE, I., 1911
 VICENTE CASCANTE, Ignacio, "San Pedro de las Puellas y la Capilla de Marcús en Barcelona", *Hojas Selectas*, X, 109 (extraordinari) (1911), p. 946-954.
- VICTORI I AGUILERA, F. et alii, 1971
 VICTORI I AGUILERA, Francesc et alii, *La Tossa de Montbui. Història i llegenda*, Igualada, 1971.
- VICTORI I AGUILERA, F. et alii, 1977
 VICTORI I AGUILERA, Francesc et alii, *Goigs a llaor de Sant Miquel Arcàngel. Per a cantar-se a l'església parroquial d'Orpí i a la ciutat d'Igualada*, Igualada, 1977.
- VIGUÉ I VIÑAS, J., 1974a
 VIGUÉ I VIÑAS, Jordi, *L'Església romànica de Sant Ponç de Corbera. Segle XI*, Barcelona, 1974.
- VIGUÉ I VIÑAS, J., 1974b
 VIGUÉ I VIÑAS, Jordi, *El monestir romànic de Sant Pau del Camp*, Barcelona, 1974.
- VIGUÉ I VIÑAS, J., 1975
 VIGUÉ I VIÑAS, Jordi, *Les esglésies romàniques catalanes de planta circular i triangular*, Barcelona, 1975.
- VIGUÉ I VIÑAS, J. i BASTARDES I PARERA, A., 1978
 VIGUÉ I VIÑAS, Jordi i BASTARDES I PARERA, Albert, *Monuments de la Catalunya romànica, 1. El Berguedà*, Barcelona, 1978.
- VIGUÉ I VIÑAS, J. et alii, 1974
 VIGUÉ I VIÑAS, Jordi et alii, *L'església romànica de Sant Pons de Corbera. Segle XI*, Barcelona, 1974.
- VIGUÉ I VIÑAS, J. et alii, 1975
 VIGUÉ I VIÑAS, Jordi et alii, *Les esglésies romàniques catalanes de planta circular i triangular*, Barcelona, 1975.
- VILA, A., 1913-1914
 VILA, Antoni, "Lo senyoriu feudal de Castellgalí", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, VII (1913-1914), p. 47-58.
- VILA, J., 1948
 VILA, Joan, *Compendio histórico-geográfico de Villanueva y Geltrú*, Vilanova i la Geltrú, 1948.
- VILA I CARABASA, J. M., 1993
 VILA I CARABASA, Josep Maria, "Excavacions arqueològiques al castell de Claramunt", *Estrat*, 6 (1993), p. 131-148.
- VILA I CARABASA, J. M., 1997
 VILA I CARABASA, Josep Maria, *Memoria de la intervenció arqueològica a la Torre de Benviure (Sant Boi de Llobregat, Baix Llobregat). Juny-agost de 1996/gener-febrer de 1997*, Sant Boi de Llobregat, 1997 (inèdit).
- VILA I CARABASA, J. M., 1998
 VILA I CARABASA, Josep Maria, "El castell de Claramunt (La Pobla de Claramunt)", a *Arqueologia medieval a l'Anoia. Museu de la Pell d'Igualada i Comarcal de l'Anoia, del 13 al 17 de novembre de 1998. Castell de Claramunt, exposició permanent*, Barcelona, 1998, p. 45-49.

- VILA I CARABASA, J. M., 2000
- VILA I CARABASA, Josep Maria, "La torre de Benviure (Sant Boi de Llobregat). Evolució i transformació d'una turris medieval (segles XI-XX)", a *I Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, Igualada, 2000, p. 414-425.
- VILA I CARABASA, J. M., 2004
- VILA I CARABASA, Josep Maria, "Intervenció arqueològica a l'església de Santa Maria de Montmeló", a *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2004, Comarques de Barcelona (1996-2004)*, Barcelona, 2004, III, p. 1178-1185.
- VILA I CARABASA, J. M., 2010
- VILA I CARABASA, Josep Maria, *Sant Sadurní de Rotgers. Arqueologia i història*, Barcelona, 2010.
- VILA I CARABASA, J. M. i ARCOS LÓPEZ, R., 2007
- VILA I CARABASA, Josep Maria i ARCOS LÓPEZ, Roser, "La Torre de la Minyona del Castell de Cardona, e Volució i transformació (segles XI-XX)", a *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya: Sabadell 18-21 de maig de 2006*, Barcelona, 2007, II, p. 450-457.
- VILA I CARABASA, J. M. i MIQUEL I VIVES, M., 1995-1996
- VILA I CARABASA, Josep Maria i MIQUEL I VIVES, Marina, "Estudi d'una matriu de segell medieval procedent de l'església de Sant Ponç de Corbera", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 16-17 (1995-1996), p. 291-294.
- VILA I CARABASA, J. M., MORET I PUJOL, L. i VALDENEBRO I MANRIQUE, R., 2002
- VILA I CARABASA, Josep Maria, MORET I PUJOL, Lourdes i VALDENEBRO I MANRIQUE, Raquel, *Estudi històric i arqueològic del castell de Barberà del Vallès, desembre 2001-febrer 2002*, Manresa, 2002 (inèdit).
- VILA I FÀBREGAS, G., 2009
- VILA I FÀBREGAS, Goretti, *Inventari Patrimoni Cultural de Santa Perpètua de Mogoda. Memòria tècnica*, Santa Perpètua de Mogoda, 2009.
- VILA RODRÍGUEZ, R., 1991
- VILA RODRÍGUEZ, Rafael, "La restauració de les esglésies de Santa Maria de Foix, Sant Marçal de Terrassola i del campanar de la basílica de Santa Maria de Vilafranca", a *Simposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Barcelona, 1991, p. 99-108 (col. Quaderns Científics i Tècnics, 3).
- VILA RODRÍGUEZ, R., 2002
- VILA RODRÍGUEZ, Rafael, "El plan director de la catedral de Vic (Barcelona)", *Bienes culturales. Revista del Instituto del Patrimonio Histórico Español*, 1 (2002), p. 35-54.
- VILA I SALA, A., 1900
- VILA I SALA, Antón, *Noticia històrica de la vila de Prats de Rey y de sa patrona la Mare de Deu del Portal*, Manresa, 1900.
- VILA I SALA, A., 1912
- VILA I SALA, Antón, "La capella del Marquet", *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca del Bages*, 58 (1912), p. 296-298.
- VILA I SALA, A., 1913
- VILA I SALA, Antón, *Notes històriques de la vila dels Prats del Rey y de sa patrona la Mare de Déu del Portal*, s.l., 1913 (1984).
- VILÀ VALENTÍ J., REGLÀ, J. i GUDIOL RICART, J., 1974
- VILÀ VALENTÍ Joan, REGLÀ, Juan i GUDIOL RICART, José, *Cataluña I*, Madrid, 1974 (col. Tierras de España, I).
- VILA I VILA, J. M., 1986a
- VILA I VILA, Josep Maria, "Aguilar de Segarra", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), I, p. 79-86 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- VILA I VILA, J. M., 1986b
- VILA I VILA, Josep Maria, "Fonollosa", a *Història del Bages*, Manresa, 1986 (1987-1988), I, p. 275-282 (col. Història de les comarques de Catalunya).
- VILA I VILALTA, L., 1983
- VILA I VILALTA, Lluís, *Coneguem Prats de Lluçanès*, Prats de Lluçanès, 1983.
- VILADÉS LLORENS, R., 1986
- VILADÉS LLORENS, Ramon, "El Mas Periques de Puig-Reig: probable edifici dels ordes militars (arquitectura)", *L'Erol*, 15 (1986), p. 28-30.
- VILADÉS LLORENS, R., 1994
- VILADÉS LLORENS, Ramon, "Senyors i pagesos a les valls de Merlès", *L'Erol*, 44 (1994), p. 14-17.
- VILADÉS LLORENS, R., 1998
- VILADÉS LLORENS, Ramon, "Sant Pere de la Portella. Arquitectura", *L'Erol*, 57 (1998), p. 11-12.
- VILADÉS LLORENS, R., 2007a
- VILADÉS LLORENS, Ramon, "Les esglésies", a *Avià, notes històriques d'un poble del Berguedà*, Avià, 2007, p. 63-70.

- VILADÉS LLORENS, R., 2007b
 VILADÉS LLORENS, Ramon, *La parròquia de Sant Martí d'Avià (907-2007)*, Avià, 2007.
- VILADÉS LLORENS, R., 2008
 VILADÉS LLORENS, Ramon, "L'església de Sant Martí", *L'Erol*, 95 (2007), p. 12-15.
- VILADÉS LLORENS, R. i PUNTAS CALVERAS, J., 1984
 VILADÉS LLORENS, Ramon i PUNTAS CALVERAS, Jordi, "Restauracions arquitectòniques al Berguedà. La masia de El Bruc i el pont d'Alfar", *L'Erol*, 11 (1984), p. 45-47.
- VILAGELIU I DACHS, J., 1970
 VILAGELIU I DACHS, Jaume, *L'església parroquial de Sant Celoni*, Sant Celoni, 1970.
- VILAGELIU I DACHS, J., 1976
 VILAGELIU I DACHS, Jaume, *Estampes històriques de Sant Celoni*, Sant Celoni, 1976.
- VILAGINÉS I SEGURA, J., 1987
 VILAGINÉS I SEGURA, Jaume, "Comentari del Capbreu de Mollet del Vallès", *Notes*, 1 (1987), p. 19-24.
- VILAGINÉS I SEGURA, J., 1990
 VILAGINÉS I SEGURA, Jaume, "Els templers al Vallès", *Notes*, 4 (1990), p. 7-27.
- VILAGINÉS I SEGURA, J., 1991
 VILAGINÉS I SEGURA, Jaume, "Dues mirades retrospectives: mil·lenari i carreratge (993 i 1393)", *Notes*, 5 (1991), p. 9-17.
- VILAGINÉS I SEGURA, J., 1992
 VILAGINÉS I SEGURA, Jaume, "El Benefici de Sta. Maria de St. Vicenç de Mollet (s. XIV). Un estudi d'Història Social", *Notes*, 6 (1992), p. 9-21.
- VILAGINÉS I SEGURA, J., 1997
 VILAGINÉS I SEGURA, Jaume, "Senyors i pagesos. Les relacions socials i la seva expressió en l'espai a Mollet durant la plena edat mitjana (segles XII i XIII)", *Notes*, 11 (1997), p. 27-48.
- VILAGINÉS I SEGURA, J., 2004
 VILAGINÉS I SEGURA, Jaume, "Els orígens de Parets (904). El primer document i els seus protagonistes", *Notes*, 9 (2004), p. 49-66.
- VILAGINÉS I SEGURA, J., 2007
 VILAGINÉS I SEGURA, Jaume, *Cavallers, pagesos i templers: Santa Perpètua de Moguda a l'edat mitjana (segles X-XIII)*, Barcelona, 2007.
- VILALTA I MARTÍNEZ, J., 1983
 VILALTA I MARTÍNEZ, Jordi, "Sant Genís: la mort d'una mil·lenària ermita", *Butlletí. Grup de col·laboradors del Museu de Rubí*, III, 10 (1983), p. 187-190.
- VILALTA SERRA, E., 2002
 VILALTA SERRA, Enric, "Els Confins de la Marca, rudiments metodològics per a l'estudi dels documents del segle X", *Miscel·lània Aqualatensia*, 6 (2002), p. 419-473.
- VILAMALA SALVANS, J., 2002
 VILAMALA SALVANS, Jordi, *De Sant Martí de Riudeperes a Calldetenes. Passat i present d'un poble viu*, Tarragona, 2002.
- VILAMALA SALVANS, J., 2003
 VILAMALA SALVANS, Jordi, "Consuetud de la iglésia parroquial de Sant Andreu de Gurb, del bisbat de Vich, dictada per Gaspar Graell y de Bosch, prevere y rector de la dita iglésia. 1664", *Miscel·lània litúrgica catalana*, 11 (2003), p. 191-204.
- VILAR I MARTÍNEZ, A., 1983
 VILAR I MARTÍNEZ, Agustí, "La torre Abadal", *Muntanya*, 725 (1983), p. 291-299.
- VILARDAGA Y CAÑELLAS, J., 1890
 VILARDAGA Y CAÑELLAS, Jacinto, *Historia de Berga y breves noticias de su comarca desde los tiempos primitivos hasta nuestros días*, Barcelona, 1890.
- VILARDAGA Y CAÑELLAS, J., 1919
 VILARDAGA Y CAÑELLAS, Jacinto, *Efemérides bergadanas: colección de todos los hechos acaecidos en Berga que han llegado a nuestra noticia desde los primitivos tiempos hasta nuestros días*, Manresa 1919.
- VILARMAU I MASFERRER, M., 1983
 VILARMAU I MASFERRER, Marc, "Trobada d'una església anterior a Santa Maria de Claret", *Dovella*, 11 (1983), p. 45-46.
- VILARMAU I MASFERRER, M., 1991
 VILARMAU I MASFERRER, Marc, "L'església romànica de Santa Maria de Serarols", *Dovella*, 8 (1991), p. 26-31.

- VILARODÀ I PLANAS, J., 1998
 VILARODÀ I PLANAS, Jordi, "Una restauració respectuosa sobre Casserres", *El 9 Nou* (10-07-1998), p. 3-5.
- VILÀS I GALINDO, E., 2009
 VILÀS I GALINDO, Ernesto, "L'església de Santa Maria l'Antiga o Santiga (983-2009): una història per recuperar", *Notes*, 24 (2009), p. 127-143.
- VILASECA I SEGALÉS, J., 1980
 VILASECA I SEGALÉS, Joan, *Història de Santa Coloma de Gramenet durant el s. XIX*, Santa Coloma de Gramenet, 1980.
- VILASECA I SEGALÉS, J., 1985
 VILASECA I SEGALÉS, Joan, *Història General de Santa Coloma de Gramenet*, Santa Coloma de Gramenet, 1985.
- VILELLA I BOIXADÉ, I., 1993
 VILELLA I BOIXADÉ, Isidre, "Santa Maria de Balsareny. Sobirana de Farrans o Farràs", *Butlletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 85 (1993), p. 61-64.
- VILLANUEVA, J., 1803-1852
 VILLANUEVA, Jaime, *Viage literario a las iglesias de España*, Madrid-Valencia, 1803-1852 (2001), 22 vols.
- VILLARROYA I FONT, J., 1999
 VILLARROYA I FONT, Joan (dir.), *Història de Badalona*, Badalona, 1999.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1972a
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Milenario del monasterio de Sant Benet de Bages-Noticias sobre sus antiguas posesiones: Sant Martí de Serraïma", *Manresa*, 5013 (1972).
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1972b
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Milenario del monasterio de Sant Benet de Bages-Noticias sobre sus antiguas posesiones: Sant Pere de Serraïma", *Manresa*, 5006 (1972), p. 5.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1972c
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Milenario del monasterio de Sant Benet de Bages-Noticias sobre sus antiguas posesiones: Santa Magdalena del Pla de Vilomara" *Manresa* (1972), p. 5.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1972d
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Milenario del monasterio de Sant Benet de Bages-Noticias sobre sus antiguas posesiones: Santa Maria de Claret", *Manresa* (18/05/1972).
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1973a
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Una afortunada restauración: Sant Miquel de Serrassaç", *Manresa* (24/05/1973), p. 4.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1973b
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Otra iglesia antigua restaurada: Santa María de Matadars", *Manresa* (23/06/1973).
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1974a
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Hacia la total restauración de la iglesia de Sant Esteve del Castell de Sallent", *Manresa* (28/08/1974).
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1974b
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Restauraciones en la iglesia románica de Santa Maria de Cornet", *Manresa* (25/05/1974).
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1974c
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Santa María de Matadars, extraordinario monumento comarcal", *Manresa* (20/05/1974).
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1975
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Sant Pere del Mont i les seves esglésies dependents", *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca del Bages*, 2ª època, 25 (1975), p. 27-29.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1976a
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Un romànic de excepció: Sant Cugat de Salou", *Manresa* (30/04/1976).
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1976b
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Santa Magdalena de Bell-Lloc", *Manresa* (19/02/1976).
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1978
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Restauración de una interesante iglesia comarcal: Sant Pere de Serraïma", *Gazeta de Manresa*, 318 (1978).

- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1979a
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Una església romànica de la comarca que reneix de les runes. Sant Pere de Serraïma (Sallent)", *Bulletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages*, 2ª època, 30 (1979), p. 22-23.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1979b
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Visitando la comarca: Sant Miquel de Castelladral", *Gazeta de Manresa* (21/03/1979).
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1980
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Inauguración y bendición de la restaurada iglesia de Sant Pere de Serraïma", *Gazeta de Manresa*, 562 (1980).
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1981a
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Recuperació d'una església romànica del Bages: Sant Martí de les Planes (m. Sant Mateu de Bages)", *Dovella*, 3 (1981), p. 65-37.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1981b
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Sant Pere de Castellnou de Bages. Una església antiga recuperada", *Bulletí del Centre Excursionista de la Comarca del Bages*, 2ª època, 31 (1981), p. 32-34.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1982
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, *El romànic del Bages. Estudi dels edificis religiosos*, Manresa, 1982.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1983a
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Completada la historia dels esquelets de la necròpolis de Viladordis", *El Pla de Bages*, 2ª època, 67 (1983), p. 11.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1983b
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Consolidació d'una important església pre-romànica del Bages: Sant Miquel de Grevalosa", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 20 (1983), p. 236-237.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1983c
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, *Santuari de la Mare de Déu de la Salut de Viladordis: Una historia mil·lenària*, Manresa, 1983.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1987
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Sant Mamet de Bacardit: una església vella de Camps (Fonollosa)", *Bulletí dels Amics de l'Art Romànic del Bages*, 36 (1987), p. 416-417.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 1991
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Santuaris marians del Bages amb tradició remeiera", *Gimbernat*, 15 (1991), p. 291-312.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 2001
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Visita al Santuari de Viladordis", a *Manresa Medieval, Història, Art i Cultura a l'Edat Mitjana*, Manresa, 2001, p. 269-270.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F., 2010
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc, "Recuperat l'extraordinari conjunt medieval de Matadars", *Diari FRQ* (11/2010), p. 20.
- VILLEGAS I MARTÍNEZ, F. i ORIVE I TORRAS, V., 1982
 VILLEGAS I MARTÍNEZ, Francesc i ORIVE I TORRAS, Vidal, *El romànic del Bages. Estudi dels edificis religiosos*, Manresa, 1982.
- VILLUENDAS I GIBERT, E., 1984
 VILLUENDAS I GIBERT, Evelí, "Viladecans a la geografia comarcal de Catalunya", a *III Jornades d'Història Local*, 3, 4 i 5 de setembre 1984, Viladecans, 1984, p. 9-19.
- VINTRÓ, J., 1893
 VINTRÓ, J. "Excursió oficial a Sant Benet de Bages i Santa Maria de l'Estany", *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya*, III (1893) p. 135-144.
- VIÑAS I BADIA, R., 1991
 VIÑAS I BADIA, Rosa, "La Baronia d'Eramprunyà", *La Sentiu. Quaderns de divulgació*, 17 (1991).
- VINYALS I ROVIRA, F., 1978
 VINYALS I ROVIRA, Fermí, *Preliminars de la història de Sta. Perpètua de Mogoda i Santiga*, Santa Perpètua, 1978.
- VINYALS I ROVIRA, F., 1984
 VINYALS I ROVIRA, Fermí, *Notes de la història de Santiga, petit poble del Vallès*, Barcelona, 1984.
- VINYALS I ROVIRA, F., 1984-1985
 VINYALS I ROVIRA, Fermí, "Recull de notícies de la baronía composta per les parròquies de Santa Perpètua de Mogoda, Santa Maria de Martorelles, Sant Fost de Campsentelles i Sant Cebrià de Cabanyes, de la Vegueria del Vallès", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 5-6 (1984-1985), p. 433-450.

- VINYALS I ROVIRA, F., 1994
 VINYALS I ROVIRA, Fermí, *Història de Santa Perpètua de Mogoda: des de la prehistòria als primers anys del segle XX*, Santa Perpètua, 1994.
- VINYETA I LEYES, R., 1978
 VINYETA I LEYES, Ramon, *Sant Jaume de Frontanyà i l'alta vall del riu Merlès*, Torelló, 1978.
- VINYETA I LEYES, R., 1986
 VINYETA I LEYES, Ramon, *El Vidranès: Puigsacalm, Milany, Curull, Bellmunt*, Torelló, 1986.
- VINYETA I LEYES, R., 1998
 VINYETA I LEYES, Ramon, *Alpens: Lluçanès Nord*, Torelló, 1998.
- VIRELLA, J., 1979
 VIRELLA, Joan, "L'Església de Bruguers Vell (Gavà)", *Full informatiu del romànic*, 17 (1979).
- VIRELLA I BLODA, A., 1949
 VIRELLA I BLODA, Albert, *Vilanova i la Geltrú, imatges de la ciutat i de la comarca*, Vilanova i la Geltrú, 1949 (1987).
- VIRELLA I BLODA, A., 1974
 VIRELLA I BLODA, Albert, *Vilanova i la Geltrú. Del mil·lenari de Cubelles al setè centari de la carta-pobla de Vilanova*, Barcelona, 1974.
- VIRELLA I BLODA, A., 1981
 VIRELLA I BLODA, Albert, "Les pintures murals de Sant Valentí de les Cabanyes", *Circular - Amics de l'Art Romànic*, 11 (1981), p. 108-110.
- VIRELLA I BLODA, A., 1986
 VIRELLA I BLODA, Albert, "L'accés marítim d'Olièrdola en l'alta medievalitat", *Miscel·lània Penedesenca*, 9 (1986), p. 19-46.
- VIRELLA I BLODA, A., 1990
 VIRELLA I BLODA, Albert, *Canyelles mil·lenària*, Vilafranca del Penedès, 1990.
- VIRELLA I BLODA, A., 1991
 VIRELLA I BLODA, Albert, *El terme de Cubelles a través el temps*, Sant Sadurní d'Anoia, 1991.
- VIRGILI I COLET, A., 1991
 VIRGILI I COLET, Antoni, *L'expansió i afermament del feudalisme al Baix Gaià (segles XI i XII)*, Altafulla, 1991.
- VIRGILI I COLET, A., 2003
 VIRGILI I COLET, Antoni, "Els conqueridors de mitjan segle XII. Com aprenen a ser-ho", a BARCELÓ I PERELLÓ, Miquel et alii, *El Feudalisme comptat i debatut: formació i expansió del feudalisme català*, València, 2003, p. 253-291.
- VIVES, E., 1988
 VIVES, Enric, "L'avi Jaume del Clot de la Móra", *Tagamanent*, 18 (1988), p. 7-8.
- VIVES I BALMAÑA, E., 1980
 VIVES I BALMAÑA, Elisenda, "Les restes humanes de Santa Maria de Cervelló (Baix Llobregat)", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 2 (1980), p. 80-83.
- VIVES I BALMAÑA, E., 1981
 VIVES I BALMAÑA, Elisenda, "Estudi antropològic de les restes òssies de Sant Eudald de Sorba", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 6 (1981), p. 345-346.
- VIVES I BALMAÑA, E., 1982a
 VIVES I BALMAÑA, Elisenda, "Les restes òssies humanes del cementiri medieval de l'Esquerda (Roda de Ter, Osona)", *Ausa*, X, 102-104 (1982), p. 341-343.
- VIVES I BALMAÑA, E., 1982b
 VIVES I BALMAÑA, Elisenda, "Les restes òssies humanes de Sant Andreu de Sagàs (Berguedà). Estudi preliminar", *Ausa*, X, 102-104 (1982), p. 371-373.
- VIVES I BALMAÑA, E., 1988
 VIVES I BALMAÑA, Elisenda, "Estudi antropològic de les restes humanes de la necròpoli medieval de Bellvitge", *Identitats*, 1 (1988), p. 36-40.
- VIVES GATELL, J., 1942
 VIVES GATELL, Josep, *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona, 1942.
- VIVES GATELL, J., 1962
 VIVES GATELL, Josep, "Inscripciones prerrománicas barcelonesas", *San Jorge, Revista de la Excma. Diputación Provincial de Barcelona*, 47 (1962), p. 56-62.

- VIVES I SABATER, R., 1972
 VIVES I SABATER, Ricard, *L'Ermite de Belloitge i els seus goigs*, Hospitalet de Llobregat, 1972.
- VIVES I TORT, M., 1999
 VIVES I TORT, Miquel, "Reivindicació de Sant Esteve de Castellet com a antiga cruïlla de camins", *Miscel·lània Penedesenca*, 24 (1999), p. 427-436.
- VUITÈ CENTENARI DE L'ERMITA, 1998
Vuitè centenari de l'Ermite de la Mare de Déu de les Arenes, Castellar del Vallès, 1998.
- WALLIS, M., 1973
 WALLIS, Mieczyslaw, "Inscriptions in Paintings", *Semiotica*, 9 (1973), p. 1-28.
- WETTSTEIN, J., 1971
 WETTSTEIN, Janine, *La fresque romane Italie-France-Espagne, I. Études comparatives*, Ginebra, 1971.
- WHITEHILL, W. M., 1941
 WHITEHILL, Walter Muir, *Spanish Romanesque Architecture of the eleventh century*, Oxford, 1941 (Londres, 1968).
- WHITEHILL, W. M., 1973
 WHITEHILL, Walter Muir, *L'Art Romànic a Catalunya. Segle XI*, Barcelona, 1973 (1974).
- WILLIAMSON, P., 1983
 WILLIAMSON, Paul, *Catalogue of Romanesque Sculpture* (Victoria and Albert Museum), Londres, 1983.
- WITTLIN, C. J., 1983
 WITTLIN, Curt J., "Introducció", a EIXIMENIS, Francesc, *De Sant Miquel arcàngel. El quint tractat del 'Llibre dels àngels'*, Barcelona, 1983.
- XALABARDER SERRA, A., 1935
 XALABARDER SERRA, Avelí, *Caldes antic i modern. Apunts per a la història de la Vila de Caldes de Montbui*, Caldes de Montbui, 1935.
- XARRIÉ I ROVIRA, J. M., 1981
 XARRIÉ I ROVIRA, Josep Maria, "Primeres anotacions sobre les pintures de Sant Valentí de les Cabanyes", *Quaderns d'Estudis Medievals*, 5 (1981), p. 318-320.
- XARRIÉ I ROVIRA, J. M., 2002
 XARRIÉ I ROVIRA, Josep Maria, "Examen científico de la Virgen románica de Montserrat", a *XIV Congreso de conservación y restauración de bienes culturales. Libro de actas, Valladolid 28-30 noviembre y 1 diciembre de 2002*, Valladolid, 2002, II, p. 629-633.
- XARRIÉ I ROVIRA, J. M. i PORTA I FERRÉ, E., 2003
 XARRIÉ I ROVIRA, Josep Maria i PORTA I FERRÉ, Eduard, "Estudis tècnics, restauració i resultats a la imatge romànica de la Mare de Déu de Montserrat", a *La imatge de la Mare de Déu de Montserrat*, Barcelona, 2003, p. 180-190.
- XIMENES CASTELLS, A., 1965
 XIMENES CASTELLS, Alicia, *Iglesia de San Pedro de las Puellas de Barcelona: estudio histórico arqueológico*, Barcelona, 1965 (Universitat de Barcelona, tesi de llicenciatura inèdita).
- XIQUÉS I SOLER, M., 1975
 XIQUÉS I SOLER, Magí, *Reseña histórica de Canet de Mar y de sus monumentos*, Barcelona, 1975.
- X. C., 1983
 X. C., "Obres de Bellmunt a bon ritme", *Full Diocesà (Vic)* (20/02/1983).
- YARZA LUACES, J., 1979
 YARZA LUACES, Joaquín, *Arte y arquitectura en España 500-1250*, Madrid, 1979 (2004).
- YARZA LUACES, J., 1980
 YARZA LUACES, Joaquín, *La Edad Media*, Madrid, 1980 (col. Historia del arte hispánico, 2).
- YARZA LUACES, J., 1981
 YARZA LUACES, Joaquín, "San Miguel y la balanza. Notas iconográficas acerca de la psicostasis y el pesaje de las acciones morales", *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, 6-7 (1981), p. 5-36.
- YARZA LUACES, J., 1984a
 YARZA LUACES, Joaquín, "Escultura romànica", a *Art Català: estat de la qüestió. Vè Congrés Espanyol d'Història de l'Art (C.E.H.A)*, Barcelona, 1984, p. 101-122.
- YARZA LUACES, J., 1984b
 YARZA LUACES, Joaquín, *Maestro Mateo. El Pórtico de la Gloria*, Madrid, 1984.

- YARZA LUACES, J., 1987
 YARZA LUACES, Joaquín, "Aproximación estilística e iconográfica a la portada de Santa María de Covet (Lérida)", a YARZA LUACES, Joaquín, *Formas artísticas de lo imaginario*, Barcelona, 1987, p. 182-230.
- YARZA LUACES, J., 1985
 YARZA LUACES, Joaquín, "Sant Quirze de Pedret (Pintura romànica)", a *Catalunya Romànica*, vol. XII. *El Berguedà*, Barcelona, 1985, p. 218-234.
- YARZA LUACES, J., 1990
 YARZA LUACES, Joaquín, "Pinturas murales de Sant Pau de Casserres", a YARZA LUACES, Joaquín i TRULLÉN I THOMAS, Josep Maria (eds.), *Museu Diocesà i Comarcal de Solsona. Romànic i Gòtic*, Barcelona, 1990, p. 159-161.
- YARZA LUACES, J., 1993
 YARZA LUACES, Joaquín, "L'escultura al voltant de l'any 1000", *L'Avenç*, 121 (1988), p. 40-43.
- YARZA LUACES, J., 1993
 YARZA LUACES, Joaquín, "Arnau Cadell", *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, vol. IV, Roma, 1993, p. 37-38.
- YARZA LUACES, J., 2003
 YARZA LUACES, Joaquín, "Iconografía del claustro románico", a YARZA LUACES, Joaquín i BOTO VARELA, Gerardo (coords.), *Claustros románicos hispanos*, León, 2003, p. 47-65.
- YARZA LUACES, J. i ESPAÑOL BELTRÁN, F., 2007
 YARZA LUACES, Joaquín i ESPAÑOL BELTRÁN, Francesca, *El romanico català*, Barcelona, 2007.
- YLLA, L. G., 1909
 YLLA, Lluís G. "Excursió a Gorch negre", *Gazeta Montañesa* (03/11/1909).
- YLLA, L. G., 1912
 YLLA, Lluís G., "Excursió a Sant Fructuós del Grau", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, I (1912), p. 6-7.
- YLLA-CATALÀ, G., 2008
 YLLA-CATALÀ, Gemma, "Incensario", a CASTIÑEIRAS GONZÁLEZ, Manuel i CAMPS I SORIA, Jordi (dirs.), *El Románico y el Mediterráneo. Barcelona, Toulouse y Pisa (1120-1180)*, Barcelona, 2008, p. 424-425.
- ZAMORA, F. de, 1973
 ZAMORA, Francisco de, *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Barcelona, 1973.
- ZARAGOZA PASCUAL, E., 1977
 ZARAGOZA PASCUAL, Ernest, "Documentos inéditos referentes a la reforma monástica en Cataluña durante la segunda mitad del siglo XVI", *Studia Monastica*, 19 (1977), p. 154-155.
- ZARAGOZA PASCUAL, E., 1997
 ZARAGOZA PASCUAL, Ernest, *Catàleg dels monestirs catalans*, Barcelona, 1997.
- ZARAGOZA PASCUAL, E., 2004
 ZARAGOZA PASCUAL, Ernesto, *Història de la Congregació Benedictina Claustral Tarraconense i Cesaraugustana (1215-1835)*, Barcelona, 2004.

Índexs

Índex onomàstic

A

- Abd al-Malik 978, 1056, 1730, 1749, 1774, 1940
 Açalgarda 217
 Acard de Talarn 1724
Acfred, abat 83, 290
 Adabrada 225
 Adalaidis 849, 1769
 Adalaiz 641
 Adalbert de Subirats 1966
 Adalbertus o Adalbert 231, 237, 446
 Adalinda o Adalès 1765
 Adelaida o Adeleida Bonafilla, abadessa 1141, 1645
 Adelaida de Mont-ral 234
 Adelaida, abadessa 1141, 1645
 Adelaida, donant 766
 Adelaida, filla d'Ermemir d'Osona 73
 Adelaida, reina de França 1470
 Adelaizis 271
 Adelendis 999, 1002
 Adevonso 973
 Adó 231
 Aeci, bisbe de Barcelona 75
 Agapit II, papa 221, 931, 1003, 1008
 Agnès de Fals 896
 Agnès de Guardiola 652
 Agnès de Montseny 1493
 Agnès de Mura 941
 Agnès de Torroja 1753
 Agnès, esposa de Bernat de Rajadell 1837
 Aimeric, arquebisbe de Tarragona 1739
 Aimilda, esposa de Sunyer I 1709
 Aissó 241, 302, 422, 1662
 Alamanda de Castellví, esposa de Guillem de Santmartí 1611, 1991
 Alamany de Gurb 1859
 Alamany Onofred o Unifred 1802, 1862
 Albert Berenguer 1267
 Albert de Montcada 328,
 Albert de Pierola 1639
 Alegret de Toudell 1382
 Alexandre II, papa 1144
 Alexandre III, papa 1366, 1737, 1998
 Alemany, senyor de Cervelló 1591
 Alfons I el Bataller, rei d'Aragó 54, 57, 58, 59, 161, 1832
 Alfons el Cast o el Trovador (Alfons II, rei d'Aragó) 34, 48, 49, 54, 58, 59, 61, 161, 172, 244, 560, 634, 865, 1175, 1533, 1635, 1819, 1834, 1942, 1998, 2037
 Alfons II, comte de Provença 59, 60
 Alfons el Franc o el Liberal, (Alfons III, rei d'Aragó) 61, 925
 Alfons el Benigne (Alfons IV, rei d'Aragó) 652
 Alfons el Magnánimo, (Alfons V, rei d'Aragó) 61, 1635
 Alfons VII l'Emperador, rei de Lleó i Castella 58
 Alfons VIII, rei de Castella 35
 Alfons IX, rei de Galícia i Lleó 35
 Alfons X el Savi, rei de Castella 139, 1655
 Allard o Alard 875, 1062, 1064
 Al-Mansur 72, 74, 830, 1013, 1033, 1130, 1142, 1144, 1147, 1164, 1243, 1635, 1730, 1873
 Almodis, comtessa 57, 271, 925, 1112, 1489, 1546, 1747, 1817, 1820
 Almodis, vescomtessa de Cardona 191, 290
 Almúnia, canonge 495
 Alodis 1505
 Àlvar, presbíter 70
 Amat d'Oloron, llegat papal 1144
 Amat de Castellvell 1923
 Amat Elderic d'Orís 328
 Amat Elderic, senescal 925
 Amaury de Montfort 60
 Anastasi IV, papa 832, 843, 1743
 Andreu de Peguera 1036, 1054
 Andreu Riculf, abat de Sant Cugat del Vallès 1987
 Andreu Sendred, abat de Sant Cugat del Vallès 1262, 2001
 Andreu, pintor 939
 Ansemar 229
 Ansulf 225, 229, 239, 978, 1859
 Antoni Dalmau 1344
 Antoni Pasqual, bisbe 204, 205, 246, 317, 335, 421, 438, 879, 1003, 1006, 1443, 1729, 1781, 1874
 Antoní Pius, emperador 575, 576, 577, 1357
 Antonio de Zabaleta 22

- Antonio Muñoz 24
Antonio Zanchi 27
Arbert o Guillem Arbert, baró de Castellvell o Castellví 866, 1582, 1618, 1630, 1742
Archibaldus, vicari de Serrateix 778
Arielda 229
Armengol o Ermengol Sensterra 849, 970
Armimirus 1236
Arnaldus 1064
Arnau Arloví 2044
Arnau Bargués, arquitecte 1023, 1651
Arnau Berenguer 1614, 1655
Arnau Bernat 1366, 1869
Arnau Bernat de Fal 889
Arnau Bonfill 1080
Arnau Cadell, escultor 126, 908, 909, 1085, 1134, 1240, 1328, 1329
Arnau d'Oló 161, 1062, 1071, 1075
Arnau de Caboet, vescomte 161
Arnau de Castellbò, vescomte d'Urgell 559
Arnau de Castluç 1896
Arnau de Gurb, bisbe 1124, 1126, 1127, 1128, 1129, 1130, 1528, 1529, 2025
Arnau de Lluçà, prior 248
Arnau de Malla, bisbe de Vic 280, 317, 1387, 1453, 1506
Arnau de Matheró 1590, 1591
Arnau de Papiol 1647
Arnau de Perelló 1618
Arnau de Preixens, bisbe d'Urgell 554, 556, 559, 571, 618, 763
Arnau de Ribes 2049
Arnau de Salileda 709
Arnau de Vallonzella, clergue 1166
Arnau de Vernet 1041
Arnau Ermengol, bisbe de Barcelona 1464, 1474, 1528
Arnau Geribert 1351, 2013
Arnau Guillem 1064
Arnau Josbert, canonge 502
Arnau Llobet 1167
Arnau Mir d'Olèrdola 1512, 2008
Arnau Mir de Santmartí 1903
Arnau Mir de Tost, vescomte d'Àger 682, 746, 773
Arnau Sunifred 230
Arnau Sunyer 1740, 1743
Arnau Vilar 1538
Arnau, abat 973, 1453
Arnau, prior 1505, 1590
Arnobald 1760
Arnulf, abat de Ripoll 221, 1062
Arnulf, bisbe de Vic 486, 564, 830, 1650, 1752, 1754
Arnust, arquebisbe de Narbona 75
Arsen o Arsenda, esposa de Pere Soler 1779, 1894
Arsèn, comtessa d'Urgell 970
Arsenda 1080, 1962
Arsendis de Bedorc 1819
Arsendis, esposa d'Arnau Mir 746
Arsendis, esposa de Ramon de Vilademàger 1735, 1792
Artal I, comte de Pallars Sobirà 159
Artal II, comte de Pallars Sobirà 159
Arturo Cividini 27, 195, 1168
Arturo Dalmati 27, 1168
Atalasindus 72
Ató 222, 405
Ató de Taradell 445
Ató, bisbe de Vic 72, 358, 806, 919, 1873
Auderic, donant 765
Aurucuia, monja 1143
Avirons 389
Aysun 65
- B
- Balasc, donant 217
Baldofred, presbíter 1639
Ballduvino, senyor 1242
Barceló, prevere 1293
Bartomeu Serra 1041
Beatriu de Montcada 505
Beatriu de Posa, donant 441
Beatriu de Rocafort 1144
Beatriu, beata 1891
Benedetto Antelami, escultor 131
Benet VI, papa 1709
Benet VII, papa 987, 992, 1029, 1041, 1783, 1798, 1880, 1883
Benet VIII, papa 54, 76 1660, 1776, 1921
Benet XIII, papa 290, 1167, 1704, 1903
Benet de Peterborough 1369
Benet, abat de San Benet de Bages 1075
Benet, prior de Sant Pere de Casserres 1590
Berengaria de Casamada 1266
Berenguela de Castella, reina 1130
Berenguer Almoravid 1727
Berenguer Amalric 212
Berenguer Arnau 1661
Berenguer Bernat, bisbe de Barcelona 328, 1485
Berenguer Bertran, pintor i escultor 1016
Berenguer Bonfill de Boixadors 1867
Berenguer Bordet 56
Berenguer d'Arcs 1166
Berenguer d'Ollers 1853
Berenguer d'Oló 1066
Berenguer Dalmau, bisbe de Girona 877
Berenguer d'Argençola 1724

- Berenguer de Berguedà 586, 614, 671
 Berenguer de Boixadors 1867, 1869, 1896
 Berenguer de Cabrera 543
 Berenguer de Cardona 1761
 Berenguer de Castellet 2044
 Berenguer de Castellolí 1742
 Berenguer de Castellví 1630
 Berenguer de Cervelló 1723, 1792
 Berenguer de Cervera 1756
 Berenguer de Clariana 1723, 1730
 Berenguer de Corbins 2015
 Berenguer de Guàrdia 305, 1739, 1747, 1850, 1874
 Berenguer de Guardiola 802
 Berenguer de Gurb 226
 Berenguer de la Torre, senyor de Torreferrada 416
 Berenguer de Llagostera 368
 Berenguer de Malla 464
 Berenguer de Massanet 1160
 Berenguer de Matamala, canonge 1122
 Berenguer d'Olivella 2039
 Berenguer de Palomar 1614
 Berenguer de Palou, bisbe 56, 1160, 1166, 1397, 1539
 Berenguer de Queralt 987, 1006, 1052
 Berenguer de Rajadell 1837
 Berenguer de Relat 1635
 Berenguer de Ripoll 1309
 Berenguer de Riudeperes, abat 889
 Berenguer de Saguàrdia, bisbe de Vic 805
 Berenguer de Sala 1372
 Berenguer de Salelles 1620
 Berenguer de Sant Vicenç 1297
 Berenguer de Santa Eugènia 413
 Berenguer de Savassona 455
 Berenguer de Serra 234
 Berenguer de Sitjar 973, 974
 Berenguer de Subirats 210
 Berenguer de Súria 1090
 Berenguer de Talamanca 1098
 Berenguer de Tornamira 337
 Berenguer de Vilademuls 1618
 Berenguer de Vilafranca 1730, 1962
 Berenguer de Vilomara 974
 Berenguer Dorca 1818
 Berenguer Folc 1029, 1030, 1926
 Berenguer Folch, bisbe 1237
 Berenguer Guifré, bisbe de Girona 446, 1697, 1709
 Berenguer Guillem de Gallifa 1167
 Berenguer II de Queralt 1006
 Berenguer la Costera, sacerdot 406
 Berenguer Martorell 1639
 Berenguer Mir 1057
 Berenguer Ramon I, comte 57, 77, 225, 244, 310, 328, 412, 418, 824, 935, 941, 1112, 1144, 1271, 1402, 1489, 1551, 1681, 1730, 1790, 1791, 1923
 Berenguer Ramon I, comte de Provença 58
 Berenguer Ramon II 57, 1532
 Berenguer Ramon, señor de Mollet 1496
 Berenguer Reverter I 1742, 1747
 Berenguer Sabater 1846
 Berenguer Saera 1162
 Berenguer Sendred 1757, 1873
 Berenguer Seniofred o Sunifred de Lluçà, bisbe de Vic 188, 202, 212, 226, 229, 230, 231, 244, 247, 248, 279, 280, 328, 343, 346, 378, 465, 502, 510, 747, 802, 809, 875, 877, 881, 907, 1080, 1759, 1885
 Berenguer Sunifred de Celrà, vescomte de Girona 271
 Berenguer Tedmar 1726, 1728
 Berenguer, abat de Sant Feliu de Girona 1716
 Berenguer, abat de Santa Maria Vilabertran 1716
 Berenguera de Clariana 1723
 Berenguera de Guardiola 652
 Berenguera de Queralt 241
 Berenguera Dorca 1818
 Berenguera, vescomtessa de Berguedà 612, 697
 Bernard Gilduin 1411
 Bernarda Aimeric 1166
 Bernarda de Salige 203
 Bernardus Arnalli, constructor 697, 701
 Bernardus, sacerdot 1056
 Bernart o Bernat Sendred de Gurb 77, 83, 225, 1791, 1859
 Bernat Adrover o Adroer 1774, 1776
 Bernat Albanec 382
 Bernat Audeguer 1981
 Bernat Berenguer 1735
 Bernat Bermond de Cardona 1759
 Bernat Bernat 1652
 Bernat Bernat de Gurb 230
 Bernat Calbò o Calvò 190, 493, 637, 894, 1129, 1376, 1850
 Bernat Compar 876
 Bernat de Bac 429
 Bernat de Bellestar 1735
 Bernat de Berga, bisbe de Barcelona 558, 1242, 1351, 1369, 1672
 Bernat de Blancafort, abat 882, 1031, 2019
 Bernat de Bleda 1672
 Bernat de Cabrera 309, 316
 Bernat de Cardona, vescomte 191, 357
 Bernat de Centelles 1493
 Bernat de Conflent, vescomte 265, 599, 683, 763
 Bernat de Corbera 1807

- Bernat de Fals 805, 889
 Bernat de Gaufred o Gausfred 1695, 1696
 Bernat de Gòtia 70
 Bernat de Gurb 988, 1024, 1029, 1791
 Bernat de Merlès, canonge 253
 Bernat de Mirambell 1758
 Bernat de Montesquiu 941
 Bernat de Montpaó 1661
 Bernat de Mont-ral 234
 Bernat de Mur, bisbe de Vic 226, 987, 1838, 1895
 Bernat de Olivella 2039
 Bernat de Pampe 127
 Bernat de Peguera 215, 887
 Bernat de Pujalt 1844
 Bernat de Rajadell 1837
 Bernat de Riudeperes 212, 508
 Bernat de Rocafort 1276
 Bernat de Saga 566
 Bernat de Salileda 709
 Bernat de Sant Vicenç 1681
 Bernat de Savassona 454
 Bernat de Talamanca 414, 1030, 1093
 Bernat de Tort, arquebisbe de Tarragona 55
 Bernat de Tous 83
 Bernat de Vallverd 1345
 Bernat de Vilademàger 1792
 Bernat de Vilagelans 242
 Bernat de Vilamur, bisbe d'Urgell 559, 560
 Bernat de Vilatzir, senyor 1510
 Bernat el Ferrer 1635
 Bernat Ermengol de Freixenet 337
 Bernat Galceran, canonge 879
 Bernat Guanalgot 1529
 Bernat Guifré de Balsareny 815, 899, 1724, 1832, 1885, 1892
 Bernat Guifré de Bedorc 1818
 Bernat Guillem 1765, 1811
 Bernat Guillem de la Portella, senyor de Lluçà 250
 Bernat Guillem de Lluçà 248, 253
 Bernat Guillem de Queralt 280, 1735
 Bernat Guillem de Santa Coloma 1249, 1250
 Bernat Humbert 1505
 Bernat I, abat de Cardona 1761
 Bernat I, comte de Barcelona 1062, 1843
 Bernat III de Palafolls 1697
 Bernat III, comte de Besalú 244, 399, 472
 Bernat Màger 1638
 Bernat Marcús 1155, 2023, 2024, 2039
 Bernat Mir, baiulus operis (personal d'obra) 766
 Bernat Otger de Castellet 860
 Bernat Pelegrí, bisbe de Barcelona 1510
 Bernat Pere de Papiol 1647
 Bernat Ramon de Manresa 865
 Bernat Ramon de Massanet 1160
 Bernat Riera 320
 Bernat Rovira 83
 Bernat Saportella 244
 Bernat Senespleda, abat 1019
 Bernat Seniofred o Sunifred 230, 1651
 Bernat Sunyer 849
 Bernat Tallaferro, comte de Besalú 54, 244, 412
 Bernat Umbert, bisbe de Girona 1453
 Bernat, arquebisbe de Tarragona 1062, 1075
 Bernat, monjo 400, 1716
 Bernat, prior 250
 Bernat, prior de L'Estany 247, 248, 876, 907, 911
 Bernon 231
 Bertomeu de Masquefa 1798
 Bertran de Bell-lloc 1425
 Bertran de Bescanó 1716
 Bertran de Castellbisbal 2050
 Bertran de Castellcir 1431
 Bertran de Claret 1024
 Bertran de Llor 1652
 Bertran de Segur 1896
 Bertran de Vilar 428
 Bertran, clergue del Sant Sepulcre 1834
 Bertrand o Bertran d'Avià 764, 618
 Biduino, escultor 128
 Biure, bisbe 1410
 Blanca de Centcelles 1372
 Blanca de Lluçà 250, 262
 Blanca de Mataplana 578
 Blandesinda, esposa d'Oriol 477
 Bonadona 1029
 Bonadona d'Isarn 1064
 Bonadona, esposa de Ferriol 1913
 Bonamat Abadal, presbíter 2028
 Bonanant 1639
 Bonfill de Castellví 1619, 1630
 Bonfill de Fals 889
 Bonfill de Gurb 226
 Bonfill Marc, jutge 1503
 Bonfill o Bone Filio, levita 374
 Bonfill Odesind 1299
 Bonfill Pedró, clergue 1142
 Bonfill, fill d'Udalard 914
 Bonfill, sacerdot 372
 Borrell de Sau 543
 Borrell II, comte de Barcelona 678, 828, 830, 857, 889, 941, 973, 1062, 1284
 Borrell, comte de Barcelona 72, 73, 74, 191, 229, 586, 930, 1115, 1117, 1299
 Borrell, bisbe 487
 Borrell, bisbe de Vic 226, 831
 Brandó 1872
 Bregon o Bermon, vescomte d'Osona 293, 433, 831, 832, 889

Bremon, sacerdot 241
 Brunisendis de Taradell 406
 Brunissenda de Besora 567
 Bonaventura Closa 975

C

Calixte II, papa 211, 952, 1260, 1338, 1369,
 1404, 1416, 1485, 1639, 1688, 1708, 1798,
 1820, 1921, 1967
 Carlemany, emperador 50, 65, 89, 1142, 1358
 Carles d'Anjou, comte de Provença 60, 61
 Carles II el Calb, rei de França 65, 1456, 1522,
 1524, 1541
 Carles III el Simple, rei de França 418, 774, 844,
 1140
 Carles III, rei d'Espanya 291, 1585, 1659, 1669
 Carles IV, rei d'Espanya 1526
 Celestí III, papa 800, 857, 974, 999, 1003, 1011,
 1025, 1083, 1499, 1737, 1768, 1769, 1871
 Centuri 70
 Cesari, presbíter 919
 Cesari, abat de Santa Cecília de Montserrat
 936, 978
 Chillio, esposa de Baldofred 1639
 Cília de Freixe 1814
 Climent III, papa 1737
 Climent VII, papa 1167, 1631
 Climent VIII, papa 251, 879, 1075, 1716, 1770
 Comemir 1739
 Company Seguí, senyor de Castellar 798, 1868
 Conradí, rei de Sicília 61
 Constança de Noguera 1638
 Constantí I el Gran, emperador 353, 1256
 Constança, esposa de Pere el Gran (Pere III
 d'Aragó) 60, 61
 Corrado Ricci 28
 Cristòfol Colom 1103

D

Dacià 167
 Dadil 72, 1665
 Dalmau Canyelles 2037
 Dalmau de Rocasalva 430
 Dalmau Icla 449
 Dalmau Isarn 1769
 Dalmau, arxilevita de Vic 397
 Dalmau, donant 434
 Dalmau, feudatario 1765
 Dalmizana, esposa d'Umbert d'Espells 2001
 Damas I, papa 353
 Daniel, presbíter 742, 744

David 33, 178, 577, 840, 1992, 1993
 Deci, emperador 354, 1173, 1174
 Deilanus, vescomte d'Aragó 568
 Delà 76
 Demetrio de los Ríos 22
 Deodat de Claramunt 1810
 Deodat de Tamarit 1636
 Deudat, bisbe 1940
 Dimas de Josa, prior de Lluçà 251
 Dolça, esposa de Berenguer de Boixadors 1896
 Dolça, esposa de Ramon Berenguer III 57, 1753,
 1813, 1834
 Dolça, filla de Pere de Gallifa 443
 Domnuç Bernat 1802
 Domnuç, fill de Trasoar 1733
 Donadeu, abat 1348, 1585, 1921
 Duran, donant 1817

E

Eadwine, escriba 558
 Edouard André 27
 Edward Grim 1367, 1368
 Ega o Aigo, esposa de Borrell 74
 Egees, procónsul 731, 732
 Egila 225
 Eicolina, esposa de Miró Gotmar 477
 Eigofred 1641
 Eimeric d'Espells 2044
 Eimilda, esposa de Sunyer I 1542
 Eldegar 1755, 1807
 Eldemar, levita 1730
 Eldemarus o Eldemar 448
 Elderic de Orís 328
 Eliardis, esposa de Guitard 429
 Elies Rogent 21, 22, 23, 87, 95, 1161, 1600, 1922
 Elies, abat 1506
 Elisabet, condessa 384, 1144, 1396
 Elisabet-Joana de Montmany 1668
 Elisardis de Falgars 695
 Elisava, esposa de Dalmau 1765
 Elisenda de Basea, priora 1373
 Elisenda de Fals 889, 894
 Elisenda de Mataplana 600
 Elisenda de Rocafort, abadessa 1144
 Elisenda de Sentmenat 1821
 Elisenda d'Ulció 974
 Elisenda Miquela, donant 1241
 El-liarda, esposa d'Hug de Cervelló 74
 Elpidi, bisbe d'Osca 1358
 Elregod 1496
 Emma de Barcelona, abadessa 76, 417, 419, 1470
 Emma Ingilberga de Besora 992, 1006
 Emma, abadessa de Sant Joan de les Abadesses
 420, 441, 774, 1393

- Engúncia 1757, 1758
 Engúncia de Cardona 292, 1769
 Ènnec o Ennego Bonfill, senyor de Cervelló 1585, 1587, 1611, 1635, 1641, 1645, 1652, 1660, 1665, 1666, 1668, 1880, 1935, 1937, 1971, 2038
 Ènnyec Bonfill de Gelida 1799, 1819
 Enric, donant 1754, 1818
 Enric, monjo 1780
 Enric II Plantagenet, rei d'Anglaterra 58, 1366, 1416
 Enúncia 1421
 Ènyec Bonfill 74, 75, 83, 2037
 Epifani, abat 630
 Eriball o Eribau, vescomte de Cardona i bisbe d'Urgell 351, 544, 830, 831, 889, 892, 962, 1753, 1760
 Ermemir de Besora 418
 Ermemir de Castellallat 1723, 1726, 1752
 Ermemir II, vescomte d'Osona 830
 Ermemir, vescomte d'Osona 73, 828, 844
 Ermenard, vescomte 70, 2008, 2009, 2016
 Ermengarda de Savassona 454
 Ermengarda, comtessa 766, 1030, 1901, 1902, 1903, 2009, 2018
 Ermengarda, donant 1496, 1798
 Ermengarda, esposa de Guillem Bernat d'Òdena 1780
 Ermengarda, esposa de Ricard 1590
 Ermengau de Malla 272, 274
 Ermengaudus, subdiaca 1106
 Ermengol d'Oló 1062
 Ermengol Guillem, clergue de Vic 271, 272
 Ermengol I, comte d'Urgell 73, 82, 678, 1587, 1752
 Ermengol IV, comte d'Urgell 1144
 Ermengol VI, comte d'Urgell 51, 57, 352, 1144
 Ermengol Samarell 1426, 1463, 1466, 1467
 Ermengol, donant 433
 Ermengonça 222
 Ermeniards 1758
 Ermesèn 800
 Ermessenda, esposa de Ponç Guerau d'Olorda 1636
 Ermesendis, senyora d'Aiguafreda 203
 Ermessenda de Balsareny 346
 Ermessenda de Berumira 1379
 Ermessenda de Carcassona, comtessa de Barcelona 77, 78, 120, 225, 244, 288, 310, 328, 418, 824, 847, 925, 935, 941, 1036, 1087, 1176, 1247, 1249, 1284, 1345, 1398, 1429, 1485, 1681, 1694, 1749, 1790, 1791, 1921
 Ermessenda de Muredé, priora 1166
 Ermessenda de Pont o Despont, priora 430
 Ermessenda de Sau 549
 Ermessenda d'Ulció 974
 Ermessenda, esposa de Gerovard 387
 Ermessenda, esposa de Gombau Gombau 1813
 Ermessenda, esposa de Gundirigus 1027
 Ermessenda, esposa de Ramon de Villar 1527
 Ermessenda, esposa de Silveri Borrell 2019
 Ermessenda, filla de Guislabert 1746, 1747, 1813
 Ermessenda, vescomtessa de Cardona 290, 351, 452, 454, 464, 1093, 1546, 1810
 Ermessendia 1327
 Ermetruit, vescomtessa d'Osona 228, 357
 Ermonça, donant 765
 Erovigi 1971
 Erovigius 1263
 Esclua, presbíter 1790
 Especiosa, esposa de Comemir 1739
 Estefania, filla de Bernat Ramon 1548
 Estúdia, esposa d'Ermemir 405
 Eugène Viollet-le-Duc 22, 37
 Eugeni III, papa 1737, 1813, 1815, 1817
 Eugeni, bisbe 1358
 Eugòncia, vescomtessa d'Osona 892
 Euric 230, 453
 Eusebi, arquebisbe de Tarragona 1358
 Exuperi, bisbe de Toulouse 575
- F
- Fedanci, vicari 279, 1322
 Fedanci o Fedancius, mestre 99
 Fedele Steffanoni 27
 Felipa, filla de Guerau de Cervelló 1792
 Felip I, rei de França 1075
 Felip II, rei d'Espanya 291
 Felip V, rei d'Espanya 331, 1093, 1510, 1823, 1828, 1940
 Fernán González 35
 Ferran el Catòlic (Ferran II, rei d'Aragó) 936, 937, 2008
 Ferran VII, rei d'Espanya 1903
 Ferran, príncep d'Aragó 1242
 Ferran de Vilafranca 2028
 Ferrer de Bell-lloc 215
 Ferrer de Calaf, canonge 879
 Ferrer de Santmartí 1611, 1615, 1994
 Ferriol 98, 1913
 Ferriol, abat 919
 Folc Amalric 1029
 Folc I, vescomte d'Osona i senyor de Cardona 452, 455, 1749, 1750, 1753
 Folc II, bisbe de Barcelona 1750
 Folc II, vescomte de Cardona 243, 830, 832, 1093, 1750

- Folc Sunifred o Folc de Lluçà 346, 747, 1010
 Folc, bisbe de Barcelona 290, 832, 1384, 1546
 Folc Geribert, diaca de Barcelona 2040
 Francesc Climent Saperà, bisbe 1237
 Francesc d'Agulló, baró 1008
 Francesc de Santacoloma, canonge 1127
 Francesc de Santjust, abat 766
 Francesc Grony 1242
 Francesc Olivó d'Alvèrnia, abat 1289
 Francesc Santacana i Campmany 1148, 1623, 1624, 1625, 1627
 Francisco Godia 36
 Franco o Francesco Steffanoni 27, 28, 622, 1168
 Francó, donant 617
 Franda 239
 Fredegona 399
 Frederic Marès i Deulòvol 32, 36, 1217, 1220, 1510
 Fresca de Menola 1713
 Frodoí, bisbe de Barcelona 1404, 1420
 Froia, *vir inlustro* 70
 Froilà, abat 765
 Fruga Galin 231
 Frugió 219
 Fruia, Froia o Froià d'Osona, bisbe de Vic 76, 226, 987, 992, 1029, 1873, 2874, 1876, 1880, 1883
 Fruio 1008
- G
- Gabriel Dereppe 27
 Gaia de Santaeugènia 215
 Galceran de Camos 1709
 Galceran de Canelles 2028
 Galceran de Papiol 1649
 Galceran de Pinós 1832
 Galceran de Requesens 1635
 Galceran I de Rosanes 1469
 Galceran Sacosta, bisbe 317, 389, 1727, 1729, 1737, 1761, 1837
 Galderic, bisbe d'Urgell 583
 Galí 72, 864, 1299, 1579, 1611, 1613
 Galzeran de Grevalosa 799
 García Jiménez de Cisneros, abat de Montserrat 936
 Garcia Pasqual 1614
 García Sánchez de Pamplona 73
 Garí, abat de Cuixà 54, 90, 111
 Garsias, monjo 94, 111
 Gasalter 1167, 1639
 Gastó de Castellví 1582
 Gastó de Foix 1582
 Gastó de Montcada, vescomte de Bearn 320
 Gaufred Tallaferro, bisbe de Besalú 54
 Gausbert 1074
 Gauzlí, abat 486
 Gebert 1497
 Gelemir 924
 Gerald Ponç de Cabrera 422
 Gerald, abat de Sant Llorenç prop Bagà 962
 GERALDA de Berga 1837
 Gerard 405
 Gerard de Castellcir 1431
 Gerarda, esposa de Ferran de Vilafranca 2028
 Gerberga 1544, 1862
 Gerbert Hug, feudatari 1735
 Gerbert, papa 74
 Geriberga, vescomtessa 1810
 Geribert de Subirats 1966
 Geribert Guitard o Guitart 1130, 1133, 1136, 1140, 1515
 Geribert, subdiaca 951
 Geribert, vescomte 2009, 2018, 2040
 Germà Guillem, bisbe d'Urgell 568
 Gerosolima, esposa de Guiniguis Mascaro 272
 Gerovard 387
 Gilabert Guadall o Gilabert II, comte de Centelles 215, 382, 438
 Gilabert Miró de Sentfores 510
 Gilabert, prior 1031
 Gilabertus 124, 126, 515, 520
 Giovanni Secco Suardo 27, 38
 Giscafred 830
 Giuliano della Rovere, cardenal 936
 Giuseppe Steffanoni 27
 Goldregot, comtessa de Pallars 397
 Goltret 1866
 Gombau d'Oluja 2039
 Gombau de Miralpeix 2044
 Gombau de Sant Martí 2045
 Gombau Ermemir de Besora 384, 418, 1396, 1397, 1398, 1399, 1402, 1427, 1493, 1649
 Gombau Gombau 1744, 1813, 1817
 Gombau Ramon 2006, 2045
 (G)Ombaudus 1056
 Gondelgaudus, presbíter 1056
 Gotmar o Godmar, bisbe de Vic i Manresa 215, 399, 419, 445, 473, 911, 1387
 Gotmar de Sant Cugat 73
 Gracià 80
 Gregori, abat de Cuixà i arquebisbe de Tarra-gona 122
 Gregori IX, papa 56, 1083
 Gregori XIII, papa 1131
 Gregori, cardenal 1499
 Guaclimir, presbíter 1742
 Guadall 76, 1551, 1998
 Guadall de Sant Mateu 1752

- Guadall de Santvicenç 1682
 Guadall Domnuç de Calders, bisbe de Barcelona 1011, 1635
 Guadall Gilabert o Gelabert 381, 446
 Guadall I 381
 Guadall II, vescomte de Osona 288, 830, 1836
 Guadall, fill de Trasoar 1733
 Guadamir, levita 992
 Guadamir, bisbe de Vic 188, 219, 333, 479, 486, 917, 919
 Guasca o Guasc, esposa de Bernat Guifré de Balsareny 1832, 1885, 1893
 Guerau Alamany o Alemany I, senyor de Cervelló 1590, 1791, 1792, 1859
 Guerau Alemany II 1585, 1666
 Guerau Alamany III 1885, 1989
 Guerau Alamany V 1885, 1893
 Guerau VII, senyor de Cervelló 1935
 Guerau Bernat de Blanes 1716
 Guerau de Bedorc 1819
 Guerau de Cabrera 83, 241
 Guerau de Cervelló 1792, 1860
 Guerau de Clasquerí, abat 1334
 Guerau de Jorba 1774, 1783, 1785
 Guerau d'Olivella 2039
 Guerau de Sau 549
 Guerau III de Cabrera 352, 1709, 1715
 Guerau IV de Cabrera 1714, 1942
 Guerau Maier 1730
 Guerau o Gerald, paborde de Solsona 1815
 Gueraula de Castellet 997
 Gueraula de Cervera 1810
 Gueraula de Jorba 1784
 Guglielmo II, rei de Sicília 35
 Guglielmo, escultor 128
 Guiberga 1505
 Guidiscle 549
 Guifré de Besalú 49
 Guifré de Cerdanya 54, 76, 244, 618, 1036, 1087, 1843
 Guifré de Mediona 1998
 Guifré d'Orís 328
 Guifré el Pilós, comte de Barcelona 66, 70, 76, 328, 417, 553, 560, 562, 571, 583, 586, 677, 678, 774, 798, 802, 828, 830, 918, 919, 925, 931, 932, 935, 1062, 1117, 1470, 1541, 1617, 1618, 1641, 1733
 Guifré II de Cerdanya 54, 1765
 Guifré II, comte de Barcelona 385, 745, 1130, 1139, 1524, 1585, 1587, 1778
 Guifré o Guifred de Balsareny 815, 821, 866, 873, 899, 992, 1006
 Guifré, arquebisbe 76, 77, 78
 Guifré, levita 495
 Guifré, prior de Sant Marçal 375, 1505
 Guifred 486, 941, 1806
 Guifred, monjo 1452, 1505
 Guilabert, bisbe de Barcelona 1112, 1749
 Guilarà, bisbe de Barcelona 426, 1141, 1499, 1665, 1940, 2040
 Guilelm, sacerdot 1056
 Guília Albert 1515
 Guilla 1064
 Guilla, vescomtessa de Barcelona 914, 1749
 Guillelm de Muial 964
Guillelmi Raimundi de Podio Alto 1843
 Guillelmum de Monteboi 1873
 Guillem Alamany 1859
 Guillem Arnau, prior de Roca-rossa 1716
 Guillem Bellit 1011
 Guillem Berenguer de Fonollor 1249
 Guillem Berenguer, conde 1083, 1402
 Guillem Bernat d'Òdena 1780, 1802, 1807, 1981
 Guillem Bernat de Gurb 1791
 Guillem Bernat de Queralt 229, 999, 1002
 Guillem Bonfill, capellà de Vic 495
 Guillem Bordet 55, 56
 Guillem Borrell de Casa d'Heures 445
 Guillem Burguès 1671
 Guillem ça Font, mestre de cases 474
 Guillem Caçador, bisbe de Barcelona 1343
 Guillem Carbonell 1499
 Guillem d'Horta, cavaller 1162
 Guillem d'Oló o de Mediona 1062, 1066, 1601, 1726, 1730, 1750, 1862, 1867, 1873, 1874
 Guillem d'Osona, bisbe 1542
 Guillem d'Aguiló 1724
 Guillem de Balsareny, bisbe de Vic 208, 272, 299, 309, 341, 372, 373, 405, 422, 545, 899, 991, 992, 1505, 1779, 1853, 1892
 Guillem de Bedorc 1818
 Guillem de Bell-lloc 215, 1130, 1133, 1140, 1493, 2024
 Guillem de Berguedà, vescomte 578, 586, 590, 612, 696, 697, 709, 716
 Guillem de Berguedà, vescomte i trobador 554, 578, 586, 608, 612, 613, 671, 696, 697, 702, 705, 706, 707, 709, 712, 842
 Guillem de Boixadors 1867
 Guillem de Calders 1016
 Guillem de Castellnou 1742
 Guillem de Castellví 73, 74, 77, 798, 1582, 1611, 1618, 1630, 1802, 1923
 Guillem de Cervelló 1587, 1732, 1756, 1792, 1861
 Guillem de Cervera 1041, 1756
 Guillem de Claramunt 1328, 1610
 Guillem de Freixe 1814
 Guillem de Gener 917
 Guillem de Guàrdia 804, 1742, 1747

- Guillem de Gurb-Queralt 1605, 1610
 Guillem de la Granada 2025
 Guillem de Lluçà 758
 Guillem de Mediona 1723
 Guillem de Montagut 1860
 Guillem de Montcada 472, 1242, 1587
 Guillem de Montgrí 1704
 Guillem de Montoliu 1807
 Guillem de Montornès 1549
 Guillem de Mont-rodon 481, 482, 483
 Guillem de Montserrat 1599
 Guillem de Muntanyola o de Vacarisses 83, 1512
 Guillem de Rajadell 1837
 Guillem de Santa Coloma 942, 1250
 Guillem de Santmartí 1503, 1611, 2045
 Guillem de Taradell, canonge 445, 448, 449
 Guillem de Tavernet, bisbe de Vic 210, 290, 297, 460, 464, 492, 804, 1031, 1994
 Guillem de Terrassa 1611
 Guillem de Torroja, bisbe de Barcelona 1117, 1152, 1395, 1488, 1793
 Guillem Despuig, rector 1037
 Guillem Durfort 1599
 Guillem Erall 1726
 Guillem Fruia 433
 Guillem Grony 1152
 Guillem Gros, canonge de Vic 210
 Guillem Guadamir 1869
 Guillem Guifré, bisbe de Urgell 54
 Guillem Humbert de Rocafort 974
 Guillem I de Palafolls 1696
 Guillem II de Cervelló 1587
 Guillem II de la Guàrdia 1739, 1742
 Guillem VI de Montpel·lier 58
 Guillem Isarn 1064
 Guillem Mir 1166, 1769
 Guillem Pere, nét de Guerau Maier 1730
 Guillem Ramon 504, 506, 1011, 1611, 1614, 2006
 Guillem Ramon d'Òdena 1780
 Guillem Ramon de Castellvell o de Castellví 709, 1493, 1619, 1630
 Guillem Ramon de Cervera 1885
 Guillem Ramon de Montcada 328, 337, 472, 925, 1155, 1259, 1264, 1618, 1631, 1844
 Guillem Ramon I de Castellví 1573, 1575, 1577, 1630, 1633, 1634
 Guillem Ramon II de Montcada 328, 337, 505
 Guillem Ramon III de Castellví 1630
 Guillem Ramon de Taradell 445, 448, 449
 Guillem Ramon, comte de Cerdanya 738, 1750, 1765
 Guillem Reverter II de la Guàrdia 1742
 Guillem Roig de Vilafranca 1814
 Guillem Sanç de Soreros 464
 Guillem Sendred o Sendre 951, 1660
 Guillem Sendred, diàca 1167
 Guillem Umbert de Sesagudes o de les Agudes 437, 1485, 1505, 1518, 1521
 Guillem, abat 2001
 Guillem, abat de Santa Cecília de Montserrat 914, 917, 970
 Guillem, abat de Serrateix 778
 Guillem, bisbe de Vic 78, 1008
 Guillem, tresorer de Sant Pere de Vic 486
 Guillema de Branca 1373
 Guillema, germana de Ramon de Vilademàger 1727
 Guillema, neboda de Ramon de Vilademàger 1727
 Guillemi de Cherbavin o de Crebiam 1721
 Guillemona 1614
 Guillemona Nerell 973, 974
 Guillerma de Torroella 1090
 Guillem de Canterbury 1639
 Guillem de Saint-Thierry 1134
 Guillem de Tracy 1368
 Guilleuma 483
 Guilleuma de Canelles 2028
 Guilleuma de Castellvell 1617, 1618, 1630, 1792
 Guilleuma de Montcada 1582
 Guinedella, vescomtessa de Berga 465, 967
 Guineguilda o Guinedilda, esposa de Guifré el Pilós 417, 418, 560, 676, 678
 Guiniguis Mascaró, vescomte de Girona 272, 271
 Guiribert 1493
 Guisad I de Lluçà 245, 1010
 Guisad II, bisbe d'Urgell 765, 823, 830
 Guisafred o Bonuç de Claramunt 1822, 1866
 Guisenulf, presbíter 1872
 Guisla de Besora 1399, 1649, 1650
 Guisla de Castellet 860
 Guisla de Llobregat, abadessa 1144
 Guisla de Santmartí 1397, 1399, 1427, 1526, 1903, 1914
 Guisla, comtessa 244, 247, 265, 1144, 1402, 1551
 Guisla, esposa de Guifré de Mediona 1998
 Guisla, esposa de Pere Amat 279, 280
 Guisla, esposa de Udaldar Bernat 1817, 1820
 Guislabert II, comte de Barcelona 77, 1488
 Guislabert Udaldar, vescomte de Barcelona 1599, 1747
 Guislabert, vescomte 1746, 1747
 Guislabert o Gislbert, bisbe de Barcelona 78, 83, 1260, 1299, 1318, 1337, 1396, 1427, 1494, 1552, 1649, 1650, 1813, 2017, 1019, 2040, 2044
 Guitard 429
 Guitard Arnau 77
 Guitard Boet 1148

Guitard de Mura 83, 941
 Guitard de Sant Cugat 1776
 Guitard Guillem 1981
 Guitard, vescomte de Barcelona 74, 75, 1247,
 1249, 1733, 1813, 1942
 Gundirigus 1027
 Gurco, promotor 2014

H

Harveus, escriba 1370
 Hencalculus 1645
 Heriball 876
 Hilari, obispo 575
 Hildesind, abat 100, 112, 1709
 Honesta 742, 744
 Honori II, papa 1961
 Honori III, papa 1160, 1456, 1458
 Hubert Walter, bisbe de Salisbury 560
 Hug Dalmau de Cervera 797, 955, 1765, 1768,
 1769, 1871
 Hug de Cervelló, arquebisbe de Tarragona 56,
 74, 83, 1791, 1859
 Hug de Copons 1054
 Hug de Mataplana, trobador 578, 600
 Hug de Peguera 634
 Hug de Salige 203
 Hugo de Fouilloy 1134
 Hugo de Moreville 1368
 Hug de Sant Víctor, teòleg 262
 Hug, abat de Cluny 1590
 Humbert Gerbert 1666, 1667
 Humbert o Umbert de Cervelló 1652

I

Ibn Hayyan 73
 Ibn Qatan, emir 71
 Idalguer, bisbe de Vic 244, 247, 279, 283, 372
 Ignacio Pollak 27, 28
 Ilergi, bisbe 1358
 Illia, esposa d'Isarn 1765
 Ingilberga de Balsarenny 815, 821, 866, 873, 936,
 992, 1006, 1779
 Ingilbert 1422
 Inocenci III, papa 59, 483
 Inocenci IV, papa 1334
 Invuilrada de Sau 543
 Iohannes, pintor 515, 1200
 Ireneu, bisbe 1358
 Isarn de la Tallada 1960
 Isarn, abat 1399
 Isarn, feudatari 1765, 1859

Isarn, vicari comtal 454
 Isarn, vescomte de Conflent 73,74, 1729, 1733,
 1880
 Isidre Serra 1041
 Iterales 72

J

Jaume el Conqueridor (Jaume I, rei d'Aragó) 50,
 56, 59, 60, 140, 201, 244, 303, 483, 578,
 696, 698, 717, 866, 887, 906, 925, 935, 987,
 1114, 1118, 1127, 1157, 1166, 1298, 1376,
 1429, 1481, 1587, 1648, 1655, 1671, 1724,
 1730, 1739, 1742, 1802, 1854, 1865, 2001,
 2049
 Jaume el Just (Jaume II, rei d'Aragó i Mallorca)
 60, 61, 305, 418, 586, 612, 618, 634, 666,
 671, 673, 709, 738, 976, 1041, 1124, 1481,
 1635, 1666, 1874
 Jaime Pascual 23, 1959
 Jaufred de Santacoloma, cavaller 1127
 Jaume Collell i Bancells 258, 512, 513
 Jaume de Campdelme 1649
 Jaume de Rocabruna, abat 879
 Jaume de Vallseca 1162
 Jaume de Vivers, prior de Montserrat 931, 936,
 1605, 1642
 Jaume Huguet II, pintor 205
 Jaume March II 1614
 Jaume Oller, rector 947, 951
 Joamir 225
 Joan de Puig 1661
 Joan Desfar 1377
 Joan Pere, abat 1023
 Joana, esposa de Berenguer Martorell 1639
 Joaquim Folch i Torres 24, 27, 28, 29, 31, 1170,
 1851
 Jocré Vidal 1237
 Jofré de Castellet 860
 Jordà de Santmartí 1611, 2008
 Jordi, bisbe de Vic 906, 919, 924, 934, 957,
 1011, 1027, 1033
 Josep Confau, vicari 251, 264
 Josep Gudiol i Cunill 23, 24, 26, 38, 153, 177,
 204, 218, 236, 253, 259, 268, 277, 299, 356,
 391, 424, 494, 496, 514, 578, 1129, 1173,
 1174, 1299, 1302, 1303, 1389, 1395, 1435,
 1478
 Josep Morgades, bisbe de Vic 22, 228, 258,
 292, 296, 298, 407, 513, 730, 737, 879, 884,
 1850, 1967
 Josep Pijoan 24, 26, 391, 424, 621, 1470
 Josep Puig i Cadafalch 22, 23, 24, 26, 27, 91,
 111, 117, 232, 253, 277, 281, 292, 385,

- 401, 404, 411, 447, 448, 514, 692, 693, 744, 881, 888, 920, 921, 922, 923, 936, 937, 958, 1012, 1024, 1071, 1146, 1240, 1275, 1290, 1299, 1338, 1363, 1418, 1422, 1435, 1436, 1454, 1470, 1473, 1498, 1585, 1593, 1598, 1603, 1623, 1633, 1636, 1716, 1772, 1875, 1989, 1995, 1996
- Josep Torras i Bages 23, 514
 Juan de Madrazo 22
 Joan de Salisbury 1368, 1370
 Joan el Caçador (Joan I, rei d'Aragó) 1063, 1989
 Joan el sense Fe (Joan II, rei de Aragó) 310, 328, 337, 351, 973, 1242, 1695, 1728, 1802, 1823, 1852
 Joan XIII, papa 919
 Joan XVIII, papa 1639, 1660, 1669, 1776, 1819, 1921
 Joan, bisbe 1358
 Justinià, bisbe de València 1358
 Just, bisbe d'Urgell 1358
- L
- Ledgarda, Letgarda o Lergarda, comtessa de Barcelona 229, 941, 1299, 1579, 1605
 Levegot 222
 Llorenç Maruny, vicari 936
 Llúcia de Pallars, esposa d'Artal I 159
 Lluís Domènech i Montaner 21, 22, 23, 34, 555, 589, 689, 1638
 Lluís Plandiura 27, 1171, 1179, 1180, 1192, 1194, 1195, 1196, 1201, 1207, 1208, 1209, 1210, 1211, 1213, 1214
Lobel 1579
 Lorenzo Ortiz de Zárate, abat de Cardona 839
 Lotari, rei de França 677, 678, 721, 1167, 1262, 1309, 1310, 1338, 1340, 1346, 1379, 1404, 1524, 1642, 1669, 1703, 1775, 1802, 1819, 1822, 1826, 1921, 2001
 Luciana 421
 Luci III, papa 1713
 Lluís el Pietós, rei d'Aquitània 303, 485, 586, 635, 712, 828, 896, 1142
 Lluís II el Tartamut, rei de França 1404, 1420, 1547
 Lluís IV d'Ultramar, rei de França 571, 919, 957, 1305
 Lluís IX, rei de França 60
- M
- Madressenda, esposa de Gerard 405
 Mestre Alpais 1215
 Mestre Arnau o Arnallus 1240
 Mestre Bernat 994
 Mestre d'Avià 262, 558, 559, 560, 578, 706, 1174
 Mestre de Bagüés 200
 Mestre de Baltarga 558, 594
 Mestre de Barberà 1257
 Mestre de Cabestany 36, 117, 125, 576, 1190, 1217, 1219
 Mestre de Cardona 425, 841, 1257, 1303
 Mestre de Dosmunts 355, 356
 Mestre d'Eriil 1192
 Mestre d'Espinelves 1370
 Mestre del Full Morgan 33
 Mestre de Lluçà 262, 558, 594, 716, 1173
 Mestre d'Osormort 154, 200, 391, 392, 1257
 Mestre de Polinyà 425, 841, 1275, 1303
 Mestre de Puig-reig 706, 707, 716
 Mestre de Rotgers 577, 578
 Mestre de Sant Climent de Taüll 1177
 Mestre de Sant Pau de Casserres 592, 594, 595, 1173
 Mestre de Sant Pau i Santa Tecla 124
 Mestre de Soriguerola 715
 Mestre Mateo 1149, 1152, 1179, 1180
 Magister Alexander 262, 560
 Magència 1249
 Màger o Maier, de Castelltallat 1723, 1726, 1731
 Maiamborgs, esposa de Guerau Maier 1730
 Maier, castellà de Clariana 1723, 1726, 1730, 1731
 Manfred de Savassona 454
 Manfred, rei de Sicília 60, 61
 Manuel Aníbal Álvarez 22
 Margarita Villar Mestre 1527
 Maria Amat 1373
 Maria de la Tallada 1960
 Maria de Montpeller, esposa de Pere el Catòlic (Pere II, rei d'Aragó) 59
 Maria de Terrassa 1317
 Maria Llopart 1821
 Maria, esposa de Pere de Quadres 1738
 María, filla del Cid, esposa de Ramon Berenguer III 57
 Martí, canonge de Barcelona 1815
 Martí l'Humà, Martí I, rei d'Aragó 337, 472, 1916, 1923, 1989
 Matassindis 1010
 Mateu de Foix 1036
 Matressinda, esposa de Sendred de Gurb 1776
 Maximila, esposa d'Egees 731, 732
 Migdonia 1008
 Mir d'Albesa 773
 Mir Geribert 49, 78, 831, 1397, 1399, 1427, 1489, 1526, 1613, 1649, 1653, 1901, 1902,

1903, 1913, 1942, 1950, 1951, 1990, 2008, 2013, 2017
 Miró Adalbert 477
 Miró de Lluçà 347
 Miró Foguet 317, 328
 Miró Gotmar 477
 Miró Guilabert, clergue 1747, 1902
 Miró Guillem 1747
 Miró I, comte de Barcelona, Girona i Osona 72, 74, 83, 554, 562, 586, 697, 1475, 1585, 1587, 1641, 1747, 1798, 1819
 Miró II el Jove, comte de Cerdanya 745
 Miró III, comte de Cerdanya 765
 Miró Riculf 815
 Miser Feliu 1348
 Munt Borrell, abat 1260, 1284

N

Nantigís, bisbe d'Urgell 554, 586, 608, 697, 725, 745, 763
 Nazari, màrtir 154, 339
 Nebridi, bisbe de Barcelona 1358
 Nicodemus, escultor 691
 Nicolau de Lérins 1704
 Nicolau V, papa 1704
 Nicolau, abat de San Martino dell'Isola Gallinara 2019
 Nuló 231
 Nundinari, bisbe de Barcelona 1357

O

Obstòria 1537
 Oda 1010
 Odalard 2008, 2009, 2016
 Odalard, vescomte de Barcelona 2008
 Odeguer, abat 1260, 1289
 Oderet, donant 2037
Odesind 385
 Odevacre 549
 Odger, abat 1790
 Odó, abat 1322, 1334, 1524, 1660, 1937
Odolinus 72
 Odó, rei 802, 806, 812, 906, 911, 1062, 1140
 Oldeguer, monjo 1669
 Oleguer, abat 1365
 Oleguer d'Ardena, comte de Darnius 1549
 Oleguer, abat d'Avinyó 1369
 Oleguer, bisbe de Barcelona i arquebisbe de Tarragona 51, 55, 57, 766, 832, 877, 1249, 1296, 1297, 1299, 1406, 1495
 Oliba Cabreta, primer comte de Cerdanya 618, 665, 721, 742, 765, 766, 770, 771, 773, 147, 1765

Oliba, abat i bisbe 44, 54, 55, 76, 92, 94, 95, 97, 111, 118, 122, 123, 124, 154, 158, 161, 171, 197, 292, 293, 405, 412, 414, 415, 486, 495, 497, 501, 653, 665, 713, 721, 766, 831, 920, 935, 936, 1431, 1433, 1434, 1604, 1643, 1749, 1859, 1860, 1862, 1873, 1874, 1877
 Oliba, fundador de Lloberes 902
 Olimbri, governador de Antioquia 432
 Oliver de Gurb 1791
 Onofre Amat de Castellvell 1582
 Onofre u Onofred, vescomte de Berga 765
 Oria, esposa d'Eldegar 1807
 Orila 1532
 Oriol 477
 Ot de Montcada 337, 1062
 Ot, abat de Sant Cugat del Vallès 1421
 Ot, bisbe d'Urgell 107, 108, 159, 167, 601, 688
 Otger 73, 82, 1008
 Otó, abat 1167
 Oto, presbíter de Guardiola 1054
 Otó, rei franc 486
Oviarius 548

P

Pau V, papa 251
 Pascual II, papa 1105, 1495, 1552
 Pau Piferrer 21, 1398
 Pedro Ansúrez 57
 Pedro de Luna, prior i papa 290
 Pere el Catòlic (Pere II, rei d'Aragó) 48, 50, 59, 244, 460, 472, 483, 578, 596, 698, 716, 863, 987, 1175, 1648, 1713, 1865
 Pere el Gran (Pere III, rei d'Aragó) 50, 52, 60, 61, 244, 418, 841, 1111, 1127, 1655, 1768, 1832
 Pere el Cerimoniós (Pere IV, rei d'Aragó) 381, 406, 472, 797, 925, 931, 1087, 1161, 1447, 1431, 1476, 1494, 4635, 1724, 1750
 Pelayo de Cebeira, bisbe 36
 Peratal 1727
 Pere Amat, fill d'Amat Elderic d'Orís 328, 368
 Pere Amat, senyor de Manlleu 279, 280
 Pere Berenguer 203, 1869
 Pere Bernat 1649
 Pere Bertran de Rubió 1853
 Pere Bofill, clergue 238, 1522, 1524
 Pere Company 1544
 Pere d'Amenys, abat 1292
 Pere d'Ardola 429
 Pere d'Òdena 1896
 Pere d'Oló 347
 Pere de Berga 566, 709
 Pere de Ça Sala 1785
 Pere de Camprodon 400

- Pere de Cervera 1810
 Pere de Ciriac, bisbe de Barcelona 1510, 2019
 Pere de Coma, mestre 109
 Pere de Comallonga 1046, 1047
 Pere de Fercis 1155
 Pere de Ferran 2039
 Pere de Fizes 1371
 Pere de Gallifa 443
 Pere de Gàver 1852
 Pèrre de Gualba 1485
 Pere de Guardiola 652
 Pere de Llavaneres, prior 1962
 Pere de Montornès 1549
 Pere de Mont-ral 234
 Pere de Planella 925, 1059, 1476
 Pere de Pou de Sant Miquel, rector 1586
 Pere de Prat 223
 Pere de Queralt 229
 Pere de Quadres 1735
 Pere de Redorta, bisbe de Vic 323, 405, 490,
 495, 510, 1759, 1761, 1846, 1850, 1862
 Pere de Roca 917
 Pere de Sabater 974
 Pere de Sagàs, prior 248
 Pere de Salaverd 1379
 Pere de Salbà 1668
 Pere de Santa Oliva 1611
 Pere de Santaegúènia 215, 405, 406, 1447
 Pere de Sentmenat 1821
 Pere de Serra 387
 Pere de Sitjar 973, 974
 Pere de Terrades 429
 Pere de Todonyà 368
 Pere de Toudell, presbíter 1366
 Pere de Vilademany 445
 Pere de Voltrera 1576, 1577
 Pere Dorca 1818
 Pere Ermengol 1493
 Pere Ferrer 1321
 Pere Folc 1080
 Pere Frigola, abat 1016, 1020, 1022
 Pere Gausfred de Tallada 1963
 Pere Gil, comendador 1161
 Pere Grau 439
 Pere Grony 1242
 Pere Guillem, abat 124
 Pere Guitart 1544
 Pere Jaime 335
 Pere Joan 493
 Pere I de Palafolls 1696
 Pere II de Palafolls 1697
 Pere March 1611
 Pere Marquès 1162
 Pere Montagut i de Vallgornera 1527
 Pere Nolasc, cavaller 56
 Pere Oller, escultor 167, 493
 Pere Ponç de Canovelles 481
 Pere Ramon 57, 1496, 1655
 Pere Ramon d'Aguilar 477
 Pere Soler o de Soler 1779, 1894
 Pere Vilà 421
 Pere, infant 418
 Pere, monjo de Santes Creus i bisbe de Santa
 Giusta 2025
 Pere, bisbe d'Urgell 713
 Pere, presbíter 1166
 Pere, prior de Sant Pere de Casserres 429
Petri de Argensola 1723
 Petró, castellà de Ribes 2040
 Peronella o Petronila, reina 58, 1532
 Petrus Fulconis 1064
 Pier Francesco Mazzuchielli 27
 Plàcida 239
 Plini el Vell 1103
 Pomponi Mela 1103
 Ponç Bonfill Marc, jutge 1960
 Ponç d'Espiells 2001
 Ponç de Cabrera 1713, 1942
 Ponç de Catllús, canonge 248
 Ponç de Fals 889, 896, 1846, 1850
 Ponç de Gualba, bisbe 1338, 1373, 1470, 1882,
 2004, 2015
 Ponç de Masquefa 1798
 Ponç de Montpalau 1704
 Ponç de Ribes 2045
 Ponç de Tortosa, bisbe 405
 Ponç de Vilada, canonge 248
 Ponç de Vilamur 560
 Ponç de Villar, bisbe de Barcelona 1407, 1526
 Ponç Guerau d'Olorda 1636
 Ponç Hug de Cerdanya 1765
 Ponç II de Cerdanya 1765
 Ponç Lotefred 230
 Ponç Raimon, abat de Manresa 911
 Ponç, abat de Sant Llorenç prop Bagà 962
 Ponç, prior de L'Estany 1846
 Ponç, rector de Sant Quirze Safaja 1391
 Pongosfred 239
 Preciosa 221
 Prudència, esposa de Sunifred 239
 Prudenci 1322
 Publi Osori 1537

Q

- Quintus Granius Optat, magistrat 1357
 Quixol, esposa de Seniofred Adroer 1806

R

- Radulf, bisbe d'Urgell 563, 774, 957
 Raimon de Claramunt 1883
 Raimunda Aimeric 1166
Raimundi de Podio Alto 1843
 Raimundo de Nargó o Lambardo, mestre 107, 180
Raimundus Crebasino 1883
Raimundus Guascus o Ramon Guasc 1716
 Ramió, abat 1806
 Ramir II el Monjo, rei d'Aragó 58
 Ramon Alamany de Cervellò 1792
 Ramon Aguilera 1804
 Ramon Amat 907, 1341
 Ramon Arnau, prior 747
 Ramon Berenguer I, comte 49, 52, 57, 78, 271, 384, 418, 860, 925, 1108, 1112, 1114, 1247, 1271, 1396, 1399, 1512, 1513, 1546, 1642, 1652, 1699, 1715, 1749, 1791, 1817, 1820, 1832, 1913, 1916, 1917, 1942, 1950, 1951, 1981, 1989, 2027
 Ramon Berenguer II, comte 55, 57, 125, 158, 377, 920, 964, 1083, 1372, 1416, 1532
 Ramon Berenguer III, comte 51, 53, 104, 124, 191, 244, 310, 328, 422, 504, 738, 1083, 1647, 1649, 1765, 1813, 1834, 1935, 1954
 Ramon Berenguer III, comte de Provenza 58, 59
 Ramon Berenguer IV, comte 49, 52, 53, 54, 55, 58, 352, 377, 472, 566, 634, 697, 748, 925, 964, 1105, 1161, 1303, 1532, 1647, 1671, 1715, 1742, 1747, 1765, 1774, 1783, 1793, 1834, 1843, 1867, 1998, 2023, 2024
 Ramon Berenguer IV, comte de Provenza 58, 59
 Ramon Berenguer V, comte de Tolosa 59, 60
 Ramon Bernat 1142, 1237
 Ramon Bernat de Castelladral 964
 Ramon Bonfill 1821
 Ramon Borrell de Sau 543
 Ramon Borrell, comte de Barcelona 72, 76, 244, 288, 310, 328, 418, 479, 712, 847, 925, 942, 988, 1093, 1249, 1284, 1345, 1370, 1397, 1398, 1429, 1649, 1749, 1752, 1791, 1873, 1881, 1966
 Ramon Bremon de Taradell 446, 1269
 Ramon Casas 1012, 1023
 Raimon Casellas 24
 Ramon Comes 941
 Ramon d'Anglesola 494, 541, 879
 Ramon d'Urtx, baró 600
 Ramon de Banyeres, abat 1321, 1336
 Ramon de Bellera 335
 Ramon de Berga, abat 124, 253
 Ramon de Berguedà 696, 698
 Ramon de Bianya 128, 129, 130
 Ramon de Boixadors 1867
 Ramon de Bouffard 2037
 Ramon de Caldes 161, 1413
 Ramon de Casovers, canonge 253
 Ramon de Castellbisbal 2050
 Ramon de Castellolí 1742
 Ramon de Castellterçol, arquebisbe de Tarragona 464
 Ramon de Castellvel, bisbe de Barcelona 1529, 1619
 Ramon de Cervera 1769
 Ramon de Fontanet 1753
 Ramon de Guàrdia 941, 1609, 1610, 1811, 1826
 Ramon de Gurb 234
 Ramon de la Torra, rector 1391
 Ramon de Lluçà 346
 Ramon de Mediona 1942
 Ramon de Olivella 2039
 Ramon de Olost 1010
 Ramon de Peguera 215, 815, 887
 Ramon de Pinosa, abat 881
 Ramon de Pinoses, canonge 248
 Ramon de Prat 709
 Ramon de Rajadell 1837
 Ramon de Ribes 2049
 Ramon de Rocabertí, arquebisbe de Tarragona 129
 Ramon de Roda, bisbe de Roda d'Isàvena 161, 168, 174
 Ramon de Rovira 1350
 Ramon de Sant Agustí, Calonge 248
 Ramon de Savarrés, abat de Ripoll 185
 Ramon de Torroja 1753
 Ramon de Tous 1862
 Ramon de Vic, bisbe 1874
 Ramon de Vilademàger 1727, 1792, 1811
 Ramon de Vilaregut, prior 936
 Ramon de Villar 1407, 1527
 Ramon de Voltrera 1576
 Ramon Dorca 1818
 Ramon Duerasan, donant 707
 Ramon Folc o Folc I, vescomte de Cardona 202, 290, 351, 437, 452, 454, 455, 457, 464, 830, 831, 889, 1093, 1546, 1752, 1753, 1757, 1761, 1768, 1826, 1874
 Ramon Folc III, vescomte d'Osona 842
 Ramon Folc V de Cardona 1765
 Ramon Folc VI de Cardona 841, 1802, 1810
 Ramon Gaufred, bisbe de Vic 397, 465, 809, 877, 917, 1064, 1075, 1759, 1841, 1862
 Ramon Gausilus 1715
 Ramon Gerald 429
 Ramon Guadall, senyor de Calders 853, 1011, 1894
 Ramon Guanagau 1237

- Ramon Guasc 1716
 Ramon Guifré de Balsareny 821, 1055
 Ramon Guifré de Manresa 802, 809
 Ramon Guillem 1614, 1735, 1802, 1869
 Ramon Guillem d'Òdena 1780, 1802, 1892, 1896, 1981
 Ramon Guillem de Muial 964, 965
 Ramon Guillem de Voltretra 1577, 1578
 Ramon II de Gurb 1577, 1578
 Ramon Isimbart 1613, 2045
 Ramon Mir 1618
 Ramon o Raimon d'Anglesola, bisbe de Vic 494, 541, 879
 Ramon Pere de Papiol 1647, 1648
 Ramon Renard 1747
 Ramon Sunifred 1514, 1987
 Ramon Xetmar, bisbe de Vic 272, 1441
 Ramon, abat de Santa Maria d'Amer 1069
 Ramon, donant 1735
 Ramon, bisbe de Barcelona 1105, 1365
 Ramon, sacerdot 1726
 Ramona de Fals 896, 1846
 Ramona de Sau 549
 Ramona, esposa de Pere de Ferran 2039
 Randulf, ardiaca de Vic 479, 797
 Ranlo, abadessa 441
 Ranulf, prior de Terrassa 1379
 Recosind 1409, 1655
 Reginald Fitzurse 1368
 Renard, donant 1132, 1133
 Retrus 999
 Reverter, vescomte de Barcelona 867, 1742, 1743, 1747, 1774
 Reis Catòlics 1103, 1144
 Riambau de Corbera 1494
 Riambau, prior 1590
 Ricard 508
 Ricard Amalric, canonge de Vic 212
 Ricardis 1012
 Ricard el Bretó 1368
 Ricard I Cor de Lleó, rei d'Anglaterra 560
 Riculf 867, 1742, 1743, 1747, 1774
 Rimbau de Far 1493
 Riquilda o Riquildis de Tolosa, comtessa de Barcelona 73, 82, 368, 405, 641, 1141, 1599, 1645, 1709, 1831, 1841, 1934, 1986
 Riquilda, esposa de Maier 1730
 Riquilda, vescomtessa 1813
 Robert Bordet o Robert de Aguiló 51, 55, 56, 57
 Roc d'Olzinelles, arxiver de Ripoll 571
 Rodlenda 974
 Roger Bernat de Foix 559
 Roger de Llúria 61
 Roger II de Pallars 709
 Roig de Benviure, comendador de Berguedà 707
 Roland 1726
 Ròmia Vilana 1373
 Rotlendis, esposa de Geribert Guitard 1130, 1133, 1136, 1140, 1515
 Rotlland, Rodland o Roland, abat de Sant Cugat del Vallès 1726, 1739, 1743
 Rotuldis 1414
 Rupert de Deutz, teòleg 262
 Rutiland de Malla 464,
 Rutiland de Riudeperes 508
- S
- Sal-la o Sala 73, 1856
 Sala o Sal-la de Conflent 857, 1012, 1013, 1023, 1027, 1093, 1729, 1774, 1802
 Sala o Sal-la, bisbe d'Urgell 57, 617, 1733, 1734
 Sala de Matamargó 1752
 Sala, vicari 74
 Salomó, prior de Sant Ponç 1590
 Salvador Sanpere i Miquel 24, 38
 Sant Ambròs 167
 Sant Benet de Nursia 290, 296, 1020, 1023
 Sant Bernat de Claravall 1014, 1829
 Sant Càndid 1336
 Sant Cels 154, 167, 339
 Sant Corneli 165, 168, 1302
 Sant Cristòfol 593
 Sant Ermengol 97, 167
 Sant Eudald 978
 Sant Francesc d'Asís 56, 1149
 Sant Gregori Magne 1023
 Sant Isidor de Sevilla 1358
 Sant Llorenç 353, 354, 356, 1173, 1174
 Sant Lluís, arquebisbe de Toulouse 1150
 Sant Martí 161, 177, 423, 424, 948, 1206, 1207, 1915
 Sant Miquel, arcàngel 122, 174, 264, 592, 593, 594, 604, 715, 1608, 1848, 1849, 1966
 Sant Pau de Narbona 586, 593, 594
 Sant Protasi 154, 167
 Sant Rafael, arcàngel 604, 1172, 1191
 Sant Ramon de Penyafort 56, 1160
 Sant Serni o Sant Sadurní 575, 576, 718, 1057
 Sant Sixt 354
 Sant Urbici o Úrbez, màrtir 766
 Sanç de Salelles 1814
 Sanç, hijo de Berenguer 78
 Sancio 1003
 Sancha, reina de Castella 172
 Sancha, esposa de Fernán González 35
 Sancha, esposa de Sendred Màger 73
 Sança d'Òdena 1981
 Sança de Cervera 1769, 1871

Sança, condessa 77, 970, 1923
 Sança, reina d'Aragó 34
 Sancho I, rei de Lleó 919
 Sancia, esposa de Bernat de Mont-ral 234
 Samsó 277, 538, 937, 1992
 Santa Margarida 37, 431, 432
 Santo Domingo de Guzmán 56
 Sant Tomás Becket 158, 164, 1302, 1366, 1367, 1368, 1369, 1370
 Saruïlda, esposa d'Odevacre 549
 Saurina 941
 Saurina de Claramunt 1328, 1811
 Saurina de Jorba 1783, 1785
 Saurina de Manresa 1611
 Seguí, senyor de Castellar 77, 798, 1865
 Sendred de Castellví 1582
 Sendred de Gurb 225, 875, 951, 987, 988, 1605, 1733, 1734, 1776, 1791
 Sendred Màger 73
 Sendred, vicari 73, 74, 75, 77, 426, 1618
 Sendredus 987, 1313
 Seniofred Adroer 1804, 1806
 Seniofred, abat de Bagà 617
 Seniofred, comte 742, 771, 1694
 Seniol 1528
 Seniol Guillem, senyor de la Tallada 1959, 1960, 1961, 1962
 Sergi IV, papa 677, 678, 935, 957, 1421
 Servand 1516
Servusdei 399
 Sesmon d'Oló 1730
 Sesnanda 1053
 Sibil·la 1152
 Sibil·la de Far 1493
 Sibil·la de Montcada 1062, 1844
 Sibil·la de Mont-ral 234
 Sibil·la, filla de Bernat Ramon de Manresa 865
 Sibil·la, Sibila o Sibilla de Pallars 612, 618, 634, 666, 671, 673, 709, 1635
 Sibila de Guàrdia 1028
 Sibila, vídua de Berenguer de Sitjar 974
 Sicarda, esposa de Bonfill de Castellví 1619, 1630
 Sicardis 231, 1505
 Silveri Borrell 2019
 Silvestre II, papa 1322, 1405, 1516
 Silvio, bisbe 575
 Simó de Bell-lloc 1515
 Simó de Freixe 1814
 Simó de Pons, abat 766
 Simón de Monfort 59, 60
 Sisenando, prelat 919
 Sixt II, papa 353, 354, 356, 508
 Sixt IV, papa 936
 Sixt V, papa 1358

Sofroni, bisbe 1358
 Soler, abat 1131
 Sulayman ibn al-Hakam, califa 1753
 Sunifred de Lluçà 83, 244, 245, 265, 266, 451, 455, 1008
 Sunifred II de Lluçà 265, 346
 Sunifred Llobet, ardiaca 74
 Sunifred, abat 348
 Sunifred, comte 73, 82
 Sunifred, levita 374, 379, 2003
 Sunyer I, comte de Barcelona 70, 73, 74, 641, 810, 906, 919, 931, 932, 934, 935, 973, 1011, 1027, 1083, 1141, 1470, 1516, 1532, 1542, 1599, 1641, 1645, 1709, 1739, 1742, 1831, 1841, 1950, 1951, 1952, 1953, 1957
 Sunyer II, comte d'Empúries o Empúries-Peralada, Rosselló 1456, 1522, 1524, 1541
 Sunyer, comte de Cerdanya 765
 Sunyer, sacerdot 987, 1703

T

Tedmar Miró o Tedmar Mir de Castellterçol 1441, 1443, 1727
 Teodoric o Teuderic, bisbe de Barcelona 73, 1393, 1509, 1585, 1669 1953, 1957
 Teòfil, tractadista 262
 Terçol 72
 Teudebert 441
 Timburgeta de Taradell 445
 Tomás Balbey 1430
 Trasoar o Trasor, germà del vescomte d'Osona 1733
 Truitgarda o Trudgarda 1429, 1463, 1466, 1467

U

Udalard Bernat, vescomte de Barcelona 1817, 1820
 Udalard de Rosanes 1630, 1634
 Udalard, vescomte de Barcelona 70, 78, 914, 1485, 1744, 1747, 1813
 Udalard II, vescomte de Barcelona 1746
 Umbert 1497
 Umbert de Cervellò 1935, 1937
 Umbert de Espiells 2001
 Umbert de Rocafort 973
 Umbert de Sesagudes, o de Ses Agudes, o de Montseny 191, 1505, 1506
 Umbert Odó del Montseny 1695, 1696
 Umbert, bisbe de Barcelona 1590, 1935, 1937, 1981, 1984
 Unifred Amat 73, 1916

Unifred, cavaller de Cardona 1752
 Unifred, vescomte de Conflent 73, 1053
 Urbà II, papa 229, 920, 1130, 1260, 1417, 1485,
 1516, 1547, 1688, 1708, 1737, 1776, 1789,
 1921, 1967, 1975
 Urbà VIII, papa 879

V

Vènia, donant 1817
 Vicenç de Ribes, prior de Montserrat 931, 1780
 Vidal de Canellas, bisbe 887
 Vininza, presbíter 247
 Violant de Bar, esposa de Joan I 1989
 Vives, bisbe 73, 74, 75, 1603, 1652, 1953, 2007,
 2040

W

W. W. S. Cook 25, 26, 30, 151, 153, 356, 391,
 558, 594, 723, 731, 1192, 1194, 1195, 1210,
 1257, 1370, 1410
 Wace, poeta 432

X

Ximena Roderic 399, 472
 Ximena, filla de Ramon Berenguer III 310, 328
 Xixilona, filla de Guifré el Pilós 1470, 1471

Z

Zacaries, profeta 704, 1300

Índex toponímic

A

Abellar de Baix, L' 997
 Abrera 73, 1312, **1573-1578**, 1630, 1640, 1650
 Adast (França) 1842
 Adri (Girona) 1629
 Àger (Lleida) 26, 100, 120, 154, 164, 166, 605, 750, 808, 1105, 1180, 1638
 Agramunt (Lleida) 56, 108, 110, 131, 912, 1424, 1906
 Agüero (Osca) 1189, 1209
 Aguilar de Segarra **797-801**
 Aiguafreda 76, 216, 438, 519, 1051, **1387-1392**, 1406
 Aix-en-Provence o Aix (França) 59
 Aladernet 821, 1667
 Alaó (Alta Ribagorça, Osca) 174, 1218, 1290
 Albalate (Osca) 58
 Alcalá de los Gazules (Cadis) 575
 Alcanyís (Terol) 58
 Alcolea de Cinca (Osca) 58
 Alcover (Tarragona) 1633
 Alella **1677-1678**
 All (Girona) 331, 1209, 1227, 1381, 1830
 Almazán (Sòria) 1368
 Almazorre (Osca) 156
 Almenno San Bartolomeo (Itàlia) 1071
 Alós d'Isil (Lleida) 706, 1169, 1171
 Alou, L' 957, 966
 Alps **185-187**
 Ametlla del Vallès, L' 76, **1393-1394**, 1406, 1459
 Amposta (Tarragona) 57
 Anagni (Itàlia) 624, 626, 627, 628, 629, 630, 633
 Andorra la Vella (Andorra) 156, 1582
 Àneu (Lleida) 26, 28, 154, 160, 161, 162, 605, 1169, 1199, 1200
 Anglesola (Lleida) 128
 Angostrina (Alta Cerdanya, França) 137, 138, 356, 577, 691, 1174, 1196, 1205, 1211, 1997
 Anseresa (Lleida) 1890
 Anyós (Andorra) 162
 Anzano (Osca) 36
 Anzy-le-Duc (França) 1479
 Arboçar de Baix, L' 1913, 2037

Arbúcies (Girona) 375, 1505
 Ardèvol (Lleida) 830, 1042, 1582, 1757, 1785, 1836
 Arenys de Mar 1532, 1699
 Arenys de Munt 1104
 Argençola **1723-1732**
 Argentona **1679-1680**, 1682, 1691
 Argolell (Lleida) 29, 154, 162, 1169
 Arles (França) 59, 100, 119, 156, 446, 841
 Armentia (Àlaba) 1134
 Ars (Lleida) 1215, 1741
 Artajona (Navarra) 576
 Artés 121, **802-809**, 1835
 Artesa de Segre (Lleida) 991
 Astor, L' 1730, 1846, 1848, 1849, 1850, 1851, 1852, 1882
 Aude, Saint-Hilaire (França) 125, 576
 Aurillac (França) 1908
 Aurós (Lleida) 170
 Ausines, Los (Burgos) 1191
 Avencó 1389, 1391, 1392, 1416
 Avià 24, 70, 72, 151, 157, 158, 173, 176, 258, 260, 353, 356, **553-562**, 577, 578, 586, 667, 706, 716, 1136, 1169, 1174, 1205
 Àvila 22
 Avinyó (França) 290, 833, 843, 875, 907, 1365, 1369, 1769
 Avinyó 73, 74, 667, **810-814**, 999
 Avinyonet del Penedès **1901-1913**

B

Badalona **1103-1107**, 1165, 1243
 Bagà **563-565**, 660
 Bagergue (Lleida) 263, 529, 1202
 Bagüés (Saragossa) 197, 200, 390, 392, 393
 Baiasca (Lleida) 154, 162, 605, 1078
 Balaguer (Lleida) 57, 60, 1136, 1768
 Balenyà **188-190**, 300, 381, 437
 Balsareny **815-822**, 899
 Baltarga (Lleida) 82, 157, 261, 353, 354, 356, 558, 575, 576, 577, 628, 706, 1169, 1480
 Bamberg (Alemanya) 196, 492, 494, 626
 Bancells 543, 544, 545, 546, 548

- Banyoles (Girona) 105, 121, 575, 1243, 1453, 1505, 1506, 1875, 1903
 Barbastre (Osca) 78
 Barberà de la Conca (Tarragona) 1250, 1318
 Barberà del Vallès 162, 164, 168, 841, 1247-1258, 1318, 1351, 1418, 1977
 Barcelona 21, 22, 23, 24, 27, 29, 31, 34, 36, 52, 53, 56, 65, 68, 72, 73, 74, 82, 83, 89, 90, 97, 101, 106, 120, 127, 130, 134, 161, 171, 172, 251, 259, 261, 268, 291, 300, 353, 425, 429, 431, 449, 469, 490, 512, 513, 556, 575, 599, 617, 621, 622, 808, 831, 834, 839, 887, 938, 939, 961, 1023, 1055, 1105, 1106, 1108-1236, 1240, 1251, 1268, 1272, 1273, 1293, 1299, 1302, 1308, 1311, 1336, 1351, 1353, 1369, 1376, 1381, 1382, 1396, 1402, 1416, 1424, 1446, 1474, 1482, 1483, 1490, 1494, 1499, 1510, 1511, 1514, 1515, 1516, 1519, 1533, 1538, 1547, 1585, 1587, 1590, 1596, 1609, 1622, 1623, 1627, 1628, 1637, 1638, 1648, 1652, 1663, 1665, 1672, 1734, 1787, 1788, 1801, 1829, 1834, 1835, 1838, 1841, 1851, 1889, 1894, 1921, 1922, 1926, 1954, 1959, 1961, 1994, 1995, 1996, 2014, 2030, 2033, 2037, 2039, 2044, 2048
 Bardolino (Itàlia) 627
 Bari (Itàlia) 1197
 Barluenga (Osca) 592, 593
 Baronia de Sant Oïsmè, La (Lleida) 1574
 Barós (Osca) 479
 Basarana (Osca) 638
 Bastanist (Lleida) 138, 1209
 Bawit (Egipte) 1829
 Beget (Girona) 134, 371, 723, 937, 1410, 1411
 Bellcaire (Lleida) 154, 197, 390, 391, 392, 424, 923
 Bellmunt de Segarra (Lleida) 1732
 Bellprat 1733-1738, 1878
 Bellpuig (França) 134, 370, 371, 723, 1633
 Bellpuig de les Avellanes (Lleida) 23
 Bellulla 1424
 Bellver de Cerdanya (Lleida) 192
 Benavent de la Conca (Lleida) 638
 Benevento (Itàlia) 630
 Berbegal (Osca) 558
 Berga 70, 137, 553, 554, 566-569, 578, 586, 633, 667, 702
 Bérgamo (Itàlia) 27
 Berlanga de Duero (Sòria) 156
 Berlín (Alemanya) 153, 624, 628
 Berzé-la-Ville (França) 356, 396, 630, 1134
 Besalú (Girona) 21, 36, 103, 104, 105, 112, 122, 126, 253, 411, 924, 937, 994, 1170, 1183, 1215, 1434, 1455, 1644, 1835, 1903
 Besiers (França) 59
 Betlem (Palestina) 559, 560
 Beuda (Girona) 539, 1233, 1434, 1455
 Bibils (Alta Ribagorça, Osca) 531, 638
 Bigues i Riells 1395-1408, 1202, 1234, 1536
 Bisbal d'Empordà, La (Girona) 1078
 Bolonya (Itàlia) 56, 317
 Bolvir (Girona) 743
 Bons, Les (Andorra) 135, 162, 169
 Borrassers 247, 266
 Borredà 570-579, 600, 684
 Bossòst (Vall d'Aran, Lleida) 1191, 1842, 1876
 Boston (U.S.A.) 27, 156, 1168
 Breda (Girona) 290, 1509, 1709, 1713
 Brescia (Itàlia) 1071
 Brocà 656, 658, 659, 694
 Bruc, El 1739-1745
 Brull, El 154, 191-206, 312, 349, 350, 360, 367, 378, 379, 385, 390, 392, 396, 423, 424, 433, 437, 457, 475, 514, 679, 683, 1045, 1278, 1300, 1387, 1388, 1421, 1542, 1680, 1895, 1921
 Brullà (Roselló, França) 255
 Burgo de Osma, El (Sòria) 882
 Bury St. Edmunds (Regne Unit) 558
- C
- Cabanyes, Les 1903, 1914-1915
 Cabdella (Lleida) 135, 1409
 Cabrera d'Anoia 352, 353, 1746-1748, 1782, 1818, 1854, 1998
 Cabrera de Mar 1681-1682
 Cahors (França) 1479
 Calaf 452, 455, 831, 838, 1749-1751, 1758, 1832, 1874
 Calafell (Tarragona) 1480, 1750, 1964
 Calders 823-824, 930
 Caldes de Malavella (Girona) 70
 Caldes de Montbui 134, 599, 1397, 1408, 1409-1419
 Calldetenes 207-214, 313, 372
 Callús 72, 825-827
 Calonge de Segarra 242, 1416, 1752-1764, 1836, 1862
 Camarasa (Lleida) 127, 945, 1019, 1020, 1120, 1125, 1126, 1136, 1139, 1151, 1157, 1158, 1170, 1442, 1448, 1788, 1989, 1990, 1995
 Cambrils (Tarragona) 1455, 1876
 Campdevàrol (Girona) 1174, 1480
 Campins 1420, 1514
 Campmajor (Girona) 1455, 1875
 Camprodon (Girona) 54, 106, 122, 124, 408, 525, 992, 1183, 1416
 Camps 77, 610, 680, 889, 894, 895, 896, 898

- Can Coll 1006
 Can Peixau 1103, 1104, 1105
 Can Viladés 985
 Canalda (Lleida) 589
 Canapost (Girona) 154, 164, 197, 390, 424, 1078, 1168
 Canet de Mar 1683
 Canovelles 1265, 1421-1424, 1523, 1788, 1889
 Cànoves i Samalús 1425-1428
 Cantallops (Girona) 1131
 Canterbury (Regne Unit) 33, 558, 1366, 1368
 Canyelles 2037, 2038, 2049
 Cap d'Aran (Vall d'Aran, Lleida) 154, 167, 1192, 1195, 2048
 Capolat 580-585, 644, 730
 Caracena (Sòria) 992
 Carbasí 1723, 1726, 1727, 1728, 1731
 Carboeiro (Pontevedra) 36, 1217
 Carcassona (França) 57, 59, 60, 76, 125, 131
 Cardedeu 1429-1430, 1533
 Cardet (Lleida) 172, 231, 356, 515, 517, 577, 1200, 1890
 Cardona 99, 156, 165, 230, 231, 290, 295, 425, 492, 673, 750, 828-846, 867, 889, 907, 1024, 1027, 1045, 1047, 1181, 1196, 1257, 1290, 1291, 1302, 1303, 1388, 1587, 1588, 1743, 1749, 1750, 1754, 1756, 1760, 1761, 1769
 Carugo (Itàlia) 159
 Casarilh (Vall d'Aran, Lleida) 1197
 Casp (Saragossa) 58
 Casserres de Berguedà 553, 534, 562, 578, 586-596, 641, 671, 701, 714, 715, 1173, 1718, 1848
 Castanesa (Osca) 638
 Castell de l'Areny 72, 597-599
 Castelladrall 72, 765, 957, 962, 967, 969, 970, 1087
 Castellar 789, 799, 1865
 Castellar de N'Hug 578, 589, 600-607, 685
 Castellar del Riu 583, 608-614, 644, 674, 680
 Castellar del Vallès 1259-1268, 1278, 1281, 1305, 1318, 1380, 1421
 Castellbell i el Vilar 72, 847-852, 934, 978, 1059, 1060
 Castellbisbal 1269-1270
 Castellcir 1307, 1431-1440, 1455, 1875
 Castellciuró 1167, 1635, 1636
 Castelldefels 324, 1579-1581, 1611, 1615
 Castellet i la Gornal 1819, 1820, 1916-1922, 2020
 Castellfollit de Riubregós 1416, 1418, 1756, 1765-1773
 Castellfollit del Boix 798, 853-863, 1625
 Castellgalí 72, 864-865
 Castellnou d'Ossó (Lleida) 520
 Castellnou de Bages 802, 866-874
 Castelló d'Empúries (Girona) 56, 1514
 Castellolí 72, 1774-1777, 1822, 1823
 Castellserà (Lleida) 583
 Castelltallat 71, 889, 895, 898, 1038, 1039, 1048, 1049, 1051
 Castellterçol 72, 879, 881, 1220, 1441-1446, 1956
 Castellvell o Castellví de la Marca 77, 1657 1923-1928, 2012
 Castellví de Rosanes 72, 73, 1162, 1582-1584, 1613, 1634, 1642, 1657, 1665, 1882, 1923
 Castiliscar (Saragossa) 531, 1195, 1202, 1206
 Castro dei Volsci (Itàlia) 628
 Cavallera (Girona) 1416
 Cellers (Lleida) 839, 1575
 Centelles 188, 189, 215-218, 316, 438
 Cercs 615-640, 742
 Cerdanyola del Vallès 1271-1273, 1502, 1793
 Cererols 1087, 1089, 1091
 Cervelló 70, 74, 75, 359, 404, 686, 1585-1598, 1611, 1621, 1633, 1634, 1645, 1649, 1652, 1666, 1668, 1669
 Cervera (Lleida) 56, 101, 692, 743, 984, 990, 1071, 1338, 1730, 1848, 1964
 Cervià de Ter (Girona) 154, 156, 164
 Chablis (França) 541
 Charlieu (França) 1479
 Chartres (França) 261
 Château-Gontier (França) 198, 393
 Chicago (U.S.A.) 1234
 Christchurch (Regne Unit) 1369
 Civate (Itàlia) 627, 632
 Claravalls (Lleida) 1031
 Clarendon (Regne Unit) 1366
 Claret de Figuerola (Lleida) 1038
 Claret dels Cavallers 1038
 Clariana (Lleida) 1031
 Clermont-Ferrand (França) 111, 1129, 1663, 1864
 Cleveland (U.S.A.) 1129, 1234
 Cluny (França) 90, 290, 469, 516, 1023, 1171, 1479, 1590
 Coaner 720, 889, 1041, 1042, 1045, 1438, 1668, 1947
 Coll de Nargó (Lleida) 108, 227
 Collbató 1126, 1599-1600, 1662, 1668, 1742
 Collsabadell 1160, 1298, 1494, 1514, 1552
 Colònia (Alemanya) 138, 1198
 Colònia Soldevila, La 819
 Colònia Valls, La 1045
 Como (Itàlia) 809
 Concabella (Lleida) 1625
 Conilleres, Les 1927

- Conques (França) 242, 243, 438, 1546, 1908
 Copons **1778-1779**, 1783, 1856, 1885, 1892
 Corbeil (França) 1129
 Corbera de Llobregat 1590, 1591, 1598, **1601-1602**, 1830
 Còrdova 73, 118, 830, 1136, 1604, 1752
 Cornellà de Conflent (Conflent, França) 108, 122, 308, 533, 1015, 1059, 1210, 1227, 1229, 1455, 1473, 1842
 Cornellà de Llobregat 118, 1220, 1236, 1244, 1446, **1603-1604**
 Cornudell 606, 685
 Corró d'Amunt 1466, 1467
 Costoja (Vallespir, França) 105, 526, 566
 Cotlliure (Vallespir, França) 56
 Covet (Lleida) 108, 122, 265, 410, 1337, 1338, 1904, 1905, 1910, 1993, 1994
 Cruas (França) 492, 663
 Cubells (Lleida) 110, 135, 691, 1170, 1194, 1195, 1197, 1199, 1410
 Cuixà (Conflent, França) 89, 90, 92, 95, 97, 102, 118, 121, 122, 151, 161, 170, 171, 292, 335, 486, 495, 500, 525, 642, 683, 689, 692, 693, 706, 743, 765, 923, 990, 992, 1071, 1073, 1126, 1190, 1291, 1416, 1435, 1593, 1594, 1600, 1644, 1903, 1908, 1964

D

- Daroca (Saragossa) 58
 Dax (França) 1956
 Dijon (França) 1175, 1829
 Doros (Xipre) 558, 706
 Dòrria (Girona) 164, 168
 Dosrius **1684-1685**
 Durro (Lleida) 135, 158, 169, 629, 630, 1170, 1435

E

- Elins (Lleida) 1144
 Elna (Rosselló, França) 53, 76, 97, 100, 111, 120, 122, 124, 128, 226, 254, 255, 411, 499, 884, 992, 1240, 1473, 1627
 Empúries (Girona) 65, 90, 100, 101, 112, 1103
 Engolasters, Sant Miquel d' (Andorra) 28, 1169
 Erill la Vall (Lleida) 30, 135, 137, 146, 514, 1170, 1192, 1194, 1204, 1421, 1435, 2031
 Escaló (Lleida) 1200
 Esclanyà (Girona) 1078
 Escunhau (Lleida) 530
 Espà, L' 740
 Esparreguera **1605-1610**

- Espelt, L' 74, 1781
 Espiells 2001, 2003, 2014
 Espinalbet 554, 608, 612, 613
 Espinelves (Girona) 37, 158, 172, 206, 259, 514, 560, 702, 734, 992, 1078, 1370
 Espunyola, L' 583, **641-644**, 669
 Esquius 25, 26, 37, 353, 557, 1169, 1175, 1176, 1177, 1178
 Estamariu (Lleida) 154, 167, 170
 Estany, L' 106, 129, 130, 212, 216, 221, 247, 248, 250, 257, 262, 280, 320, 382, 408, 410, 411, 502, 518, 520, 521, 522, 526, 799, 809, **875-888**, 894, 896, 897, 908, 925, 927, 928, 929, 964, 988, 1019, 1030, 1031, 1052, 1062, 1064, 1069, 1075, 1080, 1082, 1096, 1132, 1182, 1240, 1316, 1431, 1441, 1444, 1447, 1448, 1449, 1473, 1474, 1484, 1521, 1830, 1846, 1849, 1850, 1967
 Estaon (Lleida) 29, 162, 1169
 Estavar (Alta Cerdanya, França) 167
 Esterrí de Cardós (Lleida) 26, 28, 604, 1168, 1169, 1176
 Estet (Huesca) 734
 Estíbaliz (Àlaba) 992, 1841
 Eula, L' (Conflent, França) 128

F

- Falgars 695
 Fals 889, 890, 891, 892, 1031, 1668
 Fennesler (Àustria) 630
 Ferentillo (Itàlia) 628
 Ferran 1765, 1769, 1905, 1908, 1973
 Ferrans 817, 1078
 Ferrerons 925, 929
 Figaró-Montmany, El **1447-1451**
 Fígols Vell **645-647**
 Figueres (Girona) 1184, 1185
 Filetto (Itàlia) 630
 Fitor (Girona) 1078, 1924
 Fogars de Montclús **1452-1458**, 1514
 Folgueroles 209, **221-224**, 277, 375, 379, 380, 411, 501, 525, 992, 1096, 1435, 1473, 1919
 Fonoll, El (Tarragona) 1730, 1848, 1882
 Fonollet 339, 340, 349, 360, 365, 366, 590, 696, 698, 701, 705, 716, 717, 718
 Fonollosa 77, 610, 680, **889-898**, 1668
 Fontanelles 287, 859
 Fontclara (Girona) 166
 Font-Rubí **1929-1933**
 Forès (Tarragona) 1788
 Foz (Lugo) 394
 Fraga (Baix Cinca, Osca) 58, 1103
 Franqueses del Vallès, Les **1459-1468**

Freixenet (Lleida) 961, 1849
 Friesach (Àustria) 630
 Fuirosos 1453
 Fumanya 645, 646, 647

G

Gaià 754, 755, 759, **899-905**
 Gallecs 1416, 1497
 Galliano (Itàlia) 154, 175, 632
 Gallifa 385, 442, 683, 1160, 1265, **1274-1282**,
 1416, 1421, 1574, 1680
 Galluccio (Itàlia) 628
 Gandesa (Tarragona) 132, 1424
 Gardeny (Lleida) 593, 807
 Gargallà 553, 681
 Garriga, La **1469-1475**
 Gausac (Vall d'Aran, Lleida) 1192
 Gavà **1611-1616**
 Gavarrós 656, 657
 Gàver (Lleida) 1078, 1852
 Gelida 72, 74, 83, 1660, 1798, 1882, **1934-**
1939, 1986, 1987, 1988, 2011
 Gènova (Itàlia) 1116, 1120
 Ger (Girona) 117, 138, 146, 332, 531, 724,
 1045, 1170, 1203, 1207, 1209, 1227, 1229,
 1352, 2047
 Gerri de la Sal (Lleida) 108, 122, 1190
 Gia o Chía (Alta Ribagorça, Osca) 515, 517,
 1169, 1200, 1829
 Ginebreda 879, 1442, 1446
 Ginestarre (Lleida) 26, 28, 162, 604, 628, 1168
 Girona 32, 51, 56, 61, 62, 70, 95, 97, 112, 119,
 120, 121, 125, 126, 129, 130, 133, 137, 158,
 161, 170, 171, 176, 224, 259, 353, 422, 486,
 490, 526, 627, 724, 809, 839, 841, 881, 882,
 883, 908, 909, 939, 961, 1019, 1085, 1126,
 1134, 1136, 1178, 1179, 1184, 1185, 1186,
 1190, 1210, 1217, 1219, 1223, 1291, 1307,
 1328, 1329, 1331, 1352, 1358, 1399, 1411,
 1418, 1421, 1483, 1518, 1644, 1686, 1704,
 1709, 1716, 1895, 1908, 1908, 1920, 1975,
 1991
 Gironella 644
 Gisclareny **648-651**, 660
 Gorgs, Els 101, 120, 1105, 1596, 1638, 1901,
 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908,
 1910, 1911, 1914, 1959, 1974, 1994, 2013
 Gormaz (Sòria) 156
 Gornate Superiore (Itàlia) 632
 Gósol (Lleida) 533
 Granada 1129
 Granada, La **1940-1941**, 2027
 Granera 1059, 1444, **1476-1480**, 1646

Granollers 77, 1126, **1481-1484**, 1511
 Gredilla de Sedano (Burgos) 1136
 Gréixer 655
 Grevalosa 800, 860, 862
 Grissiano (Itàlia) 632
 Guadix (Granada) 575
 Gualba **1485-1487**
 Gualter (Lleida) 1626, 1633
 Guardia dels Prats, La (Tarragona) 1730, 1848,
 1882
 Guardiola de Berguedà 638, **352-665**, 1412
 Guils de Cerdanya (Girona) 1199
 Guixa, La 511
 Gurb 77, 221, **225-243**, 362, 363, 365, 454,
 478, 875

H

Halberstadt (Alemanya) 494
 Harvard (U.S.A) 34, 153
 Hildesheim (Alemanya) 133, 492, 494
 Hocheppan (Itàlia) 630
 Horta d'Avinyó 802

I

Igualada 78, 79, 1195, **1780-1782**, 1802, 1823,
 1884
 Illa o Ille-sur-Têt (Rosselló, França) 1211
 Iravalls (Alta Cerdanya, França) 1174, 1409
 Isla Galinaria o Isola Gallinara (Itàlia) 290,
 1998, 2018, 2019
 Isòvol (Girona) 331
 Ivrea (Itàlia) 100

J

Jaca (Osca) 172, 303, 948, 1435, 1919
 Jerusalem (Israel) 260, 559, 560, 704, 1071,
 1203, 1254, 1573, 1835
 Joncadella 1025
 Jorba 1723, 1726, 1731, 1738, 1756, **1783-**
1789, 1836, 1839, 1867, 1878, 1884, 1892
 Josaphat (Israel) 560

K

Kalat Seman (Síria) 943
 Kansas City (U.S.A.) 493, 498
 Kato Paphos (Xipre) 558, 706
 Koutsovendis (Alemanya) 558

L

L'Avellà 1930
 L'Hospitalet de Llobregat **1237-1241**, 1590
 Lagoudera (Xipre) 558, 559, 706
 Lana (Itàlia) 630
 León o Lleó 22, 425, 841, 1217, 1300, 1841, 1992
 Les Bordes-sur-Lèz (França) 161
 Leyre (Navarra) 1577, 1993
 Limoges o Llemotges (França) 36, 200, 464, 469, 631
 Lió (França) 493, 498, 1655
 Llacuna, La 1289, **1790-1797**
 Llaés (Girona) 1375
 Llanars (Girona) 169, 575, 600, 992
 Lledó d'Empordà (Girona) 105, 211, 213, 449, 702, 992, 1973
 Lleida 23, 51, 52, 54, 56, 58, 98, 109, 110, 117, 128, 129, 130, 131, 132, 912, 1136, 1169, 1174, 1179, 1189, 1190, 1233, 1424, 1483, 1590, 1604, 1841, 1844, 1851, 1867, 1905
 Llerona 702, 992, 996, 1010, 1459, 1460, 1462, 1472
 Llers (Girona) 1347
 Lliçà d'Amunt **1488-1492**, 1538
 Llimiana (Lleida) 1055, 1194
 Llinars del Vallès 1298, **1493-1495**
 Llobons 1549
 Llordà (Lleida) 101
 Llorenç del Penedès (Tarragona) 1757
 Lluçà 37, 72, 106, 112, 157, 170, 201, 231, **244-270**, 344, 346, 356, 365, 368, 370, 371, 411, 514, 522, 525, 530, 558, 577, 594, 595, 692, 704, 706, 716, 734, 747, 750, 991, 992, 996, 1018, 1019, 1071, 1164
 Lluçars (Lleida) 1218
 Londres (Regne Unit) 171, 196, 493, 498,
 Lucca (Itàlia) 133, 139, 1134
 Luni (Itàlia) 1113

M

Maçana 800
 Maçanet de la Selva (Girona) 1714, 1718
 Maderuelo (Segòvia) 156
Madinat Al-Zabra (Còrdova) 1604
 Madrid 22, 264, 1129, 1171, 1175, 1178
 Maguelone (França) 1435
 Malanyeu 685
 Malla 206, 210, 224, 232, **271-278**, 281, 324, 380, 411, 498, 501, 527, 529, 1434, 1455, 1505
 Manacor (Illes Balears) 1103
 Manlleu 241, **279-286**, 422, 1908

Manresa 70, 126, 247, 268, 280, 563, 691, 770, 797, 798, 814, 861, 876, 879, 893, **906-916**, 937, 938, 949, 950, 951, 957, 984, 985, 987, 1011, 1016, 1025, 1027, 1029, 1033, 1037, 1057, 1083, 1085, 1098, 1100, 1311, 1446, 1610, 1625, 1648, 1839, 1840, 1841, 1892
 Mantova (Itàlia) 1071
 Maranyà (Girona) 154, 166, 197, 198, 390, 392, 393, 395, 396, 424
 Marata 1463, 1467, 1508
 Marcèvol (Conflent, França) 1434, 1455, 1480
 Marganell **917-924**, 1053
 Marmellar (Tarragona) 982, 1442, 1448, 1480, 1964, 1966
 Marsella (França) 59, 290, 1198, 1399, 1903
 Martinet de Cerdanya (Lleida) 162, 170
 Martorell 1148, 1165, 1482, 1582, **1617-1634**, 1653, 1654, 2050
 Martorelles 1528, 1529, **1539-1540**
 Masarac (Girona) 1078
 Maset dels Cosins, El 1926
 Masies de Roda, Les 241, **287-309**, 1684
 Masies de Voltregà, Les 209, **310-319**, 367, 376, 378
 Masquefa 74, 952, **1798-1801**, 1819, 1820
 Massoteres (Lleida) 1730, 1848, 1882
 Masuques, Les 1918, 1920, 1921, 1922
 Matadars 939, 973, 977, 978, 982, 1059, 1060, 1124, 1209, 1210, 1231, 1480, 1663
 Matadepera 353, **1283-1292**
 Matamala (Girona) 1122, 1216, 1376
 Mataplana (Girona) 170, 356
 Mataró 111, 487, 1682, **1686-1687**
 Mediona 72, **1942-1948**, 1998, 2018
 Melgueil (França) 303
 Méobecq (França) 627
 Merola 709, 711
 Merton (Regne Unit) 1369
 Mijaran (Lleida) 117, 135, 137, 138, 1193, 1194, 1199, 1410
 Milà (Itàlia) 27, 28, 630, 632
 Miravet (Tarragona) 54, 58
 Mòdena (Itàlia) 494
 Mogrony (Girona) 68, 513, 570, 600, 684, 1435
 Mojà 72, 879, **925-929**, 1433, 1436, 1445
 Moissac (França) 121, 138, 146, 164, 1137, 1331, 1411
 Moja 1962, 1966, 1967, 1970, 2014
 Mojal, El o Mujal, El 964, 966, 1373
 Molers 741
 Molins de Rei 1167, **1635-1640**, 1660
 Mollet del Vallès **1496-1498**
 Molsosa, La (Lleida) 1760
 Mondoñedo (Lugo) 36, 394, 1137
 Monforte (Terol) 58
 Monistrol d'Anoia 2001, 2016

Monistrol de Calders **930**
 Monistrol de Montserrat **931-940**, 978
 Monreale (Itàlia) 33, 628
 Montanisell (Lleida) 1347
 Montanyana (Alta Ribagorça, Osca) 1906
 Montblanc (Tarragona) 56, 879, 1023, 1132
 Montblanquet (Lleida) 1830
 Montcada i Reixac **1293-1294**
 Montclar **666-670**
 Montcorbau (Lleida) 1191
 Montecassino (Itàlia) 665, 936
 Montesquiu 417, 418, 1176, 1851, 1852
 Montgarri (Lleida) 1224
 Montgat **1688-1690**
 Montjuïc 30, 32, 1106, 1109, 1131, 1182
 Montmagastre (Lleida) 1194
 Montmajor 614, 641, **671-682**, 697, 752
 Montmell, El (Tarragona) 75, 1131, 2012
 Montmeló 1144, 1273, **1499-1502**
 Montornès del Vallès 1493, 1499, **1503**, 1527
 Montpellier (França) 887
 Mont-Saint-Michel (França) 1848
 Montseny 1452, 1453, 1454, **1504-1508**
 Montserrat (Santa Cecília) 77, 849, 889, 895, 898,
 917, 918, 977, 978, 1057, 1305, 1321, 1478,
 1605, 1610, 1739, 1817, 1831, 1841, 1875,
 1891, 1892, 1912, 1934, 1986, 2017, 2020
 Montserrat (Santa Maria) 137, 139, 253, 254,
 255, 411, 920, 924, 931, 932, 934, 935, 936,
 978, 1018, 1023, 1131, 1337, 1352, 1599,
 1724, 1727, 1739, 1743, 1770, 1771, 1780,
 1781, 1891, 1998
 Montsó, Monzón o Monzó (Osca) 56, 807, 1161
 Monza (Itàlia) 154
 Morella (Castelló) 56
 Moror (Lleida) 156, 161, 164, 167, 168, 1193,
 1214
 Mosoll (Girona) 24, 37, 172, 560, 1169
 Mosqueroles 1452, 1453, 1454, 1455, 1505
 Mosset (França) 1226, 1227
 Muntanyola **320-324**, 879, 925
 Múnter 320, 321
 Mur (Lleida) 26, 27, 28, 29, 101, 156, 162, 628,
 841, 842, 1168, 1169, 1194, 1300
 Mura 916, 937, **941-945**, 977, 1059, 1093,
 1638, 1842
 Muralto (Suïssa) 628
 Muret (França) 50, 59, 483
 Müstair (Suïssa) 630

N

Nàpols (Itàlia) 61, 1172
 Narbona (França) 77, 78, 129, 831, 919, 941
 Naumburg (Alemanya) 492

Navarcles 78, 324, **955-956**
 Navàs **957-972**, 1730, 1848
 Navas de Bureba (Burgos) 1136
 Navata (Girona) 154, 197, 390, 424
 Nepi (Itàlia) 626, 627
 Neuilly-en-Donjon (França) 499
 Niça (França) 59
 Noli (Itàlia) 839
 Northampton (Regne Unit) 1366
 Nou de Berguedà, La **683-686**
 Nova York (U.S.A.) 34, 125, 154, 558, 1129,
 1175, 2048
 Novara (Itàlia) 627

O

Obiols 553, 560, 978
 Odelló (Conflent, França) 1210
 Òdena 72, 998, 1775, 1780, **1802-1809**, 1811,
 1823, 1856
 Oleggio (Itàlia) 626
 Olèrdola 49, 73, 74, 75, 101, 991, 1071, 1442,
 1448, 1480, 1980, 1913, 1935, **1949-1947**,
 2004, 2011, 2027
 Olesa de Bonesvalls 1131, 1669, 1732
 Olesa de Montserrat 83, 1630, **1641-1644**
 Olius (Lleida) 838
 Olivella **2038-2039**
 Ollo (Navarra) 1173
 Olopte (Girona) 308, 983, 1059, 1210
 Olost **325-327**, 333, 340, 363, 550
 Olot (Girona) 1168
 Olvan 70
 Olzinelles 1029
 Ontiñena (Baix Cinca, Osca) 58
 Orcau (Lleida) 29, 154, 605, 1169
 Orellà (Conflent, França) 157, 356, 558, 577, 706
 Organyà (Lleida) 135, 147, 1170, 1199
 Orís 247, **328-332**, 368, 446
 Oristà 268, 300, 325, 326, 331, **333-342**, 348,
 365, 754, 812, 1008, 1010, 1644
 Orléans (França) 911
 Orpí **1810-1812**, 1823
 Òrrius 1682, **1691-1693**
 Osor (Girona) 397, 1718
 Ovaro-Udine (Itàlia) 630
 Ovarra (Alta Ribagorça, Osca) 98, 112, 1204,
 1205
 Oxford (Regne Unit) 35

P

Pàdua (Itàlia) 494, 936
 Palafolls 1678, **1694-1698**, 1699
 Palau de Rialb (Lleida) 720, 1595, 1851

- Palau Sardiaca (Girona) 1312, 1313
 Palaudàries 1488, 1489, 1509
 Palau-Saverdera (Girona) 923, 1279
 Palau-Solità i Plegamans **1295-1298**
 Palera (Girona) 102, 1434
 Palerm (Itàlia) 33, 35
 Pallerols (Lleida) 1078
 Palma de Cervelló, La 1590, **1645-1646**
 Palma de Mallorca (Illes Balears) 56, 60, 586,
 1648, 1696, 1792
 Papiol, El **1647-1650**, 1662
 Parets del Vallès 76, 1278, 1421, 1483, 1489,
 1496, 1497, 1503, **1509-1511**, 1523
 París (França) 27, 31, 33, 469, 592, 626, 1129,
 1308
 Pavia (Itàlia) 1134
 Payerne (Suïssa) 624, 1842
 Pegueroles (Lleida) 682
 Pelagalls (Lleida) 1217, 1906
 Perafita 244, **343-345**
 Peralada (Girona) 908, 1137, 1190, 1219, 1337,
 1686
 Peratallada (Girona) 1078, 1924
 Perpinyà (Roselló, França) 56, 60, 120, 128
 Perrecy-les-Forges (França) 1479
 Perves (Lleida) 138
 Philadelphia (U.S.A.) 1180, 1190
 Piacenza (Itàlia) 624
 Piera **1813-1821**
 Pineda de Mar **1699**, 1719
 Pisa (Itàlia) 1116
 Pla de Santa Maria, El (Tarragona) 1190, 1829
 Pla del Penedès, El **1975-1978**, 1996
 Plandogau (Lleida) 36, 133, 139
 Planès (Girona) 159, 308, 557, 638, 1778, 1210
 Planes d'Hostoles, Les (Girona) 371, 723, 1410
 Pobla de Claramunt, La **1822-1830**
 Pobla de Lillet, La **678-695**
 Poblet (Tarragona) 54, 109, 110, 130, 567, 709,
 1013, 1020, 1023, 1190, 1829
 Poitiers (França) 197, 200, 626, 627, 632, 1302
 Polinyà del Vallès 79, 156, 425, 626, 627, 841,
 842, 1234, 1257, 1261, 1266, 1273, **1299-
 1304**
 Pombia (Itàlia) 632
 Pomposa (Itàlia) 809
 Pont de Cabrianes, El 1031
 Pont de Vilomara, El **973-983**
 Pontigny (França) 1366
 Pontons **1979-1985**, 1989, 2024, 2026
 Ponts (Lleida) 43, 359, 404, 520, 1588, 1895
 Portomarín (Lugo) 1150
 Prats de Balaguer (Conflent, França) 308
 Prats de Lluçanès 206, **346-350**, 360, 367
 Prats de Rei, Els **1831-1842**, 1892, 1893, 1894
 Premià de Dalt **1700-1701**
 Prugiasco (Suïssa) 159, 632
 Puig de Viladepost, El 872
 Puigcerdà (Girona) 56, 1830
 Puig-gròs 968
 Puigpardines (Girona) 280
 Puigpelat (Tarragona) 1830
 Puig-reig 70, 260, 262, 553, 554, 559, 577, 578,
 586, 590, 591, 593, 594, 607, 682, **696-720**
 Puilampa (Saragossa) 1134
 Pujalt **1843-1852**
 Pujol de Planès, El 671, 675
 Pürgg (Àustria) 630
 Puy-en-Velay, Le (França) 1908
- Q
- Quar, La 70, 635, **721-724**,
- R
- Rabastens (França) 131
 Rajadell **984-986**
 Rasted (Dinamarca) 1134
 Ravenna (Itàlia) 174, 628, 1302
 Reichenau (Alemanya) 632
 Relat 667, 810, 812, 814, 999
 Rellinars 945, **1305-1308**
 Requesens (Girona) 1078
 Ribadeo (Lugo) 36
 Ribes (Girona) 25, 26, 71, 75, 159, 171, 514,
 557, 1176, 1177, 1178, 1308, 1480
 Ribesaltes (Rosselló, França) 354, 576
 Rigatell (Alta Ribagorça, Osca) 172, 515, 517,
 1200, 1829
 Ripoll (Girona) 21, 22, 23, 24, 26, 68, 75, 77,
 83, 87, 94, 95, 102, 104, 117, 118, 122, 123,
 124, 125, 126, 136, 137, 138, 139, 151, 153,
 154, 158, 161, 165, 168, 170, 171, 174, 178,
 179, 185, 196, 197, 221, 222, 224, 229, 239,
 241, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 261, 271,
 277, 292, 346, 356, 411, 415, 464, 477, 486,
 493, 497, 498, 500, 501, 518, 519, 525, 526,
 527, 532, 570, 571, 575, 579, 593, 605, 628,
 630, 633, 638, 655, 677, 678, 681, 685, 692,
 701, 712, 734, 750, 765, 766, 809, 812, 884,
 919, 920, 931, 932, 934, 935, 957, 962, 966,
 992, 1010, 1018, 1019, 1096, 1126, 1176,
 1178, 1183, 1199, 1220, 1222, 1236, 1244,
 1255, 1257, 1433, 1446, 1473, 1527, 1574,
 1597, 1600, 1604, 1630, 1637, 1641, 1708,
 1780, 1875, 1877, 1903, 1910, 1922, 1967
 Ripollet **1309**

Riquer (França) 166
 Riutort 694
 Roca del Vallès, La 76, 1430, 1493, **1512-1515**
 Rocafort, Masia 880, 1081, 1082
 Roda d'Isàbena (Baixa Ribagorça, Oscan) 135, 156, 161, 164, 492, 526
 Rodors 879, 925, 927
 Roma (Itàlia) 59, 76, 91, 95, 112, 160, 196, 353, 624, 629, 631, 632, 1197, 1639
 Romanyà (Girona) 961
 Rosanes 72, 1496
 Roses (Girona) 231
 Rosport an der Sauer (Luxemburg) 1205
 Rotgers 37, 169, 176, 356, 514, 530, 558, 560, 570, 571, 574, 575, 576, 577, 578, 1174
 Rubí **1310-1312**, 1418, 1422, 1650
 Rubió 800, 1832, **1853-1858**
 Rupit-Pruit **351-361**, 367, 376, 378, 464

S

Sabadell 79, 429, 514, **1313-1320**, 1321
 Saga (Girona) 1308
 Sagàs 37, 169, 170, 259, 353, 356, 657, 720, **725-737**
 Saint-Aventin de Larboust (França) 841
 Saint-Bertrand-de-Comminges (França) 59, 161, 1603
 Saint-Chamas (França) 1623
 Saint-Chef (França) 627
 Saint-Denis de Carrières-sur-Seine (França) 1205
 Sainte-Marie de Lagrasse (França) 1903
 Saint-Gilles-du-Gard (França) 499
 Saint-Guilhem-le-Désert (França) 1435
 Saint-Honorat de Lérins (França) 1704
 Saint-Jacques de Guérets (França) 1303
 Saint-Jalle (França) 701
 Saint-Lizier de Couserans (França) 154
 Saint-Pons-de-Thomières (França) 290, 1289, 1903
 Saint-Savin-sur-Gartempe (França) 198, 392, 1842
 Salamanca 1369
 Salardú (Vall d'Aran, Lleida) 135, 145, 530, 982, 1194, 1199, 1218, 2048
 Saldes 667, 692, 693, **738-744**
 Salèlles 1034, 1057
 Sales de Llierca (Girona) 331
 Sallent 77, 247, 802, 879, **987-1007**, 1071, 1073, 1791, 1964
 Salo 1047
 San Juan de la Peña (Osca) 197, 198, 390, 392, 395, 396, 882, 1189
 San Leonardo di Siponto (Itàlia) 135, 1197
 San Michele della Chiusa (Itàlia) 1631

San Miguel de Escalada (Lleó) 22
 San Miguel de Foces (Osca) 132, 591
 San Millán de la Cogolla (La Rioja) 1956
 San Pedro de Arlanza (Burgos) 32, 34, 35, 1169
 San Tiberio de Agde (França) 441
 San Vincenzo al Volturno (Itàlia) 630
 Saneja (Girona) 332, 1209
 Sangüesa (Navarra) 1137
 Sankt Gallen (Suïssa) 692
 Sant Adrià del Besòs 1369
 Sant Andreu de Genescar 900
 Sant Andreu de Llavaneres **1702**
 Sant Andreu de Sureda (Rosselló, França) 100, 119, 120, 808, 1180, 1480, 1594, 1596, 1637, 1638, 1906, 1908
 Sant Antoni de Vilamajor 1148, **1516-1517**
 Sant Bartomeu de la Quadra 1167, 1636
 Sant Bartomeu del Grau 225, 226, 268, 325, 340, 341, 349, 360, **362-367**, 376, 378, 521, 524, 539
 Sant Benet de Bages 73, 90, 106, 118, 127, 254, 281, 426, 525, 637, 701, 800, 823, 853, 857, 920, 930, 951, 952, 973, 978, 992, 994, 1001, 1003, 1008, 1009, 1010, 1011, 1012, 1013, 1015, 1016, 1018, 1019, 1020, 1022, 1023, 1025, 1030, 1034, 1038, 1084, 1098, 1109, 1125, 1126, 1244, 1418, 1424, 1435, 1441, 1444, 1460, 1462, 1472, 1527, 1604, 1770, 1835, 1910, 1919, 1920, 1995, 1998
 Sant Boi de Llobregat 1163, 1243
 Sant Boi de Lluçanès 244, **368-371**, 442, 529, 1410
 Sant Celoni 73, 247, 876, 1514, **1518-1521**
 Sant Climent de la Riba 247, 265, 269
 Sant Climent de Llobregat **1655-1656**, 1671
 Sant Climent de Peralta (Girona) 1168
 Sant Climent de Taüll (Lleida) 24, 26, 28, 30, 38, 136, 151, 156, 159, 161, 162, 164, 170, 173, 174, 177, 356, 515, 628, 734, 1168, 1176, 1177, 1302, 1508, 1876
 Sant Cristòfol de Figuera 1039
 Sant Cristòfol de Pallars (Lleida) 1538
 Sant Cugat del Vallès 62, 70, 74, 99, 126, 130, 132, 166, 421, 692, 724, 808, 865, 882, 883, 884, 908, 909, 939, 950, 952, 991, 992, 998, 1019, 1071, 1085, 1126, 1130, 1134, 1159, 1165, 1170, 1179, 1199, 1217, 1219, 1234, 1236, 1240, 1259, 1260, 1274, 1284, 1289, 1297, 1309, 1318, **1321-1340**, 1348, 1351, 1379, 1404, 1416, 1421, 1427, 1459, 1483, 1496, 1524, 1547, 1574, 1614, 1630, 1636, 1637, 1649, 1730, 1744, 1775, 1798, 1801, 1829, 1908, 1910, 1942, 1950, 1975, 2001, 2030
 Sant Esteve d'en Bas (Girona) 331, 807
 Sant Esteve de Maranyà (Girona) 1302

- Sant Esteve de Palautordera 1453, 1456, **1522-1525**
- Sant Esteve de Ramells (Lleida) 265
- Sant Esteve de Vilaramó 903
- Sant Esteve del Monestir (Rosselló, França) 1876
- Sant Esteve Sesrovires 1582, **1657-1658**
- Sant Feliu de Codines 77, 1396, 1407, **1526-1527**
- Sant Feliu de Llobregat 918, **1659-1660**
- Sant Feliu Sasserra 525, 992, **1008-1010**, 1574
- Sant Feliuet de Terrassola 1074
- Sant Fost de Campsentelles 73, **1528-1531**
- Sant Fruitós de Bages **1011-1032**
- Sant Genís de Fontanes (Rosselló, França) 119, 446, 808, 1154, 1593, 1596, 1908
- Sant Genís de Palafolls **1694-1698**
- Sant Jaume de Frontanyà 101, 213, 231, 408, 410, 476, 570, 571, 578, 597, 675, 688, 689, 694, 721, 725, **745-752**, 880, 961, 1416, 1418, 1419, 1433, 1587, 1588, 1598, 1912, 1922
- Sant Jaume de Queralbs (Girona) 1435
- Sant Jaume dels Domenys (Tarragona) 1757
- Sant Joan d'Oló 1062, 1063, 1064, 1067
- Sant Joan de Caselles (Andorra) 166
- Sant Joan de les Abadesses (Girona) 21, 75, 103, 104, 126, 133, 136, 212, 253, 254, 255, 280, 344, 411, 419, 441, 530, 641, 688, 887, 907, 937, 994, 996, 1018, 1134, 1146, 1199, 1202, 1376, 1389, 1410, 1411, 1422, 1473, 1895, 1967
- Sant Joan de Vilatorrada **1033-1035**
- Sant Joan Despí 1170, 1243, 1630, **1661-1663**
- Sant Joan les Fonts (Girona) 21, 139, 1411, 1412, 1835
- Sant Joan Samora 1934, 1937, 1988, 2014
- Sant Jordi de Lloberes 77, 902, 903
- Sant Julià de Boada (Girona) 90
- Sant Julià de Lòria (Andorra) 1680
- Sant Julià de Vilatorrada 208, 268, **372-380**, 389, 517, 1216
- Sant Julià Sassorba 214, 225, 226, 231, 281, 428
- Sant Just Desvern 72, 1662, **1664-1665**
- Sant Llorenç d'Hortons 1934, **1986-1988**
- Sant Llorenç de Morunys (Lleida) 353, 760
- Sant Llorenç del Munt 101, 221, 353, 372, 374, 375, 389, 397, 398, 750, 1164, 1260, 1283, 1284, 1289, 1290, 1291, 1292, 1316, 1345, 1433, 1435, 1531, 1575, 1643, 1922
- Sant Llorenç Dosmunts 24, 25, 37, 169, 174, 247, 352, 353, 355, 356, 426, 514, 575, 734, 1174
- Sant Llorenç prop Bagà 101, 492, 554, 598, 601, 609, 617, 619, 646, 652, 659, 661, 663, 695, 709, 711, 740, 742, 798, 962, 1047, 1174, 1181, 1593, 1646, 1910
- Sant Llorenç Savall **1341-1345**, 1416
- Sant Mamet de Bacardit 889, 895, 898
- Sant Marçal de Molins 1167, 1638
- Sant Martí d'Envalles (Alta Cerdanya, França) 137, 138, 530, 1205, 1997
- Sant Martí de Centelles 217, **381-385**
- Sant Martí de Fonollar (Vallespir, França) 22, 26, 156, 164, 1254, 1303
- Sant Martí de Puigbò 24, 25, 26, 37, 38, 158, 169, 353, 356, 513, 732, 734, 948, 1178, 1368
- Sant Martí de Riudeperes 190, 207, 208, 277, 313, 360, 372, 380, 1435, 1919
- Sant Martí de Surroca (Girona) 575
- Sant Martí de Tous 1729, **1859-1864**, 1884
- Sant Martí del Canigó (Conflent, França) 92, 93, 559, 706, 1290, 1644, 1876, 1910
- Sant Martí Sarroca 106, 127, 138, 945, 1019, 1020, 1120, 1125, 1126, 1136, 1149, 1151, 1154, 1157, 1196, 1205, 1207, 1231, 1788, 1812, 1851, 1889, 1920, 1954, **1989-1997**
- Sant Martí Sescorts 156, 166, 169, 197, 212, 214, 232, 280, 281, 390, 396, 422, 424, 425, 428, 430, 470, 514, 750, 841, 1257, 1273, 1291, 1303, 1418, 1480, 1643, 1912, 1975
- Sant Martí Sescueioles **1865-1866**
- Sant Mateu de Bages 118, 227, 897, 915, **1036-1052**, 1098, 1220, 1244, 1446, 1527, 1604, 1668, 1769, 1839, 1892, 1956
- Sant Miquel d'Escornalbou (Tarragona) 1633
- Sant Miquel de Cirera (Girona) 984
- Sant Miquel de Cruïlles (Girona) 154, 168, 174, 197, 356, 390, 424, 1217, 1433, 1597, 1620, 1631, 1912
- Sant Miquel de Fluvià (Girona) 120, 164, 178, 809, 992, 1912
- Sant Miquel de Molins 1167, 1636
- Sant Nazari de la Clusa (Vallespir, França) 1320, 1434, 1596, 1875
- Sant Pere d'Ullastre 1265, 1266, 1267, 1278
- Sant Pere de Casserres 54, 99, 151, 157, 164, 177, 230, 281, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 297, 299, 429, 453, 454, 455, 520, 528, 539, 1104, 1290, 1291, 1453, 1590, 1596, 1757, 1760, 1769, 1910, 2007
- Sant Pere de Cercada (Girona) 408, 880
- Sant Pere de Galligants (Girona) 104, 125, 127, 224, 251, 410, 526, 992, 1120, 1136, 1137, 1139, 1183, 1188, 1219, 1223, 1236, 1337, 1416, 1473, 1482, 1483, 1511, 1574, 1632, 1686, 1835, 1998, 2030
- Sant Pere de l'Arc 1760, 1761, 1764
- Sant Pere de la Portella 77, 135, 290, 570, 617, 635, 721, 723, 725, 860, 1131, 1409, 1837, 1910

- Sant Pere de Monistrol 901
 Sant Pere de Montgrony (Girona) 385, 513, 539, 570, 600, 679, 684, 1421, 1435, 1921
 Sant Pere de Ribes 2040-2042, 2044
 Sant Pere de Riudebitlles 1998-2000, 2004, 2018, 2020, 2030
 Sant Pere de Rodes (Girona) 21, 36, 100, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 125, 126, 128, 151, 158, 166, 167, 171, 177, 178, 500, 624, 626, 627, 628, 633, 808, 835, 1113, 1190, 1217, 1219, 1290, 1331, 1337, 1594, 1596, 1597, 1644, 1697, 1709, 1908, 1910
 Sant Pere de Romaní 1167, 1638, 1639, 1640, 1660
 Sant Pere de Sorpe (Lleida) 29, 159, 164, 167, 168, 706, 1169, 1191, 1300, 1977
 Sant Pere de Torelló 386-388
 Sant Pere de Vilamajor 1505, 1532-1534
 Sant Pere del Brunet 1055
 Sant Pere del Burgal (Lleida) 26, 29, 38, 154, 159, 160, 161, 162, 532, 605, 632, 728, 1169, 1205, 1434, 1470, 1205, 1434, 1470
 Sant Pere del Vaticà (Ciutat del Vaticà) 112, 627, 1176
 Sant Pere dels Arquells (Lleida) 879, 881, 1724, 1981
 Sant Pere Sacarrera 1944, 1945, 1946
 Sant Pere Sallavinera 1833, 1837, 1867-1871, 1893
 Sant Pol de Mar 1678, 1694, 1703-1706, 1895
 Sant Quirze de Besora 417, 418, 1176
 Sant Quirze de Colera (Girona) 102, 151, 164, 175, 1456, 1458, 1910, 1912
 Sant Quirze de Pedret 28, 79, 90, 149, 154, 156, 159, 162, 164, 166, 167, 168, 177, 396, 562, 603, 605, 617, 618, 624, 626, 628, 629, 630, 631, 632, 1169, 1302, 1416, 1480
 Sant Quirze Safaja 381, 1535-1537
 Sant Ramon de Portell (Lleida) 56, 1832
 Sant Romà de les Bons (Andorra) 135, 162, 169
 Sant Sadurní d'Anoia 1821, 2001-2002
 Sant Sadurní d'Osormort 195, 197, 198, 200, 372, 375, 379, 389-398, 424, 425, 430, 1302
 Sant Salvador de Guardiola 1053-1057, 1078
 Sant Sebastià de Montmajor 1275, 1276, 1416, 1975
 Sant Sepulcre, Jerusalem (Israel) 560, 1071
 Sant Serni de Tavèrnoles (Lleida) 24, 99, 112, 120, 122, 170, 171, 172, 173, 251, 517, 575, 595, 609, 635, 734, 760, 778, 1126, 1144, 1169, 1170, 1190, 1232, 1458, 1480, 1600, 1908, 1910, 1993, 1994
 Sant Vicenç de Castellet 931, 983, 1058-1061, 1652
 Sant Vicenç de Rus 154, 258, 575, 578, 601, 603, 605, 638, 1646
 Sant Vicenç de Torelló 232, 373, 399-402, 408, 546, 1505
 Sant Vicenç de Vilarassau 1069
 Santa Agnès de Malanyanes 1240, 1513
 Santa Caterina del Sinaí (Egipte) 628
 Santa Cecília de Voltregà 214, 281, 403-404, 675, 1595
 Santa Coloma d'Andorra (Andorra) 137, 162, 164, 1302, 1741
 Santa Coloma de Cervelló 1163, 1243, 1666-1668
 Santa Coloma de Farners (Girona) 1714
 Santa Coloma de Gramenet 1163, 1242-1244
 Santa Coloma Sasserra 1436
 Santa Creu d'Ollers (Lleida) 575
 Santa Creu d'Olorda 1167, 1313, 1635, 1636, 1639
 Santa Cristina de Lena (Principat d'Astúries) 22
 Santa Cruz de la Serós (Osca) 1134
 Santa Eugènia de Berga 206, 214, 224, 253, 257, 277, 281, 324, 380, 404, 405-413, 415, 445, 501, 521, 525, 675, 750, 996, 1045, 1217, 1418, 1473, 1575, 1912, 1922
 Santa Eulàlia de les Cases de Posada (Lleida) 598
 Santa Eulàlia de Madrona 1168, 1320, 1648, 1649, 1650, 1662
 Santa Eulàlia de Puig-oriol 247, 266, 270
 Santa Eulàlia de Riuprimer 111, 414-416
 Santa Eulàlia de Ronçana 1538
 Santa Fe de Segarra (Lleida) 242, 1208, 1416, 1556, 1836, 1862, 1890
 Santa Magdalena de les Planes (Lleida) 1339
 Santa Margarida de Montbui 923, 1872-1879
 Santa Margarida i els Monjos 1998, 2003-2007, 2030
 Santa Maria a Piè di Chienti (Itàlia) 492
 Santa Maria d'Escaladei (Tarragona) 54, 1704
 Santa Maria d'Oló 1062-1082
 Santa Maria de Besora 417-421, 1176
 Santa Maria de Caselles 894, 896, 897, 1850
 Santa María de la Vega (Zamora) 881
 Santa Maria de Merlès 753-759
 Santa Maria de Miralles 1880-1882
 Santa Maria de Palautordera 1456, 1541
 Santa Maria de Taüll (Lleida) 26, 28, 29, 31, 38, 135, 136, 137, 156, 161, 162, 164, 165, 168, 169, 174, 179, 532, 638, 1168, 1169, 1170, 1176, 1254, 1300, 1302, 1508, 1830, 1848, 1876
 Santa Maria de Valldemaria (Girona) 548, 1167, 1714, 1718
 Santa Maria de Valldonzella 548, 706, 1166, 1167, 1510

- Santa Pau (Girona) 1633
 Santa Perpètua de Mogoda 1078, 1308, **1349-1352**, 1421
 Santa Susanna 1695, 1713
 Santes Creus (Tarragona) 54, 110, 130, 1013, 1020, 1023, 1190, 1631, 1724, 1783, 1793, 1797, 1807, 1810, 1844, 1853, 1860, 1861, 1885, 1893, 1930, 1972, 1979
 Santiago de Compostela (La Corunya) 31, 35, 130, 200, 709, 919, 1098, 1137, 1411, 1171, 1993
 Santo Domingo de Silos (Burgos) 356, 879
 Santpedor 126, 908, 909, 950, **1083-1086**, 1134, 1730, 1848
 Saragossa 58, 61, 1136, 1604
 Sariñena (Osca) 58
 Saus-Camallera (Girona) 1718
 Savona (Itàlia) 838
 Segòvia 22
 Senlis (França) 260, 262
 Sens (França) 1243, 1366
 Sentfores 511, 1864
 Sentmenat 79, **1353-1356**
 Serdinyà (França) 1197
 Serrabona (Rosselló, França) 121, 122, 255, 335, 336, 525, 884, 992, 1226, 1190, 1435, 1472, 1593, 1600, 1849, 1907
 Serradellops 268, 325, 340, 365
 Serraima 74, 683, 998, 999, 1001, 1002, 1003
 Serrasanc 1003, 1005, 1068
 Sessa Aurunca (Itàlia) 628
 Seu d'Urgell, La (Lleida) 24, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 37, 56, 97, 99, 104, 107, 108, 111, 120, 122, 135, 138, 151, 153, 156, 158, 159, 166, 167, 169, 171, 172, 531, 557, 559, 575, 600, 601, 607, 617, 639, 707, 709, 714, 740, 745, 967, 1019, 1126, 1156, 1169, 1176, 1178, 1194, 1216, 1419, 1600, 1733, 1910, 1993, 1994
 Seva 79, 82, **433-438**, 478
 Sévignac (França) 1134
 Sitges 1168, **2043-2048**
 Siurana (Tarragona) 38, 1223
 Sixena (Osca) 22, 29, 32, 33, 131 558, 1169, 1175
 Sobremunt 315, **439-440**
 Soest (Alemanya) 261
 Solanllong (Girona) 173, 262, 594, 716, 1171
 Solsona (Lleida) 23, 32, 108, 117, 122, 126, 131, 137, 139, 265, 520, 586, 591, 603, 607, 612, 615, 617, 622, 637, 641, 656, 669, 683, 685, 707, 725, 730, 750, 907, 939, 1210, 1222, 1223, 1355, 1424, 1737, 1735, 1813, 1814, 1890, 1917
 Sora **441-444**
 Sorba 231, 553, 676, 677, 678, 679, 680, 744, 752, 1416
 Sòria 1150, 1189
 Soriguerola (Girona) 176, 593, 1848
 Sos del Rey Catòlic (Zaragoza) 1993
 Sous (Girona) 1580, 1910
 Spoleto (Itàlia) 1368
 Subirats 70, 72, 2001, **2008-2016**, 2024
 Súria **1087-1092**
 Surp (Lleida) 1652, 1658
 Susín (Osca) 156
- T
- Tagamanent 243, 438, 1493, **1542-1546**
 Talamanca 951, 992, **1093-1100**, 1472, 1473
 Talau (Conflent, França) 1197
 Talteüll (Lleida) 1078, 1730, 1848, 1882
 Tapioles 1547
 Taradell 212, 378, 401, 405, 406, 407, 408, **445-450**, 465, 481, 483
 Targassona (Alta Cerdanya, França) 1045, 1209
 Tarragona 51, 52, 56, 63, 109, 110, 126, 127, 129, 130, 174, 493, 526, 1019, 1118, 1120, 1136, 1139, 1150, 1151, 1157, 1179, 1189, 1190, 1202, 1358, 1424, 1483, 1829, 1830
 Tàrraga (Lleida) 1829
 Tartera (Girona) 1078
 Tasque (França) 1134
 Tavèrnoles 230, 231, 295, 373, 379, 401, 408, **451-459**, 544, 546, 1505
 Tavertet 280, 360, 361, **460-471**
 Tbilisi (Geòrgia) 577
 Terol 58, 887
 Terrassa 65, 89, 101, 158, 161, 164, 166, 408, 410, 683, 749, 807, 880, 907, 911, 939, 945, 1148, 1168, 1217, 1283, 1302, 1303, 1306, 1307, 1308, 1335, **1357-1376**, 1379, 1383, 1416, 1418, 1421, 1435, 1480, 1508, 1652, 1956
 Terrassola 324, 879, 1055, 1064, 1071, 1074, 1075, 1077, 1078, 1079, 1080
 Tiana 690, 1704, **1707-1708**
 Tiermes (Sòria) 992
 Toledo 22, 493, 1358, 1369, 1956
 Tolentino (Itàlia) 630
 Tona 68, 71, 219, 445, **472-484**
 Torcello (Itàlia) 165
 Tordera 1678, **1709-1719**
 Torelló 230, 386, 465, 1176
 Torí o Torino (Itàlia) 158, 627, 633, 1173, 1336, 1631
 Torneula 580, 582
 Torre de Claramunt, La **1883-1884**

Torreblanca (Lleida) 991, 1072, 133
 Torredenegó (Lleida) 1307
 Torrelavit **2017-2022**
 Torrelles de Foix **2023-2026**
 Torroella 247, 267
 Tortosa (Tarragona) 52, 54, 56, 58, 112, 157,
 172, 1335
 Toses (Girona) 29, 170, 570, 600, 684, 1169
 Tossa de Montbui, La 70,72, 923, 924, 1455,
 1828, 1872, 1874, 1876, 1882, 1988
 Tost (Lleida) 151, 171, 517, 539, 557, 558, 593,
 595, 1173
 Toudell 939, 1124, 1234, 1379, 1381, 1382
 Toulouse o Tolosa de Llenguadoc (França) 60,
 104, 120, 121, 122, 124, 126, 575, 576, 841,
 879, 908, 1137, 1328, 1338, 1411, 1905, 1992
 Tournus (França) 100, 1577
 Tours (França) 135, 171, 200
 Tragó de Noguera (Lleida) 531, 1170 1195,
 1202, 1206, 1213
 Tremp (Lleida) 43, 281, 1190
 Tresserra (Osca) 517
 Troyes (França) 70
 Tubau 745, 751
 Tuïr (Rosselló, França) 133, 139
 Tura d'Olot (Girona) 308, 983, 1059, 1352
 Turó de les Maleses 1103
 Turó de'n Boscà 1103
 Tuy (Pontevedra) 1137

U

Ullà (Girona) 331
 Unha (Val d'Aran, Lleida) 1180
 Ur (Alta Cerdanya, França) 982
 Urueña (Valladolid) 410

V

Vacarisses 72, **1377-1378**, 1652
 València 60, 61, 486, 1802
 València d'Àneu (Lleida) 1199, 1200
 Valgañón (La Rioja) 1136
 Vall d'en Bas (Girona) 331, 807
 Valladolid 936, 1131
 Vallbona de les Monges (Lleida) 54, 110, 128,
 130, 1223, 1842
 Vallcàrcara o Vallcàrquera 1342, 1447, 1448,
 1449
 Vallcebre 653, **760-761**
 Valldeperes 969
 Valldoreix 78, 1337, 1338, 1994
 Valldòria 74

Valldorola 433, 446, 725
 Vallferosa (Lleida) 71, 1042
 Vallgorguina 1522, **1547**
 Vallhonesta 982, 1059, 1060
 Vallirana **1669-1670**
 Vallromanes **1548-1550**
 Veciana 324, 1208, 1830, **1885-1897**
 Vendôme (França) 198
 Venècia (Itàlia) 27, 393, 1116
 Verdú (Lleida) 110, 1424
 Verona (Itàlia) 885, 1655
 Vic 21, 22, 23, 37, 56, 95, 96, 99, 100, 101, 104,
 118, 124, 150, 153, 156, 165, 171, 173, 195,
 200, 201, 203, 218, 221, 223, 224, 228, 231,
 236, 253, 254, 258, 259, 262, 263, 264, 268,
 271, 272, 276, 277, 278, 281, 285, 291, 292,
 298, 300, 331, 333, 335, 336, 344, 353, 354,
 356, 361, 370, 371, 373, 383, 384, 387, 390,
 408, 411, 412, 415, 423, 424, 430, 431, 432,
 448, 460, 463, 468, 471, 478, **485-542**, 546,
 570, 575, 594, 605, 637, 638, 693, 702, 716,
 718, 725, 730, 737, 739, 743, 768, 770, 771,
 806, 809, 837, 838, 851, 875, 882, 884, 887,
 948, 985, 991, 992, 1071, 1096, 1104, 1113,
 1146, 1169, 1170, 1171, 1181, 1205, 1208,
 1216, 1222, 1233, 1234, 1268, 1290, 1291,
 1352, 1370, 1389, 1410, 1411, 1473, 1480,
 1537, 1545, 1624, 1626, 1633, 1702, 1761,
 1770, 1849, 1850, 1862, 1872, 1877, 1889,
 1964, 1978, 1991, 1996, 2031, 2033
 Vico de l'Abate (Itàlia) 1172
 Vidabona (Girona) 531
 Vielha (Val d'Aran, Lleida) 530, 1194, 1410
 Vila (Andorra) 170, 259, 558, 734, 1169, 1176
 Vilabertran (Girona) 102, 166, 1403, 1508
 Vilacís 1439, 1440
 Vilada **762-764**
 Viladecans **1671-1673**
 Viladecavalls 1234, **1379-1384**
 Viladelleva 826
 Viladellops 1967, 1970, 1971, 2037
 Viladonja (Girona) 747
 Viladordis 913
 Vilafranca del Penedès 56, 1914, 1920, 1954,
 1963, **2027-2033**
 Vilagelans 241, 242
 Vilagrassa (Lleida) 1424
 Vilalba Sasserra 1494, 1495, **1551-1553**
 Vilalleons 190, 209, 230, 231, 360, 372, 378,
 379, 405, 408, 445, 454, 992
 Vilamajor 1730, 1760, 1846, 1848, 1850, 1852,
 1871, 1882
 Vilamarics 931, 934
 Vilamirosa 233, 279, 284
 Vilanova 990, 1071, 1073, 1074
 Vilanova de Sau 374, 455, 459, **543-550**

Vilanova i la Geltrú 1168, 1959, 2049-2051
Vilaseca (Tarragona) 37, 512, 1480
Vila-setrú 279, 280, 283
Vilaür (Girona) 1307
Viver i Serrateix 101, 669, 673, 675, 711, 712,
748, 765-778, 903, 965, 966, 967
Vulpellac (Girona) 1973

W

Winchester (Regne Unit) 558, 1175

X

Xalamera (Baix Cinca, Oisca) 58

Z

Zuric o Zürich (Suïssa) 498

